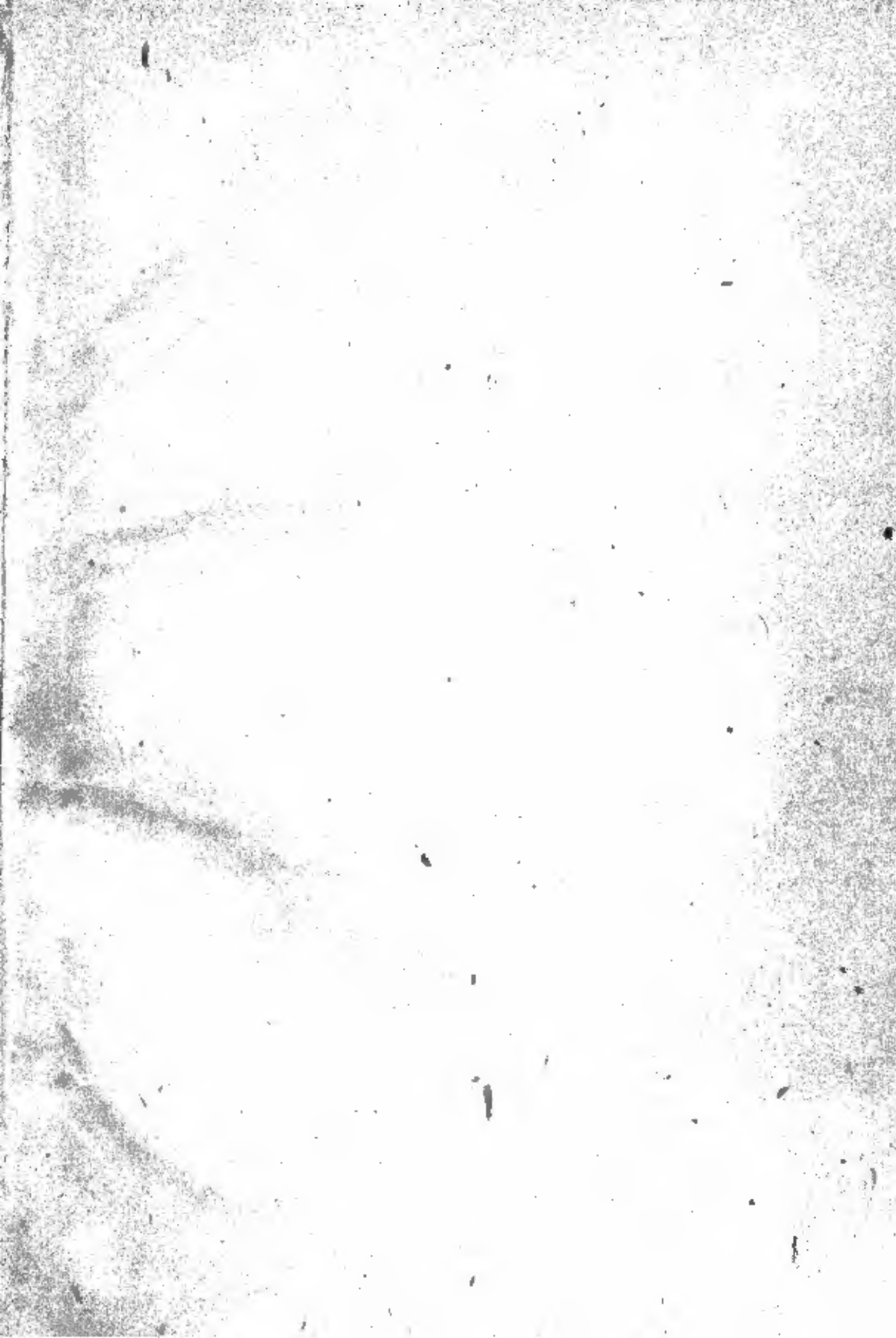

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. 50051. 55. 17a

D.G.A. 79.

1885

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं

गोपीनाथभट्टविरचितज्योत्स्नाव्याख्यासमेतम् ।

तत्र

सप्तमाष्टमप्रश्नद्वयात्मकः प्रथमो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० रा० काशीनाथशास्त्री आगाशे
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे *Agent*

इत्येतैः 1885

पुण्याख्यपत्रे

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३०

ख्रिस्ताब्दाः १९०८

1885

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वाम्यन्ते)

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI
Acc. No. ~~1883~~ 1885
Date 25. 8. 54
Call No. 522551/sat/17.2

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं ।

गोपीनाथभट्टकृतज्योत्स्नाव्याख्यासमेतम् ।

अथ सप्तमप्रश्नप्रारम्भः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

वात्सल्यादिपितरौ कपोलयुगलं स्वस्याऽऽगतौ शुम्भितुं
दद्याऽऽकुञ्चितमास्यपञ्चममलं सेषस्मितं सत्त्वरम् ।
अन्योन्यं शिवयोस्ततः सुवदने युक्ते ह्यभूतां तयो-
रित्थं येन विनोदितौ स भगवान्नालो गजास्योऽवतु ॥ १ ॥
विद्यामहागणपतिं देवं व्याढीश्वरं तथा ।
योगेश्वरीं च वाग्देवीं लक्ष्मीनारायणौ रविम् ॥ २ ॥
सत्याषाढं मुनिश्रेष्ठं जातरूपशिरोरुहम् ।
गुरुंश्च मातापितरौ नत्वेदानीं यथामति ॥ ३ ॥
ओकोपाह्वेन कुतुकाद्गोपीनाथेन धीमता ।
सत्याषाढेन रचितं सूत्रं व्याख्यायते सदा ॥ ४ ॥
सूत्रचार्षिं मया तर्तुमर्चिर्बो मन्दशक्तिना ।
तत्रावलम्बो मम तु पारे गन्तुं गुरुस्मृतिः ॥ ५ ॥

सर्वकामोऽग्निष्टोमः ।

काम्यन्ते ते कामा इष्टानि सर्वे कामा येन साध्याः स सर्वकामोऽग्निष्टोमः । ते च
कामाः स्वर्गप्रजापशुहिरण्यादयः । एवं क्रियान्तरसाध्या अन्येऽपि लोकन्यासात्सु-
क्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानं भुवनज्ञानं सूर्यं संवमादित्यादिपातञ्जलसूत्रनोधितयोगधारेणा-
साधनकभुवनज्ञानमपि सर्वशब्देन ग्राह्यम् । प्रगीत्यधिकरणीभूतवर्षरुधावाची स्तोम-
शब्दः । स चात्र लक्षणया तत्संबद्धयज्ञायज्ञियाख्यस्तोत्रविशेषकरणकस्तुतिपरो-
क्षेयः । अग्नेः स्तोमः स्तुतिर्यस्मिन्सोऽग्निष्टोमः । योगरूढं पदम् । अग्निस्तुतिसंवाद-
केन यज्ञायज्ञियनामकेन स्तोत्रेण संस्था समाप्तिर्यस्य सोऽग्निष्टोम इति निष्कृष्टोऽग्नि-

ष्टोमशब्दार्थः । अग्निष्टोमस्य सर्वकामत्वे श्रूयते शास्त्रान्तरम्—“एकस्मै वा अन्ये यज्ञाः कामायाऽऽह्वयन्ते सर्वेभ्योऽग्निष्टोमः” इति । आह्वयन्ते क्रियन्ते इत्यर्थः । काम्य एव फलवत्ता जैमिनीयैः साधिता । न चास्मच्छाखायावग्निष्टोमस्य फलं श्रूयते । नच तस्मिन्सति कथमित्याकाङ्क्षाप्रकरणमुदेति । तथा च तेन वसन्ते वसन्ते यजेत तस्य नानुष्क्रान्तयोर्दशपूर्णमासयोराहार इत्यादिर्न न व्याख्यातुं युक्तमिति फलमेव बुद्ध्वा पुरुषः प्रवर्तते इति तदाशौ वक्तुं युक्तम् । ननु सर्वकामोऽग्निष्टोम इति वाक्यस्य फलसाधनीभूताग्निष्टोमविधायकत्वात्फलस्य यजमानभिष्टरादेतद्वाक्यं यानमानसूत्र एव पठितव्यमिति चेत् । साध्यसाधनाकाङ्क्षानिवृत्तौ सत्यामेवेतिकर्तव्यताकाङ्क्षोदयेन तदर्थं साध्यसाधनाकाङ्क्षानिवर्तकस्याऽऽध्वन्यवादिप्रयोगरूपेतिकर्तव्यताविधानात्पूर्वमेव सर्वकामोऽग्निष्टोम इति वाक्यपाठस्य युक्तत्वात् । अन्येकस्मै वा अन्ये यज्ञाः कामायाऽऽह्वयन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः इत्यपि श्रूयते । ततश्च त्रिवृत्स्यष्टदशः सप्तदश एकविंशः । एतानि वाव तानि ज्योतीरपि । य एतस्य स्तोमा इत्यनया श्रुत्या स्तोमचतुष्टयवत्सु कर्मसु शक्यत्वममाङ्क्षापकं धर्मं पारित्यज्य किमर्थं व्याप्यधर्मनिर्देशः कृत इति चेत् । उक्त्येन पशुकामो यजेत, षोडशिना कीर्यकामो यजेत, अतिरात्रेण प्रजाकामो यजेतेत्यादिभिः श्रुतिभिरुक्त्यादिषु स्तोमचतुष्टयवत्सु अग्निष्टोमगुणविकारेषु कर्मसु निघतफलश्रवणत्वरूपत्वाद्या बाधितत्वेन ज्योतिष्टोमशब्देमाग्निष्टोमस्यैव ग्रहणात् । नच ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, श्रुत्याप्यग्निष्टोमस्य ग्रहणं ज्योतिष्टोमशब्देनास्तिथि वाच्यम् । एकस्मै वा अन्ये यज्ञा इति सर्वकामोऽग्निरिति वाच्यं । अत्र श्रुतिविरोधापत्त्या तथा वक्तुमशक्यत्वात् । उक्त्यादिपरत्वमपि वक्तुमशक्यम् । तेष्वपि स्वतन्त्रफलश्रवणात् । नच ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्याः श्रुतेः कावकाश इति शङ्क्यम् । अत्यग्निष्टोमादिष्ववकाशसंभवात् । विश्वमिति तु फलस्याश्रवणात्फलमन्तरेण विधिश्रुतेरनुपपत्तेरवश्यं फले कल्पयितव्ये सर्वाभिलषितत्वेन स्वर्ग एव कल्पितो जैमिनीनां स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्याविशिष्टत्वादिति सूत्रेण । सूत्रार्थस्तु यदेकं फलं ॥ स्वर्गः स्यात्सर्वान्सर्वपुरुषान्प्रति आविशिष्टत्वादिति ।

यज्ञ दुःस्तेन संभिलं नच अस्तमनन्तरम् ।

अभिजापोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥

इति अचनप्रतिपादितनिरतिशयसुखविशेषात्मस्वर्गस्याभिमतत्वेन विशिष्टतुल्यत्वादि-
त्यर्थः । स्वर्गसुखं दुःखाननुपपन्नमिति कृत्वा सर्वाभिमतं पश्चादिसुखं दुःखाननुपपन्नमिति चेति
कोचिदेव प्रार्थयन्ते । स्वर्गसुखं तु नहवः प्रार्थयन्त इति पूर्वसूत्रार्थः । प्रत्ययाच्चेति
हिंसीयं सूत्रम् । तस्यार्थः—प्रतीयते निरतिशयसुखत्वेनाभिलष्यते सर्वैरिति प्रत्ययस्त-
स्माच्च हेतोरित्यर्थः । तथा चायं निर्गलितोऽर्थः—दुःखाननुपपत्तस्वाधिकरणक्षणध्वंसान-

धिकरणनिरतिशयसुखात्मस्वर्गस्य सर्वपुरुषाभिमतत्वेन सर्वाभिलषितत्वेन च स एव फलत्वेन परिकल्प्यत इति । प्रत्ययायपरिहारस्तु सर्वाभिलषितोऽपि प्रत्यवायापेक्षया क्रियताऽपि विलम्बेन हृदयमागच्छति । स्वर्गः कस्यचित्पुरुषस्याभिमतः कस्यचिन्नाभिमत इत्यर्थं विशेषोऽत्र नास्ति किंतु सर्वपुरुषाभिमत एवेत्यतो मयत्यविशिष्ट इति सूत्रेण । सूत्रार्थस्तु—यदेकं फलं स स्वर्गः स्यात्सर्वान्तर्गपुरुषान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति ।

यत्न दुःखेन संभिन्नं न च प्रस्तपनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥

इति बधनप्रतिपादितसुखविशेषमयस्वर्गस्य भूयोभिलषितत्वात्सर्वाभिमतत्वास्मुकरत्वाच्च स्वर्ग एव फलत्वेन कल्प्यते । प्रत्ययायपरिहारस्य सर्वाभिलषितत्वेऽपि दुष्करत्वेन तस्य फलत्वं न कल्प्यत इति । प्रत्ययात्प्रतीयते निरतिशयसुखत्वेन सर्वतोऽपि प्रत्ययस्तस्माच्च हेतोः स्वर्ग एव फलत्वेन कल्प्यत इति प्रत्ययाच्चेति द्वितीयसूत्रार्थः । अतः स फलं न भवति । एतदुःखनिवृत्तिरपि फलं न भवति दुष्करत्वात् । ततस्तु सुकरज्ञानं सुखमेव परं फलं, तच्चानतिशयत्वेन स्वर्गरूपमिति द्रष्टव्यम् । अयं न्यायश्चतुर्थध्याये तृतीयपादे वर्तते । निश्चयसफलत्वं तु अग्निष्टोमोक्त्यादिसाधारणं कर्मभिर्निश्चयसमित्यनेनाऽऽचार्येण प्रदर्शितम् । नियतकर्ममात्रविषयं वैतत् । तच्च ज्ञानद्वारा साक्षाद्वैत्यन्यदेतत् । य एवं विद्वानग्निष्टोमेन यज्ञे प्राजाताः प्राजा जनयति परिप्राजाता गृह्णातीत्यर्थवादेन फलकल्पनाऽपि साक्षाच्छ्रवमाणे श्रौते फले सति न युक्ता । रात्रिसत्रे स्वतन्त्रे कर्मणि तु प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रिरुपयन्तीत्यत्र विध्युद्देशे फलाश्रवणात्फलमन्तरेण विधिधृतेरनुपपत्तेरवश्यं फले कल्पयितव्य आर्थवादिकं प्रतिष्ठारूपं फलमुक्तम् । विश्वजिदधिकरणन्यायेनानुपस्थितस्वर्गकल्पने तस्य प्रकृतसंन्यकल्पने गौरवार्थवादापस्थितस्यैव प्रकृतफलत्वकल्पने लाभवात् । एतदुक्तं जैमिनिना—कतौ फलार्थवादमङ्गवत्काष्णानिनिः । फलमाश्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात् । अङ्गेषु श्रुतिः परार्थत्वादिति । कतौ रात्रिसत्रे प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रिरुपयन्तीति फलश्रुतिः । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न पापश्च श्लोकश्च शृणोतीति पर्णतादावङ्ग इव फलार्थशब्दं काष्णानिनिराचार्यो मन्यत इति प्रथमसूत्रार्थः । आश्रेय आचार्यस्तु प्रतितिष्ठन्ति ह वै, य एता रात्रिरुपयन्तीति श्रुतौ प्रतिष्ठाया निर्देशात्प्रतिष्ठैव फलम् । अश्रुतौ, अर्थवादेऽपि फलाश्रवणे सति हि अनुमानं कल्प्यं स्वर्गादिरूपं फलं स्यात् । प्रकृते तु प्रतिष्ठारूपफलश्रवणमेवास्ति । अतो नञ् स्वर्गः फलत्वेन कल्प्यत इति मन्यते । रात्रिशब्देन ज्योतिर्गौरायुर्वित्यादिवाक्योत्प-

द्वितामि सौत्यामि कर्माप्युच्यन्ते । तद्वपः कर्मसमुदायः सप्तमिति द्वितीयसूत्रार्थः ।
 अङ्गेषु श्रुतिः फलश्रुतिः परार्थत्वादङ्गानां प्रधानार्थत्वादङ्गेषु अङ्गविषयिणी वा श्रुतिः
 फलश्रुतिरर्थवाद एवेति कार्णाजिभ्याभेययोरुपयोरपि भवे तुल्यमेवेति तृतीयसूत्रार्थः ।
 इदमधिकरणं चतुर्थाध्याये तृतीयपादे वर्तते । साक्षाच्छ्रूयमाणश्रौतफलासत्त्वादेव प्राप्ति-
 सप्त आर्थवादिकफलरूपनम् । अङ्गेषु फलश्रवणं कमिधातुश्रवणं विनाऽर्थवाद
 एव । तथाच सूत्रम्—समस्ते कतावर्षं श्रूयमाणं यजमानः कामयते तथा
 नित्येषु यज्ञाङ्गेषु यानि तु कामयतिः श्रावयति यथाऽऽचारस्योऽर्थताया
 भवेत्ताया चार्थवारा इतरे तथाऽन्येषु यज्ञाङ्गेषु पुरीषवर्ती करोति प्रजयेवैने
 पशुभिः पुरीषवन्तं करोति यष्ट्यं मिनोति सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्या इषे स्वोर्जे
 स्मेति शास्त्रामाच्छिनत्तीवमेवोर्जं यजमाने दधातीति । जैमिनिरपि चतुर्थाध्याये तृतीय-
 पादे द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादुत्पत्तेर्यातप्रधानत्वादिति ।
 अत्र द्रव्ये फलश्रुतिर्यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न पापश्च श्लोकश्च शणोतीत्येवमाद्या ।
 संस्कारे फलश्रुतिर्यदाङ्गे चक्षुरेव आतृच्यस्य वृद्ध इत्येवमाद्या । कर्मणि फलश्रुतिर्य-
 त्प्रयानानुपपन्ना इज्यन्ते वर्मैव तद्यज्ञाय क्रियते वर्मयेनपानावेत्येवमाद्या । अत्र कर्म-
 पदं त्वर्कर्मपरं द्रष्टव्यम् । संस्कारकर्मणः पृथक्संकीर्तनात् । एवं च कमिधातुषु
 श्रूयते तान्येवेच्छविषयाणि कामयितव्यानि नान्यानीति । द्रव्ये संस्कारेऽर्थकर्मणि च
 फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्तेषां परार्थत्वात्कत्वर्थत्वादिति पूर्वसूत्रार्थः । उत्पत्तेः, यस्य पर्ण
 मयी जुहूर्भवतीत्यादितत्तद्वाक्यबोधितपर्णमयत्वादित्याद्युत्पत्तेः । अतःप्रधानत्वात्तच्छ-
 रदेन पुरुष उच्यते । स एव प्रधानं यत्र सा तत्प्रधाना न तत्प्रधानाऽतत्प्रधाना
 तस्या आवश्यकत्वं तस्यात्पुरुषप्रधानत्वाभावादित्यर्थः । तेनार्थाकृतप्रधानत्वं सिद्धं
 भवति । तत्प्रधानत्वं तदर्थत्वं तस्याभावादिति निर्गलितोऽर्थ इति द्वितीयसूत्रार्थः ।
 अथयत्रः कत्वर्थपुरुषार्थयोर्भिन्नासेति सूत्रे प्रथमोपासकत्वर्थपदसूचिता कतुप्रयुक्तिः
 पादद्वयेन विचारिता, इदानीं प्रथमोपासकत्वार्थपदसूचिता प्रयुक्तिर्विचार्यते इति पादा-
 न्तरत्वमानन्तर्यं च बोध्यमिति सप्तमके कर्मणि त्रिभिर्नामभिःचार्यो व्यवहरति सर्व-
 कामोऽग्निष्टोमः, यस्य आतृच्यः सोमेन यजेत ज्योतिष्टोमे प्रागग्नीषोमीयादिति ।
 ज्योतिष्टोमे प्रागग्नीषोमीयादित्यत्र ज्योतिष्टोमशब्दः साधारण एव विरोधाभावात् ।
 नन्वेवं वागपेक्षे त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः । एतानि वाच तानि ज्योतिः ।
 यं ह्यस्य श्लोमा इतिश्रुतिसिद्धश्लोमचतुष्टयसाध्यत्वामावेन ज्योतिष्टोमत्वाभावात्कथं
 चानुमेदिकमन्त्राणामिवाऽऽर्चोदिकसामवेदीयमन्त्राणामपि प्रागग्नीषोमीयादुपांशुत्वानियम-
 प्राप्तिः संभवतीति चेन्न । प्रकृतिष्वेतेन वचनेनोपांशुत्वानियमे सिद्धे वागपेक्षे प्रकृतिशब्दे-

कृतिः कर्तव्येतिन्यायेनैव तत्प्राप्तिर्भवति । नचैवमग्निष्टोमशब्द एवात्र प्रयोक्तव्यः ।
उक्त्यादिषु तु अत्रापेय इत्येवांशुत्वानियमः प्राप्नोत्येवेति वाच्यम् । उक्त्यादीनां चतु-
र्णामपि तत्तत्कृतविशेषे प्रकृतित्वमस्तीति ज्ञापनाज्ज्योतिष्टोमशब्दोपादानाज्ज्योतिष्टोम-
शब्देनाप्यागूर्णकर्तव्यताप्रतिपादनार्थत्वात् । अग्निष्टोमवदुक्त्यादीनां नित्यत्वमपि
भवतीतिज्ञापनार्थत्वाच्च । ज्योतिष्टोमशब्दः स्तोमवत्तुष्टयवत्कर्मपर इत्युक्तमेव । अग्नि-
ष्टोमशब्दः संस्थाविशेषपरः । सोमशब्दोऽत्र लताविशेषपरो नतु चन्द्रादिपरः । तस्य
प्रकृतेऽनुपयोगात् । अन्यथा द्रव्याकारुक्षानिवृत्तिर्न स्यात् । सोमशब्दवाच्यद्रव्यवि-
शेषस्य मत्वर्थलक्षणया यागविशेषणत्वम् । तथाचायमर्थो भवति सोमवता चाग्नेर्दे-
वायवेदिति । एतेनोद्भिदादिवद्यागनामधेयत्वं निरस्तं ज्ञेयम् । तत्र इयामलाऽऽला च
निष्पला क्षीरिणी त्वचि मांसला श्लेष्मला वमनी वल्ली सोमारुहा छागभोजनमिति
आयुर्वेदतः सोमस्वरूपमवगन्तव्यम् । स च मुख्यः पर्वतजः सोमस्येव मौजवतस्व-
यक्ष इति लिङ्गात् । मौजवता मौजवतो ह्येति वीषायनेनाध्वर्युसोमविक्रयिणोः प्रभ-
प्रतिवचनयोरेव तथोक्तत्वाच्च । अमात्र इतरः । मौजवच्छब्दः पर्वतवाची । सोमाभावे
पूतिकांनभिषुण्यादित्यादिः प्रतिनिधिर्ग्राह्यः । प्रतिनिधावपि मुख्यशब्द एव प्रवर्तते ।
प्राकृतास्त्वेव मन्त्राणां शब्दाः प्रतिनिधिष्वपीत्याश्रयायनोक्तेः । आह्वानादशब्दस्वमभा-
वाच्चैतरस्म स्यात् । तादर्थ्याद्वा तद्वारुणं स्यात्संस्कारैरविशिष्टत्वात् । उक्तं च तत्त्वम-
स्येति प्रतिनिधौ चाविकारमाश्रित्यैव मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति प्रथमसूत्रार्थः । आह्वाना-
नात्सोमाभावे पूतिकांनभिषुण्यादितिप्रतिनिधेरह्वानात् । इतरस्य प्रतिनिधेरित-
रस्य मुख्यस्येति यावत् । प्रतिनिधौ गृह्येतेऽपि अमावाच्य । अशब्दत्वं प्रतिनिधौ न
विद्यते शब्दो मुख्यद्रव्यवाचकः शब्दो यत्र सोमशब्दः प्रतिनिधिस्तस्य भावस्तत्त्वं
तत्स्यात्प्रतिनिधिभूतद्रव्ये मुख्यद्रव्यशब्दप्रवृत्तिर्न भवतीति द्वितीयसूत्रार्थः । इदं पूर्व-
सूत्रार्थोपरि पूर्वपक्षसूत्रम् । स एव मुख्यस्य योऽर्थः स एवार्थः प्रयोजनं यस्य स
तदर्थः प्रतिनिधिस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । प्रतिनिधेस्तादर्थ्यात्प्रतिनिधिरूपं द्रव्यं तद्वारुणं
सैवाऽऽह्वया यस्य तत्तद्वारुणं तजामकमेव स्यात् । संस्कारैरविशिष्टत्वात्संस्कारैस्तुल्यत्वाच्च
संस्कारा मुख्यद्रव्यस्य न एवास्येत्येवं च तुल्यसंस्कारत्वम् । प्रतिनिधिना कृतेऽपि
मुख्येनैव कृतं भवतीति रहस्यम् । वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । इति तृतीयसूत्रार्थः ।
उक्तं षष्ठाध्याये तृतीयपादे तत्त्वं संस्कारैरविशिष्टत्वम् । अस्य प्रतिनिधेर्द्रव्यस्य
प्रतिनिधौ चाविकारादिति जैमिन्युक्तेऽत्र नवमाध्याये तृतीयपादे ।

युगपत्कामयेत ।

पूर्वसूत्रेऽग्निष्टोमस्य सर्वकामतोक्त्य तत्रैकस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वे कामाः कामयितव्या
आहोस्वित्प्रयोगभेदेनेति विचारे, उच्यते—एकस्मिन्प्रयोगे सदैव सर्वान्कामान्स्वर्ग-

प्रजापशुहिरण्यादीनीप्सितान्कामयेत् । यथा पशुकामोऽनेकान्पशूनेकस्मिन्प्रयोगे काम-
येत् एवं सर्वान्कामान्कामयेत् । यथा वैकस्मादाः स्रोतवणात्फले ज्ञाया गन्ध इत्यनूपयन्ते
तथैकेन प्रयोगेणानेकानि फलान्यप्युत्पद्यन्त एवेति सूत्रार्थः ।

आहारपृथक्त्वे वा ।

वाक्यद्वयः पूर्ववत् व्यावर्तयति । नैतदस्ति युगपत्कामयेतेति किं तर्हि आहारपृ-
थक्त्वं एव । आहारः प्रयोगः । एकैकस्मिन्प्रयोग एकैकं कामं कामयेतेति । कुतः, फलानि
प्रधानवृत्तानि नदर्थानि कर्माणि प्रधानसंनिधौ गुणः शिष्यमाणः प्रतिप्रधानं विभज्यते
हि । पशुदृष्टान्ते हि एकजात्या क्रोडीकृतानां बहुनामपि पशूनामेकफलत्वमेव । न चात्र
तथा किंतु तत्तत्फलस्य तत्तत्स्वरूपेणैव फलत्वं नतु फलत्वेन क्रोडीकरः । नहि सर्व-
स्य सर्वं काम्यमानस्त्वेन काम्यम् । तथाचेदमिदमिति बुद्ध्या यदुपलब्धं तत्रैकया
क्रोडीकर्तुं शक्यत इति प्रतिप्रधानमज्ञावृत्तिर्युक्तैव । एकैकस्य कर्मणोऽनेकफला
दृष्टेति तत्त्वज्ञेयकामिकमेव । प्रकृते सर्वेषां फलानां स्वतन्त्रत्वेनाऽऽनुषङ्गिकफलस्य
दृष्टान्तत्वेनोपशान्तासंभवात् । चतुर्थ्याध्याये तृतीयपादे तत्र सर्वेऽविशेषात् । योगसिद्धिर्बो-
ध्यस्पर्शबोधादिति सूत्राभ्यां जैमिनिनाऽपि एवमेव सिद्धान्तितम् । सूत्रार्थस्तु तत्र सर्व-
कामे कर्माणि विशेषतः काम्यविशेषात्सर्वे कामा अपि युगपत्पशुरिति पूर्वसूत्रार्थः ।
उत्तरसूत्रार्थस्तु यस्य यस्मिन्कामेऽभिप्रायस्तस्य तादृशसूत्रार्थस्य कामस्यैव योगेन प्रयोगे-
णानुष्ठानेन सिद्धिर्नतु सर्वेषामर्थानां युगपत् । सवोत्पत्तावयोगित्वात्सर्वस्वबोद्धेयपत्ती-
तिपर्यवसानार्थत्वाभावात् । सर्वशब्दस्येह मुख्यत्वेऽपि बोद्धेयसमर्पकत्वं सापेक्षत्वात्किंतु
निरपेक्षत्वात्कामशब्दस्यैव । ततश्च ग्रहत्ववत्सर्वस्वबोद्धेयपत्तीतिपर्यवसानार्थत्वाभा-
वाबुद्धेयविशेषणत्वमेवेति ग्रहैकत्ववद्विवक्षितत्वाच्च साहित्येन फलत्वं किंतु एकैकस्यैव
फलत्वं । फलस्य प्रधानत्वात्कर्मणो गुणत्वात्प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिर्युक्तैवेति भावः ।

तेन वसन्ते वसन्ते यजेत ।

तेनाग्निष्टोमेन । तच्छब्दस्य सर्वनाम्न उत्सर्गतः संनिहितपरामर्शित्वात्काम्यस्य
निवृत्तकालशामावाच्च तच्छब्देन संनिहितस्याग्निष्टोमस्य विशेष्यस्यैव परामर्शो न तु
सर्वकामविशेषणस्यापि परामर्शः । नहि कामनाया वसन्त एव जननमिति नियमः ।
तेनार्थमित्ये पर्ववस्यति । वसन्तग्रहणे वसन्तमात्रमेव आह्वयमिति । यदि संवत्सरे संव-
त्सर इत्युच्यते तदा यस्यां तिथौ प्रथमः प्रयोगस्तस्यामेव तिथावस्थातः कर्तव्यः
कथमथा मा भूत् । वसन्ते यस्यां कस्यां चिद्विधिद्वयां तिथौ यजेतेति । नित्यत्वेऽप्ये-
तस्य दृष्टपूर्वमाहोदित्वफलोपपन्नः प्रत्येतव्यः । नित्यत्वं चैतत्पर्यवसितत्वात् । तथा
हि भूयते जायमानो वै आह्वयविभिर्हृणवा आपते तदावर्गेणोपिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः

प्रमथा पितृभ्य इति । सोमान्तान्यज्ञाननुक्रम्य नैयमिकं हेतुदणसंस्तुतिमिति वसिष्ठवचनं
सोमपविषिच्छेदे प्रायश्चित्तश्रवणम् ।

अनघोत्प द्विमो वेदाननुस्पाद्य च वै प्रनाः ।

अनिष्टा शक्तितो यज्ञेभ्योऽस्मिच्छन्मनस्यः ॥

इति अकरणे प्रत्यवायश्रवणं चापि नित्यत्वे साधकम् । अत्र यद्यपि यज्ञैरित्यवि-
शेषेणोक्तं तथाऽप्यग्निष्टोमसंस्थो ज्योतिष्टोमः सोम एव । स एव यज्ञः पञ्चविधोऽग्नि-
होत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमः स एव यज्ञानां संपन्नतम इति पञ्चतं-
स्यावश्यकतानोपकवह्वृषवाक्षणवाक्ये सोमस्यैव संपन्नतमपदेन मुख्यपक्षसंकेतः ।
एव वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञानां मध्यमोतिष्टोमो य एतेनानिष्टाऽपान्येन यजेतेत्यत्र
ज्योतिष्टोमस्य ■ एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणाद्विज्ञायेति पञ्चमाध्याये तृतीयपादगतसूत्रो-
क्तन्यायेन प्रथमयज्ञत्वाज्ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमसंस्थः सोमो नित्यः सर्वकामोपपन्नात्का-
म्यश्च । सूत्रार्थस्तु एतेनेत्यग्निष्टोमसंस्था निर्दिश्यते । तत्संस्थायुक्तस्यैव प्रकरणत्वादिति
प्रथमसूत्रार्थः । ऋक्सादपि अग्निष्टोमसंस्थस्यैव निर्देशः प्रथमो यज्ञ इति लिङ्गम् ।
इति द्वितीयसूत्रार्थः । ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमसंस्थो नित्यः सर्वकामोपपन्नात्काम्यश्च ।
तदेतदध्याये द्वितीयपादे तदेतद्वाक्षणस्य सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगादिति
सूत्रेण काम्यत्वं पूर्वपक्षोक्तत्वं तत्रैवर्णसंस्तवाजित्यस्वमेवेति साधितं मीमांसकैः । सूत्रा-
र्थस्तु सोमश्च विद्या च प्रना च, एतेषां समाहारः सोमविद्याप्रजम् । एतत्सोमविद्या-
प्रजं जायमानो वै वाक्षण इत्युपपन्नयेन संयोगात्तल्लु सोमविद्याप्रजं वाक्षणस्यैवाऽऽ-
वश्यकमिति मध्यमे नैतद्युक्तं विधिवान्वेषविशेषश्रवणादिति । तथा च वाक्षणग्रहणस्य
स्वविषयैवोपलक्षणार्थता सिद्धा भवतीति । प्रकारान्तरमाकरे द्रष्टव्यम् । संस्थाचतुष्ट-
यं तु काम्यमेव । पशुकाम उक्त्यं गृहीयात्, षोडशिनो वीर्यकामः स्तुवीत, अति-
रात्रेण प्रजाकामं यामयेत्, पशुकामोऽसौर्यामेण यानवेदिति प्रकृतज्योतिष्टोमाग्निष्टो-
माश्रितसंस्थाचतुष्टयस्य फलोपपन्नो यतः । प्रकृताग्निहोत्रहोमाश्रितस्येव दक्षः ।
संस्थाचतुष्टयस्य केवलकाम्यत्वेऽपि ज्ञापकवञ्जालित्यस्यपि । तच्च प्रागेवोक्तम् । अत्र
मीमांसका अग्निष्टोमसंस्थ एव प्रथमः प्रयोज्यः । य एतेनानिष्टेति श्रुतेः । अतिरात्रस्य
प्रथमयज्ञत्वपक्षेऽपि नाग्निष्टोमं विना कःवन्तराहम्यः । सोमपूर्वाधाने स्वाग्निष्टोम एव
सर्वेषां पूर्वो नातिरात्र इति प्राहुः । उक्त्यः षोडशतिरात्रोऽसौर्यामेत्यग्निष्टोमस्य
गुणविकारा भवन्तीति वक्ष्यमाणसूत्रादग्निष्टोमस्त्वमुक्त्यादिषु चतुर्विधेऽपि अग्निष्टोमवदु-
क्त्यादयोऽपि प्रकृतय एवेत्याचार्यमतमेतदिति ज्ञायते । तेन ज्योतिस्त्वयादीन्विना

त्रिकृतिभूता उक्त्यादयो न भवन्ति । प्रथमयज्ञत्वं तु गुरुवाग्निष्टोमस्यैव । वचनाद्वि-
रात्रस्यापि । न तु कथ्यादीनामग्निष्टोमातिरात्रपूर्वभावित्वमिति । उत्तरभादित्वं त्वग्नि-
ष्टोमत एव नातिरात्रादिति ज्ञेयम् । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्त्यः षोडशी वाजपेयोऽ-
तिरात्रोऽसौर्याम इति सप्त सोमयज्ञसंस्था इति गौतमेन संस्कारमध्ये गणनात्, अष्टाच-
त्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतो ब्रह्मणः सायुज्यमाप्नोतीति वचनात्, अकरणे प्रत्यवायश्रव-
णाच्च सप्तापि सोमयज्ञसंस्था नित्या इति केचित्प्राहुः । अस्मिन्सूत्रे योगविभागः
कार्यः । तेन वसन्त इत्येकं सूत्रम् । यजेतेत्युत्तरस्मादपकृष्यतेऽत्र । तेन नित्येनाग्नि-
ष्टोमेन वसन्ते यजेतेति तदर्थः । वसन्ते यजेतेति भिन्नं सूत्रम् । अस्मिन्सूत्रे पूर्वतनं
कृत्स्नं सूत्रमाकृष्यते । तेन नित्येनाग्निष्टोमेन वसन्तो वसन्ते यजेतेत्यर्थो भवति । पूर्व-
सूत्रेण नित्यस्य सकृत्प्रयोगो वसन्ते कर्तव्यत्वेन विधीयते । उत्तरसूत्रेणाभ्यासो विधी-
यते । अभ्यासस्यावधेरभावाच्चावज्जीवत्वमर्थम् । अभ्यासस्यानित्यत्वे लिङ्गमप्यस्ति
अपुनर्भक्षोऽस्य सोमपीथो भवतीति । अथवा तेनेत्यनेन नित्योऽग्निष्टोमः प्राप्यते । तत्र
च साभ्यासो वसन्तः कालो विधीयते । अन्यत्र तु कृत्स्नोदगयनात्मकः । तदुक्तं
छन्दोगे—उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे यज्ञकालोऽनादेश इति । अयमेवानिर्दिष्टः
कालान्तमपि कालः । सोमपूर्वाधाने सोमेन यक्षयमाण आदिधानो नर्तुं न नस्यं सूक्तं
द्वित्येकेषामित्येकसूत्रविहिते नहुषा निप्रतिपत्तयः । तत्र केचिदाहुः—प्रकरणादाधानकाल-
लक्ष्यैव बाधः, सोमस्य वसन्तकालता तु नैव बाध्यत इति । अन्ये तु सोमस्यासि य-
ज्ञस्तुतमपि न सूतेत् । तथाचोमयकालमात्र इत्याहुः । परे तु उदगयन आपूर्यमाणपक्षे
पुण्याहे यज्ञकालोऽनादेश इति चछन्दोगसूत्रोक्तोदगयनाकाधेन सोमपिसंविद्रूपकाला-
न्तरविधानं सोमपूर्वाधाने । सोमे तुदगयनमपेक्ष्यत एवेत्याहुः । अपरे तु यदैवैनं यज्ञ-
उपनमेदिति सर्वकालानादर उक्त इति भारद्वाजसूत्रात्सर्वकालबाध उभयमेति प्राहुः ।
सोमेन यक्षयमाणोऽग्नीनावास्ये यानि कर्माणि कर्तुं शक्यामि यैश्चास्वविकृत इति
सोमपूर्वाधानं संकल्प्य पवमानेष्टयन्ते कृते प्रतिमन्वेन सोमारम्भो यदि न भवति तदा
सोमारम्भपर्यन्तमास्मधर्मरहिता गुप्त्यर्थं तूष्णीं होमाः कार्याः । इष्टचारम्भोऽपि न
भवति । सोमोत्तरमग्निमपीणमाप्तेऽन्वारम्भणीयां कृत्वा यौर्णमासेष्ट्यादि कुर्वीत ।

तस्य नानुपक्रान्तवोर्दशपूर्णमासयोराराहारः ।

अत्यग्निष्टोमस्यानुपक्रान्तयोरनारब्धयोः सप्तोसहस्रः प्रयोगो नेत्यर्थः । तथा च
भरद्वाज—न दशपूर्णमासाभ्यामनिष्ट्वा सोमेन यजेतेति । वैखानसगार्ग्यावपि—दशपूर्ण-
मासाभ्यामनिष्ट्वा सोमेन यजेतेति । ब्राह्मणे—यो दशपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजते
रक्ष्यत एवावसाने वरे देवानामवस्यतीति सोमस्य दशपूर्णमासोत्तरभादित्वमेव प्रस्तुतम् ।
शास्त्रान्तरे न्योतिष्टोमप्रकरण एव दशपूर्णमासाभ्यामनिष्ट्वा सोमेन यजेतेति वा श्रुतिः

सा दर्शोत्तरकालतामात्रविधायिका नत्वह्नाक्षीभावबोधिकेति द्रष्टव्यम् । तथा च जैमि-
 मिभतुर्याध्याये तृतीयपाद उत्पत्तिकालविषये कालः स्याद्वाक्यस्य तत्प्रधानत्वादिति
 सूत्रेणामुपमेषाह । एतत्सूत्रार्थस्तु कर्मान्तरोत्पत्तिकालविधिसंदेहे कालः स्यात्, दर्श-
 पूर्णमासाभ्यामितिशक्यस्य कालप्रधान्यादिति सोमेन यक्ष्यमाण आदधानो नर्तु न
 नक्षत्रं सूक्ष्मेति केषामित्यनेन दर्शपूर्णमासारम्भात्प्राग्विधानादेतेन प्रतिषेधाच्च विकल्पः ।
 आश्वलायनोऽपि विकल्पमेवाऽऽह दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेष्टिपशुनातुर्मास्यैरथ सोमेनोर्ध्वं
 दर्शपूर्णमासाभ्यां यधोपयन्त्येके प्रागपि सोमेनैक इति । जैमिनिरपि विकल्पमुक्तवान्-
 चनादिष्टिपूर्वत्वं सोमश्चेकषामभ्याधेयस्वर्तुनक्षत्रातिक्रमवचनात्तदन्तेनानर्थकं हि स्यादिति
 सूत्राभ्याम् । सूत्रार्थस्तु दर्शपूर्णमासाविष्टा सोमेन यजेतेतिवचनात्सोमस्येष्टिपूर्वत्वमेव
 स्यादिति पूर्वसूत्रार्थः । उत्तरसूत्रार्थस्तु सोमोऽप्येकेषामाचार्याणां मते सोमेन यक्ष्य-
 माणोऽग्नीनादधानो नर्तु पृच्छेन्न नक्षत्रमिति [ऋतु]नक्षत्रा[तिक्रम]वचनात्पक्ष इष्टिपूर्व-
 भावो सोमोऽपि तदन्ते[न] यावत्प्रधानो निर्देशः । तेन तदन्तत्वेनेत्यर्थः । तदन्तत्वेने-
 ष्वन्तत्वेनेष्ट्युत्तरमावित्वेन । इदं वचनमनर्थकं यतो यजेदतो नेष्ट्वन्तत्वमिति नियमः ।
 तस्य नानुपक्रान्तयोरित्यनेन प्रकृतिं विना विकृतिर्न कर्तव्येति प्रदर्शितं भवति । यो
 ष्येष्ट्यज्ञोऽग्निष्टोमः स दर्शपूर्णमासारम्भं विना न भवति किमु वक्तव्यमिष्टिपशवो न
 भवन्तीति । यस्यैन्द्राग्नाश्विनौ पशू न स्तस्तस्याऽऽधानत्रयं विकल्पते । यस्य तु तौ
 स्तस्तस्य न सोमपूर्वत्वमसंभवादिति केचित् । मध्ये प्रायश्चित्तपशुभ्यां वयनधानेन
 दर्शपूर्णमासारम्भं विना तयोरसंभवेन सोमपूर्वत्वस्यासंभवादित्येतन्मनाशयः । अन्ये तु
 एतयोः सोमारम्भःतुगुणत्वादव्यवधायकत्वमेवेति वदन्ति । पवमानेष्ट्यवहितोत्तरमेव
 चतुर्दश्यां पशोस्तत्रेष्ट्योत्तरवेदिकरणान्तं कृत्वा पर्वणि पशू तत्रेष्ट्यं कृत्वा वयनीयेऽहनि
 सोमारम्भं कुर्यात् । अथवा पवमानेष्ट्यवहितोत्तरं चतुर्दशमेव तत्रेष्ट्यं पशू कृत्वा
 पर्वणि सोमारम्भं कुर्यात् । अथवा चतुर्दश्यामेवैन्द्राग्नपशोरुत्तरवेदिकरणान्तं कृत्वा
 पर्वण्येन्द्राग्नेनेष्ट्याऽनन्तरपर्वण उपवसथेऽहन्याश्विनपशोरुत्तरवेदिकरणान्तं कृत्वा पर्व-
 ण्याश्विनेनेष्ट्या तृतीये पर्वणि सोमारम्भं कुर्यात् । सोमारम्भात्प्रागुपत्यर्थं तृणीमग्निहोत्र-
 होमाः कार्या इति प्रयोगक्रमप्रयमवधायकत्वत्वादित्येते सोमपूर्वाधानेऽग्नीषोमीयेण
 सवनीयेन वा सहोपाकम्पत्वभाषि पक्षे । अस्मिन्नर्थे ज्ञापकमग्रे वक्ष्यते । नाकृतायां
 प्रकृतौ विकृतिः कार्येत्यर्थं नियमस्तु यथा पवमानेष्टिपूर्वमात्रित्वविषये न भवति तथा
 प्रायश्चित्तपशुपूर्वमावित्वविषयेऽपि नेति ज्ञेयम् । न च सोमपूर्वाधानं विच्छिन्न-
 सोमपीथस्य न भवति । दर्शपूर्णमासारम्भं विना प्रायश्चित्तपश्वारम्भासंभवात् ।
 नाकृतायां प्रकृतौ विकृतिरिति नियमस्य जागरूकत्वादिति भाव्यम् । प्राय-
 श्चित्तपश्वोः सोमानुगुणत्वेन सोमवत्तदारम्भेऽपि नापकाभावात् । सत्यां सोमपीथे-
 च्छायां तजिरोद्भूतावाच । एतेन प्रायश्चित्तपश्वोः सांन्यायविकृतिस्वास्तान्धारम्भं

विना तयोरात्मभासंभवेन प्रायश्चित्तपञ्चनुष्ठानं विना सोमासंभवेनान्योन्याश्रयपरिहा-
रार्थं कापेयपक्षमाश्रित्य पूर्वं सांनारूपमनन्तरं प्रायश्चित्तपञ्च इति केषांचिदुक्तेः
परास्ता । सर्वथाऽपि तावत्सिद्धं विच्छिन्नसोमपीथस्यानालम्ब्यमात्यपशोर्न सोम इति ।
विच्छिन्नसोमपीथपदार्थ उक्तो आह्वये—ऐन्द्राग्रं पुनरुत्सृष्टमालम्बेत य आतृतीययात्पु-
रुषात्सोमं न विवेद्विच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीथ इति । तत्र च त्रयः प्राश्नस्त्रयः प्रत्यक्ष
इत्यादौ प्राक्त्वेनोक्ता दीप्तावेदननामसुब्रह्मण्यशादौ नामभिः संकीर्त्यमाना पित्रादि-
त्रिपुरुषा तस्यां चरमः प्रपितामहस्तृतीयोऽभिप्रेतो मत्कात्मनस्तृतीयः पितामहः । कुतः,
सोमवानोद्यतस्याऽऽत्मनस्तद्विच्छेदाभावात् । एतत्ते ■ ये च स्वामन्विताः तिसृषु
स्वर्काषु निदधाति तस्मादतृतीययात्पुरुषाज्जम न गृह्णन्तीत्यादौ व्यक्तार्थत्वाच्च । तथाच
विध्यर्थस्यमप्यत एव निदर्शनादधगन्तव्यम् । तद्वयमर्थो भवति यस्य पित्रादयस्त्रयः पुरुषाः
सोमं न वेदितवन्तः स सोमपीथार्थी—ऐन्द्राग्रं पशुमालम्बेति । केचित्तु द्विपुरुषविच्छिन्ता-
मप्ययमिच्छते । यथाऽऽह कात्यायनः—वसन्तेऽग्निष्टोम ऐन्द्राग्रं पुनरुत्सृष्टमालम्ब्य
द्विपुरुषाः सोमपीथेन इति प्राहुः । अन्ये तु वितुः पितामहस्य सोमयोर्वा सोमपीथामात्र
ऐन्द्राग्रं आलम्बयः सोऽयं मात्यपशुः पित्रादीनां त्रयाणामानन्तर्येण सोमपीथामात्र
ऐन्द्राग्रं नेष्टुऽऽश्विनं घृन्नल्लाममालम्बेत्त्याहुः । अत्रैतस्य सोमपामामावे य ऐन्द्राग्र
उक्तः ■ न युक्तः । यस्य परौ द्वावसोमौ स्यातां स ऐन्द्राग्रं नेष्टुः सोमेन
पभेतेत्यगस्त्यसूत्रे ह्यश्वरसोमपीथस्य एव तस्योक्तेः ।

यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषम् ।

स वै दुर्वाक्षिणो नाम ब्रह्मवादिषु गार्हितः ॥

इति स्मृतौ यागाध्ययनयोरुपयोगेव विच्छेदे दौर्वाक्ष्यं मन्यमानाः सोममात्रविच्छेद
आश्विनं चेच्छन्ति केषित् । अस्मिन्वचने चकाराभ्यां व्यक्तसमुच्चयाद्यगमादुपयवि-
च्छेद एव भवत्याश्विनो नान्यतरमात्रविच्छेद इत्यन्ये । तदुपयमप्यसत् । आश्विनं
घृन्नल्लाममालम्बेत यो दुर्वाक्षिणः सोमं पिपासेदिति प्रकृत्याश्विभ्यां पूर्वमसोमपाम्यां
पश्चात्प्राप्तसोमपानाम्यां दुर्वाक्षिणस्य साहस्यमपेक्षयाश्विनादेव देवतां कर्तुं सोमपी-
थस्य प्रदानमुपनति च ह्यवन्वाक्यशेषः सोमपीथाविच्छेद एवाऽऽश्विनं दर्शयति
नाप्ययनमात्रविच्छेदेन सोमपविच्छेदे । तस्मादसत्यप्यध्ययनविच्छेदे सोमपीथमात्र-
विच्छेद आश्विनः कार्यः । यत्तु स्मृतिवचनं तदन्यतरविच्छेदेऽप्युपपद्यते । अत्र प्रत्येकं
वाक्यपरिसमाप्तिराश्रीयते श्रुत्यनुरोधाय तर्हि सत्यामपि वेद्यां वेदविच्छेद आश्विनप्र-
सङ्गः । न । तस्य तु दुर्वाक्षिणत्वं स्मर्यते परं तु नाऽऽश्विनोऽधिकारः । किंच वेदविच्छिन्नौ
वेदविच्छिन्नतिरवश्यंभाविनौ । अथापि नावश्यं भाविनी श्रद्धातस्य साधुवृत्तस्योत्पात्ति-
श्रद्धास्य तस्य सूत्रकारैरधिकारोक्तेः । नहि वैकुण्ठे सत्येव ब्राह्मणं सुसंपादं भवतीति ।

सर्वथाऽपि न दूर्वाक्षणाभावात्स्याऽऽश्विनोऽभिधीयते । तथाच सोमपीथविच्छेद एवाऽऽश्विनः । वेदविच्छेदे स्मार्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यं प्रथमयज्ञे प्रथम्येति । यस्तु बौधायनपञ्चमम्—औपासनं वा धारयमाणो भवतीति तद्दूर्वाक्षण्यनिवृत्तिपरं मत्वाश्विननिषेधपरं, न तस्य प्रथम्येति नियमः स्मार्तप्रायश्चित्तं च नेति द्रष्टव्यम् । वेदिशब्देन महावेदिः । तथा सोमयागो लक्ष्यते । विच्छिद्येते इति द्विवचनं वेदवेद्यभिप्रायेण । विच्छिद्येतेति पाठः ऋजुरेव । वेदिशब्दो दीर्घकारान्तः । यस्य वेदश्च वेदिष्येति पाठः सरल एव । ऐन्द्राश्वः पशुः पुनरुत्सृष्ट ऐन्द्राश्वं पुनरुत्सृष्टमात्रमेवेति श्रुतेः । बाहोत्सृष्टः पुनर्वहः पुनरुत्सृष्टः । छिन्नं चात्र भवति पुनरुत्सृष्ट इव ह्येतस्य सोमपीथ इति । स च च्छागः । तथा च भारद्वाजः—छागः पुनरुत्सृष्ट इति । पुनरुत्सृष्टोऽनङ्गानिति सूत्रान्तरे । गोपशुः पुनरुत्सृष्टोऽग्नीषोमीयो भवतीति शास्त्रान्तरे । अस्यां श्रुतौ पुनरुत्सृष्टशब्दार्थस्य गोशब्दे विशेषणाद्गो न्यतिरिक्ते छागेऽपि पुनरुत्सृष्टमाकत्वमस्तीति गम्यते । छागे वहनकर्तृत्वं हिमाचले प्रतिद्वम् । औगाक्षिस्तु ऐन्द्राश्वमनुत्सृष्टमात्रमेवेत्याह । एतच्छतणमप्याह स एव यमयोर्वः परो जातः सोऽनुत्सृष्ट इति । अत्रापि च्छाग एव । कलौ गोयागस्य निषेधाच्छाग एव ग्राह्यः । तत्र सोमात्पूर्वभाविभ्योः पर्वणोरुपादानपृथक्त्वात्क्रमेणैतौ कर्तव्यौ । तत्र प्रथमपर्वण्येन्द्राश्वः पशुः, तदनन्तरपर्वण्यश्विनः, असंभवे सोमात्पूर्वभाविभ्येकस्मिन्नेव पर्वणि समानतन्त्रावेतौ कर्तव्यौ । अत्रापि पाठकमात्पूर्व ऐन्द्राश्वोऽनन्तर आश्विनः । पञ्चपशुप्रकृतिस्वादैन्द्राश्वविकारौ । पक्षेऽग्नीषोमीयविकारत्वमपि । अत्र ज्ञापकप्रमे वक्ष्यते । समानतन्त्रत्वे द्विवचनान्त ऊहः । तन्त्रानन्तःपातित्वात्पञ्चदशोत्पश्चिष्टी विद्येते एव । एवं दक्षिणाऽपि । समानतन्त्रत्वेऽप्येक एव पञ्चदशोत्प, एकैव पश्चिष्टिर्दक्षिणा च । ऐन्द्राश्वेन पशुना यक्ष्ये विच्छिन्नसोमपीथसंभानार्थमिति संकल्पवाक्यं, नैमित्तिकत्वात्तस्ति कामना, पुनरुत्सृष्टस्य च्छागस्य वषायाः पुनरुत्सृष्टस्य च्छागस्य हविष इति प्रैषयोर्विकार इति केचित् । छागशब्देनैवाऽऽश्विन इत्यपि केचित् । यस्तु तच्छागशब्देनैवोभयत्रापि विशिष्टेन वा । विशिष्टोत्पलपक्षे धूम्रलज्जामस्य च्छागस्य हविष इति प्रैषवाश्विनेऽपि । आश्विनस्य भिन्नतन्त्रत्वं आश्विनेन पशुना यक्ष्ये दीर्घाक्षण्यपरिहारार्थमिति संकल्पवाक्यम् । समानतन्त्रत्वे विच्छिन्नसोमपीथसंभानार्थेनैन्द्राश्वेन पशुना दीर्घाक्षण्यपरिहारार्थेनाऽऽश्विनेन पशुना च तन्त्रेण यक्ष्य इति संकल्पवाक्यम् । गणवद्ग्रहः । एक एव यूपः । स्वररशनाहृदयशूलभिजाः । अग्नीषोमीयेण सवनीयेन वा समानतन्त्रत्वेऽग्नीषोमीयसवनीयान्यन्यार्थस्वरहृदयशूलौ समानावेव । ऐन्द्राश्वश्विनयोस्तु स्वरहृदयशूलौ भिन्नावेव । यूपः सर्वेषामपि समान एव । यत्रियु यूपेष्वालमेत महिर्वाऽस्मादिन्द्रियं धीर्यं दध्यात् । आतुव्यमस्मै मनयेत्, इति श्रुत्या प्रतिपशु यूप इत्यमुं पक्षं निश्चिन्त्वा, एकयूप आल-

भते, एकैषास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं दधाति नास्मै आतृव्यं जनयतीति सौत्रानप्यभेकयु-
पस्यैव सिद्धान्तितत्वात् । पशुरशनाकुम्भोष्ठसशाखावपाश्रपण्यो भिक्षा एव । मीमांस-
कमते समातीक्षपञ्चदश्वेऽपि कुम्भादि तदेवेति द्रष्टव्यम् ।

स प्रथमः सोमानाम् ।

सोमानां मध्ये सोऽग्निष्टोमः सोमः प्रकृतित्वात्प्रथमो भवतीति शेषः । सर्वेभ्यः
सोमेभ्यः पूर्वमग्निष्टोमाख्यः सोमः कर्तव्यो न त्रिवृदादयस्तद्गुणविकारा नथान्य
उक्त्यादय एकहा द्विरात्रादयोऽहीनाश्चेत्यर्थः । तथाचाग्निष्टोमं प्रस्तुत्य ब्राह्मणम्—
तस्मादाहुर्म्येष्टयज्ञ इति प्रजापतिर्विव ज्येष्ठः स ज्येतेनाग्नेऽयजतेति । प्रजापतेज्येष्ठत्वं
प्रथमोत्पन्नत्वात् । तेनैव सर्वेभ्यः सोमेभ्यः पूर्वमग्निष्टोमस्यानुष्ठितत्वाज्ज्येष्ठत्वम् ।
प्रजापतिर्वैधा सर्वोत्पादकत्वाज्ज्येष्ठस्तथाऽग्निष्टोमोऽपि सर्वेभ्यः सोमेभ्यो धर्माणां
समर्पणज्ज्येष्ठः । प्रजापतेः सर्वोत्पादकत्वं हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र इत्यादिषु मन्त्रेषु
प्रतिपादितम् । हिरण्यगर्भः प्रजापतिरेव । प्रजापतिर्न हिरण्यगर्भ इति ध्रुतेः । एवं चाग्नि-
ष्टोमे ज्येष्ठत्वं नाम प्रकृतित्वमेव । छन्दोगब्राह्मणमप्यग्निष्टोमस्य प्रथमत्वमाह एष वाच
प्रथमो यज्ञो यज्ञानां य एतेनानिष्ट्वाऽन्येन यजते कर्षपत्यमेव जायते वा प्रमीयत इति ।
अस्ति चाग्निष्टोम एव सर्वधर्माज्ञानम् । अतोऽग्निष्टोम एव प्रकृतिः । अत एव प्रथमो भवति ।
उच्यतेः षोडशतिरात्रोऽसौर्यामश्वेत्यग्निष्टोमस्य गुणविकारा भवन्तीति वक्ष्यमाणसूत्रा-
त्स्पष्टमग्निष्टोमस्य प्रकृतित्वं द्रष्टव्यम् । मरद्वाजोऽपि सुस्पष्टमाह नाग्निष्टोमेनानिष्टेतैः
ऋतुभिरिति । यजेतेति शेषः । नन्विदं सूत्रं व्यर्थं नाकृतायां प्रकृतौ विकृतिर्भवतीति
शास्त्रान्तरप्रसिद्धन्यायेनैव सिद्धेरिति चेन्न । स्वशास्त्र एतादृशन्यायसिद्धयर्थमेवेतस्मूत्र-
प्रणयनात् ।

अतिरात्रमेके प्रथमं यज्ञमधीयते ।

अतिरात्रस्य प्रकृतित्वाभावेऽपि प्रकृतिभूताग्निष्टोमादपि पूर्वभावित्वमतिरात्रस्य
वचनादेक आचार्या वदन्तीत्यर्थः । तच्च वर्चनं शास्त्रान्तरादुज्जेयम् । अत्रातिरात्रो
ज्योतिरतिरात्रो ब्राह्मः । तेन ज्योतिष अद्विक्रम इति वक्ष्यमाणे योनिभेदेन ज्योति-
नोक्तोऽतिरात्रः प्रथमो न भवति । अत्रेदं सिद्धमतिरात्रस्य सोमात्पूर्वभावित्वमुत्तर-
भावित्वं वा । अतिरात्रव्यतिरिक्तानां ऋतूनां त्वर्थादग्निष्टोमोत्तरभावित्वमेवेति । सोमा-
नामतिरात्रो वा प्रथमो यज्ञ इत्येतावतैव विकल्पे सिद्ध एके, एकैषामित्येवं कवित्क-
चिद्वचनं मङ्गलार्थं कृतं द्रष्टव्यम् । तच्च विशेषणैकशब्दस्मारितविशेष्यभूताचार्यस्मर-
णरूपं ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तये ग्रन्थमध्ये तस्य निवृत्तं तु शिष्यशिक्षार्थम् ।
प्रकृते ऋतुं तु कर्मण्यपि मध्ये मध्ये मङ्गलकरणम् । आचरन्ति च शिष्या ग्रन्थादौ

ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मङ्गलं विंशशङ्कया । ग्रन्थादौ मङ्गलं यज्ञं व्याख्यास्याम इति
 यज्ञशब्दोपादानेन कृतम् । यज्ञो हि विष्णुरेव भवति यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ।
 कर्मण्यपि मङ्गलकरणं बोधायनेनोक्तं यज्ञाभिदैवतं विष्णुं ध्यायतीत्यनेन । मङ्गलस्य
 समाप्तिसाधनत्वं तु मङ्गलं समाप्तिकलकं समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वादिति
 तार्किकोद्धोषितपरिशेषानुमानात् । तत्र विग्रध्वंस एव मङ्गलस्य फलमिति नवीनास्ता-
 किकाः । विग्रध्वंसपूर्वकसमाप्तिः फलमिति प्राचीनास्तार्किका इत्यास्तामप्रस्तुतम् ।
 वाशब्दप्रदर्शितविकल्पस्थले तुल्यविकल्पमात्रप्रदर्शनमेव ननु मङ्गलार्थत्वमपीति द्रष्ट-
 व्यम् । नन्वेक इत्येकेषामिति ॥ यत्र पठ्यते तत्र तत्पक्षस्य हेयत्वप्रदर्शनार्थत्वेवा-
 स्त्विति चेत् । तत्पक्षानुसृत्येव निर्वाहे तत्पक्षप्रदर्शनस्य निरर्थकत्वापत्तेः केषुचित्स्य-
 छेषु मङ्गलार्थकत्वप्रदर्शनपूर्वकविकल्पप्रदर्शनं केषुचित्केवलविकल्पप्रदर्शनमेवेत्यत्र निया-
 मकं स्वतन्त्रेच्छस्य मुनेर्नियोगपर्वनुयोगानर्हत्वादिति न्याय एव नान्यदिति ज्ञेयम् ।

अमावास्यायां यजनीयेऽहनि दीक्षते

पौर्णमास्यां यजनीयेऽहनि सुत्यमहः ।

अमावास्यायां पौर्णमास्याभित्युभयत्रापि समीपसप्तमी । अमावास्यासमीपवर्ति यद्य-
 मनीयमहस्तस्मिन्दीक्षते । पौर्णमासीसमीपवर्ति यद्यजनीयमहस्तस्मिन्नहनि सुत्यं सुत्या-
 बद्धः । भवतीति शेषः । अर्शआदित्वान्मत्त्वर्थीयाच्चप्रत्ययः । सुत्यमित्यत्र सुत्याशब्देन
 सोमकण्ठनवरकर्मोच्यते तद्वदित्यर्थः । यद्यप्यमावास्याशब्दः सूर्याचन्द्रमसोः परमसंनि-
 कर्षनिमित्तः पौर्णमासीशब्दश्च परमविप्रकर्षनिमित्तोऽतः संनिकर्षो विप्रकर्षश्च संविष-
 यमक्षणमात्रं तच्च पञ्चदशीप्रतिपदोः समानमेवेति तयोर्ह्योरप्यमावास्यापौर्णमासीश-
 ब्दाभ्यां ग्रहणं सिद्धं तथाऽप्यत्रामावास्यासमीपवर्तियजनीयेऽहनि दीक्षायां पौर्णमासी-
 समीपवर्तियजनीयेऽहन्वेव सुत्या न तु पर्वण्यपीतिप्रदर्शनार्थम् । यजनीयदीक्षसुत्या-
 विषय एव पौर्णमासीसमीपवर्तियजनीयेऽहनि दीक्षा, अमावास्यासमीपवर्तियजनीयेऽ-
 हनि सुत्येत्येतादृशवैपरीत्यव्यावृत्त्यर्थं च । ननु संनिकर्षनिमित्तप्रयुक्तं पौर्णमासीत्वं
 विप्रकर्षनिमित्तप्रयुक्तममावास्यात्वं पञ्चदशीवत्प्रतिपद्यपि समानमेवेति प्रतिपदोऽपि
 पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यथायथं ग्रहणमिति उक्तं तत्कथमिति चेत् । उच्यते—
 पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजतेऽमावास्यायाममावास्यायेति वाक्याभ्यां विहितो यागः
 संप्रै यजेतेतिश्रुत्या पर्वप्रतिपत्संप्रै प्रासः । तत्र च यागाधिकरणीभूतपर्वप्रतिपत्संवि-
 रूपस्य कालस्य दुर्लक्ष्यत्वेन तस्यायोग्यत्वेन संविषमिमितो यजेतेति श्रुतिः संविषार्थद्वय-
 गतं कंचित्सूत्रं कालं लक्षयति । तस्याप्ययोग्यत्वात्प्रस्तान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽ-
 भियष्टव्या इति गोमिलेन पञ्चदशीवत्प्रतिपदोऽपि यागाधिकरणत्वेन स्वीकारात्तत्रापि
 पर्वत्वमवश्यं स्वीकार्यम् । अन्यथा पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजतेऽमावास्यायाममावा-
 स्यायेति वाक्याभ्यां पौर्णमास्यमावास्यायोर्याग उक्तः ॥ प्रतिपदि विरुध्येत । अतोऽनु-

एतस्या चन्द्रपूरणनिमित्तोपलक्षितत्वेन चन्द्रक्षयनिमित्तोपलक्षितत्वेन च तत्तत्प्रतिपद्यभि-
 यौर्णमासीत्वमवावास्यात्वमवश्यमङ्गीकार्यमेव । तथा चन्द्रपूरणनिमित्तोपलक्षिता तत्र-
 तिपदवि यौर्णमासी चन्द्रक्षयनिमित्तोपलक्षिता तत्रप्रतिपदवि अमावास्यायेति तत्र यष्टव्य-
 मित्यर्थादुक्तं भवति । यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा यौर्णमासी यः परमः
 सैनिकर्षः साऽमावास्यायेति गोभिलवाक्ये क्षणमात्रमेव परमविप्रकर्षसैनिकर्षशब्दवाच्यम् ।
 उभयत्रापि पर्वप्रतिपदोः स स एव संज्ञानं तदुभयोरपि तिथयोः सममेवेति तिथिद्वया-
 त्मकः कालः स एव क्षणः । चन्द्रस्य पूरणनिमित्तत्वेन क्षयनिमित्तत्वेन चोपलक्षितस्त-
 सदुत्तरक्षणश्च तावान्कालः संधिशब्दवाच्यः । स च तिथिद्वयसंबन्ध इति पञ्चदशीप्र-
 विषदोक्तमयोरप्यमावास्यायौर्णमासीशब्दार्थां ग्रहणं युक्तमेवेति सुस्पष्टम् ।

अमावास्यायां यौर्णमास्यां वा ।

मण्डूकप्लुत्या दीक्षत इत्येवानुवर्तनीयम् । तेनामावास्यायां दीक्षते यौर्णमास्यां वा
 दीक्षत इत्यर्थो भवति । सुत्या तु सोमेनेष्ट्या पशुबन्धेन वाऽमावास्यायां यौर्णमास्यां
 वा यजेतेति सामान्यसूत्रादमावास्यायां यौर्णमास्यां वा भवति । अस्मिन्सूत्रे मुख्य-
 स्त्वेन सुत्यायाः एव यागशब्देन ग्रहणम् । एवं चात्रापि षोडशापवर्गताऽपरपक्षे यागश्च
 सिध्यति । ननु यं कामयेत वसीयान्स्यादिति तं पूर्वपक्षे यानयेत्, वसीयानेव यज-
 तीति पूर्वपक्षयागस्य प्रस्तुतत्वात्, यं कामयेत पापीयान्स्यादिति तत्रपरपक्षे याजये-
 त्पापीयानेव भवतीत्यपरपक्षयागस्य निन्दितत्वत्कथमेतदिति चेन्न । अमावास्यायेन वा
 यौर्णमासेन वा हविषेष्ट्या दीक्षतेति प्रत्यक्षश्रुत्या सोमे पूर्वपक्षयागनिषेधश्रुतेर्नाशितत्वात् ।
 अस्यां श्रुतौ कदाप्रत्ययश्रवणात्प्रकृतियागसमाप्तिगोचरम्भाज्यध्वजानमपि लभ्यते ।
 वाशब्दद्वयश्रवणं द्वयोस्तुल्यफलत्वस्थापनार्थम् । न षोडशयन आपूर्वमाणपक्षे पुण्याहे
 यज्ञकालोऽनादेश इति च्छन्दोगसूत्रविरोधः । अस्मिन्नेव सूत्रेऽनादेश इति श्रवणाद्वा-
 देशव्यतिरिक्तस्थल एवैतस्य कालस्य प्रवृत्तेः । प्रकृत आदेशस्यैव सत्त्वेन सूत्रविरोधा-
 यावात्पुण्याहपदसाहचर्यात्पाकयज्ञपरताऽपि च्छन्दोगसूत्रस्य गम्यते । यं कामयेत
 वसीयान्स्यादिति पूर्वपक्षयागप्रस्ताविका श्रुतिरप्यनादेश एव सावकाशा । वक्ष्यति
 च गृह्ये पाकयज्ञेष्वापूर्वमाणपक्ष इति पर्वणोः सण्डत्वे संधिमदहोरात्रयोर्दीक्षामुल्ले-
 खतः । एतदनुरोधेन दीक्षावृद्धिहासौ ।

कर्मण आरम्भापवर्गप्रधानस्यादेकादिदीक्षापक्षे मुख्यकाल उपयोरसंभवेनान्यतरचो-
 दिक्षकाळे कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह—

यदि त्वेका दीक्षा द्वे तिस्रश्चतस्रोऽपरि-

मिता वा तत्रापर्वणि मुख्यमर्हद्दीक्षा वा ।

अस्मिन्सूत्रस्य यथनविपरिणामेन द्वे तिस्र इत्यादिष्वन्वयः । अपरिमितशब्द-
 शक्यप्रमाणविक्रमप्रकार्यवाची । अपरिमितं प्रमाणाद्व्युप इति कात्यायनोक्तेः । तत्रापरि-

वितत्वाविधिर्मातः संवत्सरो वा सामर्थ्यानुसारेण । अथवा यावत्पर्यन्तं कृशता तावत् ।
 तथाचाऽऽपस्तम्बः—द्वादशाध्वेयपरं दीक्षितो भवति मातः संवत्सरं यदा वै कृशः स्याद्वि-
 त्यपरमिति । अत्राऽऽश्वलायनो व्यवस्थामाह—दीक्षणादिशत्रिसंख्यानेन दीक्षा अप-
 रिमिता एकाहप्रभृत्या संवत्सरसंवत्सरं स्वेव सम्यक् द्वादशाहतापश्चितेषु यथा सुत्यो-
 पसदः कर्माचारस्त्वेकाहानामेका विहो ॥ दीक्षास्तिस्र उपसदः सुप्रथमहस्तमे
 दीक्षान्ते राजकयस्तदहः प्रायणीयेष्टिरिति । द्वादशाहस्तु लिङ्गात्स्यादिति सूत्राभ्यां
 द्वादशाहनापश्चितेषु सत्रेषु यथा सुत्योपसदस्तथा दीक्षा अपि उपसत्संख्याया
 अप्यन्यत्राविहितत्वाच्चैव विधिः कल्प्यते यत्संख्याः सुत्या उपसदश्च तत्संख्या एवेति ।
 एतदुक्तं भवति—द्वादशाहतापश्चितेषु यत्संख्याः सुत्यास्तत्संख्या एकोपसदश्च दीक्षाश्च
 भवन्तीति । अर्चयतेऽस्मिन्नित्याचारः कालः कर्मण आचारः कर्माचार एकाहानां
 प्रयोगकालो वक्ष्यत इत्यर्थः । एकाहशब्देन विकृत्येकाहा उच्यन्ते नहुदचनसंबन्धात् ।
 प्रकृतौ दीक्षाणां विहितत्वाच्चतुःशब्दे विशेषविध्यर्थोऽन्यत्स्पष्टम् । एते कल्पाः प्रकृ-
 तावेष विकल्पन्ते सर्वेषां प्रकरणास्रानाविशेषात् । यथोक्तं षष्ठाध्याये पञ्चमे पादे
 जैमिनिना दीक्षापरिमाणे याथाकाम्यमविशेषात् । सर्वेषां पक्षाणामविशेषात्, विशेषा-
 भावात् । द्वादशाहस्तु लिङ्गात्स्यादिति सूत्राभ्याम् । द्वादशाहं दीक्षितो भूतिं वन्वी-
 तेति लिङ्गाद्वादशदीक्षापक्षोऽपीति द्वितीयसूत्रार्थः । भूतिवचनं तु द्वादशपक्षे भविष्यति ।
 यद्वा दीक्षितो भूतिं वन्वीतेत्येतावद्विधीयते । द्वादशग्रहणं तु प्रदर्शनार्थमिति धार्तिक-
 कारदीप्तिमनुसृत्येदं व्याख्यानम् । यदि त्वेकाद्यन्यतमदीक्षापक्षस्तदा गौणमुख्यन्याये-
 नापर्वणि सुत्यग्रहदीक्षा वा भवतीत्यर्थः । तत्र पर्वणि सुत्येज्यमेव पक्षः प्रबलः ।
 सोमेनेत्येतिपरिभाषासूत्रात् । कथमेकावरेषु दीक्षाकल्पेषु तत्रापर्वणि दीक्षा सुत्या वा
 स्यादपर्वणि वा दीक्षां पर्वण्येव सुत्यां संपादयेदिति भारद्वाजसूत्रात् । अङ्गगुणविरोधे
 च तादर्थ्यादिति द्वादशाध्याये द्वितीयपादे जैमिन्युक्तेष्व । अङ्गानि दीक्षणीयादीनि
 तेषां गुणः प्रथमदिनादिकर्तव्यतारूपः । तत्र संकल्पादिषूपच्छेदनान्तं प्रथमदिने
 कर्तव्यम् । प्रवर्ग्यसत्त्वे प्रवर्ग्यसंभरणमपि । प्रायणीया सोमक्रम आतिथ्या प्रवर्ग्य उपस-
 त्प्रवर्ग्य उपसत्चेत्येतानि द्वितीयादिने कर्तव्यानि । प्रवर्ग्य उपसत्, वेदिकरणं प्रवर्ग्य
 उपसत्चेत्येतानि तृतीयादिने कर्तव्यानि । प्रवर्ग्य उपसत्प्रवर्ग्य उपसत्प्रवर्ग्योद्गासनमग्नि-
 प्रणयनं शाखाहरणं काष्ठवेदिनहिःप्रोक्षणं वेदिस्तरणं हविर्धानप्रणयनमुपरवकरणमाग्नी-
 ध्रीधमानमौदुम्बर्बुच्छूषणं सदःकरणं धिष्णिगानिवपनमन्वाधानादिकं साक्षीषोमरणयन-
 वसतीवर्षाहरणं पञ्चतन्त्रं वसतीवरीपरिहरणादिकं चेत्येतानि चतुर्थदिने कर्तव्यानि ।
 प्रधानो जघन्यः सोमयागः सप्तवनीयादिः पञ्चमदिने कर्तव्यस्तत्र य इत्येति वाक्येन
 विहितपर्वकालविरोधे प्रधानस्यैव धर्मानुग्रहः । अङ्गानां प्रधानसाङ्गण्यार्थत्वेन तद्विरो-

वेऽङ्गसाङ्ग्यस्याकिंचित्करत्वात् । लोके प्रथमं बहुमिरवस्तु स्थले पश्चादागतस्यैक-
स्यापि राक्षस्तद्ग्रहणदर्शनाच्च । अतस्तत्र सोमयागस्यैव पाठतोऽनुष्ठानतश्च जघन्य-
स्यापि प्रधानतया पूर्वकालकत्वम् । दीक्षणीयादेस्तु पाठतोऽनुष्ठानतश्च ग्रथमोपस्थित-
त्वेऽपि एकादिदीक्षापक्षे न पर्वानुग्रहः । द्वादशदीक्षापक्षे त्वविरोधाद्दीक्षणीयायामपि
सः । अङ्गगुणेन सह विरोधोऽङ्गगुणविरोधः । तस्मिन्नङ्गगुणविरोधे । अङ्गगुणविरोध
इत्यत्र प्रधानगुणस्येति शेषः । तथा च गुणेन सह प्रधानगुणस्य विरोधे सतीत्यर्थो
भवति । तच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन प्रधानपरामर्शित्वम् । तथा च तादर्थ्यात्प्रधानार्थत्वा-
दित्यर्थो भवति । अङ्गानामिति शेषः । अङ्गानां प्रधानार्थत्वात्प्रधानानुग्रह एव
न्याय्य इति सूत्रार्थः । दीक्षाया एकत्वादिकं शतपथ आस्तात्—एकरात्रं दीक्षितो
राजानं क्रीणाति ग्रहे ऋहे चतुरहेऽपरिमिते वेति । इदं च याममानसू-
त्रेऽप्यनुदितमाचार्येण । अमावास्यायां यजनीये वा दीक्षायां चतुर्थ्यादिषु पञ्च-
म्यादिषु वा यथोपनतं सुत्या । पौर्णमास्यां यजनीये वा सुत्यायां तदनुरोधे-
नैकादिदीक्षाकल्पनम् । असंप्रवे शुक्लपक्षान्तर्गते देवनक्षत्र एव वा । यान्येव
देवनक्षत्राणि । तेषु कुर्वति यत्कारी स्यात् । पुण्याह एव कुरुत इति श्रुतेः ।
आमावास्यायै वा हविषेष्टा नक्षत्रे वेति सोमे बौधायनवचनाच्च । यत्कर्म कर्तुं शीलं
यस्य स यत्कारी । देवनक्षत्राणि श्रुतौ प्रदर्शितानि—कृत्तिकाः प्रथमं विशाखे उत्तमं
तानि देवनक्षत्राणीति । ज्योतिःशास्त्रे सोमदेवते नक्षत्र आरम्भोऽतिप्रशस्तं इत्युक्तम् ।
सोमरम्भे वसन्तेऽतिप्रशस्तः । सोमदेवत इति सोमदेवतं मृगशिरः केवलं शुक्लपक्ष
एव वा । उक्तं च कौषीतकिभिः—अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा मुख्यमहर्दीक्षा वा
शुक्लपक्ष एव वेति । केवले शुक्लपक्ष एव बोधयामित्यर्थः । शाङ्खायनः—शुक्लपक्षे
दीक्षा पुण्ये नक्षत्रे समापनं चेति । सूत्रकृताऽपि सोमेनेष्टा पशुबन्धेन वाऽग्रामास्यायां
पौर्णमास्यां वा यजेतेति विपरीताभिधानेन ज्ञापितमस्ति अमावास्यापौर्णमासीमध्यमत-
कालस्य केवलस्यापि कृत्वायागाङ्गत्वमस्तीति । एतेनापरपक्षस्य नास्तित्यर्थात्तिसधयति ।
पौर्णमास्यां दीक्षायां चतुर्थ्यादिषु सुत्या तद्यजनीयायां दीक्षायां पञ्चम्यादिषु
सुत्येत्यपि द्रष्टव्यम् । श्रूयते ह्येरेयिणामस्मिन्नर्थे श्रुतिः—आमावास्यायै वा हविषेष्टा
पौर्णमासेन वा तस्मिन्नेव हविषि तस्मिन्बर्हिषि दीक्षेतेषो एका दीक्षेति । अमावास्या-
काले कर्तव्यं हविरामावास्यां पौर्णमास्यां कर्तव्यं हविः पौर्णमासं, हविःशब्दोऽत्र
यज्ञमुपलक्षयति । वाशब्दौ समुच्चयार्थौ । अमावास्यासंयन्विता पूर्णमासीसंयन्विता
वा यज्ञेनेष्टा दीक्षेत तस्मिन्हविष्येवेत्येवमन्वयः । तस्मिन्बर्हिषीत्यप्येवेत्यस्यान्वयः ।
अत्रापि हविःशब्दो यज्ञोपलक्षकः । एवं बर्हिःशब्दोऽपि । तस्मिन्नामावास्याकाले
हविषि यज्ञे तस्मिन्पौर्णमासाकाले बर्हिषि यज्ञेऽनुष्ठिते सति पश्चादेव दीक्षेतेत्यर्थः ।
तस्मिन्नेव हविषि तस्मिन्बर्हिषि दीक्षेतेत्ययमुक्तस्यैव प्रपञ्चः । एषा उ इति पदच्छेदः ।

उकारोऽपिशब्दार्थकः । एषाऽप्येका दीक्षा । एवमुक्ते सत्यप्यन्याऽपि काचिद्दीक्षाऽ-
स्तीति सूचितं भवति । अत एव सूत्रकार इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं चेत्युच्यते पक्षानुदान-
हार । छात्र्यायनद्राक्षायणावाहृतुः—प्रथमायां पूर्वपक्षस्य दीक्षेतैषो एका दीक्षा द्रष्टु-
वा नक्षत्रयोगमिति । नक्षत्रयोगमित्यस्यायमर्थः—वैष्वादिपौर्णमासीषु चित्रादिनक्षत्रयोग-
द्रष्टुं दीक्षेतिति । अमावास्यायां सुत्यायां तु शास्त्रान्तराद्वादेशेन दीक्षा नियताः । पूर्व-
पक्षयागविधायिका श्रुतिस्तु आदेशव्यतिरिक्तस्यल एवेति दर्शितयेव प्राक् । अमावा-
स्यायां दीक्षा पौर्णमास्यां सुत्येत्यस्मिन्कल्पे दर्शपूर्णमासेष्टी अतिपक्षे तदर्थं क्रतुसमाप्त्य-
नन्तरं पथिकृद्बैश्वानरो काथौ । यदि द्वितीयादिप्रयोगोऽनयोः । एकस्या अतिपातने
पाथिकृती वैश्वानरो वा । पौर्णमास्यां दीक्षाऽमावास्यायामावर्तनप्राक्कालिकसंधिमूर्त्तां
सुत्या यदा तदा पौर्णमासदर्शतिपातने दोषो नेति कोचित् । यदाऽऽवर्तनोत्तरकालिक-
संधिमत्स्याममावास्यायां दीक्षाऽऽवर्तनप्राक्कालिकसंधिमत्स्यां पौर्णमास्यां सुत्या तदा तु
पूर्णमासस्य पैकापूर्वजनकत्वनिर्वाहान्यथानुषपत्त्या लोपप्रायश्चित्तं कर्तव्यमेवेत्यवश्य-
मङ्गीकर्तव्यमेव । यदा तु प्रथमः पूर्णमासस्य लोपोऽनन्तरं दर्शस्य तत्र प्रायश्चित्तं
नैवेति द्रष्टव्यं सुधीभिः । जुहोतेर्ग्रहणं यत्तेरुपलक्षणम् । आधानानन्तरं प्रथमसंवत्सरे
वसन्ते सोमारम्भः कर्तव्य इति याज्ञिकप्रसिद्धम् । तत्र वसन्तश्चान्द्रसौरयेदेन द्विविधः ।
चैत्रवैशाखात्मकमासद्वयात्मा चान्द्रः । मध्ये मलमासेऽपि

षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः ।

इति स्मृतेर्मासद्वयात्मक एको मासस्तेन मासद्वयात्मकत्वं न विरुध्यते । मासद्वयात्म-
कत्वं वसन्तर्तोर्मेघुश्च माघवद्य वासन्तिकानृतू इत्यनया श्रुत्या । सौरो वसन्तस्तु
मीनमेषात्मको मेघवृषात्मको वा । मीनमेषयोर्मेघवृषयोर्वा वसन्त इति शौचायनोक्तेः ।
अनयोर्विनिर्योगः स्मृतौ—

श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रमसर्तुषु ।

तदभावे तु सौरर्तुज्जिति ज्योतिर्विदां मतम् ॥ इति ।

एतादृशद्विविधवसन्तान्तर्गतपर्वसु मध्ये यत्पर्व मलमासास्ताद्विद्वृष्टं न भवति तत्रैव
सोमस्य कर्तव्यत्वात्तदर्थं निर्णयः क्रियते ।

तत्र कालादर्शे स्मृतिः—

अनेत्यमनिमित्तं च दानं च महदादिकम् ।

अभ्याधानाध्वरापूर्वतीर्थयात्रामरेक्षणम् ॥

देवारामतडाभादिप्रतिष्ठा मौञ्जिबन्धनम् ।

आश्रमस्वीकृतिः काम्यवृषोत्सर्गश्च निष्क्रमः ॥

रात्राभिवेकः प्रथमश्रुतकर्म प्रतापि च ।
 अन्नप्राशनमारम्भो गृहाणां च प्रवेशनम् ॥
 स्नानं विवाहो नामातिपक्षं देवमहोत्सवः ।
 प्रतारम्भं समाप्तिं च काम्यस्यैव च पाप्मनः ॥
 प्राचक्षिप्तं तु सर्वस्य मलमासे विवर्जयेत् ॥ इति ।

अध्वरो यज्ञः । काठकगृह्ये—

रविसंक्रमहीने यो चर्यावर्ज्यविधिः स्मृतः ।
 स एव तु द्विसंक्रान्ते मलमासेऽप्युनीरितः ॥ इति ।
 बृहस्पतिः—वाले वा यदि ॥ वृद्धे शुके चास्तं गते रथौ ।
 मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥ इति ।
 छल्लः—नीचस्थे वक्रसंस्थेऽप्यतिशरणगते बालवृद्धास्तमे ॥
 संव्यासो देवयात्रा प्रतनियमविधिः कर्णवेषस्तु दीक्षा ।
 मौञ्जीबन्धोऽङ्गनामां परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा ।
 यज्याः सद्भिः प्रयत्नान्निदृष्टपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च ॥ इति ।

दीक्षा बागदीक्षा मन्त्रदीक्षा च । सवयासादिनिषेधास्तत्प्रतिप्रसवाश्च मत्कृतस्मार्त-
 संस्काररत्नमालातोऽवगन्तव्याः । यद्यपि काम्यारम्भं समाप्तिं च मलमासे च वर्जये-
 दिति काम्यारम्भसमाप्तिनिषेधेन नित्यनैमित्तिकारम्भसमाप्त्योरनिषेधस्तथाऽपि मलेऽन-
 न्यगतिं कुर्यान्नित्या नैमित्तिकी क्रियामिति वचनात्संभवे निषेधोऽनघोरप्यस्त्येव ।
 प्रथमे प्रयोगे गत्यन्तराभाव आरम्भः कर्तव्य एव । यद्यनतिक्रान्तः कालो भवति ।

यानि तु—उपरागोऽधिमासश्च यदि प्रथमपर्वणि ।

तथा मलिम्लुचे पौषे नान्दारम्भमभिष्यते ॥

गुरुमार्गवयोमौढ्ये चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

इत्यादीनि वचनानि तन्म्यालस्यादिनाऽतिक्रान्तशुद्धकालप्रारम्भविषयाणि ।

नामकर्म च दर्शोष्टिं यन्मकालं समाचरत् ।

अतिपाते सति तयोः प्रशस्ते मासि पुण्यमे ॥

इत्यपराकं गगोक्तेरिति धर्मशास्त्रनिबन्धकाराः । कालप्राप्तस्य न दोष इति भावः ।
 एवं चाष्टदोषग्रस्तो विकल्पः परिहृतो भवति सति संभवे । दर्शोष्टिग्रहणं नित्यनैमित्तिक-
 कर्मातकमोपलक्षणम् । आरम्भणीयाग्रहणं कर्मारम्भोपलक्षणम् । पूर्वत्र दीक्षानिषेधः
 काम्यदीक्षापरः कालान्तरसंभवे दीक्षानिषेधपरो वा । इदानीमाचारस्तु शिष्टानामननु-

ज्ञानमेव । यदि तु वसन्तेऽन्तिममेव पर्वविशिष्टं तच्च व्यतीपातादिदोषप्रसृतं तत्र
 श्रौतस्य प्राचर्यात्मकीरम्भः कर्तव्य एवेति यद्यपि प्राप्तं तथाऽपि श्रुतिः शास्त्रस्य
 चिरवकाशत्वाद्देशकत्वेन समबलत्वाच्च तदुक्ता दोषा अप्यङ्गीकार्या एवेत्यस्थ-
 प्रस्तुतविचारः । यदि त्वेकादिदीक्षास्तत्रापर्वणि मुन्यमहर्दीक्षा वेत्येतावत्येव वक्तव्ये
 चतुर्णां पृथगुपादानवारम्भे यः पक्षः कर्तव्यो भवति तस्य संकल्पेऽवधारणं कर्तव्यं पञ्च-
 षट्सप्ताष्टनवदशैकादशान्यतमसंख्यात्मकापरिमितदीक्षापक्षे पञ्चषट्सप्ताष्टनवदशैकाद-
 शान्यतमाविधिकसंख्याशब्दमुच्चार्यपरिमितदीक्षापक्षमाश्रित्येत्येवमुच्चार्यमित्येवंप्रकारेण
 संकल्पेऽवधारणम्, एकद्वित्रिचतुरन्यतमसंख्यात्मकदीक्षापक्षे एकद्वित्रिचतुरन्यतमम-
 विधिकसंख्याशब्दमुच्चार्यदीक्षापक्षमाश्रित्येत्येवमुच्चार्यमित्येवंप्रकारेण संकल्पेऽव-
 धारणमित्येतादृशप्रयोजनभेदं प्रदर्शयितुम् । युगपत्कामयेताऽऽहारपृथक्त्वे चेति प्रथ-
 ममुच्यप्रयुक्तो विचार इत्यनन्तरं निरूपणम् । काष्ठस्य सर्वापेक्षया मूल्याङ्गत्वात्तदनन्तरं
 विधिः । प्रसङ्गसंगत्या तदनन्तरं प्रकृतिविकृतिपौर्वापर्यनियामको दर्शपूर्णमासारम्भा-
 त्प्राकर्तव्यतानिषेधः । तदनन्तरं प्रसङ्गसंगत्याऽग्निष्टोमस्य सर्वसोमप्रकृतित्वप्रदर्शनम् ।
 प्रसङ्गसंगत्याऽतिरात्रस्याग्निष्टोमपूर्वभावित्वप्रदर्शनम् । आकाङ्क्षितत्वात्तदनन्तरं दीक्षाणां
 यागार्थानां संख्यादिप्रदर्शनं चात्रैव कृतमिति द्रष्टव्यम् । अमानास्यायां यजनीयेऽ-
 हनीत्यादिदीक्षा वेत्यन्तं सर्वकतुसाधारणम् । विशेषतस्तु तत्र तत्र सूत्रकारः एव
 वक्ष्यति । यत्र कर्तृनिर्देशो नास्ति तत्र यजुर्वेदेनाध्ययुरिति परिभाषयाऽध्ययुरेव कर्तेति
 सार्वत्रिकम् ।

महन्मेऽवोचो यशो मेऽवोचो भर्गो मेऽवोचो भुक्तिं

मेऽवोचः स्तोमं मेऽवोचः सर्वं मेऽवोचस्तन्माऽवतु

तन्मा विभक्तु तेन भुक्षिषीयेति वृतो वृतो जपति ।

यज्ञोपवीतं कृत्वाऽपि आपम्य प्राहुद्वयं तिष्ठन्नपरयासीनो वेति भारद्वाजः ।
 यजमानेन वृतो वृत अस्विगिमं मन्त्रं जपतीत्यर्थः । वृतो वृत इति वाप्सा
 यजुर्वेदेनाध्ययुरिति परिभाषयाऽध्ययुरेव स्यात्तन्मा मूत् । किं तु सर्वेषामपि
 यथा स्यादित्येतदर्थम् । वृतो यजमानेन प्रार्थनया स्वकर्तव्याग्निष्टोम आस्विज्य-
 प्रवृत्तिमान्कृत इत्यर्थः । तथा वाऽऽस्विज्यप्रवृत्तावेवायं मन्त्रजप इति लभ्यते ।
 अमुमर्थमाह तुल्लिषायनद्यायणौ—सोमप्रवाकमकरिष्यजमः सोमाय राज्ञ इत्युक्त्वा
 प्रत्यावसीत महन्मेऽवोच इति करिष्यन्प्रतिमन्त्रयेतेति । एतेनाथानयिष्यतोऽपि जपो
 भूर्भुवः सुवरायुषं प्रावोचो वचो मे प्रावोचो यशो मे प्रावोचः श्रियं मे प्रावोच आयु-
 ष्मानहं वर्चस्वी यशस्वी श्रीमानपचितिमान्भूयांसं भूर्भुवः सुवः सर्वं भूवासमित्युक्त्वा
 प्रति वाऽऽवष्टे प्रति वा जानीत इति भारद्वाजोक्तो निवार्यते । प्रत्याख्यानं निराकर-

णम् । प्रतिज्ञानमार्त्विज्यं करिष्यामीति निश्चयः । सत्रे वरणाभावाज्जपस्याप्यभावे
इत्यप्येतेन सिद्धं भवति । जप उच्चारणमात्रम् । व्याकरणरीत्या स्वराणां विज्ञातस्ते
अपत्वाच्चातुःस्वर्यम् । अविज्ञातस्त्व एकश्रुत्यम् । एवं सर्वत्र सौत्रमन्त्रनपे द्रष्टव्यम् ।
अपत्यतिरिक्तकर्मसु सौत्रेषु वैदिकेषु च मन्त्रेषु तु यज्ञकर्मण्यजपयूखत्वसामस्विति
पाणिनिस्मरणादिकश्रुत्यमेव । तानो प्रावचनो वेति कात्यायनप्रातिशाख्यसूत्रात्पस्ते
चातुःस्वर्यमापि । तान एकश्रुत्यम् । तत्स्वरूपमाहाऽऽश्वलायनः—उदात्तानुदात्तस्वरि-
तानां परः संनिकर्ष एकश्रुत्यमिति । प्रवचनो वेदपाठस्तत आगतः प्रावचनः । यथा
वेदे पठितः स्वरस्तपेत्यर्थः । आचार्यस्य तूमयमपि अभिमतमिति विशेषानुक्त्या ज्ञायते ।
वैदिकमन्त्राणां नपे तु चातुःस्वर्यमेव । अभिमन्त्रणानुमन्त्रणानिमर्शनोपस्थानानामपि
नागृहीतविशेषणा वृद्धिरिति न्यायेन जपपरत्वाज्जपवदेतेषामपि स्वरः । उपांशुत्वं
यानुवेदिकत्वाद्यनुवेदोपांश्वितिपरिभाषासिद्धम् । सर्वैरुपांशु ज्योतिष्टोमे प्रागग्नीषो-
मीयदिति सूत्रादित आरभ्याग्नीषोमीयस्य पशोस्तन्त्रं प्रक्रमयतीत्येतस्मात्प्राग्म ऋग्वेद-
सामवेदमन्त्रास्तेऽपि उपश्रित्व प्रयोक्तव्याः । तत ऊर्ध्वं यथोक्तस्वर एवेति द्रष्टव्यम् ।
अति सौत्रमन्त्रवैदिकमन्त्राणामृष्यादिस्मरणे विकल्पः । तत्रर्वचः काण्डानुक्रमणिकातो
द्रष्टव्यः । छन्दः पिङ्गलादिशास्त्रात्पादमद्वर्णमन्त्राणाम् । देवतास्तु मन्त्रलिङ्गात् ।
इदानीं शिष्टैरस्मीकारादृष्यादिकं नात्र प्रदर्शयते । प्रयोगकाले मन्त्राणां पाठः सर्वत्र
मध्यमया वृत्त्यैव नतु द्रुतया विलम्बितया च वृत्त्या । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

अभ्यासार्थं द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थं तु मध्यमां ।

शिष्याणामुपदेशार्थं कुर्याद्रुत्तिं विलम्बिताम् ॥ इति ।

देवो देवमेतु सोमः सोममेतुवृतस्य

पथा विहाय दौष्कृत्यमित्यभिप्रव्रजति ।

दीक्षणीयार्थविहारं गन्तुं गृहाद्वाहिर्निर्गच्छति देवो-देव इ(नि)तिमन्त्रेण ।

पद्मा नामासि श्रुतिः सोमसरणी

सोमं गमेयवेति पन्थानमातिष्ठते ।

दीक्षणीयार्थविहारगामिने(णं) पन्थानं प्रपद्यते पद्वेति मन्त्रेण ।

पितरो भूरिति त्रिः पितॄन्भिमन्त्रयते ।

स्वाप्पितॄन्भिमन्त्रयते । दिव्यान्वा । मन्त्रप्रतिपाद्यं पदार्थं ध्यायंस्तत्पदार्थमिमुल-
स्तमोक्षस्तं* संस्तुषन्मन्त्रं पठेदित्येतदभिमन्त्रणम् । अत्र मन्त्रप्रतिपाद्याः पितरस्तेषाम-

प्रत्यक्षत्वादपिशब्दार्थे अभिमुख्यं न भवति किंत्वभिध्यानमेव । तथाचाभिषेकदेशेऽन्वि-
त्युपसर्गस्यार्थः । तथाचामिन्नश्रयत इत्यस्यानुमन्त्रणमेवार्थः इति । अथवा—एषा वै
पितृणां दिगिति श्रुत्या दक्षिणदिशः पितृसंबन्धित्वदर्शनात्पितृणामप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्सं-
बन्धिदिशः प्रत्यक्षत्वात्तदभिमुख्येन पित्राभिमुख्यमेव । दिक्शब्देन देश एवात्र ग्राह्यः ।
अन्यथा तद्दोषतादृशस्थापत्तेः । एतेन दूरत्वसमीपत्वकृतपरत्वापरत्वलिङ्गकानुमानग-
म्याया दिशः कथं प्रत्यक्षत्वमिति शङ्का परास्ता । अत्र दक्षिणाभिमुखता, एषा वै
पितृणां दिगिति दर्शनात् । आपस्तम्बेनापि दक्षिणावृत्तः पितृनुपतिष्ठत इति दक्षि-
णावृत्तशब्देनोक्ता । भरद्वाजस्तु पितृन्दक्षिणामुल्ल उपतिष्ठत इति स्पष्टमेव दक्षिणा-
मुल्लतामाह । अत्र प्राचीनाक्तेरेविकल्पः । अनियमोऽन्यत्रेति परिभाषासूत्रात् । यत्र
यत्र प्राचीनातीतिरविधानं तत्रैव तत्तान्यत्रेत्यवश्यं वक्तव्यम् । अन्यथा तस्य वैय-
र्थ्यापत्तेः । तथा च प्रकृते विधानाभावादधार्मानियमोऽन्यत्रेति परिभाषाया एव प्रवृत्तिः ।
यत्रैकस्मिन्द्रव्ये चेष्टापृथक्त्वेनार्थो निष्पद्यते सकृदेव तत्र मन्त्रं नृयादिति परिभाषया
सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिति न भवति किं तु मन्त्रावृत्तिरेवात्र । अभिमन्त्रणस्योच्चार-
णप्रधानत्वात् । स्वपितृपक्षे जीवत्पितृकस्याभिमन्त्रणे विकल्पः । तथा च लाघाव्यन-
द्राघावगौ—यजुरन्तरयेऽन्वाहारं धारंजय उपेक्षणं शाण्डिल्य इति । अस्यार्थः—
यजुषामन्तरयो यजुरन्तरपस्तस्मिन्यजुरन्तरये । अन्तरय उत्सर्गः । जीवत्पितृकस्यैत-
न्मन्त्रोत्सर्गे विचार उत्सर्गः कर्तव्यो वा न कर्तव्यः इति । तत्र धारंजयोऽन्वाहारं
मन्यते । अन्वाहारोऽनुत्सर्ग इति । उपेक्षणं वर्जनमिति शाण्डिल्यो मन्यत इति ।
यजमानस्य पितृनक्षिष्वात्तादीन्पितृन्वाऽवमादीन्पितृन्बोद्धिश्य जपः कर्तव्य एवेति धारं-
जयशयः । स्वानेव पितृनुद्दिश्य जपः स्वपितृजीवने लोप एवेति शाण्डिल्यशयः ।
तथाप्येवं सिद्धं भवति—स्वपितृपक्षे स्वपितृजीवने लोपः । यजमानपितृपक्षे यजमानपितृ-
जीवने लोपः । दिव्यपक्षेऽक्षिष्वात्तादीनामुपस्थानं जीवत्पितृकेणापि कार्यमेव । त्रयो
ह नु वै पितरोऽनमा और्वाः काव्या इति ऋग्वेदोक्तश्रुत्युक्तानामवमादीनां वेति । एकव-
चनादध्वर्योरेव देवो देवमित्यादि न सर्वेषामृत्विजाम् । अथवा वृता वृत इत्यनुवर्तनी-
यम् । एवं च समन्त्रक्रममिप्रजननं पन्था(य)विष्टानमभिमन्त्रणं च सर्वेषामपि भवति ।
अस्मिन्पक्षे संमारयजुर्होमेऽपि सर्वकर्तृकतां व्यावर्तयितुमेवाग्निमसूत्रे दीक्षिष्यमाणवचनम् ।
अत्र कूटमाण्डहोमः कर्मादिष्वेतैर्जुह्वादिति श्रुतेः । स च श्रुत्युक्तरीत्या बौधायनोक्त-
रीत्या वा । श्रुत्युक्तरीत्या क्रियमाणे वैश्वानरचित्यनुवाकेन सर्वेष्वेवोपस्थानं नृत्वन्यथा
समिदाधानमेवं वरदानमपि न । बौधायनोक्तरीत्या क्रियमाणेऽन्त्यथा समिदाधानं वर-
दानं च भवति । त्विष्योऽम्यावर्तित्यश्चास्मिन्कूटमाण्डहोमे बौधायनोक्तरीत्या क्रियमा-
णेऽपि न भवन्ति । उद्धरणपक्षे कूटमाण्डहोमार्थमुद्धृतमाहवनीयं परित्यज्याऽऽयतने

गोमयेमोषष्ठिव्य पुनस्तं विद्वत्प्रवर्ग्यसंभरणं कुर्यात् । अत्र प्रवर्ग्यसंभरणे यजमानस्य दीक्षितत्वाभावाद्गोमो भवत्येव ।

दीक्षिष्यमाणस्याग्निर्गुहिरिति द्वादश संभारयजूंश्चि जुहोति ।

द्वादशभिः संभारयजुभिः संभारयजुःसंज्ञकैर्मन्त्रैर्जुहोतीत्यर्थः । अथवा द्वादशसंभारयजुर्नामकान्होमाञ्जुहोतीत्यर्थः । प्रथमान्ता अग्न्यादयस्तृतीयान्ता यजुरादयश्च देवताः । उत्तमस्य मर्ह्यं श्रद्धाया इति । अथवाऽहंकाराख्यदेवताविशेषस्य वाचकमहमित्यव्ययात्मकं पदम् । अस्मिन्पक्षेऽहं श्रद्धाया इदमित्येवोद्देशत्वागवाक्पदम् । यजुभिः सहितायाग्नय इदं० स्तोमैः सहिताय सवित्र इदं० इत्येवमेव त्यागवाक्यानि युक्तानि । उत्तमं तु श्रद्धाया सहिताय मर्ह्यमिदं० श्रद्धाया सहितायाहमिदमिति चेति शेषम् । दीक्षिष्यमाणवचनमेतस्य होमस्य दीक्षार्थत्वमेव न वरणार्थत्वमिति बोधयितुम् । वरणप्रयुक्तत्वाभावादेव सर्वातिष्ककर्तृकताव्यावृत्तिरिच्छांशिकं प्रयोजनं प्रागुक्तमेव । अन्यच्च प्रयोजनं यः प्रधानस्य कालः सोऽह्नानां स देशः स कर्ता सोऽग्निरिति परिभाषया दीक्षाया अपराह्णे क्रियायामेतस्याप्यपराह्ण एव कर्तव्येति । तत्रायं प्रकारः—प्रातरेव संकल्पादिकूश्माण्डहोमान्ते कर्मणि जाते सत्यपराह्णपतीक्षार्थं विरम्यापराह्ण एव द्वादशसंभारयजुर्होमादीति । कूश्माण्डहोमोत्तरं प्रवर्ग्यस्यैवाऽऽदौ संभरणमिति कल्पे प्रातरेव तदन्ते कर्मणि जाते विरम्यापराह्णे द्वादशसंभारयजुर्होमादीति । अपरापराह्णे द्वेषाविभक्तदिवसस्य द्वितीयो यागस्त्रेषाविभक्तदिवसस्य तृतीयो भामो वा ननु पञ्चधाविभागोऽत्रेत्यत्र मूलं याजमानसूत्रे प्रदर्शयिष्यते । द्वादशवचनमितरमन्त्रनिवृत्त्यर्थमितरहोमनिवृत्त्यर्थं वा । अग्निर्गुहिरितिवचनं संभारयजूंश्चि वाचयति जुहोति चेतैर्मन्त्रैः संभारयजूंश्चि व्याख्याय निर्मन्थयस्याऽऽवृता निर्मन्थयेन प्रचरतीत्येतेषु संभारयजूंश्चि कानीत्याकाङ्क्षां निराकर्तुम् । उपस्थितत्वादिति एव द्वादश । अग्निर्गुहिरित्यादीनां सापेक्षत्वात्प्रकाशनाशक्तेस्त इमं यज्ञमवन्तित्वमेव नैरपेक्ष्यदर्शनात् । सर्वेषु वाक्येषु तदन्वयो ना भूदित्येतदर्थमेवोऽनुवाक आश्नात इत्याश्नातग्रहणमापस्तम्बेन कृतमिति दृष्टव्यम् । संभारयजुर्होमार्थं पुनर्विहरणम् । होमान्ते परित्यागः । यत्र मन्त्रगणेन कर्म चोदयेत्प्रतिमन्त्रं तत्र जुहुयादिति परिभाषया प्रतिमन्त्रं होमः । जुहोतिषोदितत्वादेतेषु स्वाहाकारः । आहवनीये जुह्वा हूयन्त इति परिभाषयाऽऽहवनीयोऽधिकरणं जुहूः साधनं च । परिस्तरणं तु यत्र क चाग्नौ परिस्तीर्य होतव्यमिति भारद्वाजीयपरिभाषासूत्रात् । परिभृज्य परिषिञ्चति यथा पुरस्तादित्यग्निकार्यसूत्रोक्तज्ञापकात्परिभाषाजनपरिषेको । दर्विहोमान्वाख्यास्यामो जुहोतीति बोधमाने दर्विहोमो यत्र

य स्वाहाकारस्ताः स्तूष्णीकोनाऽऽज्येन सकृद्गृहीतेनाग्नेनाऽऽहवनीयं परीत्य वक्षिणतः
स्तिष्ठकुङ्कुहाऽऽहवनीयेऽज्यः स्वाहाकारेण जुहोति द्विप्रभृत्याहुतिगणेषु प्रत्याहुति
गृहीत्वा प्रत्याहुति समिधोऽम्बावाय विम्राहं जुहोति यत्र मन्त्रगणेन कर्म चोदये-
त्प्रतिमन्त्रं तत्र जुहुयादिति परिभाषासूत्राद्विहोमधर्मः सर्वत्र ।

सप्तहोतारं मनसाऽनुदुत्य सप्तह-
रुत्वा दीक्षणीयामिष्टं निर्वपति ।

सप्तहोतृहोमे यजमानेनाध्वर्योरन्वारम्भः कर्तव्य इति नौवायनेनोक्तम्—सप्तहोतारं
मनसाऽनुदुत्याऽऽहवनीये जुहोत्यन्वारब्धे यजमाने स्वाहेतीति सूत्रेण । वाचस्पति-
देवता मन्त्राच्छिन्नात् । अत्र केचित्—अक्ष नै चतुर्होतार इत्यर्थवादादन्नक्षत्र इत्यप्युक्त्यर्थम् ।
तथाच वाचस्पतये अक्षत्र इदमिति त्यागवाक्यमिति वदन्ति । पूर्वसूत्रादीक्षिष्यमाण-
पदमत्राप्यनुवर्तते । अस्ति चोभयत्र श्रुतिः—दीक्षिष्यमाणः सप्तहोतारं मनसाऽनुदु-
त्याऽऽहवनीये जुहुयादिति, आग्नाविष्णवमेकादशकपालं निर्वपति दीक्षिष्यमाण इति ।
दीक्षिष्यमाण इति स्मृत्यप्ययं क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे विहितेन दीक्षाकर्तृसंस्कारा-
र्थत्वं नोच्यते । यमनिवमपरिग्रहानुकूलयोग्यतारूपा दीक्षा तत्कर्तृसंस्कारार्था दीक्ष-
णीया । वक्ष्यमाणानां कृष्णाजिनमेखलादण्डादीनां तु अक्रियारूपत्वाद्दीक्षाभिव्यक्तक-
त्वमात्रं नतु दीक्षणीयेष्टिवदीक्षार्थत्वम् । अत इह्यनन्तरमेव दीक्षितो न जुहोति न दक्ष-
तीत्यादयो दीक्षितधर्माः ।

पञ्चमाध्याये तृतीयपाद उक्तमेतज्जैमिनिना—परेणाऽऽवेदनाद्दीक्षितः स्यात्सर्वेदीक्षा-
भिसंबन्धात् । इह्यन्ते वा तदर्थं स्वविशेषार्थसंबन्धात् । समारुधानं च तद्वदिति सूत्रात् ।
सर्वैरिष्टिदण्डादिभिर्दीक्षाभिसंबन्धात्, आवेदनात्परेण दीक्षितमावेदयतीति विहितात्य-
रेणाऽऽवेदनानन्तरमिति यावत् । दीक्षितः स्याद्भवेदिति । एनपा द्वितीयेत्यत्र पञ्च-
म्यपि दृश्यत इति वचनं कल्पयित्वा परेणाऽऽवेदनादिति प्रयोगः समर्थनीय इति
तन्मरने । तथाच दीक्षितधर्माणामत्रैव प्रवृत्तिरिति पूर्वसूत्रार्थः । द्वितीयसूत्रार्थस्तु
इह्यन्ते वा वाच्यः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । इह्यन्त एव दीक्षाधर्माणां प्रवृत्तिः । हि यस्मा-
त्कारणाद्विशेषार्थसंबन्धात्तदर्थं अत इष्टरेव मुख्यत्वात्तदन्ते तत्समाप्त्यव्यवहितोत्तरमे-
व दीक्षाधर्मप्रवृत्तिरिति । न विद्यते विशेषो विशेषवाक्यापेक्षा यत्र निरपेक्षेति यावत् ।
एतादृशोऽर्थो दीक्षणीयेष्टिः । दीक्षणीयेष्टिरित्यसमाख्यानमपीष्ट्युत्तरं दीक्षितधर्माणां
प्रवृत्तिरिति पूर्वसूत्रसाधकवत्तद्वदुपयुक्तं भवतीत्यस्यार्थः । इति तृतीयसूत्रार्थः । नन्वेवं वाच्य-
मनोत्तरं दीक्षितधर्माणामुपादानं सूत्रकुटुक्तं निर्हेतुकं स्यादिति चेत्तत्तत्तम् ।
कृष्णाजिनमेखलादण्डादिदानप्रभृतिकर्मणोऽपि दीक्षारूपशामावेऽपि दीक्षार्थत्वं परम-
स्येवेति । तथाचैतस्यापि कर्मणोऽपराह एव क्रियोतिज्ञापनरूपहेतुलाभेन निर्हेतुकत्वा-

पश्यमाणात् । प्राग्वंशप्रपादनोत्तरं दीक्षणीयेष्टक्रियायामपि तदनन्तरमेव । दीक्षणी-
येष्टेर्दीक्षाकर्तृसंस्कारार्थत्वात्प्रतिप्रयोगमावृत्तिः सिद्धा भवति । दीक्षणीयाया देवतापरि-
ग्रहार्थत्वमपि, देवता एकोमयतः परिगृह्य यजमानोऽनरुन्ध इति श्रुतेः । तेन सर्वतोमुखे
प्रतिविहारं सा भवति । न दीक्षणीयाहं सप्तहोता कितु दीक्षाङ्गम् । तेन दीक्षणीयो-
त्कर्षे सप्तहोतुर्नोत्कर्ष आहवनीयभेदश्च सप्तहोतृदीक्षणीययोरित्येतद्द्वयं सिद्धं भवति । कत्वा-
प्रत्ययेन तु पूर्वकालतामात्रम् । ततश्च सप्तहोत्रार्थमाहवनीयं गार्हपत्याप्रणीय सप्तहो-
तारं हुत्वा सोमार्थमाहवनीयं प्रणीय दीक्षणीया कार्या । प्रतिबन्धकृतदीक्षणीयोत्कर्-
षवशेन सप्तहोतृहोमदीक्षणीयेष्टचोर्मध्ये होमप्राप्तौ होमः कर्तव्य एव । सप्तहोतारं मन-
साऽनुदृत्य समग्रं हुत्वा दीक्षणीयामिष्टिं निर्वपतीति कत्वाप्रत्ययबोधितसप्तहोतृ-
होमाव्यहितानन्तर्यं ॥ शिष्टाकोपन्नायेन बाध्यते । स च न्याय इत्यम्—आषा-
म्नेन कर्तव्यमित्यादिस्मृतिमिहिताचमनादेर्वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्यादिविहितश्रौत-
क्रमेण बाध इति प्राप्ते क्रमस्य पदार्थधर्मत्वात्तदपेक्षयाऽऽचमनादेः पदार्थत्वेन
प्राग्व्यस्य । प्रमाणबलबलापेक्षया प्रमेयबलबलमेव पूर्वोपस्थितत्वाद्बलवत् । प्रमाण-
विशेषत्वं प्रमेयविरोधमूलत्वेन पूर्वोपस्थिततद्विरोधेन प्रमेयबलस्य पूर्वमेवाऽऽलोच-
नादिति तेनैव निर्णय इति नाऽऽचमनादेर्बाधः किंतु क्रमस्यैवेति । प्रकृतेऽपि कालप्राप्तं
नित्यं निरवकाशं कृत्वा सावकाशं ततः कर्तव्यमिति सामान्यस्मृतिविहितहोमकर्तव्य-
तया सप्तहोतृहोमानन्तर्यं बाधितं द्रष्टव्यम् । एवं चाग्निहोत्रहोमो मध्ये कर्तव्य एवेति ।
अमुमर्थमाह प्रथमाध्याये तृतीयपादे जैमिनिः—शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेत् । न
शास्त्रपरिमाणत्वात् । अपि वा कारणग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्, इति त्रिभिः सूत्रैः ।
तत्राऽऽद्ये सूत्रं सिद्धान्तोपक्रमाशङ्कार्थं, द्वितीयसूत्रं तन्निरासार्थं, तृतीयं सिद्धान्त-
सूत्रम् । शिष्टस्य श्रौतकमादेरकोपेऽत्राधे सति आचमनादिस्मरणमाविरुद्धमिति प्रथम-
सूत्रार्थः । चेदित्यनेन सिद्धान्तोपक्रम आशङ्क्यते । द्वितीयसूत्रे चेत्यनेन तन्निरासः
क्रियते । अविरुद्धं न किंतु विरुद्धमेव । तत्र हेतुमाह—शास्त्रपरिमाणत्वादिति ।
प्रत्यक्षशास्त्रेणाऽऽचमनादिप्राप्तेः पूर्वमेव पदार्थानां क्रमकालपरिमाणैः परिमितत्वादिति
शास्त्रपरिमितत्वादित्यस्यार्थः । कारणस्य बाधकारणस्याग्रहणेऽनुपलभ्ये सति प्रयु-
क्तानि शिष्टैः प्रयुक्तानि आचमनादीनि प्रतीयेरन्प्रमाणत्वेन प्रतीयेरन्निति तृतीयसूत्रार्थः ।
अपि चेत्त्यनेन पूर्वपक्षव्यावृत्तिः क्रियते । औपासनहोमोऽप्येवं मध्ये कर्तव्य एव ।
शुद्धमाहोमार्थमाहवनीयस्य पृथक्पृथक्प्रणयनमुद्धरणपक्षे द्रष्टव्यम् । अर्थायार्था-
याऽऽहवनीयं प्रणयतीति सूत्रात् । अजस्रपक्षे स्वाहवनीयस्य नित्यधार्म्यत्वात् प्रणय-
नम् । अजस्रपक्षेऽपि दीक्षिणाग्नेर्निष्ठं धारणमेव । नित्यं गार्हपत्यदीक्षिणाग्निं धार्यते

इति सूत्रात् । वाचस्पते हृदिष इति ग्रहसंज्ञको मन्त्रः । तेन सह यथा भवति तथा महाहविर्होतेति सप्तहोतृसंज्ञकं मन्त्रं मनसाऽनुब्रूयामयोर्मध्येऽनुब्रूयन्पठित्वा जुहोति-
चोदितत्वात्स्वाहाकारमुक्त्वा दर्भहोमधर्मेण जुहोति । सूत्रे समग्रमिति विशेषणं
ग्रहस्यापि मनसा पाठार्थं नतु होमे ग्रहप्रापणार्थम् । तस्य तु तेषां ये होमार्थे श्रूयन्ते
समग्रहाः सस्वाहाकारास्ते प्रयुज्येरन्नेतिवक्ष्यमाणसूत्रेणैव सिद्धिः । मनसेति परिभाषा-
प्राप्तोपांशुत्वव्यावृत्त्यर्थम् । दीक्षतेऽनयेति दीक्षणीया तामिष्टिं निर्वपति करोतीत्यर्थः ।
निर्वपतीत्यस्य निर्वपार्थकत्वं वक्तुमशक्यम् । इष्टिशब्दस्य क्रियाविशेषपरत्वेन निर्व-
पासंभवात् । इष्टिग्रहणमन्वाधानमन्त्रे दीक्षणीयमैष्ट ५ हविरिदमेषां मयीत्येष्टशब्दप्रयोग-
लामार्थम् । अन्यथा दीक्षणीय ५ हविरिदमेषां मयीत्येतावदेव स्यात् । अत इष्टिग्रहणम् ।
दीक्षणीयामिष्टिं निर्वपतीति सामान्यप्रतिज्ञेयमेतस्या इष्टेरिदं नमेति प्रदर्शयितुम् ।
तेनेदं सिद्धं भवति नामवृत्तीनामिष्टिनामन्वाधानमन्त्रे नाम्नाऽपि निर्देशो नतु केवलमिष्टि-
शब्देन निर्देश इति । तेन दीक्षणीयमित्यप्युच्चार्यम् । प्रायणीयाप्रभृतिष्ववधानान्तेष्वि-
ष्टिपशुवधेषु व्रतोपायनं जागरणं पत्नीसंनहनमारण्याशनं च न विद्यत इति सूत्रेण
प्रायणीयाप्रभृतिषु व्रतोपायनादिनिषेधेन सप्तहोतृहोमानन्तरं दीक्षणीयेष्टिक्रियायां सोमा-
ह्वरसिद्धत्वेन व्रतोपायनं परिस्तरणोत्तरं जागरणाभावसंपादकनिद्रास्थानिकलणिकनेत्र-
निमीलनाकरणं पत्नीसंनहनं सत्यां क्षुधि आरण्याशनं च भवत्येव ।

दीक्षणीयायां द्रव्यदेवताकाङ्क्षाधामाह —

आग्रावैष्णवमेकादशकपालमाग्रावैष्णवं वा घृतेचरुम् ।

अत्र हविर्जातीयमिति शेषः । अथवा तृतीयार्थे द्वितीया । आग्रावैष्णवेनैकादश-
कपालेनऽऽग्रावैष्णवेन शृतावस्थानिस्त्रिघृतेन चरुणा वा दीक्षणीयामिष्टिं निर्वपती-
त्यन्वयः । तथाचायमर्थः—एकादशकपालकरणकं चरुकरणकं वा यामं कुर्यादिति ।
आग्रावैष्णवमिति देवतार्थकाप्रत्ययेन देवता प्राप्यते । एकादशकपालशब्देन द्रव्यं
प्राप्यते । एकादशम् कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश एकादशकपालः । घृतेचरुमित्यनेनै-
कादशकपालस्थाने द्रव्यान्तरं विधीयते । घृतेचरुमित्यस्य शृतावस्थायां घृते निक्षिप्ते
सति यः सिद्धश्चरुः ■ घृतेचरुरित्यर्थः । नतु घृते शृतश्चरुरिति । केवलघृतस्य चरुप्र-
णानुकूलपाकसाधनत्वाभावात् । शृते नदीयसि घृतमिति बौधायनोऽप्याह । चरोः
पाके नदीयसि निकटे सति घृतं प्रक्षिपतीत्यर्थः । एकेनैवाऽऽग्रावैष्णवग्रहणेन सिद्धे
पुनर्ग्रहणं नियमार्थम्—आग्रावैष्णव एव घृतेचरुर्नाऽऽदित्य आपस्तम्बोक्तो घृतेचरुर्नव-
तीति । एतेन ज्ञायते पुरोडाशो ब्रह्मवर्चसकामस्य घृतेचरुः प्रजाकामस्य पशुकामस्य
वेत्यापस्तम्बोक्तं पुरोडाशचरुः काम्यत्वमप्युपसंहार्यमिति । चरुस्वरूपं सारसंग्रहे—

अनिर्मतोष्मा सुस्विन्नो हृदग्धोऽकठिनश्चरुः ।

न चातिशिथिलः पान्यो न च नीतरसो भवेत् ॥ इति ।

अनवस्थावितान्तरूपमपको वैशद्यानपेक्ष ओदनभरुरिति तृतीयाध्याये मीमांसका
 अपीत्यं चरुस्वरूपमाहुः । चरोरवदानं मेक्षणेन । मेक्षणेन चरुणामिति सूत्रात् ।
 स्विष्टकृद्यागोत्तरं तस्य मेक्षणस्य प्रहरणम् । प्रायणीयायां विधानवचनेनान्यत्र तस्मिन्
 द्वेर्दशितप्रायस्यात् । नौधायनेन स्पष्टतयोक्तम् । अत्र प्रयाजाज्यमागस्विष्टकृदनुया-
 चामूकनाकशंयुवाकपत्नीसंवाजानां प्राकृतः स्वरः । प्रधानस्वरे विशेषः शाखान्तरे या-
 चत्या वाचा कामयीत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयादिति । अनेन दीक्षणीयायां यावद्ब्रू-
 हमुचैस्त्वं भवति । एवं मन्द्रं प्रायणीयायां मन्द्रतरमातिध्यायामिति प्रायणीयातिध्यायवि-
 षयकस्वरविशेषविषयेऽपि द्रष्टव्यम् । तत्राऽऽपस्तम्बेन प्रधानस्वरविषयेऽनेके पक्षा
 उक्ताः—यस्यागग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्त्यथैकेषां यावत्स्यस्य वागभवति तावत्या
 दीक्षणीयायामन्वाह ततो नीचैस्तरां प्रायणीयायां नीचैस्तरामातिध्यायामुपांशुपसत्सूचै-
 रग्नीषोमीये मन्त्रेण वा दीक्षणीयायां मन्त्रतरेण प्रायणीयायां मन्त्रतरेणाऽऽतिध्यायामुपां-
 शुपसत्सूचैरग्नीषोमीय उपांशु वा दीक्षणीयायामुपांशुतरं प्रायणीयायामुपांशुतर-
 मातिध्यायामुपांशुपसत्सूचैरग्नीषोमीय इति । चरन्तीतिवचनात्तत्र यावत्प्रधानमुपांश्विति
 न्वायादिष्टिप्रधानानामेवोपांशुत्वम् । अङ्गानां प्रयाजादीनां तु यथाप्रकृतीति तद्व्याख्या-
 तारः । नैमिनित्सु नवमाध्याये प्रथमे पादे देशसंबद्धमुपांशुत्वं तेषां स्वाच्छ्रुतिनिर्देशा-
 तस्य च तत्र भावादिति सूत्रेण प्रयाजादीनामङ्गानामेवोपांशुत्वमाह । प्राग्भागरूपदेश-
 संबद्धमुपांशुत्वं तद्भागवतिपदार्थानां धर्मः स्यात् । श्रुतिनिर्देशात्, यत्किञ्चिच्छब्दरू-
 पश्रुतिसंयोगात् । अयमर्थः—प्राचीनशब्दः साकार्क्षत्वादवश्यं निराकार्क्षी कर्तव्यः ।
 तत्र यज्ञशब्देन श्रुतेन निराकार्क्षीकरणं न संभवति रसराशब्दसंबन्धित्वात्तस्य
 ततश्चाश्रुतोऽन्वो यज्ञशब्दः कल्पनीयः । तस्माच्छ्रुतेनाग्नीषोमीयशब्देन निराकार्क्षी
 क्रियते । ततश्चाग्नीषोमीयस्थानवर्धवित्वेन प्राचीनशब्दस्यावयवलक्षणभागपरत्वात्संभवा-
 द्भागवतिपदार्थपरत्वादवश्यंभावात्तद्धर्म उपांशुत्वं तदपूर्वप्रयुक्तं तस्यापूर्वस्य तन्त्रे तेषु
 भागसंबन्धित्वपदार्थेषु भावादिति । अत्र बहुविस्तर आकरे द्रष्टव्यः । अस्मिन्सूत्रे
 उपात्ता श्रुतिस्तु—रसरा वा एषा यज्ञस्य तस्माद्यत्किञ्चिप्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु
 चरन्तीति । योपांशुश्रुतिः तेषां रसरा । रसरा छग्नगतिः । आश्वलायनसूत्रांशुत्व-
 विधायके प्रकरणे सौमिकीषु इष्टिषु प्रधानविषये सौमिक्य इतिवचनेनोपांशुत्वमेवो-
 क्तवान् । शाङ्खायनोऽपि दीक्षणीयादीष्टिषुपांशुहविरिति प्रत्येकमुपांशुत्वं स्पष्टमेवोक्त-
 वात् । तत्रोपसंहाराङ्गीकारपक्षे यो हौत्रशास्त्रानुगुणः पक्षः सोऽङ्गीकर्तव्य इति ।
 उपसंहारानङ्गीकारपक्षे तु प्राकृतो मध्यमस्वर एव । उपसदि उपांशुत्वं तूपांशुपसदा-
 चरमेवेति स्वशास्त्राविहितत्वाच्चितमेवेति द्रष्टव्यमिति ।

सप्तदश सामिधेन्यः ।

स्पष्टोऽर्थः । याजुषहोत्रसत्त्वे याजुषरतिया सप्तदश सामिधेन्यः । आश्वलायनहोत्र-
सत्त्वे आश्वलायनोक्तरीत्या । तत्राग्निर्मुखं प्रथमो देवतानामग्निश्च विष्णोः तप उत्तमं मह
इत्याश्वलायनोपे याज्यानुवाक्ये । अग्निरग्ने प्रथमो देवतानामग्निश्च विष्णोः तप उत्तमं
मह इति याजुष्यौ याज्यानुवाक्ये ।

न यजमान भागमवधत्ति सर्वेषु सौमिकेष्विष्टिपशुबन्धेषु ।

प्रायणीयायाः कृत्स्नत्वपक्षेऽपि यजमानभागवदानभिषेधं वारयिषुमेव न यजमान-
भागमवधत्ति । यदि शंयुवन्तेति प्रायणीयायां वचनमेतस्मादेव ज्ञायते सर्वेषु सौमिके-
ष्विष्टिपशुबन्धेष्विति पूर्वत्राप्यन्येतीति । तेनास्त्रण्डेषु प्रायणीयाव्यतिरिक्तेष्विष्टिपशुब-
न्धेषु यजमानभागवदानभिषेधः सिद्धो भवति । प्रणीताप्रणयनं भवत्येव । संयवनरूप-
दृष्टकार्यसम्भावात्, अवभृथवसिषेधामावात्, यजुररूपाभिः संयौतीतिवचनामावाच्च ।

नान्वाहार्यं ददाति ।

सर्वेषु सौमिकेष्विष्टिपशुबन्धेष्वित्यत्राप्यन्येति । दानकर्ता यजमान एव । द्रव्यप्र-
करूपनं यजमानस्य दक्षिणादानं ब्रह्मचर्यं जवाश्चेति याजमानसूत्रात् । ददातीति यज-
मानमित्याश्वलायनसूत्रात् । दानवाचनाम्बारम्भपरवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयादिति
कात्यायनसूत्राच्च । इष्टयश्च पशुबन्धेष्विष्टिपशुबन्धाः सौमिक्यश्च सौमिकाश्च सौमिकाः
सर्वाश्च सर्वे च सर्वे । पुषान्निषेत्यनेन सूत्रणैकशेष इष्टिपशुबन्धेष्विति पुंलिङ्गान्तविशे-
ष्यानुरोधात्सिद्ध एव । सर्वाः सौमिक्य इष्टयः सर्वे सौमिकाः पशुबन्धास्तेष्वन्वाहार्यं
न ददातीत्यर्थः । प्रधानदक्षिणयैव प्रसक्तसिद्धेरिति भावः । द्वादशाध्याये प्रथमे पादे
भृतत्वाच्च परिक्रय इति जैमिनिनाऽप्ययं न्यायोऽनेन सूत्रेणोक्तः । अन्यविधानादारण्य-
भोजनं न स्यादुभयं हि वृत्त्यर्थमिति सूत्राज्ज्ञेति मण्डूकप्लुत्याऽनुरर्तते । सौमिक्यैव
दक्षिणया कर्तृणां भृतत्वादानतत्वाच्च पृथक्परिक्रयोऽन्वाहार्यदक्षिणेति सूत्रार्थः । पशु-
बन्धेष्वन्वाहार्यस्य सर्वथैवाभावेनार्थात्तद्वानामावे सिद्धे निषेधो ज्ञापयति अत्यन्ताना-
द्यस्य पशुबन्धेष्वपि केवलमन्वाहार्य एव दक्षिणा तेनैव पशुबन्धोक्तदक्षिणादानकल-
सिद्धिरिति । अन्वाहार्यग्रहणं पशुबन्धदक्षिणोपलक्षणम् । तेन तस्या अपि निषेधः ।
नहृवचनेनैव सोमतन्त्रान्तर्गतकृत्स्नेष्टिपशुबन्धलाभे सर्वग्रहणं सोमतन्त्रनहिर्भूतापेन्द्राग्ना-
श्विनौ प्रायश्चित्तपशु अप्यन्तरा भवतस्तयोरपि दक्षिणा न भवतीतिज्ञापनार्थम् । उक्तं
चाग्नीषोमीयस्य सवनीयस्य दोषाद्व्यवृत्त्यनयोर्बोवायनेन । एवं पाथिकृत्यादीनामपि
सोमतन्त्रान्तःपातित्वे सति दक्षिणा न । यस्माऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो नाऽऽविर्भवति
सौर्यं बहुरूपमालभेतेत्यस्य पशोस्तत्तन्त्रमुपजीव्यैव कर्तव्यतायामपि दक्षिणा न । अस्मि-

पक्ष आकाङ्क्षितत्वाद्वाथैव प्रसङ्गप्रयोगः प्रदर्शयति । तत्र स्वधितिस्वरूपैत्रावरुणदण्ड-
 हृदयगुह्ययूपास्त एव रथ्यादीनि च । उपादानलाघवात्पुस्तशाखाकुम्भीसमवत्तथान्यस्ता
 एव प्रक्षाल्य प्रयोक्तव्याः । पशुरशनाया वपाश्रयणोश्च मेदोऽर्थोसिद्धः । पृष्ठोत्पथिष्टी
 न स्तस्तन्वान्तःपातिरवात् । यूपच्छेदनं न वेदिकरणं नोत्तरवेदिचात्वालकरणम् ।
 नाग्निप्रणयनान्वाधाने नेधमानर्हिराहरणं न वेदकरणं न परिस्तरणं न पाणिप्रक्षालनम् ।
 उलपराजोस्तरणे विकल्पः । न ब्रह्मयजमानयोः सद्ने । समवत्तथानो पशुरशना वपा-
 श्रयण्यौ कुम्भी पुस्तशाखा इत्येतेषामेवाऽऽसादनम् । न ब्रह्मवरणं नोपवेशनम् । पवि-
 त्रकरणादिपात्रसंमर्शनकाले संविशन्तामिति समवत्तथानोपशुरशनादीनि पात्राण्यासा-
 दितान्वेषाभिमृशति । दक्षाय वानस्पत्याऽसीत्यादिपशुनन्वोक्तप्रयोगक्रमेण पात्रप्रोक्ष-
 णान्तम् । उत्तरपरिमहादि स्वरूपगूहनान्तं लुप्यते । ततः प्रायश्चित्तहोमः पशुपाकरण-
 मुपाकरणाङ्ग(ङ्गः) पश्चाऽऽहुतयश्च भवन्ति । बहुरूपोऽयं पशुः । न मन्यनम् । रशनादा-
 न्नादिअघस्ताश्रोक्षणान्तं भवति । सामिधेन्यादि सुच्यवाशान्तं निवर्तते । पृषदाज्यसत्त्वे
 पूर्ववदुत्पादनोपमत्र होत्रा प्रधानदेवतावाहनमात्रं तत्रैव तिष्ठता कर्तव्यम् । नान्येषामू-
 र्ध्ववावाहनोत्पन्नानभित्याश्रलायनोक्तावाहननिषेधस्तु नियताङ्गदेवतावाहननिषेधपरो
 नोऽऽगन्तुकान्तःपातिदेवतावाहननिषेधपर इति ज्ञेयम् । वनस्पतस्त्वावाहितत्वाच्चाऽऽवा-
 हनम् । न भुवासमज्जनानि न प्रयाजाः । आज्यस्वाख्याः स्तुषेणाऽऽज्यं जुह्वां गृहीत्वा
 तेन स्वरूपधितिं अङ्गत्वा ताभ्यां पशुसमज्जनं कृत्वा शमितरेषा तेऽग्निरित्यक्तां धारा-
 मादिशष्पमित्रे स्वधितिं प्रदाय यथास्थानं स्वरुमवगूह्येत्यादि वैषाया आसन्नाभिमन्त्रणा-
 न्तम् । पृषदाज्यस्य मध्य उत्पादने तद्वेक्षणमुभवोः । नोत्तमः प्रयानः । सारस्वतप्रा-
 जपत्यपशुवपानामनभिचारितानामेव सत्या वा एतर्हि वपा यज्ञानभिधृता इति श्रुतेः ।
 अनभिचारिताभिर्वेषमिः प्रचरन्तीति वाजपेयसूत्राच्च यथा याग उपयोगस्तन्वाघेनात्राप्य-
 नाभिचारिताया एव याग उपयोग इति द्रष्टव्यम् । नाऽऽज्यभागौ । यजमानेन व्याख्याते
 पञ्चहोतारि वपायागो निरूढवत् । सूर्याय च्छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति पुरोनुवाक्याप्रैवे
 विशेषः । आग्नेयपशुप्रकृतिकत्वे याग्याप्रैषो न । अग्नीषोमीयप्रकृतिकत्वे सूर्याय च्छागस्य
 वपाया मेदसः प्रेष्येति याग्याप्रैषोऽस्त्येव । सूर्यस्याहं देवयज्ययेन्द्रियावी मूयासमित्यनुम-
 न्नम् । जेमानमिति महेन्द्रयाजिनः । चात्वाले मार्जनं वरदानं च, दक्षिणा नेत्युक्तमेव
 प्राक् । पशुपुरोडाशपात्रासादनानि आसादनान्तम् । आग्नेयविकारपक्षे यज्ञोऽसि अयं
 यज्ञः पञ्चहीताः । अग्नीषोमीयविकारपक्षे प्रजापतिरसि अयं यज्ञः, विह्वल्य चतुर्होता ।
 ततो जुहामुपस्तीर्येत्यादि कपालविमोचनान्तम् । सूर्याय पुराडोशस्येति प्रैवे विशेषः ।
 प्रैषनिर्णयः प्राग्वत् । ततो जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा पृषदाज्यस्रुवं चाऽऽदाय श्रुतश्च

हवीः३ शमितारित्यादि हविःशेषोद्भासनान्तम् । सूर्याय च्छागस्य हविषः इति प्रैवे विशेषः । प्रैवनिर्णयः प्राग्वत् । स्विष्टकृद्यागसत्त्वाद्धनस्पतिपागसत्त्वम् । वनस्पतेः स्विष्टकृद्विकारत्वेन तत्सजातीयधर्मत्वेन संनियोगशिष्टत्वात् । एतत्सर्वं पाशुकं कर्माऽऽश्विनशस्त्रसंभन्धिचमसहोपमक्षणांते विष्टलेपहोमादि आश्विनकपालविमोचनान्तं कृत्वा कर्तव्यम् । ततोऽग्नीदौषयजानकुरानाहरेत्यादि समानतन्त्रेण । अतोऽप्येते तु तत्तत्कारि संविस्तोत्रशस्त्राणि । ततोऽग्नीदौषयजानित्यादौति विशेषः । सूर्यो देवीमुखसमित्याद्याः षड्वचो याज्यापुरोनुवाक्याः । अवशिष्टे विकल्पार्थे । वनस्पतिप्रैवेऽभितेत्यनन्तरं यन्नाग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सोमस्याऽऽज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सूर्यस्य च्छागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथाऽसीत्यादि । स्विष्टकृत्प्रैवे होता यस्यदक्षिः स्विष्टकृतमयाऽश्विरग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाद् सोमस्याऽऽज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययादसूर्यस्य च्छागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाद्वनस्पतेः प्रिया पाथाऽसीत्यादि । यदि सवनीयपशावाज्यभागौ न कृतौ तदैतत्पशुसंभन्धिनोरपि वनस्पतिप्रैवस्विष्टकृत्प्रैवयोरज्यभागोत्कीर्तनं न कर्तव्यम् । इति प्रसङ्गादेतत्तन्त्रोपजीविसौर्षपशुप्रयोग उक्तः । अथ प्रकृतमुच्यते—प्रकरणादेव सोमसंभन्धित्वे सिद्धे सौमिकेऽभितेतिवचनं वागव्यपश्वादिन्पावृत्त्यर्थं यानि यानि सोमाङ्गैः सिद्धार्थानि तान्यपि न भवन्तीतिज्ञापनार्थं च । तेन ब्रह्मवरणं संस्थाप्यास्वपीष्टिषु यज्ञविमोको ब्राह्मणतर्पणं चेत्येतानि न भवन्ति । एते पदार्था अवभृथोत्तरमपि वज्र्या इत्यन्वाह्यार्थनिषेधसाहचर्याद्विषयगम्यते । ब्रतोपायनादीनामपि सोमाङ्गैः सिद्धार्थत्वेऽपि तेषामवभृथात्प्रागेव सिद्धार्थत्वं नोत्तरत्रैत्येवं भेदाद्विभिन्ने दो द्रष्टव्यः । केचित्तन्मानार्थमासनकल्पनमपि न कर्तव्यं कृष्णाजिनस्याऽऽसनार्थत्वादिति वदन्ति । तत्तु न ग्राह्यम् । अहे वैषिष्येतिनिरसनदर्शनात् । इष्टिपशुबन्धेऽभितेतिवचनं सौमिकेऽभितेतिपुष्टिकानुरोधेन पशुबन्धानामेव ग्रहणं नेष्टीनामिति स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थम् । अन्वाह्यार्थेण सोमं विपासेत्, न त्वेवासोमयाजी स्यादिति शास्त्रान्तरश्रुतेराज्यस्यायमन्वाह्यार्थनिषेधो नानाव्यस्य । तस्य सर्वासु सौमिकीष्विष्टिषु सर्वेषु सौमिकेषु पशुबन्धेऽन्वाह्यार्थस्यैव दानम् । दक्षिणाकाल आग्नीध्रात्रेयास्थां हिरण्यदानम् । गन्धादीन्तरेभ्यः । एतावन्तैव सोमसिद्धिः । तदिदं सर्वमवश्यकर्तव्यत्वं प्रतिपादनपरम् । अत्यन्तानाज्यस्य दक्षिणाभावे दोषाभावप्रतिपादनपरं शास्त्रान्तरश्रुतिः । आज्यस्य तु अल्पदक्षिणादाने फलाभावो होषश्च ।

तथा च सृष्टिः—

अग्निष्टोमादिकैर्ब्रह्मैर्यो यजत्यल्पदक्षिणैः ।

स नाऽऽप्नोति सति द्रव्ये फलं दोषं च गच्छति ॥ इति ।

मनुरपि—

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।

न सांप्रसारिकं तस्य दुर्मतेर्नियते फलम् ॥ इति ।

स्मृतवन्तरेऽपि—

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।

स नाऽऽप्नोति फलं तस्य दोषं चैवाधिगच्छति ॥ इति ।

यो हि अस्पृशक्षिणयस्त आर्त्तिज्वनिषेधः स समर्थकर्तृकारूपदक्षिणयज्ञविषयो
द्रष्टव्यः । यद्यपीदं सूत्रं याजमानसूत्र एव पठितुं युक्तं तथाऽपि अभिचारणान्तर्गतासा-
दनसंश्लेषद्वाराऽप्यव्युत्सङ्गवादादत्र पाठ इति द्रष्टव्यम् । द्वादशोत्पन्नान्तर्माषितो मिज्जा
द्रष्टव्यः ।

धुवायाः शेषं करोति ।

धुवाशब्देन तद्वतमाज्यं लक्षणया गृह्यते मन्वाः क्रोशन्तोत्यत्र मन्वाशब्दस्य तत्सम्-
पुञ्जकत्वात्तन्मिव । तात्पर्यानुपपत्तिरत्र लक्षणाजीवम् । धुवागतस्याऽऽप्यस्य शेषं
करोति स्थापयतीत्यर्थः । धुवाया इत्यन्तरमाज्यस्येति शेषो वा । धुवासंश्लेष-
आज्यस्य शेषं करोतीति तदर्थः । सप्तमर्थे षष्ठी वा । शेषं करोतीतिवचनास्तिष्ठकृद्-
भिचारणद्वये धुवाया नाऽऽप्यायनं ध्रुवज्यस्य शेषत्वसंपादनाय । तत्र तत्राऽऽप्यायनं
हि पूरणार्थम् । पूरितस्य शेषत्वं न सम्भवति । अत आप्यायनविषेध एवेतस्य विधेः पर्य-
वसानम् । तिष्ठकृद्भिचारणद्वयस्यैवान्तिमत्वात्तत्रैव धुवाप्यायनमायः । आज्यस्याख्या-
ज्यशेषमपि स्थापयति प्रयोजनसद्भावात् । धुवाशेषादाकूतैः प्रयुज्जेऽग्रे स्वाहेति
ज्येण चतस्रो दीक्षाहुतीर्जुहोरेयापो देवीरिति जुवा पञ्चमीमित्युत्तरत्र शेषविनियोग-
बलदेव शेषकरणे सिद्ध इदं वचनं शेषशब्दे शेषत्वसिद्धयर्थं धौनैराद्यैरन्तिमैर्वा त्रिभि-
र्मन्त्रैर्धुवायां गृहीत्वोऽनेनैव होमः कर्तव्य इत्यर्थविशेषं द्योतयितुम् । आन्त्या कदाचि-
त्तिष्ठकृद्भिचारणद्वय आप्यायनं कृतं चेत्तदाऽपि तेनैवैतौ होमौ जुहुयात् । उभय-
त्रापि सर्वप्रायश्चित्तहोमोऽनाज्ञातजपादि च ।

पत्नीसंयाजान्ता दीक्षणीया संदि-

ष्ठते भक्षयिस्वारऽऽज्येष्टा विरमन्ति ।

पत्नीसंयाजैरन्तः समाप्तिर्यस्याः सा पत्नीसंयाजान्ता । पत्नीसंयाजान्ता दीक्षणीया
भवतीत्येतावदेव कर्मसंस्थायां सिद्धायामपि संतिष्ठत इति पुनः संस्थाबोधकवचनं
पत्नीसंयाजान्तैरप्रतिपत्तिकर्मभिः संस्थायामपि प्रतिपत्तिकर्मभिरपि संस्थापनीयस्येतद्-

र्थम् । तेन समग्रमेव प्रतिपत्तिकर्माणि । वेदप्रतिपत्तिरपि समग्रैव । योक्त्रविमोचनमतवि-
सर्गावपि समग्रमेव भवतः । अवभृथोत्तरमाविनीषुदयनीयादीष्टिषु सर्वाण्युत्तरासु क्रियन्त
इत्यनेन सैनहनमतोपायनयोः कर्तव्यतायां बोधितायां दीक्षणीयायामेतयोराधिकी
सिद्धिरवगता भवति । अन्यथा दीक्षणीयायां कृतयोर्योक्त्रसैनहनमतोपायनयोरुदय-
नीयायां विमोचनविसर्गयोः करणे सर्वाण्युत्तरासु क्रियन्त इति सूत्रत उदयनीयेष्टौ
मतोपायनविधानमसंगतं स्यात् । प्रकरणादेव दीक्षणीयालाभे पुनर्वचनग्रन्थैव प्रतिपत्ति-
कर्मणिषावश्यकानि ॥ खण्डायां प्रायणीयायामपीत्येतदर्थम् । नन्वेवं तस्मादेता एत-
दन्ता इष्टयः संतिष्ठन्त इति श्रुतिविरोध इति चेन्न । अप्रतिपत्तिकर्मभिरेतदन्तैरेवेष्टयः
संस्थिता भवन्तीत्येतादृशकल्पनया विरोधाभावात् । भक्षयित्वाऽऽज्येष्टां विरमन्तीत्ये-
तावतैव सिद्धे पत्नीसंयानान्ता दीक्षणीया संतिष्ठत इतिवचनं पत्नीसंयानान्तस्वप्रतिपत्ति-
एकविधिरन्यस्याऽऽज्येष्टाभक्षणान्तस्वमेवार्थ इति दर्शयितुम् । तेन यत्र यत्र पत्नी-
संयानान्तत्वं श्रूयते पत्नीसंयानान्तोऽग्नीषोमीयः संतिष्ठते पत्नीसंयानान्तमहः
संतिष्ठत इत्यादौ तत्र तत्राऽऽज्येष्टाभक्षणान्तत्वं सिद्धं भवति । भक्षयित्वाऽऽ-
ज्येष्टामित्यत्राऽऽज्यग्रहणं यत्र निरूपपदेष्टाग्रहणं तत्र प्रधानहविःसंबन्धीडाया एव
संप्रत्यक्ष इतिप्रदर्शनार्थम् । यथाऽऽतिथ्यायामिहान्ताऽऽतिथ्येत्यत्र विरमन्ती-
त्यत्राप्रतिपत्तिकर्मस्य इति शेषः । एतावता पत्नीसंयानान्तस्वमस्त्येवेति । पत्नी-
संयानान्ता दीक्षणीयेत्येतावत एव वाक्यस्य भक्षयित्वेत्यारम्य विरमन्तीत्यग्नेनार्थः
प्रदर्शयते । भक्षयित्वेत्यत्रान्तर्भावितो णिष् । तेनाऽऽज्येष्टाभक्षणस्योभयकर्तृकत्वेन
बहुकर्तृकत्वाभावेऽपि प्रयोनकत्वमादाय विरमन्तीतिबहुवचनबोधितबहुकर्तृककियासा-
मानाधिकरण्यं समानकर्तृकत्वं चोपपन्नं भवति । तथाचायमर्थो भवति—होतास्माग्नी-
ष्याऽऽज्येष्टाभक्षणं कारयित्वा विरमन्त्यप्रतिपत्तिकर्मस्योऽध्युज्ज्वलजपानाः । याजु-
षहौत्रसर्व आग्नेष्टाभक्षणोत्तरं वेदिप्रतिपत्तिमात्रमवशिष्टं तद्भवत्येव । आग्नीष्रस्य त्वमे-
कमेव नास्ति । पूर्वत्र दीक्षणीयाकरणपक्षे योक्त्रविमोचनं कर्तव्यमेव । यजुःशास्त्रि-
यजमाने याजुषहौत्रस्य सर्वेऽपि मार्जनं न भवति नेदमादिषु मार्जनमर्वागुदयनीयाया
इत्याध्वन्यनोक्तस्य मार्जननिषेधस्य वैशेषिकशास्त्रत्वेनात्रापि प्रवृत्तेः ।

धारयत्याह्वनीयम् ।

यः प्रधानस्य काष्ठः सोऽह्वानाश्च स देशः स कर्ता सोऽभिरिति परिभाषया ऋतु-
समाप्तिपर्यन्तं धारणं न पुनः पुनः प्रणयनम् । प्रधानदेवतामात्रपरिग्रहार्थया दीक्षणी-
यया परिगृहीतस्य देवतारूपाग्नेस्त्यागायोगादिति भावः । प्रधानदेवतामात्रपरिग्रहार्थत्वं
दीक्षणीयाया इत्यत्र साधकमग्ने ऋशते । दीक्षणीयायां विशेषमाह नौधायनो द्वेचे—

अत्रोद्देश्याऽऽह शास्त्रिकः कामं पूर्वाह्णे वाऽपराह्णे वा शालामध्यवस्तेऽपानस्वस्त्य-
वयहोक्षणीयां संतिष्ठापयेदिति । यजमानोऽपराह्णे दीक्षत इति विधिं संपादयितु-
मध्यर्धमस्तमयात्राग्रेव दीक्षणीयौष्ठं संतिष्ठापयेत् । संतिष्ठापयितुं समापयितुमी-
च्छेदित्यर्थः । अस्तमयात्राग्रेव दीक्षणीयां समापयितुमध्यर्धं प्रयोजयेत् । अथ-
र्युशौद्रपाषाणनृवात्समासेरिति भावः । संतिष्ठापयेदिति पाठ ऊर्ध्वेव । दीक्षितो
न कांचनाऽऽहुतिं जुहोत्यन्यत्र कृतुमयुक्ताम्भ इत्यनेन श्रमप्रभृति प्रातर्होममा-
स्य सर्वेषां होमानां निषिद्धत्वाच्छोपे सायंप्रातर्होमयोरेकफलकत्वेन प्रयवदिनसं-
नम्भिसायेहोमस्यापि शोपार्धमस्तमयात्राग्रेव दीक्षणीयां समासिरावदयकीति भावः । यदा
कदाचिद्दीक्षणीयेष्टरस्तमयात्राग्रेव समासिस्तदा मध्य एव सायमाग्निहोमपकृष्य प्रातर्-
सिहोमं च समासप्रकरणेन हुत्वा कृतान्तादिष्टिं समाप्य विरम्य परेद्युः सर्व-
प्रायश्चित्तं हुत्वाऽपराह्णे दीक्षत इति विधिबलात्परेद्युरेव वपनादि । प्राकृतीष्टेस्तु
सदाभीं काष्ठमावाह्योप एव । अस्मिन्विषय एकापूर्वजनकत्वनिर्वाहाम् कृतुसमाप्त्यन-
न्तरं शोपप्रायश्चित्तं कर्तव्यमेव । अथवा सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा तदैव दीक्षा सर्वप्रायः
अग्निहोमो दीक्षानन्तरं वा । यदि तु दीक्षप्रीयेष्ट्यात्राग्रेव सूर्योऽस्तमेति तदा परे-
द्युरेव दीक्षणीयेष्ट्यादि । प्रातर्गग्निहोमस्तु स्वकाले भवत्येव । कालसत्त्वे प्राकृतीष्टि-
रपि नो वेष्टोपप्रायश्चित्तमेव तदैव वा दीक्षणीयेष्ट्यादि । अस्मिन्त्यक्ते प्रातर्होमप-
र्केशः प्राकृतेष्टिप्रकारश्च पूर्ववत् । यदि त्वारव्याया दीक्षायाः प्रतिबन्धवशेनासमा-
सिस्तदा सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा शिष्टं कर्म तदैव समापनीयम् । द्वादशसंभारयजुर्होमा-
त्याग्यदि सूर्योऽस्तमेति तदा तु परेद्युरेव संभारयजुर्होमादि नतु तदैवेति द्रष्टव्यम् ।

प्राचीनवत्सं विमितं विमिन्वन्ति ।

पुरस्तादुक्तम् । विमितमिति मूलार्थे क्तप्रत्ययः । मिन्वन्तीत्यशोपसर्गबलाद्-
परिष्ठादाच्छादयन्तीत्यर्थः । तेन दीक्षणीयायाः प्रागेव विमानम् । अत्रोपरिष्ठादाच्छा-
दनादि । एतेन दीक्षणीयोत्तरं प्राग्दंशविमानं कथं भवति देशस्य व्यापृतत्वादिति
शङ्का परिहृता भवति । प्राचीनवत्सं करोति देवमनुष्या दिशो व्यपजन्त प्राचीं देवा
दक्षिणा वितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा इति श्रुतौ दिग्बिभागस्त्वर्थेनाह एव ।
तथा च तृतीयाध्याये चतुर्थपादे नैमिनिः—दिग्बिभागश्च तद्वत्संबन्धस्यार्थहेतुत्वादिति ।
दिग्बिभागः प्रतीच्या दिशो मनुष्यकर्तृको विभागोऽपि निश्चीतवर्धवाद्यर्थः । प्रत्येण
पूर्वाह्णे व्याप्रियमाणानां मनुष्याणामादित्यं पृष्ठतः कर्तुं प्रतीचींसंबन्धस्यार्थतः प्राप्तत्वेन
तत्र विध्ययोगादिति सूत्रार्थः । निश्चीताधिकरणवदेव सर्वमत्र । तथा च तेनेव गतार्थ-
त्वेऽपि निश्चीतं मनुष्याणामित्यत्र प्रत्यक्षविध्यश्रवणादर्थवादत एव त्रिविधः कल्पनीयः ।

तथा च तत्र निधीतस्तुनेरेवाऽऽश्वेनाप्रतीतेरर्थादेन निधीतविधिकल्पनं दूरापास्त-
मिति स्वतन्त्रविधित्वासंभवादस्तु तत्रोपव्यानस्तावकत्वम् । प्रकृते तु पूर्वं मनुष्याः
प्रतीची व्यवमन्तेत्युक्त्या पूर्वपुरुषाचरितत्वेन प्रतीचो विभागस्य प्राशस्त्यावगतेस्तेन
प्रतीचीदिविभागः कार्य इति विधिः सुकल्प्य इतिविशेषशङ्कावारणार्थमिदमधिकर-
णम् । प्राचीनवंशं करोतीति विधौ श्रवमाणो देवमनुष्या दिशो व्यवमन्त प्राचीं देवा
दक्षिणा पितरः प्रतीची मनुष्या उरुवीर रुद्रा इति योऽर्थवादः सोऽस्याधिकरणस्य
विषयः । अत्र देवपदं पिबुपलक्षकम् । रुद्राणां देवत्वेऽपि गोमलौर्द्वयन्यायेन पृथग्ग्रह-
णम् । तथा च प्राचीं देवा दक्षिणेत्यत्र देवशब्दो रुद्रातिरिक्तपरो ग्राह्य इति ज्ञेयम् ।
प्राचीनः प्रागग्रो वंशो यस्य विमितप्रदेशस्यैतदेव दीक्षितविमितमित्यारुण्यते । एवमेव
प्राचीनत्वं पृष्ठवंशस्यैव । प्रागायतं पृष्ठवंशं कुर्यादिति राजसनेयिधुनेः । प्राचीनशब्दः
पुरोवाची नचोर्ध्वाची देवमनुष्या दिशो व्यवमन्तेति लिङ्गात् । तस्मिन्पुरीचीम-
वशशां ज्ञालेत्याग्न्याधेयिकां शालायामुदीचीनत्वस्य प्रत्याज्ञानाच्च । स च पृष्ठवंश-
स्तावन्माह्यो यावता पृष्ठवंशेनाऽऽग्न्याधेयिको विहारः सप्तम्यायनः सप्तवरः सप्त-
स्त्वेत । विमितस्य प्राचीनवंशमिति विशेषगाद्वंशोऽपि प्रागग्रो विमानोत्तरमेव दातव्य
इति गम्यते । तद्भारकत्वाद्यावदुपयुक्ताः सर्वे स्तम्भा अपि । पुरस्तादुन्नतं पुरोभागे
किंचिदुच्चम् । एतदप्यग्न्यायतननिर्माणात्पूर्वमेव कर्तव्यम् । प्राचीनवंशं पुरस्तादुन्नतम्,
एतादृशविशेषणविशिष्टं विमितं प्रदेशमाच्छादयन्तीत्येतादृशार्थकरणाद्वंशस्तम्भदान-
स्योजनत्वस्य च पूर्वकर्तव्यता, इष्टगुतरमाच्छादनपरिश्रयणद्वारकरणादि अग्रे विधा-
नात् । पुरोभाग औन्नत्यविधानात्पश्चादुर्ध्वाचीवना । स्पष्टमेतदुक्तमापस्तम्बेन—प्राचीनवंशं
करोति पुरस्तादुन्नतं पश्चाज्जिनतमिति । नौधायनः—जुष्टे देवयजने शाला कारिता
भवतीति । एतस्य प्रमाणविशेषानभिधानार्थलक्षणावायामविस्तारो । अर्थात्परिमाण-
मिति कात्यायनोक्तेः । नौधायनस्तु शुल्बसूत्रे प्राग्वंशः षोडशप्रकमागामो द्वादशव्यास-
स्तस्य मध्ये द्वादशिको विहार इत्याह । प्रयोगसूत्रे च प्राचीनवंशा दिक्ष्वतीकाशा
दक्षिणतो वर्धवसि तस्यै चतस्रो द्वारः कुर्वन्ति प्राचीं दक्षिणां प्रतीचीमुदीचीं दक्षि-
णतो त्रतश्रपणानारं कुर्वन्ति पश्चात्पत्नीशालामिति । आयतनानि पञ्चविधविशिष्टमन्त्र-
तमप्रमाणानि समस्तैत्राणि संपन्नानुसारेण । सप्त्यावसध्यपक्षे तथोरप्याहवनीयायतनव-
देशाऽऽयतने आहवनीयात्पुरतः क्रमेण प्राक्संस्थे प्राग्वंश एव । औपासनाग्रेरायतनं
तु प्राग्वंशसमीप एव संचाररहिते परिश्रिते प्रदेशे । श्रकवप्रमाणं यजमानस्याध्वर्योर्वा ।
यजमानस्याध्वर्योर्वै हि चेष्टानां कर्ता भवतीति शुल्बसूत्रात् । प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो
वा शुल्बसूत्रात् । पश्यते गम्यत इति व्युत्पत्त्यैकपदोऽपि । पदस्थानेकविधत्वमुक्तं

शुक्लसूत्रे पदे युगेऽस्त्वान्विति शम्बायां च मानार्थेषु याथाकामौ शब्दार्थस्य विशयित्वादिति । विशयित्वात्, अनेकविधत्वादित्यर्थः । पदं पञ्चदशाङ्गुलमिति बौधायनः । दशाङ्गुलं द्वादपदमित्यपि सः । दशाङ्गुलं पदमिति कात्यायनः । एतानि प्रमाणानि सार्वत्रिकाणि । प्राची सर्वत्र लोकेत एव प्राज्ञा । तत्र बौधायनः—कृत्तिकाः खस्विमां प्राची न जहन्ति(ति) तासां दर्शनेनानुमापयेदित्येकं, श्रीणादर्शनेनानुमापयेदित्येकं, विशाखात्योरन्तरालेनानुमापयेदित्यपरमिति । एतानि लक्षणानि देशविशेषेषु व्यवतिष्ठन्ते । सर्वदेशसाधारणं लक्षणं कात्यायन आह—समे शङ्कुं निखाय शङ्कु-संमितवा रज्ज्वा मण्डलं परिलिख्य यत्र रेलयोः शङ्कुमच्छाया पतति सा प्राचीति । अग्रे स्रक्किष्वातीरोककरणविधानाद्विमितस्य चतुरश्रस्य गम्यते । पिच्छेष्टौ दिक्षु स्रक्कय इति विधानाद्देवे कर्मणि चतुरश्रेषु विदिक्ष्वेव स्रक्कयः । आपस्तम्बः स्पष्टमेवामुमर्थमाह—अवान्तरदिक्षु स्रक्कय इति ।

परिश्रयन्तः स्रक्किष्वातीरोकान्कुर्वन्ति ।

प्राग्बन्धं विमितमुपरिष्ठादाच्छादितं परिश्रयन्तः परितः कट्यदिभिराच्छादयन्तः परिकर्मणः स्रक्किष्वा कोणेषु अतीरोकान्कुर्वन्ति । आरोकशब्दोऽन्तरालवाची गवाक्ष-णीति यावत् । आरोकेष्वारण्यान्वारयन्तीत्यश्वमेधे श्रुतेः । दीर्घो लकारस्य रेफश्च क्छान्दसः । कोणेषु गवाक्षाणि कुर्वन्तीत्यर्थः । परिश्रयन्त इति श्रुतौर्निर्देशात्परिश्रयण-समकालमेवातीरोककरणम् ।

उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं प्रति पञ्चमम् ।

उत्तरपूर्वमवान्तरप्रदेशाभिमुखं पञ्चममित्यर्थः । अवमर्थः प्रतिशब्दशङ्क्यते । उत्तर-पूर्वं प्रति पञ्चममित्येतावत्सुच्यमान उत्तरपूर्वशब्देन गवाक्षस्यैव ग्रहणं स्यात् । तथाच तत्समीपेऽवान्तरदेश एव पञ्चमं गवाक्षं स्यात्तस्या भूतार्कित्ववान्तरदेशव्यतिरिक्तसमी-पवर्तिनि पूर्वभाग उत्तरभागे वा यथा स्यादित्येतदर्थमवान्तरदेशवचनम् । दिक्स्था-स्वरि भागा विदिक्स्थाभत्वारस्तत्र पूर्वभाग उत्तरभागे वा पञ्चमं गवाक्षमिति द्रष्टव्यम् । उत्तरपूर्वग्रहणमितरावान्तरदेशव्यावृत्त्यर्थम् ।

दिक्षु द्वाराणि ।

कुर्वन्तीति शेषः । श्रुतौ दिक्ष्वतीकाशान्करोतीत्यतीकाशशब्दो द्वारवाच्येव । तानि अरस्तिमात्राणि । पृष्ठ्यासूत्रपाश्चात्योदक्सूत्रसंघातादक्षिणतः प्रादेशमिमे देशे द्वार-स्तम्भः । एकमुत्तरतो द्वारस्तम्भः । एवं प्रत्यग्द्वारं संपन्नं भवति । पृष्ठ्यासूत्रपौरस्त्योद-क्सूत्रसंघातादक्षिणत उत्तरतश्च पूर्ववदेकैकं स्तम्भं दद्यात् । एवं प्राग्द्वारं संपन्नं भवति । उदक्सूत्ररक्षिणप्रान्तसूत्रसंघातात्प्राच्यां प्रतीच्यां च पूर्ववदेकैकं स्तम्भं दद्यात् । एवं दक्षिणद्वारं संपन्नं भवति । उदक्सूत्रोत्तरप्रान्तसूत्रसंघातात्प्राच्यां प्रतीच्यां च पूर्ववद्द्वार-

स्तम्भौ । एवमुत्तरद्वारं स्मर्य भवति । अस्मिन्प्रमाणं शुक्लमूत्रे—चतुर्विंशत्यङ्गुल्योऽ-
स्तिस्तद्वर्षं मादेश इति कृत्स्निरिति । सार्वत्रिकी चैषा कृत्स्निरिति ज्ञेयम् ।

एकद्वाराः काम्याः कल्पाः ।

एकमेव द्वारं येषु कल्पेषु प्रकारेषु त एकद्वाराः कल्पाः काम्या भवन्तीति शेषः ।
न तु प्राकृतानामेव द्वाराणामर्पवादो यदष्टाकपालो भवति गायत्रियैवेन ब्रह्मवर्षेतेन
पुनातीत्यादिवत् । यः कामयेतेतिविशेषविधानात् । तेन तेन निष्कान्तः सर्वं करोति
यद्वारान्तरेण कर्तव्यं तच्च दक्षिणया द्वारोपनिर्द्ध्येत्यादौ यदि प्रतीच्यामेव द्वारं तच्च
न प्रतीच्या द्वारा निष्कामतीति शास्त्रान्तरप्रोक्तः प्रतिषेधः । तथा पूर्वया द्वारा
प्राग्भंशं प्रविश्येत्यादिनियमो न भवति । तथा गणादीनां मन्वन्तार्यं शङ्कनां च न
द्वार्यादिनियमः । हेतुः समीक्षणेऽभिधानमार्थं, शालामुखीयात्प्राक्प्रकाशिनं सर्वदा
कर्तव्यमेव । द्वारान्तरेण निष्कम्यापि उत्तरपूर्वदेश एवेच्छिद्यस्तरकरणम् । नन्विदं
सूत्रं व्यर्थं प्राग्द्वार* स्वर्गकामस्येत्यादिनैव सिद्धेरिति चेत्सत्यम् । स्वर्गकामनोद्देशेन
प्राग्द्वारकरणेऽपीतरेषां नित्यत्वेनानिवृत्तिः स्यात्सा वा भूत्तिकतु एकस्य काम्यत्वे सर्वेषां
नित्यत्वेऽपि निवृत्तिर्येषा स्यादित्येतादृशार्थज्ञापनार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् ।

कामानाह—

प्राग्द्वार* स्वर्गकामस्य दक्षिणाद्वारं विश्वलोककामस्य
मत्स्यद्वारं मनुष्यलोककामस्योदग्द्वारं भजाकामस्यो-
त्तरतःपुरस्ताद्यः कामयेतोभयोलोकयोर्केध्नुयामिति ।

उत्तरत इति तत्प्रत्ययसहितपाठेन यद्यपि द्वारद्वयं प्रतीयते तथाऽपि एकद्वाराः
काम्याः कल्पा इत्युपक्रमानुत्तरपूर्वया द्वारोपनिर्द्ध्यतेति दर्शनाच्चैकमेव द्वारमवान्तर-
देश उत्तरपूर्वरूपे तत्प्रत्ययसहितः पाठोऽपपाठ एव । अन्यत्सपष्टम् ।

दिक्षु द्वाराणीति सर्वद्वारकल्पस्य काम्यत्वमप्याह—

सर्वतोद्वारं यः कामयेत सर्वासु दिक्षु ध्नुयामिति ।

स्पष्टम् । नन्तरपूर्वया द्वारोपनिर्द्ध्यतेति सिद्धवदनुवादात्तदपि नित्यमिति चेत् ।
कामश्रुतिविरोधात्प्राप्तिकेनाप्युपलक्षणसिद्धेश्च ।

प्रतिमायाश्च कुर्वन्ति दिक्षु प्रघाणरूपाणि ।

प्रतिमाशब्दः सादृश्यवाची । प्राग्भंशरूपा या शाला तत्प्रतिमा तत्सदृशी तत्समन्त-
प्रदेशे सदोद्भवविर्धानमण्डपार्थं स्थलमवशेष्य यावद्भीष्टप्रदेशं बाह्यतोऽन्या शाला तस्य
अपि प्रान्तेषु दिक्षु द्वाराणि कुर्वन्तीत्यर्थः । सादृश्यमत्र निविदच्छायत्वोच्चत्वाभ्याम् ।

अर्थात्परितःश्रवणम् । द्वारेषु विशेषमाह—प्रघाणरूपाणीति । बाह्यशालाया द्वाराणि प्रघाणरूपाणि कुर्वन्तीत्यर्थः । दिङ्मिति वचनं विदिग्यावृत्त्यर्थम् । ग्रहण्यते पादाम्यां गमन आगमने च स प्रघाणः । हननं तादृशम् । अत्र हननशब्देन हननयोग्यता छद्मते । योगरूढं पदम् । अगारैकदेशे प्रघाणः प्रघाणश्चेति निपातनात्साधुः । अलि-
न्दरूपद्वारावयववाच्यं शब्दः । प्राग्वंशस्य सद्गोहविधानयोश्च समानः सांकाशिन-
मित्ययं विधिर्बाह्यशालायाः पूर्वापरद्वारयोर्न भवति । अविधानादावश्यकाशुचिपुरुषादि-
दृष्टान्तापादनानुकूलत्वाच्च । बाह्यशालाद्वाराणि सर्वाणि कषाटवन्त्यपि कार्याणि श्वादीना-
मप्रवेशाय । द्वारवर्जं सर्वतः परिश्रवणम् ।

उत्तरेण प्राग्वंशं परिश्रिते यजमानस्य केशश्मश्रूणि वापयते ।

उत्तरेणेत्येनबन्तम् । प्राग्वंशाद्बाहिरुत्तरतः समीप एवेत्यर्थः । उत्तरणेति वचनं प्रागादिदिग्यावृत्त्यर्थम् । दूरदेशव्यावृत्त्यर्थमेतत् वचनम् । प्राग्वंशवचनादभ्यास-
नस्य बाह्यशालाया गार्हपत्यार्धोद्दीचीनवंशायाः शालायाश्च व्यावृत्तिः । तेनात्रैकैव
शाला सती नतु शालाद्वयमिति । प्राग्वंशशब्दः शालाविशेषवाची । तथाच कोशः—
प्राग्वंशः प्राग्वागैर्गोहादिति । यो हविर्गोहाद्वाविरर्ध्वव्यस्थापनायाद्दिहात्प्राक्पुरतो मण्डपः
■ प्राग्वंश इत्यर्थः । एतेनैव ज्ञायते यज्ञोपयुक्तहविरादितं भारजातं प्राग्वंशस्य पश्चात्स्था-
पयितव्यमिति । अस्ति चायमर्थः स्पष्टः शास्त्रान्तरे—पश्चात्पत्नीशाला तस्या एव समीपे
संभाराजिद्भावीति । अत्र यजमानः प्राङ्मुख एव । उवङ्मुखत्वे विहारस्य पृष्ठतः
कृतिः स्यात् । सा चात्यन्तमनुचिता । एतदभिप्रेत्यैव प्राङ्मुखतामन्नाऽऽह बौधायनः—
अथ प्राङ्मुखस्य दक्षिणं गोदानपाद्भिरुत्तराप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्षस इतीति ।
उत्तरेण प्राग्वंशं परिश्रिते यजमानस्य श्मश्रूण्ये वापयतेऽधोपपक्षावथ केशानित्येता-
वतैव सिद्धे पृथक्प्रामाण्यप्रतिज्ञानमन्यत्रापि यत्र केशश्मश्रूणि वापयत इति श्रूयते
तत्राप्ययमेव क्रमो नतु केशश्मश्रू वपत इति वाक्यानुसारेण क्रम इति । प्राग्वंशमित्य-
त्रेनपा द्वितीयेति द्वितीया षष्ठ्यर्थे । परिश्रिते कटादिभिर्पनार्थं प्रवेशार्थं पूर्वतो द्वारं
कुर्यात् । उत्तरेण प्राग्वंशमित्यरण्ये दीक्षापक्षे । अस्मिन्पक्षे एव प्राग्वंशस्य संभवात् ।
गृहे दीक्षापक्षे तु प्राग्वंशासंभवे दीक्षणीयार्थविहारानुत्तरत एतद्भवति । प्राग्वंशसंभवे
तु तदुत्तरत एव । अथवा गृहे दीक्षापक्षेऽपि प्राग्वंश आवश्यकः । उत्तरेण प्राग्वंश-
मिति वचनान्तं प्राग्वंशं प्रपाद्येति वक्ष्यमाणसूत्राच्च । प्रायणीयाचर्यं प्राग्वंशो भिन्न
एव । यजमानग्रहणं पत्नीव्युदासार्थम् । स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—एवं पत्नीकेशवर्ज-
मिति । त्रसिष्ठस्मृतिरपि—

केशानां नास्ति नारीणां वपनं व्रतयज्ञयोः ।

गोवधादिषु सर्वेषु च्छेदयेदङ्गुलद्वयम् ॥ इति ।

अद्विग्न्युदासस्तु सुतराम् । अद्विग्नानां प्राधान्याभावात् । जैमिनिरपि तृतीयाध्याये सप्तमे पादे फलसंयोगात्तु स्वाभियुक्तं प्रधानस्येत्येतेन सूत्रेणाऽऽह । सूत्रार्थस्तु स्वाभियुक्तं वपनपयोजितादिकं प्रधानस्य धर्मः । कुतः, फलसंयोगात्फलमाकर्तृरूपभोक्तृत्वसंयोगात्, योग्यताननद्वारा प्रधानफलोत्पत्त्यर्थत्वादिति चेति । इमश्रूणि ॥ केशाश्च केशश्मश्रूणि । केशशब्दस्यादन्तत्वात्, यच्छ्रमश्रूणस्तत्पुरुषाणां रूपमिति श्रुतेः इमश्रूणः पुरुषशोभाधायकत्वेनाभ्यर्हितत्वाद्वा पूर्वेनिपातः । उत्तरत्र कर्म(कर्म)विधानात्कर्मविधायकं नैतत् । केशश्मश्रूणहणं लोमोपलक्षणम् । न चेदुपपत्त्योः क्रमनियमायोगात् । वापयत इत्यत्र स्वार्थे णिच् । तेनाध्वर्युरेव वपेत्, नतु तेन वापयेदिति । कृते नापितकृत्य इति यजमानमूत्रमस्मिन्नर्थे लिङ्गम् । लोकमिद्विष्टत्वाच्छिक्षाया अभावाच्च मन्त्रेण किंचिद्वपनं कृत्वा नापितेनावशिष्टं कृत्वा वपनं कारयेत् । एतेन रथकारवन्मन्त्रपाठकत्वेनाऽपि निरस्ता ।

इमश्रूण्यग्रे वापयतेऽयोपपक्षावथ केशान् ।

अत्र पुनर्वापयत इति वचनं देवं वपनमपि पक्षेऽत्र मन्वतीतिज्ञापनार्थम् । उक्तं चैतत्पक्षमापस्तम्बेन—उत्तरेण वह्निः प्राम्बंशं परिश्रिते यजमानः केशश्मश्रूणि वापयत उपपक्षावथेऽथ इमश्रूण्यथ केशानपि वा इमश्रूण्युपपक्षावथ केशानिति । प्रयोजकत्वार्थक एवात्र णिच्, नतु स्वार्थ इत्येतादृशनियमज्ञापनार्थं वा । गोदानोन्मनं तु अध्वर्युकर्तृकमेव । युक्तं चैतदध्वर्युकर्तृकत्वं समन्वयकर्मत्वात्, णिजभावाच्च । नखनिकृन्तनमप्यध्वर्युकर्तृकमेव । णिजभावात्कृते नापितकृत्य इति पूर्वोक्तलिङ्गाच्च । वपनमन्त्राणां वपनकरणत्वादेव मध्ये मन्त्रपाठो न दोषायेत्येवमेव कल्प्यं शिष्टसमाचारानुरोधात् । लिङ्गमप्यत्रास्ति केशेषूप्यमानेषु जपतीति । मुखगताः केशाः इमश्रूणि । उपपक्षो बाहुमूलम् । नापितोऽयोपपक्षां मे निकृत्तनखां प्रब्रूतादिति बौधायनोक्तप्रैष उपपक्षशब्दस्यात्रैव रूढिदर्शनात् । कपोलभाग इति केचित् । शिरोमताः केशाः केशा एव संज्ञान्तरमाधात् । अग्रग्रहणं नियमार्थम् । अग्र आदावेव इमश्रूणि वापयत इत्यर्थः । तेन मध्यइमश्रूवपनस्याऽऽसुरवपनस्य व्यावृत्तिः । यद्यपि मध्यइमश्रूवपनस्याद्वैवस्यापि निवृत्तिः सिद्धा तथाऽपि अनन्तरोक्तज्ञापकनलात्तस्य न निवृत्तिः । अपोपपक्षावथ केशानित्युपपक्षावथशब्दो ब्राह्मणानुकरणार्थः । अथवाऽधोपपक्षावित्यवथशब्द उभयाधिकारप्रदर्शनार्थः । तेन परन्वा अप्युपपक्षवापनं सिद्धं भवति । उक्तं च बौधायनेन नापितोऽयोपपक्षमित्यादिना प्रैषेण । अथ केशानित्यवथशब्द उभयाधिकारव्यावृत्त्यर्थः । तेन केशवापनं यजमानस्यैव ॥ परन्वाः । एवं परनी केशवर्जमित्यापस्तम्बोऽपि ।

अथ वपनविधिमाह—

आथ उन्दन्तु जीवस इति दक्षिणं गोदानमुनयि ।

यदि पृथिव्या दीयते स्वाधायं यत्तद्गोदानं श्रोत्रसमीपवर्तिप्रदेशः । तच्च दक्षिणं तदुनयति क्लेदयति आर्द्रं करोतीति यावत् । उष्णोदकमिश्रणं कृताकृतम् । उत्सर्गया गोदानारूपप्रदेशस्थाः केशा गृह्यन्ते । यद्यपि केशोन्दनविधेरपेक्षा तथाऽपि केश-
मूलानां गोदानप्रदेशसंबद्धत्वात्तदुन्दनं विना मूलोन्दनासंभवाद्गोदानोन्दनविधिरिति ब्रह्मव्यम् । गोदादस्य पृथिवीवाचित्वं निघण्टौ गौर्मेति पृथिवीनामसु पाठात् ।

ओषधे मायस्वैनमित्पुर्वाग्रामोषधिपन्तर्दधाति ।

उष्णाग्रामोषधिपूर्वाग्रं दर्भं गोदानारूपप्रदेशस्योपरि स्थापयति । ओषधिशब्दस्य दर्भे प्रवृत्तिर्या जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रिपुणं पुरेति बहिरभिपन्नमन्त्रे दृष्टाऽस्ति । दर्भमन्तर्वाधेत्येवाऽऽपस्तम्बः । दर्भपुञ्जीकं वौषधिशब्देन ग्राह्यम् । तथा च कर्मान्ते वौषधायनः 'सदर्भपुञ्जीलनुद्गृह्येति कतरञ्च खल्विदं दर्भपुञ्जीकं भक्षतीति यथेवैतद्गोदान-
योनिर्दधाति' इति ।

स्वविते मेनर हिंसीरिति क्षुरेणाभिनिदधाति ।

स्ववितिशब्दस्य पञ्चविंशतमशब्दपरत्वं नात्राभिप्रेतं प्रकृतेऽनुपयोगादित्यभिप्रे-
त्याऽऽह क्षुरेणेति । क्षुरेणेति तृतीया द्वितीयार्थे । तेन क्षुरमित्येवं प्रयोगो भवति ।
अभिनिधानं दर्भस्योपरि स्थापनम् ।

देवश्रूतानि यवप इति यवपति ॥ १ ॥

दक्षिणं गोदानमिति शेषः । दक्षिणगोदानस्थान्केशानिति तदर्थः । मन्त्राः क्रोश-
न्तीतिवह्न्यसणा । सदर्भाणां केशानां वपनमेतानीति लिङ्गात् । सामान्ये नपुंसकमिति नपुंसकलिङ्गता । दक्षिणं गोदानमारम्य प्रदक्षिणं सर्वान्केशान्वपतीत्यर्थसिद्धम् ।
एतदभिप्रायेणैवोत्तरगोदानावचनम् । उन्दनादिसंस्कारा दक्षिणगोदानप्रदेश एव कार्या
इति दर्शयितुं दक्षिणगोदानवचनं नत्पितरकेशवपननिवृत्तिरनेन क्रियते । अत एव
पूर्वत्र सामान्यतः केशवपनप्रतिष्ठानं कृतं इमश्रूयमे वापयतेऽपोपपलावच केशानिति ।
श्रुतावपि श्रुतं मृता वा एवा स्वयमेव वा परकेशइमं मृतामेव स्वयमेव वापयत्य
यक्षियो मृत्वा मेघमुपैतीति । तूष्णीं वोत्तरं गोदानं पारिशेष्यात् । शिखायास्तु नैव
वपनम् । सत्रेषु तु वपनाद्वपनं शिखाया इति धर्मसूत्रात् ।

सदोषवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यरकरोति न तत्कृतम् ॥ इतिस्मृतेश्च ।

ध्रुवौ प्रकोष्ठे उपस्थं च वर्जयित्वा लोभां वपनम् ।

उपपक्षदमश्रुकेशाभ्यापयित कृमात्सदा ।

शिखाप्रकोष्ठभूपस्थान् वर्जयित्वा द्विजोत्तमः ॥ इति स्मृतौ निषेधात् ।

उपस्थग्रहणं गुदोपलक्षणम् । इदं वपनं जीवस्तिवृत्तस्यापि भवति ।

गङ्गायां मात्सरक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरी मृते ।

आधाने सोमधाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥ इति निगमोक्तेः ।

विना तीर्थं विना यज्ञं मातापित्रोर्मृते विना ।

यो वापयति लोमानि स पुत्रः पितृघातकः ॥ इति प्रथेसोवपनाच्च ।

तत्रापि पितरि कृतदीक्ष एव पुत्रस्याधिकारः । अन्यथा कृते परिवेत्तत्वादिदोषा-
पत्तेः । विस्तरस्तु मस्कृतस्मार्तसंस्काररत्नमालायामवगन्तव्यः । पौर्णमास्यां दीक्षायां
कृतवपनश्रेष्ठवपनं न भवति अर्थज्ञोपात् । तथा सोमाधाने चेति केचित् । केशदमश्रुवृ-
द्धयमात्रेऽपि वपनं राजकथवत्संस्कार इति तदानीं मन्त्रनपः, छिन्ने लून इति मारद्व्या-
जवपनदित्यन्ये । अस्मिन्पक्षे दक्षिणोत्तरभागभेदेन वपनम् । अवचनादेवं ज्ञायत
एवमुत्तरं गोदानमित्यापस्तम्बोक्तं नाभिमतमिति । तथाच बौधायनः—एतथैवाऽऽवृत्तो-
च्चरं गोदानमद्विरुन्ति यजुषा वा तूष्णीं वेति ।

अभ्यन्तरं नखानि निकृन्तते हस्तान्यग्रेऽथ

पद्यानि सव्यस्थग्रे कनिष्ठिकातोऽथ दक्षिणस्थ ।

यथाऽङ्गुल्यग्रेभ्योऽभ्यन्तरं भवति तथा नखानि निकृन्तते छिनत्ति अर्धधुरेण ।
शिक्षाया अमावास्याद्विहृतत्वाच्च नापितः । निकृन्तत इत्यत्र नीत्युपसर्गो नितरां छेदनार्थः ।
अर्धधुरोरपि वपनकर्तृत्वात्स्नानं तूष्णीमेव शूद्रघर्षम् । हस्त्यानि हस्तसंनधीनि अग्र आदौ
निकृन्तते छिनत्ति । अध्यानन्तरं पद्यानि पादसंनधीनि । पाशार्वाभ्यां चेति यत्प्रत्ययः ।
पद्यत्यतदर्थ इति पादशब्दस्य पदादेशः । हस्तान्यग्र इत्येतावतैवार्थादनन्तरं पद्य-
निकृन्तने सिद्धेऽथ पद्यानीति वचनं कालाव्यवधानार्थम् । सव्यस्य वामस्य हस्तस्याग्रे
प्रथमं कनिष्ठिकात् आरभ्येति शेषः । अध्यानन्तरं दक्षिणस्य हस्तस्य । सव्यस्याग्रे
कनिष्ठिकात् इत्यनेनैव दक्षिणस्य हस्तस्यानन्तरं नखनिकृन्तने सिद्ध इदं वपनं दक्षि-
णस्य हस्तस्याप्यभ्यन्तरमेव कनिष्ठिकात् आरभ्यैव नखनिकृन्तनं नखेतिव्यातिरिक्तलोकप्र-
सिद्धप्रकारेणेत्येतदर्थम् । एवं सव्यस्य पादस्याग्रेऽनन्तरं दक्षिणस्य कनिष्ठिकात्
आरभ्यैव । पूर्वञ्च हस्तान्यग्रेऽथ पद्यानीत्युपयोग्यमात् । सव्यस्याग्रे कनिष्ठिका-
तोऽथ दक्षिणस्येत्यत्र सव्यदक्षिणशब्दाभ्यां सव्यहस्तपादयोर्दक्षिणहस्तपादयोर्दधा-
कर्म ग्रहणम् । सव्यस्य दक्षिणस्येति सामान्यतो निर्देशाद्वत्तनखनिकृन्तनवत्पादनख-
निकृन्तनेऽप्यपमेव प्रकारः । अभ्यन्तरं नखानि निकृन्तते सव्यानि हस्तान्यग्रे कनि-

द्विक्रतोऽथ दक्षिणान्धेनं पश्चान्धेनान्धेनैव सिद्धौ भेदेन सूत्रकरणं सव्यस्याग्ने
कनिधिक्रतोऽथ दक्षिणस्येत्यस्य क्रमस्याभित्यतां ज्ञापयति । नखनिकृन्तनं पत्न्या
अपि यजमानपदाश्रयणात् । आपस्तम्बेनैवं पत्नीकेशवर्गमित्यनेन नखनिकृन्तनकर्तव्य-
त्वायां बोधनात्, बौधायनेन स्पष्टतयाऽभिधानाच्च ।

स यदाऽक्काक्षो भवत्यधैनमेकविंशत्या दर्भपुञ्जीकै-

श्लेषा विभक्तैस्त्रिः सप्तभिः सप्तभिः पावयति चित्प-

तिस्त्वा पुनरतिवस्तेतैर्भैर्द्विरुर्ध्वं नाभेरुन्माष्टि सकृद-

क्काक्षमाष्ट्यर्धच्छिद्रेण पवित्रेणेति सर्वश्रानुषजति ।

स यदाऽक्काक्षो भवत्यधेत्यन्तं सूत्रमखनपावनयोः कालाव्यवधानार्थं ननु प्रयोग-
क्रमज्ञानार्थं वृत्रस्य कनोनिकाऽसीत्यारम्य न पुनर्निवेशयतीत्यन्तेन याजमानप्रकरण-
स्थेन सूत्रेण विधास्यमानादखनादनन्तरं तस्य ते पवित्रपत इत्यारम्य पवमानः सुव-
धेन इति चेतपनुवाकमित्यन्तेन सूत्रेण पाठ्यमानस्य अपं विधास्यमानेनाऽऽचार्येण याज-
मानप्रकरणस्थेन सूत्रेणैव तस्य ज्ञापयिष्यमाणत्वात् । सोऽभ्यक्तः । इदं च तच्छब्दो-
पादानं पावनविषय एवमित्येतच्छब्दोपादानं चास्यखनाखनपावनानां संयुक्तत्वं
रूपापनार्थम् । तेन संयुक्तानि त्वेकापवर्गाणीति परिभाषयैन्नित्यं यजमानस्य कृत्वाऽ-
नन्तरं पत्न्या ननु एकैकमेकैकस्येति । तेनास्मत्सूत्रादपीदमपि ज्ञातं भवति पत्न्या
अप्येतन्नित्यमस्तीति । यदा यस्मिन्कालेऽके अक्षिणी येनैतादृशो भवति अथ तस्मि-
न्कालेऽनन्तरमेवेनमकाक्षमेकविंशत्यैकविंशतिसंख्याकैर्दर्भपुञ्जीकैश्च विभक्तैश्चेषावि-
भागवद्भिः सप्तभिः सप्तभिः पावयतीत्यर्थः । विंशत्याद्याः सदैकत्व इति कोशादेक-
विंशत्येत्यत्रैकवचनम् । ननु श्रेषा विपक्षैरित्येतावदेवास्तु किमर्थं सप्तभिरिति चेत् ।
श्रेषा विभक्तैरित्यनेन विभागमात्रे प्रापिते कृतविभागैः पृथग्भूतैर्मिलितैः सर्वैरपि त्रिवारं
पावनमित्येतादृशार्थनिवारणार्थत्वात्समं स्यादश्रुतात्वादिति न्यायज्ञापनार्थत्वाद्वा । दर्भ-
पुञ्जीकं दर्भकाण्डं सप्त दर्भा इति केचित् । बह्वृचब्राह्मणे तु पिञ्जलैरित्युक्तम् ।
पिञ्जलं विशाखो दर्भ इति केचित् । पिञ्जलपुञ्जीकशब्दौ पर्यायवित्यन्ये । स यदाऽ-
क्काक्षो भवत्यधैनमित्यत्र पुंस्त्वमुद्देश्यगत्त्वादविवक्षितं स्वेयं ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेतिवत् ।
नच सौमे वसानौ जायायते अग्नीनादधीयातामिति श्रुतौ सहाधिकारश्रवणाद्ब्राह्मण
इत्यत्र पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वं प्रकृते सहाधिकारबोधकश्रुतेरभावात्कर्णं पुंस्त्वस्याविवक्षि-
तत्वमिति शङ्क्यम् । पुतौ जायायती दक्षिते इत्यत्रापि सहाधिकारश्रुतिश्रवणात्पुंस्त्वा-
विवक्षायां अनपायात् । चित्पतिस्त्वा पुनरतिवस्तेतैर्भैरित्यत्रैतैरिति वचनं चित्पतिस्त्वा

पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनास्त्विति तेषामन्वयतमेन सकृन्मन्त्रेण द्विस्त-
ष्णीमिति स्वादितरयोर्विकल्पार्थत्वं स्वात्तन्मा भूत्कितु सर्वेषां पावनकरणत्वं यथा
स्वादित्येतदर्थम् । एकैकां क्रियां प्रति एकैकस्य मन्त्रस्य करणता समं स्वादश्रुतत्वा-
द्वितित्यापसिद्धेति ज्ञापयितुं मन्त्रैरिति वचनम् । तेन सर्वैराद्यं पावनं तृष्णीमितरे इति
निरस्तं भवति । पूर्वं मन्त्रः पावयतीत्युक्तं तस्यायं विशेषविधिर्द्विदूर्ध्वमित्यादिकः ।
नाभेरूर्ध्वं द्विस्त्रिणाभि । उच्छ्रज्ज्वाद्दूर्ध्वमेव माहि । सकृदेकवारम् । अत एवाविच्छिद्यैव
पावनम् । अन्यथा सकृत्त्वं मन्येत । अवाक्, अवाधोऽद्यति गच्छति समाप्ता भवती-
त्यवाक् । नाभेरित्यनुवर्तते । नाभिमार्कस्य पादपर्यन्तं माह्वीत्यर्थः । अवाकित्यपपाठः ।
वस्त्रान्ताह्वितानां पावने वचनाभावेऽपि वस्त्रशिथिलीकरणस्यापि विमर्हितत्वाद्वास्त्रान्ताह्व-
ितानामेव पावनं कुर्वन्ति शिष्टाः । नमस्तथापत्तेर्विमानापत्तेर्भेदानीम् । अच्छिद्रेण पवित्रेण
वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति सर्वत्र मन्त्रेष्वनुवर्तते । अच्छिद्रेण पवित्रेणेत्यनुवर्ततीत्ये-
तावतैवेतरयोर्मन्त्रयोरेक्योऽनुवर्तसिद्धौ सर्वत्रेति वचनं चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा
पुनातु देवो मा सविता पुनास्त्विति त्रिषु यजमानमन्त्रेष्वनुवर्तकत्वमार्थम् । आध्वर्यव-
मन्त्रान्त्यमन्त्रे तु श्रुतौ पठित एवास्ति । अतो नात्रानुवर्तः । एतद्वर्गपुञ्जीकनिरसने
विशेषमाह द्वैधे बौधायनः—अथैनान्यद्भिः प्रोक्ष्योदञ्च्यवविक्षदेदिति । अथैनान्यद्भि-
रन्त्युदञ्च्योदञ्च्युत्विदेदिति शास्त्रीकिमतम् । उत्तानेन हस्तेन कर्तव्यं सेवने प्रोक्षणम् ।
मुष्टीकृतेन हस्तेन कर्तव्यं सेवनमभ्युक्षणमित्यनयोर्भेदः । खेरनं निरसनम् । अवैत्युप-
सर्गादधः कर्तव्यम् । उदित्युपसर्गादूर्ध्वमिति निरसने भेदो द्रष्टव्यः ।

तं प्राग्वक्ष्यं प्रपाद्या दीक्षणीयापेके समामनयित ।

बहिर्गतस्य यजमानस्य प्राग्वंशप्रवेशं विना दीक्षणीयाया असिद्धेरर्थतः भिद्म इदं
वचनमध्वर्योः प्रयोजककर्तृत्वार्थम् । तेनोपवेशनान्तं यजमानस्य हस्तं धृत्वा तेन कार-
णीयम् । समन्त्रका क्रिया तु यजमानस्यैव । इदं च प्रयोजककर्तृत्वं बौधायनेनाप्युक्तं
सविशेषम्—अथैन सव्ये पाणावभिपात्य शास्त्राज्ञानयत्या वो देवास ईमहे सव्यध-
र्माणो अचरे यद्वा देवास आगुरे यद्विधासो हवामह इतीति । द्वैधे—अथैन सव्ये
पाणावभिपात्येति दक्षिण इति पूर्वः करणो बौधायनस्योत्तरतः शास्त्रीकैरिति । अथैन सव्ये
पाणावभिपात्येत्यर्थं विशेषोऽत्र तं प्राग्वंशं प्रपाद्या दीक्षणीयापेके समामनयित्वे-
त्यन्वयः । अत्रास्मिन्काले पूर्वत्र दीक्षणीया योक्ता साऽत्र कर्तव्या न पूर्वत्रेत्यर्थः ।
अत्रेतिवचनाभावे प्राग्वंशप्रपादनोत्तरं वैकल्पिकी द्वितीया दीक्षणीयेत्यर्थः स्वात्तस्य
निकृत्त्यर्थमेवेतिवचनमावश्यकम् । अत्रेष्टिशब्दप्रयोगाभावाद्दृष्टं हविरिदमेवा मयीत्य-

न्यावानमये न प्रयोज्यम् । प्रपाद्येति स्वप्प्रत्यक्षयोगः प्रपादनदीक्षणीयेक्षोरन्यथा-
मार्थः । तेनाऽऽहवनीयाभिपन्नं दीक्षणीयेष्टमुत्तरमेव भवति ननु तत्पूर्वमिति सिद्धं भवति ।
अत्र प्रपादनमुपवेशनमेव । गृहे दीक्षापक्षे प्रार्थ्यशाप्तमेव दीक्षणीयार्थविहारं प्रपाद-
यति । अत्र दीक्षणीयापक्षे अतोपायनपत्नीसंनहमादीन्यपि न भवन्ति सिद्धार्थत्वात् ।
अत्र प्रार्थ्यशप्रपादनविधानात्पावनान्तं प्रार्थ्यशाद्वहिरेवेति अर्थ एव सिद्धम् ।

भुवाशेषादाकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति
सुवेण चतस्रो दीक्षाहुतीर्जुहोति ।

प्रतिग्रहणं मन्त्रेण भुवाप्यायनं प्राकृतम् । ऐष्टिकव्यतिरिक्ते समन्वयाप्यायनं नेति
कोचित् । यमनिधमपरिग्रहानुकूलयोग्यतारूपा दीक्षा तदर्थं आहुतयो दीक्षाहुतपस्ता
दीक्षाहुतीर्धोवादीक्षाहुतीर्यजमानसंस्कारार्थाः । तेन सत्रे प्रतियजमानमेता भवन्ति ।
यज्ञस्योद्यत्या इति श्रुतेर्यज्ञस्योद्यमनार्थाश्च । अतः सर्वतोमुखे प्रतिविहारमेता भवन्ति ।
एवमस्त्वयस्ते यजमानापावेऽपि च । एकैकेन मन्त्रेणैकैकाऽऽहुतिः । अग्नये स्वाहेत्यन्ता
मन्त्राः । एतेषु पठित एव स्वाहाकारः । तेनैव प्रदानं नान्यः स्वाहाकारः प्रयोज्यः ।
देवतापदाव्यवाहितोत्तरस्वाहाकारस्यैव दानार्थत्वस्य निर्णीतत्वेन प्रकृते तयासूतस्वाहा-
कारस्य सखेन तेनैव दानसिद्धेः । एकस्वाहाकारसत्त्वे द्वितीयस्वाहाकारप्रयोगो माश्रि-
काणामेव न वैदिकानाम् । वैदिकेषु कर्मसु वेदोक्तस्यैव प्रवृत्त्यात् ।

आपो देवीरिति सुचा पञ्चमीम् ।

जुहोतीत्यनुवर्तते । सुग्रहणं सुचनिवृत्त्यर्थम् । जुह्विमिलौकिकसुक्प्रप्राप्यर्थं वा ।
पञ्चमीमितिवचनमेतस्या अपि दीक्षाहुतित्वसाधनार्थम् । तेन भुवाशेषादेव होमः सर्वतो-
मुखे प्रतिविहारमनुष्ठानं च सिध्यति । वृधातु स्वाहेत्यन्तो मन्त्रः ।

विश्वे देवस्य नेतुरिति पक्षीं द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा

विस्त्रावकाशां वा कृत्वोचमस्रुवेऽभिपूरयत्पुषोचमे ॥ ।

द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा विश्वे देवस्य नेतुरिति पक्षीमित्यन्वयः । जुहोतीत्यनु-
वर्तते । अत्रापि पठित एव स्वाहाकारस्तेनैव प्रदानं नान्यः स्वाहाकारः प्रयोज्यः ।
अत्र दशकृत्व आप्यायनम् । अन्तिमे घौवसमाप्तिः । पक्षीवचनप्रयोजनं पञ्चमीवत् ।
पुष्पक्षे स्वाहेत्यन्तो मन्त्रः । निष्केऽवकाशो यस्याः सा, एतादृशीं सुचं कृत्वा तथा वा
जुहुयात् । अनेन न्यूनया जुहोतीति पक्षः प्रदर्शितो भवति । द्वादशगृहीतेन घौवाज्ये-
नाभिपूरणं यदि न आयते तदा निष्ठावकाशां वा कृत्वेति पक्षः । पूर्णत्वपक्षनिर्वाहार्थं-
भुवाग्रमाह—उत्तमस्रुव इत्यादि । उत्तमस्रुवेऽन्तिमस्रुवे गृहीते सति अभिपूरयत्याज्य-

स्थावराज्येन स्थावराः स्तुवेण ॥ । उपोत्तयेऽन्तिमपूर्ववर्तिनि स्तुवे गृहीते सति एक-
स्तुवग्रहणपर्याप्तमवकाशमवशेषाभिपूर्वावशिष्टस्तुवपरिमितमाव्यं गृह्णीयादित्यर्थः । इष्टि-
शेषद्रव्यस्वास्तमिदाधानपरिक्रमणे न ॥ इति केचित् । एतस्या एवौद्ग्रहणसंज्ञा ।
तथाच श्रुतिः—प्रजापतिर्यज्ञमनुनत सोऽस्मात्सृष्टः पराकैस्त प्र यजुरब्धीनाम् साय
तमृगुदयच्छद्यदगुदयच्छत्तदौद्ग्रहणस्यौद्ग्रहणत्वमिति । अस्या अयमर्थः—पञ्चायमानं
यज्ञपुरुषं ग्रहीतुं प्रजापतिना प्रेरितानां त्रिविधमभ्याभिमानिपुरुषाणां मध्ये यजुरभिमानिनं
पुरुषं सायाभिमानिनं पुरुषं च स यज्ञः प्रकर्षणाब्धीनादावृणोत् । ऋगभिमानि पुरुषस्तं
यज्ञमुदगृह्णात् । यद्यस्माद्गुदयच्छत्तस्मादेतवौद्ग्रहणसंज्ञकं भवति एतदेवौद्ग्रहणस्यौ-
द्ग्रहणत्वमिति ।

कृष्णाजिनस्य दक्षिणं पूर्वपादमन्तर्मांसं परिपीव्यति ।

कृष्णो मृगस्तस्याजिनं चर्म कृष्णाजिनम् । कृष्णग्रहणं व्याघ्रादिनिवृत्त्यर्थं तेन
व्याघ्राजिने परिपीवणं न भवति । व्याघ्राजिनस्य प्राप्तिरभिचारकर्मणीत्यत्र ज्ञापकमग्रे
वक्ष्यते । सूत्रान्तरे दृष्टं चास्ति । दक्षिणं पूर्वपादमित्यनेनात्र साङ्गमजिनं गम्यते ।
अन्तर्मांसमन्तर्विशसनम् । परिपीव्यति सूच्या वर्धनेन वा सूत्रेण ।

द्वे वा विषूची मांससंहरिते करोति ।

द्वे कृष्णाजिने विषूची विपर्यस्तशिरःपुच्छे मांससंहृते मांसप्रदेवो संहृते परस्परं
सूच्या वर्धनेन वा सूत्रेण परिषूते करोत्यविशोभायेत्यर्थः ।

इन्द्रशाकर गायत्रीं प्रपद्ये तां ते युनज्मीन्द्रशाकर
त्रिष्टुभं प्रपद्ये तां ते युनज्मीन्द्रशाकर जगतीं
प्रपद्ये तां ते युनज्मीन्द्रशाकरानुष्टुभं प्रपद्ये तां ते युन-
ज्मीन्द्रशाकर पङ्क्तिं प्रपद्ये तां ते युनज्मीत्यन्तर्वेदि
कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तृणाति ।

अन्तर्वेदि कृष्णाजिनमास्तृणातीत्यत्र पुनः कृष्णाजिनग्रहणाद्यभ्याभिचारादौ वैया-
घ्रादिभिर्दीक्षा यदा वा कृष्णाजिनप्रतिनिधिस्तस्य नान्तर्वेदिस्तरणं किन्तु यजमानायतन
एवेति द्रष्टव्यम् । अन्तर्वेदि वेदेर्मध्ये, उत्तरलोमोपरिष्टाच्छोम । अनेन शोमस्तत्त्वस्याऽऽ-
वश्यकत्वं गम्यते । पक्षैते मन्त्रा विभागमभ्यवद्विकल्पार्था इत्येके । इन्द्रशाकरशब्दा-
भिधेयस्य कृष्णाजिनस्य गायत्र्यादिच्छन्दोविशेषयोगसंकीर्तनाशानार्थत्वास्तमुच्य इत्य-
परे । कृत्स्नपाठादिदमेव युक्तम् ।

तद्वारुडे यजमाने पत्न्याः शिरसि जालं प्रतिमुञ्चति ।

तस्मिन्वारुडे तस्मिन्कुण्ठाजिन आरुडे कृतारोहणे यजमाने सतीत्यर्थः । प्रति-
मुञ्चति प्रक्षिपति । आऽहं दीक्षामिति जपस्योऽडरोहणाङ्गत्वात् वक्ष्यमाणत्वेनैतज्जपानन्त-
रमेव जालप्रतिमोचनादि । यजमानग्रहणं पत्नीव्यावृत्त्यर्थम् । अनेन कुण्ठाजिनं यज-
मानस्यैव न पत्न्या इति सिद्धं भवति । आरोहणमपि तस्यैव । पत्नीग्रहणं यजमान-
व्यावृत्त्यर्थम् । तेन जालप्रतिमोचनं पत्नीशिरस्यैव न यजमानशिरसीति सिध्यति ।
जालं पट्टसूत्रैर्वैरलैर्निर्मितम् । भाषया जाली, इत्युच्यते । जीवतो मेघस्योर्णाभिरिति
सूत्रान्तरे । अभावे दर्पमयमित्यपि शास्त्रान्तरे । तच्च वैदर्भेर्वलये पट्टम् । यथाऽऽह
चौधायनः— विदलं कुम्भं भवति जालं कुरीरमिति ।

सामहतेन शौमेण वाससोर्ध्ववास्येन दीक्षयति ।

तं पत्नीम् ।

ईषद्वीतं नवं श्वेतं सदृशं यज आरितम् ।

अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनम् ॥

इति छसणलक्षितेनाहतेन । औचावनेन प्रसन्नलक्षितवर्णितानि सदृशान्यनुपयुक्ता-
न्यहतानि वासांतीति । धर्मसूत्रे श्वेतस्वस्याहतलक्षणेऽनुपादानाज्जाऽऽवश्यकता । तेन
रक्तपीतादिकमपि वज्रमहतं भवति । नीलस्य स्मृतौ सर्वथा निषेधाच्चैव तस्य कुत्रापि
ग्रहणम् । क्लृप्तानि पुराणानि तद्विकृतानि अक्लिष्टानि नूतनानीत्यर्थः । शौमेण शुभाऽ-
तसी तत्तन्वा निमित्तेन वाससा । अर्षात्प्रावरणपर्याप्तेन । अनेन कार्पासादि व्यावर्त्यते ।
सर्वथेतद्व्याप्ते तदपि । ऊर्ध्ववास्यं प्राचीनाभिर्दिशाभिर्वसनीयमूर्ध्वाभिर्दिशाभिर्वसनीय-
मिति यावत् । तथाचाऽऽपस्तम्बः— प्राचीनमात्रा वाससा पत्नीं दीक्षयत्यूर्ध्ववास्यं
मुपत इति । अत्र मात्राराब्धौ दशरूपावयववाची । प्राचीनमात्रा प्राचीनमात्रेणेत्यर्थः ।
अवयोर्ध्ववास्यमुत्तरीयम् । एतच्च पत्न्यापत्नं एव कृतस्वम् । दीक्षापदार्थविषये केचि-
द्यावदुक्तं पत्न्या दीक्षितव्यजनानीत्यापस्तम्बसूत्रानुरोधेन तामहतेन शौमेण वाससोर्ध्व-
वास्येन दीक्षयतीति सूत्रादेतस्मादन्वेषां दीक्षासंबन्धिपदार्थानां पत्न्यां निवृत्तिः कल्प-
यन्ति तदन्याद्यम् । तस्यैव एव संस्कार आ मुत्याया इति याजमानसूत्रे तच्छब्देन
दीक्षासंबन्धिपदार्थानां पत्न्यामपि प्रवृत्तेर्ज्ञापयिष्यमाणत्वात्, न्यायविरोधात्, चौधाय-
नेन स्पष्टोक्तेश्च । जालमुपगतःप्राशं पत्न्याः शिरस्यामुच्येति मानवसूत्रे ।

शरमुञ्जानां मेखला भिद्वेणी कार्या ।

शरा मुञ्जा एवेति शरमुञ्जाः । या मुञ्जैर्मेखला कृता सा शरैरेव कृता भवति ।
शरमुञ्जानामित्यत्र शरग्रहणं शरभाषना मुञ्जेषु कर्तव्येति । अथवा शरा इव मुञ्जाः
शरमुञ्जा इति समासः । ऊर्ध्वे मुञ्जा इतिश्रुत्यन्तरानुरोधेन शरमयो मेखला भवतीति

श्रुतापूर्वमेवावस्थ इत्यर्थे द्विफलमलाच्छरशब्देन मुञ्जा एव आह्ला इति भावः । शराश्च मुञ्जाश्चैतेषां समाहारः शरमुञ्जाः । दक्षिण्यआदित्वाच्छान्दसत्वाद्वैकपद्माध्यामाव इति केचित् । शरमुञ्जयोर्वैकल्पः । मौञ्ज्या मेखलायाः अन्यत्र दर्शनाच्छराभाव एवा भवतीत्यर्थः । समुच्चयो वा । अत्रापि शरमयत्वस्याभावादित्यन्ये । विकल्पपक्षे शरमयी मेखला भवतीति विकारार्थे मयद् । समुच्चयपक्षे प्राञ्जुर्यापि मयद् । एतत्पक्ष- द्वयमप्ययुक्तं शरमयं बहिः शृणुत्येवैनमिति शरमयत्वस्य शान्नुविशरणफलकत्वेनाऽऽ- भिचारिककर्मण्येव प्रवृत्त्या तद्व्यतिरिक्तकर्मणि शान्नुविशरणफलकस्य शरमयत्वस्य प्रवृत्तेरनुचितत्वात् । तस्माच्छरशब्देन मुञ्जा एव आह्ला नतु शराख्यतृणानीति ज्ञेयम् । शिवृच्च वेणी च शिवृद्धेणी शिवृत्तिगुणा वेणी वेण्याकारा । एतादृशी मौञ्जी मेखला कार्येत्यर्थः । शिवृत्, वेणी यस्याः सेति बहुव्रीहिर्वा । इयं विस्तीर्णा च कार्यी । पृथ्वी भवतीति श्रुतेः । अथवा शिवृद्धेणीका, आर्या, इति पवच्छेदः । शिवृद्धेणीकेति स्वार्थे कप्रत्ययः । आर्यशब्दः श्रेष्ठ्यवाची । श्रेष्ठ्यमत्र विस्तीर्णत्वरूपम् । तथाच पृथ्वी भवतीति सूत्रादेव श्रुत्यर्थः सिद्धो भवति । आर्येत्यनन्तरं भवतीति शेषः । एवं च रज्जुसदृशी मेखलेति अवगतं भवति । योक्त्रं तु जटासदृशम् ।

ऊर्गसीति तथा यजमानं नाभिदेशे त्रिः प्रदक्षिणं
परित्यज्यति द्विरित्येके पृष्ठा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नात्वि-
त्युत्तरतो नाभेर्निष्ठवर्षं ग्रन्थिं कृत्वा स ते मा स्या-
दिति दक्षिणतो नाभेः परिकर्षति यं द्विध्यार्षं ध्यायेत् ।

ननूर्गसीति शिवृद्धेण्या शरमुञ्जानां मेखलाया यजमानं नाभिदेशे त्रिः प्रदक्षिणं
परित्यज्यतीत्येतावतैव सिद्धे शरमुञ्जानां मेखला शिवृद्धेणी कार्येति भिन्नं सूत्रं कृत्यो-
त्तरत्र तच्छब्देन परामर्शो व्यर्थ इति चेन्न । तच्छब्दस्य मेखलायाः पूर्वमेवोपकल्पनं कर्त-
व्यमित्येतादृशार्थज्ञापनार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् । तथा, उपकल्पितया । यजमानग्रहणं
पत्नीग्यावृत्त्यर्थम् । नाभिदेशे नाभिमध्ये । नामानिर्गुच्यमाने सप्तम्याः सामीप्यार्थ-
कत्वशङ्का स्यात्सा मा भूर्तिकतु तस्या अभिकरणार्थकत्वमादाय नाभिमध्य एव यथा
स्यादित्येतदर्थं देशपदप्रयोगो वाससाऽन्तरितत्वेऽपि नाभिमनुल्लङ्घीकृत्य यो देशस्तस्मि-
न्परित्यज्यमित्यपि बोधयति । एतेनोर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्यमवाधीनममेध्यं
यन्मध्यतः संनह्यति मेध्यं चैवास्थामेध्यं च व्यावर्तयतीति श्रुतिव्याख्याता भवति ।
नाभ्यै नाम्वाः । पुरुषस्येति क्लृप्तपक्षणम् । तेन योक्त्रेणापि नाभ्या मध्य एव
संनहनम् । परिभाषया सकृन्मन्त्रेण द्विस्तृष्णीम् । अत्र प्रदक्षिणशब्दः प्रादक्षिण्य-
वाची न भवति तस्य प्रदक्षिणं यस्ते कर्माणि करोतीति परिभाषयैव सिद्धेः । किंत्वा-
नुकूल्यवाची ।

अदत्तेने महीपाले राज्ञि राज्यं प्रशासति ।

वचौ प्रदक्षिणो वायुः प्रजा आसन्प्रदक्षिणाः ॥

आसन्सदाऽपि सामन्ता यस्य सर्वे प्रदक्षिणाः ।

इत्यत्र प्रदक्षिणशब्दस्याऽऽनुकूल्यार्थकत्वदर्शनात् । तेन दृढं शिथिलं वा यजमानानुकूल्येन परिव्ययणमिति सिद्धं भवति । सा मा हिंसीरित्यन्तः प्रथमो मन्त्रः । निष्टर्क्यं शिखाबन्धनवत् । दक्षिणतो नाभेः परिकर्षति उत्तरप्रदेशादानीय नाभेर्दक्षिणतो ग्रन्थिं निदधाति यथा नान्यदेशं गच्छतीत्यर्थः । मेखलया परिव्ययणे क्रियमाणे यजमानो यं पुरुषं द्वेष्ट्यासं ध्यायेत् । यजमानद्वेष्यं ध्यायेदिति स्पष्टोऽर्थः । ध्यानेन द्वेष्यस्यानिष्टं भवति । परिकर्षणसमये वा द्वेष्यस्य ध्यानम् । द्वेष्यः शत्रुः पाप्मा च । ग्रन्थिकरणपरिकर्षणे दर्शपूर्णमासवदित्येतावतैव सिद्धं उभयोः क्रिययोः पुनर्विधानं व्यर्थं सज्ज्ञापयति शास्त्रान्तरेऽत्रापि मन्त्रयोस्तयोः क्रिययोश्च पाठ एवास्तीति । फलं तु ज्ञानावश्यकतासिद्धिः । ज्ञानामात्रे यजुर्भेषमायाञ्चितं भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ ।

सं त्वा नक्षामीति पत्नी संनहति यथा दर्शपूर्णमासयोः ।

आशासनेति मन्त्रं वाचित्वा सं त्वा नक्षामीति तस्य स्थाने मन्त्रोऽयं विधीयते । वानमस्मे इत्यन्तो मन्त्रः । पत्नीग्रहणं यजमानव्यावृत्त्यर्थम् । अध्वर्युकर्तृकमेव संनहनम् । त्वेति छिन्नात् । संनहति बध्नाति । यथा दर्शपूर्णमासयोरित्यनेन संनहनकरणत्वेन योक्त्रस्योर्ध्वजुरासीना तिष्ठन्ती नेत्यस्य पूषा त इति ग्रन्थिकरणस्य स ते मा स्यादिति परिकर्षणस्य च प्राप्तिः । सोमार्थं योक्त्रमावश्रूयाद्धार्यम् । तस्य प्रसक्तोऽमे भक्षयते ।

इन्द्रस्य योनिरसीति त्रिवर्णिं पञ्चवलिं वा कृष्ण-

विषाणां यजमानाय प्रयच्छत्यावध्नाति वा ।

तिस्रो वलयो यस्याः सा त्रिवर्णिः । पञ्च वलयो यस्याः सा पञ्चवलिः । वलयः कृष्णवृषाणागता उच्चप्रदेशाः । कृष्णविषाणा कृष्णमृगशृङ्गम् । सकलैवेषा स्वादित्योऽपमन्यव इति द्वैधसूत्रात्कृत्स्नैव मुख्यः । तदभावे छिन्ना । पञ्चवलितोऽधिकवळिकाया लामे पञ्चवलितोऽधिकं वर्णिं छित्तैव ग्राह्या । तस्या एव ग्राह्यस्थोक्तेः । तत्राप्यग्रभाग एव ग्राह्यः । तस्यैव कण्डूत्पनयनसाधनत्वात् । यजमानग्रहणं पत्नीव्यावृत्त्यर्थम् । प्रयच्छति बध्नाति वा । दानपक्षे हस्ते दानम् । आशुग्रहणं बन्धने विशेषं द्योतयति । तं चाऽऽह कात्यायनः—वसनस्य दशायां बध्नीतेति । बौधायनः—वसनस्यान्तिमायां दशायां बध्ना तथाऽन्तर्बद्धे लोष्टमुद्धन्तीति । कृष्णविषाणायां विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—त्रिवलिः पञ्चवलिर्वा दक्षिणावृद्धवति सन्यावृदित्येक इति । मरद्धानोऽपि—

अपास्मै त्रिवर्णिं पञ्चवर्णिं वा कृष्णविषाणां प्रदक्षिणावर्तो प्रयच्छतीति । शाण्या-
रज्ज्वा परितृण्येति बौधायनः । वा मा हिंसीरिस्त्यन्तो मन्त्रः । कृष्यै त्वा सुसत्याया
इति वाजमानसूत्रे दीक्षामन्त्रसंस्पर्शपठितोत्तरमन्त्रादिदर्शनवशात् । इदं च कृष्णविषाणा-
प्रदानं यजमानस्य शिरसो वेष्टनोत्तरमेव । याजमानसूत्रे प्रक्षया कृष्णविषाणयेत्युक्त्या
कृष्णविषाणाप्रदानकृष्णविषाणाकरणकलोष्टोद्धननादिरूपकर्मणोः कार्यकारणभावापन्न-
योग्यवधानस्य सूत्रकृता दर्शयिष्यमाणत्वात् । पत्न्यै कण्डूयनार्थं शङ्कुर्देयः ।
बौधायनेनोक्तत्वात् । तत्र शङ्कुस्वरूपं कात्यायन आह—पृथुमुखो यज्ञियवृक्ष-
शङ्कुरिति ।

पत्न्याः शिरसि जालं यथा सुष्ठु कल्पयति ॥ २ ॥

पत्न्याः शिरसि यज्जालं प्रतिमुक्तं तदत्र यथा सुष्ठु यथा दृढं भवति तथा कल्प-
यति । यथा पत्न्याः शिरसो न पतति तथा गुरुफलयति दाढ्येन तस्याः शिरसि विद-
हेन सह योजयतीत्यर्थः । एतेन पूर्वत्र प्रतिभोचनमात्रं कर्तव्यमिति सिद्धं भवति ।

औदुम्बरो दीक्षितदण्डो यो वा कश्चन वृक्षः फलप्रहिस्तस्य ।

औदुम्बर उदुम्बरवृक्षजो दीक्षितस्य दण्डः । यो वा कश्चन वृक्षः फलप्रहिः ।
यज्ञिय इत्यापस्तम्बोक्तेर्यज्ञियवृक्षलाभे स एव मुख्यः । तदलाभे यज्ञियव्यतिरिक्तोऽपि ।
आचार्येण सामान्यतो यो वा कश्चनेत्युक्तेः । फलं गृह्णाति न चन्धो बालो ।
अथवा य उदुम्बरादिवत्फलमेव गृह्णाति न पुष्पमपीत्यर्थः । तस्य फलप्रहेर्बृक्षस्य ।

तत्प्रमाणमाह—

मुष्टिमात्रो मुखेन संमितश्चतुर्दशो वा ।

दीक्षितदण्ड इत्यनुपज्यते । मुष्टिमात्रो मुष्टिप्रमाणः । प्रमाणे द्वयसद्वद्भ्रमात्रश्च
इत्यनेन मात्रचूपत्ययः । अनेन दीक्षितदण्डस्य परिणाह उच्यते । मुखेन संमित
ऊर्ध्वोष्ठपर्यन्तं मुखं तेन संमितस्तत्प्रमाणः । मुखद्वय इति पारित्यक्त्यं मुखेन संमित
इत्येतादृशं वचनं श्रुत्यनुकरणात् । चतुर्दश हनुस्तत्प्रमाणश्चतुर्दशः । प्रमाणे द्वयसद्वद्-
भ्रमिति द्वात्रिंशत्प्रत्ययः । एकपदार्थविषयकतिर्यग्ध्वप्रमाणयोर्युगपदुपस्थितौ तिर्यक्प्रमाणे
मात्रचूप, ऊर्ध्वप्रमाणे द्वात्रिंशत्प्रत्ययस्य प्रायशः शैली ।

ऊर्ध्वशिरसि जानस्पत्यः सुष्ठुज्जो युष्मं यजमा-

नाय धेहीति तं यजमानाय प्रदाय संभारय-

जूश्चि वाचयति जुहोति वैतैर्ध्वजैः ।

तं दण्डम् । तच्छब्दः पूर्वमेवोपकल्पनं दण्डस्य सूचयति । यजमानग्रहणं परमी-
व्यावृत्त्यर्थम् । न च मन्त्रगतं यजमानपदं पत्नीव्यावृत्तकं भवितुमर्हति । तत्र समन्त्र-
कत्वपक्षेऽपि यजमानायै धेहीत्युहेन यजमानपदलोपेन वा पत्न्या अपि दण्डदानप्रवृत्ति-

संभवात् । अतस्तद्यावर्तनाय यजमानग्रहणमावश्यकमेव । न च यानमानसूत्रे पठितस्य
दण्डप्रतिग्रहस्य यजमानकर्तृकत्वावगतौ दण्डप्रदानस्यापि यजमानसंप्रदानकत्वावगतेः
किमर्थं यजमानग्रहणमिति वाच्यम् । तत्र विहितानां दीक्षासंस्काराणां यजमानसं-
न्धिनां ज्ञानादीनां ज्ञापककलेन परन्त्यां प्राप्तिर्यथा तथा दण्डप्रतिग्रहस्यापि ज्ञापककला-
त्प्राप्तौ तत्त्ववृत्त्यर्थं यजमानग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वात्, ज्ञापकस्य सजातीयोपेक्षत्वात् ।
अस्ति च दण्डप्रतिग्रहस्य संस्कारत्वेन सजातीयत्वम् । न च दण्डस्यैकत्वश्रवणादेव
यजमानस्यैव दण्डप्रतिग्रहणं भविष्यति दानं चापि यजमानायैव न तु पत्न्या इति
वाच्यम् । एकवचनस्य जात्यभिप्रायपरत्वकल्पनेन दण्डवृत्त्यस्य प्राप्तौ पत्न्या अपि
दण्डप्रदानसंभावनायां यजमानग्रहणस्य तत्त्ववृत्त्यर्थमत्यन्तावश्यकत्वात् । प्रदायेति
स्थण्, दण्डप्रदानसंभारयजुर्वचनाव्यवधानार्थः । न च दण्डप्रदानसंभारयजुर्वचनयो-
र्मध्ये यजमानकर्तृकप्रतिग्रहेण व्यवधानात्कथमेतदिति वाच्यम् । दण्डप्रदानप्रतिग्रहयोः
समकालत्वेन व्यवधानस्यैवासंभवात् । समकालत्वोपपादनं तु सूत्रस्थां देवो वनस्थति-
रूपो मा पास्वो इव इति दण्डं प्रतिगृह्णातीति याजमानसूत्रे करिष्यामः । एवं च
दण्डप्रदानसंभारयजुर्वचनयोरव्यवहितानन्तर्यं सूत्रपादं भवति । तेन संभारयजुर्वचनोत्तर-
मेव केशिनीदीक्षादि वागवसानान्तं भवति । संभारयजुर्वचि पूर्वमेव प्रदर्शितानि तानि
वाचयति । उत्तरत्रानुवृत्त्यर्थं च । तेन संभारयजुर्वचनस्य पत्न्यां निवृत्तिः सिध्यति ।
दानवाचनान्वारम्भवरवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयादिति कात्यायनोक्तपरिमाणसूत्र-
मप्यत्र प्रमाणम् । ननु जुहोति चेत्येतावदेव वक्तव्यं प्रतिमन्त्रं होमस्तु यत्र मन्त्रगणेन
कर्म चोदयेत्प्रतिमन्त्रं तत्र जुहुयादिति परिमाणयैव सिध्यति किमर्थमेतैर्मन्त्रैरिति
वचनमिति चेत्सत्यम् । तस्य पूर्वं पूर्वमनुद्गत्योत्तरेणोत्तरेण संभारयजुषा जुहोति
व्याहृतिभिश्चेतिवाप्तिष्ठमनिरासार्थत्वात् । एतैरिति व्याहृतिनिरासार्थम् । मन्त्रैरिति
वचनं नियमार्थं केवलमन्त्रैरेव होमो नतूद्भवणविशिष्टमन्त्रैरिति । जुहोति चेत्यर्थं
चकारो वाचनसमुच्चयार्थः । जुहोतिचेदितत्वादेतेषु स्नाहाकारः । अत्राऽऽज्यमाज्य-
स्थालीगतमेव । तदभावे गृह्योक्तप्रकारेणाऽऽज्यं संस्कृत्य तेन होमः । अत्र पूर्ववद्वाह-
न्येतिवचनाभावाद्वाचनहोमयोः सर्वेषां संभारयजुषां विनियोगः । अत्र पृथिवीदीक्षा
तथाऽग्निदीक्षया दीक्षित इत्यारम्भ्य तास्त्वा दीक्षमाणमनु दीक्षन्तामित्यन्त आच्छि-
द्रिको मन्त्रो दीक्षाछिद्रकृत्वाद्युष्मच्छिद्रछिद्रकृत्वाश्चाध्वर्युणा प्रयोक्तव्यः केशिनीदी-
क्षाजपात्पूर्वमेव । यथारूपमितर इत्यनेन सूत्रकृताऽपि विधियोग उक्तोऽस्ति परं तु
स्पष्टतयाऽनुक्तत्वात्कृताकृतः ।

तं वाग्यतमदीक्षिष्टायं ब्राह्मणोऽसावामुष्यायणोऽमुष्य
पुत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य नप्ताऽमुष्याः पुत्रोऽमुष्याः
पौत्रोऽमुष्या नप्तेति त्रिरुपाश्वावेदयति त्रिरुचैः ।

तं वाग्यतमित्यनेन केशिनीदीक्षानपादि वाग्यमनान्तं संस्कारयजुर्होमानन्तरं कर्तव्य-
मिति गम्यते । वाग्यतमित्येतावन्तैव क्रमे लब्धे तच्छब्देन परामर्शो निषमर्थः । तथाच
वाग्यमनं तस्यैव ननु पत्न्या अपीति वाग्यमनामावादेवाऽऽवेदनाभावाः । पत्न्यावेदनं
सूत्रान्तरेष्वपि नैव दृश्यते । केशिनीदीक्षानपमुष्टिकरणाङ्गस्युत्सर्गा अपि पत्न्या न
भवन्ति । वाग्यमनस्य केशिनीदीक्षानपादीनां च परस्परसंबन्धेनैकस्य निवृत्तावपरनि-
वृत्तेरर्थसिद्धत्वात् । परस्परसंबन्धित्वं तु ताभिर्यथासुखं चरति वाचे च यच्छतीतिवदप-
मानयाजमानसूत्रस्थचर्करास्त्रिज्जात् । वाग्यतमित्यस्याऽऽवेदयतीत्यत्रान्वयः । आवेदनं
कथनम् । त्रिरुपाश्वावेदयतीत्यत्र देवेभ्य इति शेषः । त्रिरुचैरित्यत्राऽऽवेदयतीत्यनुष-
ङ्गते । अत्र देवेभ्यो मनुष्येभ्यश्चेति शेषः । तथाच श्रुतिः—अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण
इति त्रिरुपाश्वाह देवेभ्य एवैनं प्राह त्रिरुचैरुपयेभ्य एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राहेति ।
देवमनुष्येभ्य इत्यत्र देवाश्च मनुष्याश्चेति द्वेद्व उभयेभ्य इत्युक्तेः । उपांशुलक्षणं
प्रातिशारुये—करणवदशब्दममनःप्रयोग उपांश्विति । द्विपितुरार्पेयन्यायेन वंशद्वयकी-
र्तनम् । तथा मात्रादिसपत्नीनामित्येके ।

असाविति नाम गृह्णात्यामुष्यायण इति पितुर्नामधेयेन ।

असाविति प्रथमान्तं व्यावहारिकं नाम यजमानस्य गृह्णाति यथाऽमुक्तं इति तच्च
शर्मान्तम् । शर्मान्तं ब्राह्मणस्येति बोधायनोक्तेः शर्मान्तं ब्राह्मणस्य येन व्यवहितं
इति वासिष्ठसूत्राच्च । येन व्यवहितं इति नाक्षत्रादिनाम्नां शर्मान्तताया व्यावृत्त्यर्थम् ।
तथात्र व्यावहारिकं गुप्तं न भवति किंतु प्रसिद्धव्यवहारार्थं यत्कृतं तज्ज्ञेयम् । एवं
पित्रादीनामपि नामानि शर्मान्तानि । स्त्रीणां तु दान्तानि । दान्तं नाम स्त्रीणामिति
स्यूतेः । स्मृत्यन्तरे तु देवीशब्दान्तं नाम स्त्रीणामित्युक्तम् । अनयोर्विकल्पः । केचित्तु
समुच्चयमाहुः । एतच्च सार्धत्रिकं ज्ञेयम् । यत्र यत्रासौशब्दस्तत्र प्रथमान्तस्य व्याव-
हारिकनाम्नो ग्रहणमिति । आमुष्यायण इति पितुर्थद्वोजप्रयुक्तं नामधेयं तत्परम् । तेन
नामधेयेनाऽऽवेदयति तं दीक्षितं वाग्यतं प्रथमान्तेन व्यावहारिकेण नाम्ना गोत्रप्रयुक्तेन
तादृशेन नाम्ना चाऽऽवेदयतीत्यर्थः । यथाऽदीक्षिष्टायं ब्राह्मणो गोपीनाथशर्मा वासिष्ठो
गणेशशर्मणः पुत्रः केशवशर्मणः पौत्रः कृष्णशर्मणो नप्ता यमुनादायाः पुत्रो लक्ष्मी-
दायाः पौत्रो रुक्मिणीदाया नप्तेति । देवीशब्दान्तत्वपक्षे यमुनादेवाः पुत्रो लक्ष्मी-

देव्याः पौत्रो लक्ष्मिणीदेव्या नत्तेत्येवं प्रयोगः । पितृर्धेदोऽप्रयुक्तं नामधेयं तेन नामधे-
येन नाम्नेत्यर्थः । मागरूपनामन्धो धेयः इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः । असावेति नाम
गृह्णाति आमुष्यायणं इति गोत्रमिति मानवसूत्रे । यत्र यत्राऽऽमुष्यायणशब्दस्तत्र
तद्गोत्रनाम आह्वमित्येतत्सर्वत्रिकं ज्ञेयम् । पित्रादीनां नामाज्ञाने देवतानामभिरन्यैः
कैश्चिद्व्यवहारः । एवं मात्रादीनां नामाज्ञानेऽपि नामाज्ञाने देवतानां नामभिः परि-
कीर्तयेदिति श्राद्धादिषु स्मृतिदर्शनात् । अन्येदेवतानामभिरित्यर्थः । गोत्राज्ञाने काश्य-
पगोत्रम् ।

गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने काश्यपं गोत्रमुच्यते । इति स्मृतेः ।

सर्वाः काश्यप्यः प्रजा इति श्रुतेश्च ।

यः कश्चिदीक्षते ब्राह्मण इत्येवाऽऽवेदयेत् ।

यः कश्चिद्राजन्मो वैश्यो वा दीक्षते दीक्षां गृह्णाति तं ब्राह्मण इत्येवाऽऽवेदयति—
अदीक्षिष्टाय ब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणशब्द ऊहो न कार्य इत्यर्थः । यथावर्णमावेदयेदिति ।
बौधायनमतनिरसनार्थ एवकारः । अत्र हेतुमाहाऽऽपस्तम्बः—ब्रह्मणो वा एष आयते
यो दीक्षते तस्माद्राजन्मवैश्यावपि ब्राह्मण इत्येवाऽऽवेदयतीति । यतो ब्रह्मणो वेदादौ,
एवैव दीक्षितः पुनर्नायते, एष क इत्याशङ्क्यां यो दीक्षत इति,

यथाऽऽह मनुः—मातुरग्रे विजननं द्वितीयं मौज्जिवन्धने ।

तृतीयं यज्ञदीक्षायामिति ।

तस्माद्राजन्मवैश्यावपि ब्राह्मण इत्येवाऽऽवेदयति नतूह इति । कात्यायनोऽपि—
ब्राह्मण इत्येव वैश्यराजन्मयोरपि श्रुतेरिति । अत्र यद्यपि ब्राह्मणशब्देनैवाऽऽवेदनं
तथाऽपि शर्मान्तता नैव किंतु वर्मान्तरगुप्तान्तत्वे एव क्षत्रियवैश्ययोर्धर्माक्रमम् ।
शर्मान्तताविषये जातिवाचिब्राह्मणशब्दस्यैव ग्रहणात् । एतदन्तमपराह एव भवति ।
अपराह्णे दीक्षित इति वक्ष्यमाणसूत्रात् । कृष्णाजिनदीक्षामात्रमन्तर्वेदि मेखलाप्रदाना-
दिकमन्तर्वेद्यन्यत्र वेति केचित् । कृष्णाजिनदीक्षायावेदनान्तमन्तर्वेद्येत्यन्ये । आस्तर-
णमात्रस्यान्तर्वेदिविधानाच्चावेदान्तर्वेदिनेत्यतमिति पूर्वमताशयः । अपराह्णे दीक्षित इति
कृष्णाजिनदीक्षायावेदनान्तस्य समानकालत्वं दर्शयन्नादेशान्तराविधानाच्च देशोऽपि समान-
एवेत्युत्तरमताशयः । ज्ञापकसिद्धा दीक्षार्थाः पत्नीसंस्काराः समन्वाः । अस्मिन्पक्षे
पूर्वैर्मित्यूहः । तूष्णीं वा । तूष्णीकं सर्वमिति बौधायनः । प्रवर्ग्यसंभरणं पूर्वशक्तं
चेदत्र कुर्यात् । यजमानस्य दीक्षितत्वाच्च होमः किंतु अप एव ।

देवाञ्जनमग्न्यज्ञस्ततो मा यज्ञस्याऽऽशीरागच्छतु गन्धर्वा-
 ञ्जनमग्न्यज्ञस्ततो मा यज्ञस्याऽऽशीरागच्छतु पितृञ्जन-
 मग्न्यज्ञस्ततो मा यज्ञस्याऽऽशीरागच्छत्वप ओषधीर्वनस्प-
 तीञ्जनमग्न्यज्ञस्ततो मा यज्ञस्याऽऽशीरागच्छतु पञ्चजना-
 ञ्जनमग्न्यज्ञस्ततो मा यज्ञस्याऽऽशीरागच्छतु वर्धतां भूतिर्दधा
 धृतेन मुञ्चतु यज्ञो यज्ञपतिमहसो भूपतये स्वाहेत्यभिमन्त्रयते
 यद्यन्यत्र कृष्णाजिनादासीत नित्यवृत्तावत ऊर्ध्वम् ।

पश्चैते मन्त्रा एतेषामन्यतमेनाभिमन्त्रणम् । अवशिष्टा विकल्पार्थाः । समुच्चयो
 वा कृष्णाजिनास्तरणमश्रवत् । विकल्पपक्षे वर्धतां भूतिरित्यादि सर्वेष्वनुषङ्गनीयम् ।
 समुच्चयपक्षे न । अप ओषधीर्वनस्पतीनित्येक एव मन्त्रः, ननु सानुषङ्गास्तयो मन्त्राः ।
 अन्यथा देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इत्येकत्रैव पाठेन गन्धर्वानित्यादिष्वनुषङ्गः सिध्यत्येव
 पुनर्गन्धर्वान्पितृन्पञ्चजनानित्येतेषु पाठो व्यर्थः स्मात् । अतो देवानित्येतन्मन्त्रव्यतिरि-
 क्तेषु गन्धर्वान्पितृन्पञ्चजनानित्येतेषु पाठोऽनाविष्टु त्रिषु प्रत्येकमनुषङ्गव्यावृत्त्यर्थ एवेति
 ब्रह्मव्यम् । अथर्वकर्मकामिदं यजमानाभिमन्त्रणम् । न च मन्त्रलिङ्गविरोधाद्यजमानक-
 र्तृकमेव स्वसंस्कारार्थमात्मार्थप्रेषवदिति वाच्यम् । मन्त्रलिङ्गविरोधस्यैवाभावात् ।
 तथाहि देवान्देवान्प्रति अग्न्यज्ञस्ततस्तेभ्य इति ततः । जनशब्देन यजमान एव
 गृह्यते । देवसकाशाद्यजमानं प्रति आगच्छतु । आगतस्य यज्ञस्याऽऽशीः, आ
 ईषदपि यजमानादन्यत्र ॥ गच्छस्वित्यर्थः । निष्कलो यज्ञो मा भवत्विति तात्पर्यार्थः ।
 अपवा देवान्प्रति अग्न्यज्ञस्ततो मां स आगच्छतु मत्प्रवर्तितो यज्ञो मां प्रति देवेभ्य
 आगच्छतु । यज्ञसंबन्धिन्याशीर्जनं यजमानं प्रत्यागच्छतु इत्यर्थः । एवमितरेषामपि ।
 देवादिभ्यः सकाशान्मां प्रत्यागतेन यज्ञेन मे भूतिरैश्वर्यं वर्धतां स च यज्ञो दध्ना
 धृतेन च वर्धतां दध्ना धृतेन च प्रवर्धतो यज्ञो यज्ञपतिं यजमानमहसः पापान्मुञ्चतु ।
 भूपतये भूपतिनामकाय देवाय स्वाहा सुष्टु एतत्सर्वं कथयामीत्यर्थः । स्वाहेत्येतत्सु
 स्वाहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वेति निरुक्तकृता
 स्वाहाशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः कृताः । निपातानामनेकार्थत्वादित्येतदाशयः । तत्र प्रथ-
 मार्योतसारेण सुष्टु एतत्सर्वं कथयामीत्यर्थो वर्णितः । एतेन यजमानाभिमन्त्रणस्याध्य-
 कर्तृकता मन्त्रलिङ्गविरोधात्कथमिति शङ्का निरस्ता । अभिमन्त्रयते यजमानमित्येव
 शेषो मन्त्रलिङ्गाश्रितु कृष्णाजिनमिति । यद्यन्यत्र कृष्णाजिनादासीत तदा देवाञ्जनम-
 ग्नित्यभिमन्त्रयत इत्यन्यथः । यदीत्यनेनाभिमन्त्रणस्य नैमित्तिकत्वं प्रदर्शितं भवति ।
 कृष्णाजिनादन्यत्राऽऽसीत कृष्णाजिने परित्यज्याऽऽसीत । आसनं यथोपलक्षणम् ।
 तान्यत्र कृष्णाजिनादास्ते शेते वेति सूत्रात् । अत्र मानवसूत्रे विशेषः—लोमतः

कृष्णाजिनस्य शठयाऽऽसनमाच्छादने च प्रतिषिद्धमिति । लोमतो लोमवति प्रदेश इत्यर्थः । नित्यवृत्तिर्वाजमानसूत्रे स्पष्टी भविष्यति दीक्षणीयाप्रभृतीयं वृत्तिरित्यादिना । अत ऊर्ध्वमिति वचनमावेदनोत्तरमेव कृष्णाजिनव्यवच्छेदनिमित्तकमभिमन्त्रणं न पूर्वमिति गमयति । पूर्वत्र व्यवच्छेदेऽनाज्ञातप्रयत्न एवेति । नित्यवृत्ताविति वचनं समासा-
यामप्यवान्तरदीक्षायामेतदाऽवभृथादनुवर्तत एवेत्येतदर्थम् ।

अग्नीज्ज्योतिष्मतः कुरुत दीक्षित वाचं यच्छ पत्नि वाचं
यच्छेति पुरोदयमभिवृत्तसूर्ये च व्रतप्रदः संमेष्यति ।

उत्तरेणाऽऽहवनीयं तिष्ठन्तप्रैषमाहाग्नीज्ज्योतिष्मतः कुरुत दीक्षित वाचं यच्छ पत्नि वाचं यच्छेति बौधायनः । अग्नीनिति बहुवचनात्सर्वानग्नीन् । सम्यायसध्यसत्त्वे तावपि । औपासनस्य न श्रौतसंभन्वामावात् । एतेन गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरेव व्रतश्रपण-
रूपप्रयोजनसत्त्वात्प्रज्वलनमिति शङ्का परास्ता । ज्योतिष्मतः प्रज्वलितान्कुर्वित्यर्थः । दीक्षा संजाता यस्य स दीक्षितः । दीक्षाशब्दार्थः प्रागेवोक्तः । दीक्ष मौण्डयेज्योपन-
यननियमव्रतादेशेष्विति धातुसूत्रादपि नियमविशेषपर एव दीक्षाशब्दः । उदयात्पु-
रेति पुरोदयम् । पुराशब्दः पुरोर्ध्वक उदयात्पूर्वमित्यर्थः । वृक्षानधिकृत्य वर्तते सूर्योऽ-
भिवृत्तसूर्यः । सूर्यशब्देन लक्षणया तद्वत्प्रमथ उच्यन्ते । प्रैषे कुरुतेति बहुवचनं पारि-
कर्म्यत्विजामभ्यतमप्राप्त्यर्थम् । व्रतप्रद इति सामान्योक्त्याऽऽवर्ज्युणा मध्ये यः कश्चन व्रतप्रदाता । यो व्रतप्रदः स एव संप्रैषकर्ता । पुरोदयमभिवृत्तसूर्ये चेति क्रमश्रवणा-
त्प्रथमादिने न प्रैषः । याजमानसूत्रेऽपि वक्ष्यति—तदहर्वाक्षितो रात्रिं जागर्ति न वर्त-
यकति नक्षत्रं दृष्ट्वा तूष्णीमेव वाचं विमुञ्चते यत्रैनं व्रतप्रदः संमेष्यति तस्मिन्काले
वाचं यच्छतीति । अस्मिन्सूत्रे व्रताभावस्योक्तत्वेन प्रैषामावोऽपि सिद्ध एव । अग्नी-
ज्ज्योतिष्मतः कुरुतेति आहवनीयविषये ज्योतिष्मत्करणस्यादृष्टार्थत्वेनेतरयोरप्यग्नी-
ज्योतिष्मत्करणस्याप्यदृष्टार्थत्वे । व्रतश्रपणरूपप्रयोजनसिद्धिः प्रसङ्गतः । तथाच
ज्योतिष्मत्करणविषयकप्रैषो भवत्येवेति यद्यपि प्राप्तं तथाऽपि पुरोदयमभिवृत्तसूर्ये
चेति क्रमश्रवणादग्नीज्ज्योतिष्मतः कुरुतेत्येतावन्मात्रप्रैषोऽपि न भवतीति हृदयम् ।

उदितेऽस्तमिते च व्रतं दोहयति वत्सस्यैकं स्तनमवश्लेष्य ।

अवश्लेष्य दोहयतीत्यन्वयः । व्रतमित्येकवचनं द्विवचनार्थकम् । नचैकस्या एव गोदोहेन निष्पन्नं पय उपयोर्व्रतमेकवचनादिति वाच्यम् । या यजमानस्य व्रतश्रुता-
माशिरे ब्रूह्य या पत्न्यास्तां दधिग्रहायेत्यत्र प्रैषे पत्नीव्रतार्थं पृथग्गोर्विहितत्वादेत-
त्कल्पनाया असंभवात् । यजमानस्य पत्न्याश्चेति शेषः । वत्सस्य तत्तद्गोवत्सस्य
तस्यास्तस्या गोरेकमेकं स्तनमवश्लेष्येत्यर्थः । वत्सस्येति चतुर्थ्यर्थे पृष्ठी वत्सार्थमित्यर्थः ।
उदित उदयं प्राप्तेऽस्तमितेऽस्तमदर्शनं प्राप्ते सूर्ये सति व्रतं दोहयतीत्यर्थः । दोह्येति

१५०५७८] गोपीनाथमङ्कृतज्योत्स्नाध्याख्यासमेतम् ।

६०३

शेषः । दोहयतीति णिजन्तम् । अग्निहोत्रमेव न दुह्याच्छूद्र इत्यग्निहोत्रसंबन्धिवोहने
शूद्रनिषेधादन्वयान्नियमः । स च शूद्रो गोप एव । एतद्वृत्तित्वात्स्मृतौ सच्छूद्रौ
गोपन्तापिताविति तस्य समीचीनत्वोक्तेश्च । विप्रो दोहनकर्ता चेदधिकम् ।

गार्हपत्ये दीक्षितस्य व्रतं अपयति पत्न्या दक्षिणाया ।

व्रतयतीति व्रतम् । व्रतार्थं पय इत्यर्थः । पयो ब्राह्मणस्य व्रतमित्यत्रापि व्रतशब्द-
स्यायमेवार्थः । अत्र विशेषमाह बोधायनः—अग्निहोत्रे वर्षे चेष्टित्वा तत्पुत्रोदगु-
ह्यास्य शीतीकृत्याऽऽतप्य वाऽनातप्य वोत्तरे शालाखण्डे शिक्य आसजतीति ।
दाक्षिणे शालाखण्डे शिक्य आसजतीति पत्न्या व्रते विशेषः । अन्यत्समानम् । चेष्टि-
त्वेतिपदस्वारस्याद्येष्टामात्रं कर्तव्यं नतु समन्त्रकायेष्टा इति सूचयति । अग्निहोत्रस्क-
न्दनस्य यत्प्रायश्चित्तं तद्वदेवैतस्य स्कन्दनेऽपि । तथा चाऽऽपस्तम्बः—याऽग्निहोत्रस्य
स्कलस्य प्रायश्चित्तिः ॥ व्रतस्येति । अत्राग्निहोत्रप्रायश्चित्तातिदेशात्तदीयाः अप्रणवर्ग-
ा अपि आपस्तम्बेन सूचिता भवन्ति । प्रायश्चित्तं तु समन्त्रकमेव यथाविहितस्यैव विनष्ट-
संघानकरणे सामर्थ्यात् ।

व्रतप्रदाने विशेषमाह—

अपरेणाऽऽहवनीर्यं व्रतमत्याहृत्य दीक्षिताय प्रयच्छति ।

व्रतप्रदं शति शेषः । अपरेणेत्येवमन्तम् । एनया द्वितीयेति द्वितीया । अतिरत्या-
क्रमणार्थः । तेनैव यथेति प्रत्येति । पत्न्या दक्षिणाग्निसमीप एवोपविष्टत्वात्परेणऽऽह-
वनीयमत्याहृत्य तस्यै प्रदानं किं तु तत्रैव प्रदानम् । एतस्यार्थत एव सिद्धत्वाच्च
तत्प्रयुक्तविधानं कृतम् । इदं सूत्रं स्वायतन-उपविष्टावैव दीक्षिताय व्रतं प्रदेयं न व्रत-
समीप आगतावेत्येतदर्थं, कात्यायनेन स्वासने ये देवा इति व्रतयतीति स्पष्टमेवोक्तम् ।
आहवनीयग्रहणं दक्षिणाग्न्यावृत्त्यर्थम् । अपरशब्दोऽग्रमागव्यावृत्त्यर्थः । एनवदू-
रत्वार्थः । अग्निहोत्रवत्तूष्णीमुक्त्येत्यापस्तम्बः । चतुरवत्तिपञ्चावत्तिव्यवस्थया चतुः
पञ्च योजनानि । अन्तिमे यावन्मात्रम् ।

भद्रादग्निं श्रेयः मेहीति दीक्षितं प्रयातमनुमन्त्रयते ।

प्रयातं देवयजनं प्रति पत्न्याऽऽरणीभ्यां पात्रैश्च सह प्रयाणधर्मेण प्राप्तमनुमन्त्रयते ।
परिभाषयाऽध्वर्युर्मन्त्रप्रतिपाद्यं पदार्थं ध्यायंस्तं पदार्थमनुष्ठस्वीकुर्वंस्तं संस्तुवन्मन्त्रं पठे-
दित्येतदनुमन्त्रणम् । अभिमन्त्रणेऽनुमन्त्रणत आभिमुर्येक्षणो अधिके अन्यत्समानम् ।
प्रयान्तमिति पाठे प्रयाणसमय एवानुमन्त्रणम् । उद्देश्यगतत्वात्पुंस्त्वमविवक्षितं ब्राह्म-
णोऽग्नीनादधीतेतिवत् । तेन पत्न्या अप्यनुमन्त्रणम् । एकत्वमप्यविवक्षितं ग्रहं संगा-
हीतिवत् । तेन सत्रे सर्वेषां दीक्षितानामप्यनुमन्त्रणमध्युषा कर्तव्यम् । आत्मनश्चेति
द्रष्टव्यम् ।

दीक्षितस्य यूपं छिनत्ति यथा निरुदपशुबन्धे ।

अर्थादेव दीक्षितस्य सिद्धौ दीक्षितस्येतिवचनं दीक्षाणां बहुत्वे यस्मिन्कार्त्तमश्विद्दीक्षादिवत्ते यूपच्छेदनं कर्तव्यं न प्रथमादिन एवेत्येतदर्थम् । एतदर्थमेव शास्त्रान्तरे वक्तुवचनं श्रूयते—दीक्षासु यूपं छिनत्तीति । सर्वपशुनामेष कल्प इत्यनेनैव सिद्धे यथा निरुदपशुबन्ध इति वचनं उपरस्तिर्वा चतुररस्तिर्वा पालाशो निरुदपशुबन्धस्य यूपोऽतोऽन्ये सौम्यस्याध्वरस्येत्यनेन सौम्याध्वरसंभन्धिमानं प्राप्तं तद्दीक्षासु यूपच्छेदने निवारयितुं सर्वेषु कल्पेषु विकल्पं बोधयितुं वा । तथा चाऽऽपस्तम्बेन उपरस्तिश्चतुररस्तिर्वा पालाशो निरुदपशुबन्धस्यातोऽन्ये सौम्यस्याध्वरस्येति वाजसनेयकमिति वाजसनेयकग्रहणं विकल्पार्थं कृतम् ।

न यूपानुतिं जुहोति होमार्थामृतं जपित्वाऽभिप्रव्रजति ।

यूपप्रकरणेन सिद्धे यूपनिमित्तकाहुतित्वे यूपवचनं(नेन) यूपच्छेदनमात्राङ्गमेवेयमाहुतिर्भवति न केवलयूपनिमित्तकाहुतिस्तेन खलेपास्यादौ छेदनाभावादित्यं यूपानुतिर्भवतीति साधितं भवति । यूपानुतेः क्रतुसंयुक्तत्वेऽपि निषेधोऽनेन क्रियते । न यूपानुतिं जुहोतीत्येतस्यानुपपत्तौ होमजपयोः समुच्चयः स्यात्स मा भूदित्येतदर्थमिदं वचनमावश्यकम् । नहि दीक्षितस्याग्नौ जुहति वैष्णवीमृचमनूच्याच्छेतीति शास्त्रान्तरीयोऽयं होमाभावपक्षः । अच्छेति यूपं प्राप्तमभिमुखं गच्छतीति श्रुतिगतस्याच्छेतीत्यस्यार्थः । होमार्थामृतमित्यादेरनुक्तौ जपामावोऽपि स्यादविधानात्स मा भूदित्येतदर्थं जपित्वाऽभिप्रव्रजतीतिवचनम् । होमार्थामिति वचनं स्थानापत्तिप्रामार्थम् । तेनाऽऽहवनीयसमीप एव जपित्वाऽभिप्रव्रजतीति सिध्यति । श्रुचमिति वचनमूक्तत्वज्ञानावश्यकत्वार्थम् । तेन ज्ञानामावे भेषप्रायश्चित्तं कृत्वैवाग्निं कर्म कार्यम् । तच्चाहव्युत्संभन्धित्वाद्यनुर्भेवानिमित्तमेव ।

अपि चाऽऽज्यमरणी चाऽऽदाय यूपस्यान्तिकेऽग्निं

मधित्वा यूपानुतिं हुत्वा यूपं छिनत्ति ।

शास्त्रान्तरीयमेतत्प्रकारान्तरं होमसत्त्वेनाऽऽज्यस्यार्थादादने सिद्धेऽत्र वचनमरणीसहभावार्थम् । तेनाहव्युत्समरणी आज्यं च गृहीत्वा यूपसमीपे गन्तव्यमिति । आदानवचने परिकर्मिकर्तृकतां व्यावर्तयितुम् । तेनान्यत्राऽऽदानवचनाभावे परिकर्मिकर्तृकताऽप्यस्ति पक्ष इति ज्ञातं भवति । अरणीवचनं यत्किञ्चिदरणीछक्षणरहितकाष्ठपावुस्थर्थम् । यूपस्यान्तिके यूपस्थ समीपे संस्पृष्टत्वरूपं परमं सामीप्यमत्रान्तिकपदार्थो न भवति दाहप्रसङ्गार्थकं तु यावता सामीप्येन यूपदेशमहं प्राप्तोऽस्मीति व्यवहारस्तान्वदेव सामीप्यशान्तिकपदेन विवक्षितम् । तस्य चैकत्वे यूपैकादशिन्यां तन्त्रमेव भेदे तु

मेव इति ब्रह्मव्यम् । यूपस्थेति शब्दप्रवृत्तिर्भाविनी संज्ञामादाय यदाहवनीये जुहोतीत्या-
हवनीयशब्दप्रवृत्तिवत् । चकारोऽनुक्तसुवादिसमुच्चयार्थः । यूपस्थेति वचनमाहवनीय-
प्रारंभोद्देश्यजननव्यावृत्त्यर्थम् । अन्तिक इति वचनं दूरदेशव्यावृत्त्यर्थम् । अग्निं मधि-
स्तेति वचनं यूपस्थान्तिकेऽरण्योरेव कदाचिद्धोमः स्यात्स्याप्याहुतिवत्स मा भूदित्ये-
तदर्थम् । अरणी आदाय मधित्वेत्येतावत्सुच्यमानेऽप्यर्थादग्निभावेऽग्निग्रहणमिदं मन्यनं
निर्वर्धकमपूर्वमिति द्योतयितुम् । तेनारण्योर्लौकिकत्वं तूष्णीमेव मन्यनमिति च सिध्यति ।
अभ्यर्धमायतनं कृत्वोद्धृत्यायोऽस्याग्निं निधाय होमः । मधित्वेति क्त्वाप्रत्ययेन यूपह-
ताव्यवहितोत्तरत्वेवोच्यत इत्युक्तावपि प्रोक्षणीसंस्कारस्तुवसंमार्गाज्यसंस्कारैर्मध्ये कृते-
रप्यव्यवहितोत्तरत्वं नाधितं न भवति तदङ्गत्वेन तदनुगुणत्वात्, येन नाव्यवधानं
तेन व्यवहितेऽप्यव्यवहितत्वस्याभावात् । यूपाहुतिं हुत्वेति वचनमेतद्वचनाभावे न
यूपाहुतिं जुहोतीति पूर्वमूत्राजिषेवः प्राप्नुयात्संप्राप्तौ सत्यां मन्यनस्या-
दृष्टार्थत्वं च स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थम् । यूपच्छेदनमात्राहूताऽऽहुतिर्यूपाहुतिः ।
यूपग्रहणं निष्पष्टार्थम् । जुहोतीति परित्यज्य हुत्वेत्येवं वचनं यूपं छिनत्ती-
त्यस्य सप्रयोजनस्याऽऽकाङ्क्षाया उत्थापनार्थम् । यूपं छिनत्ति स्वरुचवालक-
रणान्तेन प्रकारेणेत्यर्थः । यूपं छिनत्तीति वचनं प्रायश्चित्तपशुसहमावेऽप्येक एव
यूप इति प्रदर्शयितुम् । एकयूप आलभत इति श्रुतिरपि अत्र साधिका । पास्तिक
एकादशयूपपक्षस्तु वाचनिक एकादशिन्याम् ।

क्रीते वा राजन्याहवनीये यूपाहुतिं हुत्वा यूपं छिनत्ति ।

दण्डप्रदानान्तरमिति केचित् । स्वजा असीत्यन्त इत्यन्वे । उडु खं आलवेदस-
मिति कृत इति परे । अग्निं राजानमिति प्रैवानन्तरमित्यपरे । वस्तुतः क्रीते सोमे-
मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति कथाव्यवहितोत्तरं दण्डप्रदानं विहितं क्रीते वा राज-
नीति कथाव्यवहितोत्तरं यूपाहुत्यादि विहितं तत्रोभयोः कर्तुमेदारसमकालत्वसंभवेन
यजमानेन दण्डप्रदाने क्रियमाणे तत्समय एव यूपाहुतिरध्वर्युणा होतव्येत्येव युक्तम् ।
यथा दण्डप्रदानयूपाहुतिक्रिययोः समाप्तिः समकाले भविष्यति तथा यतितव्यं द्रव्यत्या-
गानुरोधेन त्यागस्तु क्रयप्रदेशोपविष्टेनैव कर्तव्यः । आहवनीयग्रहणमपि वाऽऽप्यमरणी
वाऽऽदाय यूपस्थान्तिकेऽग्निं मधित्वेत्येतत्प्रकारव्यावृत्त्यर्थम् । यूपाहुतिं हुत्वेति वचनं
न यूपाहुतिं जुहोति होमार्थमूर्ध्वं जपित्वाऽग्निप्रव्रजतीत्येतस्य कल्पस्य व्यावृत्त्यर्थम् ।
नन्विदमाहवनीयस्याधिकरणत्वविधाननलादेव सेत्स्यति यूपाहुतिं हुत्वेत्याकाङ्क्षापूर्ण-
मात्रार्थोऽनुवाद इति शेषः । क्रीते वा राजन्याहवनीय इत्येतावत्सुच्यमाने सप्तम्याः
सप्तमीप्यार्थकत्वमादायाऽऽहवनीयसप्तमी जपं कृत्वाऽग्निप्रव्रजतीति आहवनीयं यूपसप्तमी
नीत्वा तत्सप्तमी एव छिनत्तीत्येतादृशमर्थद्वयं संभाव्येत तन्मा भूदित्येतादृशार्थव्यावृ-

तिरूपेऽनुवादप्रयोगेन संभवति आकाङ्क्षापूर्वणमात्रार्थकत्वकल्पनाया अगतिर्कायं
अन्यान्वत्त्वात् ।

अग्नीषोमीयसवनीययोरनूबन्ध्यायाश्च ॥ ३ ॥

समानो घूपः स्वरराहवनीयो हृदयशूलश्च ।

अग्नीषोमी देवता यस्य पशोः सोऽग्नीषोमीयः । सवने सुत्यायां भवः पशुः सवनीयः ।
प्रातःसवने वषाद्यागः, माध्यन्दिने सवने छिद्रापिधायिपुरोडाशयागः, तृतीयसवनेऽ-
ङ्गयाग इति भवति सवनीयत्वम् । एतानि प्रधानहवींषि । वषा पुरोडाशोऽङ्गानि हवीं-
षीत्याश्वलायनः । अग्नीषोमीयश्च सवनीयश्चेति ब्रूहः । अनुबन्ध्याऽनूबन्ध्याख्यः पशुः ।
अनु प्रधानानन्तरं वक्ष्यत इत्यनूबन्ध्या तत्संज्ञकस्य पशोश्च यूपानी समानानि अभि-
ज्ञानि भवन्तीत्यर्थः । वशाऽनूबन्ध्या सो इति श्रुतावाच्यताया एव दर्शनात्सुप्रकृताऽपि
तथैव निर्देशः कृतः । अग्नीषोमीयसवनीययोरैव समासेन निर्देशोऽनूबन्ध्यातोऽनयोर्द-
ैव्यकृतं वैलक्षण्यमस्तीति । तेनानूबन्ध्यायां गोपशुनिधमवदनयोगोनिधमो न भवति
किंतु प्लगोऽपि पसेऽनयोरिति । एतेषां पशूनां यूपद्वयश्चत्वारः साधारणा
भवन्ति । सोमप्रकरणे विधानाज्रयाणामपित्वादग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्याख्यकर्मकालेऽनु-
सृत्याऽमुष्येत्यवधारणाभावात् । एकादशाध्याये तृतीयपाद उक्तं जैमिनिना यूपश्चा-
कर्मकालत्वादिति सूत्रेण । सूत्रार्थस्तु दीक्षादिवसानां दीक्षासु यूपं छिनत्तीत्यनेन यूपच्छे-
दनाधिकरणत्वेन विहितानां ज्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्तानां साधारण्यात्सर्वपशुसाधारण्यं
यूपस्येति । यूपश्चेत्यनन्तरं तत्रामिति शेषः । कर्मणः पाशुककर्मणः काल एव कालो
यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् । न कर्मकालत्वमकर्मकालत्वं कर्मकालत्वाभावस्तस्मादित्यर्थः ।
दीक्षादिवसात्मके काले हि पाशुककर्मकालसंबद्धत्वाभाव एवास्ति तस्य ज्योतिष्टोमक-
र्मकालसंबद्धत्वात्, दीक्षायाश्च साधारण्यात्तदिवसकर्तव्यस्य यूपस्य सर्वपशुसाधारण्यं
युक्तम् । दीक्षाकालत्वं हि न दीक्षापूर्वप्रयुक्तं तदुपस्थापकानुष्ठानसादेष्टव्यभावात् ।
अपि तु प्रकरणान्ज्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्तं सत्तस्मिन्साक्षाज्जिवेशायोगात्तदङ्गभूतपशुद्वारा-
तद्वीययूपे निविशते । तदङ्गभूतत्वं च सर्वेषामविशिष्टमिति सर्वार्थस्त्वितिदिः । वस्तुतो
दैव एवोपदेशोऽपि सवनीयादानवि पातिकाग्नीषोमीयातिदेशेन तत्पातिसंभवात्कालतन्त्र-
त्वादेव यूपतन्त्रत्वम् । एतेनैकस्मिन्नपि काले यूपत्रयापत्तिः परिहृता भवति । यूपतन्त्र-
त्वात्तत्संस्काराणां जोषणतक्षणादीनामपि तन्त्रत्वम् । नच दीक्षासु यूपं छिनत्तीत्यनेन
च्छेदनमात्रस्यैवापकर्षविधानाज्जोषणतक्षणादीनामग्नीषोमीयकाल एव करणेनानुष्ठानसा-
देष्टव्यत्तन्मात्रार्थत्वप्रतीतिर्गृह्यमाणविशेषत्वेन तदपवर्गोऽपवर्गादावृत्तिरिति वाच्यम् ।
यूपच्छेदनोद्देशो विशिष्टोद्देशापत्तेः । छेदनमात्रोद्देशोऽतिप्रसङ्गाद्यूपोद्देशेनैव कालविधिः ।
छिनत्तिस्तु तदुत्पादकसंस्कारमात्रोपलक्षणम् । तदुत्पादकाश्च संस्कारा यूपानुत्पाद्यक-

च्छेदनाद्यष्टाधिकरणान्ता एवाग्नेरिवाऽऽधानादयो न तु प्रोक्षणाज्जनादयोऽपि । ते तु
संमार्गादिषु दुष्पुत्रे यूपे संस्काराधायकाः । तदेवं व्यवस्थायामपि ये तावदुत्पादकालेषां
कर्मकालभिन्नकालत्वेनागृह्यमाणविशेषत्वादेव दन्त्रत्वं यूपवत् । ये तु प्रोक्षणादयः
उत्पन्नयूपसंस्कारकास्तेषामपकर्षकवचनाभावेन कर्मकाल एवानुष्ठेयत्वेन गृह्यमाणविशे-
षत्वेऽपि आतिथ्याबर्हिःप्रोक्षणन्यायेन यूपव्यक्तेरकत्वात्तत्र कृतानां प्रोक्षणादीनां प्रसङ्गे-
नोपकारकत्वोपपत्तेस्तेषामपि नाऽऽवृत्तिः । केचित्तु तक्षणादिसंस्कारसंग्रहार्थं यूपं कर्तुं
स्वदिरं छिनत्तीति पदद्वयाध्याहारं स्वी कुर्वन्ति । तत्र । तदपेक्षया तक्षणाया लघु-
त्वात् । एकादशाध्याये तृतीयपादे तस्य न्यायस्य मूलभूतसूत्रेऽपि जैमिनेः संस्कारा-
न्त्वावर्तैरर्चककालत्वात् । संस्कारास्तक्षणादयो यूपसंस्काराः । तुशब्दो यूपआकर्मकाल-
त्वादिति पूर्वोपकरणतोऽत्र वैपरीत्यद्योतनाय । यूपस्यार्थः प्रयोजनं प्रधानीभूतं पशुबन्ध-
नरूपं तत्कालत्वादावर्तैरक्षित्यर्थः । अयं पूर्वसूत्रार्थः । तत्कालः संस्कारकालः पशुबन्ध-
नरूपप्रयोजनीभूतप्रधानकालस्तु यूपसंबद्धकर्मत्वात्तस्य यूपसंबद्धकर्मणः क्रतुधर्मविधा-
नात् । दीक्षासु यूपं छिनत्तीति दीक्षादिवत्सकालाधिकरणककृतमुक्तो धर्मः । अनेन
पशुबन्धनकालिकसंस्कारकरणं व्यावर्तते । सर्वार्थानां साधारणानां तक्षणादिसंस्काराणां
वाशब्दोऽवधारणे वचनादन्यकालत्वमे(१) तत्कालस्तु यूपकर्मत्वात्तस्य क्रतुधर्मविधाना-
त्सर्वार्थानां वा वचनादन्यकालत्वं सकृन्मानं च दर्शयतीति चेति द्वितीयसूत्रार्थः (१) ।
दीक्षासु यूपं मिनोतीति श्रुतिर्दीक्षादिवत्सकाले सकृदेव मानं संस्काराणामपि दीक्षादि-
पक्षकालत्वं दर्शयतीति तृतीयसूत्रार्थः (१) । तत्कालस्तु यूपकर्मत्वात्तस्य क्रतुधर्मविधा-
नात्सर्वार्थानां वा वचनादन्यकालत्वम् । सकृन्मानं च दर्शयति । अर्थः प्रयोजनं पशु-
बन्धनरूपं यूपस्य पशुबन्धनरूपकालत्वे संस्काराणामावृत्तिर्भवेत्, तदेव नास्ति तस्य दीक्षा-
कालत्वादिति सूत्रार्थः (१) । यूपच्छेदनकाल एव व्यामोहनिवृत्त्यर्थं नाशापहारनिवृत्त्यर्थं च
स्वरोरुपादानं कर्तव्यमित्यगृह्यमाणविशेषत्वात्तत्र स्वरुः । अत एव संस्थिते सोमे प्र प्रस्तरं
हरति जुहोति स्वरुमित्यन्ते प्रतिपत्तिविधानमपि संगच्छते । सोमे प्र प्रस्तरं हरतीति
श्रुतौ प्रस्तरं प्रहरतीत्यन्वयः । श्रुतित्वाद्युपसर्गक्रिययोर्मध्ये पदान्तरं न विरुध्यते ।
नचायमनुबन्धाङ्गभूतस्य कालविधिः । न्यायेन स्वरुतत्वावगतौ संकोचे प्रमाणाभा-
वात् । अत एव यत्र न्यायेनैव भेदावगतिर्यथा प्रस्तरं तत्र संकोच इष्ट एव । इदं
जैमिनिनाऽपि एकादशाध्याये तृतीयपादे स्वरुस्तन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वादित्यनेन
सूत्रेणोक्तम् । अस्वकालत्वात्, न विद्यते स्वस्मै कालो यस्य सोऽस्वकालस्तस्य माव-
स्तत्त्वं तस्माद्यूपवदीक्षादिनात्मकः कालः स्वार्थं निहितो नास्ति । अतोऽस्वकालत्वं

स्वरोः । अस्माद्धेतोः पाशुककर्ममध्य एवार्थतः स्वरोरनुनिष्पादनमाधिकस्तन्मेणैवापवर्ग-
स्तन्महेतुक एवापवर्गस्तस्य स्वरोरपवर्गो लौकिकत्वं स्यात् । तेन सवनीयाद्यर्थं भिन्नो
भिनस्वरुरिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु अस्वकालत्वहेतुसिद्धायेव तन्मापवर्गता वक्तव्या
सैव न संभवति । स्वरोर्युपानुनिष्पन्नत्वेन युगेत्यसिसमनन्तरमेव तस्योत्पादने सिद्धे
यूपवद्दीक्षादिन्यत्पककालस्य स्वार्थत्वमपि भवति । अतस्तन्मापवर्गताऽपि न । एवं
च यूपवदकर्मकालत्वात्स्वरुरपि तन्ममिति नैमिमिसूत्रार्थः । आहवनीय औत्तरवेदिकः ।
तस्यैव यागाधिकरणत्वात् । अत एव मध्ये वचनम् । औत्तरवेदिकप्रणयनं प्रतिपशु
प्राप्तं तन्निषेधाभिमाहवनीयग्रहणम् । औत्तरवेदिकाग्रेरधिकरणीभूताया उत्तरवेदेत्येति-
शेषमापूर्वप्रयुक्तत्वेन सर्वार्थत्वसिद्धौ तदाधेयस्यौत्तरवेदिकस्यापि सर्वार्थत्वस्य निर्विवा-
दात् । इदं यशूलस्यैकत्वविधानाद्दृश्यशूलस्याप्यकर्मकालत्वं बोध्यते । तेन यूपवृत्तजन्य
एव इदं यशूलः । ॥ च यूपहरणसमय एव संपादनीय इति सिद्धं भवति । यूपैकाद-
शिनीपक्षे प्रथमोपस्थितत्वादिश्लिष्टस्यैवाग्नीषोमीयानूबन्धव्यार्थत्वम् । यद्यपि यन्निषु यूपे-
ष्वालमेत बहिर्धाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात्, भ्रातृव्यमस्मै जनयेदित्यनेन प्रतिपशु
युगे निषिद्धस्तथाऽपि वचनबलात्पक्षेकादशिन्यां भविष्यतीति ज्ञेयम् ।

अपवृत्ते दीक्षापरिमाणे ।

अवधारितैकद्वित्रयाद्यन्यतमदीक्षापरिमाणेऽपवृत्ते समाप्ते सति । एतेनोत्तरवेदिदेश
इत्यादेः प्रावर्णोयादिवसेऽनुष्ठानं बोध्यते ।

उत्तरवेदिदेश उपरवाणां वा लोहितमानदुहं
चर्म प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य तस्य
दक्षिणे पक्षे राजानं न्युप्योत्तरत उदकुम्भं
निधाय सर्वतः परिभ्रित्वादीर्चीं द्वारं कृत्वा
सोमविक्रयिणं प्रपादयति कीर्त्तसः शुद्धं वा ।

उत्तरवेदिदेशोपरवदेशौ मानेन ज्ञातव्यौ । उपरवाणामित्यत्र समसैकदेशस्य देश-
शब्दस्यान्वयः । अङ्गीकृतश्च पाणिनिनाऽप्येकदेशान्वयोऽनुस्वारस्य ययि परसवर्ण
इतिधूप्रत्यसमासैकदेशसवर्णशब्दस्योदस्थास्तम्भोः पूर्वस्येत्येतत्सूत्रगतपूर्वशब्दे ।
लोहितं रक्तवर्णं लोहिताभावे त्वलोहितमपि । एतदुक्तं द्वेव रोहिते चर्मणीति सूत्रं
बोधायनस्याप्यपरोहिते स्यादिति शालीकिरिति । अनः शकटं तद्वाही बलीवर्दस्तस्येदमा-
नदुहं चर्म त्वम् । प्राचीनग्रीवं प्राग्दिक्पश्चग्रीवमुत्तरलोमोपरिष्ठाच्छोम । तैलेन चर्मणां
शुद्धिरिति विहितां शुद्धिं कृतोपयोक्तव्यम् । विहितचर्मणो ह्यक्षये कृष्णानिर्जनं सर्वेषां
प्रतिनिधित्वेन ग्राह्यम् ।

कृष्णामिने प्रतिनिविरलामे चर्मणा भवेत् ।

तद्वत्तमे तु मेघस्य चर्मन्यस्य पशोर्भवेत् ॥

इति प्रतिमिथिप्रकरणे संग्रहोक्तेः ।

गृहप्रवेशोऽनङ्गुहचर्माऽऽस्तरणमिष्यते ।

तस्याभावे तु तार्णस्य तस्वस्याऽऽस्तरणं भवेत् ॥

इत्याश्रयायनस्मृतौ तार्णस्वरूपस्याऽऽनङ्गुहचर्मप्रतिनिवित्वेन ग्रहणारसर्वथा चर्माभावे तार्णस्वरूपो ग्राह्यः । कृष्णानिनाभावे तु कृष्णवर्णरहितमृगाभिने प्रतिमिथिः । तस्याप्यभावे रौरवादीन्यनिनानि । अनन्तरोक्तरोत्या तार्णस्वरूपो वा । आश्रयायनस्मृतायनङ्गुहहणस्य चर्ममात्रोपलक्षणापरिवादिति द्रष्टव्यम् । तस्याऽऽस्तृतस्य चर्मणो दक्षिणे पक्षे दक्षिणे मागे चर्मण उत्तरो मागो राज्ञो विवेचनायावशेषितो भवतीत्यापेक्षम् । उत्तरत इत्यत्र तस्येत्यनुवर्तते । चर्मण उत्तरे भाग उदकुम्भनिधानमिति शङ्काभयाकर्तुमेवोत्तर इति पूर्वसजातीवशब्दं परित्यज्योत्तरत इति शब्दान्तरग्रहणं कृतम् । उदकेन पूर्णः कुम्भ उदकुम्भः । उदकस्योदः संज्ञायामित्युदकशब्दस्योदादेशः । सर्वतः सर्वासु दिक्षु परिश्रित्य कटादिभिः परित आच्छाद्य । उदीचीमुत्तरदिगभिमुत्ताम् । द्वाः शब्दो रेफान्तस्तस्य द्वितीयैकवचनम् । अयं च शब्दः स्त्रियाम् । देवीद्वाराविति छिन्नात् । द्वारविधानात्तद्वर्मे परिश्रवणम् । सोमविक्रयिणं सोमविक्रेतारं प्रपादयति परिश्रितं प्रवेशयति सोमविवेचनार्थम् । स च ग्राहणः कौत्सः कुत्सगोत्रः कुत्सितकर्मा वा । अत्राऽऽपस्तम्बः कौत्साद्राजानं क्रीणीयादन्यस्माद्वा ग्राहणादित्युक्तत्वाऽऽह्याप्यग्राहणादिति । शूद्रः सच्छूद्रो गोपो नापितो वा । सच्छूद्रो गोपनापिताविति स्मृतेः । शास्त्रान्तरे शमितुसोमविक्रयिणौ कुलात्मवित्त्वान्नानाकुलाढोऽपि पक्षे । मिषादर्थकारवथावदर्थमध्ययनमेतेषाम् । अयं च शूद्रो विप्राभावे द्रष्टव्यः । एतस्मादेव सूत्रादन्य एवेति गम्यते । यस्य कस्यचिद्विज एव सोमविक्रयित्वे क्रयजन्यदोषविशिष्टस्य स्वकर्मण्यनधिकारादन्य एव युक्त इति भावः । तृतीयाध्याये सप्तमे पादे विक्रयी त्वन्यः कर्मणोऽचोदित्वादिति नैमिनिरप्येवमाह । सूत्रार्थस्तु विक्रयी सोमविक्रयी तु अन्य भ्रष्टिग्योऽन्यः । कुतः कर्मणो विक्रयकर्मणोऽचोदितत्वादिनिहितत्वाद्कत्वर्यत्वाभिन्दितत्वादिति वाच्यम् । प्रवृत्तिस्तु द्रव्यलोभवशेन द्रष्टव्या । वरणाभावाद्यथा शमितुपमातार भ्रष्टिज एव तथा विक्रयी न भवतीतिवैलक्षण्यद्योतमाय गुणवद् इति । कात्यायनोऽप्येवम् । सोमविक्रयी, उपपातकी । सोमः केतव्य इत्यविधानात् ।

आममांसमुरासोमलासाश्रवणसार्धवाम् ।

विक्रये सर्वपण्यानां द्विजान्द्रायणं भवेत् ॥

इत्युपपातकप्रकरणे शातातपेन चान्द्रायणस्योक्तत्वाच्च सोमविक्रये दोषः । यत्तु चतुर्विंशतिमते—

सुराया विक्रयं कृत्वा चरेत्सौम्यचतुष्टयम् ।

लाक्षालवणमांसानां चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥

मध्वान्यतैलसोमानां चरेच्चान्द्रायणद्वयम् । इति,

यच्च विष्णुवचनम्—रक्तवस्त्रमधुरसोर्णविक्रयी त्रिरात्रमुपवसेत् । प्राणिसोम-
विक्रयो तप्तकृच्छ्रं कुर्यात्तं च भूयश्चोपनयेदिति, यच्च शङ्खालिखितवचनम्—
न विक्रीणीयादविक्रेयाणि तिलतैलदधिक्षौद्रलवणलाक्षामयमांसकुत्राजखपुरुषहस्त्यश्च-
गन्धरससौमकृष्णानि न सोमोदकनीलोविक्रयात्सद्यः पतति ब्राह्मण इत्युपक्रम्य संप्रति
तप्तकृच्छ्रमाचरेदिति, यच्च पैठीनसिवचनम्—आरामतडागोदपानपुष्करिणीसुकृत-
सोमविक्रये अथवणस्त्रायधःशायी चतुर्थकालाहारो दशसहस्रं गायत्री जपन्संवत्सरेण
पूतो भवतीति तस्योभ्यासशक्ताशक्तपरत्वेन व्यवस्थापनीयम् । सुकृतं पुण्यं, कृताक्षं
पक्वाक्षम् । सोमविक्रयिणः स्पर्शं प्रायश्चित्तमुक्तं पराशरेण—

चैत्ववृत्ताश्रितिर्युपश्चण्डालः सोमविक्रयी ।

एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् । इति ।

जलमाविशेत्स्नानं कुर्यादित्यर्थः । निषिद्धेऽपि कर्मणि प्रवृत्तिस्तु लोभवशात् ।
सोमविक्रयीत्यत्र कर्मणीनि विक्रिय इति सूत्रेण कर्मणि विपूर्वात्कीणातेरिति । कुत्सित-
ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकेनास्तं च कुत्सितेऽर्थे भवति ।

सोमविक्रयिन्सोमं शोधयेति संप्रेष्यति

शुन्ध सोममापन्नं निरस्येति वा शुन्ध

सोममापन्नं निरस्त इति वा ।

निरस्त इति सप्तम्यन्तम् । हे सोमविक्रयकर्तः सोमं समीचीनकाण्डात्मकं राशी-
भूतासोमात्तृणादिभ्यश्च शोधय विवेचय चर्मण उत्तरमागे पृथक्कुर्वित्यर्थः । शुन्ध
सोममापन्नं निरस्येति शुन्ध सोममापन्नं निरस्त इत्येतौ पूर्वेण सह विकल्पितौ शाखा-
न्तरीयौ । आपन्नं सोमे पतितं तृणादिकं निरस्य दूरीकृत्य सर्वं सोमं शुन्ध समीचीन-
काण्डभूतं विवेचयेत्यर्थः । निरस्ते तृणादिके बाहिर्निरस्ते सति य आपन्नो लब्धः सोमस्तं
शुन्ध पुनस्तमपि समीचीनकाण्डभूतं विवेचय पृथक्कुर्वित्यर्थः । वाशब्दद्वयमेकशाला-
गतावेतौ प्रैषौ नतु मितशालागताविति बोधयितुम् ।

शोधनप्रकारमाह—

यदन्यदशुभ्यस्तदपोद्धरति ।

अंशुभ्यो यस्किचिदन्यत्तृणादिकं तदपोद्धरति वह्निर्निष्काशयतीत्यर्थः । उत्तरप्रै-
वानुगुण्येनेदानीं व्याख्यायते—अंशुभ्यः समीचीनांशुभ्योऽन्यदसमीचीनकाण्डजातं
तृणादिकं च तदपोद्धरति वह्निर्निष्काशयतीत्यर्थः । यथा घटमानयेत्युक्ते कार्यसम-
क्षे घट आनीयते तथेति ।

नाध्वर्युः सोमं विचिनुयान्नास्य पुरुषो
न यजमानो न यजमानस्यामात्या
न विचीयमानस्योपद्रष्टारो भवन्ति ।

अध्वरं युनक्तीत्यध्वर्युः, अध्वरं नयतीति वाऽध्वर्युः, अध्वरं कामयत इति
वाऽध्वर्युः । तथाच निरुक्तम्—अध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताऽध्वरं कामयत
इति वेति । शोधकोऽध्वर्युः स्यादिति दोषश्रवणात्ताध्वर्युः सोमविवेचनं कुर्यात् ।
अस्याध्वर्योः पुरुषोऽपि विवेचनं न कुर्यात् । तत्पुरुषाणामप्यध्वर्युत्वात्शोधकोऽध्वर्युः
स्यादिति श्रुतो दोषस्तेषामप्यस्तीति भावः । नन्वेवं नाध्वर्यवः सोमं विचिनुयुरित्येवमेव
वक्तव्यं तथाचेतावतैवाध्वर्युपुरुषाणामपि निषेधे सिद्धे पृथक्सूत्रकरणं व्यर्थमिति चेत्स-
त्यम् । नास्य पुरुष इत्ययं निषेधः शाखान्तरीयः स्वतन्त्र एव नतु स्वशास्त्रागतस्या-
ध्वर्युपदगतैकवचनस्य जात्यभिप्रायकत्वं कल्पयित्वा सर्वाध्वर्युपरत्वं, सर्वत्रातिप्रसक्तत्वेन
वक्तुमशक्यत्वादित्येतादृशार्थज्ञापनार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् । तेन नास्ति स्थिते सोमेऽध्वर्युः
प्रत्यक्षसंशोऽतीयादित्यादाध्वर्योरेव निषेधो न तत्पुरुषाणामिति सिद्धं भवति ।
शोधको यजमान इति दोषश्रवणाद्यजमानोऽपि विवेचनं न कुर्यात् । शाखान्तरीयमन्ये-
षामपि विवेचननिषेधमाह—न यजमानस्यामात्या इति । अमात्याः पुत्रपौत्रादयः ।
विचीयमानस्य पुरुषस्योप समीप उक्ता अनुक्ताश्च द्रष्टारोऽपि न भवन्ति किमु
वक्तव्यं विवेचनं न कर्तव्यमिति । एतेनाध्वर्युतत्पुरुषव्यतिरिक्तानामृत्विजामपि विवेचननि-
षेधो यजमानामात्यव्यतिरिक्तानामन्येषां च । नन्वेवं न विचीयमानस्योपद्रष्टारो भवन्ति
किं वक्तव्यं विवेचनं न कर्तव्यमिति कैमुतिकन्यायेनैवाध्वर्यादीनामपि विवेचननिषेध-
सिद्धौ नाध्वर्युः सोमं विचिनुयादित्यादिनाऽध्वर्यादीनां पृथक्निषेधो व्यर्थ इति चेत् । तस्य
दोषाधिक्यप्रदर्शनार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् । अध्वर्योर्यथा दोषस्तथैव तदीयपुरुषस्यापीति
दर्शयितुं नास्य पुरुष इति । यथा यजमानस्य दोषस्तथा तदीयामात्यानामिति दर्श-
यितुं न यजमानस्यामात्या इति । सोमविक्रयिकर्तृकविवेचनसमये निषेधादेव विवेचन-
निषेधस्यापि सिद्धौ पृथग्विवेचननिषेधो दोषाधिक्यार्थः । दोषाधिक्याच्छ्रौतस्मार्त-
प्रायश्चित्तयोः समुच्चयः । द्रष्टृत्वे श्रौतमेव दोषाधिक्याभावात् । तत्र श्रौतं प्रायश्चित्तं
सर्वप्रायश्चित्तमेव विशेषानुक्तेः । अनाज्ञातयजमनो वैष्णव्युपस्थादितिअपश्च स्मार्तमपि
साधारणमेव ।

तच्च— हिरण्यदानं गोदानं मूनिदानं तथैव च ।

नाशयत्याहुः पापानि महापातकजान्यपि ॥ इति संवर्तोक्तम् ॥

वाङ्मनःकायजान्दोषान्प्राणायामो विनाशयेत् ।

वेदमातुनपो वाऽपि प्रणवस्य जपोऽपि वा ॥ इत्याहिरसोक्तम् ॥

लघुदोषे त्वनादिष्टे प्राजापत्यं समाचरेत् ।

इति चतुर्विंशतिमतोक्तं वा दोषतारतम्येन प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । विधीयमाने सोमे तस्य समीपे द्रष्टारोऽपि न भवन्तीत्यर्थः । उपेति ग्रहणाद्दूरतो दर्शने दोषो भवेति । सोमविक्रमिणो यदि अक्षयस्तदोपायमाह कर्मान्ते बौधायनः—अथ यदि न सोमविक्रयी स्याद्धमेण मृषापटक्राळं पलाशशाखां निहत्य समुपनक्ष राजानं पलाशशाखायां समासउज्योपासीताथ यदि कश्चित्प्रसवयुक्तं व्याहरेत्क्षिप्रमिति वा त्वरञ्चमिति वा कुरुतेति वेति तद्राजानमावदीत न संवादा आवर्तेरन्तः सोमविक्रयी स्यादिति ।

प्रायणीयाप्रभृतिष्ववभृथान्तेष्विष्टिपशुबन्धेषु व्रतोपायनं

जागरणं पत्नीसंनहजगारण्याशनं च न विद्यते ।

सोमाहैरेव सिद्धार्थस्वादिति भावः । अन्तःशब्दोऽप्यथर्वे । अवभृथान्ताभावमृषा-
स्ताभावमृथान्तास्तेष्वित्येकशेषः । अवभृथावधिकामु इष्टिषु अवभृथावधिकेषु पशुषु
चेत्यर्थः । यद्यपि पशुबन्धव्यमेव तथाऽपि प्रायश्चित्तपशुद्वयमादाय बहुवचनम् ।
प्रायणीयाप्रभृतिष्वित्यनेन दीक्षणीयाव्यावृत्तिः । अवभृथान्तेष्वित्यनेनोदयनीयादिव्या-
वृत्तिः । सर्वेषु सोमिकेष्विष्टिपशुबन्धेष्विति सूत्रे यथादर्शितं प्रयोजनमिष्टिपशुबन्ध-
ग्रहणस्य तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् । अवभृथान्तेष्वित्यनेनैवायं हेतुर्लभ्यते । व्रतोपायनादीनां
सिद्धार्थत्वं नियमेन प्रायणीयाप्रभृतिष्ववभृथान्तेष्वेवास्तीति हेतोस्तत्प्रभृतिर्त्वं तदन्तत्वं
चोक्तम् । प्रायणीयाप्रभृतिष्वित्यनेन दीक्षणीयाव्यावृत्तिः । ननु तदहर्दीक्षितो रार्क्षि
जागर्तीति यानमानसूत्रे दीक्षाकाले जागरणस्य विधास्यमानत्वादन्वयस्य च सत्यस्का-
लतया प्राप्तेरेवाभावात्किमत्र निषिध्यत इति चेत्सत्यम् । आनर्पक्यप्रतिहतस्य निषे-
धस्य विपरीतं बलावलमिति न्यायेन लक्षणया च जागरणशब्देन जागरणाभ्रवसंपाद-
कनिद्रास्थानिकक्षणिकनेत्रनिमीलनाकरणमभिधीयते तस्य निषेधोऽत्र क्रियते । एवं च
परिस्तरणोत्तरकालं नेत्रनिमीलनरूपपदार्थोऽस्तीति गमयति । नेत्रनिमीलनाकरणरूप-
जागरणेनैव सिद्धेरिति भावः । सप्तमीयोपवसर्षोभूतायां रात्रौ यज्जागरणं तन्मुख्यम् ।
इष्ट्याद्यन्तःपातिरपेन तदभावस्तु क्षणिक एव स्वीकार्योऽन्वयस्यासंभवात् । स च पदार्थः
परिस्तरणोत्तरमेव परिस्तरणोत्तरकालस्यैव तदधिकरणत्वेन प्रकृतिरूपस्थितत्वात् ।
अथवाऽयमर्थः—यज्ञसाधनरक्षणद्वारा जागरणस्याप्रमादार्थस्य नानेन निषेधः क्रियते ।

अन्वकालिकेष्टिचक्षुःपदार्थरक्षणसंभवात् । नहि काऽपि सोमाङ्गमूलेष्टिर्दीप्ता राजा-
वस्ति । दीक्षणीयायाः सद्यस्काळाया दिन एव सत्त्वात् । प्रायणीयादौ त मित्रकाळता
स्पष्टेव । किंतु अत्र दीक्षित एतां रात्रिं जागर्ति तथा स्वप्नेन व्यापत्येन इत्यर्थेनादानुता-
रात्स्वप्नमावृत्तिकलकमागरणस्यादृष्टार्थत्वप्रतीतेस्तस्य निषेधोऽत्र क्रियते । इतददृश्य
ज्योतिषोपपरमापूर्वोत्पत्त्यवधिस्थापित्वात्प्रसङ्गतस्मृतिदेरिति भाव इति । व्रतोपायनस्य
प्रसङ्गसिद्धिं द्वादशाध्याये प्रथमे पादे जैमिनिरपि तथा व्रतमुपेतत्वादित्यनेन सूत्रेणाङ्गी-
कृतवान् । सूत्रार्थस्तु भारणार्थत्वासोमेऽभ्यन्नाद्यानं न विद्यत इति पूर्वसूत्रे यथाऽभ्यन्वा-
धानं प्रसङ्गसिद्धत्वाच्च विद्यते तथा व्रतं व्रतस्वीकारोऽपि न विद्यते । उपेतत्वात् । सोमार्थ-
व्रतोपेतत्वात् । तस्य चासमाप्त्यविसृष्टत्वात्प्रसङ्गसिद्धिरिति । आगरणस्य प्रसङ्गसि-
द्धिस्तु जैमिनिमते नास्ति । तथा च द्वादशाध्याये प्रथमे पादे तत्सूत्रं तद्युक्तं च काळ-
भेदादिति । सूत्रार्थस्तु तद्युक्तं दीक्षाद्युक्तं दीक्षाकाळयुक्तं जागरणमपि काळभेदाच्च
प्रसज्येतेति । सौमिकेन जागरणेनैष्टिकजागरणजन्यादृष्टसिद्धौ प्रमाणाभाव इति भावः ।
पत्नीसंनहनमपि न दीक्षार्थेन संनहनेनैव सिद्धत्वात् । द्वादशाध्याये प्रथमे पादे जैमि-
निरपि संनहनं च प्रवृत्तत्वादिति । सूत्रार्थस्तु संनहनं च न कर्तव्यं सोमे तस्य प्रवृत्त-
त्वादिति । संनद्धयैव कर्माणि कार्याणीत्येषमर्थं संनहनं नादृष्टार्थं तथा सोमार्थसंनहने-
नैव संनद्धत्वसिद्धेरदृष्टार्थत्वाभावाच्च न पृथक्संनहनमिति भावः । आरण्याशनस्यापि
पयोव्रतेन प्रसङ्गसिद्धिर्जैमिनिनाऽपि स्वीकृता—अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादुभयं
हि वृत्त्यर्थमिति । अन्यस्य पयोव्रतस्य विशेषस्य विधानात्प्राकृतस्याऽऽरण्यभोजनस्य
निवृत्तिः । कुतः, हि यस्मादुभयं पयोव्रतमारण्याशनं चेत्येतदुभयं वृत्त्यर्थं तृप्त्यर्थं,
तथाच व्रतजन्यतृप्त्यैवाऽऽरण्यशनजन्यतृप्तिसिद्धेर्न तदर्थमारण्याशनमिति । न च
पयोव्रतारण्याशनयोर्विजातीयतृप्तिरूपकार्यभेदात्कर्तव्यं प्रसङ्गसिद्धिरिति वाच्यम् । आनु-
षङ्गिकत्वेन तृप्तेर्गुणीभूतायाः प्राणधारणस्यैव क्रतुयोगिताया मुख्यत्वेन प्रसङ्गसिद्धेः
संभवादिति भावः । सद्यस्काळत्वेनैवाऽऽरण्यशनाभावे सिद्धेऽयं निषेधो ज्ञापयति
सद्यस्काळास्वपीष्टिषु स्वतन्त्रास्वपि स्वस्थान आरण्याशनमस्तीति । शुक्रादीक्षायै तपसो
विमोचनोरिति मन्त्रलिङ्गाद्व्यभृत्स्य दीक्षाविमोचनार्थत्वात्तावत्पर्यन्तं व्रतोपायनादीनां
निषेधः । अवभृथोत्तरं स्नेतानि भवन्त्येव । तत्र तेषां विमुक्तत्वात् । पत्नीसंनहनमपि
भवत्येव योक्त्रस्य त्यक्तत्वात् । याजमानसूत्रे त्यागं वदिष्यति योक्त्रस्य । एतेन
दीक्षणीयाप्रभृति योक्त्रमावभृथाद्वार्यमिति सिद्धं भवति । आह च योवायनः—
संनद्धा पत्नी यज्ञपुच्छमन्वासा इति ।

सर्वाण्युत्तरासु क्रियन्ते ।

सर्वाण्येतानि उत्तरासु क्रियन्ते कर्तव्यानीत्यर्थः । उत्तरा च, उत्तरश्च, उत्तरा चेत्येक-

शेषः । परवर्द्धिर्लभित्यनेन स्त्रीलिङ्गान्तर्गते । तल्लक्षणविशेषत्वाभावात् । प्रायणीयाप्रभृति-
 विस्तृत्यनेन यथा दीक्षणीयाया निषेधविषये व्यावृत्तिस्तद्वत्करणविषयेऽपि व्यावृत्तिरित्यर्थं
 बोधयितुमिदं सूत्रम् । अत एवेतरासु क्रियन्त इति परित्यज्योत्तरासु क्रियन्त इत्युत्तरशब्द-
 ग्रहणं कृतम् । एवं चोभयत्रापि दीक्षणीयायाः परित्यागाद्विकल्पः सिध्यति । ■ च
 व्यवस्थितः पूर्वत्र दीक्षणीयायामसिद्धार्थत्वात्सर्वाणि एतानि भवन्ति उत्तरत्र दीक्षणी-
 यायां सिद्धार्थत्वाच्चेतानीति द्रष्टव्यम् । ब्रह्मव्रणमपि सोमार्थवरणेनैव सिद्धत्वात् न भव-
 तोत्थकमेव प्राक् । न चैव प्राकृतहोतृवरणस्यापि समन्त्रकहोतृवरणेन सोमार्थेन सिद्धि-
 रस्त्विति वाच्यम् । अद्वष्टार्थस्य प्राकृतवरणस्य दृष्टार्थेन सौमिकेन वरणेन प्रसक्तसिद्धे-
 रभावात् । प्रवृत्तेषु हि केषुचित्पदार्थेषु पश्चादग्निर्देवो होता देवान्यसद्विद्वाश्चैकित्व-
 दित्यभिदेना प्रकृतौ होतृवरणमाज्ञातमतस्तस्य प्रवृत्तत्वेन दृष्टार्थत्वानुपपत्तेरद्वष्टार्थत्वम् ।
 सौमिकस्य तु अप्रवृत्ताभ्यर्थनरूपत्वादद्वष्टार्थत्वमेवेति । तथा च द्वादशाध्याये प्रथमपादे
 जैमिनिः—प्रवृत्तवरणत्वात्प्रतितर्ज्यं वरणं होतुः क्रियेतेति । सूत्रार्थस्तु प्रवृत्तस्य कर्मणि
 प्रवृत्तस्य होतृवरणत्वात्प्रवृत्तहोतृसंबन्धिवरणत्वात्प्रवृत्तं होतृसंबन्धि अग्निर्देवो होते-
 त्येतद्वरणम् । एतेनाऽऽनतिरूपदृष्टार्थत्वं व्यावर्त्यते । तथाचेदं वरणमद्वष्टार्थमित्युक्तं
 भवति । एवं च दृष्टार्थवरणेनाद्वष्टार्थवरणप्रसक्तसिद्धेरभावात् । दीक्षणीयादि कर्मैष्टिकं
 पाशुकं च तत्रशब्देनोच्यते । तत्र सर्वत्र होतृवरणं क्रियेत कर्तव्यमेवेति ।

सवनीये पशौ सवनीयेषु च पुरोडाशेषु

नाग्न्यन्वाधानं विद्यते ॥ ४ ॥

दीक्षणीयाया प्रधानार्थयाऽऽराकुपकारिण्या यजमानसंस्कारिण्या चार्थवाद्बलेन
 यान्यालिङ्गेन च सोमदेवतापरिग्रहोऽपि कार्य इति सूत्रयितुमेव निषेधः । दीक्षणी-
 याया सोमदेवतापरिग्रहासिद्धौ तु तत्कालपातिसवनीयपशुसवनीयपशुपुरोडाशदेवतानाम-
 परिग्रहासिद्धौ सूचीसूत्रन्यायेन तत्पृष्ठलगायां निषेधस्यासंगत्यापत्तेः । तस्मादेतन्निषेध-
 चलादीक्षणीयाया सोमदेवतापरिग्रहः क्रियत इत्येषाङ्गीकर्तव्यम् । अन्वाधानं द्विविधम् ।
 प्रत्यक्षाग्निग्रहणं प्रथममङ्गम् । तच्च विहङ्गाभिः साध्यम् । देवतारूपाग्निग्रहणं द्विती-
 यम् । एवं हीष्टं सूत्रकारस्य देवतारूपाग्नेः परिग्रहणेन देवतापरिग्रहो भवति नतु
 प्रत्यक्षाग्निवारणेन विहङ्गान्वाधानेनेत्यग्नेदेवमेव लिङ्गम् । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं
 निर्वपेदित्युपक्रम्याऽऽहाग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं
 निर्वपति देवता एवोभयतः परिगृह्य यजमानोऽवबुध्यति इति देवताया अग्नावैष्णोश्च परि-
 ग्रहेण प्रधानदेवतापरिग्रह एवोक्तः । प्रधानं सत्या तदर्थं दीक्षा । उक्तं च तृतीया-

एवाये सप्तमपादे जैमिनिना दीक्षादक्षिणं तु वचनात्प्रधानस्येति सूत्रेणेति । न च दीक्षा सोमस्येति श्रुतेर्दीक्षायाः प्रधानमात्रार्थत्वेऽपि तज्जनकीभूतदीक्षणीयाया आर्यवादिक्देवतापदस्य प्रधानदेवतामात्रपरत्वे प्रमाणाभावेनाङ्गप्रधानसाधारणदेवतापरिग्रहार्थत्वमस्त्विति वाच्यम् । दीक्षा सोमस्येति श्रुत्या दीक्षायाः प्रधानमात्रार्थत्वे सिद्धे तज्जनकीभूताया दीक्षणीयाया अपि प्रधानमात्रपरत्वस्यार्थतः सिद्धिमि(द्धावि)व प्रधानदेवतामात्रपरत्वसिद्धावेतस्या एव श्रुतेः प्रमाणत्वेनाङ्गदेवतापरिग्रहस्यासिद्धत्वेन तदर्थं तत्तद्विहितेषु अम्यन्वाधानविधानस्यात्यन्तं युक्तत्वात् । जैमिनिमूत्रार्थस्तु दीक्षा च दक्षिणा चानयोः समाहारो दीक्षादक्षिणम् । गवाश्चप्रभृतीनि चेत्पन्नेन समाहारद्वन्द्वः । दीक्षा च दक्षिणा च दीक्षा सोमस्य दक्षिणा सोमस्येतिवचनात्प्रधानस्य स्यातामिति । अग्नीषोमीयविकारेऽतिदेशानतिदेशरूपमेतत्प्रयोजनम् । विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः । याज्यानुवाक्ये अपि प्रधानदेवतापरिग्रहेव वदतः । तन्नाग्निश्च विष्णो तप इति याज्यायां विश्वेर्देवैर्विहितैः संविदानौ दीक्षामस्य यजमानाय भत्तमिति पठ्यते । तत्र विश्वदेवशब्दस्य

आदित्यविश्वसप्तस्तुषितामास्वरानिजाः ।

महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥

इतिकोशाद्वर्णविशेषरूढस्यावगतौ तत्र वसुनां प्रातःसवनदेवताभूतानां रुद्राणां माध्यन्दिनसवनदेवताभूतानामादित्यानां विश्वेषां देवानां च तुर्थासवनभूतानां चैव प्रकृते गणदेवतात्वेन तेषामेव प्रकृते प्रधानदेवतात्वमवगम्यते । एतादृशदेवतापरिग्रहमेव याज्या वदति । दीक्षापाठशब्देन सर्वाः सोमेऽप्यदेवता इन्द्रादयोऽपि गृह्यन्ते । स्वानुकूलस्य भृत्यस्य यथा स्वाभ्येव पालकस्तथा सुत्यादेवतानामेव मुख्यत्वेन स्वाभित्वात्स्वानुकूलदीक्षापालकत्वम् । विश्वेर्देवैर्युक्तावस्यै यजमानाय दीक्षा भत्तमिति । दीक्षा च प्रधानार्था । अतो देवताः प्रधानार्था एव दीक्षासंपाद(दि)काः । तथाऽग्निरग्रे प्रथमो देवतानामितिपुरोनुवाक्यगतदेवताशब्दोऽपि प्रधानदेवतापर एव याज्यानुरोधात् । एतेनावमपदं यथा निकृष्टार्थकं तथा प्रायम्यार्थकमपि । तथा परमपदापरपर्यायमुत्तमपदमुत्कृष्टार्थकं सखरमार्थकमपि । तथाचाग्निरग्रे प्रथमो देवतानां संघातानामुत्तमो विष्णुरासीदिति सर्वदेवताप्रथमचरमभूतयोरग्नौ विष्णोर्ग्रहणे प्रत्याहारन्यायेन मध्यमस्थानां प्रधानदेवतानामिवाङ्गदेवतानामपि ग्रहणमितीयमपि शङ्का निरस्ता भवति । तथाच प्रधानार्थया दीक्षणीययाऽग्निविष्णुयामद्वारेण प्रधानदेवतापरिग्रह एव युक्तो ननु साङ्गप्रवार्थानां परिग्रहः । यतो वदियति प्रायणीयादिषु पुनर्देवतापरिग्रहार्थमन्वाधाने चोदकप्राप्तेऽपि आन्यन्वाधानं यत्परैः प्रतिविद्धं तदेव पुनर्विहितम् । ननु अप्राप्यग्निः सर्वा देवता इति देवतारूपप्रेरारम्भेण साङ्गप्रधानार्थेन साङ्गप्रधानदेवतापरिग्रहसिद्धौ कथमन्यन्वाधानं विहितमिति चेत्, सत्यम् । देवतारूपप्रेरारम्भेण देवतारम्भमात्रस्यैव सिद्धेर्नन्वाधानस्य तस्य शब्दाभ्यन्तरेण कर्मान्तरत्वात् । अतः

अथ सप्तमः द्वितीयः पटलः ।

प्रायणीयायास्तत्त्वं प्रक्रमयति ।

प्रपद्यतेऽनया यज्ञं दीक्षित इति प्रायणीया तत्संबन्धितत्त्वं कर्मकलापस्तं प्रक्रमयति आरभत इत्यर्थः । स्वार्थे णिजयम् । अथवा परार्थ एव णिच् । तत्र प्रयोजको यजमानः प्रयोज्योऽल्प्युरिति । अनेनेदं ज्ञाप्यते प्रायणीयायास्तत्त्वस्य प्रक्रमं कुर्विति प्रेरणाशक्त्यं प्रयोक्तव्यमिति । एतच्च प्रायणीयायामेवाहट्टार्थमिति ज्ञेयम् ।

तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्यामः ।

तत्र प्रायणीयासंबन्धिनि तन्मे यावत्कर्तव्यं तन्त्रं तद्व्याख्यास्यामो नानाश्रुतिभ्य उपसंहृत्य कथयिष्याम इत्यर्थः । अपूर्वत्वमेतस्या इष्टेद्योतयितुमेवैतत्सूत्रम् । अथ प्रायणीया तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्याम इत्येतावत्येव छाद्यवाङ्मते प्रायणीयायास्तत्त्वं प्रक्रमयतीति गुरुसूत्रकरणमध्ययुतश्रविवध एवापूर्वत्वं न ह्यौजादितश्रविवध इति । तेन देवा यो इत्यादि वाचस्पत इत्यादि च प्रकृतिवत्सर्वमत्र भवत्येव । अत्र यत्प्रापणे तत्संबन्धत्वेनान्यान्यपि कर्माणि प्राप्नुवन्ति तत्परो यावच्छब्दः । तेनेध्मानाहिराहरतीत्युक्तौ न केवलमाहरणमात्रं किंत्वसिदादानादिकः सर्वोऽपि विधिर्भवति बहिषः प्रोक्षणादिकं च । एवमन्येष्वपि ब्रह्मण्यम् । एतादृशकर्मभिश्चोदकपरिछोपकत्वात्पूर्वत्वम् । तच्च चोदकप्राप्यभागप्राप्तिहरणादि । अपूर्वत्वमूलीयता श्रुतिः साक्षाद्यपि नास्ति तथाऽपि भगवदाचार्यवचनमलादनुमीयत इति ज्ञेयम् ।

अग्नीनन्वाधायेध्मावहिराहरति ।

अपूर्वत्वादप्राप्तमन्वाधानं विधीयते । इष्टेः कृत्स्नत्वपक्षे त्वपूर्वत्वमावेऽपि प्रैः प्रतिषिद्धत्वाद्विधानम् । ननु अग्नीनन्वाधाय बहिराहरतीत्येतावदेव वक्तव्यमिष्टमाहरणं तु सप्तदश सामिधेन्य इत्यादिविधानादेव सिध्यतीति चेन्न । तस्याऽऽधारसमिधेरिधिसहितेध्माहरणप्रापणार्थत्वात् । तेनाऽऽधारपरिधिपरिधानं च सिद्धं भवति । कमप्राप्तानुवाद इष्टेः कृत्स्नत्वपक्षे पौर्णमासतश्चत्वरूपपदार्थः ।

सप्तदश सामिधेन्यो नानूयाजसमिधमुपसंनहति यद्यनूयाजा न भवन्ति ।

नानूयाजसमिधमुपसंनहतीत्येतावदुच्यमानेऽनूयाजसत्त्वेऽपि अपूर्वत्वादनूयाजसमिधभावः स्यात्तद्व्याख्यायं यद्यनूयाजा न भवन्तीति । अनूयाजा न वा भवन्तीत्यनूयाजाभावविधानादेवानूयाजसमिधस्तत्संबन्धित्वादभावसिद्धौ नानूयाजसमिधमुपसंनहति यद्यनूयाजा न भवन्तीति विशिष्टं वचनं कृत्स्नत्वपक्षेऽनूयाजानां विकल्पो न भवति किं तु नियता एवेतिज्ञापनार्थम् । आतिथ्यायामनूयाजाभावेऽपि अनूयाजसमिदस्ति । सा च

समिधो अन्न आहुतेत्यस्यां प्रक्षेपणीयदाकभिः सहैव प्रक्षेपणीयेतिज्ञापनार्थम् । सूत्रार्थस्तु स्पष्ट एव ।

वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रस्तास्योत्पराजीः स्तीर्त्वा यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति स्थालीं कपालानां स्थाने प्रयुनक्ति ।

वेदं कृत्वेत्यनेन वेदसंनद्धकर्माणां सत्त्वं सूच्यते । अन्यथा वेदकरणस्य निरर्थकत्वापत्तेः । वेदसंनद्धकर्माणि वेदिसंमार्जनं वेदेनोपयम्पोषविलं स्यास्या जुहूं धारयमाण इति वेदेनोपवाज्येति । वेद्याच्छादनस्य बहिष्प्रयोजनत्वेन वेदिकरणं विना वेद्यसंभवेन बहिराहरणविधिवत्वेदिकरणमपि सूचितं भवति । वेदं कृत्वेति कथाप्रत्ययान्तोऽनुवादो वेदकर्ताऽध्वर्युः स एवाग्निपरिस्तरणकर्तेति समानकर्तृकत्वार्थः । अनेनाऽऽग्नीध्रादीनां निवृत्तिरत्र । अग्नीन्परिस्तीर्येति स्वप्प्रत्ययान्तोऽनुवादः समानकर्तृकत्वार्थः । तेन पाणिप्रक्षालनकर्ता यः स एवाग्निपरिस्तरणकर्तेति । तेन पाक्षिकान्यकर्तृकत्वन्पावृत्तिः । प्रैषस्य स्थापनार्थताया अपि सत्त्वात् निवृत्तिः । प्रकृतौ स्वप्प्रत्ययान्तप्रयोगादेव पाणी प्रस्तास्येत्यपेक्षितम् । अन्यथाऽग्नीन्परिस्तीर्योत्पराजीः स्तीर्त्वेत्येवमुच्यमाने पाणिप्रक्षालनस्य निवृत्तिरेव स्यात् । अतः पाणिप्रक्षालनानिवृत्त्यर्थमिदं वचनम् । पाणी प्रस्तास्येत्यथ स्वप्प्रत्ययान्तोऽनुवादः । प्रकृतावेवैवमस्तीति हेतोः । सम्भावस्यपक्षे तयोरपि परिस्तरणम् । उच्छपाः शुष्कदर्माः । बलजनतृणानीति केचित् । उशीरतृणानीत्यन्वे । ऊर्ध्वतृणानीति परे । तेषां राजी पक्लिस्तां स्तीर्त्वा विस्तारयित्वा यथार्थं यथाप्रयोजनं पात्राणि प्रयुनक्तीत्यर्थः । यथार्थमिति वचनं प्रयोजनाभाववतां शम्पाद्वषट्पलाकुटरुषिष्ठमर्जनार्थमेक्षणान्वाहार्यस्थालीमदन्तीपात्रयोक्तत्राणां निवृत्तिं प्रदर्शयितुम् । अपूर्वत्वपक्षे प्राशिप्रहरणस्यापि । स्थालीं कपालानां स्थाने प्रयुनक्तीति वक्ष्यमाणसूत्रादेव कपालानां निवृत्तिः । नच द्रवदुष्ययोः कुटरोश्च शम्पया समाहननपक्षे शम्पाया वा समाहननार्थमासादनमस्तु इति वाच्यम् । चरौ समाहननस्य द्रवदुष्यसंस्कारार्थत्वेन प्रकृते द्रवदुष्ययोः प्रयोजनाभावेन तदभावे तत्संस्कारस्य समाहननस्याप्यभावात् । समाहननाभावादेव तत्करणस्य कुटरोः शम्पाया वाऽपि निवृत्तिः । स्पष्टं सर्वमेतदाह भरद्वाजः—असति द्रव्ये कर्मलोपो यथा चरौ समाहननमाप्येभ्यो निनयनमिति । तत्र द्वंद्वत्वपत्तिरेवम्—स्फ्यः समेक्षणस्थाली चेति द्वंद्वम् । कृष्णाग्निं तृणं चेति द्वंद्वम् । सूत्रान्तरे द्वंद्वतार्थं तृणप्रयोगस्य विहितत्वात् । आश्वस्थाली तृणं चेति द्वंद्वम् । पात्री तृणं चेति द्वंद्वम् । प्राशिप्रहरणभावे वेदं तृणं चेति द्वंद्वम् । स्तीर्त्वेति कृत्वाप्रत्ययेन तूष्णीं दक्षिणां तूष्णीमुत्तरामिति ब्रह्मयजमानसदनकरणं च व्यावर्त्यते । अथवा राजीमिति जातावेकवचनम् । तेन तूष्णीं दक्षिणां तूष्णीमुत्तरामिति भवत्येव । ब्रह्मयजमानसदनकरणं स्वत्र व्यावृत्तत्वात् तयोरुपवेशनकाल एवाध्वर्युणा कर्तव्यम् ।

दर्मास्तरणपात्रप्रसाधने तु भवति एव । तयोरेकत्वेनाध्यवधायकत्वात् । स्वाधी लोकप्र-
सिद्धा तां कपालानां स्थाने कपालानामतिदेशाप्राप्त्या चरुकासमर्थानां स्थाने तत्प्रयो-
जन उद्देश्ये पात्रप्रयोगकाले प्रयुनक्ति । उत्तरसंस्कारानपि तुल्यान्कशालवदित्यर्थोऽन्य-
स्मिन् द्रव्य इति सूत्र उदाहृत एव । चरुकल्पान्याख्यास्यामः स्वाधी कपालानां स्थाने
प्रयुनक्तीत्यादिनेवात्र सिद्धेरत्र पुनर्वचनमपूर्वत्वेन कपालधर्माणामप्राप्तिः स्वाद्यां
धारयितुम् । स्वाधी कपालानां स्थाने प्रयुनक्तीतीतरचरुधर्मप्रदर्शनार्थम् ।

निर्वपणकालेऽदित्यै प्रायणीयं चरुं निर्वपति पयसि अपयति ।

प्रकृतमयं गमनं यक्षं प्रति यज्ञेन सह संबन्ध इति यावत् । तत्प्रायणं तद्वर्त्ततीति
प्रायणीयः । प्रधानस्य दूरत्वेऽपीत आरम्य प्रधानकालपर्यन्तं वर्त्तमानत्वमेवात्र प्रकर्षः ।
तत्र प्रधानकालवर्त्तमानत्वं निष्कासद्वारा । अयथातोर्गत्यर्थकत्वेऽपि प्रकृते संबन्धार्थ-
कत्वं स्वी क्रियते । दृष्टं ह्यन्यत्र चातूनामनेकार्थत्वम् । निर्वपणकाल इति वचनं पवित्र-
करणादिसूचनार्थम् । अन्यथाऽपूर्वत्वेनाप्राप्तिः स्यात् । प्रायणीयमिति ब्राह्मणव्याचि-
ख्यासमेति द्रष्टव्यम् । पयसि प्रणीतावत्प्रणीति पयसि नतु वत्सापाकरणादिभिर्धर्मैरुत्पा-
दिते पयसि । तथाच नवमाध्याये चतुर्थपादे जैमिनिः—प्रदानदर्शनं अपणे तद्धर्म
भोजनार्थत्वात्संसर्गाच्च मधूदकवत् । अवर्धं त्वप्रदानात्प्रणीतार्थे विधानादतुल्यत्वात्संसर्ग
इति । आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुरित्यत्र चरोर्देवतासंबन्धस्य पयसश्चरुसंबन्धस्य
च विद्यो वाक्यभेदापत्तेर्द्रव्यद्वयविशिष्टदेवतासंबन्धविधिः । आपारत्वं तु पयसः सह-
अपणार्थसिद्धमिति प्राप्ते पयस्यादित्यश्चरुरित्यधिकरणद्रव्योपयविशिष्टदेवतासंबन्ध-
विधौ वाक्यभेदाभावात्पयसो न प्रदेयत्वम् । अतो न वत्सापाकरणादिभिः पयः
संबध्यते किंतु प्रणीतार्थैरेवेति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु—अपणे सहअपणे प्रदानमपि
सह दृश्यते चरोः पयसा सह त्यज्यमानत्वानुमत्तात् । अतस्तद्धर्मं तस्य प्रदेयस्य धर्मा-
द्यस्मिंस्तथाभूतं भोजनार्थत्वाद्यागार्थत्वान्मधूदकवत्संसर्गाच्चित्रोष्टिवदिति पूर्वसूत्रार्थः ।
उत्तरसूत्रार्थस्तु—अवर्धं न विद्यन्ते धर्माः प्रदेयधर्मा यस्य तद्वर्धं । मधू-
दकदृष्टान्तवैलक्षण्यद्योतनाय तु शब्दः । अपदानात्प्रदानाभावात् । दधि मधु घृतमापो
षानास्तत्संसृष्टमिति वदन् सह अपणं नास्ति उभयोश्च समप्रधानत्वमाभावात् । तर्हि
पयसो विधानं किमर्थमिति चेदित्यत आह—प्रणीतार्थे विधानादिति । अतश्चरुवत्प्र-
थमानिर्देशो नास्ति किंतु सप्तमीनिर्देशः । सप्तम्या चाऽऽधारसूतत्वम् । अत एवातुल्य-
त्वादित्युक्तम् । अतो न प्रदेयधर्मा इति । असंसर्गः, मधूदकवत्संसर्गो न भवति ।
तुल्यद्रव्यसंसर्गो न भवति किंवाधिकः संसर्ग इति । यजुर्वेदे ॥ अपयति ।

चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णाति यद्यनूयाजा न भवन्ति ।

प्रथमगणस्य प्रयाजार्पत्वात्तमेव गृह्णाति । द्वितीयगणस्य त्वनूयाजार्पत्वात् तं गृह्णाति अनूयाजामावपसे । अनूयाजसत्त्वे तु तत्रपि गृह्णातीत्यर्थः । चतुर्गृहीतमेवोपभृति यद्यनूयाजा न भवन्तीत्येवं वक्तव्यं तावत्तैवाष्टगृहीतव्यावृत्तौ चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णातीत्येवं वचनं प्राकृतं पाक्षिकं पञ्चगृहीतं व्यावर्तयितुम् । यद्यनूयाजा न भवन्तीति वचनमेतद्वचनामावेऽनूयाजसत्त्वेऽपि उपभृति चतुर्गृहीतमेव स्यान्नाष्टगृहीतमिति तद्व्यावर्तयितुम् । आज्यपदप्रहणेनेदं ह्याप्यते पदार्थभावाधीन एव विशेषो निर्वपणोत्तरं नत्वपूर्वकृतो विशेष इति । तेनैतदुत्तरं प्राकृतं सर्वं तन्मै पवति ।

षड्दोषा प्रायणीयमासादयति ।

चरुमिति शेषः । तस्याः प्रायणीयया कल्पो व्याख्यात इति वक्ष्यमाणसूत्रादुदयनीयायां चरोरासादने षड्दोषाः प्राप्तिः स्यात्तां वारयितुं प्रायणीयमिति वचनम् । अहोमार्थत्वाद्प्रहोऽस्वाहाकारः षड्दोषाः । अत्र सूर्यं ते क्षुरित्येव षड्दोषा ननु वाग्वीतेति प्रायश्चित्ती वाग्वीतेति श्रुतौ सूत्रे च प्रायश्चित्तीति श्रवणात्तस्य प्रायश्चित्त एवोपयोगात् ।

सर्वमिधमादधाति सर्वमौपभृतम्

समानयते यद्यनूयाजा न भवन्ति ।

सर्वमौपभृतं समानयतेऽनूयाजामावपसे । अनूयाजसत्त्वे तु तदर्थं द्वितीयगणस्य गृहीतत्वात् सर्वस्वौपभृतस्य समानयनम् । अनूयाजसमिधं नावशेषयति औपभृतमाज्यं च । अनूयाजामावादिति मातः । सर्वमिधमादधातीतिवचनं प्रतिसामिधेनि वेतिप्राकृतपक्षान्तरनिवृत्त्यर्थम् । सर्वमौपभृतम् समानयत इतिवचनं प्रयाजार्पणस्यैकप्रयत्नेनैवाऽऽनयनं विधातुम् । एतेन ज्ञायते पशुबन्धे चातुर्मास्येषु च सोमे च विगृह्य विगृहीतवाऽऽनयनमिति ।

आज्यभागाश्चतुरो यजति पथ्यास्वस्ति पुरस्ता-

दस्मि दक्षिणतः सोमं पथ्यस्सवितारमुत्तरतोऽदिति मध्ये

हविषा स्थार्क्षं निष्कासं मेक्षणं च निदधाति ।

आज्यं मागो येषां त आज्यभागा आज्यहविष इत्यर्थः । ताश्चतुरो यजति । कथमित्याकाङ्क्षायां पथ्यास्वस्तिमित्यादि । हविषा चरुणेत्यर्थः । आज्यभागाश्चतुरो यजतीति सामान्यप्रतिज्ञा । उत्तरत्र चतुर्णां संकीर्तनादेव चतुष्टे सिद्धे चतुरो यजतीत्यत्र चतुर्ग्रहणं चतुर्णामेको गणो गणत्वाद्बन्धवः स्यादन्वो मूयासं पाप्मानं दमेयमित्युक्तेन चतुर्णामन्त एवानुमन्त्रणं भवतीतिज्ञापनार्थम् । पथ्यास्वस्तिमित्यादि सवितार-

मुत्तरति इत्यनेन देवतादिभिर्मानार्थम् । ननु पृथ्याः स्वस्तिपार्ति सोमं सवितारमिष्ये-
 कैर्का प्रतिदिशं यजतीत्येतावदेव प्रतिदिशं यागस्य सिद्धौ पुरस्तादित्यादिदिग्वचनं
 पृथ्याः स्वस्तिमयनम्प्राचीमेव तेषां दिशं प्राधानं जित्याद्यर्थवादज्ञानावप्यकत्वद्योतना-
 र्थम् । पृथ्यास्वस्त्यादीनां ध्रौवमाज्यं तस्य सार्थित्वात् । नन्वेदिति मध्य इत्येतावदे-
 वास्तु चरुलाभस्तु पूर्वानुवृत्त्यैव सिध्यति, एवं च हविषेति वचनं व्यर्थमिति चेन्न ।
 तस्य वक्षानामपि तुल्यत्वस्युपापनार्थत्वेन सार्थक्यात् । पश्चानां प्राधान्यं श्रुतावप्युक्तं
 पञ्च देवता यजतीति । तेनाऽऽज्यहविष्काणां पृथ्यास्वस्त्यादीनां प्रधानहविष्काणुपाशु-
 यानधिकारत्वं सिद्धं भवति । नन्वेवं पश्चानां तुल्यत्वस्युपापनार्थं चरुणेत्येव वक्तव्यं
 किमर्थं हविषेतिवचनमुपात्तमिति चेन्न । तस्य अपणोत्तरमाविनामुद्भासनान्तानां हविः-
 संबन्धिषर्माणामपूर्वत्वेनाप्रसक्तानां प्राप्तौ द्योतयितुमुपात्तत्वात् । आज्यभागशब्दः प्रकृते
 कर्मनामधेयम् । आज्यभागाभ्यामाज्यहविष्यां प्रचरतीति निर्देशात् । आज्यं च निर्वि-
 ष्टमस्ति सर्वार्थित्वात्तच्च ध्रौवं हविर्भवति । एवं च तेषां प्राकृताज्यभागकार्यभाक्त्वं तेन
 प्रधानहविष्येवैतानि । सूत्र आज्यभागशब्दश्च यौगिकत्वादाज्यहविष्कत्वमेपापनुवदति
 सरस्वत्याज्यभागा वायव्य आज्यभाग इतिवत् । उदयनीये पृथ्याः स्वस्तिमुत्तमाभाश्वेन
 देवतां यजतीतिवचनादप्येषां प्रधानत्वमवगम्यते । यत्र द्विवचनेन निर्देशो यथाऽनुप-
 दावाज्यभागी जीववन्त्यावाज्यभागावित्यादिस्तत्रैव प्राकृताज्यभागयोः संप्रत्ययो नान्यत्र ।
 अतः पृथमाज्यभागावपि बोदकप्राप्तौ कर्तव्यौ । आश्रलायनीयहौत्रे पौर्णमासेनेष्टि-
 पशुसोमा उपदिष्टा इति सूत्राह्वार्ज्यौ । याजुषहौत्रेऽपि पौर्णमासतन्त्रत्वाद्वाह्वार्ज्येव ।
 प्रधानदेवतायाज्यानुवाक्यास्त्वाश्रलायनोक्ता एव । नचाग्निप्तोमसवित्रादिदेवतालिङ्ग-
 कानां बह्विनां याज्यानुवाक्यानां स्वशास्त्रायां सत्त्वात्स्वशास्त्रास्यानामेव यासां कासांवि-
 दग्रहणम् । पृथ्यास्वस्तिदेवताल्लिङ्गकयाज्यानुवाक्ययोस्मावात्तावतो(त्यो)राश्रलायनो-
 कयोरेव ग्रहणमिति वाच्यम् । स्वसूत्रे प्रायणीयाप्रयुक्तयाज्यानुवाक्यानामविहितत्वे-
 नाऽऽश्रलायनेन विहितत्वेनाविहितविहितानां मध्ये विहितानामेव ग्रहणस्य युक्तत्वात् ।
 हौत्रशास्त्रविषये स्वसूत्रे वचनाभाव आश्रलायनोक्तस्यैव प्रबलत्वाच्च । नचैवमाश्रला-
 यनोक्तानामेव ग्रहणमस्तु माऽस्तु यासां कासांचित्तपाऽपि पाठस्तु स्वशास्त्रादीन्
 भवत्विति वाच्यम् । एतस्य मन्त्रपाठस्यात्र सावकाशत्वेनाविधानानुरोधेन तत्पाठस्यैव
 ग्रहीतुमुचितत्वात् । सवितुदेवताविषयकयाज्यायाः स्वशास्त्रायामभावेन तदुक्तयाज्याग्र-
 हणं तदनुरोधेन तदुक्तानामेव वाऽऽश्रलायनपाठस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वात् । विना निर्वा-
 हाभ्युपगमैतस्या ग्रहण इतरासामपि तच्छास्त्रागतानामेव ग्रहणं प्रकरणनियमितत्वात् ।
 शास्त्रापाठितमन्त्रैर्निर्वाहासंभवेनाऽऽश्रवादीनामेवात्र ग्रहणात् । एताभ्यामिद्वोपांशुयाजधर्मे-

भैतावतलो देवता यष्ट्याः । आश्वमागाविष्टाऽऽज्येन देवतावतलो यजतीति कात्या-
यनः । कस्यकारश्च संज्ञावेण पञ्चकृत्वो भुवामभिचारयतीति भुवक्षाज्यभागयोः सस्यं
प्रदर्शयति । तत्र प्राकृताज्यमागार्थमेकमभिचारणं दृष्टम् । उपांशुयानचतुष्टयार्थं
चत्वारि । प्राकृताज्यभागयोः सस्य एवैतद्वचनमुपपद्यते नान्यथा । तस्माद्विद्येते
एवाऽऽज्यमागाविति । अन्यस्तु मतम्—अस्तेतेषां प्रधानहविष्टमिष्टाऽऽज्यभागयोरनुप-
देशात् । आतिथ्यायामुपदेशाच्चक्षुषी वा एते यज्ञस्येत्याश्वमागकार्यस्य चक्षुषः । चक्षुषी
वा एते यज्ञस्य यदग्नीषोमावेत्याग्नीषोमयोर्दर्शनात् । सूत्रस्थस्याऽऽज्यभागशब्दस्याऽऽ-
ज्यभागनिवृत्त्यर्थत्वाच्च प्राकृताज्यभागौ न भवत इति । आज्यमागाविष्टा यजेते-
त्याहपरश्वस्तावेतौ न भवत इत्याख्येन इति भरद्वाजः । शंयन्ते यमनाज्यभागेत्याश्वला-
यनः । भेक्षणं चरुणामिति परिभाषया भेक्षणेनावदानम् । अदितिमागान्तरं मारुती-
मृचमनुब्रूयात् । अदितिमिष्टा मारुतीमृचमन्याहेति श्रुतेः । तत्र प्रक्षेपानन्तरमेवेति
केचित् । अनुमन्त्रणान्त इत्यन्ये । प्रत्याक्रमणानन्तरमिति परे । इद्वेति क्त्वाप्रत्ययात्प्रक्षे-
पानन्तरमेवेति युक्तम् । मन्त्रसमाप्ताये सूत्रे चानुक्तत्वात्कृताकृतं मारुत्यनुब्रवणम् । सा
च मरुतो यद्वच इत्युक्ता बोधार्थेन । समारुयावशादध्वर्युकर्तृकं मारुत्यनुब्रवणम् ।
नाज्याऽऽघातीयादित्यचरुधर्माः । प्रापकाभावात् । स्थाळी चरुस्थाली । निष्कासः
स्थालीभेक्षणसंज्ञो लेपः । सर्वालोदनार्थो दर्शो भेक्षणम् । निष्कासस्य स्वतन्त्रतयोपा-
दानात्स्थालीतः पृथक्कृत्यैव प्रज्ञातं निदधाति शिख्यादौ । एवं स्थाळीभेक्षणे अपि
प्रज्ञाते स्थापयितव्ये । निधानवचनादेव भेक्षणानुप्रहरणं न निष्कासनिधानवत्तादितरस्य
हविःशेषस्य कृत्स्नस्य स्विष्टकृदादिचतुर्धाकरणान्ना कृत्स्नाऽपि प्रतिपत्तिरस्तीति गम्यते ।
अन्यथा स्थाळी चरुशेषं भेक्षणं च निदधातीत्येव ब्रूयात् । तस्माद्विषयमात्रं निधातव्यं
तस्यातिरिक्तस्य सर्वाः स्विष्टकृदादयो यथायथं प्रतिपत्तयः कर्तव्या एवेति । अपूर्वत्वा-
त्प्राशित्रनिवृत्तिः प्राशित्रमपि प्रतिपत्तिरिति केषांविन्मतम् । अस्मिन्पक्षे प्राशित्रमपि
भवत्येव । चातुर्धाकरणिकनष्टमार्गं ब्रह्माऽपि सर्वैः सहैव यक्षयति । शंयुवाकान्तत्वा-
दिष्टेः शंयुवाकान्ते वा । एतच्चावशिष्टप्रतिपत्तिकर्मणाधननुष्ठानपक्षे । अनुष्ठानपक्षे तु
क्रमप्राप्ते स्थाने शेषकरणात्प्राक्निधानमुत्सर्गकाले वा । अनेन त्यागो व्यावर्त्यते ।
चकारः साहित्यार्थः । तेन त्रयाणामेकत्रैव निधानं भवति ।

भुवायाः शेषं करोति ।

पूर्वव्याख्येयं, प्रयोजनं च पूर्ववत् ।

शंयन्ता कृत्स्ना वा ।

भवतीत्येव शेषः । कृत्स्ना भवति न यजमानभागमवद्यति । यदि शंयन्तेस्येतावतैव
प्राशिकर्तव्यमस्तत्त्वमेव शंयन्तेतिवचनं शंयन्तत्वपक्ष एवायमपूर्वत्वप्रकारो न कृत्स्नत्व-

पक्ष इति योतनार्थम् । तेनान्याधानप्रभृति कृत्स्नपि कर्म भवति ननु शंखान्तस्याज-
निवृत्तिः । शंखिहान्तत्वे विकल्पः स्यात्परेषु परम्पन्नूपाजस्य प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्,
नित्यानुवादो वा कर्मणः स्यादश(शा)ब्दत्वादिति नैमिनिन्यायानुगुणत्वात्स्वशास्त्रानुगु-
णत्वाच्च पूर्वः पक्षो मुख्य उत्तरो दुर्बलः । स च न्यायो दशमाध्याये सप्तमे पादे
वर्तते । सूत्रार्थस्तु शंखिहान्तराविधानादेव तदुत्तरकर्मनिषेधः सिद्धस्तेनैव पत्नीसंयाना-
नूपाजनिषेधसिद्धौ पुनरुभयोर्निषेधोऽनर्थको व्यर्थः स्यात् । अत उभयोर्निषेधोऽज्ञान्त-
राणामकर्तव्यताप्रतिषेधेन कर्तव्यताविधानार्थ इत्यवश्यं वक्तव्यम् । पत्नीसंयानानेव न
कुर्यात्, अन्यानि तु कुर्यादेव । अनुयानानेव न कुर्यात्, अन्यानि तु कुर्यादेवेति ।
तेन पत्नीसंयानानूपाजप्रतिषेधेन कृत्स्नसंस्थाविधानाच्छंखिहान्तवचनेन तत्संस्थाविधाना-
ह्वयोः संस्थयोर्विरोधाद्विकल्पो भवेदिति पूर्वसूत्रार्थः । उत्तरसूत्रार्थस्तु नित्यानुवादो
नित्यत्वाय शंखिहान्तविधेर्नित्यत्वाय । अयमेव विधिरित्यो न कृत्स्नसंस्था । तस्मा-
त्प्रशस्तोऽयमेव विधिरिति प्राशस्त्यायानुवादो नित्यानुवादः । वाशब्दः पूर्वपक्षन्या-
वर्तकः । नित्यानुवादो निषेधो ननु पत्नीसंयानानूपाजेतरकृत्स्नकर्मविधायक इति ।
कुतः, कर्मणः पत्नीसंयानानूपाजानातिरिक्तकर्मणोऽश(शा)ब्दत्वाच्छब्देन विविना
गम्यः शाब्दो ॥ शाब्दोऽशाब्दस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । कृत्स्नसंस्थापरतायां स्पष्टो
विधिर्नास्ति येन विकल्पो वक्तव्यः । नित्यानुवादत्वेनोपपत्तेर्विधिर्यत्तानकल्पनमशु-
क्तम् । तथाच नैव कृत्स्नसंस्थेति संस्थाप्यपक्षे पत्नीसंयानानां विकल्पः । तथाचाऽऽ-
पस्तम्भः—शंखान्ता संस्थाप्या वा पत्नीस्तु न संयानयेत्ता उदयनीये संयानयेत्समे
वा कार्ये इति । समे उभे अपि पत्नीसंयानवत्यावित्यर्थः । ननु प्रकृतौ द्वौ शंखौ पत्नी-
संयानानां पुरस्तादेकः पश्चादन्यः । तत्रोत्तरेणैव शंखुना तदन्तताविधिः । एवं च
शास्त्रान्तरीयः, पत्नीसंयाननिषेधोऽप्यर्थवान् । अन्यथाऽनुवादमात्रत्वापत्तेः । अतः
पत्नीसंयामवर्जमुत्तरशंखान्तं सर्वं कार्यमिति चेन्न । प्रयोगोपरमस्यैव शंखान्तत्वे
निमित्ते विधानात्पूर्वस्मिन्नपि शंखौ कृते निमित्तस्य संभातत्वेन तत्रैवोपरमस्य युक्त-
स्यात् । पत्नीसंयानप्रतिषेधस्तु नित्यानुवादत्वेनार्थवादमात्रमौचित्येन शंखान्तत्वस्तुत्यर्थं
न विरुध्यते । तथाच दशमेऽध्याये षष्ठे पादे नैमिनिः—‘प्रतिषेधार्थवत्वाच्चोत्तरस्य
परस्तात्प्रतिषेधः स्यात्, प्राप्तेर्वा पूर्वस्य वचनादतिक्रमः स्यात्’ इति । सूत्रार्थस्तु
पत्नीसंयानानूपाजप्रतिषेधार्थवत्वादुत्तरस्य शंखिहस्य परस्ताद्यत्कर्तव्यं तस्य प्रतिषेधः
स्यादिति । तथाचानुवादो न भवति निषेधे किंतु इतरकर्तव्यताशोधक एवेति । तथाच
पूर्वाधिकरणसिद्धान्तोपरि आक्षेपकमिदमधिकरणमिति पूर्वसूत्रार्थः । उत्तरसूत्रार्थस्तु
पूर्वस्य शंखिहस्य प्राप्तेरतिक्रमो वचनात्स्पष्टवचनास्स्यात् । उपस्थितपरित्यागे स्पष्ट-
वचनामात्रात्पूर्वत्रैवोपरम इति ।

न यजमानभागमवधति यदि शंस्यन्ता ।

शंस्युनाऽन्तो यस्याः सा शंस्यन्ता । शंस्यन्तेति पाठोऽप्याठ एव । न यजमानभागमवधति सर्वेषु सौमिकेष्विष्टिपशुबन्धेष्वित्यनेनैव निषेधसिद्धाविदं वचनं कृत्वायां यजमानभागनिषेधो नात्र प्रवर्तत इति बोधयितुम् । कृत्वायां यजमानभागसत्त्वमनेन गम्यते । धुवाशेषस्याग्रे कार्यन्तरविधानात्संस्थाप्यपक्षेऽपि न समिष्टयजुः । नच यज्ञविमोक्तः । संस्थाप्यपक्षेऽन्तिमप्रायश्चित्ताद्दुर्त्यर्थाग्रहणयोर्नाऽऽज्यमायनम् । स्विष्टकृदभिषारणद्वये स्थाप्यायनं मवत्येव । दक्षिणादानवर्गे ब्राह्मणभोजनान्तमितरत्सर्वं भवति ।

अत्र राज्ञो निवपनमेके समामनन्ति ।

राज्ञो निवपनमुत्तरवेदिदेश इत्यारम्भ प्रेषान्तं कर्म प्रागुक्तं तत्तत्र न कर्तव्यं किंत्व-
प्रास्मिन्काले कर्तव्यमित्येक आचार्या वदन्तीत्यर्थः ।

धुवाशेषाच्चतुर्गृहीतं पञ्चगृहीतं वा गृहीत्वेषं ते शुक्रतनू-
रिति दर्भेण हिरण्यं निष्टक्यं बद्ध्वाऽऽज्येऽवदधाति ।

चतुरपत्तिनश्चतुर्गृहीतं पञ्चापत्तिनः पञ्चगृहीतमिति व्यवस्थितविकल्प इति केचित् ।
प्राकृतं धुवाप्यायनम् । निष्टक्यं शिखाबन्धनवर्धेण हिरण्यं बध्वाकृति बद्ध्वा
जुह्वां गृहीत आज्येऽवदधाति येन हिरण्यं बद्धं तं दर्भं धृत्वा दर्भबद्धं तद्विरण्यं
जुह्वां गृहीत आज्येऽवनतः सन्निपतीत्यर्थः । निष्टक्यं शब्दश्छन्दसि निष्टक्येदेवदूयेति
सूत्रेण निपातनात्साधुः । गच्छेत्त्यन्तो मन्त्रः । प्रसूतारहिता दीर्घा दर्भाः । कुशास्तु
हस्ताः सप्रसूताः । यत्परुषि दिनं तद्देवानामिति श्रुतेर्देवकार्येष्वेते दर्भाः पर्वाच्छिजा
एव । यत्समूहं तत्पितृणामिति श्रुत्या पितृकार्येषु समूहत्वोक्तेरर्थादेवकार्येषु अमूलत्वं
दर्भेषूक्तं भवति । तृणं तु च्छिन्नाग्रो दर्भ इति सार्वत्रिकम् । रजतसुवर्णयोर्हिरण्यस्या-
विशेषेऽपि तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यमित्यादिना सुवर्णरूपहिरण्यस्यैव सर्वदा भार्य-
त्वोक्त्या पवित्रत्वोक्ते रजतस्य दुर्वर्णत्वेनामकृत्वात् ।

असङ्गं तद्यत्नेन देवकार्ये विवर्जयेत् ।

इति स्मृतौ देवकार्ये तन्निषेधादश्रुतत्वेन निन्दितत्वाच्च सर्वत्र देवकार्ये सुवर्णात्मक-
हिरण्यस्यैव ग्रहणं ननु दुर्वर्णरजतात्मकस्य । तत्र हिरण्यस्य मानमैच्छिकम् । तस्मि-
न्नावधातीत्येतावन्तैव सिद्ध आज्यग्रहणं श्रुतौ घृतशब्द आज्यमाग्रमाचष्टे ननु यदग्नि-
यत तद्घृतमभवदिति श्रुतिसिद्धयनोभूतमेवाऽऽज्यमाचष्ट इति दर्शयितुम् । अतो वनी-
भूतवस्यावधानसमये न नियमः ।

उपक्रुता सोमकयणी समङ्गा बन्धुमती यथाऽग्नीषो-
मीषी बधुररुणा रोहिणी धोपध्वस्ता मयीनाऽथ वा

रोहिणी पिङ्गाक्षी बभ्रुलोम्नी श्वित्रोपकाशा पृश्नि-
वाला पृश्निशफैकहायनी द्विहायनी त्रिहायणी वा
ज्वरसीति तामीक्षमाण एतच्चतुर्दशितं जुहोति ।

अन्वारब्धे यजमान इति नौधायनः । सोमः ज्ञेयते यथा गवा सा सोमकयणी
सोपकृता भवति । उपकृतेति मूतनिर्देशादेतद्विषयानुष्ठानारम्भात्पूर्वमेवोपकल्पनं कर्त-
व्यमित्यवगतं भवति । समङ्गा संपूर्णाङ्गा । बभ्रुमती, अत्र बभ्रुशब्देन स्वहिता मातु-
पितृभ्रातृसखायो गृह्यन्ते । तेन मातृपितृभ्रातृसखिमतीत्यर्थो भवति । अनु स्वा माता
मन्वतामनु पिताऽनु आता समन्व्योऽनु सखा सयूथ इति मन्ववर्णादयमर्थो लभ्यते ।
यथाऽग्नीषोमीय इत्यनेन वक्ष्यमाणे स्थूलत्वपीवत्वे अतिदिश्येते । यथा निरुदपशुबन्ध
इत्यग्नीषोमीये वचनादुपकृतः पशुरकूट इत्यादीनि पशुसूत्रोक्तानि लक्षणान्यप्यतिदि-
श्यन्ते । उपकृता सोमकयणी यथाऽग्नीषोमीय इत्येतावतैव समङ्गत्वबभ्रुमत्त्वभिन्नौ
पुनर्वचनं समङ्गत्वबभ्रुमत्त्वे एवाऽऽवश्यमेव न यामन्यतरत्वं स्थूलत्वं पीवत्वं वापीति ।
कृष्णधेतत्वं तु बभ्रुत्वादिविशेषविधानादेव निवृत्तं भवति । बभ्रुः पिङ्गला । अरुणा
कपिशवर्णा । रोहिणी सत्युपध्वस्ता, उपध्वस्ताऽन्येन वर्णेनाभिभूतो यो वर्णः स
उपध्वस्तस्तद्वर्तु कचिदप्रदेशे केवलरोहिणी कचिदप्रदेशे मिश्रितवर्णा, एतादृशवर्णद्वय-
विशिष्टैत्यर्थः । बभ्रुवर्णा, अरुणवर्णा, लोहितमिश्रितवर्णात्मकवर्णद्वयवतीति श्रितयाम्य-
तमा सोमकयणीत्यर्थः । रोहिणी, उपध्वस्तेति द्वयोः पृथक्पदार्थत्वेऽग्रे रोहिणीपदवैय-
र्थ्यापत्तिरतो विशिष्ट एव पदार्थः । न चैवमपि तद्दोषतादयस्थं शङ्क्यम् । तस्य
केवलरोहितवर्णपरत्वेन तदभावत् । प्रपीना मांसला । केपितु अप्रपीनेतिपदच्छेदं
कृत्वा प्रपीनोऽहोमसदृशवर्णा तदप्येति व्याचक्षते । मध्येऽयशब्दो भिन्नकमार्थः ।
तेनेत उत्तरं सर्वं समुचितमेव विकल्पते । अत्राऽऽपस्तम्बो विशेषमाह—द्विरूपया
राजन्यस्थेति । द्विरूपा श्वेतकृष्णा । यच्छ्वेतया क्रीणीयाहुश्चर्म यजमानः स्याद्यत्कृष्ण-
याऽनुस्तरणी स्यात्प्रमायुको यजमानः स्यादिति पूर्वत्र तयोरेव वर्णयोरुपक्रान्तत्वात् ।
षोडश्यादौ विशेषो वक्ष्यते । रोहिणी केवलरक्तवर्णा । पिङ्गाक्षी पिङ्गनेत्रा । बभ्रुलोम्नी
प्ररुडकपिलवर्णलोम्नी नानाजातीयवर्णैर्लोमभिः कश्चित्कश्चिदुपेता वा । श्वित्रोपकाशा
श्वित्रं चित्रं कुण्डं तत्समानवर्णा । वाला अक्ष्णोर्यस्याः सा पृश्निवाला श्वेतपृष्कवाला ।
पृश्निशफा श्वेतपृष्कसुरा । एकं हायनं यस्याः सैकहायनी । एवं द्विहायनी त्रिहायनी-
स्वत्रापि, हायनशब्दो वर्षवाची, एकवर्षा द्विवर्षा त्रिवर्षा वेत्यर्थः । दामहायनान्ता-
चेत्यनेन सूत्रेण क्षीप् । श्वितुर्म्या हायनस्य गत्वं वाच्यमिति त्रिहायणीत्यत्र गत्वं,
वयोवाचकत्वात्कीर्णत्वे युक्ते एवात्र । एतच्चैकहायनीत्वादिकं साधारणं ज्ञेयम् ।
मचारुण्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीत्यत्रारुणगुणस्यामूर्त्तत्वेन क्रयसाधनत्वासंयवात्तदी-

यद्वन्वेषु वासःप्रभृतिषु सर्वेषु निवेश इति वाच्यम् । अमूर्तस्यापि द्रव्यपरिच्छेदद्वारा साधनत्वसंभवेन द्वारापेक्षायां च स्ववानयोपासकहायनीसंबन्धस्य कल्पनेनैकहायन्या-
मेव निवेशस्य भीमांसकैरङ्गीकारात् । तथा च तृतीयाध्याये प्रथमे पादे जैमिनिः—
अर्थैक्यत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्मनियमः स्यादिति । सूत्रार्थस्तु—अर्थैक्यत्वे तत्प्रयुक्तैः
कर्मकयत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्मनियमः स्यादिति । परस्परान्नयरूपः स्या-
दिति । तां सोमकयणीं गामीक्षमाणः पश्यन्नूरसीति मन्त्रेणैतत्पूर्वगृहीतं चतुर्गृहीतं
ब्रूहीति । ईक्षमाण इति वर्तमानशानचेक्षणहोमयोः समकालत्वम् । प्राग्ब्रूयात्पश्चात्
एव पुरस्तादाहवनीयस्य प्राङ्मुखी सोमकयणी गौः स्थाप्या । कामादेकद्वारे सर्वतः
परिश्रिते बहिःस्थिताया ईक्षणानुपपत्तेः प्राग्ब्रूयात्पश्चात् स्थापनम् । एतच्चतुर्गृहीत-
मिति विशिष्टेनैकवचनेनोपयोगोर्विनिर्गोदादिदे ज्ञायते यत्र यत्रैतच्छब्दपूर्वकचतुर्गृहीत-
विनियोगविधित्तत्रं पञ्चगृहीतविधिर्विकल्पते । शते पञ्चाशदिति न्यायेन पञ्चसंख्याया-
मपि चतुःसंख्याया अनुप्रवेशाच्चतुर्गृहीतहोम एव सः । अधिकं प्रविष्टं ननु तद्धानिरिति
न्यायादधिकसंख्याप्रवेशोऽपि चतुःसंख्याया हानिर्नास्ति । नचैवं पञ्चगृहीतायतिप्रसङ्ग-
स्तत्रापि चतुःसंख्याननुप्रवेशसत्त्वादिति वाच्यम् । चतुर्गृहीतहोमसंबन्धवर्थावस्थं चतु-
ष्पादः पशवः पशून्नेवावरुन्वे अतस्तो दिशो दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठतीत्यस्य पञ्चगृहीतं
भवति पाङ्गा हि पशवः पञ्च देवता यजति पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठतीत्युपपत्त्यव-
गतपञ्चसंबन्धवर्थावस्थं च समत्वेन षट्संख्याविषु तदभावेनातिप्रसङ्गवारणात् । न्यून-
संख्यावारणं तु चतुःसंख्याया अनुप्रवेशाभावादेव सिध्यति । अत इदं सिद्धमेतच्छब्द-
पूर्वकचतुर्गृहीतविनियोगविधौ पञ्चगृहीतमपि विकल्पत एव तेनापि चतुर्गृहीतहोम-
विधिसिद्धिरिति । नच चतुर्गृहीतवचनस्य हिरण्यव्यावृत्त्यर्थत्वमेवास्तु इति वाच्यम् ।
हिरण्यव्यावृत्तेस्तु घृतादुद्धरतीत्यग्रे विधानादेव तत्सिद्धत्वेनैतस्य तद्व्यावृत्त्यर्थत्वानुप-
पत्तेः, चतुर्गृहीतवचनवत्पञ्चगृहीतवचनस्यापि कर्तव्यतापत्तेश्च ।

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा शुक्रमस्य-

मृतमसीति हिरण्यं घृतादुद्धरति ।

अपरमिति वचनं पूर्वेण संबन्धार्थम् । तेनेयमपि भ्रुवाशेषादेव होतव्या । अपर-
मित्येतावत्येवोच्यमाने पञ्चगृहीतस्यापि पक्षे प्राप्तिः स्यात्सा मा मुदित्येतदर्थं चतुर्गृही-
तवचनम् । प्रथमयोर्भ्रुवाप्यावर्धं ध्रौवसमाप्तिः । घृतवचनमाज्यस्य द्रवीभूतत्वं सूचयितुम् ।
क्षरणदीप्त्योरित्यस्माद्धातोरङ्गिवृत्तिः क इत्युणादिसूत्रेण कः । एतेन घृतस्यापा-
दानत्वमपि विबोद्धुं शक्यं भवति ।

वैश्वदेवश्च हविरित्याभिमन्त्रयते ।

आज्यमित्येव शेषो ननु हिरण्यं मन्त्रे हविरिति श्रवणात्, आपस्तम्बेन स्पष्ट-
तयाऽभिधानाच्च ।

हविरसि वैश्वदेवमित्यनेषते ।

अवनतो भूत्वेत्यत इत्यर्थः । अत्राप्याज्यमित्येव शेषः । मन्त्रे हविरिति श्रवणात् ।
एतदन्तर्मासीनतैव ।

सूर्यस्य चक्षुरारुहमिति सहिरण्येन

पाणिनाऽऽदित्यमुपतिष्ठते ॥ ५ ॥

सहिरण्येनेति पाणिविशेषणम् । पाणिनेतितृतीयेत्यर्थं भूतलक्षणे । तेन पूर्वमेवावश्यं
हिरण्यं पाणौ भवति ।

अशून्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः ।

इति स्मृत्या पवित्रत्वेन सर्वदाऽङ्गुलिषु हिरण्यधारणं विहितं ततो भिन्नं पाणितले
हिरण्यधारणमपूर्वमनेन विधीयते ॥ स्मृतिसिद्धं यत्रङ्गुलिषु हिरण्यधारणं तस्यैव कर्मा-
ङ्गत्वमनेन विधीयत इति वा । तेन श्रौतमपि प्राथम्येन कर्तव्यं भवति । अङ्गुलिषु
हिरण्यधारणेनापि पाणौ हिरण्यधारणं भवत्येव । अङ्गुलीनामपि पाणित्वात् । अन्य-
थाऽशून्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैरिति करस्य सुवर्णरजतकुशसंनन्वविधानेना-
ङ्गुलीनां तद्विषयत्वेन तत्र धारणस्य स्मृतिविरुद्धत्वापत्तेः । करपाणिशब्दौ हि पर्याय-
भूतौ । उपस्थाने तिष्ठताऽऽसीनता वा । मन्त्रोपतिष्ठत इत्यत एव तिष्ठता सिद्धेति
वाच्यम् । उपान्मन्त्रकरण इत्यात्मनेपदविधानाज्ज्ञात्र तिष्ठता घातुप्रत्यययोरर्थः किंतु
मन्त्रकरणमङ्गलिकरणपूर्वकं विनयेनऽऽशीर्याच्चा । तदुक्तमाहिताग्नेराशीर्यदाग्निमुप-
तिष्ठत इति । तस्मादुपस्थानादन्येव तिष्ठता । यदि उपस्थानान्तर्गतैव तिष्ठताः
स्यात्तदा तिष्ठन्ती गार्हपत्यमुपतिष्ठते, उत्तराभाहुतिमुपोत्थाय कवातिर्पृक्कृत्वाऽऽहवनी-
यमुपतिष्ठत इत्यत्र यथायथं तिष्ठतोपोत्थानविधानं न कृतं स्यात् । अतो यत्र यत्र
विधानं तत्रैव, अन्यत्र स्वनियम इति सिद्धम् । तथाच मन्त्रप्रतिपाद्यं पदार्थं ध्याय-
न्निमुद्रायुत आशीः (शिषं) प्रार्थयन्मन्त्रं पठेदित्येष उपस्थानशब्दार्थो भवति । अत्र
पाणिनेति वचनादङ्गुलिना नोपस्थानं किंतु पाणिनेति । यत्र यत्र दक्षिणग्रहणं
क्रियते तत्रैव दक्षिणाङ्गस्य ग्रहणमन्यत्रानियम इति तत्र तत्र दक्षिणग्रहणेन ज्ञाप्यते ।
प्रकृते दक्षिणग्रहणाभावादनियम एव । एवमन्यत्रापि । एतच्च निर्दिष्टाङ्गविषयम् ।
अनिर्दिष्टाङ्गविषये तु दक्षिणस्यैव ग्रहणं नियतम् । अत्र ज्ञापकं याजुषदर्शपूर्णमास-
हौत्रसूत्रे सव्येन तूष्णीमाग्रेधमित्युत्तरसूत्रात्पूर्वत्र दक्षिणस्य प्राप्ता दक्षिणग्रहणमनि-
र्दिष्टस्थले दक्षिणस्यैव ग्रहणमिति । विपश्चित्यन्तो मन्त्रः ।

चिदसीति सोमक्रयणीश्च सश्चास्ति ।

आसीन एव । संशब्दो मन्त्रस्य स्पष्टोच्चारणं गमयति । तेनोपांशुता निवृत्ता
भवति । अनेक्षणविशिष्टं मन्त्रोच्चारणं संशासनम् । संशासनवाच्यस्य शिस्तणस्य

पत्न्यामेव संपवात्तस्या एव ग्रहणं स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थं सोमकयणीमितिवचनम् । नन्वेवं तां संशास्तीति तच्छब्देनापि तद्ग्रहणं संपवति किमर्थं सोमकयणीमिति वचनमिति चेत्तत्त्वम् । तच्छब्दस्य प्रसिद्धिवाचकत्वस्यैव संशिक्षणानुरोधेनावश्यं स्वीकर्तव्यतया तद्व्योपतादवस्थापत्तेः ।

मित्रस्त्वा यदि वध्नास्त्विति दक्षिणे पूर्वपादे वध्नाति ।

आसीन एव । सोमकयणीमिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । श्रीवाध्यावृत्त्यर्थं पादग्रहणम् । एतावानेव मन्त्रः ।

पूषाऽध्वनः पात्विति नयति यम सोमोऽ-
वद्धामकर्णगृहीतां वद्धां वा कर्णगृहीताम् ।

पूषाऽध्वनः पात्विति मन्त्रेणावद्धामकर्णगृहीतां वद्धां कर्णगृहीतां वा नयति यत्र सोम इत्यन्वयः । अत्रापि सोमकयणीमित्यनुवर्तते । अवद्धामित्यादीनि सोमकयणी-विशेषणानि । यत्र सोम इत्यत्र न्युसो भवतीति शेषः । अवद्धामकर्णगृहीतामिति पक्षः स्वशाखास्यः । वद्धां कर्णगृहीतामिति पक्षः शाखान्तरीयः । अवद्धां यदि अवद्धां वद्धां यदि वद्धाम् । यदवद्धा स्यादयता स्याद्यत्पदि वद्धाऽनुस्तरणी स्यात्प्र-मायुको यजमानः स्याद्यत्कर्णगृहीता वार्ध्वग्री स्यात्स वाऽन्यं जिनीवास्तं वाऽन्यो जिनीवान्मित्रस्त्वा यदि वध्नास्त्वित्याह मित्रो वै शिवो देवानां तेनैवैनां यदि वध्ना-तीति श्रुतौ यदवद्धा स्यादयता स्यादित्यनेन बन्धनं प्राप्यते तन्नाम्ने यदवध्वननिधे-वाङ्गीवाबन्धनविषये पर्यवस्यति । अयताऽनिधिमिता गमने । अनुस्तरणी मृतसं-न्धिनी गौरिव । प्रमायुक्तो शीघ्रमरणः । वार्ध्वग्री शङ्खग्री, अथवाऽवद्धां श्रीवाध्यामपि अवद्धाम् । अनिधिमितत्वं तु हस्ताभ्यां दाढ्येन धारणेन संपादनीयम् । वद्धां श्रीवाधां वद्धाम् । यदि वध्वनं तु उभयपक्षेऽपि निषिद्धमिति । मन्त्रपाठमात्रेण मित्रकर्तृकपद्धन्धनं भवति । मित्रस्य कस्याणरूपत्वादनुस्तरणीत्वं तत्प्रयुक्तं यजमाने प्रमायुक्तत्वं च न । स्वकर्तृकपद्धन्धने हि न दोष इति । एतदर्थकं छिन्नं स्पष्टं प्रदर्शयितुमेव मित्रस्त्वा यदि वध्नास्त्विति कुस्त्रः पाठः । उत्तरस्य मन्त्रस्तेन्द्राय सोममित्यन्तः ।

तस्या वस्यसीत्येतैर्मन्त्रैर्दक्षिणेन

पूर्वपादेन वदपदान्यनुनिक्रामति ।

अत्रापि सोमकयणीशब्दानुवृत्त्यैव सोमकयण्या लोपे तच्छब्दः संशासनबन्धन-नयनान्यतरस्य लोपे विस्मृत्याऽनुनिक्रामणे कृते प्रायश्चित्तेन न धारितार्थं किंतु लुप्तं कृत्वा पुनः वदपदानुनिक्रामणस्यापि करणमितिज्ञापनार्थः । नचाध्वर्युन्यावृत्त्य-र्थं तस्य श्रीछिन्नेनासीति शब्देन च सिद्धेः । नच पत्नीन्यावृत्त्यर्थत्वं तस्या अनु-

तस्मिन्निर्वादेव प्राप्तिमावसिद्धेः । तस्या उदकप्राप्ता मोयमानाया वस्वसीत्यारम्भा-
स्थानताः पञ्चमन्त्राः । एतैरिति वचनं प्रतीकोपात्त एक एव मन्त्र इत्येतादृशमर्थं व्यावर्त-
यितुम् । मन्त्रैरिति वचनमेकैकेन मन्त्रेणैकैकं क्रमणमिति ज्ञापयितुम् । अनु आनुपूर्व्येण
निक्रामति निगृह्य क्रामति क्रामयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितोऽप्र णिञ् । अथवा तस्या
दक्षिणेन पूर्वपादेन यानि षट्पदानि कल्पन्ते तान्यध्वर्युरनु पश्चात्तरी क्रामति
आक्रामति उपर्युपरि निदधातीति तात्पर्यार्थः । दक्षिण एव पादोऽप्राधिकारात् ।
अस्मिन्पक्षे णिञ्ज्ञाऽऽश्रयणीयो भवति । अत्र यजमानः पत्नी चापि गच्छतः ।
अध्वर्युमनु यजमानस्तपनु पत्नी । तथाच बौधायनः—अन्वययजमानोऽनूची पत्नी
स्थार्छी पद्धरणीमादावेति । गच्छतीति शेष उभयत्र । पदं हियतेऽनयेति पद्ध-
रणी तां स्थार्छीमादाय गच्छतीत्यर्थः । अन्यथाप्याह—अथैवा२ सोमक्रयणीमग्ने
शालामुदीचीमतिवित्स(वात्)यन्तीति ।

बृहस्पतिस्त्वा सुप्ते रण्वत्विति सप्तमं पदमभिगृह्णाति ।

सप्तमपदानुनिक्रमणं तूष्णीमेव मन्त्रानुपदेशात् । अभिगृह्णाति च्छादयति ।
अञ्जलिनेति शेषः । उत्क्रमभिगृह्णात्यञ्जलिनेति प्रकृतौ दर्शनात्, आपस्तम्बेन स्पष्टो-
क्तत्वाच्च । एतेन वस्त्राच्छादनं व्यापत्यते । विकेत्विति मन्त्रान्तः ।

तस्मिन्निर्वाणं निधाय पृथिव्यास्त्वा

सुर्वज्राजिघर्षीत्येतत्तत्तुर्गृहीतं जुहोति ।

अत्रापि पूर्ववत्पञ्चगृहीतेन विकल्पः । तस्मिन्पदे हिरण्यं निधाय पृथिव्यास्त्वेति
मन्त्रेण चतुर्गृहीतं हिरण्यमनुपदे जुहोति । इष्टिशेषद्रव्यत्वात्परिक्रमणं नेति केचित् ।
छृतवति स्वहेत्यन्तो मन्त्रः । अत्र बौधायनः कर्मान्ते—किं देवत्या उ सप्त पदाहुति-
र्भवतीति प्रकृत्याऽऽश्रयित्येके वैष्णवीत्येके प्राजापत्येत्येके वाग्देवत्येत्येव ब्रूयादिति ।
तेनात्र वाग्देवता वाग्वा एवा यत्सोमक्रयणीत्यर्थवादाद्वाचे सोमक्रयण्या इदमिति त्याग
इति केचित् । हिरण्यस्योपर्येव होमः । यदध्वर्युरनग्राविति श्रुतेः । ध्रुवादोषनाशे पूर्व-
वद्भ्रूवैर्मन्त्रैर्गृहीत्वा तेन जूरतीति होमश्च । भ्रान्त्या कदाचित्स्विष्टकृद्दमिवारणद्वयेऽन्ति-
मप्रायश्चित्ताहुत्यर्थग्रहणद्वये वाऽऽप्यायनं कृतं चेत्तदा तेनैवैतौ जुहुयात् । उभयत्रापि
सर्वप्रायश्चित्तहोमोऽनाज्ञातजपादि च । यदि एकहायनत्वादिगुणादीशिष्टायां गवि क्रवायं
मोयमानायां देवाद्वावणि सप्तमपदपातस्तदा होमस्याऽऽरादुपकारकत्वाद्भावपक्षे च ।
अस्त्वाम्यञ्जनं तु यैः कैश्चिदपि पात्रुभिः कार्यम् । गुणलोपे मुख्यलोपानुपपत्तेः । न च
वानिनयामवल्लोप एवास्त्विति वाक्यम् । एतस्य परप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वाभावेन लोपस्य

वक्तुमशक्यत्वात् । वाजिनयागः परप्रयुक्तद्रव्योपजीवी । इह तु न द्रव्यं परप्रयुक्तं
 किंतु पांशुरूपस्य द्रव्यस्य यः संस्कार एकहायन्याः सप्तमपदनिधानात्मकः स एव
 परप्रयुक्त इति वैषम्याल्लोप एवात्र युक्तः । तथा च चतुर्थीध्याये प्रथमपादे नैमितिः—
 पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वादिति । सूत्रार्थस्तु पदकर्म सप्तमं पदमभिगृह्णातीत्यादि
 नयनस्य सोमकयण्या नयनस्य प्रयोजकं न भवति परार्थत्वाद्व्यर्थत्वात्, अन्योऽर्थः
 क्रयस्तदर्थत्वात् । नच शास्त्रान्तरे तस्याः सप्तमं पदमिति श्रवणात्तत्र च तस्या इत्यने-
 नैकहायन्याः परामर्शादेकहायन्याः सप्तमपदग्रहणार्थत्वे सति विनिगमनाविरहाजयन-
 स्योभयमपि प्रयोजकमेवेति वाच्यम् । तत्रापि ह्येकहायनी न स्वरूपेण प्रकृता किंत्वे-
 कहायन्या क्रीणातीति क्रयार्थत्वेनैवेति परप्रयुक्तत्वेन निर्दिताया एव विनियोगादिति
 विनिगमनाविरहासिद्धेः । तदर्थं निर्गलितोऽर्थः—याऽसौ क्रयार्थैकहायनी क्रयसिद्ध्यर्थं
 नीयते तस्याः सप्तमं पदं गृह्णातीति क्रयार्थाया एवैकहायन्या बुद्धौ विपरिवर्तमानायाः
 प्रसङ्गात्पांसुग्रहणोपकारतामात्रेण संबन्धेऽपि सप्तमपदवाक्यस्य निराकारस्तथा तदर्थ-
 स्त्वादेकप्रमाणमात्रात् क्रयार्थैकहायनी ननु पदपांसुग्रहणार्थेति ।

अपादाय हिरण्यं परिलिखितमिति स्फपेन पदं परिलि-
 खति यावद्बृहत्तमनु विमृतं भवति तूष्णीं विषाणया
 चानुपरिलिख्यास्मे शय इति स्यात्तर्था पदं निवपति ।

अपादाय गृहीत्वा । स्फयोऽत्रैष्टिको लौकिको वा । पदं पदसंबन्धिप्रदेशं परितो
 लिखति । कदाचित्पदप्रदेशाद्दहिरन्तरेव वा बृत्तं विमृतं प्रमृतं भवति तावत्परिमितमेव
 पदमनुलक्षीकृत्य परितो लिखतीत्यर्थः । अनेन केवलपदपरिमितप्रदेशस्यैव परितो
 लेखनं व्यावर्त्यते । प्रादक्षिण्यं परिभाषासिद्धम् । पुरस्तादुपक्रमस्तथाऽपवर्गः । त्रिः
 परिलिखतीत्यापस्तम्बः । अरिपक्षे सक्नुमन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिति ज्ञेयम् । परिलेखनार्थं
 स्फपादानं तूष्णीमेव मन्त्रानुपदेशात् । आपस्तम्बस्तु सावित्रेण स्फपादानमाह । अस्य
 ग्रीवा अपि कृन्तामीत्यन्तो मन्त्रः । विषाणया यजमानसंबन्धिन्या कृष्णविषाणया
 तस्या एवोपस्थितत्वात् । चकारो यावद्बृहत्तमनु विमृतं भवतीत्येतस्यानुकर्षणार्थः । एवं
 चात्रापि न ततो न्यूनं नाप्यधिकं परिलेखनमिति सिद्धं भवति । अथवा स्फपेन सह
 कृष्णविषाणायाः साहित्यार्थः । तेनोभाम्यां मिलिताग्राम्यां परिलेखनमिति सिद्धं
 भवति । पूर्वसूत्रान्मन्त्रस्यापि प्रतिभविष्यति तां वारयितुं तूष्णीमिति वचनम् । स्याली-
 शब्द आकारविशिष्टधातुमृन्मयान्यतरपात्रमाचष्टे । तेनैतद्वितरपात्रं भूमौ निक्षपनं चापि
 व्याकृतं भवति । पदं पादपांसुन् । स्यात्तर्था निवपतित्यत्रोपक्रान्तत्वाद्व्याप्यत्वादे
 पदग्रहणं कृष्णविषाणानिवृत्त्यर्थम् । ननु एतत्तच्छब्देनैव सिद्ध्यति किमर्थं पदग्रहण-

मिति चेत् । तर्हि कृष्णविषाणासाहित्यव्यावृत्त्यर्थं तद्व्यवहृतिमिति द्रष्टव्यम् । याव-
त्सूतमिति श्रुतेर्यावद्घृतमित्यर्थो द्रष्टव्यः ।

पदायतने सहिरण्यौ पाणी प्रक्षाल्य त्वे
राय इति पदं यजमानाय प्रयच्छति ।

पदायतने पदस्थाने । आयतनग्रहणं स्थाव्यां निसिप्ते पदे पाणिप्रक्षालनं व्यावर्त-
यितुम् । सहिरण्यौ हिरण्यसहितौ । अनेन हिरण्यस्यापि प्रक्षालनम् । अनेन पाणिप्र-
क्षालनेनेर्दं ज्ञायते पदपांसवः स्थाव्यां हस्तेनैव न्युप्या नतु स्फुपेन पात्रान्तर आनीय
तेन न्युप्या इति । एवं च दृष्टार्पणत्वमेवैतस्य हिरण्यस्य घृतलिप्तत्वात्प्रक्षालनं हिरण्यस्य
पाणिस्ताहित्येनैव प्रक्षालनम् । सहिरण्याविति वचनात् ।

तोते राय इति यजमानः पत्न्यै ।

प्रयच्छतीति शेषः । पत्न्यनेकत्वे तु महिष्या एव प्रयच्छति निधानार्थत्वात्,
अतस्कारकर्मत्वाच्च । आध्वर्यवमूत्रे वचनमवसररूपापनार्थम् ।

पाऽहं रायस्पोषेण विधोषमिति पत्नी प्रदीयमानं प्रतीक्षते ।

प्रदीयमानं पदं प्रतीक्षते, अभिमुखी भूत्वेक्षत इत्यर्थः । सर्वाभिरपेक्षणं कार्यं
संस्कारकर्मत्वात् ।

■ देवि देव्योर्वेदया पश्यस्वेति सोम-

ऋषय्या पत्नी संख्यापयति ।

संख्यापनानुकूलव्यापारां करोतीत्यर्थः । एतत्करणोभूतोऽयं मन्त्रः । तस्मादध्वर्यो-
रेव मन्त्रः । संख्यापनं प्रदर्शनम् । अत्रानेकासामपि तन्त्रेणैव संख्यापनं विभवात् ।
मन्त्रगतमेकवचनं तु ज्ञात्यभिप्रायेण समर्थनीयं न प्रकृतावूह इत्यूहनिषेधात्पत्नी सं-
ख्येतिषत् । संदृशीत्यन्तो मन्त्रः ।

उद्धमभय पृथिवीमिति पद उदपात्रं निनीय-

त्रैधं पदं प्रतिविभज्य गार्हपत्यस्य शीवे

भस्मानि तृतीयमुपवपत्वाहवनीये तृतीयम् ।

पदे स्थाव्यां निसिप्तेषु पदपांसुषु पात्रस्योदकमुदपात्रं पात्रसंबन्धि उदकं पात्र-
स्थितमुदकमिति यावत् । पात्र उदकमुदपात्रमिति । तात्पर्यार्थः पूर्ववदेव । राज-
दन्तादिशब्दवदयं समासः । उदकस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः । निनीयेतिपदयोगाद्-
यमेव समासोऽत्र नतूदकेन पूर्णं पात्रमुदपात्रमिति पात्रस्य निनयनासंभवात् । साम-
र्थ्यात्पदपांसुभिश्चणपर्याप्तं जलं यावति पात्रे संमाति तावत्परिमितम् । विस्तृताह-
तिमित्युदकनिनयनरूपार्थानुगुणल्लिङ्गादुद्धमभय पृथिवी भिन्नीत्यादिरन्वय इह एव

मन्त्रोऽत्र ग्राह्यः । त्रैवं संख्याया विधायै वा इति सूत्रेण क्रियाप्रकारे वर्तमाने संख्या-
शब्दादाप्रत्ययः । द्वित्रयोश्च धमुन् इति धाप्रत्ययस्य धमुन्नादेशः लकारस्योपदेशोऽननु-
नासिक इद्वितीयासंज्ञायां ह्रस्वमिति लकारस्येत्संज्ञायां तस्य लोप इतीतोर्लोपे तद्धिते-
ष्वचामादेरित्यादेवृद्धौ त्रैषमिति रूपं भवति । पदं पदपांसून् । प्रतिविभज्य प्रतीत्युप-
सर्गो विभजनमाभिमुख्येनैव कर्तव्यमित्येतादृशार्थघोतनाय । विशब्दो विभागरूपार्थ-
लाभाय । शतिसग्रहणमुष्णव्यावृत्त्यर्थम् । उष्णमस्मन्यग्निसत्तासंभवात्तत्र सोदकपदोपव-
पनेऽभ्युपघातप्रायाश्चित्तं प्रसज्येतेति भावः । परस्परपेक्षया सर्वेषु तृतीयत्वम् ।

प्रतिपिद्धमेकेषामाहवनीये ।

शास्त्रान्तरीयोऽयं प्रतिषेधः । अस्मिन्प्रश्ने द्वित्रैव विभागः ।

तृतीयं पत्नियै प्रयच्छति तत्सा गृहेषु निषत्ते ।

तत्तृतीयं पदं सा पत्नी गृहेषु शालासु । बहुवचनं प्राग्देशशाला पत्नीशाला वा-
शालेत्येतद्विधायान्यतमशालामध्ये निधानं कर्तव्यं नतु पत्नीशालाधामेव निधानमिति
नियम इति प्रदर्शयितुम् । शब्दस्वाभाव्यादेव वा बहुवचनम् । इष्टं चैतत्—अनङ्ग्या
अतुष्या गृहा माऽस्मद्विधीतनेतिमन्त्रे । अस्मिन्प्रश्ने पत्नीशालाधामेव निधानं तस्या
एव पत्नीसंवाञ्चित्वेन मुख्यत्वात् । तृतीयं पत्नियै प्रयच्छतीत्येतदनन्तरं तस्याः सका-
शात्पुनरावाय सोते राय इति यजमानः पुनः पत्नियै प्रयच्छति तत्र ते राय इति वा ।
अस्मिन्प्रदाने वैकल्पिकः सौत्रोऽयं मन्त्रः । यद्यपि च याजमानसूत्रे प्रक्तं पदं सोते
राय इति पत्नियै प्रयच्छति तत्र ते राय इति वेति । नचैतत्पूर्वप्रदानस्यैव शेष इति
वाच्यम् । उभयत्रोपादानस्य व्यर्थत्वापत्तेः । प्रक्तं पदमध्वर्युणा पत्निया इत्येव । प्रक्त-
मित्यत्राविशब्दोऽप्याहार्यः । पत्निया इत्यनन्तरं पुनःशब्दश्च । अनयैव रीत्या सूत्र-
संगतिर्भवति नान्यथेति द्रष्टव्यम् । अत्र प्रदर्शनं प्रयोगसंगत्या । ग्राहिण सप्तमपाते
पदपरिलेखनादि पत्नीकर्तृकप्रतीक्षणान्तं पदं उदपात्रनिनयनादि गृहे पदनिधानान्तं
च पदसंवाञ्चित्वाङ्ग्यते । पदावतने सहिरण्यपाणिप्रक्षालनं तु दृष्टार्थत्वाद्भवत्येव । ■
देवि देव्योर्वङ्ग्या पदयस्येति सोमक्यण्या पत्नी संख्यापयतीत्येतस्यापि पदसंवाञ्चि-
त्वाभावाद्भवत्येवानुष्ठानम् । लोपनिमित्तं सर्वप्रायश्चित्तहोमोऽनाज्ञातनपो विष्णुस्मरणं
च । बहुपत्नीकत्वे मुख्यया एव प्रदानं पदसंस्कारत्वात् । इत उत्तरं न पत्न्याः
साहिरयम् । प्रयोजनभावात् । अत एव बौधायनो नयन्ति पत्नीमित्याह ।

सूर्यस्य चक्षुरारुहमित्यत्राऽऽदित्योपस्थानमेके सप्तामनन्ति ।

पूर्वत्रोक्तमादित्योपस्थानं यत्तत्र न कर्तव्यं किंत्वत्रास्मिन्काले कर्तव्यमित्येव
आचार्या वदन्तीत्यर्थः । सूर्यस्य चक्षुरारुहमितिवचनमुत्तरोपस्थानस्यात्र क्रियाया
व्यावृत्त्यर्थम् ।

अपि पन्थामगस्महीति परिश्रितेन शकटेन च-

दिष्मतोद्धृतपूर्वफलकेन राजानमच्छ याति ।

परिश्रितेन सुगन्धितृणकटादिना । छदिष्मता तथाभूततृणनिर्मितच्छदिषोपर्याच्छा-
दनात् । उद्धृतानि पूर्वाणि पुराणानि पूर्वभागस्थानि वा फलकानि यस्य । अनेन
नूतनफलकानां योजनं सूच्यते । शकटं प्रतिद्वम् । एतादृशेन शकटेन सह राजानं
सोममच्छ याति अभिमुखो यातीत्यर्थः । सोमशब्दं परित्यज्य राजशब्दप्रयोगो राजभा-
वनयाऽभिमुखगमनार्थः । गिरौ क्रीते विशेषः श्रुतौ—तस्माच्छीर्षहार्यं गिरौ जीवन-
मिति । आपस्तम्बोऽपि—शीर्ष्णां गिरौ क्रीतश्च हरन्तीति । अस्मिन्पक्षे आनन्दहृचर्मा-
स्तरणादिकं सर्वं गिरावेव शकटाभावः । अपि पन्थामगस्महीति मन्त्रस्तु भवत्येव
गमनाभिधानादिति केचित् । येन विश्वाः परिदिषो वृणक्तीति शकटाभिधानाल्लोपो
मन्त्रस्येत्यन्ये । पायसौदनेन पूजनं तत्र गम्येव ।

उत्तरेण राजानश्च शकटं मुखेन प्रतिष्ठाप्या-

मात्स्योऽसीत्यभिमन्त्रयत आस्माकोऽसीति वा ।

उत्तरेणेत्येनवा राज्ञः समीपे । तेन सर्वतः परिश्रित्य तस्योदीर्घां द्वारं कृत्वेत्यत्र
तथा कटादिभिः परिश्रयणं द्वारं च कर्तव्यं यथा शकटं परिश्रिते द्वारेण गच्छतीति
द्रष्टव्यम् । शकटमपरेणैव राज्ञः समीपं गच्छति प्राङ्मुखत्वा अनुगुण्यात् । मुखेनाभ-
भागेन(ण) । अनेनोपस्तम्भनं व्यावर्त्यते । उत्तरेण तं तन्मुखेन प्रतिष्ठाप्येति तत्तद्वि-
मल्यन्ततत्तद्विच्छिन्नकतच्छब्देभ्योमयोः परामर्शसिद्धौ राजानमितिपुनर्वचनं सर्वत्राभिष-
न्त्रणं राजमावनापूर्वकमेव कर्तव्यमिति सूचनार्थम् । शकटस्य पुनर्वचनं शकटस्यैव मुखेन
प्रतिष्ठापनं न रथस्येतिनियमसूचनार्थम् । तेन रथपक्षोऽप्यस्तीति गम्यते । रथश्चतु-
श्वकः । अभिमन्त्रणे राज्ञ एव नतु शकटस्य मन्त्रे पुल्लिङ्गश्रवणात्, आपस्तम्बेन स्पष्ट-
मभिहितत्वाच्च । उत्तरस्याऽऽदिनेति परिमादया ग्रह इति मन्त्रान्तः । आस्माकोऽसी-
त्यर्थं शाखान्तरीयो मन्त्रांशोऽमात्स्योऽसीत्यस्य स्थाने विकल्पते नतु कृत्स्नस्यामात्स्योऽसि
शुक्रस्ते ग्रह इत्यस्य स्थाने आस्माकोऽसीत्येतावानेव विकल्पेन भवति । तथाच शुक्रस्ते
ग्रह इत्यत्रापि अनुषङ्गनीयमेव । अथवाऽमात्स्योऽसीत्येतावानेव मन्त्रो निराकाङ्क्षत्वात् ।
अस्मिन्पक्षे आस्माकोऽसीति सुतरां तावानेव । एतादृशव्याख्यायामशुना ते अशु-
रित्यर्थं मन्त्रो ग्रह इत्यन्तो द्रष्टव्यः । शकटप्रतिष्ठापने विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—प्रागी-
षमुदगीर्षं वा नद्धयुगं शकटं चुचुकप्रतिष्ठितमिति ।

अशुना ते अशुः पूच्यतामित्यशुन्समुद्रपति ।

एकत्र राशीभूतान्करोति । अंशवः काण्डानि । शुद्धभूमाविति शेषः । चर्मण
उत्तरत्रोपादानात् । यदि चर्मणि समुद्रपनमिष्टं भवेत्तदाऽत्रापि ब्रूयादेव । अच्युत
इति मन्त्रान्तः । ग्रह इति मन्त्रान्तो वा ।

उत्तरेण राजानं चर्मणि क्षौमं वासोऽहृतं महद्भिगुणं
चतुर्गुणं वा प्राचीनदशमुपरिष्टाद्वशमास्तीर्याभित्यं
देवमिति तस्मिन्सहिरण्येन पाणिनाऽतिच्छन्दस-
र्चा राजानं मिमीत एकैकयाऽङ्गुल्या प्रसारितया ।

अत्र ब्राह्मणे विशेषः—यं कामयेतापशुः स्यादित्युक्तस्तस्य मिमीतर्क्षं वा अपशव्य-
मपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्स्यादिति लोमतस्तस्य मिमीतैतद्वै पशूनां रूप-
रूपेणैवास्मै पशुनवरुन्धे पशुमानेव मयतीति । ऋक्षं चर्मणो विशस्तदेशस्तस्मिन् राजानं
मिमीत इत्यर्थः । लोमतो लोमवति प्रदेशे । लोमशब्दादर्शादित्वाद्जन्मत्वर्थः । उभयत्र
सप्तम्यास्तसिः । नहि निन्दा निन्दितुं प्रवर्ततेऽपि तु स्तुत्यं स्तोतुमिति न्यायेनोत्तरपक्षस्य
प्राशस्त्यं कथयितुं पूर्वस्य निन्दा । एनपाङ्गु(पो)सराज्ञः समीपे चर्मणि आस्तुते चर्मणि ।
अत्र सामान्यतश्चर्मणीत्युक्त्या यस्य कस्यचिन्मेधस्य पशोश्चर्मात्रं ग्राह्यम् । सुमाऽ-
तसीवृक्षत्वक् । तन्निमित्तं क्षौमम् । एतदभावे प्रतिनिधिभूतं कौशेयादि । पूर्वोदाहृते-
ष्वद्वैतत्वादिलक्षणलक्षितमहत्तम् । महत्सोमवन्धनपर्याप्तं, श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थमेतत् ।
द्विगुणत्वचतुर्गुणत्वयोरैच्छिको विकल्पः । अतिरात्रासोर्यामयोरहर्गणेषु च सोमनातुल्या-
द्विगुणम् । अभिष्टोमाधेकाहेषु सोमारूपत्वाच्चतुर्गुणमिति व्यवस्थितविकल्पो वा ।
प्राचीनोपरिष्टाद्वशमित्येकपक्षकरणे प्राचीनत्वमुपरिष्टाद्वशानां विशेषणम् । तथाचोपरि-
ष्टाद्वश एव प्राचीना नाभस्तनाः । तास्तु प्राचीना इत्यप्यर्थः संभाव्येत स मा भूदि-
त्येतदर्थं पदद्वयकरणम् । तस्मिन्नास्तुते वासति सहिरण्येनेति पूर्ववद्व्याख्येयम् ।
अतिच्छन्दसेति ज्ञानार्थं, ज्ञानाभावे दक्षिणाग्नौ भुव इति यजुर्धेयप्रायश्चित्तम् । अत्रर्चा
मानमुक्तम् । तस्याङ्गत्वेन वक्ष्यमाणं पक्षेति संख्याविधानम् । ऋचेति वचनं यदचोऽधीत
इत्यदष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यत्रापि यत्र यत्रैवेति वदति तत्रापीदमेव प्रयोजनं ज्ञेयम् ।
एकैकया, एकैकयाऽङ्गुल्या प्रसारितया यावद्ब्रूहीतुं शक्यते तावन्मिमीत इत्यर्थः ।
उत्सर्गमिति शेषः । एकैकयोत्सर्गं मिमीत इति श्रुतेः । उत्सर्गमुत्सृज्योत्सृज्य पूर्वा
पूर्वामङ्गुलिं क्रमादुत्तरयोत्तरया चैकैकया, एवं मिमीत इत्यर्थः । सुवरिति मन्त्रान्तः ।

सर्वास्वङ्गुमुपनिगृह्णाति ।

सर्वास्वङ्गुलीषु मानकाङ्केऽङ्गुलं योजयेदित्यर्थः ।

यथा प्रथमं न तथा पञ्चमं तथैव दशमम् ।

न तथा पञ्चममित्यस्यायं भावः—कनिष्ठिकादिभिश्चतसृभिः क्रमेण माने कृते पुनः
कनिष्ठिकादिकमस्वीकारे मध्यमानामिकयोर्द्वयोः परित्यागः स्यात् । तथाचैकैकयोत्सर्गं
मिमीत इत्यनया धृत्या विरोध आपद्येतेति । कनिष्ठिकादिभिश्चतसृभिः क्रमेण मानच-
तुष्टयं कृत्वा मध्यमानामिकाकनिष्ठिकाभिः क्रमेण मानत्रयं कृत्वा पुनर्मध्यमानामिका-

२ द्वि-पटलः] गोपीनाथमहकृतज्योत्स्नाव्याख्यासमेतम् ।

६६३

कनिष्ठिकाभिः क्रमेण मानत्रयमित्ययमेव मानक्रमो युक्तः पुनस्तर्जन्यादिकमस्वीकार एकवैकयोत्सर्गं मिमीत इत्येतच्छ्रुतिविरोधापत्तेः । एवं चायातयाज्ञियाऽयातयाज्ञियैवैवं मिमीत इत्यनया श्रुत्यैकवैकयोत्सृष्ट्या माने कृतेऽयातयाज्ञियाऽयातयाज्ञियैव मानं कृतं भवति । सकृत्प्रवृत्ताया अनन्तरमेव प्रवृत्त्यभावात् । यातयामस्य गतरसस्य न भविष्यतीति तात्पर्यार्थः । अथवा कनिष्ठिका मध्यमोपकनिष्ठिका तर्जन्युपकनिष्ठिका तर्जनी कनिष्ठिका तर्जन्युपकनिष्ठिका कनिष्ठिकेत्येवं क्रमेण वा । एतेन कनिष्ठिकादि-भिश्चतसृभिः क्रमेण तर्जन्यादिभिर्व्युत्क्रमेणोपकनिष्ठिकया कनिष्ठिकया चेति । अथवा कनिष्ठिकादिभिश्चतसृभिः क्रमेण (*तर्जन्यादिभिर्व्युत्क्रमेण तर्जन्या कनिष्ठिकया चेति । अथवा कनिष्ठिकादिभिश्चतसृभिः क्रमेण) तर्जन्या पुनः कनिष्ठिकादिभिश्चतसृभिः क्रमेण कनिष्ठिकया चेति, एते क्रमा निरस्ता भवन्ति । तयैव यथा प्रथमं मानं कृतं तयैवागुह्यया दशमं मानं कर्तव्यम् । आद्यान्त्ययोर्मानयोरेकरूप्यसंपत्तेरिति भावः ।

पञ्चकृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चकृत्वस्तूष्णीम् ।

ननु यजुवेति वचनमनुपपन्नं पादबद्धत्वेनाभित्यमित्यस्यकर्त्तादिति चेत्सत्यम् । नैष दोषः । कृतः, ब्राह्मणानुसारादिदेशस्य । यजुर्वेदसमाज्जातानामध्वर्यवोपयुक्तानामृ-चापि गौर्णं यजुषमिति । तासां श्रेयप्रायश्चित्तमेव कर्तव्यम् । ऋचेति वचनस्य प्रयोजनं तु यदृचोऽधीत इत्यदृष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तमेव प्राक् । एतेनैव दर्शनेनर्वेदस्य-यजुषां हीजोपयुक्तानामृश्रेयप्रायश्चित्तमेव । अदृष्टं तु लक्षणानुगत्या वेदाधिकारा-स्त्ववेदोक्तमप्यस्यैवेति । यदि त्वतिरात्रादिकं महत्कर्म तत्र दीर्घत्रिपर्वविशिष्टांशुतमुदा-यात्मकजूटिका मातव्याः ।

प्रजाभ्यस्त्वेति परिशिष्टानञ्जनुपसमूहति ।

मानतः परिशिष्टानंश्चदशकृत्वो मिमांसी राज्ञोऽर्धं मातव्यम् । तथाच नौघायनः— दशकृत्वो-मिमानोऽर्धवेले राज्ञी मिमीत इति । चेन्न मर्यादा । परित्युपसर्गः समन्तभागस्या-नामेवावशेषस्तेषामेवात्र ग्रहणमिति द्योतयति । एतेन दशकृत्वो माने मध्यगतानामेव ग्रहणं सिद्धं भवति । उपोपर्थेव समूहति भित्ते राज्ञि यावदर्थं प्राक्षिपति नैतेषां परि-माणम् । श्रूयते च—यद्वै तावानेव सोमः स्याद्यावन्तं मिमीते यजमानस्यैव स्यान्नापि सदस्यानां प्रजाभ्यस्त्वेत्युपसमूहति सदस्यानेवान्वाभजतीति । तस्मात्प्रदेयविवृद्धिरर्था-त्संस्थासु । कात्यायनेनोक्तं च—अर्धात्परिमाणमिति सूत्रेणाऽऽधिकं परिमाणम् । यदि दशमुष्टिपरिमित एव सोमः स्यात्तदा स यजमानस्यैव स्याज्जतु सदसि विद्यमाना-

नामृष्टिजां स्यात् । अतः प्रजापत्यस्येति मन्त्रेणावशिष्टानपि सोमांशानुपसमूहति दश-
मुष्टिपरिमितसोमेन संयोजयेदिति यावत् । तथा सति सदस्याननुगृहीतवान्भवत्यव्युत्थिरिति
श्रुतेरर्थो द्रष्टव्यः ।

समुद्रुक्ष वाससोऽन्तान्वाणाय त्वेति क्षौमेणोष्णीषेणोपनहति ।

समुद्रुक्ष वाससोऽन्तान्वाणाय गृहीत्वा सोमांशानामेकीकरणार्थं तूष्णीमेव
वाससोऽन्तान्वाससः प्रान्तान्क्षौमेणोष्णीषेण दीर्घशब्देन वाससोपनहति दृढं बध्नाति ।
एतच्च वासः परिधानयोग्यं, सोमोपहतं वासो यजमानः परिचत्त इत्यग्रेऽवभृथे
बद्धमाणत्वात् । प्रादक्षिण्यं परिभाषासिद्धम् ।

व्यानाय त्वेत्यनुगृह्यति ।

अनुगृह्यति शिथिली करोति । किञ्चिद्वेक्षणार्थं कश्चित्प्रदेशे तूष्णीमेव विसृज्ये-
त्यर्थः । मन्त्रानुपदेशात् । एतच्चावेक्षणाङ्गम् । नच विसृज्येति विवेक्षणानुपपत्तेरर्थत-
एव सिद्धौ वचनं व्यर्थमिति वाच्यम् । बद्धस्यैव राज्ञ ईक्षणं वारयितुं तद्वचनस्याऽऽ-
वश्यकत्वेन वैयर्थ्याभावात् । सोमविक्रयिणे राजानं प्रदाय तं पृच्छतीत्येतत्प्रभृतिक-
मर्थितां बोधयितुं वा । अत्र नियममाह बौधायनः—अथोपरिष्ठादङ्गुल्याऽवकाशं
कृत्वेति ।

प्रजास्त्वमनुप्राणहि प्रजास्त्वामनुप्राणस्त्वित्यवैक्ष्यैव

ते गावयो भान इत्येतैर्षच्चैरभिमन्त्रयते ॥ ६ ॥

पूर्वत्र प्रजाकर्मकमनुप्राणनमुत्तरत्र प्रजाकर्तृकमनुप्राणनमित्येतादृशार्थभेदान्मन्त्राद्वि-
त्वमिति शङ्कां द्वितीयाध्यायप्रथमपादगतैर्षकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे
स्यादित्यनेन सूत्रेण मगो वामित्यस्मिन्मन्त्रेऽर्थैक्येऽपि आकाङ्क्षाया अभावादानेके
मन्त्रा इति यथा प्रतिपादितं जैमिनिना तथाऽनुप्राणनरूपार्थैक्येऽपि आकाङ्क्षाया
अभावान्मन्त्रद्वित्वमिति शङ्कां च दूरीकर्तुं कृत्स्नः पाठः । अर्थैकत्वादेकं वाक्यं
साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादित्येतत्सूत्रार्थस्तु—अर्थशब्दोऽत्र नाभिधेयवाची किंतु प्रयोज-
नवचनः । तथाच प्रयोजनैकत्वादित्यर्थो भवति । नह्येकं यजुरित्येव वक्तव्ये यजुषपरिमा-
णविचार एकवाक्यलक्षणमसंगतमित्याशङ्क्य नात्र लौकिकवाक्यसाधारण्येनैकवाक्यल-
क्षणमुच्यते किंतु तावदेकं यजुरित्येकयजुष एवेत्याशयेन सूत्रे वाक्यशब्दस्य
यजुषरत्वम् । ननु वाक्यशब्दयजुःशब्दयोः कथमेकार्थत्वमिति चेत् । उच्यते—
यागसाधनत्वायजुः, यागप्रयोगे वक्तव्यत्वाच्च वाक्यम् । तथाचैकार्थत्वं वाक्ययजुः
शब्दयोः सिद्धं भवति । ततश्चेदमपि यागसाधनत्वे पर्यवसितमिति भावः ।
वक्तव्यत्वादित्यनेनैव यावदेकं यजुस्तावत्प्रयोगसमये प्रयोक्तव्यं ननु तदेकदेश
इति प्रयोजनमपि सूचितम् । एवं च तत्प्रयोजनसूचनायैव सूत्रे यजुःशब्दे

प्रयोक्तव्येऽपि वाक्यशब्दप्रयोग इति नाकौशलं सूत्रकारस्येति द्रष्टव्यम् । एकप्रयोजनत्वमात्रे कृते भगो वां विभजस्वित्यादीनां पुरोडाशविभागप्रकाशनरूपैक-प्रयोजनत्वादिकयनुद्धं स्यात्तद्यावृत्त्यर्थं विभागे सति साकारुक्षत्वमिति । तावत्सुक्ते स्थोनं ते सदनं करोमीत्यस्य कृत्स्नस्यैकयनुद्धं स्यात्तस्मिन्सीदेति तच्छब्दवशेन विभागे साकारुक्षत्वादत एकप्रयोजनत्वमिति । तत्र पूर्वभागस्य सदनकरणप्रकाशन-मुत्तरभागस्य प्रतिष्ठापनप्रज्ञानं प्रयोजनमिति नातिप्रसङ्गः । अवेक्ष्येत्यत्र सोममिति शेषः । अवनतो भूत्वोपरीक्षित्वेत्यवेक्ष्येत्यस्यार्थः । एतैरिति वचनमेव ते त्रैष्टुभ इत्यादीनामवशिष्टानां वैकल्पिकत्वव्यावृत्त्यर्थम् । मन्त्रैरिति वचनं त्रैष्टुभ इत्य-श्रोतरानुषङ्गलाभार्थं जागत इत्यत्र पूर्वानुषङ्गलाभार्थं च । पूर्वोऽनुषङ्ग एव इति पदद्वयात्मकः । उत्तरोऽनुषङ्गः पदपञ्चकात्मकः । तथाच—एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतात्, एष ते त्रैष्टुभो भाग इति मे सोमाय ब्रूतात् । एष ते जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूतात्, छन्दोमानाः साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतादित्येवं मन्त्राणां पाठो भवति । बौधायनोऽप्येवमाह कश्य-सूत्रे, एष ते त्रैष्टुभो जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादित्येक एव वा मन्त्रः । अनुषङ्गवचनाभावात् । नच गायत्रं छन्दोऽनुप्रजायत्येतैस्त्रिभिः प्रदक्षिणं यथामुखमत ऊर्ध्वं मन्थतीत्यत्रानुषङ्गवचनाभावेऽपि यथाऽनुषङ्गस्तद्वज्राप्यस्तिवति वाच्यम् । एतस्य दृष्टान्तस्य विषयत्वेनासंगतत्वात् । तथाहि मन्थने त्रैष्टुभमित्यत्रानुषङ्गं विना मन्त्रबहुत्वासंभवेन बहुवचनस्यासंगतत्वापत्त्या तस्तिद्वेः । प्रकृते त्रैष्टुभ इत्यत्रानुषङ्गं विनाऽपि बहुवचनं संगतमेव । अस्मिन्कल्पे प्रतिमन्त्रं विच्छेदार्थं मन्त्रग्रहणं द्रष्टव्यम् । अभिमन्त्रणस्य नाह्यक्रियत्वाभावात् । अविच्छेदेन मन्त्राणां पाठोऽप्यभिमन्त्रणे विरोधो न कोऽपीत्यविच्छेदेनापि मन्त्राणां पाठः स्यात्तं निवारयितुं मन्त्रग्रहणं युक्तमेवात्र । एतन्मन्त्रत्रित्वं द्वैधसूत्रे बौधायनोऽप्याह ।

देव सूर्य सोमं क्रेष्यामस्तं ते प्रब्रूयस्तं
त्वं विभ्येभ्यो देवेभ्य ऋतून्कल्पय
दक्षिणाः कल्पय यधर्तुं यथादेवतमिति
सहिरण्येन पाणिनाऽऽदित्यमुपातिष्ठते ।

पूर्ववद्वारूपेणम् ।

सोमविक्रयिणे राजानं प्रदाय तं पृच्छति
सोमविक्रयिन्क्रयस्ते सोमा १ इति ।

उपनद्धमेन राजानं सोमविक्रयिणे दत्त्वा तं सोमविक्रयिणं पृच्छति सोमविक्रयिन् क्रयस्ते सोमा २ इति । उपोत्थाय पृच्छतीति बौधायनः । हे सोमविक्रयिस्ते त्वार्थ

सोमः क्रय्यो विक्रेतव्य एवायमिति निश्चयेन प्रसारितोऽस्त्याग्निदेवो किमिति प्रश्न-
वाक्यस्यार्थः । प्रश्ने भुतिः । अद्विरम्युदय चर्षोद्वहतीति बोधायनः ।

क्रय्य इति स मत्याह ।

स सोमविक्रयी क्रय्य इति प्रतिब्रूयात् ।

दशभिः क्रीणाति ।

दशभिरित्यत्र व्यक्तिभिरित्येव शेषो नतु द्रव्यैरेति । गोभेनुतद्वत्सर्षमानमुन्मिथुन-
मवां ससत्वेऽपि गोत्वावच्छिन्नपदार्थस्यैकत्वेन दशभिः क्रीणातीति दशसंख्यानुपपत्तेः ।
नच गोत्ववद्भेदोन्मत्तद्वत्सर्षपत्वात्तद्वत्तद्विधुनगोत्वजातिरूपधर्मभेदमादाय द्रव्यभेद-
इति वाच्यम् । गोत्वादिना सांकर्येण भेनुत्वादीनां जातिस्वासेमकात् । सप्त गाव इति
गोजातीयस्यैवैतेषां सूत्रकृत्कृतनिर्देशानुपपत्तेश्च । एतानीति वक्ष्यमाणसूत्रस्य पदानन्तरं
क्रयणानीति पदं देयम् । तावतैव दशसंख्यालामो भविष्यतीति चेत् । न भविष्यति ।
कुतः । विकल्पस्यापि संभवात् । अतः समुच्चयसिद्धयर्थमिदं सूत्रमावश्यकमेव । अय-
मर्थ उक्तो द्वादशाध्याये चतुर्थे पादे—क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात् । समुच्च-
यो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायादिति सूत्रार्थं जैमिनिना । सूत्रार्थस्तु क्रीयते सोमो
येस्तानि क्रयणानि द्रव्याणि तेषु क्रयणेषु । तुशब्दो यानमानसञ्चयसमुच्चयवद्व-
समुच्चयो न भवति किंतु विकल्प इति वैलक्षण्यद्योतनाय । एकार्थत्वादानति-
रूपकार्यैक्याद्विकल्पः स्यादिति । यद्यपि तत्तद्द्रव्यसाधनकयादानतिवैलक्षण्येन जायत
इति द्वारकार्यभेदात् विकल्पसंभवस्तथाऽप्यनतिसामान्यैकपाद्द्वारकार्यमप्येकमिति
भावः । इति पूर्वसूत्रार्थः । द्रव्यसमवायाद्दशभिः क्रीणातीति वचनप्रतिपादितमिति
शेषः । अन्यत्सपष्टम् । [इति] उत्तरसूत्रार्थः ।

ता व्यक्तीराह—

सप्त गावो हिरण्यं वासोऽजा च क्रीण्वेतानि ।

सप्तसु गोषु एक आद्यो गोपदार्थ उपकृतृता सोमक्रयणी सप्तङ्गा न्युपमतीत्यादिल-
क्षणलक्षितः । द्वितीयो भेनुरूपः । भेनुर्वचप्रसूता । तृतीयो भेनुवत्सरूपः । चतुर्थ-
शृङ्गमरूपः । पञ्चमः शकटशहिवलीवर्दरूपः । षष्ठसप्तमौ मिथुनगोरूपौ । एताः सप्त
गावः । एतानि हिरण्यवासोजात्मकानि त्रीणि द्रव्याणि चैवं दश व्यक्तय इत्यर्थः ।
चकारः परस्परसमुच्चयार्थः । त्रीणीति वचनं सप्तमवां क्रयपदेनो सदैव संनिधापनमिवै-
तेषां प्रयाणामपि सदैव संनिधापनं कर्तव्यमिति ज्ञापनार्थम् । त्रीणीत्येतावतैव सिद्ध एता-
नीति वचनं हिरण्यवासोजानां जातयोऽपि कदाचित्संख्यासंख्यादिका नतु व्यक्तय एवेति
नियम इति ज्ञापनार्थम् । तेन षोडशपाशात्मकसुवर्णरूपहिरण्यद्वयं त्रयमितोऽप्यधिकं
वाऽपि शक्यतनुसारेण देयम् । एवं वासोद्वयं त्रयमधिकं वाऽपि तथाऽजाद्वयं त्रयम-

धिकं वाऽपि । मन्त्रास्तु न प्रकृतावह इति निषेधादेकवचनान्ता एव वक्तव्याः । पक्षी-
संनक्षेतिवत् । तथोत्तरस्यां तताविति ऊहनिषेधकात्सूत्राद्विकृतावपि । एकवचनं जाल्य-
मिप्रायपरतया समर्थनीयम् । द्रव्यत्रयस्य प्रदानं हिरण्यमजा वास इत्येवं क्रमेण
विधास्यति । तत्क्रमेणैवात्र निर्देशे कर्तव्ये वासोनिर्देशानन्तरमजानिर्देशो व्युत्क्रमेण यः
कृतः स ज्ञापयति द्रव्यत्रयप्रदानक्रमविषयेऽयमपि पक्षे क्रमोऽस्तीति ।

दश गावो भवन्त्यथैतानि त्रीणीत्येकेषाम् ।

दश गावः, त्रीण्येतानि एवं मिलित्वा त्रयोदश व्यक्तय इत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे चतस्रो
गाः (गावो) धेनुस्तद्वत्स ऋषभोऽनड्डान्मिथुनौ गावौ । एता दश गावो हिरण्यं वासोऽजा
चेत्येतानि त्रीणि द्रव्याणि चेत्येवं त्रयोदशेत्येकेषामाचार्याणां मतम् । अयं च पक्षः
शास्त्रान्तरीयः । अथशब्दो दशमोव्यक्तिप्रदानानन्तरमेव वा हिरण्यवासोजानां प्रदा-
नमिति पालिकं क्रमान्तरं प्रदर्शयितुम् । एतेनेदमपि ज्ञायते केषांचिन्मते दशानां गवां
प्रदानात्पूर्वमपि एतेषां त्रयाणां दानमस्तीति ।

अपि वा चतुर्भिरेव ।

अनाद्यस्य दशव्यक्त्यभावे चतुर्भिरेव द्रव्यैः क्रयः ।

तान्याह—

गवा चैतैश्च त्रिभिः ।

एतैरनन्तरोक्तैर्हिरण्यवासोजात्मकैर्द्रव्यैः । गवा चेत्यत्र चकारो मतान्तरसमुच्चयार्थः ।
एवं च चतस्रो गावो हिरण्यं वासोऽजा चेति सप्तभिरपि पक्षे क्रयः सिध्यति । एतेषां
पक्षाणां शक्ताशक्तपरत्वेन व्यवस्था ।

गवैकविंशतिदक्षिणस्य ।

नियमार्थमिदं सूत्रम् । एकविंशतिदक्षिणस्यैकया गवैव क्रय इत्यर्थः । एतैश्च त्रिमिरि-
त्येतस्य नानुवृत्तिः । यद्येतैश्च त्रिमिरित्येतस्यानुवृत्तिरिष्टा स्यात्तदैकविंशतिदक्षिणस्य
चेत्येवं ज्ञ्यात् । यतो नैवमुक्तवानतो नानुवृत्तिः । अस्मिन्पक्षे हिरण्यप्रत्यादानं लुप्यते ।
एकविंशतिदक्षिणस्य गवेत्युक्त्या षष्टिदक्षिणस्याधिकसंख्याऽर्थादवगम्यते । तां स्पष्ट-
माहाऽऽपस्तम्भः—तिसृभिः षष्टिदक्षिणस्येति । अपरिमितदक्षिणापक्षे विशेषमाह स
एव—अपरिमिताभिरपरिमितदक्षिणस्येति ।

त्रिंशता सहस्रदक्षिणस्य ।

स्पष्टम् । सर्वस्यदक्षिणे क्रतौ चतुर्विंशत्या क्रयः । तथाचाऽऽपस्तम्भः—चतुर्विं-
शत्या सहस्रे सर्ववेदसे वेति ।

ता व्यक्तीराह—

सप्तविंशतिर्गावो हिरण्यं वासोऽजा च श्रीयेतानि ।

एकविंशतिर्गावः । धेनुस्तद्वत्स ऋषभोऽनडूवान्मिथुनौ गावौ । एवं सप्तविंशतिर्गावः । हिरण्यं वासोऽजा चेत्येतानि श्रोणिद्रव्याणि । एतत्सर्वं मिलित्वा त्रिंशद्व्यक्तयो भवन्तीत्यर्थः । श्रीयेतानीति प्रयोजनं पूर्ववदत्रापि ज्ञेयम् ।

त्रिंशद्गावो भवन्त्यर्थेतानि त्रीणीत्येकेषाम् ।

सहस्रदक्षिणस्येत्यत्रानुवर्तते । अथशब्दप्रयोजनं पूर्ववत् । अन्यत्पूर्ववद्वारूपेयम् ।

क्षतेन वाजपेये द्वाभ्यां राजसूये सहस्रेणाश्वमेधे ।

शतेनेति पूर्वश्रोपक्रमच्छतशब्दस्य वचनविपरिणामेन द्वाभ्यामित्यत्रानुपपन्नः । तेन द्वाभ्यां शताभ्यामित्यर्थो भवति । शतेनेत्येतत्पूर्वं व्यक्तीनामिति धोषतया शेषो द्रष्टव्यः । एवमुत्तरत्रापि । सप्तनवतिर्गावो हिरण्यादित्रयं च शतं गाव एतानि श्रोणि चेत्येवं पक्षद्वयं त्रिष्वपि ज्ञेयम् ।

सोमं ते क्रीणामीति क्रीणाति ।

सोमं ते क्रीणामीतिमन्त्रमभिमातिषाहमित्यन्तमुक्त्वा वक्ष्यमाणैस्तत्तन्मन्त्रैस्तत्तत्क्रय-
द्रव्यं निर्दिश्य प्रयच्छतीत्यर्थः ।

सोमं महान्तं बहुर्व्यं शोभमानमिति वोक्त्वैकैकमनुदिशति ।

सोमं ते क्रीणामीत्यस्य मन्त्रस्य स्थान इमं मन्त्रमुक्त्वा वैकैकं द्रव्यमनुदिशति निर्दिश्य प्रयच्छतीत्यर्थः । अथवा सोमं महान्तं बहुर्व्यं शोभमानमिति वोक्त्वेति यथाश्रुत एवान्वयः । पूर्वकल्पे सोमं ते क्रीणामि सोमं महान्तं बहुर्व्यं शोभमान-
मित्यनयोर्विकल्पः । उत्तरकल्पे सोमं ते क्रीणामीत्येतदनन्तरमेतस्यापि पाठो वैक-
ल्पिक इति द्रष्टव्यम् । यथा सोमं ते क्रीणाभ्यूर्जस्वन्तं पयस्वन्तं वीर्यावन्तमभिमाति-
षाहं सोमं महान्तं बहुर्व्यं शोभमानमित्येवमुभौ मन्त्रावुक्त्वा वक्ष्यमाणैस्तत्तन्मन्त्रैस्त-
त्तत्क्रयद्रव्यं निर्दिश्य प्रयच्छतीत्यर्थः ।

कलया ते क्रीणानि कुष्ठया ते क्रीणानि शफेन

ते क्रीणानि पद्मा ते क्रीणानीति गोस्त्री-

न्पादान्प्रसंख्याय गवा ते क्रीणानीति गाम् ।

कला अङ्गुष्ठाया अधोभागः । कुष्ठा कलया अधोभागः । शफः खुरः । पद्मादः । एतैर्मन्त्रैः प्रतिपादमावृत्तैर्गोस्त्रीन्पादांस्तत्तद्देशे स्पृशन्प्रसंख्याय निर्दिश्येत्यर्थः । शशिम-
पादद्वयं दक्षिणः पूर्वपादश्चेति क्रमः । चतुर्थपादं यत्र कुत्रचित्स्पृशन्गवा ते क्रीणानीति
गा निर्दिशतीत्यर्थः । तस्यास्त्रीन्पादान्प्रसंख्यायेति तच्छब्देन गवा ते क्रीणानीतिमन्त्र

समभिध्याहाराद्वोपरामर्शसिद्धौ गोरितिग्रहणमनित्योऽयमवयवशः क्रय इतिज्ञापनार्थम् । यत्कलया ते शकेन ते क्रीणानीति पणेत्येति कलाशफःस्यामवयवक्रयं निन्दित्वा गवा ते क्रीणानीत्येव मूयादितिसमुदायक्रय एव ब्राह्मणे प्रस्तुतः । अवयवक्रयस्तु शास्त्रान्तरीय उक्तः । ब्राह्मणे कलाशफयोर्ग्रहणं कुष्ठ(घा)पादयोरुपलक्षणम् ।

भूयो वाऽतः सोमो राजाऽईतीति सोमविक्रय्या संपदः प्रत्याह ।

मन्त्रे वाशब्देऽवधारणे । भूयो वाऽतः इति याच्नाकार्यं वाक्यम् । आ क्रयसंपदः सोमविक्रयी प्रति अध्वर्युमिमुखो भूत्वाऽऽह । संपद इति पञ्चम्येकवचनम् । आ संपद इति वचनाद्दशभिः क्रीणातीति पक्षे वशम्या व्यक्तौ नैतत् । त्रयोदशपक्षे त्रयोदश्याम् । एवमन्यसंख्यास्वपि द्रष्टव्यम् ।

भूय एवाईतीत्यध्वर्युः ।

प्रतिमूयादिति शेषः ।

शुक्रं ते शुक्लेण क्रीणामीति हिरण्यम् ।

सोमं ते क्रीणामीति मन्त्रमभिमातिषाहमित्यन्तमुक्त्वा शुक्रं ते शुक्लेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेनेति हिरण्यं प्रयच्छतीत्यर्थः । केचित्तु अमृतेनेत्यन्ते हिरण्येन ते क्रीणामीत्यनुषजन्ति ।

तपसस्तनूरसीत्यजाम् ।

अभिमातिषाहमित्यन्ते तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णस्तस्यास्ते सहस्रयोषं पुष्यन्त्याश्चरमेण पशुना क्रीणामीत्यजां प्रयच्छति । पशुना क्रीणाम्यजया ते क्रीणामीति केचिदप्राप्तुषजन्ति । प्रतीचीनग्रीवयाऽनया पणत इति बौधायनो द्वैधे । अजाया उपनिग्रहण इति सूत्रं बौधायनस्यानुपनिगूहक्रेवाजां मन्त्रं जपेदिति शाङ्गीकिरिति । उपनिग्रहणं सोमविक्रयिणः समीपे स्वकक्षाप्रदेशेन गतिरोधनार्थं तस्या दाढर्येन संश्लेषणविशिष्टं धारणम् । उपनिग्रहणाभावेऽपि केवलं नियमनं तु भवत्येव ।

धेन्वा ते क्रीणामीति धेनुम् ।

अभिमातिषाहमित्यन्ते वत्सेन ते क्रीणामीत्येतावता मन्त्रेण धेनुं प्रयच्छति । अभिमातिषाहमित्यन्ते वत्सेन ते क्रीणामीति वत्सम् । यद्यपि वत्सः सूत्रकृता नोक्तस्तथाऽपि गुणभूतस्यापि तस्याऽऽक्षेपाह्लापः । अन्यथा धेनोर्वत्सस्य स्तनंधयस्य जीवनानुपपत्तेः, दश संपद्यन्त इति श्रुतिविरोधापत्तेः, दशभिः क्रीणातीति सप्त गाव इति संख्यापरिगणनाभ्यां विरोधापत्तेश्चेति । ननु विहितधेनुप्रदानानन्तरमस्या धेनुरेव दशसंख्यासंपत्त्यर्थं क्रयसाधनत्वेन देया तस्या अप्यार्थिकमेव सक्तसत्वम् । एवं च धेनोर्वत्सस्य धेनुसहभावेऽपि संख्यासंपत्तिस्तद्वत्सेन न भवति गुणभूतवत्सस्य क्रयसाधनत्वकरूपनापेक्षयाऽन्यधेन्वा एव क्रयसाधनत्वकल्पनाया युक्तत्वादिति चेन्न । तथा सत्यपि

धेन्या ते क्रीणामीति धेनुं वत्सेन ते क्रीणामीति तस्या एव धेनोर्वत्समिति सूत्रान्तरे धेनुप्रदानानन्तरं तद्वत्सस्यैव कषसाधनत्वेनोपात्तत्वेन सूत्रान्तरानुरोधेन दशसंख्यासंप-
त्त्यर्थं कषसाधनत्वेन वत्सोपादानस्यैव युक्ततरत्वात् । तस्मात्सूत्रान्तरानुरोधेनोर्वत्स
एव गोषु परिगणनीयः । दश संपद्यन्त इति श्रुतितोऽप्ययमर्थो लभ्यते । कषमिति
चेदुच्यते—यत्कलया त इत्यनुवाके नव द्रव्याण्युक्त्वा दश संपद्यन्त इति वचनाज्ज-
द्रव्येष्वेवाऽऽर्थिकं दशमं द्रव्यमप्यस्तीति ज्ञायते । तच्च धेनोर्वत्सप्रसूतत्वेन तद्वत्सस्य
जघनान्यथानुपपत्त्या तस्यैव ग्रहणादुपस्थितत्वाच्च धेनुवत्सतामकमेव । मिथुनगोद्व्या-
न्तर्गतगोवत्सस्य तु स्तनधनत्वे मातृसहभावेनैव दानं न स्वतन्त्रतयेति । अतो धेनुवत्सेनैव
दशत्वसंपत्तिर्द्रष्टव्या ।

कषभेण ते क्रीणामीत्यृषभं वत्सतरेण साण्डेनेत्येकेषाम् ।

अभिमातिषाहमित्यन्तं कषभेण ते क्रीणामीत्यृषभम् । एकेषामाचार्याणां मतं ऋष-
भस्यने साण्डेन वत्सतरेण कषः । स्तनधानोपरतो वत्सो वत्सतरः । साण्ड इत्यनेन
प्रलिप्तत्वं द्योत्यते । वत्सोऽस्मात्पूर्वमेवमथ तनुत्वं इति हरचप्रत्ययः । अभिमातिषाह-
मित्यन्ते साण्डेन वत्सतरेण ते क्रीणामीति मन्त्रः ।

अनड्डुहा ते क्रीणामीत्यनड्डुहाहम् ।

अनड्डुवाग्शकटवाही मलीवर्दः । अभिमातिषाहमित्यन्तेऽनड्डुहा ते क्रीणामीत्यन-
ड्डुहाहम् ।

मिथुनाभ्यां गोभ्यां क्रीणामीति मिथुनौ गावौ ।

पुंगौः स्त्रीगौश्च मिथुनौ नतु पुंगोद्वयं स्त्रीगोद्वयमिति । अन्यथा सप्त गाव इत्यनेन
विरोधापत्तेः । मिथुनौ गावौ ददातीत्यत्राप्येवमेव । ब्राह्मणे मिथुनाभ्यां क्रीणातीत्यत्रा-
प्येवमेव मिथुनशब्दार्थोऽभिप्रेतस्ताभ्यां युगपत्क्रीणातीत्यर्थः । अभिमातिषाहमित्यन्ते
मिथुनाभ्यां गोभ्यां ते क्रीणामीति कैचित्पठन्ति । सर्वत्र तच्छब्ददर्शनादित्याशयः ।
एतेषु द्रव्येषु भूयो वाऽतो भूय एवेत्यावर्तते ।

वाससा ते क्रीणामीति वासः ।

अभिमातिषाहमित्यन्ते वाससा ते क्रीणामीति वासः । अत्र न भूयो वाऽतो भूय
एवेति । वासोऽत्र परिधानपर्याप्तम् । सोऽयं दशव्यक्तिविधिरविशेषचोदनादसति वैशे-
षिकविधौ सर्वत्रोपतिष्ठते ।

दशभिः संपादयति भूयस एके सोमक्रयणानापनन्ति ॥ ७ ॥

दशत्वसंख्यासंपादनमात्रमेताभिर्दशभिर्व्यक्तिभिः कर्तव्यं सोमविक्रयिपरितोषार्थं
भूयो बहुसोमक्रयणानन्यानिविमीहण्यक्षप्रभृतीनामि दद्यादित्येक आचार्या वदन्तीत्यर्थः ।

अथवा दशभिर्वर्षिकभिरेव भूयसो विहितसंख्यातोऽधिकान्सोमकयणान्सोमविक्रयिषारि-
तोषार्थं संपादयतीत्येके समामनन्तीत्यर्थः । शतेन वा नपेयं द्वाभ्यां राजभूये सहस्रे-
णाश्वमेघ इत्यत्र परितोषार्थं नाधिकसोमकयणदानं विहितसंख्याया एव नहुत्वेन तथैव
परितोषसिद्धेः । सर्वथा तस्यापरितोष एव चेत्तदेऽपहरेतैवेति वक्ष्यमाण उपायः एव ।

तत्र भूयस्त्वनियममाह—

पञ्चदशभिः क्रीणाति सप्तदशभिः क्रीणाति चतुर्विंशत्या
क्रीणात्यपरिमिताभिः क्रीणाति क्रीणामीत्यन्ततो वदति ।

षोडशाष्टादशाद्याश्चतुर्विंशतिसंख्याया अर्वाभूता मध्यतनाः संख्याः परिसंख्या-
यन्ते पञ्चदशसप्तदशचतुर्विंशतिसंख्यायाचकैः शब्दैः । मध्यतनसंख्याभिः परितोषेऽपि
संख्याद्वयान्यतमसंख्यैव देया इति अहष्टार्थोऽयं नियमः । पञ्चदशभिरपरितोषे
सप्तदशभिः परितोषणम् । सप्तदशभिरपरितोषे चतुर्विंशत्या परितोषणम् । चतुर्विंश-
त्याऽप्यपरितोषे प्रमाणतोऽप्यधिकाभिस्त्रिचतुरादिभिः परितोषणम् । सर्वथा परितोषा-
भावे वक्ष्यमाण उपाय एव सोमविक्रयिपरितोषार्थं भूयोदाने क्रियमाणेऽन्ततोऽन्ते
पञ्चदशसप्तदशचतुर्विंशत्यपरिमितान्यतमभूयःपदवाच्यसंख्याशब्दोच्चारणानन्तरं क्रयसा-
धनव्यक्तीनां तूष्णीं प्रदानेऽपि क्रीणामीति वदतीत्यर्थः । यथा वासता कथे सति
पञ्चदशभिः क्रीणामि सप्तदशभिः क्रीणामि चतुर्विंशत्या क्रीणामि अपरिमिताभिः
क्रीणामीति । अपरिमितशब्द उक्तप्रमाणाधिकप्रमाणवाची । अपरिमितं प्रमाणाद्भूय
इति कात्यायनोक्तेः । अथवा यानि परितोषार्थं देयानि द्रव्याणि भवन्ति तान्युच्चार्यन्ते
एव क्रीणामीति सकृच्छब्दमुच्चारयति नतु प्रतिद्रव्यमिति । यथा गोहिरण्यजावासोभिः
क्रीणामीति, यथा वा गोभिर्हिरण्येनाजया वासता च क्रीणामीति । नच द्वादशरात्रे
दीक्षितो भूतिं वर्णातिेति श्रुतिविहितं द्रव्यघाशनमरुणया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाती-
त्यादिश्रुतिविहितोऽयं सोमकयश्चाविद्यमानद्रव्यसोमकस्यैव तद्वत्तत्तदानर्थक्यादिति
वाच्यम् । अपूर्वस्य तदभावेऽनुत्पत्त्यापत्त्यैतयोर्नित्यत्वस्वीकारस्यात्यन्तावश्यकत्वात् ।
तथाच षष्ठेऽध्यायेऽष्टमे पादे ऐमिनिः—याच्ना कयणमविद्यमाने लोकवत्, नियतं
वाऽर्थवत्तत्त्वादिति । द्रव्ये सोमे चाविद्यमान एव याच्ना याचनं कयणं कयश्च,
अन्यथा न । एतच्च सुप्रसिद्धमिति लोकवदित्यनेनोच्यते इति पूर्वसूत्रार्थः । अर्थवत्त्वात्,
अपूर्वात्तस्य प्रयोजनवत्त्वाजिघत्सवेवेदं द्रव्यं विद्यमानस्येऽप्युभयस्येति ।

संपाद्य सम्पत्ते गोरस्मे चन्द्राणीति हिरण्यं प्रत्यादत्ते ।

संपाद्येत्यनुवादः । परितोषार्थं बहूनां सोमकयणानां दानेऽपि संपादनाव्यवहितोत्तरं
हिरण्यप्रत्यादानमेव कर्तव्यम् । अनन्तरं परितोषार्थसोमकयणदानमित्यर्थं नोपविष्टुं
प्रप्तं हिरण्यं सोमविक्रयिणो हस्तादादत्ते । येन हिरण्येन सोमं क्रीणीयात्तदमीषहा

पुनराददीत तेज एवाऽऽत्मन्वच इति ब्राह्मणात्प्रतिशब्दाच्च । एकया गवैव क्रये हिरण्यप्रत्यादानं छुप्यते ।

अस्मे ते बन्धुरिति शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानाय प्रयच्छति ।

ऊर्णास्तुका छिन्नप्ररूढास्तुका । एतादृशमूर्णा । सा च शुक्ला तां शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानाय प्रयच्छति सुरक्षितां स्थापयितुम् । यजमानाय प्रदानमहस्वार्थम् । ज्योतिरित्यन्तो मन्त्रस्य ।

तां वितननकाळे दशापवित्रस्य नार्भि करोति ।

तां यजमानाय दत्ता तस्मिन्नुदीचीनदशमुद्रातारो वितत्य धारयन्तीत्येतस्य काळो दशापवित्रवितननकाळः । तस्मिन्काळे ततो गृहीत्वा दशापवित्रस्य वितनिष्यमाणस्य मध्ये नार्भि धारास्त्रपणानुकूलमघोलम्बमानां नालरूपां करोति अध्वर्युरेव । अध्वर्युसूत्रे पाठात् । अत्र पाठस्तु प्रसङ्गसंगत्या । अथवा नार्भि करोतीत्यप्रान्तर्भावितो णिच् । तेन नार्भि कारयतात्मर्थो भवति । तथाच दशापवित्रस्य नार्भि कुरु इति प्रेषः सिद्धो भवति । तस्य यजमानो नार्भि करोतीति यानमानसूत्रे नाभिकरणे यजमानकर्तृकताया मक्ष्यमाणत्वाद्यजमानं प्रत्ययं प्रेषः । अथवा तस्य यजमानो नार्भि करोतीत्यत्रैवान्तर्भावितो णिच् । तथाच पूर्ववत्प्रेषः सिद्धो भवति । स चाध्वर्युं प्रति यजमानेन देय इति ज्ञेयम् । पवित्रप्रमाणं दशाप्रमाणं च मानवसूत्रे—अरतिमात्रं पवित्रं प्रादेशमाग्नी दशेति ।

शुक्लानामाविकोर्णानाममोते द्वे दशापवित्रे भवतोऽदशाकमन्यतरत् ।

शुक्लानां शुक्लवर्णानां जीवोर्णानामिति कात्यायनः । आविकोर्णानामविसंभन्धिनीनामूर्णानाममोते अमा सहोते सूत्रेण प्रोते द्वे । दशाऽच्छलस्तद्युक्ते पवित्रे दशापवित्रे भवतः सोमरसपवनसाधनत्वात्पवित्रसंज्ञेतयोः सहार्थकेनामाशब्देनेदं गम्यतेऽध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः सहत्वमत्रेति । तेनैकमध्वर्युणा प्रोतमेकं प्रतिप्रस्थात्रेति । अथवाऽमाशब्दो दशापवित्रयोः समत्वार्थः । द्विग्रहणमुमे प्रोते एकं दशापवित्रमेवमेव द्वितीयमेवं द्वे भवत । इति बोधयितुम् । तयोः प्रोतयोर्द्वयोर्द्वयोर्मध्येऽदशाकं दशारहितमन्यतरदेकं भवतीत्यर्थः । एतेन प्रोतयोर्द्वयोर्द्वयोर्मध्ये द्वितीयं सदशमित्यर्थादवगतं मनति । एवं सोमयोर्दशायुक्तपवित्रत्वमपि संगतं भवति ।

उदकेन क्लेदयित्वा कृष्णामूर्णास्तुकामि-
दमह* सर्पाणां दन्दशूकानां ग्रीवा
उपग्रथनापीत्युपग्रथ्य सोमविक्रयिणि तम

इति तथा सोमविक्रयिणः रराटे विध्यति ।

कृष्णामूर्णास्तुकामुक्तेन क्लेदयित्वेत्यन्वयः । उपग्रथनं गोलेकाकरणम् । तथा गोलेकारूपया रराटे रलयोः सावर्ण्यल्ललाट इत्यर्थः । विध्यति प्रहरति । तथेति वचनाभाव ऊर्णास्तुकाया उपग्रथनमात्रं वेधस्तु अन्येन येन केनचिदनुपग्रथितयोर्णास्तुकया वा स्यात्स मा भूदित्येतदर्थम् ।

स्वजा असि स्वभूरस्यै कर्मणे जात ऋतेन त्वा

गृह्णाम्युतेन नः पाहीति सोमविक्रयिणो राजानमपादये ।

सोमविक्रयिणः सकाशाद्भोजनमपादये गृह्णातीत्यर्थः । अपेत्युपसर्गो यथा हस्ताभ्यां न पतति तथा दानं कर्तव्यमित्यर्थं द्योतयति । अथवाऽत्र वाससा बन्धनं द्योतयितुम् ।

यदि कृच्छ्रायेतापैव हरेत् ।

यदि तु सोमविक्रयी पुनर्लिप्तया दाने कृच्छ्रायेत दुःखायेत तदा बलादपहरेतैवेत्यर्थः । उपैव हरेतेति पाठे श्रुतितीत्यर्थं उपेत्युपसर्गः ।

इन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमिति यजमानस्योरौ राजानमासादयति ।

ऊरौ दक्षिणे मन्त्रलिङ्गात् ।

नीव गृहीते ।

अन्तर्भावितोऽत्र गिष् । व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रस्थेन सुप्तिकुपग्रहेत्यनेन च्छान्दसमात्मनेपदम् । उपग्रहशब्देनाऽऽत्मनेपदं गृह्यते । निग्राहयतीवेति तदर्थः । निग्रहणमाश्लेषणम् । आसादयतीत्येतस्मात्पूर्वमन्वयः । तेनाध्वर्योरेवेदम् ।

अध्वर्यवा शक्तवा इति यजमानः पृच्छत्साशका-

मेत्यध्वर्युः कथमाशकतेति विष्णुः स्तोममरुत्स्महि

वृहस्पतिं छन्दाःस्युत्थाय यजूंषि वि पर्वता

अजिहत सुतरणा अपो अतारिषमित्यध्वर्युः ।

शक्तवै शकृ शक्तावित्यस्माद्धातोः कृत्यार्थे तवैप्रत्ययः । अध्वर्यो वा अस्थन्त शक्तवै पर्वतास्तोमं गृहीत्वाऽवतर्तुं शक्यं त्वया किमिति यजमानः पृच्छति । आशकामेति लुङो रूपम् । आ अशकामेति पदच्छेदः । शकृ धातोश्चिच्छ लुङीति च्छिः । पुषादिद्युताद्यल्लुङितः परस्मैपदेष्विति च्छेरङ् । लुङ्लृङ्क्षुड्ङात् इत्यङागमः । अतो दीर्घो यज्येति दीर्घः । आ अशकामेत्याकाराकारयोरेकादेशः सवर्णदीर्घः । आ अत्यन्तमशकाम शक्ताः स्मेति तदर्थः । आशकामेत्यध्वर्युः प्रत्याह । कथमाशकतेति लुङो मध्यमपुरुषबहुवचनम् । तस्यस्यमिषामिति यविमक्तेस्तकारः पूनार्थं बहुवचनम् । अत्र यद्यपि कर्तृनिर्देशो नास्ति तथाऽपि संदेशपतितत्वाद्यजमानस्यैव प्रश्नकर्तृत्वं कथं केन प्रकारेण शक्ताः स्मेति । एतदुत्तरार्थकं मन्त्रमाह—विष्णुमिवि । स्तोमं अनसमुदाय-

रूपं विष्णुमरुत्समहि वयं संपादितवन्तः कल्पितवन्त इति यावत् । बृहस्पतिं छन्दांसि
सीत्युपयत्रापि स्तोममरुत्समहीत्यन्वेति । व्यापनशीलो विष्णुः सामर्थ्यप्रदत्वेनास्माकम-
नुकूलः । बृहस्पतिर्बुद्धिप्रदातृत्वेनास्माकमनुकूलः । छन्दांसि ऋतादकत्वेनास्माकमनुकू-
लानि । एतेष्वनुकूलेषु सत्सु शक्तत्वे किमाश्चर्यं भो यजमाना अस्मात्प्रदेशाञ्जितिति
उत्थाय यजूंषि पर्वता यजुर्मर्षो यजूरूपेभ्यः पर्वतेभ्यो यूयं व्यभिहत गच्छत । लका-
रव्यत्ययः कर्तव्यः । तेन प्रार्थनरूपो लिङ्गर्थोऽत्र भवति गच्छतेति । पर्वतेषु यजूरूपत्वं
विप्रकीर्णत्वसाम्यात् । यथा यजुःषु पादासंबद्धत्वाद्विप्रकीर्णत्वं तथा पर्वतेषु दुर्बिगाह-
भूमिकत्वाद्विप्रकीर्णत्वम् । एवं च यजूरूपत्वं पर्वतेषु केनापि सादृश्येनोपपन्नं भवति ।
पर्वता इति पञ्चमर्थे प्रथमा । दुस्तरणाः सतीरप्ययः सुतरणाः सुष्ठु तर्तुं योग्या अता-
रिषमुत्तीर्णोऽस्मीत्यर्थः । अथवाऽतारिषमित्यस्य लकारव्यत्ययं कृत्वा तरिष्यामीत्येष-
मर्थः कार्योऽर्थानुरोधात् । विष्णुश्च स्तोममित्यध्वर्युः प्रत्याह । एतान्यष्टद्वार्यानि प्रभ-
प्रतिवचनानि । पर्वता अभिहेतेति लिङ्गात्पर्वते क्रय एतानि । एतेन गिरौ कयोऽनु-
ज्ञातो भवति ।

स्वानभ्राजेति सोमक्रयणाननुदिशति ।

स्वानभ्राजादयः सप्त गन्धर्वास्तानुदिश्य सोमक्रयणान्सोमकयसाधनीभूतान्यदा-
र्यानुदिशति संकल्पयतिर्ययः । अत्र ब्राह्मणम्—स्वानभ्राजेत्याहैते वा अमुष्मिँल्लोके
सोममरुक्षन्तेभ्योऽपिसोममाहरन्त्यहेतेभ्यः सोमक्रयणाजानुदिशेदक्रीतोऽस्य सोमः स्वा-
नास्येतेऽमुष्मिँल्लोके सोमश्च रक्षेयुर्देतेभ्यः सोमक्रयणाननुदिशति क्रीतोऽस्य सोमो
भपत्येतेऽस्यामुष्मिँल्लोके सोमश्च रक्षन्तीति । दमस्मित्यन्तो मन्त्रः । तदेकया क्रयेऽप्येषा
वः सोमक्रयणी ताश्च रक्षन्त्यभिर्युहेनेति कश्चित् । वस्तुतः प्रकृतावूहनिषेधात्पूजार्थं
बहुवचनं भविष्यति ।

रुद्रस्त्वाऽऽवर्तयत्विति सोमक्रयणीमावृत्यान्यया

गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्वपिसृजति ।

आवर्तने प्रादक्षिण्यं परिधाषासिद्धम् । सोमक्रयणीं गामावृत्य पराङ्मुखीं कृत्वाऽ-
न्यया सोमक्रयणीव्यतिरिक्तया गवा निष्क्रीय तां गां सोमविक्रयिणे दत्त्वा यजमा-
नस्य या गावस्तासु गोषु तां सोमक्रयणीमपिसृजति मेढयतीत्यर्थः ।

पृषता वरत्राकाण्डेन सोमविक्रयिणमपक्षामं नाशयति ।

पृषता जिह्मुषता वरत्राकाण्डेन चर्ममयरज्जुकाण्डेनापक्षामं परोक्षं नाशयति गमयति ।

लोहैर्घ्नन्ति लकुडैर्घ्नन्तीत्येकेषाम् ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिंसूत्रे सप्तमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

छोष्टैर्दृष्टिपदैः । लकुडैः काष्ठसप्टैः । छोष्टैर्दृष्टिं छोष्टैरादौ तस्माद्देशाद्भवन्ति गम-
यन्ति तस्मादपि देशाहलकुडैर्दृष्टिं गमयन्तीत्येकेषामाचार्याणां मतमित्यर्थः । अनयैव
रीत्या क्रियापदद्वयं सार्थकं भवति । अत्राऽऽपस्तम्बः—यदि सोमविक्रयी प्रतिविवदेत्
पृथक्तेन वरत्राकाण्डेनापक्षामं नाशयेयुर्लकुडैर्दृष्टिंतीत्येकेषां नित्यवदेके वधः सामान-
न्तीति । नित्यवत्, अविनदमानस्यापीत्यर्थः । वधः प्रहारः । स च शरीरापीडनानुगु-
ण्येन । सर्वत्र छोष्टमित्येव पाठो युक्तः । छोष्टपलितावित्युणादिसूत्रे कान्तताया एव
निपातनात्सिद्धत्वात् । तस्यै दिशो छोष्टमाहरेदिति श्रुतौ स्पष्ट एव कान्तः पाठः । तेन
छोष्टमित्यपपाठ एवेति शेषम् ।

इति श्रीमदोकोपाहाश्रिष्टोमवाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेयमाजिसर्वतोमुख-
वाजिद्विषाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकवाजिमणेशदीक्षिततनूजगोपीना-
थदीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशि-
सूत्राम्बुभिगतनिगूढार्थरत्नालामकुतविद्वज्जनसंता-
पशामिकायां ज्योत्स्नारूपायां वृत्तौ सप्तम-
मशस्य द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ सप्तमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

आदित्याः सदोऽसीति शकटस्य नीडे कृष्णाजिनं
माचीनग्रीवमुत्तरलोपाऽऽस्तृणाति प्रत्त* राजान-
मादित्याः सद आसीदेति तस्मिन्नासादयति ।

नीडं राज्ञ उपवेशनदेशः । प्रत्तवचनं स्तरणोत्तरकाळं प्रदानमुत्पानगमने तु पूर्व-
मेवेति ख्यापनार्थम् । यजमानेन दत्तमेव गृहीत्वाऽऽसादयति ननु यजमानास्त्वयमेव
गृहीत्वाऽऽसादयतीत्येतदर्थं वा । तस्मिन्नास्तृते कृष्णाजिने ।

अस्तभ्राद्ध्यामित्यासप्तमभिमन्त्रयते ।

आसप्तं राजानम् । ज्ञतानीत्यन्तो मन्त्रः ।

आसादयतीत्येकेषाम् ।

वारुण्यर्चाऽऽसादयतीति श्रुतेः । अस्तभ्राद्ध्यामित्यनेन मन्त्रेणाऽऽसादनमेव कर्तव्य-
मित्येक आचार्यो वदन्तीत्यर्थः । एतन्मतेऽद्वित्याः सद आसीदेत्यर्थं मन्त्रः कृष्णाजि-
नास्तरणकरणीभूतस्यादित्याः सदोऽसीत्येतस्यैव शेषभूत इति द्रष्टव्यम् ।

धनेषु व्यन्तरिक्षं तृत्वानेति वाससा पर्यानहति ।

वाससाऽप्येन महता पर्यानहति परि परित आ, अत्यन्तं वेष्टयतीत्यर्थः । प्राव-
संघिषु सोमस्योत्पत्तेर्ग्रावणेष्टित्वमस्ति । प्रकृतेऽप्यनेन वाससा वेष्टनेन प्रावभिर्वेष्टित

इव भवति । आवाणो वा अद्रयस्तेषु वा एव सोमं दधातीत्यर्थवादादयमर्थो लभ्यते ।
शकटमिति शेषः । उपस्थितत्वात् । अद्रावित्यन्तो मन्त्रः ।

उदु त्वं जातवेदसमिति कृष्णाजिनेनोर्ध्वग्रीवेण

बाहिलोम्नाऽपिदधाति तरणिर्विश्वदर्शत इति वा ।

अपिदधातीत्यत्र द्वारमिति शेषः । सूर्यमिरयन्तो मन्त्रः । तरणिर्विश्वदर्शत इति वा ।
तरणिर्विश्वदर्शत इति वैकल्पिको मन्त्रो रोचनमित्यन्तः ।

उस्त्रावेतं धूर्पाहावित्यनद्वाहाबुपासजति ।

उस्त्रावेतमिति मन्त्रेणानद्वाहौ शकटसमीपं प्रेरयति । अद्वाहोदनावित्यन्तो मन्त्रः ।
सकृदेव मन्त्रो द्विवचनलिङ्गाद्विभवाच्च ।

धूरसीति धुरावभिमृशति ।

द्वयोर्धुरोरावृत्तिर्मन्त्रस्य ।

वारुणमसीति शकटमुत्तिष्ठति ।

उत्त्वेदनेमुद्यमनम् ।

प्रागपिषमवस्थाप्य वरुणस्योच्चभ्रातित्युपस्तभ्योति ।

अवस्थाप्य धृत्वा । उपस्तभ्यनं काष्ठेऽवस्थापनम् । वरुणस्य स्कम्भनमसीति स्वशाखो-
क्तेन विकल्पते ।

दक्षिणमनद्वाहं युनक्ति ।

सामान्यप्रतिज्ञेयम् ।

वारुणमसीति योक्त्रं परिकर्षति ।

शम्याच्छिद्रयोर्धोक्त्रं बलीवर्दबन्धनरज्जुं परिकर्षति ।

वरुणस्य स्कम्भनिरसीति शम्यामवगूहति ।

अवगूहनमभिहितयोक्त्रपाशे युगच्छिद्रेऽवधानं तद्वितीयस्याप्यावर्तते । वरुणस्य
स्कम्भसर्जनमसीति स्वशाखोक्तेनायं विकल्पते ।

प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इति योक्त्रपाशं प्रत्यस्यति ।

शम्यायां प्रत्यस्यति श्लेषयति ।

बलीवर्दं चाभिनिदधाति ।

बलीवर्दमप्यनेनैव मन्त्रेण शृङ्गयोरभिधान्या वध्नाति ।

एवमुत्तरमनद्वाहं युनक्ति ।

योक्त्रपरिकर्षणशम्यावगूहनयोक्त्रपाशप्रत्यस्तनशृङ्गबन्धनैः ।

हरिणी शाखे विभ्रदन्तरेषां सुव्रह्मण्य

उपसर्पति पलाशशाखे शमीशाखे वा ।

शकटस्य दक्षिणोत्तर ईषाद्वयं तत्र यां काचिदीषामन्तरा यस्याः कस्याञ्चिदीषायां

अन्तःप्रदेशे पादौ संस्थाप्य शास्त्रे धारयन्नुप शकटगमनानुगुण्येन सर्वेति गच्छती-
त्यर्थः । अथवेशामन्तरा यस्याः कस्याश्चिदीषाया अन्तराऽन्तर्वर्ती यः प्रवेशस्तं प्रति
शास्त्रे विभ्रद्वच्छतीति । शकटवाहनं तु लोकप्रसिद्धमेवेति । हरिणी हरिते हरिद्वर्णे ।
हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिभा हरिता च येतिकोशात् । एतावता कोमलत्वं सिद्धं
भवति । प्रथमयोः पूर्वसवर्णप्राप्तौ तं बाधित्वा नादिकीतिमूत्रस्थनकारस्य दीर्घासि
चेतिमूत्रस्थनकारेणानुवृत्तौ सत्यां पूर्वसवर्णनिषेधे प्राप्ते वा छन्दसीत्यनेन विकल्पेन
पूर्वसवर्णदीर्घ एव पुनः स्थाप्यते । तथा च हरिणी इति रूपं सूत्रे युक्ततरं भवति ।
हरिणी इति द्विवचनम् । इदं च शाखाधिकेषणम् । हरिणीपदोत्तरं यच्छाखापदं
तद्गोबलीवर्द्धन्यायेन पलाशशाखाशमीशाखातिरिक्तयज्ञियवृक्षशाखापरम् । अन्यथैतस्य
शाखापदस्यानन्वयापत्तेः । नन्वेवं पलाशशाखाशमीशाखायोर्ग्रहणं व्यर्थम् । एकैव
सामान्यशाखाशब्देन तयोर्लामादिति चेन्न । तयोर्मुख्यत्वयोनार्थत्वेन सार्धक्यात् ।
ईषामित्यत्रान्तरान्तरेण युक्त इति द्वितीया ।

शकटगन्धारभ्य सोमाय राज्ञे क्रीताय मोक्षमाणायानुब्रूहि
ब्रह्मन्वाचं यच्छ सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाहयेति संभेष्यति ।

दक्षिणामोषामन्वारम्येति बौधायनः । अनुब्रूहीत्यर्थं प्रेषो होतारं प्रति । अनुब्रूही-
त्येतादृशस्य प्रेषस्य बाधकं विना मुख्यहोतारं प्रत्येव दर्शनात् । आश्वलायनेन कर्म-
चोदनायां होतारमित्यनेन सामान्यतो होतुरेव कर्तृत्वप्रतिपादनाच्च । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ।
अत्र प्रेषत्रयेण होतृब्रह्मसुब्रह्मण्यान्तं प्रेष्यतीत्यर्थः । तेन प्रेषत्रयं पृथक्पृथगेव वक्तु-
मव्ययम् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । ब्रूहीत्यत्र ब्रू इत्यस्य कुतो ब्रूहिप्रेष्यश्रौषस्त्वौषधावहा-
नामादेरितिषाणिनिमूत्रात् । अविच्छेदेनैव पाठो वा । एकेतिकरणात् । यजुर्वेदेनाध्वर्यु-
रिति परिभाषयाऽध्वर्युर्न होतृब्रह्मसुब्रह्मण्यः । स्वस्मै नाम्ना प्रेषायोगात्, होतृब्रह्म-
सुब्रह्मण्यानां परस्परनिरूपितप्रेष्यत्वायोगाच्च । सुब्रह्मण्यकर्म छात्रायनद्विष्टावणावा-
हतुः—क्रीते राजनि सुब्रह्मण्य उत्तरेण सोमवहने गत्वाऽन्तरेणेव शमीशाखां पलाशशाखां
॥ सपलाशां पाणौ कृत्वाऽवतिष्ठेताध्वर्युप्रेषः सर्वत्राऽऽकाङ्क्षेत्सुब्रह्मण्ययायाः रश्मीन्वार-
यन्त्रास्तथा प्रेषेद्वायौ दक्षिणं पूर्वम् सुब्रह्मण्यमिति त्रिराह्वयेत्प्राचि वर्तमाने पट्टकत्वः
प्रतीचि पूर्वेण पत्नीशाखां विमुक्ते छादिवि शाखामवगृह्य तामेवेशामन्तृकम्य यथार्थं
स्यादिति । अत्र स्वसूत्राविरुद्धं यत्तत्सर्वमप्यनुष्ठेयम् । सर्वैर्योतिष्टोम इति सूत्रात्सर्व-
शाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायाच्च । स्वसूत्रपरसूत्रयोर्विरोधे स्वसूत्रमेवाऽऽश्रयेत् ।
स्वशाखापरित्यागे दोषश्चरणात् । सूत्रस्यापि शाखात्वं चरणन्यहशास्त्रे प्रदर्शितम् ।
चरणाः शाखाः सूत्राणि च तेषां व्यूहो विविच्य कथनं यस्मिन्नन्त्ये स ग्रन्थश्चरण-
न्यूहाख्यः । तत्र शाखाभेदाः प्रदर्शितास्ते ततो द्रष्टव्याः ।

त्रिरनुक्तायां प्रचयवस्य भुवस्पत इति
माञ्चोऽभिप्रयाय प्रदक्षिणमावर्तन्ते ।

त्रिरनुक्तायामित्यत्रोपस्थितत्वात्प्रथमायास्त्रिरनुवचनम् । अत एवावचनं प्रथमाया-
मिति स्पष्टमेवापठदापस्तम्बः । अत्र हौत्रमाश्रयायनोयमेव यानुषस्थाभावात् । प्रथमोक्त-
मयोस्त्रिरनुवचनं सर्वत्र यानुषहौत्ररीत्यैव शस्त्राणि विना शस्त्रविषयकविधेर्विशेषशस्त्र-
त्वेन प्रवृत्तत्वात् । प्राञ्च इति आवर्तन्ते इति बहुवचनादध्वर्युमस्यजमानाः । एतेषामेव
प्रकृतकर्मसंबन्धात् । सुमस्यपस्य तु च्छन्दोगसूत्रेऽनुक्तत्वात् मन्त्रः । प्राञ्चः
प्राङ्मुखाः । शकटेन सह पार्श्वद्वयमभितो गत्वेत्यर्थः । अभिशब्दः पार्श्वद्वयमभित
इत्यर्थं बोधयति । आवर्तनेऽपि उत्तरपार्श्वेऽध्वर्युर्दक्षिणपार्श्वे ब्रह्मयजमानादिति । प्रया-
येत्यत्र प्रशब्दः शकटममनलक्षकतावैशिष्ट्यं सूचयति । प्रदक्षिणश्चन्दोऽन्नाऽऽनुगुण्य-
वाचो । अर्धाच्छकटान्तर्गतानुगुणम् । अन्यथा प्रदक्षिणं यज्ञे कर्माणि करोतीति परिभा-
षयैव सिद्धे प्रदक्षिणप्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । स्वस्त्वयन्यसीत्यन्तो मन्त्रः । अभिप्रयाण-
स्यैव मन्त्रः प्रचयवस्वेति लिङ्गात् । चयवनं स्वस्थानाच्छलनम् । एतस्मादेव लिङ्गाच्छ-
कटस्थितराज्ञा सहैवामिप्रयाणमपि ज्ञायते । ब्रह्मयजमानाध्वर्युणां मन्त्रः । प्राञ्च इति
बहुवचनेन ब्रह्माध्वर्युकर्तृत्ववद्यजमानकर्तृत्वस्याप्यभिप्रयाणक्रियायां तत्करणीभूतमन्त्रो-
च्चारणे चापि सिद्धिः । स्वस्मिन्यजमानप्रयोगस्तूच्छुम्भो अग्ने यजमानायैवीत्यत्र यथा
तथाऽग्नेति द्रष्टव्यम् ।

अपि पन्थापगस्महीत्युत्तरेण राजानं
पूर्वावतिक्रामतो यजमानोऽध्वर्युश्च ।

उत्तरेण राजानं राज्ञ उत्तरतोऽद्वरे । ब्रह्मज्जावृत्त्यर्थमुपयोर्ग्रहणम् । पूर्वो शक-
टस्य प्रतीच्यां चालनात्पूर्वो पूर्वभूतौ, अति राजानमतोत्य गच्छतः । यकार उभयोः
सहभावार्थः । उभयोर्मन्त्रः । वस्त्वित्यन्तस्तस्य ।

प्रज्वलयन्त्वग्नीनाहवनीये वर्षिष्ठमादधाति ।

प्रज्वलयन्तीति बहुवचनं पारिकर्म्युत्विजामन्यतमप्राप्त्यर्थम् । वर्षिष्ठं स्पष्टम् ।
इष्टमिति शेषः । आदधातिसाहचर्यात् । प्रज्वलयन्ति ज्वालायुक्तान् सूक्ष्मैरिन्धनैः
करोति (कुर्वन्ति) । सम्पावसद्वयपक्षे तावपि प्रज्वलयन्ति । आहवनीये स्पष्टं लौकि-
कमिष्टममादधाति प्रक्षिपतीत्यर्थः । आहवनीयेऽयं विशेष इतराम्यपेक्षया द्रष्टव्यः ।
यावत्पर्यन्तं राजाऽऽसन्ध्यामासन्नो भवति तावत्पर्यन्तमिदं प्रज्वलितत्वमग्नीनाम् । एतद-
तिक्रमे सर्वप्रायश्चित्तं होतव्यम् । तदूर्ध्वं तु कर्मानुगुण्येन । इदं चाध्वर्युकर्तृकमाग्नीध-
कर्तृकं वा ।

उपकल्पोऽग्नीषोमीयः समङ्गो बन्धुमान्यथा निरुद्धपशुबन्धे
लोहस्तूपरः श्मश्रुलः स्थूलः पीवा ॥ ९ ॥ कृष्णश्वेतो लोहि-
तश्वेतो वा तेन कर्णगृहीतेन यजमानो राजानं प्रतीक्षते ।

अग्नीषोमदेवत्यः पशुरुपकल्पो भवति । उपकल्प इति भूतनिर्देशादेतद्विषया-
नुष्ठानारम्भात्पूर्वमेवोपकल्पनं कर्तव्यमिति सिद्धं भवति । तत्स्वरूपमाह—समङ्ग
इत्यादिना । समङ्गः संपूर्णः । बन्धुमान्मातृपितृभ्रातृसखिमानित्यर्थः । अन्वेनं
मातेत्यादिमन्त्रवर्णात् । यथा निरुद्धपशुबन्धे उपकल्पतः पशुरकूटोऽकर्णोऽकाण इत्यादि-
सूत्रेण लक्षणाभ्युक्तानि तथाऽग्नीषोमीयः पशुर्मवतीत्यर्थः । एतस्मादेव सूत्राच्छाग एवात्र
नियतः । जैमिनिनाऽपि षष्ठेऽध्यायेऽष्टमे पादे पशुचोदनायामनियमोऽविशेषादिति
सूत्रेणानियमं पूर्वपक्षीकृत्य छागो वा मन्त्रलिङ्गादिति सूत्रेण छाग एव नियत इति
सिद्धान्तितम् । छागो वा मन्त्रलिङ्गादित्यत्र वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । सूत्रद्वयार्थः
स्पष्ट एव । सामान्यस्य विशेष उपसंहारः कार्य इति भावः । उक्तञ्च स्मृतावयमु-
पसंहारः—

सामान्यविधिरस्पष्टः संहियेत विशेषतः ।

स्पष्टस्य तु विधेर्नैवमुपसंहार इष्यते ॥ इति ।

उपसंहारस्तत्रैव यत्र सामान्यवचनानुष्ठानाय विशेषापेक्षा । भवति चाग्नीषोमीयं
पशुबन्धेतेतिसामान्यवचनानुष्ठानाय छागस्य वपाया मेदस इतिमन्त्रवर्णोपस्थितविशे-
षापेक्षा । ननु विशेषवचनत्वमात्रेण सामान्यवचनप्राप्तोपसंहारकत्वम् । तथात्वे न
ब्राह्मणं हन्यादितिसामान्यवचनस्यापि नाऽऽश्रयेण हन्यादिति विशेषवचनेनोपसंहारप्रस-
ङ्गात् । अतः पूर्वोक्तरीत्यैवोपसंहारः । सामान्यविधिरस्पष्ट इत्यत्रास्पष्टत्वमनुष्ठानाय
विशेषापेक्षत्वमेवेति ज्ञेयम् । अत्रान्यमपि विशेषमाह—लोह इत्यादिना । लोहो
लोहितः । तूपरः शृङ्गरहितः । श्मश्रुलः श्मश्रुणा युक्तः । श्मश्रुण इति पाठेऽप्ययमे-
वार्थः । अयं पाठो ब्राह्मणानुगुणः । स्थूलो मांसलः । पीवा चिकणाङ्गः । कृष्णश्वेतः
कृष्णश्वेतवर्णः । लोहितश्वेतो लोहितश्वेतवर्णः । अतूपरोऽप्यापस्तम्बेनानुज्ञातः—लोहस्तू-
परो भवत्यतूपरः कृष्णसारङ्गो लोहितसारङ्गो वेति । तेनेत्थंभूतेन कर्णगृहीतेन कर्णे
धृतेन पशुना सह राज्ञोऽभिमुखं गत्वा तमीक्षते । अङ्गि तु मन्थनमारभ्य प्रहरणपर्य-
न्तमधृतेनैव पशुना कर्णव्यतिरिक्तप्रदेशे धृतेन वा प्रतीक्षते । यद्ग्रावङ्गि मथित्वा
प्रहरति तेनैवाग्नय आतिष्ठयं क्रियत इति श्रुत्या मन्थनप्रभृतिप्रहरणान्तस्य कर्मण
आतिष्ठयरूपत्वस्योक्तत्वेन तदवसर एव प्रतीक्षणस्य युक्तत्वात् । अग्नीषोमदेवत्यस्य
पशोरन्योपकल्पनाद्वाआतिष्ठयार्थत्वमिवाग्न्यातिष्ठयार्थत्वमप्यवश्यं कल्पयितव्यमेव । आघ्व-
र्येवे यजमानविधानमध्वर्युसंनिध्यार्थम् ।

औदुम्बर्योऽसन्धरत्निमात्रशीर्षणानूच्या नाभि-
द्वयपादा मौञ्जविधाना तामध्वर्यव उद्गृह्णन्ति ।

औदुम्बरी, उदुम्बरवृक्षनिर्मिता । आसन्दी मन्त्रविशेषः । तल्लक्षणमाह—अरत्निमा-
त्रशीर्षणानूच्या शीर्षण्ये तिरश्चे(धीने)फडके अनूच्ये प्राच्ये । एतानि फडकानि
अरत्निमात्राणि यस्याः साऽरत्निमात्रशीर्षणानूच्या, नाभिद्वया नाभिमात्राः यदा
यस्याः सा, मौञ्जस्तूर्णैर्विधानं यस्याः सा मौञ्जविधाना । मौञ्जीभी रज्जुभिः स्यूतेत्यर्थः ।
तामिषंभूतामासन्दीम् । अध्वर्यवोऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातृनेष्टुलेतार एत उद्गृह्णन्ति । तच्छब्द
उपकरणार्थः । एतच्चैतद्विषयानुष्ठानारम्भात्पूर्वमेव कर्तव्यम् । अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता
नेष्टुलेतेत्यध्वर्यव इति याजमानसूत्रात्प्रतिप्रस्थात्रादीनामप्यध्वर्युत्वम् । अध्वर्युव्यति-
रिक्ताख्य उद्गृह्णन्तीति केचित् ।

अग्रेण प्राग्वा२२ं वारुणमसीति शकटमावित्पदस्युदगीषमवस्थाप्य ।

अग्रेण प्राग्वंशं प्राग्वंशस्यादूरे । आक्लेदनं किञ्चिदुद्यमनम् ।

वारुणस्त्वोत्तम्नात्विष्युपस्तम्नोति ।

गतार्थम् । वारुणस्य स्कम्भनमसीत्यनेन विकल्पतेऽयं मन्त्रः ।

दक्षिणमनद्वाहं विमुञ्चति ।

सामान्यप्रतिज्ञेयम् ।

वारुणमसीति योक्त्रं परिकर्षति ।

योक्त्रं परिकर्षति विसर्जनार्थम् ।

वारुणस्य स्कम्भसर्जनिरसीति शम्भ्यां प्रवृहति ।

प्रवृहणमुत्पाटनम् । वारुणस्य स्कम्भसर्जनमसीत्यनेन विकल्पाः ।

विष्टतो वारुणस्य पाश इति योक्त्रपाशं विष्टन्ति ।

विचर्तनं क्षिपिणीकरणम् ।

उन्मुक्तो वारुणस्य पाश इत्यभिधानीमुन्मुञ्चति ।

अभिधानी विषाणवन्धनरज्जुः ।

एवमुत्तरमनद्वाहं विमुञ्चति ।

एवं दक्षिणानुष्ठानोचनकल्पेनेत्यर्थः । अत्र छाट्यायनद्राष्ट्रायणौ विशेषमाहवतुः—
दक्षिणमनद्वाहं मुखस्यपाय दद्यादुभाषिति शाट्यायनकं विज्ञायते कर्मसंयोगादिति ।
सामर्थ्यायनमानो दानकर्ता । उभाष्यमनद्वाहौ देयानिति शाट्यायनकं ब्राह्मणं विज्ञा-
यते कर्मसंयोगात् । उभाभ्यां हि कर्म कृतम् । हेतूपादानं क्रियते कर्मसंयोगादिति ।
यस्य येन कर्मसंयोगः स तद्व्यं लभत इत्यर्थः ।

उत्तराननुष्मोचनावसरमाह—

अविमुच्योत्तरमातिध्यायास्तत्रं प्रक्रमयति ।

विमुक्तोऽन्योऽनङ्गान्मपत्यविमुक्तोऽन्योऽथाऽऽतिथ्यं गृह्णातीति स्वशास्त्रीयः करणः । प्रदर्श्यतेऽनेन । आतिथ्येति कर्मनाम । किमत्र प्रवृत्तिनिमित्तमिति चेत् । अग्रेऽतिथ्यमसि सोमस्याऽऽतिथ्यमसि अतिथेरातिथ्यमसीति निर्वापमन्त्रेषु अग्न्यादिभ्यो देवताभ्य आतिथ्यत्वेन कीर्तनमेवेति द्रष्टव्यम् । आतिथ्यप्रयोजना वेष्टिरातिथ्या तस्यास्तन्मङ्गलसमुदायस्तं प्रक्रमयति आरभत इत्यर्थः । प्रक्रमयतीत्यत्र स्वार्थे णिच् । तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्याम इत्यस्यापानुक्तत्वात्सर्वं प्रकृतिवद्भवत्येव ।

उभौ वा विमुच्य ।

उभौ विमुच्य वाऽऽतिध्यायास्तत्रं प्रक्रमयतीत्यन्वयः । अयं शास्त्रान्तरीयः करणः । उत्तरमविमुच्य तमपि विमुच्य वाऽऽतिध्यायास्तत्रं प्रक्रमयतीतिसूत्रद्वयपिण्डतोऽर्थः ।

अग्नीनन्वाध्यायेध्मावर्हिःहरति ।

पौर्णमासतन्मनैयत्यख्यापनार्थोऽनुवादः । तेन नात्र कालतस्तन्मं भवति ।

सप्तदश सामिधेन्यः ।

स्पष्टम् ।

इक्षुशलाके विधृती ।

इक्षुशलाके इत्युत्पत्तिके । इक्षुवज्रात्मिके इति केचित् । काशमूलके इति पौर्णमासकाः । वाक्वशेषस्यात्राभावात्काशमूलपरत्वे प्रमाणाभावेन लौकिक एवार्थो ग्राह्य इति पूर्वमताशयः । आश्ववालरूप काशपरत्वे वाक्वशेषो यथा स्पष्टोऽस्ति तथैश्वरीशब्दस्य काशमूलपरत्वे नास्ति तथाऽपि अन्वेषणीय इति द्वितीयमताशयः । अत्र पठितेनैवं ज्ञायते—एतद्योराहरणादयो बर्हिर्धर्मा बर्हिर्धारणवदुपसदाद्यर्थं धारणं बर्हिषः स्तोर्णत्वपक्षे विधृत्योरपि सादितत्वं च भवतीति ।

कार्थर्म्यमयान्परिधीनिधम उपसंनहत्याश्ववालं प्रस्तरं बर्हिषि ।

इध्मावर्हिःहरतीत्युक्तं तत्रेध्मे कार्थर्म्यमयाऽश्वीपणीवृक्षनिर्मितान्परिधीनुपसंनहति । भूतमान्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हतीतिन्यायेन याव्युपयोगिनां परिधीनामपि संस्कारार्थमिध्मे संमरणं मन्त्रेण कृत्योपसंनहनं कार्यम् । अनियतवृक्षत्वं परिधीनां वारधितुं कार्थर्म्यमयानिति । उपशब्द इध्मसमिधागुपर्येव संनहनमत्रेति त्रिषमं द्योतयितुम् । बर्हिषि आश्ववालं काशमथं प्रस्तरम् । आश्ववालशब्दोऽश्वस्य वालः केशास्तन्मयः प्रस्तर इति लोकप्रसिद्धिः । यज्ञो वै देवेभ्योऽश्वो मृत्वाऽपान्कामत्सोऽपः प्रापिशत् ।

स वालधौ गृहीतस्तान्वालाभ्युक्त्वा विवेश ह ।

ते वालाः काशातां प्राप्ताः कार्पोऽतः प्रस्तरस्तु तैः ॥

इति वाक्यशेषात्तु काशास्तन्मयस्तत्र लोकप्रसिद्धशेषेक्षया वाक्यशेषानोचितोऽर्थ एव गृह्यते । तथा च काशानामेव ग्रहणं नत्वश्वकेशानाम् । तथाच प्रथमाध्याये चतुर्थपादे संदिग्धेषु वाक्यशेषादिति सूत्रेणामुपपत्तिमाह जैमिनिः । सूत्रार्थस्तु संदिग्ध-विधायक्यवाक्पूर्वाद्वाक्यशेषात्तद्विषयकत्वेनेति । उत्तरसूत्रगतकल्पनापदानुषङ्गेणान्वयो बोध्यः । यद्यपि विधानपि सामान्यरूपेण निश्चयात् मुख्यः सदेहस्तथाऽपि घृततैलवसानामन्यतममज्जनसाधनमित्यव्यवस्थितार्थप्रतीतिमादाय गौणसंदेहपरोऽयं शब्द इति व्याख्यातं व्याख्यातृभिः । ऐश्वरीशब्दो याज्ञिकमत इक्षुपत्रत्वगन्धतरपरः । मीसांसकमते काशमूलपरः । तेष्वदर्शनाद्दिरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात्, शास्त्रस्था वा तज्जिमित्त्वादिति न्यायोऽप्यत्र योजयितुं शक्यः । आश्रवालं प्रस्तरमित्येतदनन्तरमुपसंनद्धतीत्यनुषज्यते । विधृत्योराहरणमाश्रवालप्रस्तरेण सहैव । प्रजापतेर्वा एतानि पक्षमाणि यदश्रवाल एक्ष्णो तिरश्ची यदाश्रवालः प्रस्तरो भवत्यैक्ष्णो तिरश्ची प्रजापतेरेव तच्चक्षुः संमरतीति श्रुत्योमयोरैकरूपत्वप्रतिपादनात् । पूर्वद्विरधिमानार्हः करोतीतिवाक्योक्तक-माभिप्रायेण विपरीतोक्तिः । अनुष्ठानकमस्तु प्रकृतिवदेव न तु चोदकप्राप्तकमवाधः । अत्र कार्प्यमर्थभयत्वरूपपरिधिप्रात्रविषयकगुणमात्रस्य प्रत्याप्तानात् । तेन सादिरः पाळाश्च एव वेधः । द्वाविंशतिदारुरेव च सः । अनुयानसमिदमावात् । बर्हिस्तु दर्धमयमेव । आश्रवालत्वस्य प्रस्तरमात्र एव विधानात् । यदि समानदेशे वर्षाः काशाश्च सन्ति तदैकमेवाभिमर्शनान्तं कर्म । यदि नानादेशे तद्देशेऽन्तरि-समित्यादीदं देवानामित्यन्तमावर्तते । आलवाभिमर्शनस्याऽऽवृत्तिर्देशभेदात् । प्रस्तरस्यापि बर्हिःशब्दाभिधेयत्वात् काशेष्वस्य निवृत्तिः । आत्माभिमर्शनं तु सकृदे-वान्ते । शुल्बं तु दर्भोणामेव क्रियते ।

निर्वपणकाले वैष्णवं नवकपालं पत्न्या हस्तेन निर्वपति ।

यतोऽस्मिन्निर्वापे बह्वो विशेषा वक्ष्यमाणा अतः सावधानतया निर्वपणकाल इति वचनम् । निर्वपणकाले निर्वपणस्थाने । कालशब्दस्य स्थानपरत्वं तु बोधानीये दृष्टं स उपरपाणां काल इति । निर्वपणकाल इत्यतः प्राक्परिगृहीत इति योज्यम् । पूर्ण-मासप्रथमप्रयोगे निर्वपणस्थानं यत्परिगृहीतं तत्रेत्यर्थः । सिद्धे सत्याः स्मो नियमार्थः । तेन निर्वपणकाल एवेति सावधारणं वाक्यं भवति । तथाचायमर्थो भवति—पूर्णमास-प्रथमप्रयोगपरिगृहीतनिर्वपणस्थान एवायं निर्वप इति । एतेनान्यासु सर्वासु विहृ-तिष्वनियम इति विशिष्टार्थज्ञापनार्थं वा । न च वेदकरणादिकर्मसूचनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्य प्रकृतित एव सिद्धेः । प्रायणीयार्था त्वपूर्वत्वाद्ब्रह्मणम् । अग्निहोत्रह-वणीप्रत्याज्ञायो हस्तः । अस्मिन्पक्षेऽग्निहोत्रहवणीधर्मा हस्ते कार्यः । पात्रप्रयोगका-

लेऽग्निहोत्रहवण्या सह हस्तस्य प्रयोगः । स च दक्षिणः । एकाङ्गवचने दक्षिणं प्रती-
चादनादेश इत्याश्वलायनवचनात् । हस्तविषये त्वनिर्दिष्टस्थलेऽपि दक्षिणस्यैव मह-
णमित्येतादृशार्थस्य दर्शपूर्णमासयानुषङ्गौत्रसूत्रे होतुरंताम्भारम्भविधायके दक्षिणग्रह-
णेन ज्ञापितत्वाच्च । संविशन्तामिति हस्तस्य संमर्शनम् । दक्षाय मानुष्यसि । नास्ति
प्रत्युष्टम् । दक्षिणहस्ते वाममुष्टोद्वपनम् । पावन्यग्निहोत्रहवणीकार्याणि तानि हस्ते-
नैव कर्तव्यानि । इदं चाग्निहोत्रहवणीप्रत्याग्रायपक्षे ।

पश्या वा हस्तात् ।

शकटप्रस्थोः प्रत्याग्रायोऽयम् । अस्मिन्पक्षे हस्त एव सर्वमग्राणां जपो भवति ।

अन्वारब्धायां वा क्षुचा ।

अन्वारब्धायां पश्यां सत्यां क्षुचैव वा निर्वापः । अस्मिन्पक्षेऽग्निहोत्रहवण्यामेव
प्रोक्षणीसंस्कारादि । आद्यौ पक्षौ शाखान्तरीयौ । अन्यः स्वशाखागतः ।

अग्रेरातिथ्यमसीत्येतैः पञ्चभिस्त्रिषु सावित्रं जुष्टं चानुषजति ।

विष्णवे त्वेत्यन्ताः पञ्च मन्त्रास्तैः पञ्चभिः । निर्वपतीति शेषः । पञ्चकृत्यो गुह्या-
तीति श्रुतावप्ययमर्थः प्रतिपादितोऽस्ति । तत्र विशेषः । त्रिषुपस्थितत्वाजोत्तमयोरि-
त्येक इत्यापस्तम्बसूत्राच्चाऽऽद्येषु । सावित्रो देवस्य त्वेत्यादिर्हस्ताभ्यामित्यन्तो
भागस्तं निर्वापमन्त्रेभ्यः पूर्वं जुष्टशब्दं चैतेभ्य उत्तरमनुषजतीत्यर्थः । त्रिष्वितिषचना-
दन्त्ययोर्धन्वयोः सावित्रजुष्टयोरनुषङ्गो नास्तीति गम्यते । यथा देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्रेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामि ।
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां सोमस्याऽऽतिथ्यमसि
विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामि । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यामतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामि । अग्नये त्वा रावस्पोषदग्ने
विष्णवे त्वा निर्वपामि । इत्येताव त्वा सोमभृते विष्णवे त्वा निर्वपामीत्येवं प्रयोगः ।
एतैरिति वचनं प्रतिमन्त्रं निर्वापसिद्धयर्थम् । पञ्चभिरितिषचनं पक्षेते मन्त्रा भवन्ति
तैः पञ्चभिः पञ्च निर्वापा भवन्तीत्येतादृशार्थबोधनार्थम् । अकारः सावित्राख्यः कञ-
न भागो जुष्टशब्दश्चेत्येतद्द्वयानुषङ्गलाभाय । न चैवं जुष्टमित्यस्य जुष्टं निर्वपामीत्ये-
तावान्य उत्तरभागस्तत्परत्वमेव नतु जुष्टशब्दमात्रपरत्वम् । तथाच निर्वपामीत्ये-
तस्यापि त्रिष्वेव प्रयोगो नावशिष्टयोर्द्वयोरिति वाच्यम् । जुष्टशब्दस्योत्तरभागपरत्वेऽ-
ग्रेरातिथ्यमसीत्येतैः पञ्चभिस्त्रिषु प्राकृतावनुषजतीति लावनेनैव वक्तव्ये गुरुभूतसावि-
त्रजुष्टशब्दोपादानस्य निरर्थकत्वापत्तेः । अतो जुष्टशब्दस्य भागपरत्वं न किंतु
शब्दपरत्वमेव वक्तव्यम् । एतेनानुक्तस्य निर्वपामीत्येतस्य समुच्चयार्थश्चकार इति

शङ्का निरस्ता । नच त्रिषु मन्त्रेषु जुष्टशब्दानुषङ्गवत्सावित्रशब्दस्यैवानुषङ्गोऽसिबति वाच्यम् । तथा सति सावित्रं जुष्टमित्येतादृश्या आनुपूर्व्या अनुषक्तव्यतयैकपदार्थत्वेन पदार्थान्तरस्य चाभावेन चकारवैयर्थ्यापत्तेः । न चैवं मन्त्रादौ सावित्रशब्दानुषङ्गो मन्त्रान्ते जुष्टशब्दानुषङ्गस्तथा च समुच्चैतव्यपदार्थान्तरं लब्धं तथा च न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । सावित्रशब्दस्य शब्दमात्रपरताया याज्ञिकप्रसिद्धकर्मणि अत्यन्तानुषयोगात् । एवं च परस्परसमुच्चयार्थ एव चकारः । तथाच निर्वपामीति सर्वमन्त्रेष्वस्त्येव । अथवा जुष्टशब्दस्य भागपरत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । अग्रेरातिष्ठ्यमसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं देवतादेशनस्य प्रत्याज्ञायो भवति । पञ्चसु सावित्रं जुष्टं चानुषजति । नोत्तमयोरित्येक इत्यापस्तम्बसूत्रेऽपि स्वरसतो जुष्टशब्दस्य भागपरत्वमेव प्रतीयते । यच्छन्तामित्यप्यस्त्येव सर्वत्र । समातीयमेव समातीयस्थाने निविशत इति न्यायेन प्राकृताणां त्रयाणां समन्त्रकाणां निर्वापाणां स्थान एते समन्त्रकाः पञ्च निर्वापा भवन्ति । प्राकृतं तूष्णीं तु मिश्रमेव भवति तच्च षष्ठं भवति । अन्वावापः सप्तम इदं देवानामित्यादि ।

विष्णुमेवोत्तरेषु निगमेषूपलभयेत् ।

इत उत्तरेषु निगम्यते देवतापदं येषु ते निगमा मन्त्रा मन्त्रविशेषास्तेषु विष्णुमेवोपलभयेद्देवतात्वेन केवलं विष्णुमेव प्रयोजयेत् । एवकारोऽग्रे रायस्वोपदाज्ञे इयेनाय सोमभृत इति चतुर्थ्यन्तानां शब्दानां मन्त्रेषु प्रयोगो मा मृदित्येतदर्थम् । वैष्णवं नवकपालं निर्वपतीत्येतेन सूत्रेण त्वग्न्यादिदेवतात्वमात्रं निरस्यते ।

यत्प्रागुद्गमनात्तत्कृत्वोत्तरमनद्वाहं विमुञ्चति तेनैव कल्पेन यदि पुरस्तादविमुक्तो भवति ।

वर्षवृद्धाः स्येत्यन्तं कृत्वोत्तरमनद्वाहं विमुञ्चति तेनैव कल्पेन पूर्वातिदिष्टेनैव कल्पेन तूष्णीमुत्तरमनद्वाहं विमुञ्चति । यदि पुरस्तादविमुक्तो भवतीति सूत्रान्तरोक्तकल्पव्यावृत्त्यर्थम् । अन्यत्स्पष्टम् ।

वारुणमसीति राज्ञो वासोऽपादत्ते ।

वर्षानहनीयमिति शेषः । छिस्महोति मन्त्रान्तः ।

वरुणोऽसि धृतव्रत इति राजानम् ॥ १० ॥

अपादत्त इत्यनुवर्तते । एतावानेव मन्त्रः ।

अच्छिन्नपञ्चः प्रजा उपावरोहोश्शङ्कु-
शतीः स्योनः स्योना इत्युपावहरति ।

राजानं शकटद्वारेण बहिरानयतीत्यर्थः ।

अत्राऽऽसन्धा उद्ग्रहणमेके समामनन्ति ।

तामध्यर्थेव उद्ग्रहन्तीति यदासन्धा उद्ग्रहणं पूर्वश्रोक्ते तत्तत्र न कर्तव्यं किंत्वप्रा-
सिन्काळे कर्तव्यमित्येक आचार्या वदन्तीत्यर्थः ।

उर्वन्तरिक्षमिति गच्छति ।

प्राम्बशमिति शेषः । स्वशास्त्रायां दृष्टत्वादन्विहीर्येव मन्त्रान्तः ।

या ते धामानीति सौम्यर्चा राजानं

पूर्वेण द्वारेण प्राग्बर्शं प्रपादयति ।

सोमो देवता यस्याः सा सौमी तथा सौम्या । सोमादृष्टित्वान्कीप् । सौमीत्युम्भि-
शेषणम् । तृतीयान्तमिदं सौम्येति । * असमाप्ते सौम्यवेति स्यादिति ज्ञेयम् ।
सौम्येति ज्ञानार्थम् । ज्ञानाभावे दक्षिणाधौ भुव इति यजुर्त्रेयप्रायश्चित्तम् । ऋचेतिव-
चनप्रयोजनमितिच्छन्दसर्चेत्यत्र यथोक्ते तद्वदत्रापि ज्ञेयम् । प्रपादयति प्रवेशयति ।
प्रवेशनस्य द्वारं विना कदाचिदप्यसंभवेनार्थादेव विशेष्यस्य द्वारस्य छाये द्वारग्रहणं
यत्कृतं तज्ज्ञापयति अन्योऽपि पदार्थः प्रवेशने संभावितोऽस्ति समाप्तदां कर्मक्षणा-
भावश्चकत्वात् । वातायनरूपः सः । अथच द्विभ्यादिसभासदीक्षणानुगुण्येन महान् ।
तत्र प्रतिदिशं वातायनद्वयम् । तत्र वातायनस्य महत्त्वेन तेनापि कदाचित्प्रवेशसंभा-
वतद्वारणार्थं द्वारग्रहणम् । एतेनाष्टौ वातायनान्यपि तथा कर्तव्यानि । यथैकैकस्मिन्वा-
तायने द्वौ त्रयो वा चतुः(त्वा)रो बोपविष्टाः सन्तः कर्मोक्तितुं शक्नुयुरिति । तथाचाप्त-
स्तनानि द्वारसाम्येनाष्टौ वातायनानि चत्वारि द्वाराणि अतीरोकशब्दवाच्यानि लघुभू-
तानि गवाक्षाणि पञ्चोर्ध्वतनान्येतद्वर्जं परिश्रयणं कर्तव्यमिति । एवमग्रेऽपि यत्र यत्र
द्वारशब्दस्तत्रेति ज्ञेयम् । दुर्यानिति मन्त्रान्तः ।

उर्वन्तरिक्षं बीहीत्यपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिहरति ।

दक्षिणा दक्षिणतः, अति अतिक्रम्यैव हरति नतु अग्नेःऽऽहवनीयं स्वयं गच्छन्त-
परेणाऽऽहवनीयं राजानं हरतीति ।

वरुणस्यर्त्तसदानिरसीति दक्षिणे-

नाऽऽहवनीयमासन्दीं प्रतिष्ठापयति ।

यथेतं प्रत्येत्याग्नेःऽऽहवनीयमासन्दीं नीत्वा वरुणस्यर्त्तसदानिरसीति मन्त्रेणाऽऽ-
हवनीयसमीपे दक्षिणत आसन्दीं स्थापयति । अग्नेनाऽऽसन्धानयनेऽपि यथेतं प्रत्येत्यै-
वाऽऽसन्दीं प्रतिष्ठापनीया । प्रतीत्युपसर्गाद्यथा न चलति तथा स्थापयति ।

* अथ समाप्ते सौम्यचवेत्यपेक्षितम् ।

अदित्याः सदोऽसीति तस्यां कृष्णा-
जिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोभाऽऽस्तृणाति ।

तस्यां प्रतिष्ठापितायामासन्त्याम् ।

यत्तच्च राजानमदित्याः सद आसीदेति तस्मिन्नासादयति ।

प्रत्तवचनादन्यस्मै प्रदानं सिद्धं तच्चाऽऽस्तन्दीस्थापनात्पूर्वं तेन विना तस्य कर्तुमश-
क्यत्वात् । तस्मिन्नास्तृते कृष्णाजिने ।

वरुणस्यर्तसदनमासीदेति वा ।

अनेन मन्त्रेण वा कृष्णाजिन आसादनम् ।

धनेषु व्यगतरिक्षं ततानेति वाससा परिश्रयति ।

वाससा महता प्रागारम्य परिश्रयति । प्रादक्षिण्यं परिभाषासिद्धम् ।

वरुणोऽसीति राजानमभिमन्त्रयते वरुणाय त्वेति वा ।

स्पष्टम् ।

एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तं नमस्या वीरममृतस्य
गोपाम् । स नः शर्म त्रिवरुधं वि यः सत्पातं नो यावा-
पृथिवी उपस्थ इति वारुण्यर्चा राजानं परिचरति ।

वारुण्येतिवचनमत्र क्रीत उपनद्धः सोम एव वरुणशब्दवाच्यो नतु वरुणदेवतापर
इतिश्रुतिसिद्धोऽर्थ इति प्रदर्शयितुम् । सा च श्रुतिर्वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्ध
इति । अस्यां श्रुती वारुण इत्यर्थं तद्धितः स्वार्थे द्रष्टव्यः । वरुणो वा एव यजमानम-
भ्येति यत्क्रीतः सोम उपनद्ध इतिश्रुत्यन्तरानुरोधात् । वारुणीत्यत्र तस्येदमिति
सूत्रादण् तदन्तत्वाच्छीप् । ऋचेतिवचनप्रयोगेनमतिच्छन्दसर्चैत्यत्र यथोक्तं तद्वदत्रापि
ज्ञेयम् । परिचरति मन्त्रपुष्पादिभिरुपचारैः पूजयति नमस्करोति च ।

यत्र कं चाऽऽसीदेदैतयैवाऽऽसीदेत् ।

यत्र कं च वैधे यादृच्छिके वा राजानं प्रति गमन एतथा वारुण्यर्चैव गच्छेत् ।
उपविशति चेन्नाजसमीपे तदैतयैव तत्समीपमुपविशेच्च । तथा सूत्रान्तरे-वारुण्यर्चा
राजानं पूजयेदेतयैव राजानमभिसर्षेदुपविशेच्चेति । अत्र यजमानो राजानं मधुपर्केण
पूजयति । गोमधुपर्काहो वेदाध्याय्याचार्य ऋग्विष्णुश्वशुरो राजा वा धर्मपुक्त इति
धर्मसूत्रे राज्ञो मधुपर्कपूजाया विहितत्वात्सोमस्यापि राजत्वात् । अथास्मै मधुपर्कं च
प्राहुरिति बौधायनसूत्राच्च मधुपर्कपूजा । तत्र प्रतिवचनानां लोपः । अध्वर्युर्वा तानि
यदेत् । तामध्वर्युर्विशास्तीति बौधायनसूत्रेऽध्वर्युकर्तृकताया विशसने दर्शनात् । एतस्व
कलौ निषिद्धत्वादुत्सर्ग एवेदानीम् ।

अग्निः राजानं चान्तरेण मा संचारिष्टेति संश्लेष्यति ।

संप्रेषवत्सर्वं कुर्वन्ति । अग्निमित्येकवचनदेक एवाग्निः । स चाऽऽहवनीय एव संनिहितत्वान्मुरूपत्वान्मा राजानं चाऽऽहवनीयं चान्तरेण कश्चन संचारीदिति बौधाय-
नोक्तेः । एतेन सोमदक्षिणाम्बोरन्तरा गमने दोषो नास्तीति अर्थात्सूचितं भवति ।
अथ प्रैष आत्मार्षोऽन्यार्थश्च । तेनाहवर्ग्यः सर्वं ऋत्विजश्चमसाध्वर्ग्यः परिकर्मिणोऽन्ये
च ते सर्वे प्रैषोक्तनिषेधपाठकाः । परप्रत्यायनार्थस्वादुषैस्त्वमेकश्रुत्यं च । राजाऽन्यो
वा सत्रियादिः सोमसमीपमागच्छति तेनाप्ययं मन्त्रो वक्तव्य एव । तत्राऽऽयुधादि
धृत्वा नैव सोमसमीपे गन्तव्यम् । अमुमर्थं बौधायनः प्रैषरूपेणैवाऽऽह—मा राजानं
चाऽऽहवनीयं चान्तरेण कश्चन संचारीन्मैत्रं सायुधो मा सदण्डो मा सच्छत्रो मा
सोष्णीवो मा सावस्पाद्योऽनुप्रवादीदिति । अत्र निषेधार्थका माह एते कश्चन यः कश्चन
पुरुषो राजादिः । एनं राजानम् । आयुधं शस्त्रपस्त्रं च । अनयोर्मैत्रो अनुवेदे—

धृत्वा प्रहरणं शस्त्रं मुक्त्वा ह्यस्त्रमितीरेतम् । इति ।

अवस्थाद्यानुपानहौ ।

वद्रूपनमधृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ।

यथेतं प्रत्येत्य प्रति स्वा वर्षवृद्धं वेत्तितादीनि कर्माणि प्रतिपद्यते वर्षवृद्धमसीत्या-
दीनि वा । पुरस्ताच्छूर्णोपोहनपुरोडाहयामिमर्शनयोरुद्रपनाकृत्वात् ।

गार्हपत्ये नव कपालान्युपदधाति ।

पक्षे प्राप्तस्याऽऽहवनीयस्य बाधनार्थमिदम् । तेनाऽऽहवनीयाधिभ्रयणपसाङ्गीकर्तु-
रपि गार्हपत्य एवाधिभ्रयणमत्रेति द्रष्टव्यम् । आतिथ्येष्टिहविरधिभ्रयणकाल आति-
थ्यामदन्तीरप्यधिभ्रयेत् । अग्नीन्मदन्त्यापा ३ इति वक्ष्यमाणप्रश्नात् । अपपत्येतमातिथ्यं
वैष्णवं नवकपालं तेन सह मदन्तीरधिभ्रयतीतिबौधायनोक्तेः । मदन्तीशब्दोऽर्पा
सप्ततामाचष्टे । तेन तार्पार्थमिदमधिभ्रयणम् । आतिथ्येन सहाधिभ्रयणविधानाद्गार्हपत्य
एवाधिभ्रयणम् । लौकिक इति केचित् । केवलज्ञानापममधिभ्रयणासंभवात्प्राज्ञेन सहा-
धिभ्रयणम् । तच्च ताज्रपर्यं रीतिज्ञं वा । मृन्मयं वा । एतन्मन्त्राणि । गव्यक्षीरस्य
दोह्याकयोस्ताज्रं नैव भवति । स्मृतौ ताम्रे गव्यस्थापनस्य निषेधात् ।

यत्तु—होमकार्यं तथा दोहे षाके च परिवेषणे ।

पञ्चगव्याशने चैव ताम्रे गव्यं न द्रुष्यति ।

इति स्मृतिवचनं तल्लौकिकदोहविषय एव संकटमात्राम्बनुज्ञाविषयम् । एवं पाक
परिवेषणयोरपि । होमोऽत्र पञ्चगव्यस्यैव । अथ वाऽत्रापि संकटविषयत्वमेव । पञ्चग-
व्याशन इत्यनेन पञ्चगव्यग्रहणसाधनीभूतपात्रविषये प्रतिप्रसवः क्रियते ।

चतुर्गृहीतान्याज्वानि युक्ताति ।

पञ्चावत्तिनोऽपि चतुर्गृहीतनिधयार्थं वचनम् । अनुयानार्थग्रहणनिवृत्तेस्त्वर्थादेव सिद्धेन तदर्थता ।

चतुर्होत्राऽऽतिथ्यमाप्तादयति ।

आतिथ्यं हविः । अहोमर्थत्वादग्रहोऽस्वाहाकारोऽयम् ।

संभारमजूर्णेषु व्याख्याय निर्मन्ध्यस्याऽऽवृता निर्मन्ध्येन प्रचरति ।

अग्निर्वज्रमिरित्यादीनि अहः श्रद्धयेत्यन्तानि संभारमजूर्णेषु तानि व्याख्याय वाक्य-
शः पठित्वाऽग्नेर्जनित्रमसीत्यादिना निर्मन्ध्यस्याऽऽवृता प्रकारेण पशुवन्ध उक्तेनाग्ना-
वग्निरिति प्रहरणान्तेन निर्मन्ध्येन प्रचरति ।

वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः संमेप्यति ।

वेदान्तपरिस्तरणनिवृत्त्यर्थोऽनुवादः । होतृषदनकल्पनं तु होत्रैव स्वार्थं कल्पनीयम् ।
अध्वर्युणा वेदमहः सप्तदशेन वज्रेणेत्येतस्माद्धोतृर्नैवात्पूर्वं कल्पयितव्यं, परं स्वतुगाद-
स्वरसादन नैव कल्पनीयम् । आश्रयायनीयद्वौघे त्विदमहः सप्तदशेन वज्रेणेत्येतस्य
जपस्याभावाद्देव्युत्तरश्रोणि समीपदेशे होतर्यागते कल्पनीयम् । एतच्च होतरेहीतिशास्त्रा-
न्तरोक्तप्रैषाङ्गीकारपक्षे सार्थकमन्यथा नेति द्रष्टव्यम् ।

सर्वमिधमादधाति सर्वमौपभृतं समानयते ।

अनुयानाभावात्तदर्थसमित्तदर्थचतुर्गृहीताज्ययोरप्यभाव इति भावः । इद्वान्तरवादे-
वानुयानाभावे सिद्धेऽनुयानाभावबोधकलिङ्गप्रदर्शकवचनं शास्त्रान्तरोक्तोऽनुयाननिषेधः
स्तुत्यर्थोऽनुवाद एव ननु विधिपर इति नैमिनीयभ्यामप्रदर्शनार्थम् । स च न्यायोऽनन्त-
रमेव प्रदर्शयिष्यते ।

आज्यभागार्भ्यां प्रचर्य विष्णुं हविषा यजति ।

आज्यभागवचनमाज्यभागविशेषप्रत्ययार्थम् । स च विशेष आश्रयायनेनोक्तः—
अतिथिमन्त्रौ समिधाऽग्निं दुवस्वताऽऽप्यायस्व समेतु त इति । यानुषहौत्रपक्षेऽप्येता-
वेव । तत्राऽऽप्यायस्वेत्यृचः पाठस्तु यानुषधर्मेणार्धर्मेण वा । विष्णुं यजतीत्येतावत्येव
वक्तव्ये हविर्ग्रहणमाज्यभागार्भ्यां प्रचर्येतिपूर्वभागाद्वचनविपरिणामेन विभक्तिविपरिणामेन
वाऽऽज्यभागशब्दस्यानुवृत्तिः स्यात्, तस्यां च सत्यां विष्णुमावधभागं यजतीत्यर्थः
स्यात्, तथा वाऽऽज्यभागं विष्णुमिष्ट्वा वैष्णवं नवकपालं निर्वपतीतिविधिप्राप्तौ निरु-
प्तेन हविषाऽनन्तरं याग इति शङ्काकुलं स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थम् । आज्यभागविशेषं
विधातुं विष्णुं यजतीत्युत्तरानुवादः ।

ध्रुवायाः शेषं करोति ।

दीक्षणीयानद्याख्येषम् । प्रथो ननं च तद्वत् ।

इडान्ताऽऽतिथ्या संतिष्ठते ।

इडयाऽन्तः समातिर्यस्याः सेडान्ता । इडान्ताऽऽतिथ्या मयतीत्येतावतैव सिद्धे संतिष्ठत इति पुनः संस्थाबोधकवचनमिडान्तत्वेऽपि पूर्वोपयुक्तपदार्थप्रतिपत्तिकर्मभिरपि संस्थापनीयेत्येतदर्थम् । तेन समञ्चमेवात्र प्रतिपत्तिकर्माणि । वेदप्रतिपत्तिरपि समञ्चैव । प्रकरणादेवाऽऽतिथ्याङ्गात् पुनर्वचनमुपसदि प्रतिपत्तिकर्मणामनावश्यकत्वार्थम् । मार्जन-मपीडाकृत्वाद्भवति । च शाखान्तरे नानुयाजन्यमन्तीतिनिषेधानुपपत्त्या कृत्स्नत्व-मपि कल्प्यते, तथा च विकल्प इडान्तत्वस्येति वाच्यम् । शांतिडान्तत्वे विकल्पः स्यात्परेषु पत्न्यनुयाजप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । नित्यानुवादो वा कर्मणः स्यादशब्द-त्वादिति दशमाध्यायषष्ठपादान्तर्गतजैमिन्युक्तन्यायविरोधापत्तेः । तस्माद्विशेषोऽनुवाद-मात्रम् । पूर्वप्रतिज्ञातोऽयं न्यायः । प्रायणीयायां व्याख्याते एते सूत्रे । ननु प्रकृते द्वे इडे अनुयाजानां पुस्त्यादेकां पश्चादभ्यां तत्रोत्तरैवेदया तदन्तताविधिः । एवं च शाखान्तरीयोऽनुयाजनिषेधोऽप्यर्थवान् । अन्यथाऽनुवादमात्रस्यापत्तेः । अतोऽनुयाज-वर्जमुत्तरेडान्तं सर्वं कार्यमिति चेन्न । प्रयोगोपरमस्यैवेडान्तत्वे निमित्ते विधाना-त्पूर्वस्यामपीडायां कृतायां निमित्तस्य संज्ञातत्वेन तत्रैवोपरमस्य युक्तत्वात् । अनुयाजप्रतिषेधस्तु नित्यानुवादत्वेनार्थवादमात्रमौचित्येनेडान्तत्वस्तुत्यर्थं न विरुध्यते । तथा च दशमाध्याये षष्ठे पादे जैमिनिः—प्रतिषेधादर्थवत्ताच्चोत्तरस्य परस्तात्प्रतिषेधः स्यात्, प्राप्तेर्वा पूर्वस्य वचनादतिक्रमः स्यादिति । प्रायणीयायां व्याख्याते एते सूत्रे ।

ध्रुवाशेषादापतये त्वा गृह्णापीति कश्चे चमसे वा

तानूनप्त्र समवद्यति चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा ।

अत्र लौकिक एव चमसो न प्रणीतार्थचमसः । तस्येष्टवर्षत्वात् । तानूनप्त्रग्रहणस्य चाप्राकृतकार्यत्वात् । अहोमार्थत्वादर्थं चमसो वारणवृक्षजः । तत्स्वरूपं यक्ष्यमाणसो-मचमसवत् । नृहोमीति लिङ्गादेतस्यापि होमार्थत्वमिति यद्युच्यते तदा वैकङ्कत एवा-यम् । अवघ्राणस्यापि अदनरूपत्वेन तत्साधनत्वाच्चमसशब्दार्थो बाधितो न भवति । अवघ्राणस्यादनरूपत्वमवघ्रेयमेव तत्रैव प्राशितं नेवाप्राशितमिति श्रुतितो ज्ञेयम् । चमुवात्पर्यादनपर्याय एव द्वाशचातुः । तनूनप्त्रदेवतासंबन्धात्तानूनप्त्रमित्याज्यसमारुपा । येनस्विनः सख्यमुपगच्छन्ति । व्यवस्थितविकल्पोऽयमिति केचित् । गृह्णाम्यन्ताः पञ्च मन्त्राः । एतेषां मन्त्राणां मध्य एकैकेन मन्त्रेणैकैकं समवद्यति । पञ्चावत्तपसे पञ्चवारं समवद्यति चतुरवत्तपसे चतुर्वारम् । समवदानं ग्रहणम् । यद्यप्यत्रैतैरिति वचनं नास्ति तथाऽप्युत्तरसूत्रादयमर्थो लभ्यते ।

अवशिष्टो विकल्पार्थो यदि चतुरवत्तम् ।

अवशिष्टः शक्यमञ्जोनिष्ठाया त्वा गृह्णापीति मन्त्रो विकल्पार्थो भवति यदि चतुरवत्तं

तानूनप्त्रं भवति तदा । पश्चाद्वत्तपक्ष एव विनियोग इति न किं तु चतुरवत्तपक्षेऽपि
चतुर्णां मन्त्राणामन्तिमेन विकल्पितो भवतीति निकृष्टोऽर्थः ।

तदनाष्टमसीति सर्वस्त्वजः समवमृशन्ति ।

तत् तानूनप्त्रं सर्वे य त ऋत्विजश्च सर्वस्त्वजः । सर्व ऋत्विज इत्यसमस्तपाठो वा ।
समवमृशन्ति सहैवावमृशन्ति अवनताः सन्तो मृशन्ति स्पृशन्ति । सदस्यश्चेत्तोऽपि
तानूनप्त्रमवमृशति सहैव । सर्वग्रहणं सर्वे स्वयमेवाभिमुखेरजान्योऽन्यस्य प्रातिनिध्ये-
नेत्येवमर्थम् । ऋत्विग्रहणं यमसाध्यव्युत्पादव्यर्थम् । याजुषहोत्रसत्त्वे तद्दीप्त्यैव होत्रा-
दयः कुर्युः । आश्वलायनहोत्रसत्त्वे तद्दीप्त्या याजुषरीत्या वा । अनभिमुखेऽपि-
न्यन्तो मन्त्रः । तस्माद्यः सदानूनप्त्रिणां प्रथमो दृष्टाति स आर्तिमात्रेतीति ब्राह्मणम् ।

समवमृष्टं प्रजापतौ स्वा मनसि जुहोमीति त्रिरवघ्रायान्तर्वेदि निनयति ।

समवमृष्टमिति वचनं सर्वैः समवमृष्टस्यैव तानूनप्त्रस्यावघ्राणं यदि कस्यचित्प्रति-
मन्धेन समवमर्शो न जायते तदा तदीयसमवमर्शार्थं प्रज्ञातं तत्स्थापयित्वा तत्समवम-
र्शोत्तरमवघ्राणं कार्यम् । अग्निं कर्म तु कर्तव्यमेव । सर्वथा कस्यचिन्महता प्रतिमन्धेन
समवमर्शो नैव जायते तदा तस्याऽऽविवक्ष्यकरण एवायोम्यत्वादन्त्यं वृत्त्वा तेन समव-
मर्शो कृतेऽवघ्राणं कर्तव्यम् । अतानूनप्त्रिणा यजमानेनस्त्वजः वा कर्मणि क्रियमाणे
वाचस्त्रिद्विदैः कतुः समापनीयो भवति तावत्संख्येषु दिवसेष्वपवाप्तः कर्मसमाप्तौ मनो
ष्योतिरित्याहुतिश्चेति कौशिकसूत्र उक्तम् । सकृन्मन्धेन द्विस्तूष्णीमिदमेव त्रिः प्राश-
नमिति केचित् । अन्ये तु न प्राशन्ति न जुह्वन्त्य क तानूनप्त्रं प्रतितिष्ठतीति होम-
प्राशने प्रस्तुत्यावघ्राणविधानाज्जुहोमीति छिद्वाच त्रिर्भस्त्रेणावघ्राणमित्याहुः । सर्व-
स्यैवाऽऽज्यस्यावघ्राणम् ।

प्रतिषिद्धमेकेषाम् ।

अन्तर्वेदि निनयनं प्रतिषिद्धमेकेषामाचार्याणां मते । अन्तर्वेदिनिनयनप्रतिषेधाद्वाहि-
निनयनं तु मय्येव न तु निनयनमेवानेन प्रतिषिध्यते । नचावघ्राणस्यापि प्रतिषेधोऽ-
स्तिवति वाच्यम् । श्रुतौ तानूनप्त्रावघ्राणस्य तानूनप्त्रप्रतिष्ठारूपत्वेनोक्ततया तस्य
प्रतिषेद्धमयोग्यत्वात्, विगीतत्वमूलकत्वेनान्तर्वेदिनिनयनस्यैव प्रतिषेध्यत्वकरूपनाथा
उचितत्वाच्च ।

असंचर उत्सिञ्चतीत्येकेषाम् ।

जनानां यत्र संचरो मार्गो नास्ति तत्रोत्सिञ्चतीत्येकेषामाचार्याणां मतम् । तेन पूर्व-
मतेऽप्यसंचर एव निनयनं परं अस्मिन्मत उत्सिञ्चनं नास्तीत्येतावान्भेद इति द्रष्टव्यम् ।

अग्नीन्मदन्त्याऽऽपा ३ इति पृच्छति ।

किमापो मदन्त्य उष्णीषूता आपः किमित्याग्नीध्रं प्रति प्रश्नः । मदन्तीशब्दोऽप्यु-
क्ततामाचष्टे । मदन्त्य आपा इत्यपेक्षिते मदन्त्याऽऽपा ३ इति संधिरार्थः । प्रश्ने
श्रुतिः । अत एवावगम्यते पूर्वमग्नीधाऽऽपोऽविश्रिता इति । तत्कालस्तु प्रागेव दर्शितः ।
परप्रत्याथनार्थत्वादुच्यैस्त्वम् ।

मदन्ति देवीरमृता ऋतावृष इत्याग्नीध्रः मत्याह ।

देवीर्देव्यः स्वच्छा अमृता अमृततुल्या ऋतावृषः । ऋतं मानसिकं सत्यं तदभिप्रे-
यन्तीत्यृतावृषः । यत्प्रशोऽपि मनःशुद्धिकर एतादृश्य आपो मदन्त्यः । तस्मा इति
प्रत्युत्तरवाक्यार्थः । अत्रापि पूर्ववदुच्यैस्त्वम् । अग्निमिन्ध इत्यग्नीत् । तस्य गृहमाग्नी-
ध्रम् । अग्नीध्रः शरणे रणं चेति रः । शरणं गृहं तात्पर्यात्सोऽप्याग्नीध्रः । ऐष्टि-
कपाशुकयोः सौमिकर्मवद्गृहासंभवात्स्थानमात्रं लक्षणीयं तत्पर्यत्वादाग्नीध्रो भवति । ऐष्टि-
कपाशुकयोराग्नीध्रस्थानं यत्र तिष्ठन्नाश्राययति तत् । सौमिके तु आग्नीध्रमण्डप एव
विहितोऽस्ति तदेव स्थानं तस्य । ऋत्विग्विशेषवाच्यं शब्दः सूत्रकारैर्ऋत्विग्विशे-
षेऽप्याग्नीध्रशब्दप्रयोगात्तदुपरोधेनाग्नीध्रः शरणे रणं चेति सूत्र(वार्तिक)स्यचकारोऽ-
नुक्तसमुच्चयार्थो वक्तव्यः । तेनानुक्तस्याग्निविशेषरूपार्थस्य संग्रहः सिद्धो भवति ।

ताभिराग्नेति संभेद्यति ।

ताभिरग्निः सह, आ समीपे द्रव, एहीत्यर्थः संप्रैषत्य । अत्रापि पूर्ववदुच्यैस्त्वम्,
प्रभवलात्सान्निध्यसिद्धेर्देवैराग्निनाम्भवात् श्रुतिः । प्रश्नस्तु सान्निध्य एव संभवति नासां-
निध्य इति ज्ञेयम् ।

मदन्तीभिः पाणीन्महालयन्ते; ब्रह्मा राजानं विस्मृतयति ।

मदन्तीभिस्तत्ताभिरग्निः । बहुवचनात्सर्वे तानूनप्त्रिणः । ऋत्विग्विशेषतया पाणी-
निति बहुवचनम् । सर्वैः पाणिप्रक्षालने कृतेऽनन्तरं ब्रह्मा राजानं विस्मृतयति । नृह-
णात्कर्मसु सदसद्विवेचनाद्ब्रह्मा । ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीति निरुक्तात् ।
सर्ववित्तं सदसद्विवेकस्त्वं, यः सर्वविस्त ब्रह्मा भवतीति निरुक्तार्थः । सर्ववेदित्वस्य
विवरणं सर्वं वेदितुमर्हतीत्यनेन क्रियते । विस्मृतं क्वन्वाद्भिर्भोचनम् । ब्रह्मत्वविषे-
रवसरस्यापनार्थमत्र वचनम् ।

अशुरशुरिति तर सर्वे सहिरण्यैः पाणिभिराप्याययन्ति ।

सर्वे तानूनप्त्रिणः । आप्यायनलङ्घनेन मन्त्रेणाऽऽमर्शनेवाऽऽप्यायनम् । अग्निः
सेव्यमिच्छन्त्ये । वरणक्रमेण सहैव वाऽऽप्याययन्ति । सहिरण्यैः पाणिभिरित्याप्याय-
नाङ्गं पाणिषु हिरण्यधारणं विहितं भवति ।

प्रत्युपनद्धेऽप उपस्पृश्येष्टा राय इति मस्तरे निहनुषते
 सव्याजीचः पाणीन्कृत्वा दक्षिणानुत्तानान् ॥ ११ ॥
 इति हिरण्यकेशिसूत्रे सप्तमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

कृत्वा निहनुषत इत्यन्वयः । सर्वैराप्यायने कृते प्रत्युपनद्धे पुनर्वद्धे राज्ञि ब्रह्मणैव
 परिकर्मणेति केचित् । येन विसंस्तनं कृतं तेनैव बन्धनं कर्तव्यमिति ब्रह्मणेत्येव
 युक्तम् । सोमस्याऽऽप्यायितस्यान्तरिक्षदेवत्वत्वाच्छादनेन धावापृथिवीभ्यां सव्या-
 जीचः पाणीन्कृत्वा दक्षिणानुत्तानानित्येवंरूपनमस्काराज्जलिकरणं निह्वयः । प्र का
 एतेऽस्माच्छोकाच्छयन्त इत्युपक्रम्य धावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिँल्लोके प्रतिति-
 छन्तीति श्रुतेः । धावापृथिवीभ्यामेव तजमस्कुर्वन्त्यधो एने वर्धयन्त्येवेति बहवृचश्रुतेः ।
 नमो दिवे नमः पृथिव्या इति मन्त्रलिङ्गाच्च वचनात्प्रस्तरे निह्वयः । अक्शाब्दस्य
 द्वितीयावहुवचनं नीच इति । अत्र केचिदुद्गातारः सुब्रह्मण्याद्धानं कुर्वन्ति केचिन् ।
 स्वोद्गातृपक्षेन कर्तव्यम् ।

इति श्रीमदोकोपाहादिष्टोमयाजिसाहस्राक्षियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुख-
 याजिद्विषाहस्राक्षियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीना-
 यदीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापाढहिरण्यकेशि-
 सूत्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंता-
 पशाभिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तौ सप्तम-
 प्रश्नस्य तृतीयः पटलः ॥ १ ॥

अथ सप्तमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

प्रवर्ग्येण प्रचर्योपसदा प्रचरत्पुपसदा वा प्रचर्य प्रवर्ग्येण प्रचरति ।

तत्र प्रवर्ग्यो मन्त्रब्राह्मणयोरनारम्भाधीत इति सूत्रकृताऽपि स्वतन्त्र एव व्याख्या-
 यते । तत्र प्रवर्ग्येण प्रचर्योपसदा प्रचरतीत्येकः पक्षोऽनुष्ठानक्रमे । उपसदा प्रचर्य
 प्रवर्ग्येण प्रचरतीत्यपरः । तत्रैतद्वा विपरीतमिति लाघवेन वक्तव्ये गुरुनिर्देशप्रयोजनं
 ग्रीवा उपसदः पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति यत्पुरस्तादुपसदां प्रवृज्यते तस्मादितः
 पराङ्मुखोक्ताश्चस्तपनेति यदुपरिष्ठादुपसदां प्रवृज्यते तस्मादमुतोऽर्वाङ्मिमाँलोकाश्चस्तप-
 नेतीति निन्दाप्रशंसाभ्यां प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धमिति नाऽऽशङ्कनीयं सोऽपि प्रत्यक्षमूत
 एवेतिज्ञापनम् । अधीयते हि माध्वदिनः(नाः)—शिरो वा एतच्चक्षस्य यत्प्रवर्ग्यो ग्रीवा
 उपसद उपरिष्ठादुपसदां प्रवृज्यात्तस्मादुपरिष्ठाद्ग्रीवायाः—शिरो मयतीति ।

यदातिथ्याया बहिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्य तत्प्रस्तरपरिधिः ।
यदातिथ्याया बहिस्तदुपसदामपि बहिर्भवति तदेवाग्नीषोमीयस्य पशोरपि ।
अनेनाऽऽतिथ्योपसदग्नीषोमीयाणां साधारण्येनैकं बहिः प्रस्तरः परिधयश्चेति प्रतिपा-
द्यते । नच यादृशमाश्रवादिप्रमातिथ्यायां तादृगेवोपसदग्नीषोमीययोरित्यनेन प्रति-
पाद्यते नतु साधारण्यमिति वाच्यम् । तथा सति विधेः कर्मापवर्गित्वादर्थान्तरे विधि-
प्रदेशः स्यात् । अपि चोत्पत्तिसंबन्धोऽविशिष्टानां प्रयोगैकत्वे हेतुः स्यादिति त्रैभिर्निग्या-
यविरोधापत्तेः । अयं च न्यायश्चतुर्थाध्याये द्वितीयपादे वर्तते । एवं चैकमेव बहिः
प्रस्तरः परिधयश्चेति । सूत्रार्थस्तु विधेर्विधिगम्यातिथ्यासंबन्धस्य बहिःप्रः कर्माऽऽति-
थ्यारूपं तस्यापवर्गे समाप्तौ, अपवर्गित्वाद्बहिषोऽपवृक्तत्वात्, अर्थान्तरे भिन्न उपस-
द्बहिषि विधिप्रदेशो यस्मादिदेशः स्यादिति पूर्वसूत्रार्थः । अपि चेति पूर्वपक्षन्यावर्त-
नाय । अविशिष्टानामातिथ्योपसदग्नीषोमीयाणां त्रयाणामपि उत्पत्तिर्बाहिष उत्पत्ति-
स्तत्संबन्धादातिथ्याया बहिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्येत्यनेन प्रदर्शितः स बहिष
उपादानसंस्काररूपप्रयोगस्यैकत्वे हेतुर्भवतीत्युत्तरसूत्रार्थः । तथाच त्रयाणामप्यर्थे सकृ-
देकमेव बहिर्होपादेयं संस्कार्यं चेति सिद्धान्तार्थो ज्ञेयः । यदातिथ्याया बहिरित्यादिम-
न्सूत्रे बहिरित्युपलक्षणं विभृत्योः । अत्र ज्ञापकमातिथ्येष्टविशुशलाके विधृती इत्यस्मि-
न्सूत्रे उक्तमेव । अत्र प्रस्तरग्रहणमन्यत्र बहिर्ग्रहणेन प्रस्तरस्य ग्रहणं न भवतीति ज्ञा-
पनार्थम् । तेन चातुर्मास्यादिषु प्रसूतं बहिर्होन्कषालान्संनह्यैकध्वं पुन संनह्यतीत्यादौ
न प्रस्तरस्य ग्रहणम् । शस्मयं बहिरित्यादावपि आतिथ्याबहिर्होन्मातिथ्यादिज्ञ-
यार्थमुत्पत्तिरतस्तान्माश्रयां तूष्णीमेव संनह्य पुनः पुनः प्रयुज्यते । तत्प्रस्तरपरिधीति
बहिरिविशेषणम् । प्रस्तरश्च परिधयश्च प्रस्तरपरिधयः, त एव प्रस्तरपरिधयो यस्मिन्ब-
हिवि तद्बहिस्तत्प्रस्तरपरिधिः । अनेन प्रस्तरवत्परिधीनामपि बहिष्येव संनहनं भवति
॥ त्विधे । तेन षोडशदाहृत्यपेवेध्मस्य । अथवा तत्प्रस्तरपरिधीति क्रियाविशेषणम् ।
सा च क्रिया संनहनरूपा । प्रस्तरश्च परिधयश्च प्रस्तरपरिधयः ॥ एव प्रस्तरस्त एव
परिधयो योर्बाहिःसंनहनेध्मसंनहनरूपक्रिययोर्व्याकृतं यथा भवति तथोपयसंनहनत्व-
सान्नात्येन मिलित्वा तत्प्रस्तरपरिधि संनहनं भवति । बहिःसंनहनं तत्प्रस्तरम्, इध्म-
संनहनं तत्परिधिः, तेनैव प्रस्तरेण सह बहिःसंनहनं, तैरेव परिधिभिः सहैध्मसंनहनं
भवतीति तात्पर्यार्थः । अयवोपसदग्नीषोमीयात्मकक्रियाविशेषणम् । पुंलिङ्गप्रथमाबहु-
वचनविशिष्टयच्छब्दसहितं षष्ठ्यन्तमातिथ्यापदमत्रानुवर्तनीयम् । तथा चापमर्थो भवति
य आतिथ्यायाः प्रस्तरो ये च परिधयस्त एवोपसत्सहिताग्नीषोमीयात्मककर्मणि
भवन्तीति । समासस्तु पूर्ववदेव । संभरणं तु परिधीनां पृथगेवापन्नम् । सहैव संभरणे
मन्त्रविरोधः स्यात् । नचैकविंशतिषेत्पुहोऽस्तु तथा च सहैव संभरणे विरोधो न ।
षोडशदारुमिध्मं संनह्यतीति सूत्रं तु परिधीनां परिहितत्वपक्षाभिप्रायेण योजनीयमिति

वाच्यम् । आतिथ्यायां मन्त्रेण संभृतानां पुनर्मन्त्रेण संभरणायोगात् । अन्यथाऽऽति-
थ्यावर्हिषोऽपि पुनर्मन्त्रेण संभरणापत्तेः । इष्टापत्तौ नैमिनीयन्यायविरोधः आपद्येत ।
अतः संभरणमन्त्रमेवेत्येव युक्तं, संनहनमन्त्रेणैव प्रकारेण तूष्णीमेव ।

स्तीर्णं प्रस्तरवर्हिरुपसत्सु शयाः परिधयः ।

यत्नान्तराभिप्रायेणेदं सूत्रं योजनीयम् । पूर्वं सूत्रं पुनः पुनस्तान्येवोपादाय प्रयो-
ग्यानीत्येतादृशार्थपरम् । आतिथ्यार्थं स्तीर्णं वर्हिस्तथैव स्थापनीयं तच्च प्रस्तरेण
संयुक्तमेव स्थापनीयम् । अत्र प्रस्तरग्रहणामात्रे प्रस्तरस्य स्थानादादाय पुनः पुनः
स्थापनं स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थं शया आतिथ्यायां ये परिहिताः परिधयस्ते तथैव
स्थापनीया इति न तु पुनः पुनरादायैतत्सर्वं प्रयोज्यमिति स्तीर्णं प्रस्तरवर्हिरित्येतस्य
सूत्रस्यार्थः । यदातिथ्यायाः प्रस्तरवर्हिः स्तीर्णं शयाः परिधयस्तथैवोपसदां तदग्नीषोमी-
यस्य चेति छावनादेव वर्हिषः स्तीर्णत्वसिद्धौ परिधीनां परिहितत्वसिद्धौ च यदातिथ्याया
वर्हिरित्यारम्भ शयाः परिधय इत्यन्तं गुरुसूत्रकरणं व्यर्थं स्यादतोऽर्थद्वयबोधकत्वमेव
वक्तव्यम् । उक्तं चार्थद्वयमापस्तम्बेन—आतिथ्यावर्हिरुपसदामग्नीषोमीयस्य च तदेव प्रस्त-
रपरिधि तत्स्तीर्णं वर्हिस्तत्परिधिताः परिधय इत्येक इति । तदेव प्रस्तरपरिधी-
त्यन्तं पुनःप्रयोगाभिप्रायेणैव तद्याहुवातृभिर्वाख्यातम् । तत्स्तीर्णमित्यादिकं तु पुनःप्र-
योगाभावाभिप्रायेणेति । परिधिताः परिहिता इत्यर्थः । छान्दसोऽयं प्रयोगः । स्तीर्णं
प्रस्तरेण युक्तं च वर्हिरुपसत्सु भवति परिधयः शयाः परिहिता भवन्ति । अग्नीषोमीये
तु देशभेदात्पुनः प्रयोगः सूत्रोक्तः । प्रयोगक्रमस्तु स्तीर्णपक्षाभिप्रायेण द्रष्टव्यो गृहमे-
धीयप्रयोगवत् । यदातिथ्याया वर्हिस्तदुपसदामग्नीषोमीयस्य चेत्येतावतैव सिद्धे पुनस्त-
च्छब्दोपादानमर्थविशेषमपि द्योतयति । अग्नीषोमीयस्याऽऽतिथ्यार्थवर्हिरेव वर्हिस्तस्य
स्तरणं यत्र कर्तव्यं भवति तद्देश एव वेदिकार्थकरो न कृत्वा महावेदिरिति । तेनोत्त-
रवेदिहविर्वर्धनयोर्मध्य एव यावत्पर्यन्तमास्तृतं पश्चमर्धमातिथ्यानर्हिर्भवति तावति प्रदेश
एव वेदिप्रयुक्तकार्याणीति । एतदभिप्रेत्यैव वक्ष्यति सूत्रकारः—अपरेणोत्तरवेदि मन्त्रेण
वर्हिः स्तृणातीति । कृत्स्नस्योत्तरवेदिः पश्चिमभूतस्य महावेदिप्रदेशस्यैव व्यावृत्तिः
क्रियते । तदग्नीषोमीयस्य चेत्यग्नीषोमीयवचनं सवनीयादिन्पावृत्त्यर्थम् । तेन सवनी-
यादौ वेदिप्रयुक्तकार्याणि महावेद्याभवेति ज्ञेयम् । स्पष्टं चैतत्सूत्रान्तरे—अग्नीषोमीय
उत्तरवेदिहविर्वर्धनयोर्मध्यप्रदेशोऽसंचरो वेदिस्तत्र प्रोक्षणवर्हिःस्तरणादीति । अग्नीषो-
मीय इति सप्तमी । असंचर इत्यनेनोत्तरभागो द्वारं च व्यावर्त्यते । संचरोऽत्र लौकिकः ।
न विद्यते संचरो यस्मिन्प्रदेश इत्यसंचरः । इदं चोत्तरवेदिहविर्वर्धनमध्यप्रदेशविशेषणम् ।
उपसत्स्वितिवचनमुपसत्त्वेव प्रस्तरयुक्तं वर्हिः स्तीर्णं मार्शीषोमीयेऽपि । तेनाग्नीषोमीये
वर्हिरास्तरणाव्यवहितोत्तरमेव प्रस्तरयुक्तमिति वर्हिर्विशेषणसिद्धं प्रस्तरासादनं न किंतु
स्थान एव ।

उपसदस्तन्त्रं व्याख्यास्यामः ।

उपोषगतानि संगतानि एतादृशानि पुराणि विशीर्णानि भवन्ति यथा सोपसत् ।
उपोषगताः स्तेन सह संगता अपि भ्रातृव्या विशीर्णा भवन्ति यजमानस्य यथा ॥
वा । एतादृशुपसत्तामकेष्टितस्यास्तत्र कर्मकलापस्तं व्याख्यास्यामः । खण्डतन्त्रत्वा-
ज्ञानाश्रुतिभ्यः कर्तव्यत्वेनाभिमतं तन्त्रमुपसंहृत्य कथयिष्याम इत्यर्थः । तेषाममुराणां
तिस्रः पुर आसन्नित्यत्रोपसद्विषयिण्याख्यायिका प्रसिद्धा । पुराणां संगतत्वं स्कान्द-
पाद्मादिपुराणेषु प्रसिद्धम् ।

तस्यामाज्यर हविः ।

उत्तरत्र विनियोगादेवाऽऽज्यस्य हविष्ट्वे सिद्ध इदं वचनमेतस्या इष्टेरपूर्वत्वमेवेति-
ज्ञापनार्थम् । तेनात्रापि यावदुच्यते तावदेव कर्तव्यमिति सिद्धं भवति । ननु तत्र याव-
त्क्रियते तद्याख्यास्याम इति प्रायणीयावदेवात्र कुतो वचनं न कृतमिति चेन्न । हौत्र-
तन्त्रविषयेऽप्यपूर्वत्वस्यात्राऽऽवश्यकत्वेन हौत्रतन्त्रविषयकापूर्वत्वनिवर्तकस्य तत्र याव-
त्क्रियते तद्याख्यास्याम इत्यस्य वचनस्य प्रकृतेऽनिष्टत्वेन तदनुकेरेव युक्तिसहत्वात् ।
तेन देवा यो इत्यादिकं प्राकृतं हौत्रतन्त्रमपि निवर्तते । तथाचाऽऽश्वलायनः—अथो-
पसत्तस्यां पिब्यया जपा इति । जैमिनिरप्येतस्या इष्टेरपूर्वत्वं दशमाध्याये षष्ठे(सप्तमे)
पाद आह—उपसत्सु यावदुक्तं कर्म स्यात्, स्त्रौषेण वा गुणत्वाच्छेषप्रतिषेधः स्यात्,
अप्रतिषेधो वा प्रतिषिध्य प्रतिप्रसवात्, अनिज्या वा शेषस्य मुख्यदेवतानमोष्टत्वादिति
षतुभिः सूत्रैः । सूत्रार्थस्तु—उपसत्सु अप्रयाजास्ता अननूयाजास्ता इति प्रयानानूयाज-
निषेधादेतद्वर्जितं यावदुक्तं सर्वं कर्तव्यं स्यादिति प्रथमसूत्रार्थः । द्वितीयसूत्रार्थस्तु—
स्रुवेणाऽऽधारमाधारयति यज्ञस्य प्रज्ञात्या इति विहितः स्रुवाधारः स्त्रौवः । ततः स्त्रौव-
शब्दान्मत्वर्योऽच्प्रत्ययः । तथा च स्त्रौववानित्यर्थो भवति । स्त्रौववद्वितीपदं योम्य-
तया वाक्यविशेषणं प्रतिपाद्यतासंबन्धेन । तथा च स्रुवेणाऽऽधारमाधारयति यज्ञस्य
प्रज्ञात्या इति स्रुवाधारप्रतिपादकवाक्येनेत्यर्थो भवति । अप्रतिषिद्धादाधारातिरिक्ता-
विहिताच्च कर्मणोऽन्यत्कर्म शेषशब्देनोच्यते । तस्य सर्वस्य प्रतिषेधो भवतीति गुण-
त्वाद्गुणवत्त्वात्, स्त्रौवाधारस्याऽऽख्यातसद्भावरूपप्रज्ञातिरूपगुणवत्त्वस्यैतेन स्रुवाधार-
प्रतिपादकवाक्येन शेषकर्मणां प्रतिषेध इति । आधारवचनं नान्यामाहुतिं पुरस्तादिति
प्रतिषिद्धस्य प्रतिप्रसवार्थमस्त्वित्याशङ्कते तृतीयेन सूत्रेण प्रतिषिद्धस्य प्रतिप्रसवार्थ-
त्वाच्च शेषप्रतिषेध इति । तत्राऽऽग्नेयी सौमी वैष्णवी चेति तिस्रः प्रयानाहुतयो या ते
अग्न इत्यौपसदाहुतयश्चाऽऽग्नाता नत्वाधारादय इत्यनाग्नानादमावशङ्कायां सत्यां प्रति-

धेवः प्रसक्तस्तत्प्रतिप्रसवार्थं वचनम् । एवं चाऽऽधारयतीति सर्वप्राकृतोपलक्षणार्थमि-
त्यर्थः । चतुर्थसूत्रार्थस्तु—शेषस्य प्रधानाधाराहुतिव्यतिरिक्तात्वा (कस्याऽऽहुतिसमुदा-
यरूपस्यानिज्या न होमो यागश्च । मुख्यस्तिस्रो देवतास्तासां फलप्रदाने नान्यामाहुति-
मितिनिषेधेनेतराहुतीनां मुख्यदेवतानभीष्टत्वात्फलप्रदानानुगुणत्वात् । निषिद्धानु-
ष्ठाने प्रकृतफलं नैवोत्पद्यते मुख्यदेवतानां फलप्रदानविषयेऽभीष्टफलप्रदातृत्वानुगुणं
न भवतीति ।

अग्निः सोमो विष्णुर्देवताः ।

उत्तरत्र विभिदर्शनादेवतासां देवतात्वसिद्धादिदं वचनं तिसृणामपि देवतानां प्रधा-
नत्वरूपापनार्थम् । तेनाग्नेः सोमस्य चाऽऽज्यभागदेवतात्वशङ्का परिहृता भवति । फलं
दक्षिणसीत्येव सर्वानुमन्त्रणम् ।

उपांशुयाजेन कल्पो व्याख्यातः ।

कल्पः प्रकारः । साहचर्याद्विकारः, विप्रतिषेधे हविःसामान्यं वक्ष्ये इति सूत्राभ्या-
मेवोपांशुयाजविकारत्वसिद्धौ परप्रत्यायनार्थत्वेनाऽऽश्रावणप्रत्याश्रावणसंप्रैषवषट्कारागू-
प्रणवानामुच्चैस्त्वे प्राप्त उपसदि सर्वस्याप्युपांशुताया उपांशूपसदा चरामेति श्रुत्या
विहितत्वेन तदुच्चैस्त्वं बाधित्वोपांशुत्वं प्राप्तमाज्यहविषोपांशुयाजेन प्रचरति तस्योच्चैरा-
श्रुतप्रत्याश्रुते याज्यापुरोनुवाक्यासंप्रैषो वषट्कारश्चोपांशु देवतादेशनमिश्रुपांशुयाजधर्मः
पुनस्तदपि बाधितुमिदं वचनम् । वषट्कारश्चेत्यवत्यचकारेणाऽऽगूःप्रणवयोः सम्प्रहः ।
तथाचाऽऽश्रयलायनः—आगूःप्रणववषट्कारा उच्चैः सर्वत्रेति । उच्चैस्त्वेऽन्यं च विशेष-
माह स एव—तन्मन्त्रस्वराभ्युपांशोरुच्चानि मन्द्राभ्युपांशुतन्त्राणामिति । एतेनोपसदांमुपांशु-
तन्त्रत्वादेतोषामुच्चैस्त्वं मन्द्रस्वरात्मकं भवति । नचोपांशूपसदा चरामेत्येतस्याः श्रुतेः
प्रधानमात्रपरत्वमिति वाच्यम् । तस्य चोपांशुयाजविकारत्वेनैव सिद्धौ श्रुतेर्निष्प्रयो-
जनत्वापत्तेः । एवं च साङ्गप्रधानपरतायां सिद्धायामाश्रावणादिविषयकं श्रुतिसिद्धमुपां-
शुत्वं बाधितुमपेक्षितमेवेदं सूत्रमिति ज्ञेयम् । प्रणवः पुरोनुवाक्यायाः । सामिधेयीप्रीषा-
दिषु तु संज्ञयैव परप्रत्यायनं रानसूयान्तर्गतमारुत्याश्रावणप्रत्याश्रावणवत् । सा च
संज्ञा हस्तमध्यमाङ्गुल्यङ्गुष्ठसंस्कोटनेनैव । अथवाऽत्र प्रैषविषये परप्रत्यायनार्थत्वाजो-
पांशुत्वमित्येव स्वीकर्तव्यम् । मारुत्याश्रावणप्रत्याश्रावणयोस्तु वचनात्परप्रत्यायनार्थ-
त्वेऽप्युपांशुत्वमेव । परप्रत्यायनं तु संज्ञयैव सामिधेयोविषय उपांशूपसदा चरामेति
श्रुत्याऽङ्गानामप्युपांशुत्वस्योक्तत्वात् । पित्रोपसदः सतम्ना इत्याश्रयानसूत्राच्चोपां-
शुत्वमेव । प्रणवपरिहानार्थं मध्यमाङ्गुल्यङ्गुष्ठसंस्कोटनमत्रापि । आश्रयलायनोक्तसुमन्द्र-
स्वपसस्तु श्रुतिविरुद्धत्वाज्ज्ञातं भवति ।

अग्नीनन्वाधाय षोडशदाशमिध्मं संनहति ।

अस्यन्वाधानवचनप्रयोजनं प्रायणीयावन्नेयम् । संनहनं संभरणोपलक्षणम् । इदं च षोडशदारुत्वमातिष्पायां परिहिताः परिधयस्ते तथैवोपसत्सु भवन्तीति पक्षे । अग्नीनन्वाधावेति स्वमिध्माहरणावयवधानार्थः । तेन परिस्तरणार्थदुर्भचच्छेदनमिध्माहरणानन्तरमेव भवति नात्रेति । ननु पौर्णमासतन्त्रत्वस्याप्यर्थः । तस्य सादृश्याद्विकारः स छिन्नेन गम्येतेति सूत्रादुपशुभान्तत्वरूपलिङ्गेनैव सिद्धेः । इध्मसंभरणमश्रु एवग्रहः—यत्कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविशस्त्वं वनस्पतीन् । ततस्त्वां षोडशधा संभरामि सुसंभृता । एकां समिधं यज्ञायुस्तनुसंचाम् । उपवेष्टुं संभरामि सुसंभृतेति । उपवेष्टुशब्दविवक्षयाऽनुसंचरमित्येव वा । अपरिहितत्वपक्षे तु इध्मे संभरणं परिधीनां पृथगेवामश्रमित्युक्तमेव प्राक् । संभृतत्वाज्ज मन्त्रेण संभरणम् ।

वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रक्षाल्योत्तरा-
जीं स्तीर्त्वा यथार्थमाज्यपात्राणि प्रयुनक्ति
स्फणं सुव सुच आज्यस्थालीं येन चार्थः ।

वेदं कृत्वेति क्त्वाप्रत्ययान्तानुवाद्प्रयोजनं प्रायणीयावद्द्रव्यम् । उपवेष्टस्य करणं पात्रप्रयोगकालेऽपि न तस्य प्रयोजनमाभावात् । अग्नीन्परिस्तीर्येत्यादि उत्तराजीं स्तीर्त्वेत्यन्तं कृतव्यवस्थानम् । यथार्थं यथाप्रयोजनम् । अर्थं प्रयोजनमनतिक्रम्य यथार्थम् । आज्यार्थानि पात्राणि आज्यपात्राणि । आज्यवचनमाज्यार्थपात्राणामुक्तानामनुक्तस्य च प्रथमं प्रयोगस्तदनन्तरं तदितरपात्रप्रयोग इत्येवं क्रमविशेषं सूचयितुम् । आज्यपात्रेषु यथार्थशब्दोपादानं निषेचनपात्रस्यानुक्तस्यापि प्रयोगार्थम् । कपालगूर्प-
निवृत्तावर्थात्स्फणेन सहत्वमग्निहोत्रहवण्याः प्राप्तं तद्वारयितुं स्फणस्यानाज्यपात्रत्वेनाऽऽ-
ज्यपात्रप्रयोगानन्तरं प्रयोगं वारयितुं च स्फणादीनां वचनम् । नन्वेवं स्फणमाज्यपा-
त्राणि येन चार्थ इत्येव लाघवेन वक्तव्यम् । तथा च पृथक्पृथगुद्देशो व्यर्थः, सुवस्या-
प्याज्यसंबन्धित्वादाज्यपात्रेषु ग्रहणं भविष्यति, निषेचनपात्रप्रयोगार्थं यथार्थग्रहण-
मपि न कर्तव्यं भवतीति चेत् । सत्यम् । आज्यपात्रत्वसाजात्येनाऽऽज्यपात्रसमूहात्मक-
मेकं पात्रं स्फणश्चेत्येवं द्वैतत्वापत्तेः (तिः) । अतः पृथक्पृथक्ग्रहणम् । येन चार्थ इति-
वचनोपात्तपात्रप्रत्ययः । अग्निहोत्रहवणी दर्भ इत्येवं द्वंद्वम् । सूत्रान्तरं द्वंद्वतार्थं
दर्भप्रयोगस्य विहितत्वात् । वेदं वेदाग्रमिति द्वंद्वम् । अथवाऽग्निहोत्रहवण्या सह वेदो
वेदाग्रेण सह दर्भ इत्येवं द्वंद्वसंपत्तिः । अपवा वेदवेदाग्रे एकमेव द्रव्यं वेदाग्रस्य तज्ज-
न्यत्वात् । तेनाग्निहोत्रहवणी वेदवेदाग्रे इत्येकमेव द्वंद्वमिति ब्रह्मण्यम् । निषेचन-
पात्रेण सह दर्भ एव द्वंद्वतार्थं भवति । नन्वेवं स्फणं सुवमाज्यपात्राणीत्येवमेवास्तु
किमर्थं सुपादिग्रहणमिति चेत्सत्यं, सुचां समुदायत्वेनैकपात्रत्वं वक्तुमुपादानात् ।

तेन गृहपृथग्भुवा आज्यस्थाली चेत्येवमेवात्र द्वे द्वे भवति । आज्यस्थालीवचनं निषे-
चनपात्रस्य प्रथमप्रयोगात्तस्यैव सूरिमः प्रयोगोऽपि कदाचित्स्थान्तं वारयितुम् ।
अवशिष्टं निषेचनपात्रमेव तत्प्रयोगार्थं यथार्थमिति । येन चार्थ इत्याज्यपात्रव्यतिरि-
क्तपात्रप्रयोगार्थम् । येनेत्येकवचनं पात्रसमुदायपरम् । तेन पात्रत्रयस्य लामः
सिध्यति । एकपात्रपरत्वं एकस्यैव पात्रस्य प्रयोगः स्यात् । अन्ययोः प्रयोजनवतो-
रपि न स्यात् ।

पवित्रे कृत्वा यजमान वाचं यच्छेति संश्लेष्यति

वाग्यतः पात्राणि संमृशति प्रोक्षितेषु वाचं विसृजते ।

पवित्रे कृत्वा यजमान वाचं यच्छेति संश्लेष्यतीति वचनादहहृष्टार्थत्वेऽपि प्रणीता नेष्यन्ते ।
कात्यायनेन त्वत्र तासामुक्तत्वात्तस्मिरासार्थो वा प्रयत्नः । हविष्कृता वाचं विसृजत
इति कालाभावात्प्रोक्षितेषु पात्रेष्वपि वाग्यतेन कर्तव्येषु पदार्थेषु प्राकृतेषु चोदकप्राप्तेषु
मध्ये न सन्तीति प्रोक्षितेतिवस्तुक्तम् । वाग्यतो वाचा यतः कृतवाग्यमनः । पाणि-
तलेन संस्पर्शः संमर्शः । प्रोक्षितेतिव्यत्यनेन संगृहीताः पदार्था उच्यन्ते—दक्षाय वानस्प-
त्याऽसि प्रत्युष्टं रक्षः, देवो वः सवितोऽसु = अच्छिद्रे = वतोः सु = आपो देवी-
रग्रे = शुन्धध्वं दे = । ब्रह्मप्रोक्षिष्यामीत्यामन्त्रणं न भवति । हविष इक्ष्मावर्हिषश्च
प्रोक्ष इति ब्रह्मत्वसूत्रे पात्रप्रोक्षणस्यानुपादानात् । प्रसवाभावेनाऽऽमन्त्रणमपि तदनुरो-
धित्वात्र कर्तव्यम् । अथवा चकारेण पात्रप्रोक्षणस्य संग्रहः । अस्मिन्पक्षेऽत्रापि
ब्रह्मप्रोक्षिष्यामीत्यामन्त्रणं भवति । अत्र प्राक्प्रोक्षणात्कस्त्वेति यत् युनक्ति
यजमानः ।

स्फ्यमादाय स्वीर्णाया वेदेलोमभ्योऽध्विस्तम्भय-

जुर्हरत्पुत्तरं परिग्राहं परिगृह्य संश्लेषेण प्रतिपद्यते ।

स्फ्यमादानं मन्त्रेणैव स्तम्भयनुरर्पत्वात् । वेद्यभिपर्शनं वेदित्तमार्जनं च न वेदेशञ्ज-
त्वात् । लोमानि आस्तृतदर्भाः । तदुपरि दर्भं निधाय स्तम्भयजुर्हरति प्रकृतिवत् ।
तत्र वर्धते ते द्यौरिति न भवति वेदेशञ्जत्वादक्षतत्वाच्च । इमां नरा इति प्रैषोऽपि न
वेदेः करणमावात् । उद्धननखनने न, असंभवात् । उत्तरं परिग्राहं परिगृह्येत्यनु-
वादो वा असीति संमार्गस्य पुरा क्रूरस्येत्यभिमन्त्रणस्य च निवृत्त्यर्थो नतु पूर्वपरिग्राह-
निवृत्त्यर्थः । इयं मध्यगतोत्तरनिवर्तकत्वस्यैव बोधनात् । * (अभिमन्त्रणमात्रनिवर्त-
कत्वेनैवानुवादसार्थक्यसंभवे पूर्वपरिग्राहश्चोप्यन्तोत्तरनिरूपकर्मद्वयनिवर्तकत्वस्यानौचि-
त्वात् ।) संश्लेषः प्रोक्षणीरासप्रत्येति तेन प्रतिपद्यत उत्तरपरिग्राहपरिग्रहणानन्तरं संश्लेष-
श्लेष वदतीत्यर्थः ।

यदन्यद्बहिषः पत्नीसंनहनाच्च तत्संप्रेष्यति ।

बहिषः पत्नीसंनहनाच्चान्यथत्कर्म तत्संप्रेष्यतीत्यर्थः । यथा प्रोक्षणीरासाद्वेधमुप-
सादय खर्वं च स्रुचश्च संमृद्ध्याऽऽज्येनोदेहीति । अस्तीर्णत्वपक्षे वेद्यभिप्राशनं वेदिसंसा-
र्जनं च भवत्येव वेदेरच्छन्नत्वात् । लोमभ्यः स्रस्वयजुर्हरणं न । वर्षतु ते यौरिति
भवत्येव वेदेरच्छन्नत्वात्संनहनाच्च । इमां नरा इति प्रैषोऽपि भवत्येव वेदेः करणस्य
सत्त्वात् । उद्धतनखनेन वा असीति च भवत्येव संनहनात् । पुरा क्रूरस्येत्यमिमन्त्रणं
निवर्तत एव वचनबलात् । अस्तीर्णत्वपक्षेऽपि प्रैष एवमेव । नच बहिरुपसादनस्यापे-
क्षितत्वात्कथमेतादृशः प्रैषोऽत्रोपयुक्तो भवतीति वाच्यम् । उपसादनस्य प्रोक्षणाद्यन्तेन
बहिष्प्रोक्षणस्यैवाभावेनैतस्याप्यभावस्यैव सिद्धत्वेन यथापठितस्यैव प्रैषस्यात्रोपयोगसं-
भवात् । तथा चानुपसादितमेव नार्हेः स्थापितप्रदेशादादायाऽऽस्तरणोपम् । नच प्रोक्षणम-
प्यस्तीर्णत्वपक्षेऽस्तु तदर्थत्वादुपसादनमप्यस्तु तथा च प्रैषस्योक्तस्यात्रानुपयोगात्प्रोक्षणी-
रासाद्वेध्याबहिरुपसादय खर्वं ■ स्रुचश्च संमृद्ध्याऽऽज्येनोदेहीति बहिष्पदवानेवा-
स्तीर्णत्वपक्षे प्रैषो भवत्विति वाच्यम् । आतिथ्यायां प्रोक्षितस्य पुनःप्रोक्षणायोगाद्याव-
ज्जीवं पात्राणि धार्यन्ते तेषां प्रतितन्त्रं संस्कारोऽम्भावर्तते इति पात्राणामेव संस्कारा-
वृत्तिविधानेनाप्यत्र तन्निवृत्तेरुक्तप्राथम्यात् । पक्षोत्पत्त्युपदेशे निष्ठितकर्म प्रयोगभेदा-
त्प्रतितन्त्रं क्रियेत न वा कृतत्वात्तदुपदेशो हीति द्वादशध्यायप्रथमपादान्तर्गतत्रैमिनि-
न्यायसिद्धत्वाच्च । सूत्रार्थस्तु यज्ञानामातिथ्योपसद्ग्रीषोमीयाणामुत्पत्तौ ■ उपदेशो
यदातिथ्याया बहिरित्यादिस्तत्रानुष्ठितं बहिषि प्रोक्षणादिकं प्रयोगभेदात्प्रतितन्त्रं
क्रियेतेति । निष्ठितकर्मिति पाठे साधारण्येन निश्चितं यद्बहिस्तत्कर्मैत्यर्थ इति पूर्वसूत्रार्थः ।
उत्तरसूत्रार्थस्तु कृतत्वात्संस्काराणां प्रोक्षणादीनां कृतत्वाच्च पुनरनुष्ठेया हि यस्मात्त-
दुपदेशस्तस्योपदेशस्तदुपदेशः । तच्छब्देन बहिःसाधारण्यं गृह्यते । तस्य बहिःसाधा-
रण्यस्योपदेशो यस्मादतस्तत्संनिधिसंस्काराणामपि साधारण्येनैवानुष्ठानं नतु प्रतिप्र-
योगे पृथक्पृथगिति । द्वारसाधारण्ये सत्प्रातिथ्यकाल एव नियतं प्रोक्षणाद्यनुष्ठानं तु
नान्तरीयकमुपसदादेस्तदानीमप्राप्तत्वादिति । अत एव प्राथमिकत्वादातिथ्यायास्तन्निमित्त-
त्वमितरयोः प्रसङ्गित्वमिति ज्ञेयम् । बहिष्प्रोक्षणस्य निवृत्तौ सिद्धायां तदर्थस्योपसा-
दनस्यापि निवृत्तत्वेन यथापठितस्य प्रैषस्य सुतरामुपयोगसंभवात् । ननु पत्नीसंनहन-
स्यात्रासंभवादेवाभावे सिद्धे पर्युदासो व्यर्थ इति चेत्सत्यं, पक्षे पत्नीसंनहनमप्यत्र
भवतीतिज्ञापनार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् ।

यत्प्रागाज्यग्रहणात्तत्कृत्वा ध्रुवावापेव यद्वाति ।

आज्यग्रहणात्प्राग्बहिरुपसादनपत्नीसंनहनव्यातिरिक्तं यत्कर्म प्रोक्षण्यासादनप्रभृति

वेदेनोपयम्य भूसौ प्रतिष्ठितायां भुवायामित्यन्तं तच्छ्रुत्वा भुवायामैव गृह्णाति । एव-
कारेण जुहूपभृतीराज्यग्रहणं व्यसच्छिद्यते । अनेन सुच्यामाराद्याज्यभागान्तकर्मणो
निवृत्तिरुक्ता भवति । तथा चाऽऽपस्तम्बः— नान्यामाहुर्तिं पुरस्ताज्जुधात्स्वीयमेवाऽऽ-
धारयेदिति । अग्रे गृहपत उप मेत्यादिकमुपयम्यपक्षेऽपि भवति ।

प्रोक्षणपरिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्रयेद्धर्मं वेदिं च प्रोक्ष्य प्रोक्षण-
वशेषं निनीय पवित्रे अपिसृज्याग्निमभिमन्त्र्य पूर्वाभाधारस-
मिधमाधाय ध्रुवांश्चुर्वं च सादयत्येवाऽस्तददिति मन्त्रः संनमति
विष्णवसि वैष्णवं धाम प्राजापत्यमित्याज्यमभिमन्त्रयते ।

उक्तेतरपरिसंस्कार्यमनुक्रमणम् । आज्यस्थारूपपोद्धरणं तु भवत्येव । प्रोक्षणार्थं वेदे
रिक्तत्वापेक्षणात्, आज्ये प्रोक्षणचिन्दुपातापत्तेश्च । आमन्त्रणेन प्रसवोऽप्युपलक्ष्यते ।
अन्यथाऽऽमन्त्रणस्यैव निरर्थकत्वापत्तेः । इधमं वेदिं चेत्यत्र चकारः परस्परसमुच्चयार्थः ।
वेदेश्छन्नत्वाद्देदिप्रोक्षणलोपः शङ्क्येत तन्निवृत्त्यर्थं वेदिमितिवचनम् । नचास्तीर्णत्वपक्ष
एवैतदस्तु इति वाच्यम् । अग्निविमीष आस्तृताया अपि वेदेः प्रोक्षणविधिदर्शनेना-
त्रापि तथैव कल्पनस्य युक्तत्वेन संकोचस्यानुचितत्वात् । प्रोक्षणवशेषं निनीय पवित्रे
अपिसृज्येत्यनेन क्रमेण प्रस्तरदानं निवर्त्यते । अस्तीर्णत्वपक्ष एतदपि भवत्येव । पवित्रे
अपिसृज्याग्निमभिमन्त्रयेत्यनेन क्रमेण ब्रह्मणे प्रस्तरप्रदानमाहवनीयकल्पनं च व्यावर्त्यते ।
आहवनीयकल्पनकार्यमिधमाधानेनैव सिध्यति होमस्यात्र स्वरूपत्वात् । आहवनी-
यस्यातीव स्वरूपत्वे तु आवश्यकत्वादान्याभिमन्त्रणोत्तरमेतत्कर्तव्यमेव । तावत्पर्यन्तं
स्थातुमशक्यत्वे त्वथैव कर्तव्यम् । अथवाऽनूयाजार्थोऽस्तु कोदूहनसहचारित्वादेव निवृत्तिः ।
अन्तर्वेदि पुरोग्रन्थीत्यादि ग्रन्थिप्रत्युत्थणान्तमस्तीर्णत्वपक्षेऽपि न भवति । ग्रन्थेर्नूतन-
त्वेऽपि समन्त्रकग्रन्थिकरणाभावात् प्रत्युत्थणम् । यत्र लूनस्थ बर्हिषो विहारदेशप्राप-
णार्थं यत्संनहनं तत्रैव संनहने मन्त्रः । एवं हरणेऽपि । प्रकृते तथात्वाभावात्
संनहने हरणे च मन्त्रः । तथा च द्वादशाध्याये प्रथमे पादे जैमिनिः संनहनहरणे
तथेति चेत्, नान्यार्थत्वादिति । अग्नीमन्वाधायाऽऽतिथ्यापरिवीनिध्म उपसंनह्यतीत्ये-
तत्सूत्रव्याख्यानावसर एतत्सूत्रद्वयं व्याख्यास्यते । स्तीर्णत्वपक्षे तृणैर्वेदिमन्तर्धायेत्या-
दिकं प्रत्यादाय प्रस्तरं परिधीन्परिधातीत्यादिविहितं परिधिपरिधानं चार्थाश्वर्तते ।
अस्तीर्णत्वपक्षेऽपि बर्हिषः प्रोक्षितत्वात् प्रोक्षणम् । अन्तर्वेदि पुरोग्रन्थीत्यादिकमपि
नेत्युक्तमेव प्राक् । बर्हिष्यां तूष्णीमेव विस्रस्य समन्त्रमेव प्रस्तरं गृहीत्वा प्रस्तरे
पवित्रे समन्त्रमेवापिसृज्य समन्त्रमेव ब्रह्मणे प्रदाय तृणैर्वेदिमन्तर्धायाक्षण्या शृङ्गं
स्तीर्त्वा समन्त्रमेव क्रमेण दर्शपूर्णमासवस्तृणाति । आहवनीयकल्पनमप्यस्ति । अनु-

यानामाशासोरमुकोदूहनम् । प्रत्यादाय प्रस्तरं परिधीन्पारिधातीत्यादि पूर्वाधारसमि-
 दाधानान्तमस्ति । उत्तराधारसमिदाधानमुपपन्नोऽपि न । परिधीनां पारिहितत्वादेत-
 स्याभिमन्त्रणस्य न पुरस्तात्पारिधात्यादित्यो हेतोऽद्यन्पुरस्ताद्गच्छत्यपहन्तीति श्रुत्या
 रक्षोपहननरूपकार्यकारित्वसाम्येन परिधिरूपत्वादातिथ्यार्थपरिहिता यथाऽन्यत्रोपयु-
 ज्यन्ते तथाऽऽतिथ्यायां कृतमभिमन्त्रणमपि अत्रोपयोगाय भविष्यति । तथा चाभिम-
 न्त्रणनिवृत्तिरनेति शङ्का दूरीकर्तुमन्यभिमन्त्रणवचनम् । अभिमन्त्र्येति ह्यप्रयोगः
 कालान्यवधानार्थः । सूर्यस्वेत्यन्यभिमन्त्रणं कृत्वा काष्ठाद्यवायेनैव चीतिहोत्रं स्वेति
 पूर्वाभाधारसमिधमादाधति । आधारसमिदाधानवचनाभावेऽन्यभिमन्त्रणोत्तरं ध्रुवास्तवयोः
 सादनमेव स्यात्, आधारसमिधोऽपीध्माधान एव विनियोगः स्याच्चैतद्वारयितुं पूर्वाभा-
 धारसमिधमाधयेति । पूर्वाभाधारसमिधमाधाय धुत्रां च सादयतीत्यनेन क्रमे-
 णाऽऽपस्तम्बोक्तमन्तर्वेदि विधृतीनिधानं निवार्यते । विधृत्योस्तदवस्थतायामिदमपि
 लिङ्गम् । यदा बहिर्हस्तीर्णं तदा विधृती अपि तूर्ण्यं सादनीये एव पारिधयोऽप्यपरि-
 हिता एव । यदा तु स्तीर्णं तदा विधृती अपि तदवस्थे एव परिधयः परिहिता एवेति
 द्रष्टव्यम् । परिधीनां पुनः पुनरादाय प्रयोगे पुनः परिधीनां परिधानं समन्त्रक्रमेण ।
 पूर्वाभाधारसमिधमाधयेत्यत्रत्यस्य पूर्वमिति समिधो विशेषणीभूतस्य शब्दस्य पूर्वं
 पूर्वदिग्गतमित्यर्थः । तेन लौघाधारस्याप्र प्राक्त्वमेव नियतमिति ज्ञापितं भवति । इदं
 चाऽऽधारसमिच्छब्दश्चाह्वयते । आधारसमाप्त्यवधिभूता समिदाधारसमिदेति ह्याधा-
 रसमिच्छब्दार्थः । तस्याः पूर्वत्वविशेषणेन पूर्वदिग्गतत्वलाभे यदर्था समिदस्य कर्म-
 णोऽपि प्राक्त्वं सिध्यत्येव । पूर्वमित्यस्य प्रथममित्यर्थस्तु न भवति स्तुत्राधारसंभवादेव
 तज्ज्ञाभे प्रथमत्वविधानस्य व्यवस्थापत्तेः । अत एव पूर्वाधारसमिधमाधयेत्येवमपि
 नोक्तम् । उत्तराधारसमिधवृत्तिस्तु स्तुत्राधाराभावादेव । आधारवचनमूर्ध्वतयाऽभ्याधा-
 नार्थम् । समिधवचनं पञ्चदशोष्मकाष्ठसजातीयसंख्यावृत्त्यर्थम् । तेन द्विप्रादेशपरिमित-
 त्वाद्यप्य न भवति । ध्रुवां स्तुत्रं च सादयति तत्तन्मन्त्रेण । चकारादाज्यस्थालीमपि
 सादयति । एता असद्व्रित्तिबहुवचनान्ततैच्छब्दवन्तं मन्त्रमेवाऽसद्व्रित्येकवचनान्तत-
 च्छब्दवन्तं करोतीत्यर्थः । ता विष्णो इत्यत्रापि तां विष्णो इत्येकवचनान्तः प्रयोगः
 कर्तव्यः । या एताः स्तुत्रः सुकृतस्य लोकेऽसद्व्रिता विष्णो पाहीत्येकार्थकत्वेनैकत्रोहे
 प्रदर्शितेऽपरत्र तस्य दर्शितमायत्वात् । विष्णूनि स्वेत्यस्य स्थाने विष्ण्वसि वैष्णवं
 धाम प्राजापत्यमित्येकवचनान्तप्रयोगविशिष्टेनाऽऽज्यं जुगुतमभिमन्त्रयत इत्यर्थः ।
 बहुवचनस्य पूनार्थत्वं स्वीकृत्य बहुवचनान्तप्रयोगविशिष्टस्यैव मन्त्रस्य विनियोगं वार-
 यितुमुपयोज्यप्रदर्शनम् । सत्तुत्रामाज्यस्थालीमित्यादिकं तर्थाभिप्रेतते । अत एव

इयप्यत्पयो नोपासः । अत्रायं यज्ञः० ममाग्ने वर्चो० मापरात्राः पृथिवी होता० एतैरा-
सन्नमाज्यं यजमानोऽभिवृशति ।

वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः संप्रेष्यति
नवधेर्ध्वं प्रतिविमज्य सर्वमिधमादधाति ।

वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः संप्रेष्यतीतिक्रमानुवादो वेद्यन्तपरिस्तरणनिवृत्त्यर्थः ।
होतृषदनकल्पनं तु होत्रैव स्वार्थं कल्पनीयम् । अथवाऽनूवादस्वरसाच्च नैव कल्प-
नीयं किं तु होतुरुपवेशनकाल एव कल्पनीयमध्वर्युणैव । वेदं निधाय नवधेर्ध्वं प्रति-
विमज्य सामिधेनीभ्यः संप्रेष्यतीत्यन्वयः । तत्रापि सामिधेनीभ्य इत्यस्योभयत्रान्वयः
सामिधेनीभ्यो नवधेर्ध्वं प्रतिविमज्य सामिधेनीभ्यः संप्रेष्यतीति । सामिधेनीभ्य इत्युप-
यत्रापि तादृश्यं एव चतुर्थी । तेन सामिधेन्यर्थं प्रतिविमज्य सामिधेन्यर्थं संप्रेष्यती-
त्यर्थो भवति । होतारमिति शेषः । सामिधेनीप्रैषात्पूर्वं विभागस्त्वदृष्टार्थः । सामिधे-
न्यर्थं संप्रेषोऽग्नये समिधममानायानुब्रूहीति । नवधेर्ध्वं प्रतिविमज्येत्यनेन सामिधेन्योऽग्न-
नवैवेति गम्यते । ताश्चाग्ने प्रदर्शयिष्यन्ते । सामिधेनीभ्यः प्रातिविमज्येत्यत्र प्रतीतिव-
चनात्समो विभागः । तत्र समत्वं विभाग एकैककाष्ठात्मकत्वमेव । अन्यस्यासंभवात् ।
एवं च नवसु सामिधेनीप्रणवेषु नव काष्ठानि प्रक्षिपति । अवशिष्टानि षट्काष्ठानि
नवमकाष्ठप्रक्षेपेण संहधेन्धनार्थत्वेनैव प्रक्षिपति न तु सामिधेनीसंवन्धित्वेन
प्रक्षिपति । तत्र द्वे समिधादिन्धनभावनयैव प्रक्षिपति न तु सामिधेनीसंवन्धि-
भावनयेति तात्पर्यार्थः । अथमर्थः पुनरिधमशब्दोपादानाल्लभ्यते । अन्यथा तस्य
वैयर्थ्यापत्तेः । एतेन षट्सु प्रणवेषु द्वे द्वे काष्ठे प्रक्षेपणीये परिवर्तनीयायां धीणि सह
प्रक्षिपति, अथवा तृतीयषष्ठनवेषु प्रणवेष्वेकैकं प्रक्षिपति, इतरेषु षट्सु द्वे द्वे इति
केषांचित्कल्पयं निरस्तम् । प्रकृतिवचनमानम् । नास्ति देवाः पितरः । अत्र होत्रे
विशेषमाहोऽऽपस्तम्बः—तिस्र ऋतस्त्रिरनूक्ता भवन्ति नव वा पराचीरिति । तिस्र
आधा ऋचः प्राकृताः, आश्वलायनोक्तः वा । पराचीरतावृत्ताः प्राकृतीरेवेति । यानुष-
होत्रसत्त्व आपस्तम्बोक्तमाश्वलायनोक्तं वा ग्राह्यमिति ज्ञेयम् ।

ओदासु देवतास्वग्निमुपवाज्य जुवाघारमाघार्याग्नीत्परि-
धीश्चार्धं च तिस्रिः समृद्धीति संप्रेष्यति समृष्टे
प्रवरं प्रवृणीते यथा महापितृयज्ञे सीद होतारित्युक्त्वा
॥१२॥ जुवाया अष्टौ जुहां गृह्णाति चतुरूपमृति ।

ओदासु आवाहितासु होत्रा देवतासु अग्निमुपवाज्य वेदेनाऽऽहवनीयमग्निं त्रिरु-

पवाज्य । इदमुपवाजनमदृष्टार्थम् । ओढासु देवतामूदकमुपवाज्येत्यवशेष उदकोप-
वाजनदर्शनात् । सुवेण भुवाया आज्यमाशाय वेदेनोपयज्य प्रजापतये मनवे
स्वाहेति प्राञ्चं स्त्रौवमाधारमाधारयति स्त्रौवमाधारमाधार्यं संमार्गाय संप्रेष्यति ।
संमृष्टे प्रवरं प्रवृणीत इत्येतावतैव संमार्गवत्तदर्थस्य प्रैषस्यापि प्राप्तौ प्रैषपाठ
उत्तरत्र संमृष्ट इत्येकवचनेनाग्नेरेव संमार्गेऽवगतेऽग्निमग्नीभिः संमृद्धीत्येवं प्रैषः
स्यात्स मा भूदित्येतदर्थम् । नन्वेवं संमृष्ट इत्येकवचनं विरुध्यतेति चेन्न ।
तस्याग्नेरेव संमार्गे न परिधीनामितिपक्षान्तरज्ञापनार्थत्वेन विरोधानामावात् । एक-
वचनस्य ज्ञात्यभिप्रायकत्वकल्पना प्रैषपाठस्य व्यर्थत्वापत्तेरेव निरस्ता । एवं च प्रैषपाठः
परिधीनामपि संमार्गं बोधयितुं, संमृष्ट इत्येकवचनमग्नेरेव संमार्गे न परिधीनामिति
बोधयितुमित्येवं पक्षद्वयं सिद्धं भवति । परिधीनां संमार्गाभावपक्षेऽग्निमग्नीभिः संमृद्धीति
प्रैषः श्रुतौ सुवेणाऽऽधारमाधार्यं तिस्रः पराचीराद्भुतीर्हुत्वेत्यनुक्रमणात्संमार्गप्रवरणाभिधान
एतयोर्निवृत्तिः स्यात्स मा भूदित्येतदर्थमुपयोर्विधानम् । सुवावारो भुवाप्यायनान्तः ।
प्रवरं प्रवृणीते यथा महापितृयज्ञ इत्येकं सूत्रम् । यथा महापितृयज्ञे सीद होतरित्येता-
वान्प्रवर इत्यत्रत्येनैतावच्छब्देन यथाऽऽर्घ्यहोतृवरणनिवृत्तिः क्रियते तद्वदन्नापीत्यर्थः ।
सीद होतरित्युक्त्येति पुनरनुवादो भुवाया अष्टौ जुह्वा गृह्णातीत्यनेन कालान्यवधानार्थः ।
भुवाया इत्यनन्तरमाज्यमिति शेषः । भुवासंयन्धाज्यमष्टौ, अष्टवारं जुह्वां गृह्णाति
उपभृति चतुः, चतुर्वारं गृह्णाति । जुह्वां ग्रहणेज्ज्वाऽऽप्यायनं नोपभृति ग्रहणेषु ।
भुवायां नावशेषयेत् । पञ्चावसितस्तु दशकृत्वः पञ्चकृत्वश्च यथाक्रमं सुचोर्गृह्णाति ।

सादयति सुचौ होताऽऽदापयति ।

याजुषहौत्रसत्त्वे याजुषरीत्येव । आदापयतीति पदच्छेदः । णिन्नन्तमिदम् । अघ्न-
रुमिति शेषः । सीद होतरित्यनेन प्रवरवाक्येने(णे)दमपि ज्ञायते होतुरेतावत्पर्वन्तं
तिष्ठतैव तत्र तिष्ठत एवोपवेशनमिति । सुचाविति देहलीदीपन्यायेनोपयत्रान्धेति । अत्र
जुहूपभृतोः सुचोः सादनं तूष्णीमेव भुवासादनोत्तरं तयोः समन्त्रकासादनस्यानु-
चितरपात् ।

घृतवतीमध्वर्यो सुचमास्यस्वे त्युच्यमाने जुहूपभृता-
नादाय सकृदतिक्रान्तस्तिष्ठो देवता यजति ।

दक्षिणेति शेषः । तपैवाऽऽपस्तम्बोऽपि पठितवान् । उच्यमान इति वर्तमाननिर्दे-
शादेतद्वाक्योच्चारणसमकालं सुचोरादानम् । सुचौ होताऽऽदापयतीत्येतावतैव प्रकृतिप्राप्ते
घृतवतीमध्वर्यो सुचमास्यस्वेत्युच्यमाने जुहूपभृतोरादाने सिद्धेऽत्र वचनं केवले घृतवती-
शब्द एवाऽऽदानमवाप्यापस्तम्बेनोक्तं तद्वारायितुम् । एतेन प्रयानार्थमेव सुगादापन-

मित्याश्रयायनादीनां मतमपि निरस्तं भवति । प्रतिवागमतिक्रमणं वारयितुं सकृदिति-
वचनम् । स्पष्टोऽर्थः । अत्र पञ्चहोतारं वदेद्यजमानः ।

उत्तरतः प्रथमायाः पुरोनुवाक्याः संश्लेष्यति दक्षिणत इतरयोः ।

सकृदतिक्रमणं यागप्रयार्थं विहितं तत्र प्रथमयागक्रियासंबन्धिपुरोनुवाक्यासंश्लेष-
स्याप्यतिक्रमणोत्तरमेव कर्तव्यताप्रसक्ताविदं वचनमुत्तरतः प्रथमायाः पुरोनुवाक्याः संश्ले-
ष्यतीति । सकृदतिक्रान्त इति वचनात्सर्वथागोत्तरं प्रत्याक्रमणविधानाच्च सर्वयागार्थ-
भतिक्रान्तस्य मध्ये प्रत्याक्रमणासंभवेनार्थावृत्त्युत्तरयागद्वयार्थपुरोनुवाक्यासंश्लेषयोर्दक्षिणतः
सिद्धाविदं वचनं सर्वयागार्थभतिक्रान्तस्य मध्ये प्रत्याक्रमणासंभवेऽपि अग्रेणाऽऽहवनीयं
पुरोनुवाक्यासंश्लेषार्थमुत्तरत आगत्य प्रथमं दत्त्वाऽग्रेणाऽऽहवनीयं दक्षिणतो गत्वाऽऽथाव-
णादि अग्रेणाऽऽहवनीयं पुरोनुवाक्यासंश्लेषार्थमुत्तरत आगतस्यापि प्रत्याक्रमणं
तत्र भवति । येन मार्गेण गतस्य तेनैव मार्गेणाऽऽगमने प्रत्याक्रमणव्यवहारात् ।
क्रमु पादविक्षेप इति धातोर्वेदिमुल्लङ्घ्य पादविक्षेप एव शक्यः । नक्षत्रेणाऽऽह-
वनीयमुत्तरतो गमनपाहवनीयाग्रिमप्रदेशोल्लङ्घनविशिष्टपादविक्षेपरूपं किंतु शुद्धं
गमनमेव । अतः सकृदतिक्रमणविरोधाभावाद्दुत्तरतो दक्षिणतो वेत्यनियमः स्यात्तं
वारयितुं दक्षिणत इतरयोरिति । उत्तरतो वेदेरुत्तरतः । प्रथमाया यागक्रि-
याया देवताया इति वा । पुरोऽनुशक्तिं देवताह्वानार्थं होतेति पुरोनुवाक्या ।
ह्वयति वै पुरोनुवाक्यमेति श्रुतेः । पुरो देवतायै यागं प्रवक्षतीति वा पुरोनुवाक्या ।
प्रैवैनं पुरोनुवाक्ययाऽऽह्वेति श्रुतेः । प्रथमायाः पुरोनुवाक्यां प्रथमायाः पुरोनुवाक्याव-
त्कारमित्यर्थः । अथवा प्रथमायाः पुरोनुवाक्यामित्यनन्तरं वक्तुं होतारमित्यध्याहारः ।
चतुर्थ्यर्थे वा द्वितीयाऽयं द्रष्टव्या ।

यज्जुहामात्थं तस्यार्धेनाग्निं यजत्वर्धेन सोमम् ।

स्पष्टम् ।

यदुपभृति यज्जुहामानीय तेन विष्णुम् ।

तदुपभृतामानीयेति वचनं सर्वानयनार्थं बिन्दुमात्रमपि नावशेषयेदित्येतदर्थम् ।
यज्जुहामानीतं तेनेत्यर्थः । तेनेतिवचनं पूर्वसूत्रार्धेनेत्यस्यानुवृत्त्याऽर्धेन विष्णोर्वा-
गोऽर्धेनोपसदाहुतिरिति शङ्का स्यात्ता मा भूत्किंतु औपभृतेन जुहामानीतेन सर्वेणैव
विष्णोर्वागः स्यादित्येतदर्थम् । उपांशुपात्रविकारत्वात्सर्वेषां दक्षिणतस्मिन्पुनरागमम् ।
प्रत्यक्संस्थभेदयागत्रयम् । तिस्रः पराचीराहुतीर्ह्रस्वेति श्रुतेः । आहुतीनां होम इति
सूत्रं बोधायनस्य प्रतीचीरेवैता आहुतीः संस्थापयेदिति शास्त्रीकिरिति द्वैधात् । पूर्वार्धे
मध्ये पश्चादिति कल्पसूत्रे स्पष्टोक्तेः । संस्थापनं समापनम् । श्रुतौ द्वैधे चाऽऽहुति-

शब्देन वषट्कारकरणक्रिया ज्ञेया । यामुषहौत्रसत्त्वेऽपि आश्रयायनीय एव पाठो
याज्यानुवाक्यानाम् ।

मत्याकम्प या ते अग्नेऽयाशया तनूरिति क्षुब्धेनोपसदं जुहोति ।

उपसदमित्याहुतिसमारुपातामाश्रयाख्यान्येन जुहोति या ते अग्नेऽयाशया तनू-
रित्यत्र तनूशब्दप्रदर्शितानुषङ्गबोधितसानुषङ्गराशयाहराशयात्मकं मन्त्रद्वयं मिलित्वा
मन्त्रत्रयं भवति । तथा च या ते अग्नेऽयाशयेतिप्रतीकमूचितमन्त्रैरेकैकेनैकामुपसदं
जुहोतीत्यर्थः । क्षुब्धग्रहणं जुह्व्यावृत्त्यर्थम् । अपावधीः स्वाहेत्यन्तो मन्त्रः । अत्र
पठित एव स्त्राहाकारः । तनूरित्यनुषङ्गप्रदर्शनार्थं जैमिनिनाऽपि द्वितीयाध्याये प्रथमे
पादेऽनुषङ्गो वाक्यपरिसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वादित्यनेन सूत्रेणानुषङ्ग उक्तः
सूत्रार्थस्तु वाक्यस्य परिसमाप्तिः पर्यवसानं येन सोऽनुषङ्गो भवति । सर्वेषु शेषेषु
तुल्ययोगित्वादनव्यकरणसाम्यादिति । इष्टिसंयन्धित्वादधिकमेवाऽऽज्यम् । अपूर्वाज्य-
मिति तु भाष्यकारः । तत्र मूळं चिन्त्यम् । प्रतिपत्तिकर्माणि कृताकृतानीत्युक्तमेव ।
अन्यत्तन्त्रं सर्वं निवर्तत एव । अननुक्रमणात् । ब्राह्मणे च तिस्र एव सामिधेयैरनुच्ये-
त्यादिना वाषट्केन परिसंख्यानाम् । अत एवाङ्गलोपनिमित्तकप्रायश्चित्तान्यप्यन्तरा
पठितानि निवर्तन्ते । तथाच बौधायनः—कर्मान्ते संस्वरमाणा इषोपसद्भिः प्रचरेयुर्नी-
कृतमाद्वियेरजिति । अनेन द्वुतैवात्र वृत्तिर्भवति नतु मध्यमेति प्रदर्शितं भवति ।
प्रधानसंयन्धिप्रायश्चित्तं तु मध्यमेव । तत्संयन्ध्याहुतिस्तु आश्रयाख्याज्येनैव ।

मदन्तीभिः पाणीन्प्रक्षालयन्ते ब्रह्मा राजानं
विस्त्रंसयत्याप्यापयन्ति निह्नुरते च यथा
पुरस्तादक्षिणोत्तानैः पूर्वाद्दे सन्वोत्तानैरपराद्धे ।

पाणिप्रक्षालनं विस्त्रंसनमाप्यापनं निह्नवनं च यथा पुरस्तादित्येवं ह्यपनेन
वक्तव्ये पाणिप्रक्षालनविस्त्रंसनयोः पुनर्विधानं तानूनप्त्रोत्तरकालिकं पाणिप्रक्षालनं विस्त्रं-
सने ब्रह्मकर्तृकत्वं चाभित्यमितिक्षापनार्थम् । अथवा मदन्तीभिः पाणीन्प्रक्षालयन्त
इति पुनर्विधानमत्र मदन्त्यो भिक्षा एव नाऽऽतिथ्यायां याः कृतास्ता एवेति ज्ञापना-
र्थम् । ब्रह्मा राजानं विस्त्रंसयतीत्येतद्वचनप्रयोजनं त्वनन्तरोक्तमेवेति । मदन्त्यस्तस्या
आपः । ब्रह्मत्वविधेरवसरस्यापनार्थमत्र वचनम् । यथा पुरस्तादिति वचनं तत्तन्मन्त्रपा-
प्स्यर्थम् । दक्षिणा उत्ताना येषां सवधानां तैः सवधा उत्ताना येषां दक्षिणानां तैः ।
अग्नीन्मदन्त्याऽऽपा ३ इत्याद्यत्रापि । तथाचाऽऽपस्तम्बः—अग्नीन्मदन्त्याऽऽपा ३ इत्ये-
तदाद्यानिह्नात्कुरतेति ।

अग्नीदेवपत्नीर्वाचश्च सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाहवेति संश्लेष्यति ।

स्पष्टम् ।

एवं त्रिरात्रः सायंप्रातः प्रवर्ग्योपसञ्चां प्रचरति ।

एतावता सामान्यत उपसत्प्रयोगः कथितः । अधुना प्रवर्ग्योपसत्संख्या तद्विवसंख्या चोच्यते—तिसृणां रात्रौणां समाहारत्रिरात्रम् । अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रे-
रिति सूत्रे चकारेण तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्यवादेरिति पूर्वसूत्रस्यसंख्यानुवृत्तिलाभेन
संख्योत्तरभूतरात्रिशब्दाच्चप्रत्ययः । द्विगुरेकवचनमित्येकवद्भावात् । द्विग्वर्थे समाहारे स
नर्पुसकमिति तर्पुसकत्वम् । द्विगुस्तु संख्यापूर्वः समासः संख्यापूर्वो द्विगुरिति सूत्रात् ।
अत्र रात्रिशब्दो दिवसपरः सायंप्रातःशब्दसममिव्याहारेण । नन्वेवं उपहमित्येव
वक्तव्यं लाववात् । ऋजुमार्गेण सिध्यतो र्वकणायोगाच्च, तथा च त्रिरात्रमित्येव वचनं
किमर्थमिति चेत्सत्यम् । उपसद्विष्टे रात्रौ क्रियायामपि दोषाभावं ज्ञापयितुं तथोक्ते-
रावश्यकत्वेन वैयर्थ्याभावात् । दोषस्तु दिवाकीर्त्यो वषट्कार इत्याश्रयायनसूत्रसिद्धः ।
प्रवर्ग्यस्य तु अनारब्धत्वेऽपि रात्रौ प्रचार इत्ययमर्थस्तु प्रवर्ग्यसूत्रे वक्ष्यमाणेन ज्ञाप-
केनैव सेत्स्यति । योऽयमुक्तः प्रयोगः स उपस्थितत्वात्प्रातःकालसंबन्धी भवति । स
एवेतरेष्वपि प्रयोगेषु भवति । तत्र सायंशब्दस्योक्तप्रातःकालसंबन्धिप्रयोगोत्तरं तस्यै-
वोपस्थितेः प्रथममुपादानम् । प्रथमेऽहनि सायं द्वितीयेऽहनि प्रातः सायं च तृतीयेऽ-
हनि प्रातः सायं च । एवमुक्तेन प्रकारेण प्रवर्ग्योपसत्प्रवर्ग्योपसदौ ताम्यां प्रचर-
तीत्यर्थः । अध्वर्योर्मस्यत्वात्तमभिप्रेत्यैकवचनम् ।

सुपूर्वाह्णे पौर्वाह्निकीभ्यां स्वपराह्ण आपराह्निकीभ्याम् ।

प्रवर्ग्योपसञ्चां प्रचरतीत्यनुषज्यते । सुष्टु पूर्वाह्णः सुपूर्वाह्णः । सुष्टु अपराह्णः स्वप-
राह्णः । सुपूर्वाह्णशब्देन पूर्वाह्णपूर्वाह्णः कालो गृह्यते । स्वपराह्णशब्देनापराह्णो-
त्तरार्धात्मकः कालो गृह्यते । तत्राप्युदयोत्तरं घटिकाद्वयमस्तात्पूर्व घटिकाद्वयं त्याज्यम् ।
अत्र द्वेधा त्रेधा वा विभागः । पूर्वाह्णे भवे पौर्वाह्निक्यौ । आपराह्णे भवे आपराह्निक्यौ ।

उपसदाहुतिव्यवस्थामाह—

या ते अग्नेऽयाशया तनूरिति प्रथमेऽ-
हनि सायंप्रातः जुवमदानां जुहोति ।

प्रातश्च सायं चेति सायंप्रातरित्येवमेव विग्रहः । धर्मादिष्वनियम इति धार्तिकादर्थं
साधुः । धर्मादिराकृतिगणः । उपसत्कालवाचिशब्दयोः सह संप्रयोगे सायंशब्दस्यैव
बाहुल्येन प्रथमं प्रयोगः । तत्राग्निहोत्रहोमादौ यथास्थितमेव । तत्र सायमारभ्यैवोप-
क्रमो दृश्यते । वैश्वदेवे तु अथ सायंप्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादित्याश्रयायनेन
सायंप्रातरित्युक्तेऽपि प्रमाणान्तरानुरोधेन प्रातरारभ्यैवोपक्रमो दृश्यते । प्रकृतेऽपि

प्रातरारम्भैवोपक्रमात्तदनुरोधेनैव प्रातःसायं प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचरतीत्येवं वक्तव्ये सामान्यतो निर्देशो व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति परिभाषा ज्ञापयति । तेनाधिकार्य उपस्थितिरूपव्याख्यानात्सायमुपक्रमस्यैव विशेषप्रतिपत्तिः । वैश्वदेवे दिवाचारिभ्य इति दिवा नक्तंचारिभ्य इति नक्तमिति । दिवानक्तं बलिमिच्छन्त इति प्रातःसायंपरयोर्दिवानक्तपदयोः क्रमदर्शनरूपव्याख्यानात्प्रातरुपक्रमस्यैव विशेषप्रतिपत्तिः । अग्निहोत्रेऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेतिमन्त्रक्रमदर्शनरूपव्याख्यानात्सायमुपक्रमस्यैव विशेषप्रतिपत्तिः । प्रकृते अथप्युभयथाऽपि क्रमो दृश्यते तन्नाग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेत्येवं मन्त्रक्रमः, स्वाहा स्वा सूर्यस्य रश्मिभ्य इति प्रातः सप्तमादयति स्वाहा स्वा नक्षत्रेभ्य इति सायमित्येव मन्त्रविशेषविनियोगक्रमः । सुपूर्वाह्णे पौर्वाह्निकीभ्यां स्वपराह्ण आपराह्निकीभ्यामित्येवं कालविक्रमः । तत्र सायमुपक्रमसाधकलिङ्गापेक्षया प्रातरुपक्रमसाधकलिङ्गाधिक्यरूपव्याख्यानाद्विशेषप्रतिपत्तिः प्रातरुपक्रमस्यैवेति परिभाषाप्रयोजनम् । तेन प्रकृते बहुदर्शनानुरोधेन सायंप्रातरिति षष्ठितेऽपि प्रातःसायमित्येव क्रमः सिध्यति । तन्नूरित्यनुषङ्गप्रदर्शनार्थम् । उपसदाहुतिविधायकेन पूर्वसूत्रेण व्यवस्थाया असिद्धत्वात्तदर्थमिदं सूत्रम् । सुवेगेव प्रदानं यस्याः सा सुवप्रदाना तां सुवप्रदानां ओलिङ्गद्वितीयैकवचनान्तामिदं पदम् । उपसदाहुतेरियं संज्ञा, योगरूढं पदम् । सुवाहुतिं जुहोतीत्येव असिद्धत्वाद्वक्तव्ये सुवप्रदानामित्येवं वचनं(ने) काश्चिदत्र विशेषोऽस्ति । स चेषुप्रक्षेपणक्रियानुकरणरूपः । तथा च सूत्रान्तरम्—इषुप्रक्षेपणमिव या ते अग्नेऽयाशया तनूरिति सुवेणोपसदाहुतिं जुहोतीति । प्रथमेऽहनि प्रथमोपसद्विसे या ते अग्नेऽयाशया तनूरिति मन्त्रेण प्रातःसायं कालिकप्रथमोपसत्प्रयोगयोः सुवप्रदानां जुहोतीत्यर्थः ।

या ते अग्ने रजाशयेति द्वितीये ।

अहनि सायंप्रातः सुवप्रदानां जुहोतीत्यनुवर्तते । द्वितीयेऽहनि द्वितीयोपसद्विसे या ते अग्ने रजाशया तनूरिति मन्त्रेण प्रातःसायंकालिकद्वितीयोपसत्प्रयोगयोः सुवप्रदानां जुहोतीत्यर्थः । पूर्वमन्त्रे तनूरित्यनुषङ्गप्रदर्शनादत्राप्यनुषङ्गोऽर्थाद्दर्शित एव भवति ।

या ते अग्ने हराशयेति तृतीये ।

अत्राप्यहनीत्यादिकमनुवर्तते । तृतीयेऽहनि तृतीयोपसद्विसे या ते अग्ने हराशया तनूरिति मन्त्रेण प्रातःसायंकालिकतृतीयोपसत्प्रयोगयोः सुवप्रदानां जुहोतीत्यर्थः । अस्मिन्मन्त्रेऽनुषङ्गः षष्ठित एव श्रुतौ ।

यदि पुरो युध्येयुरयः प्रथमायामवधाय जुहुयात् ।

यदि क्षत्रियस्य यजमानस्याभिजाणां पुरः पुराणि स्वेन सह युध्येयुः पुराणि शत्रवः कामयेयुर्वा तदाऽयः कालायत्तं प्रथमोपसदाहुत्यर्थाज्येऽवधाय प्रक्षिप्य या ते अग्नेऽयाशया तनूरित्वाहुतिं जुहुयात् ।

रजतं हिरण्यं मध्यमायाम् ।

* मध्यमायां मध्यमायां मध्यमोपसदाहुत्यर्थाज्ये रजतात्मकं हिरण्यमवधाय या ते अग्ने रजशया तनूरित्वाहुतिं जुहुयात् । हिरण्यपदवाच्यत्वं रजतेऽप्यस्तीति प्रदर्शयितुं हिरण्यवचनम् । सर्वे हिरण्यं रजतं तदुर्वर्णं हिरण्यमभवदित्यादीनि लिङ्गान्यपि सन्ति । दुर्वर्णशब्दो रजतवाचो । हिरण्यशब्दस्य हेमरजतोमयवाचित्वार्त्तिकजातीयमत्र हिरण्यं ग्राह्यमिति शङ्का स्यात्तां दूरीकर्तुं रजतवचनम् ।

हरितमुत्तमायाम् ।

उत्तमायामुत्तमोपसदाहुत्यर्थाज्ये हरितमवधाय या ते अग्ने हराशया तनूरित्वाहुतिं जुहुयात् । हरितशब्दः सुवर्णवाच्येन । सर्वे सुवर्णं हरितामिति मन्त्रलिङ्गात्, तेभ्यो हरिते पात्रे सोममदुहदिति लिङ्गाच्च ।

यदि सङ्ग्रामं युध्येयुरित्येकेषाम् ।

यदि क्षत्रियस्य यजमानस्य शत्रवः सङ्ग्रामं युध्येयुः सङ्ग्रामं कुर्युस्तदाऽयं विधिरित्येकेषामाचार्याणां मतमित्यर्थः ।

अयम्वसंयुक्तः कल्पः ॥ १३ ॥

यद्युपायान्तरे नैव विद्यते तदा यज्ञसंयुक्तत्वम् । उपायान्तरसत्त्वे त्वेतस्य यज्ञसंयुक्तत्वं नैव भवतीत्यर्थः । अयमर्थः समुपसर्गनञ्छभ्यते ।

मध्यमाभ्यां पौर्वाहिकीभ्यां प्रचर्योपसङ्भ्यां प्रचर्याग्नेण प्राग्वशं

त्रिन्प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रम्य शङ्कुं निहन्ति स पश्चार्धे वेदेः ।

प्रचर्येति ल्यप् वेदिविमानाव्यवहितोत्तरत्वं बोध्यते । तेन प्रतप्रदानमुदुम्बरशास्त्रा-
मिश्रज्ज्ञां परिवासयतीत्येतदनन्तरमेव । प्राग्वशस्य पूर्वप्रान्तभवोदकसूत्रपृष्ठ्यासूत्रयोर्धः
संपातस्तत्रस्थाच्छङ्कोलिषु प्रक्रमेण्यतीतेषु पृष्ठ्यासूत्रानुगुण्येन शङ्कुं निहन्ति, स
शङ्कुर्वेदेः पश्चार्धे पश्चिमप्रान्तभवोदकसूत्रपृष्ठ्यासूत्रयोर्धः संपातस्तत्र देयः, स मध्यमो
भवति । अत्रैव वेदकरणम् । वेदिविमानात्पूर्वमेव पशौ दृष्टत्वात् ।

विमिमे त्वा पयस्वतीं देवानां धेनुं

मुदुधामनपस्फुरन्तीमिन्द्रः सोमं पिबतु

क्षेपो अस्तु न इति षट्त्रिंशत्प्राचः

प्रक्रमान्प्रक्रम्य शङ्कुं निहन्ति स पूर्वार्धे ।

वेदेरेत्यनुवर्तते । प्रथमनिस्ताच्छङ्कोरारम्य षट्त्रिंशत्प्राचः प्राक्संस्थान्प्रक्रमान्प्र-
क्रम्य वेदेः पूर्वार्धे पूर्वप्रान्तभवोदकसूत्रं प्राक्सूत्रयोर्ध्वः संपातस्तत्र शङ्कुं निहन्ति स वेदेः
पूर्वार्धे मध्यमो भवति । सकृदेव मन्त्रः ।

पश्चार्ध्याच्छङ्कोः पञ्चदश दक्षिणतः पञ्चदशोत्तरतः

प्रक्रम्य शङ्कुं निहन्ति ते श्रोणी पूर्वाध्याच्छङ्कोर्द्वादश

दक्षिणतो द्वादशोत्तरतः प्रक्रम्य शङ्कुं निहन्ति तावंसौ ।

प्रक्रम्येत्यतः पूर्वं प्रक्रमानिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । शुल्वसूत्रेणैव माने सिद्धेऽत्र
वचनं श्रोत्र्यसमानेष्वपि मन्त्रप्राप्त्यर्थम् । एतस्य सूत्रस्य स्वतन्त्रमानविधानार्थत्वे शुल्व-
सूत्रोक्तप्रकारं विनाऽऽर्जवासंभवेनासंगत्वापत्तेः । तेन पञ्चदश दक्षिणत इत्यत्राऽऽदौ
मन्त्रेणैकं प्रक्रमं प्रक्रम्य तूष्णीमितरान्प्रक्रमति मन्त्रजन्यादृष्टलाभाय । एवं पञ्चदशो-
त्तरत इत्यत्रापि द्वादश दक्षिणतो द्वादशोत्तरत इत्यत्रापि च । एवं च पृष्ठ्यां श्रोत्रि-
द्वयमसद्वयं मिलित्वा पञ्चवारं मन्त्रावृत्तिः सिद्धा भवति । पश्चार्धे भवः पश्चार्ध-
स्तस्मात् । पूर्वार्धे भवः पूर्वार्धस्तस्मात् । दिगादिस्वाद्यन्त्ययः । पश्चार्धात्पूर्वार्धादि-
त्यपपाठ एव । शुल्वसूत्रे त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा पश्चात्तिरश्चो भवति षट्त्रिंश-
त्प्राची चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्चोति सौमिक्या वेदेष्विज्ञायत इति । एतस्मात्सूत्राद्वे-
दिमाने पदान्यपि प्रक्रमैर्विकल्पन्ते । तत्र पदस्यानेकविधत्वमुक्तं शुल्वसूत्रे—पदे युगेऽ-
रत्नाविवति शम्पायां च मानार्थेषु याथाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वादिति । विश-
मित्वात्, अनेकविधत्वादित्यर्थः । पदै दशाङ्गुलमिति बोधायनः । दशाङ्गुलं क्षुद्रपद-
मित्यपि सः । द्वादशाङ्गुलं पद्ममिति कात्यायनः । एतानि त्रिविधानि पदानि लौकिकपदेन
विकल्पन्ते । एतान्येव द्विगुणानि त्रिगुणानि वा प्रक्रमा एतेन प्रक्रममानेनैव सप्तविधा-
ग्निचित्ये सोमे मानम् । पदैर्मानं तु नात्र भवति । तत्राग्निसंज्ञासंभवात् । एवं सप्तवि-
धेऽग्नौ विशत्यङ्गुलबुद्धिर्व्याख्याता । साग्निचित्ये तु सर्वेषामेव पदप्रक्रमणानिच्छया
विकल्प इति केचित् । अन्ये पुनरेवं व्यवस्थामिच्छन्ति पदैश्चतुर्विधैर्विशत्यङ्गुलेन वा
प्रक्रमेण मानमग्निचित्ये । एकविधेऽग्नौ विशत्यङ्गुलेन द्विविधादिषु पञ्चविधपर्यन्तेषु
चतुर्विंशत्यङ्गुलेन षड्विधादिषु द्वादशविधपर्यन्तेषु त्रिंशदङ्गुलेन लौकिकेन वा
द्विपदेन त्रयोदशादिषु षट्त्रिंशदङ्गुलेत्यादिषु सर्वेषामपि पक्षे येऽग्रयः पञ्चषत्पारि-
शदङ्गुलेन प्रक्रमेण संभवन्ति तत्रान्यनुगुणा वेदेर्वृद्धिः कार्या यूपैकादशिन्यां तस्य
प्रदाशितत्वात् । यथा पञ्चाशद्विधेऽग्नौ षट्पञ्चाशदङ्गुलो ३०३ः प्रक्रमस्थानीयः,

एकशतविधेऽशीत्यङ्गुल इत्यादि । तां शौस्त्रेण विविना मीत्वा तत्र तत्र शङ्कुभि-
हन्ति स्पन्द्यावेष्टनार्थम् ।

अक्षण्या मानेन संपाद्य प्रदक्षिणं स्पन्द्यया पर्यातनोति ।

अक्षण्या कोणसाधिन्या रज्ज्वा युक्तं मानं तच्छब्दोक्तप्रकारेणैकरज्जुसाध्य-
मनेकरज्जुसाध्यं वा तेन मानेन वेदिं संपाद्य स्पन्द्या रज्जुस्तया चतुर्षु कोणेषु
निहितेषु शङ्कुषु प्रदक्षिणं सर्वतः पर्यातनोति परिवेष्टयतीत्यर्थः । वेदिकेष्टमिति
शेषः । अक्षण्येयव्ययम् । अत्रापि प्रादक्षिण्यवाची न भवति तस्य परिमाणयैव
सिद्धेः किंत्वानुकूल्यवाची । अस्मिन्नर्थे प्रमाणं प्राग्दर्शितमेव । तेन वेदिप्रान्तप्रदेश-
प्रज्ञातत्त्वानुकूलं यथा भवति तथा दृढं पर्यातनोतीति सिद्धं भवति ।

अन्वातनोति पृष्ठ्याम् ।

यद्यपि वेदिसाधनार्थं पूर्वमेव पृष्ठ्यासूत्रं दत्तमेव तथाऽपि तस्याः प्रयोजनसत्त्वं
सूच्यते । तस्या वेदिविमानोच्चं विनाशे पुनरपि पृष्ठ्यासूत्रं देयमेव तत्प्रयोजनं संतत-
मनुपृष्ठ्यं नहिः स्तीर्षेति । पृष्ठशब्दो मध्यवर्त्तको । पृष्ठे मवा पृष्ठ्या रज्जुः । दिग्वा-
दित्वाच्चतप्रत्ययः । अक्षण्या मानेन संपाद्येत्यनेन विहरणं प्रदर्शितं तत्प्रकाराः
शस्त्रसूत्रे त्रिकचतुष्कयोः पश्चिकाऽक्षण्या रज्जुस्ताभिस्त्रिरभ्यस्ताभिरंसौ चतुरभ्यस्ताभिः
श्रोणी इति । त्रिकचतुष्कयोस्तिर्त्यक्नार्धमान्योस्ताभिरत्रिकचतुष्कपश्चिकाभिस्त्रिवार-
मभ्यस्ताभिरुपरि सिंहाभिरंसौ भवतः । चतुर्वारमभ्यस्ताभिः श्रोणी भवतः । यथा त्रिका
त्रिरभ्यस्ता द्वादशिका चतुष्का त्रिरभ्यस्ता षोडशिका पश्चिका त्रिरभ्यस्ता विंशिका ।
एताभिस्त्रिरभ्यस्ताभिर्द्वादशिकया षोडशिकया विंशिकया चांसौ मातंग्यौ ।
एताभिरेव चतुर्भिरभ्यस्ताभिः पञ्चदशिकया विंशिकया पञ्चविंशिकया च श्रोणी
मातंग्ये । एवं षड्भी रज्जुभिर्विहरणम् । प्रकारान्तरमुक्तं तत्रैव—द्वादशिकपश्चिकयोस्त्र-
योदशिकाऽक्षण्या रज्जुस्ताभिरंसौ द्विरभ्यस्ताभिः श्रोणी इति । अन्यदपि प्रकारान्तर-
मुक्तं तत्रैव—पञ्चदशिकाष्टिकयोः सप्तदशिकाऽक्षण्या रज्जुस्ताभिः श्रोणी द्वादशिक-
पञ्चत्रिंशिकयोः सप्तत्रिंशिकाऽक्षण्या रज्जुस्ताभिरंसाविति । अन्यदपि प्रकारान्तरमुक्तं
तत्रैव—षट्त्रिंशिकाशामष्टादशोपसप्तस्यापरस्मादन्ताद्द्वादशसु लक्षणं पञ्चदशसु लक्षणं
पृष्ठ्यान्तधोरन्तौ नियम्य पञ्चदशिकेन दक्षिणाऽपायम्य शङ्कुं निहन्त्येवमुत्तरतस्तौ
श्रोणी विषयस्तयाऽसौ पञ्चदशिकेनैवापायम्य द्वादशिके शङ्कुं निहन्त्येवमुत्तरतस्तावंसौ
तदेकरज्ज्वोक्तं विहरणमिति । इदमेकरज्ज्वा विहरणम् । यावदायामित्युक्तस्य मान-
स्यैवायं प्रपञ्चः । अन्यच्च तत्रैव—एतावन्ति क्षेपानि वेदिविहरणानि भवन्तीति । छेद-
राहितानि एतावन्ति भवन्तीत्यर्थः । अन्यच्च तत्रैव—अष्टाविंशत्योनपदसहस्रं महावे-
दिरिति । पदग्रहणं प्रक्रमस्याप्युपलक्षणम् । संख्यानोपायोऽपि तत्रैव—दक्षिणस्मादं-

साद्वादशसु दक्षिणस्यां श्रोण्यां निपातयेच्छेदं विपर्यस्येतरत् उपदध्यास्ता दीर्घचतुरस्रा
तथा युक्तां संक्षतीति । दक्षिणस्मात्सादारम्यापरान्त्यपृष्ठयाया दक्षिणतो द्वादशसु
रज्जुं निपातयेत् । दक्षिणतश्छेदं दीर्घत्रिकोणमञ्जसा विपर्यस्योत्तरपार्श्वे उपदध्यात् ।
सा षट्त्रिंशत्प्राचिका सप्तविंशतिव्यासा दीर्घचतुरस्रा भवति तथा भूतां गणयेत् । सप्त-
विंशतिषट्त्रिंशतोस्तयोः सप्तमे नव शतानि द्वासप्ततिश्च भवन्ति ।

अथ याज्ञिकानां सुखनोधार्थं कारिकाः क्रियन्ते—

पदैस्तु त्रिविधैर्वेदिः प्रक्रमैर्वाऽपि मीयते ।

आदौ चक्षौ सार्धवेदे सार्धचक्षौ निशाकरे ॥ १ ॥

सार्धचन्द्रे सार्धचन्द्रेऽनलेऽर्धे चन्द्रकेऽर्धके ।

कुण्णवर्मनि पार्श्वे च तथाऽर्धे सार्धचन्द्रके ॥ २ ॥

सार्धवेदे तथाऽर्धे च चन्द्रेऽर्धे सार्धवाह्निके ।

अर्धे चेति तु पृष्ठयायामेकविंशतिशङ्खवः ॥ ३ ॥

स्युस्तीक्ष्णाया अथ भवेद्रज्जुः सूक्ष्मा दृढा तथा ।

पदैर्द्वादशभिः प्रोक्ता पार्श्वमानी तु मानतः ॥ ४ ॥

तिर्थस्थानी षोडशभिर्विशत्याऽक्ष्णा प्रकीर्तिता ।

आदौ च पञ्चमे श्रोणिर्वेदेस्तिथिषु दक्षिणा ॥ ५ ॥

एवमेवोत्तरा श्रोणिर्द्विवेदेः प्रकीर्तिता ।

अथ रज्जुं पार्श्वमानीं पुरस्तात्पश्चिमेऽक्षिणकाम् ॥ ६ ॥

कृत्वा विहरणं कुर्यान्महावेद्यं सयोर्विधः ।

अन्त्ये चतुर्दशे चैव महावेदेस्तु दक्षिणः ॥ ७ ॥

अंतो द्वादशसु प्रोक्त एवमेवोत्तरः स्मृतः ।

अथ पाशौ विपर्यस्य रज्ज्वा विह्वतिरुत्तरा ॥ ८ ॥

द्वितीये सप्तमे श्रोणिः सदसो दक्षिणा मता ।

दशस्थपाष्टसु श्रोणिरुत्तरा तस्य कीर्तिता ॥ ९ ॥

तृतीये दशमे दक्षे त्वौदुम्बर्यवटः पदे ।

तुर्थे द्वादशके दक्षे प्रशास्तुर्धिष्ण्यमीरितम् ॥ १० ॥

तदुदग्वोतृधिष्ण्यार्धं दक्षिणं परिकीर्तितम् ।

उत्तरे होतृधिष्ण्यार्धसंलग्नं स्यात्तथाऽर्धकम् ॥ ११ ॥

तदुत्तरे वेदसंख्याः शंसिषोआदिधिष्ण्यकाः ।

प्रादेशमात्राः प्रादेशान्तराकाः सर्वधिष्ण्यकाः ॥ १२ ॥

स्यादच्छायाकधिष्ण्यस्य मानं किञ्चित्तोऽधिकम् ।

पञ्चमे च मनौ चैव दक्षिणः सदसोऽसकः ॥ १३ ॥

दशस्वधाष्टु प्रोक्तः सदसस्तुत्तरोंऽसकः ।
 पष्ठे पञ्चदशे धानश्रोणिः पञ्चमु दक्षिणा ॥ १४ ॥
 एवमेवोत्तरा श्रोणिर्हविर्धानस्य कीर्तिता ।
 अष्टमे षोडशे चैव मार्जालीयं तु दक्षिणे ॥ १५ ॥
 तथैवोत्तर आग्नीध्रधिष्ण्यं प्रोक्तं विचक्षणैः ।
 प्रदर्श्यते विहरणप्रकार उभयोरथ ॥ १६ ॥
 पार्श्वमानीमूत्रमहावेदिदक्षान्तसूत्रयोः ।
 संघातादुत्तरे मध्योऽङ्गुलेषु रविषु स्मृतः ॥ १७ ॥
 मार्जालीयस्य धिष्ण्यस्य तत्र शङ्कुं नियोजयेत् ।
 महावेद्युत्तरप्रान्तपार्श्वमान्यास्यसूत्रयोः ॥ १८ ॥
 संघातादक्षिणे मध्योऽङ्गुलेषु रविषु स्मृतः ।
 आग्नीध्रयस्य धिष्ण्यस्य तत्र शङ्कुं नियोजयेत् ॥ १९ ॥
 नवमे च सप्तदशे पदे सार्धे च दक्षिणे ।
 प्रभञ्जनदिशास्थोपरवमध्यः प्रकीर्तितः ॥ २० ॥
 प्रादेशद्वितये तस्मान्मध्यादुपरवस्य तु ।
 रक्षोधिपतिदिक्स्थोपरवमध्यः प्रकीर्तितः ॥ २१ ॥
 दशमे षाष्टादशे च पदे सार्धे च दक्षिणे ।
 अपराजितदिक्स्थोपरवमध्यः प्रकीर्तितः ॥ २२ ॥
 प्रादेशद्वितये तस्मान्मध्यादुपरवस्य तु ।
 वीतिहोत्रदिशास्थोपरवमध्यः प्रकीर्तितः ॥ २३ ॥
 प्रादेशमात्राः प्रादेशान्तराला एत ईरिताः ।
 द्वादशे विंशके चैव पञ्चस्रसस्तु दक्षिणः ॥ २४ ॥
 धानस्याधोत्तरांस्तस्याप्येवमेव प्रकीर्तितः ।
 अध रज्जुं पार्श्वमानीं पुरस्तात्पश्चिमेऽक्षिणकाम् ॥ २५ ॥
 कृत्वाऽग्निं विहरणं प्रकर्तव्यं विचक्षणैः ।
 विंशके द्वादशे चैव लघुवेद्यास्तु दक्षिणः ॥ २६ ॥
 अंतः पञ्चमु संप्रोक्त एवमेवोत्तरः स्मृतः ।
 पष्ठे पञ्चदशे चैव लघुवेद्यास्तु दक्षिणा ॥ २७ ॥
 श्रोणिः पञ्चस्त्वैवं स्याल्लघुवेद्यास्तथोत्तरा ।
 रज्ज्वा विपर्यस्तया वाऽपि स्याद्विहरणं त्विदम् ॥ २८ ॥
 अणीयसी पुर इति पक्षोऽथान्न प्रदर्श्यते ।
 वेदेषु दक्षिणोंऽसः स्यात्तथैवोत्तर ईरितः ॥ २९ ॥

षट्सु ओणिर्दक्षिणा स्यादेवमेवोत्तरा मता ।
 युग्मं दक्षपदायामं नेति केचित्समूचिरे ॥ ३० ॥
 त्रिवेदेष्टवङ्गुलैश्चस्मिन्मते ओणिस्तु दक्षिणा ।
 एतमेवोत्तराऽपि स्यादसावप्येवमीरितौ ॥ ३१ ॥
 सर्वतो युग्मात्री वा स्यान्नाणीयस्त्वमत्र तु ।
 पूर्वाध्वशङ्कुस्थाने तु यूपवट उदाहृतः ॥ ३२ ॥
 आग्नीध्रीयस्य धिष्ण्यस्य मण्डपोऽथ प्रदर्श्यते ।
 वेदेः पदेषु पाश्चात्पशङ्कोरर्केषु तूत्तरे ॥ ३३ ॥
 छश्म स्याद्यन्महावेद्या उत्तरांतस्य छश्म च ।
 एतयोश्चिह्नयोः सूत्रं तन्मध्येऽपि च लाञ्छनम् ॥ ३४ ॥
 महावेद्युत्तरप्रान्तसूत्रमध्येऽपि लाञ्छनम् ।
 एतयोरपि सूत्रं स्यादध्वपश्चार्धशङ्कुतः ॥ ३५ ॥
 कृतं रविषु यल्लक्ष्म तावन्मानं च सूत्रकम् ।
 तदुत्तरे प्रदेयं तु तत्र स्पष्टं च लाञ्छनम् ॥ ३६ ॥
 महावेद्युत्तरांसात्तु देयं सूत्रमुदक्तम् ।
 एतयोरपि सूत्रं स्यात्ततो वेद्यन्तसूत्रके ॥ ३७ ॥
 मध्ये कृतादङ्कनात्तु पुरः सार्धद्वये पदे ।
 पश्चाच्च लाञ्छनं कार्यं विद्वत् चतुरश्रवत् ॥ ३८ ॥
 मण्डपं तत्र संसाध्य कटायैस्तं परिश्रयेत् ।
 द्वारं दक्षिणतः कुर्यात्पौडशङ्कुलविस्तृतम् ॥ ३९ ॥
 अथवाऽरत्निविस्तारमथवा द्वारमेव न ।
 किंतु दक्षिणतो नैव परिश्रयणमेव तु ॥ ४० ॥
 मण्डपस्यर्जुतापक्षे प्रकारोऽयं प्रदर्शितः ।
 मण्डपस्य प्रकारोऽथ वक्रतापक्ष ईर्यते ॥ ४१ ॥
 महावेद्युत्तरप्रान्तसूत्रमध्ये तु लाञ्छनम् ।
 कृत्वा सूत्रानुरोधेन तत्प्रतिपक्षपदद्वये ॥ ४२ ॥
 प्रत्यक्चैत्रापि तद्वत्स्थाच्छंस्यायतनवत्ततः ।
 वक्रता यादृशी वेद्या महत्यास्तादृशी भवेत् ॥ ४३ ॥
 वक्रता मण्डपस्यापीत्येवं पक्षद्वयं स्मृतम् ।
 परमानं यदा वेद्यास्तदा तु सदआदिकम् ॥ ४४ ॥
 पदमानेनैव भवेदिति प्रोक्तं विचक्षणैः ।
 दशाङ्गुलात्मकपदद्वयात्मा प्रक्रमो यदि ॥ ४५ ॥

पदमानेनैव तदा कर्तव्यं सदभाविकम् ।

रवितिद्यङ्कुलात्मान्यतरात्मा प्रक्रमो यदि ॥ ४९ ॥

सदसोऽरतिमानं स्याद्विधानस्य चैव हि ।

एतदात्मप्रक्रमेण माने द्वाराणि चैव हि ॥ ४० ॥

अरतिमात्राण्येव स्युरित्थं विहृतिरीरिता ।

कारिकाः सुखबोधाय याज्ञिकानां समीरिताः ॥ ४८ ॥

तां करोति यथा दर्शपूर्णमासयोर्यदन्वत्संनमात् ।

तां कृतस्वध्यावधिकां वेदिं करोति संनमनवर्जम् । यथा दर्शपूर्णमासयोरिति पञ्चनाडुद्धननात्प्राभ्यः प्रैषः स प्राकृत एव नात्राच्छिद्रप्रपाठकोक्तः प्रैष इति दार्शिक-
बोदेनैव पुरस्ताद्वितीयदेश उदग्भेदेः स्तम्बयजुर्निवपतीत्युक्तं भवति । स्तम्बयजुर-
पादानदेशोऽप्यनेनैव व्याख्यातो मध्यमस्य वेदितृतीयस्य पूर्वार्धादिति । तत्रोपरवाणां
काष्ठास्तम्बयजुर्हरतीति बोधायनः । अत्र काळशब्दो देशवाचो । उपरवदेशा-
स्तम्बयजुर्हरतीति स्पष्टमाह कात्यायनः । इयं तस्मा इत्यादि संनमनवर्जं खननान्तं
करोति ।

स्फपेन विधनेन पश्चां परशुना च ।

वेदिं कुर्वन्तीति पञ्चनविपरिणामेन संनन्धः । आपस्तम्बस्त्वेतस्त्वष्टमेवाऽऽह ।
एतस्य कर्मणो वैशेषिकत्वावज्ञेन वैशेषिक आच्छिद्रिकप्रपाठकोक्तः प्रैषो भवति ।
यथा— इमां नराः कृणुत वेदिमेत्य वसुमती रुद्रवतीमादित्यवती वर्ष्मन्दिवा नामा
पृथिव्या यथाऽयं यजमानो न रिप्येदेवस्य सवितुः सव इति । अत्र मन्त्रे यद्विश्वदे-
व्यावतीमित्याधिक्यं बोधायनेनोक्तं तत्रोपसंहर्तव्यम् । अनवस्थापत्तेः । किंतु आका-
क्षितताङ्गकर्मसंबन्धेवाऽऽधिक्यमुपसंहर्तव्यम् । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । यथारूपमितर
इत्यनेन सूत्रकृता विनियोग उक्तः परं तु स्पष्टतयाऽनुक्तत्वात्कृताकृतः । कृणुतेति
लिङ्गात्प्रैषत्वम् । परिकर्मणोऽत्र प्रैष्याः । अतस्त एव कर्तारः । यथा प्रकृतौ
कृणुतेति बहुवचनात्परिकर्मकर्तृत्वं तथाऽत्र विघनादिकरणकळोष्टादिहननाद्यर्थकोऽयं
प्रैषः । स्फयोऽत्र लौकिक एव त्याज्यत्वात् । विघनो मुद्गरः । पर्शुरश्वस्थानबुहो वा
पार्श्वस्थि । परशुः कुठारः । स्फपेन मृत्तिकायाः प्रथनं, विघनेन लोष्टादिहननम् ।
पश्चां सृणच्छेदनम् । परशुना मूलच्छेदनम् । स्फपकार्यं विघनादित्रितयकार्यान्ते ।
पर्शुशब्दः श्लिषाम् । प्रैषमगाद्विषणा बर्हिश्च्छेति मन्त्रालिङ्गात् । स्फपादीनि प्रज्ञाता-
न्येव निदधाति । उत्तरश्लेषयोगसत्त्वात् । स्फपः खड्गाकृतिः, अहोमार्थानि तु
धारणस्येति वक्ष्यमाणपरिमाषासूत्राद्वारणवृत्तजनस्तद्भावे यज्ञियवृत्तजः । विघनोऽप्ये-
वम् । पश्चमावे तदाकारा योग्यत्वादायसी पर्शुर्ग्राह्या । इदानीं पश्चनयनस्यातिनिन्दि-
तत्वात्, अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नित्येति याज्ञवल्क्येनास्वर्ग्यस्यातिनिन्दित-

स्थाननुष्ठेयत्वोक्तेस्तस्थान आयसीमेव पशुं शिक्षा गृह्णति । आयस्यां पश्चामपि मन्त्रे पशुशब्दप्रयोगो न विरुध्यते । परशुरायसमय इति लोके प्रतिज्ञमेव । चतुःशिक्षण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये तस्याः सुपर्णावधि यौ निविष्टौ तयोर्देवानामधिपामधेयमित्यभिमन्त्रणमध्वर्युणा कार्यम् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—दर्शपूर्णमासवत्संनमनवर्जं प्रागुत्तरात्परिग्राह्यत्वा चतुःशिक्षण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये तस्याः सुपर्णावधि यौ निविष्टौ तयोर्देवानामधिपामधेयमित्यभिमन्त्रयेति । वेदिं करोतीति विपरिणामेन संनन्ध इत्यापस्तम्बसूत्रसंगतिः । अनुवृत्तेन वेदिशब्देनोत्तरवेदिरेव ग्राह्या ननु महावेदिः । अन्यथाऽभिमन्त्र्यवेदिं करोतीति स्पष्टप्रत्ययनोधि-तसमानकर्तृकत्वानुपपत्तेः । नच स्पष्टेन विघनेन पश्चां परशुना च वेदिं कुर्वन्तीति पूर्वसूत्रेणान्वयः, तथा च वेदिशब्देन महावेदेरेव ग्रहणमस्त्विति वाच्यम् । अभिमन्त्रणस्य समानकर्तृकत्वानुरोधेनाध्वर्युव्यतिरिक्तकर्तृकत्वापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । मुख्यकर्तृकत्वनिर्वाहोपपत्तौ गौणबहिर्भूतकर्तृकत्वकल्पनाया अनुचितत्वात् । अत एवोत्तरसूत्र उदुम्बर-शास्त्राभिः म्लक्षशास्त्राभिर्वा छत्रां परिवासयतीत्युत्तरवेदिप्रयुक्तोऽयं विधिः संगच्छत इत्यस्त्वापस्तम्बसूत्रविचारः । स्पष्टेन विधनेनेति सूत्रं प्राकृतवेदिकरणशेषभूतमेव । यन्मूलमतिशेते स्पष्टेन तच्छिन्नमस्ति स्पष्टेनोक्तमां त्वचमुद्धृत्योत्करे निवपतीत्यादिविधितः स्पष्टस्यैव करणत्वं प्राप्तं तस्यात्र वेदेर्महत्वेनायोग्यत्वाद्विघनादीन्वपि तत्तत्कार्यसाधनत्वेन विधीयन्ते । स्पष्टग्रहणं लौकिकस्पष्टग्रहणार्थम् । परिकर्मिकर्तृकवेदिकरणेऽयं स्पष्टः प्राकृतकर्तृकत्वं त्वैष्टिक एव । चकारः प्राकृतवेदिकरणसमुच्चयार्थः । तेन प्राकृतं खननान्तं कृत्वेदं वैशेषिकं करोति । नचानुक्तसमुच्चयार्थत्वं चकारस्यास्त्विति वाच्यम् । स्पष्टः स्वस्तिरिति वक्ष्यमाण उपस्थानमन्त्रे चतुर्णीमेवोपस्थानविधानेन चतुरतिरिक्तस्यासंभवात् ।

यत्प्रागुत्तरस्मात्परिग्राह्यत्वात्तत्कृत्योत्तरवे-

द्याः कल्पेन दशपदामुत्तरवेदिं करोति ।

यदित्यनुवादश्चोदकप्राप्तस्वोत्तरवेदिकरणकालविधानार्थः । देवस्य सवितुः सव इति खनति अङ्गुलां त्र्यङ्गुलां चतुरङ्गुलां सीतामात्रीमित्यादि उत्करं तद्गमयतीत्यन्तं दर्शपूर्णमासवत् । आहार्यपुरीषां पशुकामस्येति काम्यपक्षः प्रकृतावेव । काम्यानां प्रकृतावेव निवेश इत्यभियुक्तोक्तेः । उत्तरपरिग्राह्यत्वात्पूर्वतनं यत्कर्म तत्कृत्योत्तरवेद्याः कल्पः प्रकारः पशुसूत्र उक्तस्तेन प्रकारेणोत्तरवेदिं करोति । अत्र ततोऽयं विशेषो दशपदामिति । एतद्विहरणप्रकारः शुक्लसूत्रे—दशपदोत्तरवेदिर्भवतीति सोमे विज्ञायते तदेकरज्ज्वोक्तं पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्धेन ततः श्रोण्यंसाग्निहरेत्तां युगेन यनमानस्य ॥ पदैर्विनाय शम्पया परिमिमीत इति । तत इति वृद्धयन्तात्तसिः । तस्या उत्तरवेदेतिर्ययः । दशपदा सर्वतः क्षेत्रतो दशपदा । युगमपि दशपदायाममेव, मानं

वेणुवत् । केचित्स्वतन्त्रं प्रमाणमाहुः । तन्मते युग्मं षडशीत्यङ्गुलसमकम् । षडशीति-
युगमाहुरिति शुल्बसूत्रात् । अत्र यजमानग्रहणमध्यर्घ्यव्यावृत्त्यर्थम् । शम्भया परिमाण-
मष्टष्टार्धं पूर्वाधे वेदेष्टृषावद्यथावकाशमवशिष्य शम्भयोत्तरवेदिं विमिमीते पुरस्तादुदी-
चीनकुम्भाः शम्भ्यां निधाय वितायनी मेऽसीत्यादि ।

उत्तरवेदिकरणे पक्षान्तरमाह—

अःहीयसीं पुरस्तादित्येकेषाम् ।

अंहीयसी, अणीयसी । शुल्बसूत्रे—विमितायां पुरस्तात्पार्श्वमान्यानुवृत्तसहरेऽङ्गुलितिसामर्थ्या-
दिति । उपसंहारो ह्यसः । अर्धात्पूर्वत्र यावतः प्रमाणस्य हासस्तावता प्रमाणेन पश्चा-
त्पार्श्वमान्यौ वर्षयेदिति सिध्यति । यथा महावेद्याः श्रोणिमानं त्रिशत्पदात्मकं त्रिश-
त्प्रक्रमात्मकं वा तत्पञ्चमहाः षट्पदात्मकः षट्प्रक्रमात्मको वा तस्य हासः पुरस्तात् ।
पश्चात् त्रिशत्पदात्मकं त्रिशत्प्रक्रमात्मकं ■ तत्रयाधेनात्र । तेन पूर्वत्राष्टापदा द्वादश-
पदा पश्चात्पूर्वत्रांहीयसीत्यस्मिन्पक्षे भवति ।

उत्तरेणोत्तरं वेद्यः संप्रक्रमे चात्वालः

पश्चाद्द्वादशसूत्करो विद्यतेऽपरिमिते वा ।

चात्वाल इति भाषिणी संज्ञा संस्कारनिमित्ता । उत्तरेणेत्येनोत्तरवेद्यसंस्थोत्तरतः
संलग्नमेकं प्रक्रममानपक्ष एकं प्रक्रमं पदमानपक्ष एकं पदं मीत्वा तत्र चात्वालस्य
दक्षिणांसं दक्षिणेरन्तर्मध्ये वा परिकल्प्य तदनुरोधेनोत्तरतः शम्भ्यामात्रं चात्वालं
चतुरश्रं परिकल्पयेत् । शम्भ्यामात्रात्चात्वाल इति बोधायनः । शम्भ्याशब्देन षट्त्रिंशद्-
कुलात्मकं मानमेव गृह्यते न तु शम्भ्याकारोऽपि । तदाकारस्यर्जुत्वाभावेनर्जुरेखालेखना-
ननुकूलत्वात्, उत्तरवेद्याः कल्पेनोत्तरवेदिं करोतीति विधानेनैव तदन्तर्गतत्वात्तत्साधन-
त्वाच्च । उत्तरेणोत्तरं वेद्यः संप्रक्रमे चात्वाल इत्यस्यापि परिलेखनादिक्रियाया इव
सिद्धावप्य पुनर्वचनं शम्भया मानार्थम् । उत्तरं वेद्यसमित्यत्र वेदिर्महावेदिरेव न तु उत्तर-
वेदिः । अन्यथा चात्वालस्य महावेदिमध्ये समावेशापत्तेः । तन्नुत्तरस्यानप्रदर्शनायाय-
मनुवाद इति चेन्न । चात्वालाद्द्वादशसूत्कर इत्येतावतैव तदर्थासिद्धावनुवादवैयर्थ्यपत्तेः ।
चात्वालपश्चिमान्तान्मध्याद्द्वादश प्रक्रमान्प्रक्रम्य तत्रोत्करप्रान्तं तन्मध्ये वा कुर्यात् ।
उत्करः पदद्वयात्मकः । द्विपद उत्कर इति सूत्रान्तरात् । विद्यत इत्यस्य भवतीत्यर्थः ।
अपरिमिते वेत्यनेनाधिकमप्यनियतं प्रमाणं ग्राह्यमिति बोध्यते । अपरिमितशब्दार्थः
क्रात्यायनेनोक्तः—अपरिमितं प्रमाणाङ्गुल्य इति । भूयः, अधिकम् । पदमानपक्षे
चात्वालमध्यादेव द्वादश पदानि मीत्वा तत्रोत्करमध्य एव कार्यः । पदमानपक्षे
चात्वालपश्चिमान्ताद्द्वादश पदानि न संभवति । आशीघ्रोपमण्डपनिवेशानुपपत्तेः ।

आग्नीध्रीवमण्डपोऽपि पदमानपक्षे पदमानेनैव । उत्करे वेदिधर्माः सर्वे कार्या वाजि-
नासादनार्थं, ते च काण्डानुसमयेनैव । अन्यास्मिंश्च द्रव्ये तेनार्पेन संयुज्यमाने धर्मावेश
इति सूत्राद्वेदिधर्माणामुत्करे प्राप्तिः । अन्यस्मिन्द्रव्य उत्कररूपे द्रव्ये पदार्थे तेनार्पेन
संयुज्यमाने वेदिसंबद्धासादनपदार्थेन वचनात्संबध्यमाने धर्मावेश आसादनाधिकरण-
धर्माणामावेशः प्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । अस्ति चोत्करे वाजिनस्याऽऽसादनं वाचनिकं
चातुर्मास्येषु । मैत्रावरुण्यामिक्षाया वैश्वदेव्यामिक्षाविकृतिस्त्वाङ्गाजिनासादनस्योत्करे
कर्तव्यताया अप्रापि प्राप्तिः । उत्करे वाजिनासादनमप्येतत्सूत्रोदाहरणत्वेन सूत्रकृता
संगृहीतम्—उत्करे वाजिननासादयति परिधौ पशुं नियुज्यन्तीति । परिधौ पशुं
नियुज्यन्तीत्युदाहरणं सौमिकचातुर्मास्येषूपयुज्यते ।

तावन्तरेण वेदेः संचरः ।

अन्तरेणेत्यवयवम् । ताविति अन्तरान्तरेणयुक्त इति द्वितीया । चात्वालोत्करयो-
र्मध्येन वेदेर्षेदिसंबन्धी प्रवेशनिर्गमार्थः संचरो मार्गो भवतीत्यर्थः । अत्राऽऽपस्तम्बः—
अन्तरा चात्वालोत्करावाग्नेयचात्वालो वाऽध्वर्युर्दृशीकवश्च संचरेयुः सर्वतः प्रसृते
दृशीकवः संचरेयुरित्येक इति । अत्राध्वर्युग्रहणं कैमुतिकन्यायेनतिव्रजामुपलक्षणं दृष्ट्वा
संचरनियमे किमु वक्तव्यमृत्विजामिति । दृशीकवो द्रष्टारः । ते ये बाह्या दृशीकव
इत्यविवाक्यदर्शनात्ते द्विविधा बाह्या आम्बन्तराश्च । तत्र य आम्बन्तरा द्रष्टारस्ते
नित्यमनेन यथा संचरेयुर्निष्क्रमणप्रवेशाने कुर्युः । अपवा प्रसृते सोमे सुत्येऽह्नि दृशी-
कवो यथाकामं संचरेयुरित्यर्थः । सर्वत इति वचनादन्तराऽग्नौ गमनेऽपि न दोष
इति केचित् ।

प्राचीनमाग्नीध्रात्पतीचीनं चात्वालादित्येकेषाम् ।

अनेनोत्करपश्चिमतोऽपि संचरो भवति ।

उदुम्बरशाखाभिश्छन्नां परिवासयति ।

उदुम्बरस्य याः शाखाः पल्लवास्ताभिः शाखामिर्बहुवचनात्त्रिप्रभृतिभिः । आपस्त-
म्बेनोदुम्बरशाखाभिः छत्तशाखाभिर्वा छन्नां परिवासयतीति पक्षे छत्तशाखाभिश्छादनं
विहितं, सूत्रान्तरे दर्भैश्छादनं विहितमेतदुभयं व्यावर्तयितुमिदं वचनम् । एतदन्तं मध्य-
मोपसद्विवस्ते । एतदर्धमेव मध्यमाम्नां पौर्वाहिकीम्नां प्रथमोपसद्विम्नां प्रचर्वाग्नेण
प्राग्बर्हो जनिमाधः प्रक्रमान्प्रक्रम्य शङ्कुं निहन्ति ■ पश्चार्धे वेदेरित्यस्मिन्सूत्रे
मध्यमाम्नामित्युक्तम् । अन्यथा प्रथमोपसद्विवस्ते वेदिकरणं स्यात् । उदुम्बरशाखाभि-
श्छन्नां परिवासयतीत्यत्रैव श्रोतृपदस्यान्वयेन मध्यमोपसद्विवस्ते उदुम्बरशाखाभि-

इच्छां परिवासयतीत्येतावदेव स्यात् । उत्तमाभ्यां पौर्वाहिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्ग्यां प्रचर्येत्युत्तराश्विमेव प्रयुक्तविधिभेदात् । एतत्सर्वं वारयितुं मध्यमाभ्यामिति । एवं च श्वभूत इत्युत्तरान्वयेव । नन्वेवं श्वभूत इति वचने व्यर्थमुत्तमाभ्यामित्यनेनैव सिद्धेरिति चेत् । उदुम्बरशाखाभिश्छायां परिवासयतीत्येतदपि मध्यमोपसङ्गिवत् एवेतिषोषनार्थत्वेनैव सार्थक्यात् । अन्यथोत्तरदिनेऽपि कदाचिदनुष्ठानं प्रसक्तं स्यात् । नच मध्यमोपसङ्गिवत् वेदिकरणेऽपि उदुम्बरशाखाभिश्छायां परिवासयति श्वभूत इत्येवमेवान्वयं स्वीकृत्य तदुत्तरदिवस उदुम्बरशाखाभिश्छायां परिवासयतीत्येतावन्मात्र-मनुष्ठेयं तदुत्तरदिवस उत्तमपौर्वाहिक्यादीति वाच्यम् । उपसङ्ग्रहितदिवसस्य मध्ये कल्पनायाः सकलमूत्रविरुद्धत्वेनात्यन्तानुचितत्वात् । नच श्वभूत इत्यत्र खण्ड-समासेस्तस्य पूर्वत्रैवान्वय इति वाच्यम् । एतस्य नियमस्य यथार्थं हविर्धानयोः प्राप्त्य-शस्य सदोहविर्धानयोश्चेत्यादौ व्यवहारेणाप्रयोजकत्वात् । खण्डव्यवहारस्य समवदा-चार्योच्छ्वासनिवन्धनत्वात् । उच्छ्वासस्य नियतप्रमाणत्वाभावात् । छात्राच्छावितां परिवासयति निर्वापरेण सविं गमयति रक्षयतीति वा । परिकर्मिभिरिति शेषः । छायां रक्षयतीत्येनेन शास्त्रानामपि रक्षणं गम्यते । नहि शास्त्रानां रक्षणामात्रे विशि-ष्टाया रक्षणं भवति । श्वभूतपदसाहचर्यादयमर्थो लभ्यते । एतदनन्तरमापराह्निकप्रव-र्ग्योपसङ्गौ । एवं त्रिरात्रं सावंप्रातः प्रवर्ग्योपसङ्ग्यां प्रचरतीत्यनेनैव तयोः सिद्धेरना-नुक्तिः । अन्तरा मध्यमे प्रवर्ग्योपसङ्गौ वेदिं कुर्वन्तीत्यापस्तम्ब एतत्स्पष्टमाह ।

श्वभूते ॥ १४ ॥ उत्तमाभ्यां पौर्वाहिकीभ्यां

प्रवर्ग्योपसङ्ग्यां प्रचर्यार्धव्रतं प्रदाय तदानीमे-

वाऽऽपराह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्ग्यां प्रचरति ।

श्वभूते मध्यमोपसङ्गिवत्तदुत्तरदिवसे श्वभूते श्वस्तनरूपे दिवस इत्यर्थः । श्वभूते पौर्वाहिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्ग्यां प्रचर्येत्येतावत्वेवोच्यमाने द्वादशाह्याद्यहीनानां तिस्र एव साहस्योपसङ्गौ द्वादशाहीनस्येति श्रुत्या द्वादशोपसत्कत्वस्योक्तत्वेन मध्यमोपसङ्गिवत्-चतुष्टये प्रथमद्वितीयतृतीयदिवसान्यतमदिवसेऽपि वेदिषानादिच्छादनान्तर्कर्मणः प्राप्ति-त्वेन वेदिच्छादनोत्तरप्रभृतिषु दिवसेष्वपि तदानीमेवाऽऽपराह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्ग्यां प्रचर्येत्यस्य प्राप्तिः स्यात्तां वारयितुमुत्तमाभ्यामिति वचनम् । तथा च मध्यमोपसङ्गिवत्-चतुष्टये वेदिकरणेऽपि द्वादशोपसङ्गिवत्तमोपसङ्गिवत् एव तदानीमेवाऽऽपराह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्ग्यां प्रचर्येति विधिर्नतु वेदिकरणदिवसोत्तरप्रभृतिषु दिवसेष्विति सिध्यति । अर्धव्रतप्रदानसात्कालिकप्रवर्ग्योपसङ्ग्यादनुष्ठानविधानार्थं उत्तमाभ्यामित्याद्यनुवादः । श्वभू-तवचनमन्तिमपौर्वाहिकापराह्निकप्रवर्ग्योपसङ्गप्रभृति हविर्धाने यजमानो राजानं गोपा-यतीत्यन्तं कर्मैकदिनसाध्यमिति प्रदर्शयितुमिति द्रष्टव्यम् । अन्यथा प्रवर्ग्योपसङ्ग्यभात्रं स्यन्नोचितसंन्याद्वत्सापाकरणान्तं चान्तिमोपसङ्गिवत्तद्विशिष्टमुत्तरदिवस इत्यनियमः

स्यात् । अत आनन्दकमेव श्रोतृवचनम् । अर्थं च तद्वन्तं चार्धव्रतम् । एकस्तनमुत्तमेऽहनीति चाजमानसूत्रेऽन्तिमोपसंहितस्य एकस्तनव्रतस्य विधास्यमानस्यार्धमर्धशब्दे-
भोच्यते ।

प्रवर्ग्यमुद्रास्पोपसदमुपैति यदि पूर्वो भवति ।

यदि उपसदपेक्षया पूर्वः प्रथमः प्रवर्ग्यो भवति तदा प्रवर्ग्योद्भासनोत्तरमुपसत्क-
र्तव्येत्यर्थः ।

अर्धव्रतं प्रदायाऽऽग्नेरावृताऽग्निं प्रणीयाग्न्यायतन

ऊर्णास्तुकां निधायाम्निं प्रतिष्ठाप्याऽऽमिक्षायै

मैत्रावरुण्यै सायंदोहाय वत्सानपाकरोति ।

अर्धव्रतमवशिष्टम् । आग्नेरिति पदच्छेदः । आग्नेरिति पदच्छेदेऽग्नेरावृताऽग्नेः
प्रकारेणेत्यर्थः स्यात् । स चासंगतः स्यात् । नह्यग्नेः कश्चन प्रकारोऽत्रापेक्षितोऽस्ति ।
नन्वाग्नेरिति पदच्छेदेऽपि कथमर्थस्य संगतत्वमिति चेत् । उच्यते—आग्नेः, अग्नेरिद-
माग्निं तस्याऽऽग्नेः, अग्निसंबन्धिप्रणयनस्येत्यर्थः । तथा चाग्निप्रणयनस्य प्रकारेणाग्निं
प्रणीयेत्यर्थो भवति । ■ चानुष्ठानानुगुणः सन्नविरुद्धश्च भवति । नच तद्व्रतप्रत्यया-
न्तस्वामावपुलिङ्गविरोधः । अनुष्ठानानुगुण्येनाविरुद्धत्वेन चाऽऽग्नेरितिपदच्छेदकस्य-
नाया एव प्रवृत्तत्वेनैकदेशितद्वितप्रत्ययान्तस्वामावपुलिङ्गयोर्दुर्बलत्वादेवाऽऽर्धत्वकस्य-
नाया उचितत्वेन विरोधाभावात् । आवृच्छब्दः प्रकारवाची । आग्नेरावृताऽग्निप्रणय-
नादीपनादिना पीतुश्चपरिधिपरिधानान्तेन गुग्गुलुसुगन्धितेजतान्तेन वाऽग्निप्रणयनप्रका-
रेणाग्निं प्रणीयाग्निकर्मकप्रणयनविधिं कृत्वेत्यर्थः । अ(आ)ग्नेरावृता प्रणीयेत्येतावतै-
वार्थादग्नेः प्राप्तावग्निमहणमिधमे कृच्छ्रे प्रचलित एवात्र प्रैवादि भवतीत्येतदर्थम् ।
अग्न्यायतन ऊर्णास्तुकां निधायेति वचनं गुग्गुलुसुगन्धितेजनव्यावृत्त्यर्थम् । शुक्लत्वं
पेत्वान्तराशृङ्गमदारं चास्त्येव । अथवा तान्तकृदेवोत्तरनाम्नां निवपतीति पशुमूत्रास्त-
कृदेव गुग्गुलुसुगन्धितेजनोर्णास्तुकानां निवपने प्राप्त ऊर्णास्तुकायाः पार्थक्येनाग्न्यायतने
निवपनार्थम् । अस्मिन्पक्षे मात्र आवर्तनीयः । एतद्विधानुमेव पूर्वोत्तरानुवादः । एकत-
रानुवादे प्रयोगकपः संशयितः स्यात् । पेत्वो गलितपुंस्को मेघस्तच्छृङ्गद्वयान्तराल-
वर्तिन्यूर्णास्तुका पशुमूत्रे दृष्टा तथैवात्र ग्राह्या । अपवोर्णास्तुकाया एव निधानमितरयो-
र्निवपनमिति विशेषं प्रदर्शयितुमेव विधानम् । अस्मिन्पक्षेऽपि किंप्रदेशादवृत्तिरपि
सिद्धा भवति । ऊर्णास्तुकायां मानवसूत्रे विशेषः—वृष्णेरलूनपूर्वकस्यान्तराशृङ्गावूर्णा-
स्तुकामिति । अस्वार्थः—पूर्वं लून इति लूनपूर्वो न लूनपूर्वोऽलूनपूर्वस्तस्य कदाऽपि

यस्य लोभकर्तृत्वं न कृतं तस्य वृष्णेर्मेघस्य शृङ्गादन्तराऽन्तराले वर्तमानोर्णीस्तुका
ग्राह्येति । निवपनं यथा बीजं न्युप्यते क्षेत्रे तद्वक्रिया । निवपनं तु स्थापनमेव ।
आयतनवचनमूर्णीस्तुकानिधान उत्तरनाभिनिधयो नास्ति किं तु यत्रकुत्रचित्प्रदेश
आयतन इत्येतादृशार्थं बोधयितुम् । अग्निपद्ममग्निर्धनं स्थाप्यते तादृश आयतनप्रदेशो
ग्राह्यो न तु तदितरप्रदेशः । चोत्तरनाभिरूपस्तदितरो मध्यप्रदेशश्च । शास्त्रान्तरे
गार्हाकर्मणि च मध्यप्रदेशस्यैवाग्निस्थानत्वोक्तेः । अग्निप्रतिष्ठापनमग्नेः कुलायमसी-
त्यादि पूर्णोक्त्यन्तम् । प्रतिष्ठापनस्यैवाङ्गान्येतानि । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहि-
तेऽपि नाव्यवहितत्वबाधः । पशुबन्धवदग्निं प्रणयतीत्यापस्तम्बः । यानुषहौत्रसत्त्वे
यानुषमेवात्र सर्वं हौत्रम् । मित्रावरुणौ देवता यस्याः सा मैत्रावरुणी तस्यै, आग्नि-
स्यै तादर्थ्ये चतुर्थीयम् । सार्यंदोहाधेत्यत्रापि तादर्थ्ये चतुर्थी । आग्निस्यै यः
सार्यंदोहस्तदर्थमिति वाक्यार्थः । वत्सानपाकरोति मातृभ्यः पृथक्करोति तूष्णीमेव ।
वत्सानपाकरणस्य शास्त्रानिष्ठाधत्वादादौ शास्त्राहरणं कर्तव्यम् । मैत्रावरुण्या इत्या-
मिक्षाविशेषणं देवताविधानार्थम् । शास्त्राहरणमन्त्रेषु यथार्थमूहः । तस्मै पयसि दध्या-
नीय श्रपयित्वा घनीभूतं यद्द्रव्यं निष्पद्यते साऽऽमिक्षा । आण्डस्य वा एतद्रूपं यदा-
मिक्षेति श्रुतेः । यद्गुणीभूतं तद्वाजिने, रेतो वै वाग्निमिति श्रुतेः ।

इन्द्राय च दधिघर्माय घर्मदुधो वत्सम् ।

इन्द्रायेन्द्रार्थं दधिघर्मो दध्ना साध्यो घर्मो दधिवर्मो दध्ना घर्म इव घर्म इति वा घर्मशब्देन
रक्षणविशिष्टा क्रियोच्यते । दधो घर्मः क्षरणं यजेति वा । योगरूपं पदम् । इदं च विशेष-
णं वक्ष्यमाणे दधिवर्षहोमसाधनीभूते यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुरिति मन्त्रे देवतानिश्च-
यासंभवात्का देवता ग्राह्येत्याकाङ्क्षां निवर्तयितुम् । घर्मो घर्मार्थं पयो यस्या दुग्धते
॥ घर्मधुक्तस्या वत्समपाकरोतीत्यर्थः । इदमपि तूष्णीम् । एतदर्थं शास्त्राहरणं तु
समन्त्रमेव वषट्कारप्रदेयत्वाद्दधिघर्मद्रवस्य । चकारो दधिग्रहाद्यर्थकसार्यंदोहार्थं
तत्तद्भोग्यस्तत्तद्गतपाकरणं कर्तव्यमित्यनुक्तसमुच्चयं प्रदर्शयितुम् । एतदर्थं शास्त्रा-
हरणं तूष्णीमेव वषट्कारप्रदेयत्वमावात् । यद्यपि शृतातद्भवस्य वषट्कारप्रदेयत्व-
मस्ति तथाऽपि तस्य मिश्रणोद्देश्यत्वमेव न यागोद्देश्यत्वमतो न दोषः ।

सर्वाण्येन्द्राणि भवन्तीत्येकेषाम् ।

मैत्रावरुणामिक्षासांनिध्यात्सर्वशब्दो धानादिरूपसवनीयहविःपरः । आग्निसायाः
सवनीयाया या मित्रावरुणदेवता तामपोष्य तत्स्थान इन्द्रस्य देवतात्वं प्रसज्जादत्रै-
वाऽऽमिक्षा सहप्रदेयद्रव्याणां धानादीनां सवनीयायां या देवता इन्द्राय हरिवते धाना
निर्वपतीन्द्राय पृषण्वते करम्म५ सरस्वत्यै भारत्यै परिवापल्याजानिन्द्राय पुरोडाशमष्टा-
कपालमिति सूत्रेण विधास्यमानास्ता अपोष्य तासां स्थाने चेन्द्रस्य देवतात्वं पक्षे
विधीयते । आग्निसाया मित्रावरुणयोः स्थान इन्द्रः । धानानां हरिवद्गुणरहित

इन्द्रः । करम्मस्य धूषणवद्गुणरहित इन्द्रः । परिवापलाजानां सरस्वतीभारतीस्थान इन्द्रः । पुरोडाशस्य त्विन्द्र एवास्ति । इन्द्राय च दधिधर्माय धर्मदुषो वत्समिति पूर्वसूत्रादिन्द्रायेत्यस्यानुवृत्त्यैवेन्द्रसंबन्धलाभ एन्द्रपदं किमर्थमिति चेत्सत्यम् । सर्वाणि भवन्तीत्येन्द्रपदराहित्येन सूत्रे क्रियमाण इन्द्रपदाकाङ्क्षाया नियतत्वाभावेन सर्वस्य संशयग्रस्तत्वानन्वितत्वापत्तेः । नचेन्द्राय च दधिधर्माय धर्मदुषो वत्समित्येतस्मात्पूर्वमेवैतत्सूत्रं कर्तव्यं तथा सर्वेवेन्द्रपदस्य सार्थक्यमिति वाच्यम् । सर्वाण्येन्द्राणि भवन्तीत्येतस्य पूर्व करण इन्द्राय च दधिधर्माय धर्मदुषो वत्समित्यत्रापि अपाकरोतीत्येतदुपादानस्याऽऽवश्यकत्वेन गौरवापत्तेः ।

अग्निवत्युत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति ।

अग्निवतीति सप्तमी द्वितीयार्थे । उत्तरपरिग्राहविशेषणमग्निवदिति । अग्निवत्त्वं वसवस्त्वेत्यस्य तेऽग्निना प्राञ्चोऽभयन्, वसुभिर्दक्षिणा रुद्रैः प्रत्यङ्गः, आदित्यैरुदङ्ग इत्यस्य प्राग्निना परिग्रहस्तवनात् । एतेन वेदिकरण ऋतमतीत्यस्यार्थात्पूर्वपरिग्राहत्वं प्रदर्शितं भवति ।

न परिगृहीतामप्रोक्षितामधिचरत्यास्तरणात् ।

परिगृहीतामुत्तरपरिग्राहेण परिगृहीतां वेदिमप्रोक्षितां सती माधिचरति नाधितिष्ठति । आ, आस्तरणात् । परिगृहीतामिति वचनमुत्तरपरिग्राहात्पूर्वमधिचरणे निषेधो नेति प्रदर्शयितुम् । आस्तरणादिति वचनात्स्फुट्येन प्रतीचीं संमार्ष्टीत्यारभ्य स्तरणान्तमप्रोक्षिताया अधिचरणनिषेध इति । तेन संमार्ष्टीं प्रोक्ष्य वेदिं संमुख्य स्तरणार्थं प्रोक्ष्य स्तृणातीति सिद्धं भवति । आ, आस्तरणादित्यत्राऽऽभिध्यासादेव । तेनाप्रोक्षिताया अधिचरणनिषेधः कृत्स्नस्तरणान्तं भवति । इयं शाखान्तरीया श्रुतिरेवानुच्यते ।

सुत्यार्थानि काष्ठानि माहावेदिकं च बहिर्द्विपक्वसं भवति

तूष्णीकाभिरग्निः काष्ठानि वेदिं बहिश्च त्रिस्त्रिः प्रोक्षति ।

सुत्यैवार्थः प्रयोजनं येषां तानि सुत्यार्थानि । माहावेद्या इदं माहावेदिकं महावेद्यास्तरणपर्याप्तं बहिर्द्विपक्वसं भवति । सुत्यार्थानि काष्ठानित्यत्रोपक्वसंशब्दस्य वचनविपरिणामेनान्वय उपक्वसानीति । परिकर्मिभिरिति शेषः । सूयते कण्डयते सोम इति सुत्या, सूयते कण्डयते सोमो यस्मिन्कर्मणीति वा सुत्या । संज्ञायां सप्तमनिषद निषतमनविदधुश्चशीङ्शृजिण इति सूत्रात्छोष्ठिके वाच्ये भावादिरूपेऽर्थे क्यप् । लशक्तद्धित इति ककारस्येतत्संज्ञायां पकारस्य हलन्त्यमित्यनेनेतत्संज्ञायां ह्रस्वस्य पिति

कृति तुगिति तुगागमे सुत्येति रूपम् । एवं च सुत्याशब्देन सुत्याख्यदिवससंबन्धित-
कलकर्मग्रहणम् । तेनावभृयोत्तरोत्पन्नानामुदयनीयामिक्षादीनामपि तान्येव काष्ठानीति ।
सुत्यार्थानीति विशेषणात्काष्ठानां सुत्यार्थत्वेनैवोपकल्पनं, तेषामेवैतत्प्रकारेण प्रोक्षणम् ।
माहावेदिकमिति बहिर्विशेषणात्तत्र सुत्यार्थत्वस्य नान्वयो विरोधात् । एतेन ज्ञायतेऽ-
ग्नौषोमीयार्थं भिन्नान्येव काष्ठानि तेषां नैवैतत्प्रकारेण प्रोक्षणं किंतु नाप्रोक्षितमिन्ध-
नमग्नावादध्यादितिधर्मसूत्रेणाप्रोक्षितेन्धनाभ्याधानस्य विषेधाच्छ्रद्धाभिरद्भिर्लौकिकमेव
प्रोक्षणं तूष्णीमेव । उभयत्रापि चकार उपकल्पने प्रोक्षणे चानुक्तदिवससंबन्धिग्रहण-
प्रसमुच्चयार्थः । अपूर्वत्वेऽपि प्राकृत एव क्रम इति दर्शयितुं पदार्थकीर्तनम् । त्रिखि-
रिति बोधसा प्रत्येकं त्रित्वप्राप्त्यर्थः । तूष्णीकाभिरिति गृह्योक्तप्रोक्षणीसंस्कारप्राप्त्य-
र्थम् । प्रोक्षणसाधनत्वेनार्थदेवापां ग्रहणे सिद्धेऽद्भिरिति वचनं गृह्योक्तसंस्कारस्य
पाक्षिकत्वज्ञापनार्थम् । तेन गृह्योक्तरीत्या संस्कृताभिर्लौकिकीभिरेव वा प्रोक्षणमिति
पक्षद्वयं सिद्धं भवति । तूष्णीकाभिर्वेत्युच्यमाने तूष्णीकाभिरद्भिरन्येन द्रवद्रव्येण वेत्ये-
वंरूपः प्रोक्षणं वैकल्पिकमित्येवं वाऽपि कदाचिदर्पः संपाद्येत स मा भूदित्येतदर्थं
स्पष्टार्थकवाशब्दं परित्यज्य ज्ञापनसिद्धविकल्पार्थमद्भिरिति ग्रहणं कृतम् । परस्परवि-
रोधाद्धि विकल्पोऽत्रेति ज्ञेयम् । उपकल्पसमिति भूतनिर्देशादग्नौषोमीयदिवससंबन्धनु-
ष्ठानरम्भात्यागेवोपकल्पनं परिकर्मभिः कर्तव्यमिति गम्यते । अप्रोक्षितवेद्यविचरणनि-
षेधान्महवेदिदक्षिणश्रोणिसमीपदेशं प्रोक्ष्य तं देशमभिधाय तत्रस्थ एव मन्त्रेण तस्मि-
न्देशे बहिरास्तरणं कृत्वाऽग्निं देशं प्रोक्ष्य तं देशमभिधाय मन्त्रेण तस्मिन्देशे बहि-
रास्तरणं कृत्वेत्येवं क्रमेणाऽऽन्तं कर्तव्यमिति द्रष्टव्यम् । अनेन प्रोक्षणस्याप्यत्र
प्रत्यगवर्गता भवति । तूष्णीकाभिरद्भिः काष्ठानि वेदिं बहिश्च त्रिखिः प्रोक्षतीत्यत्र
पूर्वसूत्रात्सुत्यार्थानि माहावेदिकमित्येतत्पदद्वयमनुवर्तते ।

तूष्णीं बहिषा वेदिं स्तृणाति यथा दर्शपूर्णमासयोः ।

तूष्णीमिति वचनं यथा दर्शपूर्णमासयोरित्यनेन देवबहिरूर्णाग्रदसमित्यस्य मन्त्रस्य
प्राप्तिः स्यात्सा मा भूदित्येतदर्थम् । यथा दर्शपूर्णमासयोरित्यनेन तृणैस्तर्धानं प्रत्यगव-
र्गताऽऽर्मूलाभिच्छादनमनतिदृशं स्तरणमित्यादयो धर्माः प्राप्यन्ते । बौधायनेनाऽऽ-
स्तावस्य सदोहविधानयोश्च बहुलं स्तरणमुक्तं तदप्यविरुद्धत्वाद्दृष्टार्थत्वाच्च स्वीकर्तव्यमेव ।

आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बहिरानुषक् । येषा-

मिन्द्रो युषा सखेति स्तरणीमेके समामनन्ति ॥ १५ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे सप्तममन्त्रे चतुर्थः पटलः ।

वेदिर्बहिषा स्तीर्यतेऽनयेति स्तरणी करणे ल्युट्, सुबोरनाकावित्यनादेशः । टित्वा-
न्हीप् । स्तरणीति स्त्रीलिङ्गनिर्देश एतस्य मन्त्रस्यैकत्वात् । स्तरणार्थेयमृगभवतीत्यर्थः ।

इति ओकोपाद्श्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्व-
तोमुखयाजिद्विषाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूज-
गोपीनाथदीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्य-
केशिमूत्राश्वधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसं-
तापशाविकायां ज्योत्स्नारूपायां वृत्तीं सप्तम-
प्रश्नस्य चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ सप्तमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

उपक्लृप्ते शकटे मण्डलचक्रे प्रयुक्तपूर्वे तयोः पुराणान्ग्रन्थीन्वि-
स्तस्य प्रक्षाल्य नवान्कुर्वन्ति च्छदिष्मती युग्यकृते कृत्वाऽग्ने-
माम्बश्शमवस्थाप्य युज्जते मन इत्यौत्तरवेदिके जुहोति ।

उपक्लृप्ते इति भूतनिर्देशादग्नीषोमीयदिवससंबन्धिकर्मानुष्ठानारम्भात्प्राग्बोधोपकल्प-
नीये । द्विवचनाद्दे शकटे अरसी मण्डलाकारे चक्रे यद्योस्ते पूर्वमेवान्वयकार्येषु प्रयुक्ते
प्रयुक्तपूर्वे तयोः शकटयोः पुराणान्पुरातनान्पूर्वकृतान्ग्रन्थीन्विस्तस्य प्रक्षाल्य हविर्धाने
प्रक्षाल्य नवान् नूतनान्दाढ्याय ग्रन्थीन्कुर्वन्ति । परिकर्मिण इति शेषः । छदिष्मती कट-
वती युग्यकृते युग्ये च ते कृते च युग्यकृते । इदं च शकटविशेषणम् । युग्ये युगाहं
खल्वयवमाषतिष्ठवृषन्नखणश्चेतिसूत्रस्थानुक्तसमुच्चयार्थकचकारेण संगृहीताद्युगशब्दात्तद्दर्ह-
त्वेत्यास्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययः । कृते नूतनाक्षादियोननेन कृते कार्यसमर्थे । एतादृशे शकटे
कृत्वाऽग्नेन प्राग्बोधे प्राग्बोधस्य समीप एव प्राग्बोधे एव दाक्षिणे दाक्षिणमुत्तर उत्तरमि-
त्येवमव्यवायेनावस्थाप्य युज्जते मन इत्यौत्तरवेदिके जुहोति । परिष्कृतिरित्यन्तो मन्त्रः ।
जुहोतिचेदितत्स्वाहाकारः । उपक्लृप्ते शकटे इत्येतावतैव चक्रयोः शकटाङ्गत्वात्प्र-
सिद्धत्वाच्च मण्डलचक्रत्वे सिद्ध इदं वचनं चक्रयोः केवलमण्डलाकारत्वं न विधीयते
किंतु रविमण्डलं यथा छिद्ररहितं तद्वन्मण्डलाकारचक्रे इत्यर्थविशेषं प्रदर्शयितुम् । तेन
च्छिद्रपदार्थोपलक्षितान्तरालवत्सारचक्रव्यावृत्तिर्भवति । प्रयुक्तपूर्वे इत्यनेन पुरातने
प्रयाणगृहकार्यार्थनिमित्ते एव आहो इति सूचितं भवति । असंभवे नूतने एव आहो ।
प्रयुक्तपूर्वत्वे विशेषमाह—तयोः पुराणान्ग्रन्थीन्विस्तस्येति । प्रक्षाल्य नवान्कुर्वन्तीति
पुरातननूतनसाधारणं नवत्वं प्रकृतकार्यक्षमत्वं लक्षयति । कृत्वेति वचनमभ्यर्च्यकर्तृकत्वा-
र्थम् । अत एव कृत्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृकत्वमप्युपपद्यते । अव्यवायेनावस्थापनमाप-

स्तम्बेनोक्तम्—अग्रेण प्राग्वंशमभितः पृष्ठ्यामन्यवयवमिति । कात्यायनः—हविर्धाने स्थापयति पृष्ठ्यामुभयतो द्यारत्नान्तरे प्रक्षालिते प्राची उभयतः शालामावृत्य वर्षीयो वक्षिणमिति । मानवसूत्रेऽन्यो विशेषः—बहिर्वेदि चक्राण्यन्तर्वेद्युपस्तम्भयतीति । औत्तरवेदिग्रहणं बौधायनकात्यायनोक्तशालामुखीवनिरासार्थम् ।

देवश्रुताविति पदतृतीयस्यैकदेशेन पत्नी दक्षि-
णस्य हविर्धानस्य दक्षिणामक्षधुरं दक्षिणेनो-
त्तानेन त्रिः पराचीनमुपानक्त्येवमुत्तरस्य ।

गृहे स्थापितस्य पदपांशुतृतीयभागस्यैकदेशेन द्विधाविभक्तस्यैकाशेन हविःसोमा-
ख्यं धीयते स्थाप्यते यस्मिन्तद्विधानं, तच्च दक्षिणं दक्षिणदिक्संबन्धीदमितिसंज्ञार्थं
निश्चितम् । एतादृशस्य हविर्धानस्य चक्रं निष्काश्य दक्षिणामक्षधुरं दक्षिणेन हस्तेनो-
त्तानेन त्रिः पराचीनमधःप्रदेशमारभ्योपरिष्ठात्प्रदेशान्तं त्रिवारमुप सपीथ उपविश्या-
नक्ति । अञ्जनानन्तरं तस्य तथैकं योजयति । एवमेवोत्तरस्य हविर्धानस्य कृत्वा चक्रं
योजयति । द्रव्यपृथक्त्वान्मन्त्रावृत्तिः । वशीत्यन्तो मन्त्रः । पत्नीग्रहणमध्वर्युपावृ-
त्त्यर्थम् । दक्षिणग्रहणमुपकल्पनसमय एवेवं दक्षिणमिदमुत्तरमितिचिह्नकरणार्थं,
पृष्ठ्याया दक्षिणत एकमुत्तरत एकमित्येवं विशिष्टं स्थापनं ज्ञापयितुं च नतु पृष्ठ्याया
दक्षिणत एवोत्तरत एव वा । दक्षिणतः स्थापितं दक्षिणमुत्तरतः स्थापितमुत्तरमित्येवमु-
च्यमान उवकसंस्थत्वेनैव सिद्धेर्दक्षिणोत्तरशब्दोपादानवैयर्थ्यापत्तेः । हविर्धानग्रहणं
शकटस्य प्रयोजनं प्रदर्शयितुम् । दक्षिणामित्यक्षधुरो विशेषणमुत्तराक्षधूर्यावृत्त्यर्थम् ।
अक्षधुरः पृथग्यामानस इति अकारः समासान्तो न भवति अनक्ष इति पर्युदासात्,
एतस्या अक्षसंबन्धित्वात् । अक्षश्चक्रयोर्मध्यतनं निर्यक्काष्ठं तस्मिन्यत्र चक्रं प्रोतं
भवति स प्रदेशोऽक्षधूरित्युच्यते । दक्षिणेनेति हस्तविशेषणं वाग्व्यावृत्त्यर्थम् । अथवा
दक्षिणेनेति नियमार्थं दक्षिणेनैवोपानक्ति नतु वागेनापीति । दक्षिणेनेत्यस्यानुकृतावज-
ज्जिनाऽपि उपाञ्जनं कदाचित्संभाष्येत तद्वारयितुं दक्षिणवचनम् । उत्तानग्रहणं व्यक्त्व-
व्यावृत्त्यर्थम् । अञ्जनसाधनत्वस्य हस्त एव प्रसिद्धत्वाद्योग्यत्वाच्च विशेष्यभूतहस्तश-
ब्दस्यानुक्तिः । प्राचेति बौधायनो हस्ते विशेषमाह । यत्रैकस्मिन्द्रव्ये हति सूत्रात्स-
कृदेन मन्त्रः । हविर्धाने प्रतिगमने क्रमनियम उक्तो बौधायनेन—अन्वगमनमानोऽनूची
पत्नी पदतृतीयमादायेति ।

सर्वा उपानक्तीत्येकेषाम् ।

सर्वा अक्षधुरो नतु पत्नीपरः सर्वशब्दो बहुत्वस्यानियतत्वात् । परार्थान्येकेन क्रिये-
रनेतिपूत्रविरोधाच्च । तेन मुखैवयानक्ति । अक्षसंस्कारकं हीदमुपाञ्जनम् । मुख्यत्वं

ज्येष्ठया एव ज्येष्ठया न विनेतरा इति शास्त्रात् । परार्थं कर्म कर्तव्यं ज्येष्ठयैव नवान्ययेति शास्त्राच्च । तस्यामविद्यमानायां विद्यमानासु या ज्येष्ठा सा ज्ञेया । अत्र ज्येष्ठत्वं विवाहकृतं नतु यवःकृतमिति । एतन्मूलमन्यतो द्रष्टव्यम् । सर्वा अक्षधुरः समन्त्रमेवानकीत्यर्थः । तेन पूर्वकल्प उत्तरयोर्धुरोस्तूष्णीमुपाजनं सिद्धं भवति । दृष्टान् र्थत्वाच्चाऽऽवश्यकं चैतत् ।

आज्येन चेत्येकेषाम् ।

यकारः पदसमुच्चयार्थः । अन्यदाज्यं तस्मिन्पद आनीय तेन मिश्रितेन घूरजनं कर्तव्यमित्यर्थः । अपवाऽऽदौ पदेनैवाजनं कृत्वा पुनः केवलेनाऽऽज्येनैवानकीत्येवं वा समुच्चयः । अस्मिन्पक्षे मन्त्रावृत्तिः । एकेषां मते समुच्चयस्य निश्चयमिति सूत्रतात्पर्यार्थः । तेनान्येषां मते नैमित्तिकत्वं सिद्धं भवति । पदस्य शुष्कस्य आज्येन मिश्रयित्वाऽऽजनमवश्यं कर्तव्यं, पदनाशोऽन्यान्पांसूच्छुद्धदेष्टव्यान्गृहीत्वाऽऽज्येन मिश्रयित्वाऽऽजनमावश्यकमिति । अपवा लौकिकेनाऽऽज्येनान्यान्पांसून्मिश्रयित्वा तेनाजनं कृत्वाऽज्येन संस्कृतेनाप्यजनमवश्यं कर्तव्यमेवेति । अत्र पत्नी कृतकार्यत्वात्स्वस्थानं प्रति गच्छति । उक्तं च नौषाधनेन—नयन्ति पत्नीमिति । बहुवचनं परिकर्म्यृत्विजामन्यतमप्राप्त्यर्थम् ।

हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहीति

संश्लेष्यति प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहीति वा ।

होतारमिति शेषः । अत्रैवाऽऽह्वानमुक्तं नौषाधनेन—हवन्ति होतारमिति । बहुवचनं ब्रह्मयजमानाध्वर्य्वन्त्यतमप्राप्त्यर्थम् । अत्र वैशेषिकं हौत्रमाश्रद्धायनीममेव ।

त्रिरनूक्तायां प्राची प्रेतमिति समुद्गृह्णन्तः प्राचीं प्रवर्तयन्ति ।

त्रिरनूक्तायां होत्रा । उपस्थितत्वात्प्रथमैव त्रिरनूक्ता भवति । स्पष्टमेवापठदापस्तम्बः—प्रथमायां त्रिरनूक्तायामिति । प्राचीं प्रेतमिति मन्त्रेण ध्रुववद्युगबुरौ दक्षिणेन हस्तेनोर्ध्वं गृह्णन्तः प्राचीं अनसी नयन्ति । प्रशब्दो यथा शकटनयने शकटचक्राद्यङ्गस्याऽऽवातो न भवेत्तथा नयनं द्योतायितुम् । बहुवचनोपात्ता अध्वर्यव एव नतु परिकर्मिणः । मन्त्रवत्कर्मत्वात् । समुद्गृह्णन्त इति शत्राऽनःप्रवर्तनसमकालत्वं समुद्ग्रहणस्य । तेन यावत्पर्यन्तमनःप्रवर्तनं तावत्पर्यन्तं समुद्ग्रहणम् । समुद्गृह्णन्त इत्यत्र संशब्दो दाक्ष्येनोद्ग्रहणार्थः । उच्छब्द ऊर्ध्वग्रहणार्थः । जीह्वरतमित्यन्तो मन्त्रः ।

सुवाग्देव दुर्गाश्च आचदेत्यभिमन्त्रयते यद्यक्ष उत्सर्जेत् ।

यदि अक्षश्चक्रसंघर्षणेनोत्सर्जेच्छब्दं कुर्यात्तदा सुवागित्यभिमन्त्रयते । असशब्दमिति शेषः । अक्रन्ददग्निरित्यसशब्दमभिमन्त्रयत इत्यग्नौ दर्शनात् । एतच्च रक्षोपह-

ननार्थम् । यदन उत्तर्ज्ज्वलकन्ददित्यन्वाह रक्षसामपहत्या इत्यग्नौ भ्रुतेः । एकवच-
नादध्वर्युरेवान्न कर्ता नतु प्रतिप्रस्थाताऽपि ।

यत्र वेदिमवकामतस्तदक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां
वर्तन्यां वेद्यन्ते हिरण्यं निधायेदं विष्णुरिति जुहोति ।

स्थेनोद्धत्यावोक्ष्य हिरण्यं निधाय संपरिस्त्रीर्षाभिजुहोतीति बोधायनः । यत्र
यस्मिन्देसो वेदिमनसी अवकामतो वेदिमवकस्य गच्छतस्तत्तस्मिन्देसो दक्षिणस्य हविर्धा-
नस्योत्तरस्यां वर्तन्यामुत्तरचक्रमार्गे वेद्यन्ते महावेविसमोप इत्यर्थः । पाशुर इत्यन्तौ
मन्त्रः । तद्विषयं सुषां सुलुगित्यनेन सप्तम्या लुह् । अवकामत इति द्विवचनाद्वेद्यवक-
मर्गं सहैव द्वयोः । अत्र दक्षिणग्रहणमुत्तरसूत्रं उत्तरग्रहणं च क्रमार्थं दक्षिणहविर्धा-
नोत्तरवर्तन्यधिकरणको होमोऽध्वर्युणा पूर्वं कर्तव्य उत्तरहविर्धानोत्तरवर्तन्यधिकरणको
होमः प्रतिप्रस्थाताऽनन्तरं कर्तव्य इति । अन्यथाऽत्रानिवृत्तिः स्यात् । अन्तवचनं
वेदिप्रान्तसंलग्नदेशग्रहणार्थम् । उत्तरञ्च प्रतिप्रस्थातृग्रहणात्पूर्वञ्च यजुर्वेदेनाध्वर्युरिति-
परिभाषाप्राप्तोऽध्वर्युः कर्ता ।

इरावती धेनुवती इत्येवं प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य ।

प्रतिशब्दोऽन्वर्थे । अध्वर्युस्तु यागार्थं तिष्ठतीति प्रतिप्रस्थाता । प्रतिः सादृश्या-
र्थको वा । अध्वर्युरिव यागार्थं तिष्ठतीति प्रतिप्रस्थातेति । उत्तरस्मेत्येव पाठो युक्तः
सापेक्षत्वात् । उत्तरस्यामिति पाठस्त्वयुक्त एव । एवमित्यतिदेशादेवोत्तरवर्तन्याः
प्राप्तौ तद्ग्रहणस्य व्यर्थत्वापत्तेः । प्रतिप्रस्थातृग्रहणमध्वर्युव्यावृत्त्यर्थम् । मयूतैरित्यन्तौ
मन्त्रः । उपयजापि वर्धहोमधर्मः । नाग्न्योरन्तरागमने दोषः । तेनैव प्रत्यागमनम् ।
जुहोतिषोदितत्वात्स्वाहाकारः ।

अध्वर्युर्दक्षिणस्य हविर्धानस्य कर्माणि करोति प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य ।

यत्र द्विवचनं श्रूयते मन्त्रभेदश्च नास्ति तत्र साहित्यमेवेति बोधयितुमियं परिभाषा ।
एतच्छक्तिरिक्तस्थले तु एतदभावादेव साहित्यव्यावृत्तिर्भवति । एतादृशं स्थलं मेधीनिह-
ननमेव । धर्मभेदादेतस्य पृथगुपादानम् । प्रकरणादेव विशेष्यस्य हविर्धानस्य लामे
पुनर्हविर्धानग्रहणं दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षं द्रोणकच्छशः सदशापवित्रं प्रयु-
नक्ति उत्तरस्य नीड आहवनीयं तस्यैव प्रधुरे पृतभृते पश्चादक्षं तिस्र एकवचाः
स्थालीरित्येतस्य पात्रप्रयोगस्य तत्तद्विधानसंबन्धित्वादेतस्याः परिभाषाया अत्रापि
प्राप्तिः स्यात्ता मा भुक्तिस्तु हविर्धानसंस्कारककर्मविषय एवैतस्याः परिभाषायाः
प्रवृत्तिः स्यात्पात्रप्रयोगस्य तु हविर्धानसंस्कारककर्मत्वाभावात्तत्र परिभाषायाः प्रवृ-
त्तिरित्येतदर्थम् ।

अपजन्यं भयं नृदाप चक्राणि वर्तय गृहम्
सोमस्य गच्छतमिन्द्रस्य सस्सदमिति पश्चार्धे
वेदेधितृतीचदेशे मनसा होता पदा जन्यं
भयं मतिनृदत्यध्वर्युयजमानो ब्रह्मा वा ।

याजुषहोत्रसत्त्वेऽत्र होतृकर्म याजुषरीत्यैव वेदेर्महावेदेः पश्चार्धे, कथंभूते वितृतीय-
देशे विगतस्तृतीयो देशः पश्चार्धेः पूर्वार्धे वा तस्मिन्होता मनसा मन्त्रमुक्त्वा पदा
पादेन जन्यं जनसंघन्वि भयं प्रतिनृदति निरसनमुद्रया पांसुप्रत्यसनेन वा दूरी करो-
तीत्यर्थः । मन्त्रपाठेनैवात्र दूरीकरणम् । आच्छिद्रिकप्रश्नान्तर्गतेन गच्छतमित्यन्तेन
मन्त्रेणार्थं विकल्पः । तच्च भयं कर्मण एव ननु होत्रध्वर्युयजमानब्रह्मणाम् । विकल्प-
स्वरसादयमर्थो लभ्यते । अत्र पादस्यानिर्दिष्टाङ्गत्वेऽपि दक्षिणवचनमावादानिचमः ।
होतृशब्दार्थो बहुवचनब्रह्मणे यदेवामुमावहामुमावहेत्यावाहयति तदेव होतृहोतृत्वमिति ।
जुहोतीति होतेति व्युत्पत्तिर्नात्रोपयुज्यते । अतिप्रसक्तत्वात् । तत्र वैकल्पिकान्कर्तृ-
नाह—अध्वर्युरित्यादिना । अध्वर्युशब्दव्युत्पत्तिर्नाध्वर्युः सोमं विचिनुयादित्येतत्सूत्र-
व्याख्यानावसर उक्ता । यजमानशब्दव्युत्पत्तिस्तु अग्निहोपवाजमानसूत्रे वक्ष्यते ।
ब्रह्मशब्दव्युत्पत्तिर्मदन्तीभिः पाणीन्प्रक्षालयन्ते ब्रह्मा राजानं विस्रस्तयतीतिमूत्रव्या-
ख्यानावसर उक्ता ।

अपरेणोत्तरवेदिं श्रीप्रतीचः प्रक्रमान्प्रतिविक्रम्याथ

रमेथामित्यभितः पृष्ठ्यां नभ्यस्थे स्थापयतः ।

उत्तरा चासौ वेदिश्चोत्तरवेदिः । उत्तरत्वमुत्कृष्टत्वम् । स चोर्कषे दृष्टिकपाशुक-
सौमिकादिबहुतार्थकाम्यधिकरणत्वरूपगुणाधिक्यात् । सपरनीनावनार्थकमुक्तान्तर्गत
उत्तराऽहमुत्तर इत्यस्मिन्मन्त्रे उत्तरशब्दस्योत्कर्षार्थत्वदर्शनात् । योगरूढं पदम् ।
प्रतीचः प्रत्यवसंस्थान् । श्रीनिति वचनं चतुरादिव्यावृत्त्यर्थम् । प्रतिशब्दं ऋजुतया
प्रकमाः क्रमितव्या इत्यर्थं द्योतयितुम् । विशब्दो येन पदेन प्रक्रमेण वा मानं कृतं
ततोऽप्यधीष्ठानुरोधेन माने वृद्धिं गमयति । उत्तरवेदिपश्चार्धशङ्कुमभितो दक्षिण
उत्तरे चापरभागोऽत्र विवक्षितः । अभितःपरितःसममानिकवाहाप्रतियोगेऽशीत्यनेन
पृष्ठ्यामिति द्वितीया । यथोत्तरवेदेः पश्चादधोष्टवृद्धिमत्सु त्रिषु प्रक्रमेषु हविर्धानयो-
र्नभ्यस्थे भवतस्तथा पृष्ठ्यामभितोऽनसौ स्थापयतः । दक्षिणस्योत्तरं नभ्यस्थमुत्तरस्य
दक्षिणं नभ्यस्थमभितः पृष्ठ्यां भवति । नभ्यं चक्रं तस्य यन्मध्यमं फलकं यत्र नाभिः
क्रियते मध्येनभ्यमिति लिङ्गात्, तत्फलकाधारफलकस्थिते चक्रे स्थापयतः । तेन
चक्राधारत्वेन स्थिते भवतो न भूमिस्थिते भवत इत्यर्थः । हविर्धानयोः परिशिष्टचक्र-

द्वयस्यार्थादेतदनुरोधेनैव । उगतादिभ्यो यदिति यत्प्रत्यये नाभि नमं चेति नाभि-
शब्दस्य नभादेशः । नाभेर्नाकारस्य ह्रस्वः । पृथिव्या इत्यन्तो मन्त्रः ।

अन्तरालप्रमाणानियममाह —

यथार्थं हविर्धानयोः ॥ १६ ॥ अन्तरालं कुरुतः ।

यथार्थं यथाप्रयोजनम्, अर्थमनतिक्रम्य यथार्थम् । पदार्थानतिवृत्तिरूपमर्थ-
समाप्तोऽयम् । प्रयोजनादधिकमुपयोर्मध्येऽन्तरालं न कर्तव्यमित्यर्थः ।

वैष्णवमग्निं विष्णुस्त्वोच्चम्रात्वित्युपस्तम्भुतः ।

उपस्तम्भनाभ्यां काष्ठाम्यामिति शेषः ।

पुरस्तादुन्नते भवतः ।

उपस्तम्भनं तथा कर्तव्यं यथा पुरस्तादुन्नते शक्यते भवत इत्यर्थः ।

दिशो वा विष्णुवृत्त वा पृथिव्या इत्याशीर्षदयर्षा दक्षि-
णस्य हविर्धानस्य दक्षिणं कर्णातर्दमपरेण मेधीं निहन्ति
विष्णोर्भुक्कमित्युत्तरस्योत्तरं कर्णातर्दमपरेण प्रतिप्रस्थाता ।

आशीः प्रार्थनार्थकानि पदानि यस्यां साऽऽशीर्षदा तथाऽऽशीर्षदया, एतादृशवर्च-
स्यर्थः । हस्तौ पृणस्य बहुभिर्व्यैसराप्रयच्छ दक्षिणादौत सव्यादिति आशीः प्रार्थना-
र्थकानि पदानि । आशीर्षदयेति ज्ञानार्थम् । ज्ञानामावे यजुर्ऽप्रायश्चित्तं भुवः
स्वाहेति दक्षिणाग्नौ होतव्यम् । दक्षिणस्य हविर्धानस्येति वचनं ब्राह्मणानुकरणार्थम् ।
दक्षिणस्य हविर्धानस्येत्येतस्योत्तरप्रानुवृत्तिं वारयितुमुत्तरस्येति वचनमावश्यकमेव ।
दक्षिणं कर्णातर्दमित्यत्र दक्षिणग्रहणमुत्तरकर्णातर्दव्यावृत्त्यर्थम् । कर्णातर्दशब्देनेषयोः
संज्ञानकील उच्यते । कर्णातर्दमित्यत्र द्वितीया, एनपा द्वितीयेति सूत्रेण । मेधी बन्ध-
नार्थो दृढः स्तम्भः । उत्तरं कर्णातर्दमित्यत्रोत्तरग्रहणं दक्षिणव्यावृत्त्यर्थम् । मेधीं
निहन्तीत्यनुषज्यते । सव्यादित्यन्तः पूर्वो मन्त्रः । त्रेषोरुगाय इत्यन्त उत्तरः ।
विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचमित्यनेन लिङ्गेनाऽऽशीर्षदसंज्ञा विष्णोर्भुक्कमित्येतस्या अपि ।
अथवा दिशो वा विष्णुवित्येतस्या एवाऽऽशीर्षदसंज्ञा श्रुतावुक्ता तदनुरोधेन सूत्रेऽपि
दिशो नेत्येतस्या एवेयं संज्ञा नोत्तरस्या इति । अस्मिन्पक्षे योगरूढत्वं पदस्य द्रष्टव्यम् ।

विष्णोर्भुवमसीति तत्रैते निवर्धनीतः ।

तत्र तयोर्भेदयोरेते शक्ये कर्णातर्दयोर्बन्धीतः । निशब्दो दाढ्यमाचष्टे । बन्धनं
रज्ज्वा वेष्टनम् ।

विष्णोर्भुवोऽसीति ग्रन्थी कुरुतस्तौ प्रज्ञातौ भवतः ।

वेष्टितरज्ज्वोर्ग्रन्थी कुरुतः । तौ ग्रन्थी प्रज्ञातौ दृढौ, सद्योहविर्धानानां पूर्वकृता-
ग्रन्थीन्विस्तस्येत्यग्रे सूत्रकृता ग्रन्थिविस्तंसनस्य विधास्यमानत्वात्तावत्पर्यन्तं प्रज्ञातव्यम् ।

ऊर्ध्वाः सम्प्राः समुत्कृष्योपरिष्ठात्परिवेष्टयतो यथा सुष्टु ।

ऊर्ध्वा उत्पाद्याधःकुम्भाः प्रतिमुच्य रज्ज्वोपरिष्ठात्परिवेष्टयतो यथा न पततस्तथा दृढं परिवेष्टयत इत्यर्थः । ऊर्ध्वत्वे हेतुभूतां श्रुतिमाहाऽऽपस्तम्बः—उत्ताना हि देवगवा बह्वन्तीति विज्ञायत इति । हिर्हेतौ ।

पर्यन्त्याः स्थूणा मिनृतः ।

पर्यन्तमर्हन्ति पर्यन्त्याः । दण्डादित्वाद्यत्प्रत्ययो नतु पर्यन्ते मवा इति । तत्र भवनाभावात् । अथवा भवनमत्र सत्तारूपं द्रष्टव्यम् । सत्ता चात्र भाविनी ज्ञेया । स्थूणा द्विशाखास्तम्भा मिनृतः खनतः । साध्वानां पडहेन स्वर्गकामः पृष्ठयः पडहो बृहद्रथंतराभ्यां यन्त्याश्चत्थी हविर्धानं वाऽऽग्नीध्रं च भवतश्चक्रोवती भवत इत्यत्राश्च-
स्यवृत्तनियमादत्र स्थूणानां वृक्षा अनियता यक्षिया ज्ञेयाः । अत्रापि यथा सुष्टुविति पदमन्येति ।

यथाऽग्नेण खरं संचरो भवति ।

यथाऽग्नेण खरं संचरो मार्गो भवति तथा मिनृत इति पूर्वणान्वयः ।

अग्नेण हविर्धाने स्थूणे निहत्य तयोरुद-

गमं वक्ष्यं निधाय प्राचो वक्ष्यानादधाति ।

अग्नेण हविर्धाने स्थूणे निहत्येत्यनेनेदं ज्ञायते हविर्धानाग्रे हविर्धानमण्डपार्थे यथा भवतस्तथा स्थापनीये तदग्रसमीपे एते स्थूणे । एते च स्थूणे मण्डपमध्यस्थे मण्डपा-
चारभूते भवत इति । तयोः स्थूणयोः, उदक्, अग्रं यस्य ■ उदगग्रस्तमुदगग्रम् । एतादृशं वंशं वेणुस्तम्भं निधाय स्थापयित्वा प्राचः प्राचीनाग्रान्वंशान्तर्वतः पर्यासाक्षि-
दधाति स्थापयति ।

विष्णोः पृष्ठमसीति मध्यमं छदिरधि निदधाति ।

अधि उपरि वंशेषु परिशेषादितरे तूष्णीम् । तूष्णीमितरे छदिषी अव्यूहोत्ये-
वाऽऽपस्तम्बः ।

विष्णो रराटमसीति पुरस्ताद्रराटीं परिश्रयति ।

पुरस्तात्पुरोभागं करिष्यमाणद्वारप्रदेशे रराटीं वक्ष्यमाणकृत्तणां परिश्रयति उपरि-
ष्ठाच्छ्लेषयतीत्यर्थः ।

तस्याः स्वरूपमाह—

तेजनी रराट्यैषीकी माच्य⁺काण्डा

मध्ये विततां तां वक्षो निबध्नाति ।

तेजनी यष्टिः । यथोक्तं बाह्वृच्ये—तेजन्त्या उभयतोऽन्तयोरिति । चतुर्थः संधि-
र्हविर्धानीकं शल्यस्तेजनं पर्णानीति च । सोमः शल्यो विष्णुस्तेजनमिति च । बाह्व-

जेऽपि अक्षिमनीकः लोमः शक्यं विष्णुं तेजनीमिति । सा वैषीकी, इषीकतृणजन्यप-
ष्टिकाकृपा । प्राची प्रागायता मत्तदीची । अणूकाण्डाऽस्पृष्टवर्णा । दीर्घदलान्दसः ।
मध्ये वितता विष्णुता । कश्चित्पुस्तके तथैव पाठः । मध्ये सुषिरं कृत्वा सूत्रे प्रोता ।
एवंमृता तेजनीरूपा रराटी तां तोरणस्थानीययोः पूर्वद्वारस्थूणयोरुपरितनवंशे
निषङ्गातीत्यर्थः ।

विष्णोः इत्यप्यत्र स्व इति रराट्या अन्तौ व्यवास्पतिः ।

स्थूणयोर्निहिते उदगमे पूर्वप्रान्तस्थवंशे रराट्या रज्ज्वा अन्तौ व्यवास्पतिः ।
विशब्दे दार्ढ्यमाचष्टे । अनावनतः सन्वह्नाति ।

कटाः स्तेजनीश्च प्रवर्तं छदिषामन्तरालेष्वन्ववस्यन्ति ।

कटान्, छदूनि च्छदींषि तेजनीर्यष्टिकाश्च प्रवर्तं प्रवृत्त्य प्रवृत्त्य च्छदिषामन्तरालेषु
अन्ववस्यन्ति तं तमन्तरालप्रदेशमनुलक्षीकृत्यावस्यन्ति अत्राऽधो योजयन्तीत्यर्थः ।
चकारस्तृणसंग्रहार्थः । अत्र बहुवचनश्रवणात्परिकर्मिणः कर्तारः । तेजन्वो घट्टयः ।
पूर्ववत्कामिभिर्यष्टिभिः सह कटान्वद्ध्वा बद्ध्वा तत्र च्छिद्रेषु दधतीत्यर्थः ।

तानन्तर्वर्ती इत्याचक्षते ।

य इमे स्तेजनीकटा बद्धा योजितास्तानन्तर्वर्ती इत्याचक्षते । अन्तर्वर्तीन्करोति
व्यावृत्त्या इति ब्राह्मणेऽन्तर्वर्तीशब्देनाभिधीयन्त इत्यर्थः ।

परि त्वां गिर्वणो गिर इत्यभितः परिश्रयतः ।

हविर्धानमिति शेषः । द्विवचनाद्ध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ । अभितः स्वं स्वं भागमभि-
क्ष्वय परितः श्रवत आच्छादयतः । जुष्टय इत्यन्तो मन्त्रः ।

पूर्वमपरं च द्वारे कुरुतः ।

चकारो द्वारे इत्येतदनन्तरमन्वेति । तथा धैवमर्षो भवति पूर्वमपरं द्वारे च कुरुत
इति । चकारो महतां गवाक्षाणामपि करणं समुच्चेतुम् । एकं पूर्वमेकपरमिति द्वारद्वयं
कुरुतः । पूर्वं पूर्वदिक्स्थमपरमपरदिक्स्थं कुरुतोऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ।

तत्र विशेषमाह—

अध्वर्युर्दक्षिणां द्वारेणो परिषीक्यति प्रतिप्रस्थातोत्तराम् ।

पूर्वा परिमाणा हविर्धर्ममभिधीयन्ति कथं प्रवर्ततेतीव्रं सूत्रं कृतम् । द्वारशब्दाद्भवार्थे
मद्यादिस्वाङ्कं, एवदिशङ्कतेन द्वारेऽन्तौ द्वारेऽतीत्यर्थो भवति । अत्र भवनमुत्पत्तिर्न
भवति असंभवात्, किंतु सत्ता । सा च भाविन्यत्र ग्राह्या । इदं च द्वारस्थूणाविशेषणम् ।
दक्षिणां द्वारस्थूणाध्वर्युः परिषीक्यति प्रतिप्रस्थातोत्तरां द्वारेणोत्तरां द्वारस्थूणाम् ।

विष्णोः स्मरसीति सीक्यतः ।

सीवनं तु बीजावनो व्यापद्ये—अथ दक्षिणद्वारोहौ कुशहस्तमुपनिगृह्य दर्भेण प्रवयतीति । विष्णोः स्मरसीत्यध्वर्युर्दक्षिणां द्वारेयां परिषीव्यति प्रतिप्रस्थातोत्तरामित्वे-
तावतैव सिद्धौ सीव्यति सीव्यत इति क्रियाद्वयं पक्षद्वयज्ञापनार्थम् । पूर्वसूत्रेण क्रमेण
परिषीवणं विधीयत उत्तरसूत्रेण सह परिषीवणं विधीयत इति विरोधाद्विकल्पः ।
मन्त्रस्तु देहलीदीपन्यायेनोपयन्तान्वेति । दर्भेणच्छिद्रप्रोतया रज्ज्या कूर्चवत्कुशानुपचा-
रयत्वाऽऽग्राह्यत्वतीत्यर्थः ।

विष्णोर्ध्रुवोऽसीति ग्रन्थी कुरुतस्तौ प्रज्ञातौ भवतः ।

स्पष्टोऽर्थः । यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रन्थीयाद्यतं न विलसत्येवमेहेनाध्वर्युः प्रमीयेत
तस्मात्स विलसत्य इति आह्वणे प्रथमकृतग्रन्थेरविलसने दोषश्रवणात्प्रज्ञातं ग्रन्थिकर-
णम् । सद्योहविर्धानानां पूर्वकृतान्ग्रन्थीन्विलसत्येत्यन्ते विलसने विहितमेव सूत्रकृता ।
क्रमेहेन मूत्रनिरोधेन । तस्माच्च यत्र प्रथमग्रन्थयस्तत्र तत्र ग्रन्थितास्ते सर्वे प्रज्ञाताः
कार्याः पश्चाद्विलसन्तवियाश्चेति भावः । विष्णोर्ध्रुवमसीत्यनेन विकल्पतेऽयं मन्त्रः ।
अथवा पूर्वत्र त्रिनियोगो य उक्तः स एव त्रैविनियोगः ।

वैष्णवमसि विष्णवे त्वेति संमितमभिपृशतः ।

संमितं विमितं हविर्धानमिति शेषः ।

म तद्विष्णुः स्तनते वीर्याय मृगो न भीमः कुचरो
गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिसिप्यन्ति भुव-
नानि विश्वेति संमिताद्धविर्धानात्प्रागुपनिष्क्रामतः ।

संमितात्, विमितात् । हविः सोमारूपं धीयते स्थाप्यते यस्मिन्तस्माद्धविर्धाना-
द्धविर्धानमण्डपात्प्राक्पुर उपनिष्क्रामतो गच्छतः । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारमिति शेषः ।
तथोरेषोपस्थितत्वात् । प्रागित्येव पाठः । प्राङ्गिति पाठे कर्तुमिच्छेयं स्यात्, तथा
सति प्राङ्गावितिद्विवचनापत्तिः स्यात् । अन्यत्स्पष्टम् ।

उपनिष्क्रम्य वा जपतः ।

उपविष्टाभ्यां तिष्ठद्भ्यां वा जपः कार्यः ।

ग्रीन्माचः प्रक्रमान्प्रक्रम्य जपत इत्येकेषाम् ॥ १७ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे सप्तमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

प्रक्रममानपक्षेपि प्रक्रम्यत इति प्रक्रम इति व्युत्पत्त्या पदमेवात्र ग्राह्यम् । यस्यो-
रुषु त्रिषु विक्रमणेष्विति मन्त्रवर्णात् । त्रिः प्रक्रामतीति विज्ञायत इति भरद्वाजेन

व्यक्तवचनाच्च । हविर्धानकरणे विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—पुरस्तादुज्जतं पञ्चाग्निनतश्च
हविर्धानमिति । उपरवकर्मण उपस्थितत्वाद्ध्यवर्त्तनिष्क्रमणप्रयोजनाभावेऽप्यदृष्टार्थमस्मि-
न्नेव काले कृत्यं पुनः प्रविश्योपरवकर्म कर्तव्यमिति केचित् । अन्ये तु कृत्यार्थं मत्वाऽऽ-
ग्नीधीयविमानकाल एव निष्क्रमणमवश्यम् । इतरोऽत्रैव निष्क्रामति । यजमानस्यापि
यानमानसूत्रे निष्क्रमणं वक्ष्यति । तस्याप्यध्यवर्त्यवदेवेत्याहुः । वस्तुतोऽत्रैव वाऽऽग्नीधीय-
विमानकाल एव योमयोर्निष्क्रमणं सहेवेत्येव युक्तम् । यजमानस्य तु विष्णिपनिवपनो-
त्तरमेव निष्क्रमणमित्यत्र साधकं यानमानसूत्रे वक्ष्यते ।

इति ओकोपाहृतीमदग्निष्टोमयाजिसहस्राभियुक्तयाजपेययाजिसर्व-
तोमुखयाजिद्विषाहस्राभियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूज-
गोपीनाथदीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्य-
केशिमृगाम्नुधिगतनिगूढार्थरत्नालामङ्कृतविद्वज्जनसं-
तापश्रामिकायां ज्योत्स्नाव्याख्यायां कृषी सप्तम-
प्रश्नस्य पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ सप्तमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

दक्षिणस्य हविर्धानस्य पुरोक्षं चत्वार उपरवा
भवन्त्यवान्तरदेशेषु प्रादेशमुख्याः प्रादेशान्तराच्छा-
याहुमात्राः संतृण्णा अभस्तादिधृता उपरिष्ठात् ।

दक्षिणग्रहणमुत्तरव्यावृत्त्यर्थम् । दक्षिणस्थेत्येतावन्मुच्यमाने चक्रस्यापि विशेष्यत्व-
संभवात् । षष्ठ्याञ्च सामीप्यार्थस्त्वस्यापि कदाचित्सत्त्वाद्दक्षिणस्यैवसमीपवर्तिसंलक्ष्यो योऽ-
स्यप्रादेशस्तस्य पुर इत्यध्यर्थः स्यात्स मा भूत्किंतु मध्ये यथा स्यादित्येतादृशार्थविशेष-
घोतनाय हविर्धानग्रहणम् । अक्षस्य पुरः पुरोक्षं पुरस्तादक्षस्येत्यर्थः । षष्ठ्याः सामी-
प्यार्थस्त्वकल्पनयाऽक्षस्य समीप एव । एवं चाधस्ताद्दक्षिणस्य हविर्धानस्येति फलितं भवति ।
स्वष्टमेवामुमर्षमाहाऽऽपस्तम्बः—दक्षिणस्य हविर्धानस्यधस्तात्पुरोक्षं चतुर उपरवान-
वान्तरदेशेषु प्रादेशमुख्याः प्रादेशान्तराच्छायाङ्करोतीति । चत्वार उपरवा भवन्तीत्येतस्मान्-
न्यप्रतिज्ञानम् । उपोपस्थाद्भावात् स्वः शब्दो येषु ते । अथान्तरदेशेषु आग्नेयैश्चान-
नेर्ऋत्यवायव्यकोणेषु । प्रादेशमितानि मुखानि येषां ते प्रादेशमुख्याः । प्रादेशमितान्य-
न्तराक्षानि दिक्षु येषां ते प्रादेशान्तराक्षाः । अन्तराक्षमानमपि प्रादेश इत्यर्थः । याहु-
रेव मात्रा प्रमाणं येषां ते याहुमात्राः । संतृण्णाः सम्पुगेकीभूताः । एतद्वयमवस्तास्त-
वेषां भवति । विधृताः प्रधाभूता उपरिष्ठास्तर्षे भवन्ति ।

अग्नेरादानं परिलेखनं च यूपे व्याख्यातम् ।

देवस्य त्वेत्यग्नेरादानं परिलेखनमिति परिलेखनं च यूपे यूपनिमित्तके कर्मणि व्याख्यातमुक्तं यथा तथाऽत्र कर्तव्यमित्यर्थः । चकारोऽनुक्त्या अवलम्बनविषयकान्यः कर्तृकतायाः समुच्चयार्थः ।

परिलेखनकममाह—

पूर्वयोर्दक्षिणं परिलिख्यापरयोर्दक्षिणं

परिलिखत्यपरयोर्दक्षिणं पूर्वयोर्दक्षिणम् ।

पूर्वयोर्दक्षिण आग्नेयीस्य उपरवः । अपरयोर्दक्षिणो वायवीस्यः । अपरयोर्दक्षिणो नैऋतीस्यः । पूर्वयोर्दक्षिण एशानीस्यः । अनेनैवमितरान्प्रदक्षिणमुत्तरापवर्गमिति सूत्रान्तरोक्तः क्रमो बाध्यते ।

एवमनुपूर्वाण्येषां कर्माणि क्रियन्ते ।

एवं परिलेखनोक्तोऽनुपूर्वः क्रमो येषां तानि एकमुपरवाणां कर्माणि भवन्ति । बाहुमात्रा इति पूर्वत्र स्वतन्त्रतयोक्तेः परिलेखनोत्तरं तूष्णीमेव बाहुमात्रं स्वनम् । इदं चान्यकर्तृकमिति सूचितमेव प्राक् । संतृण्णता विधृतता च बाहुमात्रस्वननाव्यवहितोत्तरमेव संपादनीया । अमुमर्थं स्पष्टमाहऽऽपस्तम्बः—अधस्तात्संतृण्णा भवन्त्युपरिष्ठादसंधिजास्तूष्णीं बाहुमात्रान्स्तात्वेति । तूष्णीं बाहुमात्रान्स्तात्वाऽधस्तात्संतृण्णा भवन्तीत्यन्वयः । बौधायनेन तु बाहुमात्रस्वननार्थकप्रैषपूर्वकमुत्तेतृकर्तृकं बाहुमात्रस्वननादिकमुक्तम् ।

एवमनुपूर्वाण्येषां कर्माणि क्रियन्त इत्युक्तं तानि कर्माण्यह—

रक्षोहणो बलगहनो वैष्णवान्स्वनामीति स्वनति ।

उपरवान्बाहुमात्रतोऽधिकं किंचित्स्वनति । स्वनन उदकस्पर्शः स्मार्तः ।

रक्षोहणो बलगहनो वैष्णवाग्निष्विहामीति निषिद्धदति ।

स्नानिताया मृदः शिथिलीकरणं निषेधेदनम् । अत्रोदकस्पर्शं केचिदिच्छन्ति ।

बृहन्नसीत्यग्निं प्रहरति ।

शिथिलीकृतायां मृदि अग्निं प्रहरति उपगृहति । एतावानेव मन्त्रः । ननु बृहन्नसि बृहद्ग्राया बृहतीभिन्दाय वाचं वदेत्येतस्य मन्त्रस्य प्रतीकग्रहणं लिङ्गविरोधात् ।

विराडसीति बाहुमुपावहरति बाहु वा ।

सपत्नहेत्यन्तो मन्त्रः । उत्तरेणोत्तरेण मन्त्रेण बाहुमुपावहरतीति वक्ष्यमाणसूत्राद्धिज्ञात् । उपावहरति प्रहृताभिकाया मृदः समीपे नाहुं नाहू वाऽवनतः सक्रयतीत्यर्थः ।

इदमहं तं बलगमुद्रपायीति पा०सूनुदपति ।

अध्या पांसून्पाचान्तर उद्वपति प्रक्षिपति । बाहोरेवापावहरणमिति पक्ष एकेनैव हस्तेन पांसून्पवनम् । बाहोरुपावहरणमिति पक्षे द्वाभ्यां हस्ताभ्याम् । निचरवानेत्यन्तो मन्त्रः ।

इदमेनमधरं करोमीत्युपरवर्तिलेऽववाधते ।

उपरवर्तिलसमीपवर्तिसमन्तप्रदेशेऽववाधतेऽवनतो भूत्वा हस्तेन निवीक्ष्यतीत्यर्थः ।
अरातीयतीत्यन्तो मन्त्रः ।

निरस्तो वलग्न इति हरति ।

उदुप्तदेशाद्धरति पात्रेण ।

अववाधो दुरस्युरिति यत्र स्वरं
करिष्यन्भवति तस्मिन्देहे निवपति ।

स्वरः सोमसंनन्विपात्रासादनार्थश्चतुरश्रोऽर्थसिद्धपरिमाणश्चत्वरः । निवपनं प्रक्षेपणम् ।

गायत्रेण छन्दसाऽववाधो वलग्न इत्युपरवर्तिलेऽभ्या निगृह्णाति ।
दाढ्यार्थमभ्या नितरां गृह्णाति संहन्तीत्यर्थः ।

एवमितरेषु ।

उपरवर्धिति शेषः । एवं स्वननादिरभ्या निग्रहणान्तो विधिरितरेषूपरवर्धयि
भवतीत्यर्थः ।

तत्र विशेषमाह—

उत्तरेणोत्तरेण मन्त्रेण बाहुमुपावहरत्यु-
त्तरेणोत्तरेण च छन्दसा निगृह्णाति ।

सम्राडसीत्ययं मन्त्रः पूर्वस्मादुत्तरस्तेन द्वितीये बाहुमुपावहरति । स्वराडसीत्ययं मन्त्रः
सम्राडसीत्येतस्मादुत्तरस्तेन तृतीये बाहुमुपावहरति । विश्वाराडसीत्ययं मन्त्रः स्वराडसी-
त्येतस्मादुत्तरस्तेन चतुर्थे बाहुमुपावहरति । इदमुपलक्षणं बाहू वेत्यस्य पक्षस्थ । भ्रातृ-
व्यहा, अभिमातिहा, विश्वासां नष्टाणां हन्तेति मन्त्रत्रयान्ताः क्रमेण ज्ञेयाः ।

उत्तरेणोत्तरेण च छन्दसा निगृह्णातीत्युक्तं तत्र स्वशाखायां गायत्रच्छन्दस
एवाऽऽज्ञानादुत्तरं छन्दः किं किं आहामित्याकाङ्क्षायामाह—

गायत्रं त्रैष्टुभं जागतमानुष्टुभमित्याम्नातानि छन्दांसि ।

भवन्तीति शेषः । आम्नातानि शास्त्रान्तरे । शास्त्रान्तरे चत्वार्यम्नातानि नतु केवलं
गायत्रमेव च्छन्दः स्वशाखायामिवाऽऽज्ञातम् । अत्र गायत्रग्रहणं शास्त्रान्तरामिप्रायेण ।
अथवा गायत्रेणैव केवलेन सर्वेषां निग्रहणमित्ययमपि पक्षोऽस्तीति ज्ञापनार्थम् । तथा-
चाऽऽपस्तम्बः—प्रथमं वा सर्वेष्विति । प्रथमं गायत्रं छन्दः ।

विराडसीति पूर्वयोर्दक्षिणं यजमानोऽवध-

नति सम्राडसीत्यपरयोर्दक्षिणमध्वर्युः ।

परस्परव्यावृत्त्यर्थमुपयोर्ग्रहणम् । पूर्वयोर्दक्षिण आग्नेयीत्युपरवः । अथ, उपरवाधे

मृशति । अपरयोरुत्तरो वायवीर्योपरवः । अथर्वुरित्यनन्तस्मन्मृशतीति शेषः । पूर्व-
वदन्त उभयोर्मन्त्रयोः ।

संमृश इमानायुषे वर्षसे च देवानां निधिरसि देवो
यवनो युषोध्यस्मद्देवाः सति यानि कानि चक्रम
देवानामिदं निहितं यदस्त्यथाभादि मदिश्वतस्रः
कृष्णानो अग्न्याः अपरान्सपत्नानित्यधस्तात्संमृशतः ।

अथस्तात्सम्यक्परस्परं मृशतः । संमृशतीमानायुष इति अपपाठ एव । एतादृशो
पाठ एकत्रावमृशति एकत्र संमृशतीत्युपसर्गकृतं क्रिययोर्द्वैतत्वं स्यात् । अतः संमृश
इमानायुष इत्येव पाठो युक्तः । आपस्तम्बेनापि तथैव पाठ उक्तः । संमृश इति
मन्त्रावयव एव । इमानिति द्वितीयान्तस्य पक्षस्य क्रियापूर्वं विनाऽऽकाङ्क्षाशान्ते-
रभावात् ।

किमत्रेत्यध्वर्युः पृच्छति भद्रमिति

यजमानः प्रत्याह तस्यौ सहेत्यध्वर्युः ।

किमत्रेत्यत्र यजमानः संबोध्यः । यजमानाध्वर्योरवस्तात्स्थितहस्तयोरेव प्रश्नप्रति-
वचने । भद्रमित्यत्राध्वर्युः संबोध्यः । तस्यौ सहेत्यत्र यजमानः संबोध्यः । तस्यौ सहे-
तिद्विवचनलिङ्गादध्वर्युनिष्ठमपि फलं तृतीयाध्यायेऽष्टमे पक्षे व्यपदेशाच्चेति सूत्रेण
जैमिनिरपि अध्वर्युनिष्ठत्वमपि फलस्याऽऽह । सूत्रार्थस्तु यत्र व्यपदेशो भवति
तस्यौ सहेति तत्रापि द्विवचनस्यानुपपत्तेर्ऋत्विग्नामित्वमेव फलस्येति । चकार-
कर्मार्थं तु फलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वात्स्यादिति ऋत्विग्नामित्वमेव फलस्योक्तं तदनु-
कर्षणार्थः ।

स्वराटसीत्यपरयोर्दक्षिणं यजमानोऽवमु-

शति विश्वाराटसीति पूर्वयोरुत्तरमध्वर्युः ।

अपरयोर्दक्षिणो नैर्ऋतीत्य उपरवः । पूर्वयोरुत्तर एशानीत्य उपरवः । अन्यपूर्व-
वक्ष्यात्स्वेयम् । पूर्ववदन्तोऽनयोर्मन्त्रयोः ।

संमृशतो यथा पुरस्तात् ।

यथा पुरस्तादित्यनेन संमृश इमानायुष इति मन्त्रोऽवस्तात्प्रदेशश्च प्राप्यते । संमृ-
शति यथा पुरस्तादित्यपपाठ एव ।

किमत्रेति यजमानः पृच्छति भद्रमित्य-

ध्वर्युः प्रत्याह तन्म इति यजमानः ।

किमत्रेत्यत्राध्वर्युः संबोध्यः । भद्रमित्यत्र यजमानः संबोध्यः । तन्म इत्यत्रा-
ध्वर्युः संबोध्यः । अत्राप्यवस्तात्स्थितहस्तयोरेव प्रश्नप्रतिवचने ।

रक्षोहणो बलमहनः शोषामि वैष्णवानिति

॥ १८ ॥ यवमतीभिरद्विपस्त्राशस्त्रिः शोषति ।

यवमतीभिर्वैष्णवाभिः । यवो यवी यवा वाऽऽप्तु सन्तीति विग्रहत्रयस्यापि प्रकृते स्वीकारे बाधकायावादेकेन यवेन द्वाभ्यां यवाभ्यां त्रिभिश्चतुरादिभिर्वाऽपि यवैर्विश्र-
णम् । न यवसंख्यानिवयः । अत्रिरिति वचनादृष्टोक्तसंस्काराभावोऽत्र । त्रिभिरित्यपि
पाठः कश्चिदपुस्तके दृश्यते । अयमेव पाठो युक्तः । सर्वेषां युगपत्प्रोक्षणस्य निषेधनासं-
भवात् । एवंभूतपूर्वाण्येषां कर्माणि क्रियन्त इत्यनेनात्रापि क्रमस्य प्रापणात् । सूत्रा-
न्तरे स्पष्टतया क्रमस्यैवोक्तत्वात् । उपरवमन्त्रस्तन्मन्त्रं स्मालोक्य बहुवचनात्, न संनिपा-
तित्वात्संनिपातिकर्मणा विशेषाग्रहणे कालैकत्वात्सकृद्वचनमिति जैमिनिना सूत्रद्वये-
नास्मार्थस्योक्तेः । उपरवमन्त्रस्तन्मन्त्रं स्मात्, बहुवचनात् । ओके यथैकस्मिन्बहुवचनम-
समर्थं तद्वदिहापीति पूर्वसूत्रार्थः । संनिपातित्वान्मन्त्रस्य कर्मादौ संनिपातनशीलत्वात्,
मन्त्रान्तर्कर्माद्योः संनिपातनशीलत्वात्करणमन्त्रस्वादिति यावत्करणमध्ये मन्त्रान्तेन कर्मा-
दिसंनिपातनिषेधात् । खननस्योपक्रमो मन्त्रान्तेन संनिपातितस्तदर्थ एव मन्त्रो नाम्येषा-
मुपरवाणामष्टमुपकर्तुम् । करणमन्त्र एतादृशविशेषग्रहणात्सकृद्वचनं मन्त्रस्य न
भवति । अतः प्रातिपदिकमात्रं कारकमात्रं च विवक्षितं, बहुवचनं त्वेकस्मिन्नेव
पूनार्थं प्रयुक्तमिति द्रष्टव्यम् । न च पाशानित्यत्रापि बहुवचनस्याविवक्षा स्यादिति
वाच्यम् । बहुवचनविवक्षितत्वस्य सर्वथैवात्रासंभवेन दृष्टान्तवैषम्येण पाशाधिकरण
अपत्तेरभावात् । असंनिपातीनि कर्माणि यत्र मन्त्रान्तर्क्रियायोः संनिपातो नास्ति
तान्यसंनिपातिकर्माणि तेषां मन्त्रक्रिययोरेकस्यान्तोऽपरस्याऽऽदिरित्ययं विशेषः ।
सोऽकरणमध्ये नास्ति । अन्यो विशेष(पा)ग्रहणादुपयोः कालैकत्वात्सकृदेव वचनमक-
रणमन्त्रस्य । तेनार्थाकरणमन्त्रस्याऽऽवृत्तिरिति उत्तरसूत्रार्थः । एकादशाध्याये चतुर्थे
पादेऽस्ति । सूत्रे त्रिभिरिति पाठे सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिति प्रत्युपरवम् । मन्त्रगर्भं
बहुवचनमग्निमन्त्रगतबहुवचनवत्पूनार्थं ज्ञेयम् । त्रिरिति पाठेऽपि सकृदेव मन्त्रः संम-
भात् । असंभवे मन्त्रावृत्तिः क्रियासमाप्त्यनुरोधेन ।

रक्षोहणो बलमहनोऽवनयामि वैष्णवानिति यवमतीरपोऽवनयति ।

उपरवेषु यवमिश्रा अपः प्रक्षिपति । सर्वत्र मन्त्रावृत्तिः ।

यवोऽसीति यवं प्रास्यति ।

यवोऽसीति मन्त्र एकवचनश्रवणाद्ययं प्रास्यतीत्यत्राप्येकवचनम् । अविवक्षितमेतदेक-
वचनम् । तेन मह्य एव यवाः प्रक्षेपणीयाः । तथा च बौधायनः—अथैषु यवान्
प्रस्कन्दयति यवोऽसि यवयास्मद्वेषो यवयारातीरितीति । प्राप्तं प्रक्षेपणम् । अत्र

प्रशब्दस्ताडनामिदं शेषणं द्योतयति । यवयास्मद्देवो यवयारातो रिति लिङ्गात् । अराती-
रित्यन्तो मन्त्रः ।

रक्षोहणो बलगहनोऽवस्तृणामि वैष्ण-

वानिति प्राचा बर्हिषाऽवस्तृणाति ।

अत्र बर्हिःशब्दस्तृणजातिवाची नतु संस्कारवाचीति शेषम् । एवं च च्छेदनादयो
बर्हिर्वर्मा न भवन्ति । तथा च प्रथमाध्याये चतुर्थपादे जैमिनिः— बर्हिराज्ययोरसंस्कारे
शब्दलाभादतच्छब्द इति । मूत्रार्थस्तु— बर्हिराज्ययोरसंस्कारे जातिमात्रे शब्दला-
भाद्याक्षिकप्रयोगेऽपि जात्यनुगमाद्बर्हिर्लुप्ततातीत्यत्र च यद्बर्हिस्तृणजातीति वाक्यार्थानुगु-
ण्यादभ्यषाऽतिक्लिष्टकल्पनापत्तेस्तच्छब्दः संस्कारनिमित्तकः शब्दो, नेति । प्राचा
प्राचीनाम्रेण बर्हिषा तृणैर्नावाद्यः प्रदेशान्स्तृणाति अन्तर्हितान्करोति ।

रक्षोहणो बलगहनोऽभिजुहोमि वैष्णवा-

निति हिरण्यमन्तर्धाय स्रुवेणाभिजुहोति ।

क्रमेणोपरवमुमिषु हिरण्यमन्तर्धाय तथैव मध्ये निधाय स्रुवेणाभिजुहोति हिरण्यम-
भिजुहोति । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारः । दर्विहोमधर्मः । अग्न्योरन्तरा
गमने नात्र दोषः । तेनैव प्रत्यागमनम् । स्रुवग्रहणं जुहूव्यावृत्त्यर्थम् ।

रक्षोहणौ बलगहनौ प्रोक्षामि वैष्णवे इत्यधिवषणफलके

प्रोक्षत्यौदुम्बरे कार्पर्म्यमये पालाशे वा तष्टे प्रधिमुखे

संहिते पुरस्तात्समापिकर्ते पश्चाद्दक्षरुगुलेन उपरुगुलेन

चतुररुगुलेन वा पश्चादसंहिते संतृण्णे असंतृण्णे वा ।

फलकशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वाद्वैष्णवे इत्येव पाठः । उत्तरमन्त्रेषु स्त्रीलिङ्गपाठस्तु
छान्दसत्वेन समर्थनीयः । रक्षोहणौ बलगहनौ प्रोक्षामि वैष्णवी इति केचित्पठन्ति ।
ययोरधि उपरि सोमः सूयते कण्ड्वते ते अधिवषणे, अधिवषणे च ते फलके चाधि-
षवणफलके ते अनेन मन्त्रेण संस्कृताभिरद्भिः प्रोक्षति युगपदेव, द्विवचनलिङ्गात्संभ-
वाच्च । तयोः स्वरूपमाह— औदुम्बरे इत्यादिना । औदुम्बरे उदुम्बरविकारभूते ।
बिल्वादिवाहिकारार्थेऽप्यप्रत्ययः । कार्पर्म्यः श्रीपर्णीवृक्षस्तद्विकारभूते कार्पर्म्यमये ।
नित्यं वृद्धशरादिभ्य इत्यनेन शरादित्वाभित्यं मयद्रष्टव्यः । पालाशे पलाशाविकार-
भूते । पलाशादिभ्यो वेत्यनेन वैकल्पिकोऽप्यप्रत्ययः । तष्टे सर्वतः कपाटे इव । प्रधि-
धनुराकारं चकस्य फलकं तस्यैव मुखं यथोक्ते प्रधिमुखे । संहिते संलिष्टे । एतादृशे
पुरस्ताद्भवतः । सममृजु । अपिरत्र छेदने किञ्चिद्विशेषं द्योतयितुम् । ■ च श्लैष्म-
रूपः । अपिकर्तं श्लैष्मविविशिष्टं छेदनं यथोक्ते समापिकर्ते । एतादृशे पश्चाद्भवतः ।
समीचीनत्वार्थको वा । तेन समीचीनच्छेदनं कर्तव्यमिति सिद्धं भवति । तच्च श्लैष्म-
रूपमेव । अनेन पश्चात्प्रधिमुखे । व्यावर्त्यते । पश्चात्फलकयोः पश्चिमप्रान्ते मध्ये

द्व्यङ्गुलाद्यन्यतममात्रमन्तरालं भवति । द्यङ्गुलेनेत्यत्र प्रमाणेनेति शेषः । एवं त्र्यङ्गुलेन चतु-
रङ्गुलेनेत्यत्रापि । इदं च प्राक्तीर्यैकत्र तिर्यगेव वा । तथा चायमर्थो भवति—दक्षिण-
फलकस्यैकाङ्गुलात्मकं सार्धाङ्गुलात्मकं द्यङ्गुलात्मकं वा पश्चिमप्रान्तोत्तरप्रान्तयोः
समचतुरश्रम(म)समेदार्थं तक्षणा छिद्रं कारयेत् । उत्तरफलके तु पश्चिमप्रान्तदक्षिण-
प्रान्तयोस्तथैव । तिर्यगेवेति पक्षे दीर्घचतुरश्रं भवति । अनेन संश्लिष्टता पश्चाद्वाच-
र्यते । समाधिकर्ते द्व्यङ्गुलेन त्र्यङ्गुलेन चतुरङ्गुलेन वाऽसंरहिते च पश्चादिति व्यापा-
द्वक्तव्ये भेदेन सूत्रकरणमसंहितत्वस्यानित्यताज्ञानार्थमिति द्रष्टव्यम् । संतर्दनं संश्लेषणं
तद्विशिष्टे संतृण्णे द्वयोः समीभूतयोर्द्विसंश्लेषार्थं संश्लेषणप्रदेशौ तक्षणेन तनूकृत्यैकस्थो-
पर्यपरं संश्लेषयेदित्येतत्संतर्दनम् । दक्षिणफलकस्योत्तरप्रान्त उत्तरफलकस्य दक्षिणप्रान्ते
साध्येन छिद्रे कृत्वा दक्षिणफलकोत्तरप्रान्तस्थाच्छिद्रे दारुणयं कीलकं दत्त्वा तं कीलकमु-
त्तरफलकदक्षिणप्रान्तस्थाच्छिद्रे प्रवेशयेदित्येवं संतर्दनं तद्विशिष्टे इति केचिदाहुः । असं-
तृण्णे संतर्दनरहिते । दीर्घसोमे संतृये घृत्या इति श्रुतौ संतृण्णे अधिषवणफलके इत्य-
हीनसूत्रे चार्हानि संतर्दननियमादत्र विकल्प ऐच्छिक इति केचिदाहुः । वस्तुतः प्रकृ-
ताथसंतृण्णे दीर्घसोमशब्दवाच्येऽहीने संतृण्णे इति व्यवस्थितविकल्प एव । यद्यपी-
च्छाद्यपेक्षया दीर्घत्वं प्रकृतावपि तथाऽपि सोमगतदीर्घत्वस्य सोमान्तरापेक्षत्वाद्विकृतानु-
त्कर्षः संतर्दनस्य । तथा च तृतीयाध्याये तृतीयपादे ऐमिनिः—संतर्दनं प्रकृतौ
क्रयणवदनर्थलोपात्त्वादिति । क्रयणवदनर्थलोपादर्थलोपाभावात्संतर्दनं प्रकृतौ स्यात् ।
वासोहिरण्यप्रभृतिषु क्रयद्रव्येष्वेकेनैव क्रयसिद्धावितराणि वचनसामर्थ्याद्विद्यमानान्यपि
सुतरामानर्तिं कुर्वन्तीति वासःप्रभृतिषु यथा नार्थलोप एवं प्रकृतेरल्पकालत्वादसंतृण्ण-
योरपि फलकयोरभिषवसंभवेऽपि वचनसामर्थ्यात्संतर्दनाश्रयणे सति अभिषवे सौकर्यमेव
लभ्यते नत्वर्थलोप इत्यलुप्तार्थत्वात्संतर्दनं प्रकृतौ स्यादिति पूर्वपक्षसूत्रमाचार्यैरित्थं
व्याख्यातम् । माध्यकारेण तु संतर्दनमलुप्तार्थत्वात्प्रकृतौ स्यात्संतर्दनासंतर्दनयोः क्रय-
णवद्विकल्पसंभवेनासंतर्दने सत्यपि संतर्दननिवेशोपपत्तेरित्येवं विकल्पे क्रयणवदित्येतद्दु-
ष्टान्तोक्त्य व्याख्यातम् । अनिशेषेण संस्थासु द्विरात्रादिषु चोत्कर्ष इति सिद्धान्तः ।
अत्र सूत्रं तत्रैव—उत्कर्षो वा ग्रहणाद्विशेषस्येति । दीर्घसोमस्वरूपविशेषस्य संस्था-
विशेषे सत्त्वेन तत्रैव संतर्दनं न प्रकृतौ तदभावादिति तदर्थः । दीर्घत्वं यजमानगतं
गृहीत्वा पुनः प्रकृतावैव समावेशनकर्तृनो वा विशेषस्य तन्निमित्तत्वादिति सूत्रेण कर्ता
यजमानस्तस्मात्, दीर्घत्वरूपविशेषस्य तन्निमित्तत्वायजमाननिमित्तत्वादिति कर्तृनो
वेति सूत्रोरूपक्षं स्पण्डयति कर्तुनो वाऽर्थवादानुपपत्तेः स्यादिति सूत्रेण धृत्या इत्यर्थ-
वादानुपपत्तेः कर्तुनः कर्तुनिमित्तक एव विशेषो ननु यजमाननिमित्तक इति

बौधायनोऽपि —अथास्यैते फलके दीर्घसोमे संतृण्णे भवतोऽसंतृण्णे एकाहे ते संछेदे उपदधातीति ।

रक्षोहणौ बलगहनौषधमि वैष्णवी इत्यधिवचन-

फलकाम्यामुपरवानपिदधाति द्वौ दक्षिणेन द्वावुत्तरेण ।

द्वाम्यां हस्ताम्यां युगपदधिवचनफलकाम्यामुपरवानपिदधाति आच्छादयति । तत्र विशेषः—द्वावुपरवौ दक्षिणेनाधिवचनफलकेनापिदधाति द्ववुपरवावुत्तरेणाधिवचनफलकेनापिदधाति द्वौ दक्षिणेन द्वावुत्तरेणेति । अनेन द्वयोः प्रमाणं प्रयोननं च तुल्यमिति गम्यते । तेन काष्ठलाभानुरोधेनैकेन फलकेन अयाणामपिधानमेकैकस्यापिधानमित्यपि कदाचित्स्यात्तन्निवारितं भवति । सकृदेव मन्त्रः । द्विवचनलिङ्गात्संभवाच्च । ताम्यामुपरवानपिदधातीति तच्छब्दपरामर्शेनैव तयोर्लोभे पुनरधिवचनफलकाम्यामिति वचनमनन्तरोक्तौकुम्भरत्नादिस्वरूपापेक्षायाः पाक्षिकत्वयोनित्यर्थम् । अपिधाने द्वौ दक्षिणेन द्वावुत्तरेणेति वचनेनोदकसंस्थताऽपिधानं न तु प्राक्संस्थतयेति गम्यते । एकेन द्वावेकेन द्वावित्येकमुच्यमाने प्राक्संस्थताऽपि पक्षे स्यात्ता मा भूदित्येतदर्थमेवं वचनम् । एकेन दक्षिणावपिदधात्येकेनोत्तरावित्येतावतैरोदकसंस्थतासिद्धावेवं वचनमिदं फलकं दक्षिणावित्युत्तरमिति ज्ञानार्थं पूर्वमेव चिह्नं कर्तव्यमिति ज्ञापनार्थम् । दक्षिणेनोत्तरेणेति करणार्थकतृतीयान्ते पदे । अथैने शङ्कुभिः परिणि(ण)हन्तीति बौधायनेन षड्भिः शङ्कुभिरनवसर्पणार्थं स्तम्भनमुक्तं तदपि दृष्टार्थत्वात्कर्तव्यमेव । द्वाम्यां पुरस्ताद्द्वाम्यां पश्चाद्द्वाम्यामपिसोऽनवसर्पणार्थेति शङ्कुसमावेशनप्रकारोऽप्युक्तस्तेनैव । द्वयोः पुरो द्वौ शङ्कू द्वयोः पश्चाद्द्वौ दक्षिणस्थ दक्षिणत एक उत्तरस्थोत्तरत एक इत्यर्थः ।

रक्षोहणौ बलगहनौ पर्युहामि वैष्णवी

इत्यौपरवेण पुरीवेण पर्युहति ।

अधिवचनफलके इति शेषः । उपरवाणामिदमौपरवं तेनौपरवेण पुरीवेण मृदा परिपरितः समन्ताद्ब्रूति वेष्टयतीत्यर्थः । संतृण्णत्वपक्षे पर्युहणक्रियैकैव । असंतृण्णत्वपक्षे भिन्नैव । यद्यपि द्रव्यपृथक्त्वेऽम्यावर्तत इति परिभाषासूत्रान्नम्रावृत्तिरस्मिन्पक्षे प्राप्ता तथाऽपि मन्त्रस्य द्विवचनलिङ्गत्वात्सकृदेव भवति ।

रक्षोहणौ बलगहनौ परिस्तृणामि वैष्णवी इति दर्भैः परिस्तृणाति ।

अधिवचनफलके इति शेषः । परिस्तरणविषये दर्भसाम्यस्यस्यापि प्रसिद्धत्वेनार्थो-
वेव तत्तिद्धौ दर्भवचनं प्रसूनरहिततृणविशेषसंग्रहार्थमच्छिन्नाग्रत्वे वैशिष्ट्यसंग्रहार्थं च ।
परि परितः समन्तप्रदेशं दर्भैराच्छादयतीत्यर्थः । परितो वेष्टयतीति वाऽर्थः । अत्रापि संतृण्णासंतृण्णत्वमेवेन पूर्ववद्व्यवस्था द्रष्टव्या । प्रादक्षिण्यं परिभाषासिद्धम् ।

रसोहणौ बलगहनौ वैष्णवी इत्यभिपन्नयते ।

अधिषवणकलके इति शेषः । स्पष्टोऽर्थः ।

रसोहृत्वा बलगहृत्प्रोक्षामि वैष्णवमित्यधिषवणचर्म प्रोक्षति ।

अधि उररि सोमः सूपते कण्ठ्यते यस्मिंस्तच्च तच्चर्म च । अग्निरिति वचनाभा-
वात्प्रोक्षणार्थानामपां संस्कारः ।

चर्मस्वरूपमाह—

लोहितमानदुहमुपरिष्ठाहोमाऽऽसेचनवद्यथाऽधिषवायोपांसं भवति ।

लोहितं रक्तम् । अनदुह इदमनदुहो विकारो वाऽऽनदुहम् । उपरिष्ठा-
होमानि यस्य । आसिच्यते बहिरानीयते सोमरसो येन तदासेचनं तदस्यास्तीत्या-
सेचनवत् । आसेचनवदित्यनेन पुटकारता गम्यते । यथाऽधिषवावेत्यनेनार्थसिद्धपरि-
माणं प्रदर्शितम् । उपांसं पर्याप्तम् । उपात्तमिति पाठ उपयुक्तमिदमर्थः । यथाशब्दस्य
यावदित्यर्थ उभयत्रापि चर्मविशेषणान्वेतानि ।

रसोहृत्वा बलगहृत्स्तुणामि वैष्णव-

मित्यधिषवणफलकयोरास्तुणाति ।

चर्मैति शेषः । चर्मणि विशेषमाहऽऽपस्तम्बः—यस्मिन्विधीते तस्याधिषवणचर्म
स्वरं परिकृतं चतुष्पुटमुपरिष्ठादासेचनवदिति । अस्यार्थः—यस्मिन्चर्मणि सोमो मित-
स्तस्यैकदेशेनाधिषवणचर्मं कर्तव्यं तच्च स्वरं भवति न मूककृतम् । परि परितः सम-
न्तभागे कृतं छेदितं चतुष्पुटं येषु पुटेषु ग्राष्णः(बाणः) साधन्ते । अनेन चतसृषु दिक्षु
विदिक्षु वा चत्वारः पुटाः कर्तव्या इति गम्यते ।

तस्मिन्क्षतुरो ग्राष्णः सःसादयत्यूर्ध्वसानू-

नाहननप्रकारानुपरं मयिष्ठं मध्ये पञ्चमम् ।

तस्मिन्नास्तुते चर्मणि । यद्यपि ग्रावशब्दः केवलपाषाणपरस्तथाऽपि अग्रे स्वरूप-
विशेषाभिधानात्कण्ठनसाधनीभूत आकारविशिष्टो लोकप्रसिद्धः पाषाणोऽत्र ग्रावश-
ब्देन ग्राह्यः । तत्संख्यामाह—चतुर इति । ससादयतीत्यत्रत्यसंशब्दो यथोर्ध्वसानव
आसादिता न पतेयुस्तथेत्येतादृशमर्थं सूचयति । तत्र विशेषमाह—ऊर्ध्वसानूनाहनन-
प्रकारानिति । सानुशब्दोऽगवाची । ऊर्ध्वानि सूक्ष्मरूपप्रदेशात्मकानि सानूनि येषां
त ऊर्ध्वसानवसानूर्ध्वानिति यावत् । स्थूलप्रदेशो मुखं तदेव कण्ठनसाधनम् ।
आहन्यतेऽनेनेत्याहनन आहननाय प्रकारो येषु त आहननप्रकारास्तान् । आहननं
कण्ठनं तदर्थं विशेषः स्थौल्यरूपः संज्ञार्थं कल्पनीय इत्यर्थः । कण्ठनाधिकरणीभूतः

पाषाण उपरः । मध्ये चर्मणो मध्य उपरं प्रथिष्ठम् । मध्य इति स्वतन्त्रवचनात्पृथगे-
तस्य सादनम् । उपरस्य महत्त्वेन चतुर्भिर्ग्रावभिः सहाऽऽसादनसंभवात्पृथगात्मः ।
अतिशयमेव तमविष्टनाविति सूत्रेणातिशयितेऽर्थे पृथुशब्दादिष्टप्रत्ययो र ऋतो ह्य-
देर्लघोरित्यनेनेष्टे परत ऋकारस्य रकारः, टेरिति सूत्रेणेष्टे परत उकारस्य ओपस्तेन
प्रथिष्ठमिति रूपं भवति । पञ्चममिति वचनं कण्डनाधिकरणीभूतस्याऽऽकारविशिष्ट-
स्यापि पाषाणस्य आबन्धवन्तीति प्रदर्शयितुम् । प्रयोजनं यदि ग्रावा भिद्येतेत्यादिना
विहितं प्रायश्चित्तमुपस्मरेदेऽपि भवतीति ।

बृहन्नसीत्येकैकम् ।

एकैकमित्यनेन पूर्वं चतुर्णां ग्रावणां तूष्णीमेव संसादनं कृत्वा मध्य उपरस्य तत-
स्तूष्णीमेव संसादनं कृत्वा पुनर्मन्त्रेण प्रागादिदिक्षु क्रमेणैकैकं ग्रावाणं मध्य उपरं च
मन्त्रेण संसादयतीत्यर्थो गम्यते । अन्यथा मन्त्र एकवचनश्रवणात्सुसंभृता त्वा संभ-
रामीति मुष्टिद्विव प्रत्येकं मन्त्रप्राप्तावेकैकमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एवं चेदं ज्ञायते
युगपदासादनस्य फलं विजातीयमदृष्टम्, एकैकासादनस्य ततो विवक्षितमदृष्टं फल-
मिति । तत्र युगपदासादनस्य प्रागादिषु दिक्षु कर्तुमशक्यत्वादुपरस्य चर्मणो मध्ये
संसादनविधानाद्ग्रावणां चर्मणो दक्षिणोत्तरप्रान्तयोः पश्चिमपूर्वप्रान्तयोर्वा संसादनम् ।
तत्र दक्षिणेन हस्तेन द्वयोर्ग्रावणोरेकस्मिन्प्रान्ते सव्येन हस्तेन द्वयोरेकस्मिन्निक्षेपेन युग-
पदासादनम् । एकैकस्य संसादनमपि चर्मण्येव । उपरे ग्रावणः संमुखान्कृत्वात्पुपराधि-
करणत्वस्य विधास्यमानत्वात् ।

रसोन्नो वो बलगन्नः मोक्षामि वैष्णवानि-

त्पुपरे ग्रावणः संमुखान्कृत्वा मोक्षति ।

स्थूलप्रदेशो मुखं येन सोमः कण्ठ्यते ।

सार्वभौमप्रदेशमात्रः स्याद्दृढपाषाणनिर्मितः ।

वर्तुलः सूक्ष्म एकत्र स्थूल एकत्र वै भवेत् ॥

षष्ठ्युलपरीणाहो मुखं(ले) तु स्थौल्यमीरितम् ।

अग्रं सूक्ष्मप्रदेशः स्याद्ग्रावण एतद्धि लक्षणम् ॥ इत्यभियुक्तः ।

प्रादेशमात्रत्वं मुखपदवाच्यपदार्थं चाऽऽपस्तम्बोऽप्याह—तस्मिन्श्चतुरो ग्रावणः प्रादे-
शमात्रानूर्ध्वसानूनाहननप्रकारानश्मनः सन्सादयन्तीति, स्थवीयास्ति मुखानीति च ।
स्थवीयासि स्थूलतराणि । स्थवीयास्त्यन्वन्तराणि कृत्वा तानि मुखानीति लाट्यायनद्वा-
ह्यायणौ । उपरे ग्रावणः संमुखान्कृत्वा प्रोक्षतीत्यत्रोपर इत्यधिकरणसप्तमी । अनेनाऽऽप-
स्तम्बोक्तमुपरसंमुखत्वं व्यावर्त्यते । उपरस्य तु लक्षणमावादर्धलक्षणावायामविस्तारी ।
आकारश्चतुरश्रो वर्तुलो वा । संमुखानभिमुखान् । बद्धवचनलिङ्गात्संभवाच्च युगपदेव

प्रोक्षणम् । अत्राङ्गिरिति वचनाभावात्प्रोक्षणार्थानामपां संस्कारो भवत्येव । दक्षिणस्य हविर्धानस्याग्नेणोपस्तम्भनं स्तोत्रार्थं बहिर्मुष्टिमुपनिबध्नाति । तथा च बौधायनः—अथ दक्षिणस्य हविर्धानस्याग्नेणोपस्तम्भनं बहिर्मुष्टिमुपनिबध्नाति स्तोत्रेभ्य इति ।

औपरवस्य पुरीषस्याग्नेणोपस्तम्भनं चतुरश्रं खरं
करोति यावन्तमाप्तं पात्रेभ्यो मन्यते ॥ १९ ॥
इति हिरण्यकेशिसूत्रे सप्तमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

उपरवाणामिदमौपरवं तस्यौपरवस्य पुरीषस्य मृदः । इदं चैतत्पुरीषव्यावृत्त्यर्थम् । औपरवस्य पुरीषस्येत्यवयवषष्ठी । औपरवपुरीषैकदेशेनेत्यर्थः । तृतीयार्धे षष्ठी वा । प्रथमपक्ष औपरवपुरीषैकदेशोऽवश्यं स्थापनीयो भवति खरछेपनार्थम् । द्वितीयपक्षे सर्वस्यैवौपरवस्य पुरीषस्य खरकरण एवोपयोगः । छेपनस्य प्रयोजने लौकिकेन पुरीषेण छेपनम् । येन कोष्ठेन शक्यमुपपृच्छं तदग्रभागे समीप एव चतुरश्रं चतुष्कोणं खरसंज्ञकं चत्वरं करोति । खरस्य चतुरश्रताऽग्नेऽस्तत्रोणिव्यवहारात् । तन्प्रमाणमाह—यावन्तमित्यादिना । पात्रेभ्यः—सोमसंनन्विभ्य उर्ध्वपात्रेभ्यश्चमसेभ्यः परिष्कृताथैवाऽऽस्तमेतावत्परिमिते खरे सर्वसोमपात्रासादनं भवतीति निश्चित्य तदनुरोधेन करोतीत्यर्थः । अनेन प्रमाणनियमाभावः सूच्यते । उच्यताया अनुपदेशादुपनिषमः । पुरीषेण जलमिश्रितेनैव खरः कार्यो दाढर्चाय पुरीषस्य पात्रबुध्नासंलभ्यतायै च । इदं जलमिश्रणमर्थापत्तिसिद्धम् । हविर्धानप्राक्स्थूयातः पश्चात्संचरार्थं स्थलमवशिष्य कार्यः । यथाऽग्नेण खरं संचरो भवतीति सूजात्, अग्नेण खरं परीत्य दक्षिणत उपविशतीति ब्रह्मत्वसूत्राच्च । स्पष्टमाहात्रैवाऽऽपस्तम्बः—पुरस्तात्संचरं शिनष्टीति । अग्नेणोपस्तम्भनमित्यत्र दक्षिणस्यैवोपस्थितत्वादुदाहृतब्रह्मत्वसूत्राद्विज्ञाच्च ग्रहणम् । स्पष्टमाहात्राऽऽपस्तम्बः—एतस्यैव हविर्धानस्याग्नेणोपस्तम्भनमुपरवपाःसुमिश्रितुरश्रं खरं करोति सोमपात्रेभ्य आप्तं मन्यत इति ।

इति ओकोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राभियुक्तवाजपेययाजिसर्व-
तोमुखयाजिद्विषाहस्राभियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूज-
गोपीनाथदीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्य-
केशिसूत्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसं-
तापनामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तौ सप्तम-
प्रश्नस्य षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

उत्तरत आग्नीधीयं भिनोति मध्ये वेदेर्धमन्तर्वेद्यं बहिर्वेदि
प्राचीनवत्सं विमितं विमिन्वन्ति दक्षिणतत्तपचारम् ।

उत्तरत इत्यत्र सप्तम्यर्थे तसिः । उत्तरस्मिन्प्रदेश इत्यर्थः । आग्नीधशब्दात्तस्ये-
दमित्यर्थे वृद्धाच्छ इति च्छप्रत्यय इयदेशः । वेदेर्महावेदेरुत्तरप्रान्तस्थप्राक्पुत्रमध्ये
शङ्कुं निक्षाय यावदायामं प्रमाणमिति श्रुत्वोक्तप्रकारेण चतुरश्रं विहरति । तत्र
विशेषः—अर्धमन्तर्वेद्यं बहिर्वेदीति । अर्धमाग्नीधीयमण्डपार्धमन्तर्वेदि वेदिमध्ये भवति,
अर्धं वेदेर्बहिर्वेदीत्यर्थः । अर्धं बहिर्वेदीत्ययमेव विधिः । अर्धमन्तर्वेदीति स्वनुवादश्रु-
त्यनुकरणार्थः । एतादृशी भुक्तिः शाखान्तर उज्जेया । यथा स्वशाखायां प्रकृतौ हवि-
र्निर्वापे तूष्णीं चतुर्थमित्ययमेव विधिस्त्रिजुषेत्पनुवादस्तथाऽप्येति द्रष्टव्यम् । न च
विनिगमनाविरहः । वेदेः सर्वाधत्वेन सर्वस्य मण्डपस्यापि वेद्यन्तर्भावे प्राप्ते बहिर्भा-
षांश्च एव विधेरपेक्षितत्वेनार्थं बहिर्वेदीत्यस्यैव विधित्वकल्पनात् । अर्थादर्धमन्तर्वेदी-
त्यस्यानुवादत्वमर्थलक्षणावेतस्याऽऽयामविस्तारौ । बौधायनस्तु अथ महावेद्या उत्तरा-
र्द्धस्याच्छङ्कोर्वेद्यन्तेनाष्टादश प्रतीचः प्रक्रमान्प्रक्रमन्ति तदाऽऽग्नीध्यागारं विमिमीते
यथाऽन्तर्वेद्यं स्याद्बहिर्वेद्यं धर्ममथैतत्समुच्चित्य परिश्रयन्ति तस्य दक्षिणं द्वारं कुर्वन्त्याग्नी-
ध्यागारस्य पार्श्वमानीयं पञ्चारत्निरिति प्रमाणविशेषमाह । उत्तरत आग्नीधीयं भिनो-
तीति सामान्यप्रतिज्ञा । विमितमिति वचनं महावेदिविहरणोत्तरमेवाऽऽग्नीधीयमान-
मिदं कर्तव्यमिति सूचनार्थम् । उत्तरत आग्नीधीयं भिनोतीत्यत्र वचनादत्रैव मानं कर्त-
व्यम् । विमितमिति वचनं महावेदिविहरणाव्यवहितोत्तरं वा मानं कर्तव्यमिति प-
क्षान्तरसूचनार्थं वा परिश्रयणस्य विमानसमकालताव्यावृत्त्यर्थं वा । विमिन्वन्ति परिश्र-
यन्ति । आद्यपक्षद्वयेऽपि परिश्रयणमत्रैव । दक्षिणतो दक्षिणप्रदेश उपचर्यते निष्क्रमणप्र-
वेशात्मकं कर्म क्रियते येन स उपचारे मार्गः । मार्गार्थं द्वारं द्वारप्रमाणं च बाधूल
आह—उत्तरत आग्नीधीयं भिनोति मध्ये वेदेर्धमन्तर्वेद्यं बहिर्वेदि प्राचीनवत्सं विमितं
विमिन्वन्त्यरत्नमात्रं षोडशाङ्गुलञ्च वा दक्षिणतो द्वारं कुर्वन्तीति । सूत्रान्तरं दक्षिण-
दिग्बर्जमेव परिश्रयणमुक्तम् । तेन द्वारं मार्गार्थं कर्तव्यं दक्षिणादेशः परिश्रयणमेव वा
■ कर्तव्यं मार्गार्थमिति पक्षद्वयं सिद्धं भवति । उपचारमित्यत्राकर्तारि च कारके संज्ञा-
यामिति सूत्रेण घञ् । नित्वाद्वातोरगदिवृद्धिः । दक्षिणतत्तपचारमिति सप्तमं पदं
तस्मादुत्तरतत्तपचारोऽग्निरित्यत्रेव । उत्तरतत्तपचार इत्यत्र सप्तमपदत्वं तु उत्तरतत्तप-
चार इत्युत्तरतः—उपचार इत्यवग्रहाज्ज्ञेयम् । चतुःस्थूणमित्यप्यापस्तम्बः । साध्या-
नां च षडह आश्वत्थरवनियमादत्र वृक्षानियमः । आग्नीधीयमण्डपवन्मार्गीधीयमण्डपोऽपि

नौघायनेनोक्तः—उत्तरतः उपचारस्वमत्र विशेषः, एतेन मार्गालोचो व्याख्यातस्तस्यो-
दीची द्वारं कुर्वन्तीति ।

अग्रेणापरं वेद्यन्तं त्रिषु प्रक्रमेष्वपरिमिते वोदीची-
नवशः सदो दक्षिणतः प्रतिकृष्टतरं यावद्वत्वि-
रभ्यो धिष्ठिण्येभ्यः प्रसर्पकेभ्यश्चाऽऽप्तं मन्यते ।

सद इत्यनन्तरं मिनोतीति शेषः । अपरस्य वेद्यन्तस्य मध्यशङ्कुमारभ्य त्रीन्प्राचः
प्राक्तसंस्यान्प्रक्रमान्प्रक्रम्य तत्र शङ्कुं दद्यात् । स सदसः पश्चिमान्तस्तत आरभ्योदी-
चीनवशं सदः साधयेत् । उदीचीनवशमित्यनेन दक्षिणोत्तरदीर्घत्वं सदसः प्रदर्श्यते ।
सीदन्ति प्रत्विनः सोमभक्षणार्थं यत्रेति सदस्तत् । योगरूढं पदम् । दक्षिणतो दक्षिणे भागे-
ऽतिशयेन प्रतिकृष्टमिति प्रतिकृष्टतरम् । द्विवचनविमज्जोपपदे तर्नीयमुनावित्यनेनाति-
शयेऽर्थे तरप्रत्ययः । प्रतिकर्ष आधिक्यम् । तत्रातिशयः पदमानपक्ष एकपदात्मकः
प्रक्रममानपक्ष एकप्रक्रमात्मकः । चतुर्विंशालुलात्मात्मकप्रक्रममानपक्ष एकारन्त्यात्मकः
सांकाशानानुरोधेन स्वीकर्तव्यः । प्रतिकर्षे हेतुमाहाऽऽपस्तम्बः—दक्षिणतः प्रक्रमे
पृष्ठयाया औदुम्बरीं मध्ये सदसो मिनोति दक्षिणा सदः प्रतिकर्षेयया सांकाशानस्यावि-
रोधं स्यादिति । अन्वयार्थः—आयामतो विस्तारतश्च मध्ये सदस औदुम्बरीं मिनोति
दक्षिणतः प्रक्रमे पृष्ठयाया औदुम्बरीं मिनोति यथा मध्ये सदो भवति तथा दक्षिणांशो
विवृद्धः स्यात् । कियर्थमिति चेत्, शालामुखीयादीनां सांकाश्याविरोधो यथा स्यादिति ।
इतरथा औदुम्बर्या तिरोधीयत इति । अविरोधमित्यर्थमावेऽव्यर्थमाव इति । यावद्व-
त्विग्भ्य इत्यादिनाऽर्थसिद्धपरिमाणत्वं प्रदर्शितम् । सदसोऽष्टादशपदैरेव मानमिति
नियमः परं नास्ति किं तु विष्ण्वादिसमावेशानुरोधेनाष्टादशपदैरेव न्यूनमधिकं वाऽपि
भवतीति द्रष्टव्यम् । एतच्च नवारत्नि तिर्यक्सप्तविंशतिरुदगायतमिति सदसो विज्ञायतेऽ-
ष्टादशेत्येकेषामिति शुल्बसूत्रोक्तमानद्वयेन विकल्पितं द्रष्टव्यम् । आपस्तम्बस्तु नवारत्नि-
विस्तारं सप्तविंशतिरुदगायतमपरिमितं वेति । अपरिमितशब्द उक्तप्रमाणाधिकप्रमा-
णवाची । यावद्वत्विग्भ्य इत्यनेनाष्टादशारत्नितोऽपि न्यूनं मानं प्राप्यते । वेदिमध्ये
कृत्स्नस्य सदसो निवेशो यथा भवति तथा मानं पदात्मकं प्रक्रमारम्भकं वा कल्पनीयम् ।
शुल्बसूत्रे सप्तविंशतिरुदगायतमिति दक्षिणोत्तरदीर्घत्वविज्ञानातिर्यकशब्देनात्र प्राच्येव
प्राज्ञा । तन्नवारत्निप्रमाणं भवति । अपरिमितत्वपक्षेऽपि प्राग्निस्तीर्णं नवारत्न्येव
भवति विंशतिचतुर्विंशत्यन्यतरसंख्याङ्गुलप्रक्रमेणाष्टादशारत्नि उदकसप्तविंशत्यरत्नि ।
देशस्तु प्रयोगसूत्र एवोक्तः । तद्विहरणप्रकारः शुल्बसूत्रे—तदेकरज्ज्वोक्तं पञ्चदशि-
कैववापायन्यार्धपञ्चमैः श्रोण्यस्तानिहरिदिति । उदीच्यत्र पृष्ठया ।

दक्षिणेन पृष्ठ्या प्रक्रमे मध्ये सदस औदुम्बर्यवटः ।

अत्र प्राची पृष्ठ्या आह्वया । दक्षिणपदसाहचर्यात् । पृष्ठ्याया दक्षिणप्रदेशे समीप-
एवैकं पृष्ठ्यासंलग्नमार्गवेन प्रक्रममानपसे प्रक्रमं पदमानपसे पदं मौदुम्बर्यवट-
आवाप्तो विस्तारतश्च सदसो मध्ये मवतीत्यर्थः । मध्ये सदस इति वचनात्तदुनुरोवे-
नैव पृष्ठ्याया दक्षिणप्रदेशे मार्गवेन प्रक्रमो मातव्योऽपवा पदं मातव्यम् । अनेन
सांकार्यं रक्षितं भवति । औदुम्बर्यदुम्बरविकारभूता तस्या अवटो गर्तः ।

अभ्रेरादानं परिलेखनं च यूपे व्याख्यातम् ।

देवस्य त्वेत्यभ्रेरादानं परिलेखितमित्यवटपरिलेखनं च यूपे यूपनिमित्तके कर्मणि
व्याख्यातमुक्तं यथा तथाऽत्र कर्तव्यमित्यर्थः । अत्रैवावटं स्नानयति । अभ्रयादानपरि-
लेखनयोरवटपर्यादाकरणार्थत्वेन तस्य चावटस्नानार्थत्वेनावटस्नाननस्यार्थतोऽत्रैव सिद्धे-
र्द्विशितप्रायत्वात्स्वात्वा प्रोक्षतीति मरद्वाजेन स्पष्टोक्तेश्च । चकारोऽत्र स्नानार्थकप्रैषस्या-
नुक्तस्य समुच्चयार्थः । स चाग्नीदौदुम्बर्यवटं स्ननेत्येतावानेव । उपराभावादुपरसंमित-
मित्यादिः प्रैषांशो लुप्यते । अत आग्नीध्रकर्तृकताऽवटस्नानस्य सिद्धा भवति ।
बौवायनेन तु प्रैषपूर्वकमुद्रातृकर्तृकमौदुम्बर्यवटस्नानमुक्तम् । प्राक्पुत्रीषस्योद्वपनमि-
त्ययं विशेषश्चात्र तेनैवोक्तः । दाक्ष्यान्नुरोधेन गर्तः स्ननीयः ।

दिवे त्वेति परस्तादर्वाचीं प्रोक्षति ।

परस्ताद्व्यभागप्रदेशमारभ्यार्वाचीं मूलपर्यन्तं प्रोक्षति, यदीयोऽवटस्तत्राग्रेण स्थापन-
मार्थिकम् । इयं प्रागग्रैव स्थापनीया । अवटोत्तराग्रस्थापने प्रोक्षणस्य दक्षिणापवर्ग-
तापत्तेः प्रत्यगपवर्गत्वापेक्षया दक्षिणापवर्गत्वस्य देवकर्मस्वतीव विरुद्धत्वात् । स्पष्टमेत-
दाहाऽऽपस्तम्बः—अग्नेणावटं प्राचीं निधायेति । प्रत्यगग्रत्वं दक्षिणाग्रत्वं वाऽत एव
निरस्तं भवति । तूष्णीं प्रशास्येत्यप्याह सः । अग्रं मध्यं मूलमित्येतादृशोऽत्र क्रमस्तत्क्र-
मेण प्रोक्षतीति परस्तादर्वाचीं प्रोक्षतीत्यर्थः । दिवे त्वेतिग्रहणं मन्त्रकर्मदर्शनार्थं
न त्वेतावत् एव मन्त्रस्य प्रोक्षणकरणत्वं न चेतरोर्विकल्पार्थकत्वं चेति प्रदर्शयितुम् । तेन
दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्येतावता मन्त्रेणैकप्रपत्नेन परस्तादर्वाचीं प्रोक्षतीत्यर्थः
सिद्धो भवति । अमुपर्यमाह बौधायनः—तां परस्तादर्वाचीं प्रोक्षति दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा
पृथिव्यै त्वेतीति । पूर्वत्रौदुम्बर्या उपक्रान्तत्वात्तच्छब्देन तस्याः परामर्शः । अपवा दिवे
त्वेत्यग्रस्य प्रोक्षणमन्तरिक्षाय त्वेति मध्यस्य पृथिव्यै त्वेति मूलस्येत्येवं मन्त्रत्रयेणौदुम्ब-
रीप्रदेशात्रयं मन्त्रत्रयेण प्रोक्षतीत्यर्थः । मरद्वाजादिभिः स्पष्टमेवमेवोक्तम् । परस्ताद-
र्वाचीं प्रोक्षतीतिवचनं यूपे दृष्टस्य क्रमान्तरस्य बाधनार्थम् । प्रोक्षणात्प्राग्बौधायनेन

कश्चन विशेष उक्तः—औदुम्बरेणा स्यूणा प्रस्ताब्जिता प्रपञ्चा प्रागवटानुपशेन इति ।
प्रपञ्चा तीर्थेन प्रपादिता ।

अयामवतयनं यवप्रासनं बहिषाऽवस्तरणं च यूषे व्याख्यातम् ।

शुन्वतां लोक इत्ययामवतयनं यवोऽसि यवयेति यवप्रासनं पितृणां सदनमसीति
बहिषाऽवस्तरणं यूषे यूपनिमित्तके कर्मणि व्याख्यातमुक्तं यथा तथाऽत्र कर्तव्यमि-
त्यर्थः । चकारः प्रोक्षणेऽनुक्तस्य यवमिश्रितत्वस्य समुच्चयार्थः । उक्तं च यवम-
तीभिः प्रोक्षणीभिरौदुम्बरी प्रोक्षतीति भरद्वाजेनापि यवमिश्रणम् ।

उच्छ्रयस्व वनस्पते सज्जुर्देवेन बहिषेति प्राचीन-
कर्णामुद्रात्रा सहोच्छ्रयत्पुद्गिच स्तभानेति वा ।

प्राचीनः प्रागग्रः कर्णो यस्या उच्छ्रयणकाले सा प्राचीनकर्णा । कर्णः क्षुद्रशाखा-
मूलं स यथा प्राग्भागगतो भवति तथोच्छ्रयति । व्यवस्थितविकल्पोऽयमेकस्मिन्प्रयोग
एको मन्त्रोऽन्येष्वपर इति । तत्रापि आद्ये प्रयोग आद्यो मन्त्र इत्येवमन्त्यः । इदमेव
ज्ञापयितुं शाखान्तरीयमन्त्रस्य प्रथममुपादानमेतत्प्रकरणपठितस्य स्वशाखास्यस्यानन्तर-
मुपादानम् । अनेन स्वशाखास्यस्यापि कर्मसंबद्धत्वं सिद्धं भवति । यत्र शाखान्तरीय-
स्यैवोपादानं नतु स्वशाखास्यस्यापि तत्राऽऽर्थिको विकल्पः । वरुणस्त्वोत्तमात्स्वित्युप-
स्तम्भनमन्त्रः शाखान्तरीयो वरुणस्य स्कम्भनमसीति स्वशाखागतः । तेन यज्ञकर्तार्यो
मन्त्रा यथारूपमितर इति सूत्राभ्यां स्वशाखामतस्य वरुणस्य स्कम्भनमसीत्यस्य प्राप्तौ-
कस्मिन्प्रयोगे द्वयोर्विनियोगासंभवाद्विकल्पः पर्यवस्यति । अयं विकल्प आर्थिकः ।
अत्राऽऽद्ये प्रयोगेऽयमेव मन्त्रोऽन्येष्वयमेवेति नियमो न, किंतु ऐच्छिको विनियोग
इति । एतादृशं भेदं प्रदर्शयितुमेवोपस्तम्भनारिषु स्वशाखास्यमन्त्रविनियोगावचनमौदुम्ब-
र्युच्छ्रयणे तद्वचनमिति । आर्थिकविकल्पवाचनिकविकल्पयोरेतादृशो भेदः । नच प्रक-
मात्तु नियम्यत इति परिगृहीतपक्षस्यैकारनियमविधायकसूत्रनिरोधः शङ्क्यः । तस्य
वैमृधोपक्रममात्रविषयत्वात् ।

रूपं काञ्चोऽनुनिर्वापो देवताश्रयणं तथा ।

आदौ ये विभृताः पक्षास्त एव स्युः सदैव हि ॥

इतिच्छन्दोगपरिशिष्टवचने पञ्चानामेव ग्रहणेनैतदतिरिक्तस्थले परिगृहीतपक्षस्यै-
कारनियमस्याप्रवृत्तेरेव प्रदर्शितत्वाच्च । नच पञ्चानां ग्रहणमितरवैकल्पिकपदार्थोप-
लक्षणमिति वाच्यम् । उपलक्षणपरतायां प्रमाणाभावात् । अवशिष्टस्य मन्त्रस्य फलो-
पधायककारणताया अभावेऽपि स्वरूपसत्येव कारणताऽरूपस्यदण्डादीनामिव द्रष्टव्या ।
स्वेनोच्छ्रयणं कर्तुमशक्यं चेदुच्छ्रापयति । अयमर्थो णिनर्थविवक्षया लभ्यते । उद्गोथां-
शमुद्गायतीत्युद्गाता तेन सहित औदुम्बरीमुत्थापयतीत्यर्थः । द्वितीयो मन्त्रो दृश्येत्यन्तः ।

द्युतानस्त्वा पारुतो भिनोस्त्वित्यवटेऽवदधाति ।

अत्र वाऽवटं खानयति परिकर्मिभिः । धर्मणेऽन्त्यन्तो मन्त्रः । अवटेऽवधानं स्थाप-
नम् । अत्रापि प्राचीनकर्णामुद्गात्रा सहेत्यनुवर्तते । स्पष्टमाहऽऽपस्तम्बः—द्युतानस्त्वा
मारुतो भिनोस्त्विति प्राचीनकर्णां सहेद्गात्रा भिनोतीति ।

पर्यूहणं परिहृहणं परिषेचनं च यूपे व्याख्यातम् ।

ब्रह्मवर्तिं स्वेति पुरीषेण पर्यूहणं ब्रह्म हृह्येति भैत्रावरुणदण्डेन परिहृहणमुक्तमप्येति
प्रदक्षिणपथां परिषेचनमित्येतन्निर्वाहं यूपे यूपनिमित्तकं कर्मणि व्याख्यातमुक्तं यथा
तथाऽत्र कर्तव्यमित्यर्थः ।

तस्याः कर्णे विशाखे वा हिरण्यं निधाय घृतेन द्यावा-

पृथिवी आपृणेषां स्वाहेति स्तुवेणाभिजुहोति ।

कर्णः सुत्रशास्त्रामूलम् । विशाख इत्यौदुम्बर्यवयवविशेषनिर्देशणम् । विगता शाखा
यस्मादवयवात् । एतादृशोऽप्यात्मकोऽवयवः । तत्र वा हिरण्यं निधायामिजुहोतीत्यर्थः ।
अथवा विशिष्टा शाखा यस्मादवयवात्तस्मिन्नेत्यर्थः । अस्मिन्व्याख्याने यस्मिन्प्रदेशे
महती शाखा तादृशोऽवयवे हिरण्यनिधानं भवति । स्तुवग्रहणं जुह्व्यावृत्त्यर्थम् ।
स्थापितं हिरण्यमभिलक्ष्यौदुम्बर्युपर्वेण होमः कर्तव्य इत्येतदर्थं द्योतयितुमप्यौदुम्ब-
र्याभिमुरुषार्थको वाऽभिः । जुहोतिचोदितत्वादेव स्वाहाकारे सिद्धे स्वाहेतिवचनं मूळ
आज्ये प्राप्ते सत्येव स्वाहाकारः कर्तव्योऽवस्रावणं तु मन्त्रारम्भसमकालं पूर्वमेवेत्यर्थ-
विशेषं द्योतयितुम् । तथाच कात्यायनः—पूर्वे प्राप्ते स्वाहाकार इति । पूर्वे प्राप्ते
सत्याज्ये स्वाहाकारः कर्तव्य इत्यर्थः । मन्त्रस्यावपत्वात्किंवाया दीर्घत्वान्मन्त्रारम्भकाल-
त्वमवस्रावणक्रियारम्भस्यासंभवात्तन्मन्त्रान्तेऽत्र क्रिया न । एतेनावस्रावणस्य धारावपत्वा-
दाकारे धारायां चऽऽदिसंबोध इत्यावस्रावणोक्तपरिमाणाङ्गीकारो ज्ञापितो भवति । एते-
नार्थादिदमपि सिध्यति अत्र मन्त्रपाठो विलम्बितवृत्त्येति ।

आमूलादन्ववस्रावयति ।

आमूलाभिधायिनी । औदुम्बरां मूळमभिधायिनीत्यर्थः । तथा चाग्रमारभ्य मूळ-
पर्यन्तमौदुम्बरीमनुलक्ष्यौदुम्बराधः स्नानयति । मूळपर्यन्तं स्नायित आज्ये भूमिप्राप्तं
भवत्येव तयोः संनद्धत्वात् । तथा मूळं प्राप्तमाज्यं भूमिप्राप्तमेव तत्रैव स्वाहाकार
इत्यर्थः ।

यजमानमात्रीसंभिता वर्षिष्ठाः स्थूणा भिनुतो यथा सुष्ठु ।

यजमानमात्री यजमानप्रमाणा यावद्यजमानस्योर्ध्वं प्रमाणं तावत्प्रमाणौदुम्बरी-
त्यर्थः । यूपे दर्शनाद्भूमौ निखातव्येन मागेन सह यजमानमात्रीति कैचित् । ऊर्ध्व

निखातायजमानमात्री भवतीत्यन्ये । संकोचे प्रमाणाभावात् । निखातव्येन प्रदेशेन सहैव यजमानमात्रत्वमित्येव युक्तम् । यजमानमात्रीत्यनेनौदुम्बरी ऊर्ध्वप्रमाणं दर्शितम् । स्थूलं तु दाढ्यानुरोधेनैव सिद्धम् । यजमानमात्र्यौदुम्बरी वार्षिष्ठा स्थूणाः भवतीति भरद्वाजेन स्पष्टमेवोक्तमेतत् । परार्थान्येकेन क्रियेरन्यथाकपःछेभोपवपति यजमानेन संमितादुम्बरी भवतीत्युराहरणादपि औदुम्बरी ऊर्ध्वप्रमाणं ज्ञेयम् । इदं षोडाहरणं द्वादशाहविषये । तत्रानेकयजमानोपस्थितानेकेन येन केनचिद्यजमानेन गृहपतिर्संज्ञकेन मुरुधेन यजमानेन वा संमितादुम्बरी भवतीति । यजमानमात्र्यौदुम्बरी तत्संमितास्तथा संमितास्वावत्प्रमाणा वार्षिष्ठा अतिशयेन वृद्धा इति वार्षिष्ठाः । अतिशयने तमभिधनाविति वृद्धशब्दादिछन्प्रत्यये प्रियास्थिरास्फिरास्वहृलुगुरुवृद्धेत्पनेन वृद्धशब्दस्य वर्ष इत्यादेशे रूपम् । वृद्धशब्दः पुरातनपर्यायः । ■ च दाढ्यं लक्षयति । तेनातिशयेन वृद्धा इत्यर्थो भवति । स्थूणा द्विशाखास्तस्माः । उत्तरत्र पर्यन्त्यानां प्रमाणविशेषविधानात् । औदुम्बरीसादृश्याच्च यजमानमात्रीसंमिता इत्यनेन मध्यमा एव स्थूणा अत्र ग्राह्याः । मिनुत इति द्विवचनात्स्वस्वभागस्थाः स्थूणा उभाभ्यां सहैव मातव्याः । दक्षिणभागस्यास्तिस्त्रौऽध्वर्युणा । उत्तरभागस्थास्तिलः प्रतिप्रस्थात्रा । बहुत्वस्य प्रत्येकमन्वयात्तस्य च त्रित्वे पर्यवसानात्तिलस्तिलः । अधिकप्रयोजनेऽधिक्ये अपि । यथा सुहु यथा हृदं सद्यो भवति तथा स्थूणा कार्या इत्यर्थः ।

पर्यन्त्या नाभिदग्ना औदुम्बरीमभ्यग्रा मिनोति ।

पर्यन्ते प्रान्ते भवाः पर्यन्त्याः । दिगादित्वाद्धार्षे यत्प्रत्ययः । अत्र मयं नोत्पत्तिरसंभवात्, किंतु सत्ता सा च भाविनी ग्राह्य । अथवा पर्यन्तमर्हन्तीति पर्यन्त्याः स्रज्यवभाषितलवृषमंक्षणश्रेत्यत्रत्येनानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण पर्यन्तशब्दादपि यत्प्रत्ययो भवति । नाभिदग्ना नाभिप्रमाणाः पादावारभ्य नाभ्यवधिकं यावत्प्रमाणं तावत्प्रमाणा इत्यर्थः । एकप्रमाणोपस्थितौ मात्रज्जघ्नोऽस्तिर्यगूर्ध्वज्यवस्थया प्रयोग इति नियमो नास्ति । औदुम्बरीमभ्यग्रा औदुम्बरीभिमुत्ताग्राः सर्वाः स्थूणा मिनोतीत्यर्थः । औदुम्बरीमभिनग्रा इति यावत् । नम्रत्वमेवाभिमुखत्वमत्र प्रकारान्तरस्यासंभवात् । मिनोतीत्येकवचनादध्वर्युणैव पर्यन्त्याः सर्वा मातव्याः । यथा सुह्ववित्याप्यन्वेति ।

नीचैः सद्यो वृष्टिकामस्य मिनुयादुच्चैर-
वृष्टिकामस्य विपरीतमेके समामनन्ति ।

नाभिदग्नं नित्यं प्रमाणं ततोऽपि किंचिज्नीचैर्नीचं सद्यो वृष्टिकामस्य यजमानस्य मिनुयात् । किंचिदुच्चैरुच्चं सद्योऽवृष्टिकामस्य यजमानस्य । अवर्षणे सति वृष्टिकामना । अतिवर्षणे त्ववृष्टिकामना । इदं च यदैवैनं यद्वा उपनमेत्, अथाऽऽदधोत सैवास्याधिरेति श्रुत्यनुरोधेन यदा वर्षासु सोमपूर्वाधानं क्रियते तदैतत्संभवं द्रष्टव्यम् । नीचैरित्यन्यथं

नीचत्वार्थकम् । उच्चैरित्यवयवमुच्चत्वार्थकम् । समस्ते कतावर्थे श्रूयमाणं यजमानः कामयते तथा नित्येषु यज्ञाङ्गेषु यानि तु कामयतिः श्रावयतीति सूत्रात् । अत्र कामि-
धातुश्रवणात्संकरूपोऽत्र यजमानेन कार्यो वृष्टिकामो नीचैः सदः करिष्ये, अगृष्टि-
काम उच्चैः सदः करिष्य इति । कामयतिः कामिधातुः । इकृशितपौ धातुनिर्देश इति
सूत्रात् (वार्तिकत्) इति । विपरीतमेके समामनन्ति यत्पूर्वस्य फलं तदुत्तरस्य यदु-
त्तरस्य फलं तत्पूर्वस्येति विपरीतशब्दार्थः । सदसो नीचैस्त्वोच्चैस्त्वेन औदुम्बर्याः
स्थूणानां च नीचोच्चत्वाम्भ्यामिति द्रष्टव्यम् ।

नव च्छदीः स्युः पक्लृप्तानि भवन्ति ।

एतद्विषयसंबन्धनुद्धानारम्भात्प्रागेवोपकरणम् । अर्थः स्पष्टः ।

उदीचो वक्षानाधाय माचो वक्षानादधाति ।

वंशान्वेणुवंशानिति बहुत्वमविवक्षितम् । तेन संपन्न एकस्य वंशस्य वेणोर्द्वयोर्वा
वंशयोर्वेणोरप्याधानम् । उदीच उदगग्रान्प्राचः प्रागग्रान् । आधानं स्थापनम् ।

ऐन्द्रमसीति त्रीणि मध्यमानि छदीः स्युदधिं निदधाति ।

मन्त्रावृत्तिरेकवचनात् । ऐन्द्रमसीत्येकैकं मध्यमं छदिरुदगग्रं निदधाति । एतावा-
नेव मन्त्रः । ऐन्द्रमसीत्येकैकं मध्यमानि छदीः पृथग्विनिदधातीति भरद्वाजः ।

इन्द्रस्य सदोऽसीति त्रीणि दक्षिणानि

मिश्रजनस्य छायेति त्रीण्युत्तराणि ।

एतेन नवच्छदि सदो भवतीत्युक्तं भवति । उभयत्रापि मन्त्रावृत्तिः । एकवचनात् ।

दक्षिणान्युत्तराणि करोत्यौदुम्बरीमभिसंमुखानि ।

दक्षिणानि च्छदीषि उत्तराणि सर्वेषामुपरिशयानि करोतीत्यर्थः । दक्षिणान्युदग-
ग्राणि उत्तराणि दक्षिणग्राणीति औदुम्बरीमभिसंमुखानीत्यस्यार्थः । संशब्दः सम्प-
नकल्लेषणार्थः ।

नवच्छदि तेजस्कामस्य मिनुयादिति ब्राह्मणन्या-

ख्यातानि काम्यानि छदीःषि तेषां याथाकामी ।

नवच्छदि तेजस्कामस्य मिनुयादित्यादि यद्ब्राह्मणं तेन व्याख्यातानि उक्तानि
काम्यानि कामायाह्वाणि नवादिस्वरूपाविशिष्टानि छदीषि तेषां कामानां तेजसादीनां
मध्ये यः कामस्तारसंबन्धितोऽङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः । याथाकामीत्यत्र ताच्छीर्ये णिनिः ।
अत्रापि कामिधातुश्रवणात्संकरूपो यजमानेन कार्योऽमुककामोऽमुकच्छदि सदः करिष्य
इति कामनानुरोधेन । नवच्छदिपक्षो नित्योऽपि । त्रीणि मध्यमानि त्रीणि दक्षिणानि
त्रीण्युत्तराणीति नित्यविविधजनवच्छद्यमिष्टोमस्य मिनुयादिति भरद्वाजोक्तेश्च । नवच्छ-

दिसदःपक्षे समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायान्मध्ये दक्षिण उत्तरे च त्रीणि त्रीण्येव ।
 एकादशच्छदिसदःपक्षे मध्यदेशस्य प्रधानत्वान्मध्ये पश्चेतरयोस्त्रीणि त्रीणि । पञ्चदश-
 च्छदिसदःपक्षे पञ्च पञ्चैव सर्वत्र समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायात् । सप्तदशच्छदिसदः-
 पक्षे मध्ये सप्त मध्यदेशस्य प्रधानत्वात्, इतरयोः पञ्च पञ्च । एकविंशतिच्छदि-
 सदःपक्षे सप्त सप्तैव सर्वत्र, समं स्यादश्रुतत्वात्, अपि वा कर्मवैषम्यात्, अतुल्याः
 स्युः परिक्रये समारूपाविधिभूतौ परिक्रयान्न(न) कर्मण्युपपद्यन्ते(ते) दर्शनाद्विशेषस्य
 तथाऽभ्युदय इति न्यायत इति द्रष्टव्यम् । अयं न्यायो जैमिनिना दशमाध्याये तृती-
 यपादे दर्शितः । सूत्रार्थस्तु अश्रुतत्वाद्विशेषाश्रयणात्समो विभागः स्यादिति प्रथमसूत्रार्थः ।
 अपि वेत्यनेन साम्यं व्यावर्त्यते समो विभागो न भवति किं तु कर्मणो वैषम्यात्पर्यासा-
 नुरूपेण विभाग इति द्वितीयसूत्रार्थः । परिक्रयेऽतुल्याः स्युः समा न स्युः समविभागा न स्युरिति
 यावत् । कस्मिन्विषय एषामतुल्यत्वमित्याकाङ्क्षायां परिक्रय इति । परिक्रयविषय
 इति तदर्थः । तेन परिक्रयातिरिक्तविषये विशेषाश्रयणे साम्यमेवेति प्रदर्शितं भवति ।
 अतुल्यत्वे हेतुमाह—समारूपाविधीति । द्वादशाहेऽध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं
 दीक्षयतीत्यादिवाक्येऽर्धिनो दीक्षयति तृतीयिनो दीक्षयति पादिनो दीक्षयतीत्यत्रार्ध-
 समारूपया ब्राह्मणाच्छस्यादीनां तृतीयसमारूपयाऽऽग्नीध्रादीनां पादिसमारूपया पोत्रा-
 दीनां अथहारदर्शनादर्धादिसंबन्धं विनाऽर्ध्यादिव्यवहारायोगात्प्रधानेभ्यो ब्रह्मादिभ्यो
 यद्दीयते तस्यार्धं ब्राह्मणाच्छस्यादिभ्यस्तृतीयांश्च आग्नीध्रादिभ्यश्चतुर्थांश्च पोत्रादिभ्यो
 देय इति नियमः कल्प्यते । अर्धित्वादिसमारूपाकल्प्यो विधिः समारूपाविधिः, एत-
 द्प्रतिपादकश्रुतौ परिक्रयाद्वैषम्यमुपपद्यते न परिक्रयव्यतिरिक्ते कर्मण्युपपद्यते वैषम्यं
 विशेषस्य तस्या(थाऽ)भ्युदयेऽभ्युदयेष्टौ ये मध्यमाः स्युस्तान्मये दात्र इत्यादि-
 श्रुत्या विशेषस्य साम्यविषयस्य प्रदर्शनादिति । तत्र येषु क्रतुषु च्छदिःसंख्यानियमो
 नास्ति तेषु तत्तत्संस्थानुरोधेन काम्यानां प्रकृत्येव निवेश इति न्यायाङ्गीकारे न च
 च्छदीष्येतेषु नेतरे पक्षाः । काम्यं न च्छदित्वमपि न ।

कटास्तोजनीश्च प्रवर्तं छदिषामन्तरालेष्वन्वयस्यन्ति
 तानन्तर्वर्ता इत्याचक्षते परि त्वा गिर्वणो गिर इत्यभितः
 परिश्रयतः पूर्वमपरं च द्वारे कुरुतोऽध्वर्युर्दीक्षिणां द्वारेयौ
 परिषीक्यति प्रतिप्रस्थातोत्तरामिन्द्रस्य स्यूरसीति सीक्यत
 इन्द्रस्य भुवोऽसीति ग्रन्थी कुरुतस्तौ प्रज्ञातौ भवतः ।

इन्द्रस्य भुवोऽसीत्यनेनेन्द्रस्य भुवमसीति विकल्पते । अन्यद्विवर्धनविमानसूत्रव्या-
 ख्येयम् ।

ऐन्द्रपसीन्द्राय त्वेति संमितमभिमृशतः ।

संमितं विमितं सदः ।

प्राग्वशस्य सदोहविधानयोश्च ॥ २० ॥ समानः सांकाशिनम् ।

संकाशयतीति संकाशनम् । नन्यादित्वाद्युः । युवोरनाकानित्यनादेशः । सांकाश-
नमिति पाठे संकाशनमेव सांकाशनमिति स्वार्थेऽणप्रत्यये कृत्वा समर्थनीयः । सांका-
शिनमितीकारविशिष्टपाठस्त्वार्थ एव । सांकाशनं संदर्शनं सर्वतो दर्शनं तदेषां समानं
भवति । यथैकत्र स्थितः सर्वानपि पश्येत्तथाऽऽर्जवेनैषां द्वाराणि कार्याणीत्यर्थः ।
प्राग्वशस्यासमासेन निर्देशस्तत्तत्कामनानिमित्तदक्षिणाप्रत्ययुत्तरदिगन्यतमे केवलैकद्वा-
रनिमित्तकप्राग्वशप्राग्वद्वाराभावहेतुकतुल्यसांकाशनत्वानित्यत्वनिबन्धनः ।

नासंस्थिते सोमेऽध्वर्युः पूर्वेण द्वारेण हविर्धाने प्रविश्या-

परेण निष्क्रामेद्यदि निष्क्रामेदिदं विष्णुरित्येवमिति जपेत् ।

सोमे सोमसंबद्धे तस्येऽसंस्थितेऽसमासे सतीत्यर्थः । सोमसंबद्धतन्मसमासेस्तु
अवभृथ एव भवति तावत्पर्यन्तोऽयं निषेधः । अवभृथे यद्यपि साक्षात्सोमसंबन्धो
नास्ति तथाऽप्युत्पीषसोमोऽस्तिप्राग्द्वारा संबन्धोऽस्ति अतोऽवभृथपर्यन्तमस्त्येव निषेधः ।
अमुमर्थमाह बाबूलः—नाऽवभृथादध्वर्युः पूर्वेण द्वारेण हविर्धाने प्रविश्यापरेण निष्क्रा-
मेद्यदि निष्क्रामेदिदं विष्णुरिति अपेदिति । आऽवभृथादिति पदच्छेदः । अवभृथपर्य-
न्तमिति तदर्थः । इदमुपलक्षणमपरेण प्रविश्य पूर्वेण निष्क्रमणं नेत्यापस्तम्बोक्तस्य
निषेधस्य । एवं च येन द्वारेण प्रवेशस्तेनैव निष्क्रमणमिति नियमः पर्यवस्यति । यद्वि-
शब्दाजैमिस्तिकत्वमेतस्य । अध्वर्युग्रहणमितरेषामृत्विजां व्यावृत्त्यर्थम् । तेनाध्वर्योरेवायं
निषेधः । नच प्रतिप्रस्थातृनेष्टुत्तृणामप्यध्वर्युत्वात्तत्परोऽप्ययं निषेध इति वाच्यम् ।
एकवचनविरोधापत्तेः । यद्वि प्रतिप्रस्थातृनेष्टुत्तृणग्रहणमिष्टं स्यात्तदा तामध्वर्यव उद्धृ-
न्तीत्यत्रेवात्रापि जूयादेव । नह्यत्र तथोक्तमतोऽध्वर्योरेव निषेधः । एतेनैकवचनस्य
जात्यभिप्रायकत्वकरुणानिरस्ता भवति । एवमुत्तरसूत्रेऽपि द्रष्टव्यम् ।

नापरेण सदः प्रविश्य पूर्वेण निष्क्रामेद्यदि

निष्क्रामेदुत्तिष्ठन्नोजसा सहेति जपेत् ।

असंस्थिते सोमेऽध्वर्युरित्यनुवर्तते । इदमुपलक्षणं पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्यापरेण
निष्क्रमणं नेत्यापस्तम्बोक्तस्य । अयमप्यवभृथपर्यन्त एव निषेधः । तथा च बाबूलः—
नाऽवभृथादध्वर्युरपरेण सदः प्रविश्य पूर्वेण निष्क्रामेद्यदि निष्क्रामेदुत्तिष्ठन्नोजसा सहेति
जपेदिति । आऽवभृथादित्यत्रापि पदच्छेदः । अत्रापि येन द्वारेण प्रवेशस्तेनैव निष्क्र-

मणमिति नियमः पर्यवस्यति । यदिशब्दाभैमिसिक्तत्वेतस्यापि अपत्य । सदोविमाना-
मन्तरमसंस्थिते सोमे नाध्वर्युः प्रत्यक्षमदोऽतिक्रामेत् । तथा च श्रुतिः—नासंस्थिते
सोमेऽध्वर्युः प्रत्यक्षमदोऽतीयादिति । अत्रापि सोमसंस्थाऽवभृथपर्यन्तैव ग्राह्या ।
अत्राऽऽपस्तम्बः—नाध्वर्युः प्रत्यक्षमदोऽतीयाद्विष्णिगान्होतारं वेति । सदस्यपि
विष्णिगानतीत्य न गच्छेत् । तत्र तु होतारं वेत्यस्मिन्नकल्पे विष्णिगान्तिगमनेऽपि न
दोषः । अत्र श्रुतिरपि—प्राणा वा एने यद्विष्णिगा यदध्वर्युः प्रत्यक्षविष्णिगानतिसर्पे-
त्प्राणान्संक्षेपमायुक्तः स्यात्ताभिर्वा एषा यज्ञस्य यद्वोतोर्ध्वः खलु वै नाभ्यै प्राणोऽ-
वाक्यपानो यदध्वर्युः प्रत्यक्षहोतारमतिसर्पेदधाने प्राणं दध्यात्प्रमायुक्तः स्यादिति । अत्र
परिगृहीतपक्ष एवाऽऽन्तं स्वीकर्तव्यः । अन्यथा दोषाभावमेवैकतरपक्षे गृहीत्वा संपा-
द्येत । विष्णिगसंक्षेपान्धिकर्मसु विष्णिगानतिक्रम्य गमनं निषिद्धम् । इतरकर्मसु होतारम-
तिक्रम्य गमनं निषिद्धमिति व्यवस्थितविकल्पो वाऽयम् ।

अत्रोपरवर्गके समामनन्ति ।

पूर्वत्रोपरवर्गकं यदुक्तं तत्तत्र न कर्तव्यं किंतु अत्रास्मिन्काळे कर्तव्यमित्येक
आचार्या वदन्तीत्यर्थः ।

चात्वालात् पुरीषमाहृत्य विष्णिगा-
न्निवपति चतुरश्रान्परिमण्डलान्वा ।

पुरीषार्थं चात्वालं पुनरवस्तात्वात्वा तस्मात्पुरीषमाहृत्याऽऽहार्यं वा विष्णिगाना-
वतनानि निवपति करोतीत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थे द्वितीया वा । सा च तदर्थ्ये, तेन
विष्णिगार्थं तत्तत्स्थाने निवपतीत्यर्थो भवति । सप्तम्यर्थे वा द्वितीया, तेन विष्णिग-
स्थानेषु निवपतीत्यर्थो भवति । निवपनं तत्तत्प्रदेशे पुरीषप्रक्षेपणम् । चात्वालाद्विष्णि-
गानुपवपतीति श्रुतौ यदुपवपनमुक्तं तन्ननिवपनमेव । अन्ये विष्णिगा उपपन्त इत्यनुशा-
दात् । अथ याचति स्फममुदपार्श्वं चात्वालात्पुरीषं सिकता इत्येतत्समादायेति, आग्ने-
द्वत्वा स्फयेनोद्धृत्यागोक्ष्य चात्वालात्पुरीषं सिकता इति निवपतीति, अथैनं सिकताभि-
राभ्राशिनं करोतीति च बौधायनः । आभ्राशिनं प्रकाशयन्तम् । ते च विष्णिगाश्च-
तुरश्राः परिमण्डला वा भवन्ति । तथा च शुल्बसूत्रे—पिशीलमात्रा भवन्तीति विष्णि-
गानां विज्ञायते चतुरश्रा इत्येकेषां परिमण्डला इत्येकेषामिति । यदि सौमिकेषु विष्णि-
गेषु शुल्बसूत्रोक्तं पिशीलप्रमाणं सिंहावलोकनन्यायेनाऽऽकाङ्क्षितत्वादुपयुज्यत इति
कल्प्यते तदा समावेशानुरोधेन पञ्चविधपिशीलान्यतमपिशीलमानेनैव विष्णिगाः कल्प-
नीयाः । अस्मिन्पक्षे प्रादेशान्तरालता न भवति असंभवात् । इदं च पदमानपक्षे ।
वस्तुत इदं पिशीलमानमात्रिकेषु विष्णिगेष्वेव न सौमिकेषु । चतुरश्रान्परिमण्डलान्वेत्य-
स्मोभयत्रोपादानवैयर्थ्यापत्तौ सौमिकेषु पिशीलप्रमाणानियमरूपापनार्थत्वेनैव सार्थकपक्ष

निर्वोदं शक्यत्वात् । अस्मिन्पक्षेऽतीव न्यूनं मानं प्रादेशात्मकं तदप्यत्र भवति । शास्त्रान्तरे प्रादेशमानं द्रष्टुं चास्ति । प्रादेशमात्रान्तरालत्वमप्यस्मिन्नेव पक्षे सूत्रान्तरे दृश्यम् । एवं च पञ्चदशाङ्गुलपदपक्षे । दशाङ्गुलद्विदशाङ्गुलान्यतम(र)पदपक्षे न्यून-
मप्यन्तरालं समावेशानुरोधेन । विशालमात्रत्वपक्षे समावेशानुरोधेनान्तरालकल्पना
ब्रह्मण्या । तत्र विशालं पञ्चषा वदन्ति बाह्येऽन्तरालमेकं यद्दुष्टीरस्ति द्वितीयपरस्मि-
न्तृतीयं द्वाविंशदङ्गुलं चतुर्थं षट्त्रिंशदङ्गुलं पञ्चममिति । विशत्यङ्गुलं षष्ठमिति
केचित् । परिमण्डलत्वपक्षे क्षेत्रतः विशालमात्रत्वम् । प्रादेशमात्रत्वेऽप्येषम् । होतार-
मतिक्रम्य ग गच्छेदित्यस्मिन्कल्पे प्रत्यङ्मुखतोदङ्मुखता वा निवर्तने । धिष्णिषान्ति-
क्रम्य न गच्छेदित्यस्मिन्कल्पे उदङ्मुखतैवेति ।

विभूरसीत्याग्नीध्रीयमाग्नीध्रगारे यथोत्तरेणान्तर्वेदि संचरो भवति ।

आग्नीध्रस्येदमाग्नीध्रीयं धिष्णियम् । आग्नीध्रं च तदगारं चाऽऽग्नीध्रगारम् । आग्नी-
ध्रस्यागारमाग्नीध्रगारमिति वा, तस्मिन्नाग्नीध्रीयं धिष्णियं कर्तव्यं, तच्च यथोत्तरेणान्त-
र्वेदि वेदिमध्यतो धिष्णियमुत्तरेणाऽऽयतनस्य गमनवेलायां पादस्पर्शो यावत्परिमिते
मार्गे न भवति तावत्परिमितप्रदेशं संचरार्थमवशिष्य कर्तव्यमित्यर्थः । अग्नीध्रः शरणे
रणं चेत्यनेनाग्नीच्छदशङ्गुले वाच्ये रणप्रत्ययस्तस्माद्बृद्धाच्छ इति च्छप्रत्यय-
स्तस्येवादेशः । अगारशब्दो गृहवचनः । प्रवाहण इत्यन्तो मन्त्रः ।

अन्तःसदसमितरान् ।

इतरान्मैत्रावरुणादीनां धिष्णियान् । सदसो मध्य इत्यन्तःसदसम् । अव्यधी-
यावत्समासोऽयम् । शरदादित्वात्समासान्तष्टच्प्रत्ययः ।

बहिरसीत्यपरेण सदोविलं पृष्ठ्यायां प्रक्रमे होत्रीयम् ।

अपरेण सदोविलं सदसः पूर्वविलस्यापरतः प्रक्रमेऽतीते होतुरिदं होत्रीयं धिष्णियं
भवतीत्यर्थः । होत्रीयमिति धिष्णियविशेषस्य नामधेयम् । एरूपाचां देश इति वृद्ध-
संज्ञाविधायके सूत्रे वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वाच्येति होत्रीयशब्दस्य धिष्णियविशेष-
नामधेयत्वाद्बृद्धसंज्ञायां वृद्धाच्छ इति च्छप्रत्ययस्तस्येवादेशः । अत्रैनया प्रक्रमात्मक-
मेव सामीप्यं विवक्षितं वचनात् । अन्तःसदसमित्यनेनापरविलस्य व्यावृत्तिः । विल-
शब्दोऽत्र द्वारवाची, सदःपदसोनिध्यादन्यस्य विलस्यासंभवात् । हन्ववाहन इत्यन्तो
मन्त्रस्य ।

आत्रोऽसीति दक्षिणेन होत्रीयं मैत्रावरुणस्य ।

पञ्चदशाङ्गुलपदप्रभृतिमानपक्षे प्रादेशान्तरालसंभवाद्दशाङ्गुलपदप्रादेशयोस्तुल्य-
स्यात्तावत्परिमितमेवात्तरालम् । तथा च दक्षिणेनेत्येवमात्राणि तावदेव सामीप्यं
विवक्षितं भवति । दशाङ्गुलद्विदशाङ्गुलान्यतम(र)पदमानपक्षे प्रादेशान्तरालसंभवा-

यावदर्थमन्तरालम् । विष्णिवाणां पिशीलमात्रस्वपक्षे तु प्रादेशान्मृतमेवान्तरालम् ।
एवमग्निमेवपि विष्णिवेषु द्रष्टव्यम् । देव्यौ प्रशास्तारौ मित्रावरुणौ । एतस्यापि
मानुषप्रशास्तृत्वेन मित्रावरुणतुल्यत्वात्तदीयकर्मकर्तृत्वाद्वा मित्रावरुणलिङ्गकयाज्याप्र-
वक्तृत्वाद्वा मित्रावरुणत्वम् । मित्रावरुणयोः प्रशास्तृत्वं मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ प्रशा-
स्तादित्यस्मिन्प्रवरणवाक्य आस्तात् । मित्रावरुणस्यैव प्रशास्तेति संज्ञान्तरम् । प्रशा-
स्त्वर्थमेति प्रस्थितयाज्याप्रैषात् । प्रकर्षेण सर्वान्प्रेष्याञ्ज्वास्तीति प्रशास्तेति तदर्थः ।
प्रचेता इत्यन्तः ।

उत्तरेण होत्रीयमुद्गायतानितरान् ।

अत्राप्यन्तरालव्यवस्था पूर्ववद्ब्रूव्या । होतृविष्ण्वस्य सामीप्यं ब्राह्मणाच्छंसि विष्णवं
यावदन्तरालं भवति तावद्विवक्षितम् । एवमुत्तरोत्तरेष्वपि हेतुम् । नचैनप्रत्यय-
मलात्सर्वविष्णवानां होतृविष्ण्वसंलग्नत्वेन कुतो न कल्प्यतेऽपरेणाऽऽहवनीयं यजमान-
मात्रीं वेदिं करोतीतिवदिति वाच्यम् । सर्वेषां होतृविष्ण्वसंलग्नताया एवासंभवेनेतादृश-
कल्पनाय दूरापास्तत्वादुद्गायतानिति वचनविरोधाच्च । नचैनप्रत्ययविरोधः । होतृ-
विष्ण्वस्येतेषां विष्णवानां च मध्ये यावदन्तरालं तावत् एव सामीप्यस्यात्रानायस्य
विवक्षणात् । नच होतृविष्ण्वस्य मित्रावरुणब्राह्मणाच्छंसि विष्ण्वयोरेव संलग्नत्वमेवास्तु
संभवात्, इतरेषामपि परस्परमेवमेव सजातीयत्वसंवादानायेति वाच्यम् । अन्तरालाभावे
स्वस्वविष्ण्वोत्तरेण गमनासंभवापत्तेः । नचाङ्गुलात्मकप्रेषान्तरालमस्त्विति वाच्यम् ।
एतावत्परिमितान्तरालप्रदेशस्य गमनक्रियायामयोग्यत्वात् । एवं च यावताऽन्तराले-
नाऽऽयतनस्य गमनवेलायां पादावातो न भवेत्तावदन्तरालं मध्ये कर्तव्यमिति सिद्धं
भवति । विष्णिवाणां पञ्चदशाङ्गुलपदप्रभृतिमानपक्षे प्रादेशान्तरालान्मृतमेव । अन्य-
थाऽङ्गुलधारणधर्मोपवेशनानुपपत्तेः । नचैष्टापत्तिः । अङ्गप्रधानार्धोपवेशनाङ्गमूलाङ्ग-
धारणधर्मकोपवेशनबाधापेक्षया केवलविष्ण्वसंलग्नत्वादिरूपैतन्वर्थाधरस्यैवोचितत्वात् ।
अथवा दक्षिणेन होत्रीयमुत्तरेण होत्रीयमित्यत्र द्वितीया वृत्त्यर्थे । दक्षिणेनोत्तरेणेति-
पदद्वयं दक्षिणत उत्तरत इत्यर्थकं विभक्तिप्रतिरूपकमवयवं, तेन सामीप्यस्यानपेक्षणे
सिद्धे मध्येऽन्तरालमिद्विः । दशाङ्गुलद्वादशाङ्गुलान्यतम(र)पदमानपक्षेऽङ्गुलधारण-
संकोचः स्थलालामनियतकर्मकुचितपदमानानुरोधेनानायत्ता स्वीकर्तव्यः । स्वी कुर्यान्ति
चेदानीं शिष्टाः । तत्प्रयुक्तं शालामुखीये तच्छुपदेशनकाले काळव्यवधाने सति भेदेन
तदव्यवधाने सकृत्सर्वादौपपत्त्यर्थे सौत्येऽहनि च सर्वप्रायश्चित्तं होतव्यं न वा ।
उद्गायतानुदकसंस्थान् । उद्गायतानिति वचनं होतृविष्ण्वस्योत्तरतो ब्राह्मणाच्छंसि-
विष्णवं सान्तरालं तत उत्तरतः होतृविष्णवं सान्तरालं तत उत्तरतो नेष्टुविष्णवं सान्त-

रालं तत उत्तरतोऽच्छावाकधिष्ण्यं सान्तरालमित्येवं क्रम इत्यर्थं बोधयितुम् । एतेन प्रागायतत्वं साक्षाद्धौतधिष्ण्यस्यैव सर्वेषां सामीप्यार्थं समन्तमावश्येति निरस्तं भवति ।

इतरशब्दवाच्यानाह—

तुषोऽसीति ब्राह्मणाच्छंसिन उशिशस्मीति पौतुरन्वा-
रिरसीति नेष्टुरवष्टुरसीत्यच्छावाकस्य प्रतिकृष्टतरम् ।

ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानमिति पञ्चम्या अलुक् । ब्राह्मणे विहितानि शास्त्राण्युप-
चाराद्ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसि, ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसं-
ख्यानदेव । ब्रह्मशब्दोऽपि स्थलविशेषे ब्राह्मणाच्छंसिनि । ब्रह्मन्यजेतेप्रस्थितयान्यामैष-
दर्शनात् । पाति यजमानमाशासनद्वारेति पोता, ऋत्विग्विशेषः । अस्ति चास्मिन्नर्थे
लिङ्गं मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जन इति पौतुप्रस्थि-
तयाज्यायाम् । नप्तृनेष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृपितृदुहितृ इत्युणादिसूत्रेण निपातनारसाधुः ।
पजेननीग्रहणप्रदेशं प्रति परनी नयतीति नेष्टा । अपमप्यनन्तरोदाहनेनोणादिसूत्रेण
निपातनारसाधुः । अच्छशब्देनाच्छशब्दादिभूक्तं लक्ष्यतेऽच्छा नो अग्निमवस इति ।
तत्, आ, अत्यन्तं समीचीनं यत्कीत्यच्छावाक ऋत्विग्विशेषस्तस्य धिष्ण्यं प्रतिकृष्ट-
तरमधिकतरमितरधिष्ण्यतो भवतीत्यर्थः । तत्राऽऽधिक्यप्रमाणस्यानुपदेशाददृष्टार्थं
किञ्चिदधिकं कर्तव्यम् । दृष्टासंभवाददृष्टार्थताऽत्र । वासिष्ठवाधूदौ तु आधिक्ये प्रमा-
णनियममाहुतुः—सर्वेभ्यो धिष्ण्येभ्योऽधिकं चतुरङ्गुलैरच्छावाकस्य धिष्ण्यं भव-
तीति । विश्ववेदाः कविर्वैष्मार्किर्वृत्त्वानिति क्रमेणान्ताः ।

शुन्ध्यूरसीति मार्जालीयं बहिःसदसं दक्षिणार्धे वेदेः
समपामीधीयेण यथा दक्षिणेनान्तर्वेदि संचरो भवति ।

मुख्यन्ते शुद्धानि क्रियन्ते पात्राणि यत्र तन्मार्जालीयम् । मृजेरालीयञ्च, इत्युणा-
दिसूत्रेण मृजृश्च शुद्धावित्यस्माद्धातोरालीयच्प्रत्ययः । बहिःसरसं सदसो बहिर्वैहिः-
सदसम् । अत्रयथीमावसमासोऽयम् । शरदादिस्वात्समासान्तष्टच्प्रत्ययः । अन्तः-
सदसमितरानित्यस्यानुवृत्त्या मार्जालीयस्यापि सदस्येव समावेशः स्यात्तं वारयितुं
बहिःसदसमिति वचनम् । दक्षिणार्धे वेदेरिति वचनं बहिःसदसत्वेऽपि वेदेरुत्तरार्ध-
व्यावर्तयितुम् । समपामीधीयेणेत्यनेन पूर्वसूत्रोपात्तायाः प्रतिकृष्टतरताया व्यावृत्त्य-
र्थम् । नन्वेवं लाघवाद्धौतधिष्ण्यस्य मुख्यत्वाच्च तस्यैवात्र प्रतिकृष्टतरत्वव्यावृत्त्यर्थ-
ग्रहणं कर्तव्यं समं होत्रीधेयेति किमर्थममुरुमुरुमृतामीधीयमग्रहणमिति चेत् । आमी-
धीयमार्जालीययोर्दक्षसूत्रार्थेन साम्यस्यासिद्ध्यर्थं तदुपादानाद्धौतधिष्ण्ये तदसंभवात् ।
आमीधीयस्य महावेद्युत्तरप्रान्तप्राक्सूत्रमध्यमार्गस्याऽऽर्भवेन महावेदिदक्षिणप्रान्तप्राक्सू-
त्रमध्यपर्यन्तमुदक्सूत्रं दत्त्वा तत्र मार्जालीयं कार्यमित्यर्थः फलितो भवति । समपामी-

प्रीयेणेत्यत्र तृतीया तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्यामिति सूत्रेण । यथा दक्षिणेनान्तर्वेदि संचरो भवतीत्येतत्पूर्वं यपोत्तरेणान्तर्वेदि संचरो भवतीतिसूत्रवद्व्या-
रूपेयम् । बोधायनेनाऽऽग्नीध्रमण्डपस्य पञ्चारस्मित्वमुक्तं मार्जालीधमण्डपोऽपि तद्व-
दुक्तः सोऽपि संभवे कार्यः । अस्तिमानं चतुर्विंशङ्गुलप्रभृतिप्रक्रमपक्ष एव संभ-
वति नान्यदा । विंशङ्गुलपर्यन्तप्रक्रमपक्षे षट्मानमेवेति ज्ञेयम् ।

रौद्रमनीकः सर्वत्रानुषजति ।

रौद्रं रौद्रपदवन्तमनीकमनीकपदवन्तं मन्त्रभागं सर्वेषु मन्त्रेषु अन्तिममन्त्रव्यतिरे-
क्तेषु अनुषजति योजयतीत्यर्थः । स च भागो रौद्रेणानीकेन पाहि माऽग्ने विष्टहि
मा मा हिःसीरिति । इमं भागं तत्तन्मन्त्रान्तेषु योजयतीति निष्कृष्टोऽर्थः । रौद्रमनीक-
मित्यत्र मतुवर्धकोऽर्थादित्वादच्प्रत्ययः । एतेन केवलरौद्रानीकपदयोरनुपयुक्तयो-
र्व्यावृत्तिर्भवति । केवलरौद्रपदोपादान उत्तरस्याऽऽदिना पूर्वस्यान्तं विद्यादित्यनया
पारिभाषया तत्तन्मन्त्रान्तेष्ववगतेषु तदनन्तरं यस्य कस्यचिद्रौद्रपदवतो मन्त्रस्यानुषङ्गः
स्यात् । रौद्रपदवान् मन्त्रस्तु स्वशाखायां व्रजणा त्वा शपामीलनुवाकात्मक एव ।
केवलमनीकपदोपादाने यस्य कस्यचिदनीकपदवतः सैनानीकेनेत्यस्यानुषङ्गः स्यात्स च
मा मूर्तिकतु पदद्वयविशिष्टमन्त्रस्यैवानुषङ्गः स्यादित्येतदर्थम् । पदद्वयविशिष्टस्तु रौद्रेणा-
नीकेन पाहि माऽग्ने विष्टहि मा मा हिःसीरित्यथमेवैतत्प्रकरणगतश्च । अहिरसि
बुध्निय इत्यन्तिममन्त्रान्त एव पठितत्वात्तत्रैवानुषङ्ग इत्येतादृशार्थं वारयितुमनुषङ्गविधिः ।
सर्वत्रान्तिममन्त्रव्यतिरेक्तेषु मन्त्रेषु । अन्तिमे तु पठित एवास्ति । अत्र नोपस्पर्श-
नमनीकविशेषत्वादौद्रशब्दस्य । रौद्रेणानीकेनेति सर्वत्रानुषजतीत्येतावत्तर्जुमार्गेणैवा-
नुषङ्गसिद्धौ रौद्रमनीकमिति वक्तव्यं च रौद्रानीकवद्विशिष्टोऽयमनुषङ्ग इतिज्ञानाद-
स्यकत्वसिद्ध्यर्थम् । ज्ञानाभावे यत्रार्थेऽप्रायश्चित्तं दक्षिणाग्नौ होतव्यमिति ।

अत्र वेदिस्तरणमेके समामनन्ति ।

पूर्वत्र यद्वेदिस्तरणमुक्तं तत्तत्र न कर्तव्यं किं तु अत्रास्मिन्काले कर्तव्यमित्येक
आचार्या वदन्तीत्यर्थः । नचोत्तरं बर्हिष उत्तरबर्हिः स्तृणातीतिश्रुतेर्वैयर्थ्यमिमा पूर्वत्र
स्तरणं नित्यमत्र द्वितीयं स्तरणं वैकल्पिकमिति वाच्यम् । एतस्याः श्रुतेरग्नीषोमी-
यार्थबर्हिःस्तरणपरत्वेन सार्धक्यसंभवे द्वितीयापूर्वस्तरणकल्पनाया अनुचितत्वात् ।

अत्र स्तरणे विशेषमाह—

उत्तरवेदिं स्तरमुपरवान्निष्पिपाश्च न स्तृणाति ॥ २१ ॥

इति श्रिष्यकेशिसूत्रे सप्तममन्त्रे सप्तमः पटलः ।

उत्तरवेदिमित्यनन्तरमेवशाब्द उपमार्थकोऽध्याहार्यः । यथोत्तरवेदि न स्तृणाति
पूर्वत्र तद्वदत्र स्तरणे स्वरमुपरवान् विष्णिद्यानपि न स्तृणातीत्यर्थः । अन्यथा
पूर्वत्र स्तरण उत्तरवेदिस्तरणापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । उत्तरवेदेरन्यायतनत्वेन तत्स्तर-
णस्य कुत्राप्यदर्शनात्, अग्रेस्तत्र विद्यमानत्वेनासंभवाच्च ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्निमुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विषाहस्राग्निमुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनुजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुषिगतनिगूढार्थरत्नाम्नाभक्तविद्वज्जनसंताप-

श्यामिकार्यां ऋगोत्सनाख्यायां वृत्तौ सप्तमप-

श्नस्थ सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

अग्नीषोमीयस्य पशोस्तर्जं प्रक्रमयति ।

अग्निश्च सोमश्चाग्नीषोमी । अग्नीषोमौ देवता यस्य सोऽग्नीषोमीयः । तस्य पशोस्त-
न्मग्न्यन्वाधानादिकर्मकलापं प्रक्रमयति आरभत इत्यर्थः । स्वार्थे गिजयम् ।

तस्य निरूढपशुवन्धेन कल्पो व्याख्यातः ।

स्वतन्त्रः पशुनिरूढः स बध्नेते यस्मिन्कर्मणि तत्पशुवन्धार्यं कर्म तेन कर्मणा तस्या-
ग्नीषोमीयस्य पशोः कल्पः प्रकारो व्याख्यात उक्त इत्यर्थः । तत्र सर्वपशूनामेव कल्पः पशुः
प्रातर्दोहविकारः कालसामान्यात्तथाऽऽमिक्षाऽऽग्नेयैन्द्राग्नयोस्तद्विकारेषु चैतद्विकृतमग्नी-
षोमीये तद्विकारेषु चाऽऽश्वबालः प्रस्तर ऐक्षत्री तिरश्ची कार्पर्वयमयाः परिधयोऽधिकाः
पैतुद्वारवेभ्योऽमुष्मा अमुष्य वपाया भेदतः प्रेष्वामुष्यै पुरोडाशस्य प्रेष्वामुष्मा अमुष्य
हविषः प्रेष्पेति पशोर्द्वयते संप्रेष्पत्यैन्द्रे सारत्वेत्यां तद्विकारेषु च दार्शीपूर्णमासिकः
प्रचरणकल्पः प्रचरणकल्प इति पशुप्रकृतिविकृतिभावबोधकं सूत्रम् । आग्नेयैन्द्राग्नयो-
रित्यादिना पञ्चपशूनां प्रकृतिस्त्वं प्रदर्श्यते । आग्नेयैन्द्राग्न्याग्निष्टोमोन्धवसंस्थयोरेतौ
सवनीयौ पशु तयोरविकृतमन्यूनानतिरिक्तमेतत्तन्म यन्निरूढ उक्तं तयोर्थे विकृतिभूताः
पशवस्तेष्वपि तथा । अग्नीषोमीय उपवसयीयः पशुस्तद्विकारेष्वपौपवसयेषु निरूढादधि-
कमाश्वबालाधिकं तत्तु पूर्वमातिध्यायाभिष्टौ कृतं यदातिध्याया बहिस्तदुपसदां तदाग्नी-
षोमीयस्येत्यादिनाऽग्नीषोमीयार्थमेवोक्तमिति तद्विकारेष्वपि तथैव । निरूढे सवनीये
तद्विकारेषु च प्रणयने पैतुद्वया एव परिधयो न कार्पर्वयमयाः । तेषामग्नीषोमीय एव
वध्नेन प्राप्तत्वात् । प्रैवविशेषास्तु शाखान्तरेण व्यवस्थापितास्ते निरूढे न सन्तीत्युक्तं ।

मग्नैव ते तथैव शास्त्रान्तरासवनवीधेभ्यो न सन्तीत्येतद्विकृतमित्यनेनोक्तम् । ऐन्द्रे
सारस्वत्यां तद्विकारेषु च दार्शपूर्णमासिकः प्रचरणकश्च इत्यनेन वैश्रावरुणध्यापारो
पशुपुरोडाशाज्ञायोगेषु व्यावर्त्यते । तत्राग्नीषोमीयादयो निरुद्धस्यांशेन विकृततयः ।
अन्याध्वर्यवे चैते प्रकृतयो निरुद्धे विकृतिरिति । निरुद्धपशुं प्रकृत्यैव स्वशाखायाम-
ञ्जयति स्वेति प्रश्ने ह्यौत्राद्याज्ञानात्सर्वेषु नैमित्तिककाम्येषु स्वतन्त्रेषु नित्येषु च सर्वेष्वे-
तेषु पशुषु हीत्रे प्रयच्छतेषां प्रकृतिर्भवत्येव । तथाऽऽध्वर्यवे वैशेषिकं वेदिमानादिकं
चौपदेशिकमेव प्राप्यान्वेषु प्रयच्छत्तथाऽग्नीषोमीयादाध्वर्यवमतिदिष्टं प्राप्य तद्विकृतोऽ-
पि भवति । सर्वपशूनामेव कश्च इत्यनेन सर्वेषां पशुबन्धानां साज्जो विधिरैव एवेत्ये-
तावन्मात्रं प्रदर्श्यते नातिदेशोऽनेन कियते किंतु सोमाङ्गैः संकीर्णोऽग्नीषोमीयसवनो-
यानां विधिरिति तदौ निष्कृष्टो निरुद्धेऽतिदेशमाप्तो निरुद्ध एव व्याख्यातः स सर्वेषां
समानः । औपदेशिकोऽग्नीषोमीयादीनामितरेषामतिदेशिकः । ये वैशेषिका यन्त्राः
शास्त्रान्तरीया इन्द्राग्निभ्यां स्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादयो निरुद्धे श्रूयमानास्तेऽग्नीषोमी-
यादौ सौम्यप्रानापत्ययोरपि चातिदेशाद्व्याः । अत्रेत्थं व्यवस्था तन्त्रान्तर्गतेषु पशुषु
साहचर्याग्नीषोमीयादय एव प्रकृतिभूताः । तत्राप्यौपवसथ्ये कियमाणानामग्नीषोमीय
एव सुत्यायां कियमाणानामग्नेयादयस्तत्राप्यग्नेयान्द्राग्नयोस्तुत्यत्वेऽपि पशुपुरोडाशव-
र्त्मलाद्यवस्था । येषां ह्यग्नेयपुरोडाशविकाराः पशुपुरोडाशास्तेषामग्नेयः सवनोयः
प्रकृतिः । येषां तु द्विदेवत्वानां बहुदेवत्वानां वा पशुपुरोडाशाश्चतुरक्षरनामवत्त्वेनैन्द्राग्नपु-
रोडाशविकारास्तेषामैन्द्राग्न एव प्रकृतिः । येषामनेकदेवतानां चतुरक्षरनामवत्तामग्नीषोमीय
एव पुरोडाशः पशुपुरोडाशप्रकृतित्वेऽप्यग्नेयस्यैव सवनोयस्य विकाराः । आग्नेयाष्टाक-
पाठधर्माणामग्नीषोमीयैकादशकपालेषु विहितं साक्षादतिदेशमादय साहचर्याद्विकार इति-
सूत्रबोधितसाहचर्यहेतुकविकारनिर्वाहोऽत्र कार्यः । एतच्चैतस्मिन्व्यवस्थितविकल्पे द्रष्ट-
व्यम् । इन्द्रदेवत्वानां पशूनां ये पशुपुरोडाशास्तेषां तु ऐन्द्राग्नपुरोडाशवर्त्मकत्वादैन्द्राग्नः
सवनोयः प्रकृतिर्नाम्ने । अन्यत्र प्रकृतिदेवताभ्यो यथा सौम्यश्चरैन्द्रः पुरोडाश इतीति
सूत्रेण सोमेन्द्रदेवतयोः पुरोडाशयोरैकवचनप्रतिपाद्यदेवत्वत्वेऽपि आग्नेयविकारत्वाभावा-
प्रतिपादनेनाप्येतेऽग्नीषोमीयस्यैन्द्राग्नस्य वेति सूत्रेणैन्द्रस्य सौम्यस्य चाऽऽग्नेयविकाराति-
रिक्तकोट्यन्तर्गतत्वेन यद्यप्युभयविकारत्वस्येच्छया प्राप्तिर्वाशब्दस्य व्यवस्थितविक-
ल्पार्थत्वं स्वाकृत्यैन्द्रस्यैन्द्राग्नविकारत्वमेव सोमस्याग्नीषोमीयविकारत्वमेवेति तथाऽपि
सौत्यसौम्यादिप्राग्नेयविकारत्वमेव । कपालधर्मसाहचर्यात् । प्रकृतिगता देवताः
प्रकृतिदेवतास्ताम्यः प्रकृतिदेवताभ्यः । प्रकृतिगतत्वं हि देवताभ्यस्य, अग्निरैन्द्रस्य
सोमस्य च । तत्राग्नेः स्वातन्त्र्येण सहभूतत्वेन च देवतात्वं प्रकृतौ, इन्द्रस्य सोमस्य
चाग्निसहभावैवेत्यर्थं विशेषः । अन्यत्र प्रकृतिदेवताभ्यो यथा सौम्यश्चरैन्द्रः
पुरोडाश इतीत्येतिशब्दो वैमृधगुणविशिष्टेन्द्रदेवतापरिमहार्थः । अत एव प्रकृतिदेव-

ताम्य इति बहुवचनं संगच्छते । ननु इन्द्रस्य वैभवाख्यगुणविशिष्टस्यापीन्द्राभिजत्येनेन्द्रशब्देनैव तद्वह्मणं तथा च बहुत्वस्य प्रकृतावसंभवेनासंगत्यापत्तिरिति चेत् । इन्द्रमहेन्द्रवदत्रापि मेदस्य सत्त्वेन बहुत्वस्य संभवेनासंगतेरभावात् । इन्द्रस्य सोमस्य च प्रकृतिगतत्वमांशिकं तदेव प्रकृतिदेवताम्य इत्यत्र गृह्यते । यद्यप्यग्रेषु प्रकृतिगतत्वमस्ति तथाऽपि नाऽऽग्रेयस्यान्यत्र प्रकृतिदेवताम्य इत्यत्र ग्रहणम् । यथा सौम्यश्चरैन्द्रः पुरोडाश इत्युभयोरेव ग्रहणात्सोमदेवत्वपशुविषय आग्नेयधर्माणामप्राप्तेः साधितत्वेन सामान्यत्वात्तदपेक्षयाऽऽश्रूयतस्येन्द्रस्य विशेषत्वेनेन्द्राग्रधर्माणां प्रापणे प्रवृत्तत्वेन अक्षरनामकत्वेन चाऽऽश्वमेधिकसोमेन्द्रपशूनामैन्द्राग्रधर्मा एव, ये कल्पन्तरे विहिता ऐन्द्राः पशवस्ते षोडशिसंस्थासंबन्धिसप्तनीयस्येन्द्रस्य पशोर्विकाराः, ये सरस्वदेवताकान्त आग्नेयपशोरेव विकाराः । प्रातिपादिकसाम्यात्सरस्वतीविकारत्वं केचिदिच्छन्ति । ये त्वग्ये सरस्वतीदेवत्या ये च स्त्रीदेवतास्ते स्त्रीदेवतासाम्येनातिरात्रसंस्थासंबन्धिसप्तनीयायाः सरस्वत्या मेघ्या एव विकारा मैत्रावरुणीसौर्याद्यनूवन्ध्या विना । संप्रैषश्च भवसीतिवक्ष्यमाणानूवन्ध्याप्रकरणस्यात्सूत्राद्धिज्ञेन साजात्यमत्र न भवतीति स्थापितत्वात् । अन्यत्र तु भवत्येवेति व्यवस्था । तस्मादग्नीषोमीयादयः पञ्चापि सोमतन्त्रान्तर्गतानां व्यवस्थिताः प्रकृतयः सोमतन्त्रवहिर्भूतानां तु निरूढ ऐन्द्राग्र इति पञ्चापि पशवः प्रत्यक्षधर्माणो हौत्रेण निरूढस्य विकृतयः । इतर आध्वर्यवेण वैशेषिकेण च हौत्रमतिदेशात्समानमेव प्राप्तपि शास्त्रान्तरदिन्द्रे सारस्वत्यां च यथापुरोडाशाङ्गयागविषयकमैत्रावरुणगव्यापारप्रतिनन्वेनैव व्यवस्थापितम् । औपवसत्तवे क्रियमाणानां सुत्यायां क्रियमाणानां चापि पशवः प्रकृतिभूता यथाययमिति मतमैच्छिकविकल्पापिप्रायं ब्रह्मव्यमित्यस्तु प्राप्तजिको विचारः । इदानीं प्रकृतमुच्यते तस्य निरूढपशुवन्धेन कल्पो व्याख्यात इति सूत्रं हौत्रेण सर्वपशुप्रकृतित्वं निरूढस्यैवेत्यभिप्रायेणैव भगवताऽऽचार्येण प्रणीतमिति द्रष्टव्यम् ।

षड्ढोता पश्चिष्टिश्चाङ्गभूते न विद्येते ।

येऽन्तस्तन्त्रवर्तिनोऽङ्गपशवः समानदेशकालाग्रयश्चाग्नीषोमीयाद्यनूवन्ध्यान्ता अङ्गिनश्च तेषु षड्ढोता न भवति आरम्भार्थत्वात् । प्रधानारम्भेणैव तदारम्भसिद्धेश्च । तथा पश्चिष्टिरेव देवतारूपान्तरारम्भस्य दीक्षणीययैव सिद्धेन भवति । ये तु बह्विस्तन्त्रवर्तिनो भिन्नेदेशकालाग्रयश्च वायव्यपशुपञ्चपशुसौत्रामणीपश्चादयश्च तेषां सत्यपि कथंचिदङ्गभावे भवत एव षड्ढोतपश्चिष्टौ । ननु षड्ढोता पश्चिष्टिश्च न विद्येते इत्येतावदेव वक्तव्यं प्रकरणादेवैतस्याङ्गभूतस्य पशोर्लभात् । अतोऽङ्गभूत इत्येतस्य शब्दस्योपादानं नैव कर्तव्यमिति चेत्सत्यम् । अङ्गभूत इत्येतस्य हेतुपदत्वप्रदर्शनार्थमुपादानस्याऽऽ-

वश्यकत्वात् । यतोऽङ्गभूतः पशुरतः षड्दोतृपश्चिष्टचोर्निषेधो नतु केवलाग्नीषोमीयप्र-
युक्तोऽयं निषेध इति । तेन सवनीयादिषु पशुष्वपि षड्दोतृपश्चिष्टवमानः सिध्यति ।
एकवचनं चोपपन्नं भवति । जात्यभिप्रायं वैकवचनम् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—षड्दोता
पश्चिष्टिश्चाङ्गभूतेषु न निषेधे इति ।

अग्नीनन्वाधायाऽऽतिथ्यापरिधीनिधम उपसंनहति ।

आग्न्यन्वाधानवचनं सूत्रान्तरोक्ताग्न्यन्वाधानप्रतिषेधनिराकरणार्थम् । अग्नीनन्वाधा-
येति रूपप्रत्ययोऽग्नीषोमीयस्य पशोस्त्वर्गं प्रक्रमयति ह्यलशाखाभातिध्यावर्हिष्युपसंनह-
तीति भरद्वाजेन सांनध्यविकारत्वाच्छाखाहरणमुक्तं तन्मा भूदित्येतदर्थम् । द्रव्यव्यं हि
शाखया शोधनीयं न सार्धं कर्मण्यविद्यमाने सहधर्मद्रव्यं निवर्तते इत्युक्तत्वादिति भावः ।
आतिध्यावर्हिष एवाग्नीषोमीयकार्यकारित्वस्योक्तत्वावर्धद्वाहिराहरणं निवर्तते । उत्क-
रार्थं बर्हिस्तु मृत्यादिवत् एवाऽऽहरणीयम् । प्रस्तरमेवाऽऽहरति बर्हिषः करोनेति-
वक्ष्यमाणसूत्रगतैवकारव्यवच्छेद्यं वेद्यर्थबर्हिरेव । अग्न्यान्वाधेया अग्नय औत्तरवेदिकशा-
खामुखीयदक्षिणाग्नयः सम्भावसद्व्यपक्षे तावप्यन्वाधेयौ । प्राजहितस्य नैवान्वाधानं किंतु
शालामुखीयस्यैव । एषोऽत्राऽऽहवनीयो यतः प्रणीयते स गार्हपत्य इति पशुसूत्रेण
प्रकृताहवनीयस्यैव गार्हपत्यत्वोक्त्या पुराणगार्हपत्यस्य निवृत्तेरुक्तत्वात् । अत्रेति
शब्देन तस्मिन्नेव कर्मणि स गार्हपत्यो न तदन्तःपतिताग्निहोत्रहोमे । शालामुखीयं
गार्हपत्यकर्मभ्योऽन्ववस्यन्ति तस्मिन्गार्हपत्यकर्मणि क्रियन्त इति वक्ष्यमाणसूत्रेऽप्य-
त्रेति शब्दो योज्यः । अन्यथा कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीति विहितेऽग्नि-
होत्रहोमेऽपि ज्योतिष्टोमाद्वादशाहं द्वादशाहाङ्गनामयने गवामयनात्कुण्डपायिनामय-
नमित्येवंरूपचोदकपरम्परया प्राप्ते शालामुखीय एव श्रवणं स्यात् । यद्यपि दक्षि-
होमेऽस्मिन्स्वतश्चोदकाच्छालामुखीयस्य प्राप्त्यभावस्तथाऽपि कुण्डपायिनामयने शाला-
मुखीयस्य चोदकात्प्राप्त्या तदङ्गभूतर्निहोमहविःश्रपणेऽप्यस्ति तत्प्राप्तिरिति द्रष्टव्यम् ।
अतोऽत्रेत्येवमवश्यं वक्तव्यम् । तथा चात्रेति शब्देन कुण्डपायिनामयनान्तर्गते नामा-
तिदेशप्राप्तभुरूपगार्हपत्यश्रपणवत्कर्मण्यग्निहोत्रेति । तथा च द्वादशाध्याये प्रथमे
पादेऽमुमर्थमाह श्रवणं चाग्निहोत्रस्य शालामुखीये न स्वात्प्राजहितस्य विद्यमानत्वादि-
त्यनेन सूत्रेण । नामप्राप्तेन प्राजहितेनान्यार्थस्य शालामुखीयस्य बाधो युक्त इति भावः ।
सूत्रार्थस्तु स्पष्ट एव । यद्यपि नाम्नः प्राप्त्यर्थं साप्तमिकन्यायेनैव सिद्धं तथाऽपि
प्रसङ्गनिराकरणार्थं सूत्रमिदमिति द्रष्टव्यम् । नचैषोऽत्राऽऽहवनीयो यतः प्रणीयते स
गार्हपत्य इति सामान्यसूत्रं शालामुखीयं गार्हपत्यकर्मभ्योऽन्ववस्यन्ति तस्मिन्गार्हपत्य-
कर्मणि क्रियन्त इति विशेषसूत्रेण बाध्यते, एवं च शालामुखीयप्राजहितदक्षिणाग्नीनामे-
वान्वाधानमत्रेति वाच्यम् । एषोऽत्राऽऽहवनीयो यतः प्रणीयते स गार्हपत्य इति सूत्रस्थे-
नात्रेति शब्देन पाशुककर्मण्येव प्रवृत्तेरुक्त्या सौमिककर्मण्येतत्स्थापासौ तथापि प्राप्त्यर्थ-

मेतत्सूत्रप्रणयनस्योऽऽवश्यकत्वेन समानविषयत्वाभावेन बाध्यनाशकभावस्यैवासेभवात् । एषोऽत्राऽऽहवनीयो यतः प्रणीयते स गार्हपत्य इत्येतस्य सूत्रस्य विषयः पाशुकं कर्म शास्त्रामुखीयं गार्हपत्यकर्मभ्योऽन्ववस्यन्ति तस्मिन्गार्हपत्यकर्माणि क्रियन्त इत्येतस्य सूत्रस्य विषयः सौमिकं कर्म । एवं च विषयभेदाद्बाध्यनाशकभावो नाप्राप्तिः । अथवा यशुसूत्रविषयस्य हेतुपरताप्रदर्शनार्थं शास्त्रामुखीयं गार्हपत्यकर्मभ्योऽन्ववस्यन्ति तस्मिन्गार्हपत्यकर्माणि क्रियन्त इति सूत्रं यतः शास्त्रामुखीयं गार्हपत्यकर्मार्थमन्ववस्यन्ति विनियोजयन्ति श्रुतयः पाशुके कर्मणि अतस्तदग्निसाध्यत्वात्तस्मिन्नेव सौमिकान्त्यपि गार्हपत्यकर्माणि क्रियन्त इति । इधम इति सिद्धयन्निर्देशादिध्माहरणस्यात्र कर्तव्यता गम्यते । आतिथ्यान्वहिःसंनहनं तु इधमाहरणोत्तरं कर्तव्यं न तु प्रकृतिप्राप्तस्थाने स्यवा तद्वाधात् । अथवाऽऽदानसमय एव बर्हिःसंनहनम् । अथवा परिधीनित्यनन्तरमपिशब्दोऽध्याहार्यः । तेन बर्हिःसंनहनमपि प्राकृतस्थान एव सिध्यति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—आतिथ्यान्वहस्तूष्णीमुपसंनह्यति तांश्च परिधीन्पाशुक इधम इति । अत्रापि तूष्णीमुपसंनह्यतीत्यनुवर्तते । द्वादशाध्याये प्रथमपादे जैमिनिरपि संनहनहरणे तथेति चेत्, नान्यार्थत्वादिति सूत्राभ्यामाह । संनहनं च हरणं चानयोः समाहारः संनहनहरणं तस्मिन्संनहनहरणे । देशपृथक्त्वान्मन्त्रोऽभ्यावर्तत इति पूर्वसूत्रोक्ता मन्त्रावृत्तिस्तथाशब्देनानुकुण्यते । मेत्यनेनाऽऽवृत्तिः खण्ड्यते । विहारदेशप्रापणं मुख्यं संनहनहरणयोः कार्यं तदतिरिक्तं कार्यमन्यशब्देनोच्यते । तच्च वेदिप्रापणात्मकं तदर्थत्वादित्यर्थः । यदि वेदिप्रापणार्थताऽपि स्यात्तदा प्रकृतावेव गार्हपत्याहवनीयं प्रति नीयमानेऽपि मन्त्रः प्रयुक्तः स्यात् । एवं संनहनेऽपि देवाद्यग्न्यधौचित्ये प्रसक्ते पुनस्तूष्णीं क्रियमाणे । नच विहारदेशप्रापणार्थतेवैतयोरित्यत्र किं विनिगमकमिति वाच्यम् । प्रथमोपस्थितेरेव विनिगमकत्वाच्चाववात् । तदयं निर्गलितोऽर्थो जैमिनि-सूत्रस्य देशपृथक्त्वान्मन्त्रोऽभ्यावर्तत इति सूत्रोक्तरीत्याऽत्रापि मन्त्रावृत्तौ प्राप्तायां लूनस्य बर्हिषो विहारदेशप्रापणार्थं यत्संनहनं हरणं च तदर्थो हि संनहनहरणौ मन्त्रौ प्रकृते तयात्वाभावाज्ज मन्त्राविति । अत एव संभरणमन्त्रोऽपि न तेन परिधीनां सामिधेन्यर्थकाष्टसंभरणोत्तरं तूष्णीं पृथगेव संभरणम् । अतः संभरणमन्त्रे अग्निरीधीनिति लुप्यते । विश्रुतिषोऽहः संचरा इति संनामश्च । उपवेशवृष्टिशब्दविश्रुत्या संचरानित्येव वा । उपसंनह्यतीत्यत्रोपशब्दादिध्वसमिधामुपपेद परिधीनां संनहनम् । अत्र तूष्णीं क्लृप्तशब्दां छित्त्वाऽऽनयन्ति । केचित्तु बर्हिधर्मगैव तूष्णीमातयन्ति ।

अग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रक्षालयोलपराजीन् स्तीर्त्वा

यथार्थं पाशुकानि पात्राणि मयुनक्ति ।

अत्राग्नयो वे साक्षादन्वाहितस्त एव । ते चोत्तरवेदिकशालामुखीयदक्षिणाग्नयः । सम्भावसध्यपक्षे तावपि । आग्नीध्रस्य साक्षादन्वाधानाभावाज्ज परित्तरणम् । अग्नीन्प-

रितीयेत्यादि स्तीर्येत्यन्तं कृतव्याख्यानम् । अत्र वेदकरणावयवनिवेदं ज्ञातं भवति
महावेदिकरणार्थं कृतो यो वेदः ॥ एवाऽऽवष्टपाङ्गवतीति । अवष्टुपे तु वेदकरणवि-
धानात्पृथगेव वेदः । यद्यर्थं यथाप्रयोजनम् । इदं वचनमतिदेशमासौषधपात्राणां प्रयो-
गनाभाव इति वक्तुम् । पाशुकानीति वचनं पशुसंनन्विनां स्वधितिवसाहोपहवनीय-
यूपशकलारणीमुखर्षशकलानां प्रयोगार्थम् । ननु पाशुकानीति नैव वक्तव्यं प्रकरणा-
देव तस्मिन्नेति चेन्न । तस्याऽऽवस्तम्बोक्तप्रचरणीप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात् । नच सुत्याया-
मेव तत्प्रयोगविधानादन्वार्थसिद्धौ पाशुकानीति वचनं व्यर्थमेवेति वाच्यम् । सुत्यायां
प्रथमं तत्प्रयोगविधानेन पूर्वत्र प्रचरणी* मन्त्र* सप्तमीं प्रयुनक्तीत्यापस्तम्बोक्तरीत्या
मुत्तमप्रयोगापत्तौ तद्विवृत्यर्थत्वेन सार्धक्यसंभवात् । सोमपात्रैर्न प्रसङ्गसिद्धिरित्यपि
पाशुकानीत्यनेन प्रदर्शितं भवति । तथा च द्वादशाध्याये प्रथमपादे जैमिनिः—पात्रेषु च
प्रसङ्गः स्याद्वोमार्थत्वात्, न्याय्यानि वाऽप्रयुक्तत्वादप्रयुक्तैः प्रसङ्गः स्यात्, अस्ति
शब्दसंस्पर्श इति । पूर्वाधिकरणे यथा महावेद्या प्राकृतवेदिप्रसङ्गस्तथा पात्रेष्वपि
जुह्वादिपात्रेष्वपि प्रसङ्गः स्यात्, होमार्थत्वात्तेषामपि होमार्थत्वात् । होमार्थैः सौमिकै-
रेवैष्टिकजुह्वादिसाधकहोमादिकार्यसिद्धेरिति भावः । अयं पूर्वसूत्रार्थः । उत्तरसूत्रार्थस्तु
न्यायो होमादिरूपं कार्यं तस्मादनपेतानि न्याय्यानि जुह्वादीनि । धर्मव्यवर्धन्यायादन-
येत इति सूत्राद्यतत्पर्यः । वाशब्दः पूर्ववक्ष्यव्यावर्तकः । जुह्वादीन्धेव सोमव्यतिरिक्त-
द्रव्यहोमकारिणि ननु यमसैः प्रसङ्गसिद्धिरिति । कुतः । अप्रयुक्तत्वात् । वेदिर्हि
प्रयुक्ता पात्राणि त्वप्रयुक्तानि । अङ्गे प्रयुक्ते तदुपार्यं न प्राकृतस्य पुनः प्रयोगः । येन
रूपेणैव प्राकृतपदार्थस्याङ्गत्वं तेनैव तद्व्युत्पत्त्याङ्गप्रयुक्तौ सत्यां तत्र गुणहानावपि प्रसङ्गो
युक्तः । भवति च वेद्यां हवींष्पासादपत्तीति वेदिस्त्वेनैव प्राकृतवेदेरङ्गत्वेन वेदिउत्पत्त्याङ्ग-
प्रयुक्तौ सत्यां तत्र गुणहानावप्यासादने प्रसङ्गो युक्तः । इह तु नाङ्गप्रयुक्तिर्जुह्वादीनां
यमससाधारणपात्रत्वेन नाङ्गत्वं येनाङ्गप्रयुक्तिः स्यात् । किं तु जुह्वादिनां जुह्वा
जुहोतीति वचनात् । ततश्च जुहरूपस्याङ्गस्यैवाप्रयुक्तत्वात्पुनरनुष्ठेयानां जुह्वादिभि-
रङ्गैरनुष्ठानाय प्राकृतपात्रप्रयुक्तिरिति । तथा च निर्गलितोऽयमर्थः—न्यायशब्देन
प्रकृतकार्यमुच्यते । प्रकृतकार्यं होमादिकार्यं तेभ्योऽनपेतानि साधकशास्त्रं विना तेभ्यो
न वियुक्तानि एतादृशानि जुह्वादीनि तेष्वेव सोमाङ्गीष्टिककर्मसु न तु साधारणधर्मेण
पात्रत्वरूपेणैव प्रयुक्तौ जुह्वादीनां कथं तत्प्रयुक्तैर्ग्रहचमसादिभिः प्रसङ्गसिद्धिर्भवति ।
जुह्वादीनि तु जुह्वादिविशेषधर्मेणैव प्रयुक्तानि न तु पात्रत्वधर्मेण प्रयुक्तानि । अतो न
प्रसङ्गसिद्धिरिति । इति द्वितीयसूत्रार्थः । तृतीयसूत्रार्थस्तु—शब्दस्य जुह्वादिशब्दस्य सम्ब-
न्ध*पात्राणीतिवचनं स्पष्टादिसाधारणपात्रसंग्रहार्थम् । अन्यथा प्रचरणीव्यावृत्त्यर्थं

पाशुकम्बनस्याऽऽवश्यकत्वे स्वधिसादीनामेवासाधारणत्वेन पाशुकत्वात्तेषामेव प्रयोगः
इति शङ्का स्यात्तां वारयितुं नात्राणीतिवचनम् ।

यस्मादाज्यग्रहणात्तत्कृत्वा प्रतिहृत्य

गार्हपत्ये पाशुकान्याज्यानि गृह्णाति ।

अहुपभृतोऽश्वतुर्महीते गृहीत्वा तृतीयमाज्यस्य दधन्यानीयेत्यादिना पशुकम्बोक्तेन
प्रकारेणेत्यर्थः । गार्हपत्य इति सप्तम्यन्तेनैव प्रतिहृत्येत्यस्यान्वयः । प्रतिहरणे प्रती-
चीनं हरणम् । गार्हपत्य इति सप्तमसप्तमी । गार्हपत्यसप्तम्यपदेशे प्रतीचीनं इत्या-
तत्रैव पाशुकान्याज्यानि गृह्णातीत्यर्थः । प्रतिहृत्येत्यत्रान्तर्भावितो गिज्जदृष्टव्यः ।
अन्वया गार्हपत्ये पाशुकान्याज्यानि गृह्णातीत्यनेनैवार्थात्प्रतीचीनहरणे सिद्धे प्रति-
हृत्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । प्रोक्तप्रासादनमातिशयानर्हिषा यावान्प्रदेश आसी-
त्ते तावत् प्रदेशस्य पश्चार्धे चितृतीयदेशे भवति । अत्र प्रचरण्याः पात्रप्रयोगकाले
प्रयोगो नैव भवति । सुत्यायामेव तद्विधानात् । प्रचरण्यमाज्यग्रहणकाले प्रथमं न
ग्रहणं तस्यापि सुत्यायामेव विहितत्वात् । अन्तेऽपि च न वैतर्जनहोमकाल एव तस्य
विहितत्वात् ।

एवा वन्दस्वेत्युपस्ये ब्रह्मा राजानं कुरुते ।

अपोऽहृत्वाऽऽज्यस्थालीमित्यन्तेऽध्वर्युणा कृते । उपस्यः पादविन्यासविशेषरूपास-
नविशेषः । तस्मिन्ब्राह्मणं सोमं कुरुते स्थापयतीत्यर्थः । ब्रह्मत्वसूत्रेणैव सेस्यति
सत्यत्र पुनर्वचनं प्रयोगकमज्ञानार्थमुपस्ये राज्ञः स्थापनादनन्तरमेवाऽऽदानं प्रावादीनां
न तत्पूर्वमिति । अत्र मन्त्रवचनं मन्त्रावचनात्पक्षे तूष्णींत्वमपि स्यात्तद्व्यावर्तयितुम् ।
अब्रह्मेति पदच्छेदो वाऽत्र । ब्रह्मव्यतिरिक्तो यः कश्चनर्षिकतद्गणस्थोऽन्यो ऋषस्ये
राजानं कुरुत इत्यर्थः । इदं च ब्रह्मत्वसूत्रे वक्ष्यमाणेन विधिना विकल्पते । ब्रह्मोपस्ये
राजानं कुरुते ब्रह्मव्यतिरिक्तो यः कश्चनर्षिकेति । अस्मिन्व्याख्यानेऽपि मन्त्रवचनं
ब्रह्मव्यतिरिक्तस्विकर्षमपोक्षितमेव । अन्वया तूष्णींत्वतादवस्थापरोः ।

आददते ग्राण्यो वायस्यानि द्रोणकलशं चमसाना-

तिथ्यावाहिरिधमाज्यान्पभीषोमीयं चानुनयन्ति ।

आददत इत्यनन्तरं परिकर्मण इति शेषः । कर्तृसमुदायापेक्षमत्र बहुवचनम् ।
प्रावादीधमान्तानां रज्ज्वा बहुधा तथा वहनेनाप्यनुनयनं संभवति । अत आदानवि-
धिरिति चेत् । तस्य प्रावादिचमसान्तानां भङ्गेनैव निवृत्तत्वात् । अर्थादेवाऽऽदानविधौ
सिद्धे वचनं व्यर्थमिति चेत्सत्यम् । तस्य ब्रह्मकर्तृकाद्वाज्ञ उपस्ये स्थापनादनन्तरमेवाऽऽ-
दानं यथा स्थापनं पूर्वमपीच्छया कदाचिदपीत्येतादृशार्थापनार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् ।
प्रावाणः प्रसिद्धाः । वायस्यानि ऊर्ध्वपात्राणि । त्र्योणाकारः कलशो द्रोणकलशः । स

च चतुरङ्गलब्धः परिमण्डलश्चतुरश्रो वाऽर्थसिद्धेपरिमाणोऽर्थसिद्धिविद्योऽङ्ग । अत एव
सूत्रकृता चतुरश्रपरिमण्डलान्यतराकारता द्रोणचितेरप्युक्ता । तेषां यान्यनादिष्टवृत्ताणि
विकङ्कतस्य तानीति वक्ष्यमाणवचनाद्वैकङ्कतः । अभावे वारणव्यतिरिक्तयज्ञियवृत्तयः ।
अहोमार्थानि तु वारणस्येति सूत्रेणाहोमार्थपात्र एव वारणवृत्तजस्योक्त्या द्रोणकलशे
होमार्थत्वस्यापि सत्त्वेनापार्थिवारणवृत्तनिषेधस्यैव प्रवृत्तेः । मार्तिकस्तु कलशो न भवति ।
नहि मृन्मयमाहुतिमानश इति श्रुत्या निषेधात् । धर्मस्तु वाचनिकं मृन्मयस्य धर्मस्य
होमसाधनत्वम् । यमसा वक्ष्यमाणलक्षणाः । आवादीनि पूर्वोपयुक्तानि प्रोक्षितान्येव ।
आतिथ्यान्निस्तुष्णानिव सप्रस्तरं संनद्धम् । इध्मः सातिथ्यापरिधिकः संनद्धः ।
आज्यानि क्षुण्णानि स्थाळीगते च । स्थातस्थाळीगते वृषदाज्ये च । अग्नीषोमीयमग्नी-
षोमदेवत्वमुपकल्प्य पशुं येन कर्मगृहीतेन राज्ञ आतिथ्यं कृते यजमानेन तम् ।
यकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन स्तुवसोमस्थाळीपूतभृदाध्वनोयपरिश्रवैकधनाकलशपणे-
जनीकलशवसतीवरीकलशदशापवित्रोदचनादीन्याददत्ते परिकर्मिणः । प्रायश्चित्तपशु-
सत्त्वे तौ च । अनुनयन्तीत्यत्र पूर्वोक्तानि आवादीन्येव संक्ष्यन्ते । अग्निं सोमं पानु-
पश्चाद्भागमेतानि नयन्ति प्रापयन्ति परिकर्मिण इत्यर्थः । आतिथ्यान्निष्ठ इध्मस्य
चोपसादितत्वेऽपि अत्रानुनयनवचनापुनर्ग्रहणं यावत् ।

उत्पत्तीमानयन्त्यन्वनाशसि प्रवर्तयन्ति ।

पानीमुशानयन्तीत्यन्वयः । श्रुतिरेवेयमनूयत उत्पत्तीमानयन्तीति । अत एव व्यवहि-
तामेति सूत्रेण विहितमुपसर्गपात्रोर्मध्ये पदान्तरव्यवधानं न विरुध्यते । बहुवचनं
परिकर्मभिप्रायम् । ते च बहुवचनाभिप्रभृतयः । एतच्चाऽऽनयनं पञ्चैशाखातः
शालामुखीयं प्रति । बहुभिरानयनमदृष्टार्थम् । अनांस्त्यनुप्रवर्तयन्तीत्यन्वयः । प्रवर्तनं
नयनम् । इयमपि श्रुतिरेवानुयते । पदान्तरव्यवधानाविरोधोऽत्रापि पूर्ववद्वृष्ट्यः ।
लौकिकान्यजानांसि । बहुवचनाभिप्रभृतानि । अनःप्रवर्तका बहुवचनारप्रत्ययस्त्रिप्रभृतयः ।
अनुशब्दास्वश्वादनसं प्रवर्तनम् । एतानि शालामुखीय उत्तरवेदिसमीपे वा स्थाप्यन्ते
यथोपयोगम् । अनसायभावे परिकर्मिणो हविर्भावि बहेयुः । तच्च महावेदिमुत्तरेणाऽऽ-
ग्नीध्रमण्डपपूर्वावधिपर्यन्तमेव । बहुवचनापरिकर्मिण ऋत्विजो वैक नयन्ति । एतेन
नयनार्थं यदीर्घयोगजनं नेति सूचितं भवति । वक्ष्यमाणकर्मोपयोगिसामग्रीसहितानि
शकटानि प्रवर्तयन्ति । याकदेवास्थास्त्रि तेन सह सुवर्गं लोकमेतीति सिङ्गात् । अन्व-
नाशसि प्रवर्तयन्ति यदस्यात्र शकं भवति पूर्वं तेनाग्निमन्वनस्यन्तीतिषौचाभ्यनसूत्राच्च ।
शकं यज्ञाद्युधे यज्ञपात्राणीति यावत् । अनसं प्रवर्तनं यायावरविषयमित्यापस्तम्बः ।
तैत्तिरीयस्मृते शालीनस्य निर्मन्थ्य एवेति गम्यते ।

पशुमुदानयनप्रकारमाह—

मेतु ब्रह्मणस्पत्नीति नेष्टा पत्नीमुदानयति ।

परिकर्मिभिः साकं नेष्टाऽपि पत्नीमुत्पाप्याऽऽनयति वैसर्जनहोमार्थं शालामुखीयं प्रति प्रेतु ब्रह्मणस्पत्नीति मन्त्रेणेत्यर्थः । उत्पाप्येत्यमर्थ उच्छब्दशङ्क्यते । उत्पाप्येत्यनेन यदि तिष्ठन्ती तदा तामुपवेश्योत्पाप्यैवाऽऽनेया नतु तादृशपेवाऽऽनेयेति नोपपत्तेः । निपाता अनेकार्थका इति शाखात् । उच्छब्दः शनैरित्यर्थे वा । वर्णेन सीदति इति मन्त्रान्तः ।

अथाहपनुकाभिनीत्यानीयमाना जपति ।

आनीयमाना नेष्टा परिकर्मिभिश्च । पत्नीविशेषणमेतत् । विशा इहेति मन्त्रान्तः ।

सुप्रजसस्त्वा वयमित्यपरेण शालामुखीय-

सुप्रविश्य दार्शपौर्णमासिकान्मन्त्राञ्जपति ।

शालामुखीयस्यापरमाणे समीप एवोपविश्य दर्शपूर्णमासयोर्भवा दार्शपौर्णमासिका-
स्तान्मन्त्रान्मे गृहपत इत्यादीञ्जपति । पत्नीत्यनुवर्तते । अध्यात्मादेष्टुं निष्यत इत्यनेन उक्तं ।
अनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । नपत्नीत्यनेनोपस्थानादीञ्जित्यर्थे तत्स्थाने जपोऽनेन
विधीयते । सुप्रमत्तस्य मम पुत्रा इत्यनयोस्तु स्वभावतो जप एव ।

शालामुखीयं गार्हपत्यकर्मभ्योऽन्वद-

स्पन्ति तस्मिन्गार्हपत्यकर्माणि क्रियन्ते ।

शालाया मुखं शालामुखं प्राग्भेदस्य पूर्वो भागः । तत्र यवः शालामुखीयो गृह-
पतिर्यजमानस्तेन संयुक्तोऽग्निर्गार्हपत्यः । गृहपतिसंयुक्तत्वं तदुत्पादितत्वेन । अतिप्रस-
न्नपरिहारार्थं कावेरि स्वीकर्तव्या । गार्हपत्यस्य कर्माणि गार्हपत्यकर्माणि तेभ्यो
गार्हपत्यकर्मभ्यो गार्हपत्यकर्मार्थमन्त्रवत्यन्ति श्रुतयो यतः । अतो यानि गार्हपत्यक-
र्माणि सर्वाणि तानि तस्मिन्शालामुखीये क्रियन्त इत्यर्थः । प्रथमतः प्राग्भेदशरूपाया
एव शालायाः सिद्धत्वात्तन्मुखमवस्थाय प्राकृताहवनीयस्यैव शालामुखीयत्वम् । कृत्स्नायाः
शालाया असिद्धत्वात्तन्मुखमवस्थायपि औत्तरवेदिकस्य ■ शालामुखीयत्वम् ।
यद्यौत्तरवेदिकस्य शालामुखीयत्वं स्यात्तदा प्राञ्चो गच्छन्तीत्येतद्विरुध्यते । तस्मात्प्राकृ-
ताहवनीय एव शालामुखीयत्वम् । अत एव हावेर्वातप्रणयने युज्यते मन इत्याहुरस्यवि-
करणीभूतस्याग्नेरौत्तरवेदिकशब्देनैव ग्रहणं कृतं नतु शालामुखीयशब्देन । अपवाऽप-
मर्थः—शालामुखीयं शालामुखीयसंज्ञकं प्राकृताहवनीयं गार्हपत्यकर्मार्थमन्त्रवत्यन्ति
कल्पयन्ति कर्तार इति शेष इति । द्विविधोऽत्र नियमः—शालामुखीयमेव गार्हपत्य-
कर्मभ्योऽन्ववत्यन्ति नतु पुराणगार्हपत्यमिति, उत्तरनियमेनाऽऽहवनीयकर्माणि व्याप-

स्वन्ते, आहवनीयस्येऽपि शालामुखीयं गार्हपत्यकर्मस्य एवान्वयस्यन्ति नत्वाहवनीय-
 कर्मस्योऽप्येति । गार्हपत्यकर्माणि सौमिकान्यत्र विवक्षितानि नतु पाशुकानि । तेषु तु
 एषोऽप्राऽऽहवनीयो यतः प्रणीयते स गार्हपत्य इत्येतत्सूत्रादेव सिद्धेः । नन्वेव-
 मेषोऽप्राऽऽहवनीयो यतः प्रणीयते स गार्हपत्य इत्येतत्सूत्रादेव सूत्रादपि सिध्यति
 किमर्थमिदं वचनमिति चेत्तत्त्वम् । एषोऽप्राऽऽहवनीय इत्यत्रत्येनाश्रयेति शब्देन पाशु-
 ककर्मस्वेवेत्यस्य प्राप्तत्वेन तदितरथाप्राप्तौ तत्रापि प्राप्त्यर्थमेतत्सूत्रप्रणयनस्याऽऽवश्यक-
 र्त्वात् । सौमिकेषु अग्निप्रणयनोत्तरं द्विविधगार्हपत्योपस्थितौ कस्मिन्गार्हपत्यकर्म कर्त-
 व्यमित्याशङ्कायां शालामुखीयस्यैव गार्हपत्यकर्मसंनन्दित्वं नियम्यते । गार्हपत्यसं-
 न्धानि सौमिकानि कर्माणि अग्नीधोमप्रणयनमारभ्यैव प्रवर्तन्तेऽतोऽत्र परिभाषाकरणम् ।
 नन्वेवं तत्र तत्र गार्हपत्यशब्द एव प्रयोक्तव्यः, परिभाषयैव शालामुखीयस्य प्राप्तिर्भ-
 विष्यति, शालामुखीयस्य गार्हपत्यत्वमौत्तरवेदिकस्याऽऽहवनीयत्वं व्यावर्तयितुमेवोद-
 यनीयायां प्रामाण्यग्रहणम् । एवं चोदयनीयाविषयकातिप्रसङ्गवारणे सिद्धे किमर्थं
 कश्चित्कञ्चिच्छालामुखीयपदोपादानं कियत् इति चेन्न । सर्वेषामितउत्तरभाषिकर्मणां
 सौमिकत्वाविशेषेऽपि कर्मविशेषपरत्वमेव परिभाषाया ज्ञापयितुं तदावश्यकत्वेन तत्र
 तत्र शालामुखीयपदोपादानस्य प्रयोजनतत्त्वात् । तथा हि शालामुखीयं गार्हपत्यकर्म-
 स्योऽन्वयस्यन्ति तस्मिन्गार्हपत्यकर्माणि क्रियन्त इति परिभाषया यागसंबन्धान्तेव
 कर्माणि गृह्यन्ते । अत एव सवनीयपुरोडाशप्रयुक्तयागासादनादीनां सवनीयपुरोडाश-
 यागसंबन्धत्वादेव शालामुखीयप्राप्तेर्न कस्याप्यग्नेः श्रवणम् । अत एवोदयनीयायां
 प्रामाण्यग्रहणम् । यागव्यतिरिक्तेषु यागसंबन्धेषु वैसर्जनहोमादिषु गार्हपत्ये जुहोती-
 र्येवमुच्यमाने गार्हपत्ये जुहोतीति तत्र तत्र प्रत्यक्षस्तुतौ श्रूयमाणत्वेन प्राकृतगार्हपत्य-
 परितेव स्यात्तां वारयितुं शालामुखीयवचनमावश्यकं, प्रत्यक्षशालामुखीयपदश्रवणस्य
 यत्राभावः सवनीययागप्रयुक्तयागप्रयोगनिर्वापादौ तत्र परिभाषायाश्चरितार्थता । याग-
 भिन्नेषु यागसंबन्धेषु वैसर्जनादिषु शालामुखीयग्रहणं प्रामाण्ये गार्हपत्यात्पत्नीत्यत्र
 प्राप्तिरिति एव गार्हपत्य इति परिसंख्यातुम् । नन्विदमेषोऽप्राऽऽहवनीयो यतः प्रणी-
 यते स गार्हपत्य इत्यनेनैव सिध्यतीति चेन्न । एतत्सूत्रस्य तत्रत्येनाश्रयेतिशब्देन पाशु-
 कमात्रपरतायाः प्रदर्शनेन सवनीयपुरोडाशयागस्य पाशुकत्वाभावेन परिभाषाया
 अप्राप्तौ तत्प्राप्त्यर्थं शालामुखीयं गार्हपत्यकर्मस्योऽन्वयस्यन्ति तस्मिन्गार्हपत्यकर्माणि
 क्रियन्त इति परिभाषाया अवश्यमपेक्षितत्वात् । नन्वेवं वैसर्जनहोमादिष्वपि परिभाष-
 यैव सिध्यतीति वाच्यम् । तथा सति तत्र तत्र शालामुखीयग्रहणस्य निर्हेतुकरत्वापत्तेः ।
 नच वैसर्जनहोमादिष्वपि कस्याप्यग्नेः श्रवणं नाऽस्त्विति वाच्यम् । आहवनीये जुहा
 ह्यन्त इति परिभाषयाऽऽहवनीयप्राप्त्यापत्तेः । शालामुखीयं गार्हपत्यकर्मस्योऽन्वय-
 स्यन्ति तस्मिन्गार्हपत्यकर्माणि क्रियन्त इति सूत्राच्छालामुखीये गार्हपत्यकर्मप्रवृत्तिर-

श्रीषोमप्रणयनमारभ्यैव नत्वन्वाधानमारभ्येत्येतादृशार्थोक्तीकारे शाखामुखीयस्य गार्ह-
पत्यत्वेनान्वाधानमेव न स्यात्, गार्हपत्यत्वस्यैवाभावात् । इष्टापत्तौ तु प्रकृतकर्मण्यनु-
पपुक्तस्य शाखामुखीयस्यान्वाधानाभावाऽऽप्येते । अत्रापीष्टापत्तौ शाखामुखीययोने-
राक्षीधीयस्थभेदोपयोगसत्त्वेन तस्यान्वाहिततापत्तिरित्येवं महान्विष्टव आपद्येत ।
अतो हेतुपरत्वमेवैतस्य युक्तमिति सुस्पष्टम् । आहवनीय आग्नेधीयमागे विद्यमानेऽपि
तदानीमेव गार्हपत्यादृष्टसंकमणात्तत्र कर्मोपपत्तिर्यथाऽऽपस्तम्बीयैः कृता तथाऽ-
स्माभिरपि कर्तव्या । एतेन सोमसंबन्धविप्रणयनप्रकरणस्य एव सोमस्याऽऽहवनीयो-
यतः प्रणीयते ॥ गार्हपत्य इत्यापस्तम्बसूत्रे, सत्याषाढमरद्वानयोस्तु मतादाक्षीधप्रणय-
नात्परत एव तत्र गार्हपत्यकर्माणीति द्रष्टव्यमिति सत्याषाढमरद्वानसूत्राशयमज्ञा-
त्याऽऽपस्तम्बसूत्रविरुद्धमर्थं वर्णयन्तो धर्तरामाण्डाररुद्रदत्ताः परास्ताः ।

समापिप्रतान्द्वयध्वमिति संश्लेष्यति ।

परिकर्मिण ऋत्विजो वाऽत्र प्रेक्ष्याः । अपि समुच्चितं सपिण्डसहकृतं जतमेकपाक-
संभोजनं येषां ज्ञातीनां तान् । अथवाऽपिशब्दस्तुल्यवार्थकस्तुल्यमेकपाकाशित्वरूपं
जतं येषां तानिति । संद्वयध्वमाहुयतेति प्रैषार्थः । परप्रत्यायनार्थत्वादुचैस्त्वम् । उप-
सर्गस्य क्रियायामन्वयः । व्यवहिताश्वेति सूत्रादुपसर्गक्रिययोर्मध्ये पदान्तरान्यवधानं न
विरुध्यते । एतस्य प्रैषस्य शास्त्रान्तरीयत्वाच्छब्दस्त्वमस्त्वमेव ।

तद्द्वयन्ते यजमानस्याध्यात्मान् ।

संद्वयन्त आहुयन्ति यजमानस्याध्यात्माज्ञातीनित्यर्थः । परिकर्मिण ऋत्विजो वेति
शेषः । बहुवचने परिकर्तृत्विजानामन्यतमप्राप्त्यर्थम् । संद्वयन्त इत्यत्र निसमुपविन्यो-
ह इत्याशयेनपदम् । अमात्या इति पाठे प्रथमा द्वितीयाथे । अमात्यशब्द एकपाका-
शिसगोत्रज्ञातिपरः ।

अध्वर्यु यजमानोऽन्वारभते यजमानं

पत्नीं पत्नीं यजमानस्यामात्याः ।

अध्वर्यु यजमानोऽन्वारभते तं पत्नीति तच्छब्देनैव यजमानपरामर्शसिद्धौ पुनर्यजमान-
ग्रहणं तच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन बुद्धिस्थपरामर्शित्वारकदाचिदादावुपास्थित्वेन मुख्यत्व-
मादावाध्वर्योर्व्यवहितस्यापि तस्यैवान्वारम्भ इति शङ्कां दूरीकर्तुम् । यजमानं पत्नीं तां
यजमानस्यामात्या इत्यत्र तच्छब्देनैव पत्न्याः परामर्शसिद्धौ पुनः पत्नीपदोपादान-
कनेकपत्नीसत्त्वे सर्वासामप्यन्वारम्भार्थम् । अन्यथा तच्छब्दस्य प्रधानपरामर्शित्वमादाव-
ल्येष्टया न विनेतरा इतिशास्त्रात्परार्थं कर्म कर्तव्यं ल्येष्टयैव न चान्ययेति शास्त्रा-
ल्येष्टया एव प्रधानत्वेन तस्या एवान्वारम्भः स्यात्स मा भूत्किंतु सर्वा अध्वर्यान्वार-

मेयुरित्येतदर्थम् । सर्वा अपि पत्नयो यजमानमेवान्वारमन्ते सवर्णा असवर्णाश्च । सर्वा अपि पत्नीरमात्या अन्वारमन्ते । पत्नीशब्दग्रहणादाधानोत्तरं योद्धा तस्या अन्या-
घावाद्यसंबद्धतायां यज्ञसंयोगप्रयुक्तस्य पत्नीत्वस्य वत्पुनो यज्ञसंयोग इति पाणिनि-
प्रोक्तस्याभावेन न पत्नीत्वेन ग्रहणं किंत्वमात्यत्वेनैव । यजमानस्यामात्या इत्यत्र यज-
मानग्रहणमध्ययुक्त्यावृत्त्यर्थम् । अमात्या आतृपुत्रादयः, आतृपुत्रादीनां पत्नयः,
अपत्ताः कन्याश्च । प्रसूता गोत्रान्तरसंस्काराणां ग्रहणम् । पत्नीमेवान्वारमन्तेऽ-
मात्या नान्योन्यमिति पत्नी यजमानस्यामात्या इत्यस्यार्थः ।

तानहतेन वाससा प्रच्छाद्य प्रचरण्यां चतुर्गृहीतं
गृहीत्वा प्रच्छादनार्थस्य वाससो दशायाः
हिरण्यं बद्ध्वाऽऽज्येऽवधाय क्षुरदण्डे वाससोऽन्त-
मुपनिषम्य शालामुखीये वैसर्जनौ जुहोति त्व-
सोम तनूकृज्य इति पूर्वामाहुतिं जुहोति जुषाणो
अमुराज्यस्य वेतु स्वाहेति द्वितीयाम् ।

तानमात्यान्यजमानादीन्वा । तानिति तच्छब्देनाध्ययुरात्मानं न प्रच्छादयेदिति
गम्यते । ईषद्भौतं नवं श्वेतमित्यादिलक्षणलक्षितेन वाससाऽऽच्छादनपथसितेन प्रच्छाद्य
प्रकर्षेण च्छादयित्वेत्यर्थः । छादनं शिरसां शिरःसु च्छादितेषु अमात्याश्छादिता
भवन्ति । सर्वेषु गात्रेषु शिरसः प्रधानत्वात् । यथा शिरांसि न दृश्यन्ते तथा छादये-
दिति प्रकर्षः । प्रचर्यतेऽपूर्वो होमः क्रियतेऽनयेति प्रचरणी । योग्यकृतं पदं, तस्यां
चतुर्गृहीतमाज्यं क्षुरेण गृहीत्वा प्रच्छादनार्थं तस्य वाससो दशाऽक्षलक्षत्र हिरण्यं
निक्षिप्य क्षुरः प्रचरण्या दण्डः क्षुरदण्डस्तस्मिन्वाससोऽन्तमुपनिषम्य संक्षिप्तं धृत्वा
यथा न चलति, शालामुखीयेऽग्राववान्तरदीप्ता विसृज्यते यावद्वामिति वैसर्जनौ वैस-
र्जननामकौ होमौ जुहोति । तत्र त्व- सोम तनूकृज्य इति पूर्वा प्रथमा वैसर्जनाहुतिः ।
जुषाणो अमुरिति द्वितीया । होमार्थं पात्रासादनपवित्रकरणप्रोक्षणीसंस्कारश्च प्रचरणी
संमार्गाग्न्यसंस्काराश्च कर्तव्यौ । प्रच्छादनार्थस्येति वचनमन्यवासोऽव्यावृत्त्यर्थम् ।
दशायामिति वचनं दशारहितप्रान्तव्यावृत्त्यर्थम् । दशायामिति सप्तमीनिर्देशाद्दशाया-
मन्वेन सूत्रेण दर्शेण वा बन्धनं नतु दशयैव बन्धनम् । एतच्च हिरण्यं बद्ध्वाकृति
सच्छिद्रं ■ भवति योग्यतया यथा घटमानयेति सामान्यत उक्तेऽपि योग्य एव
घट आनीयते तथा । सच्छिद्रपक्षे सूत्रं प्रोक्तं कृत्वा तत्सूत्रेण दशायां बन्धनीयम् ।
दशयेत्येकवचनदेकस्यामेव द्वायां दशायां बन्धनम् । आस्थमिप्रापं नैकवचनम् ।
तेन बहुविधेषु दशामु बन्धनमसंभवे सिद्धं भवति । शालामुखीयग्रहणमाहवनीये जुहा-
ह्वयन्त इति परिभाषाग्राहनीयकार्यकार्योत्तरवेदिकस्य निवृत्त्यर्थम् ।

घोषमाज्यस्य करोति ।

पूर्वाहुतिः सुवद्वयपरिमितेनाऽऽज्येन । द्वितीयाऽऽहुतिस्तु मिन्दुमात्रपरिमितेनाऽऽज्येन । सुवद्वयपरिमितमाज्यशेषं करोति स्थापयतीत्यर्थः । वरूयस् स्वाहोरेयन्तः पूर्वो मन्त्रः । द्वितीयस्तु कृत्स्न एव पठितः । आज्यशेषकरणदेकदेशेन होमो भवति । अष्टपुराज्यस्य वेतु स्वाहेति छिन्नादिकं गम्यते मिन्दुमात्राज्याहुतिर्द्वितीया भवतीति । स्पष्टं छिन्नं प्रदर्शयितुमेव कृत्स्नमन्त्रपाठः । बौधायनोऽमुमर्थं स्पष्टमेवाऽऽह—अथ सुवेणाप्तुं प्रस्कन्दयतीति । प्रचरण्यां चतुर्गृहीतं गृहीत्वा वेसर्जनी जुहोतीति सुवेनाऽऽहुतिद्वयस्य विहितत्वात्सुवस्य बौधायनोक्तस्य नास्तीकारः ।

शालामुखीमेऽग्निप्रणयनान्वादीपयति सिकता-
ओषयमनीरुपकल्पयत उपयच्छतीधममुपयच्छ-
त्युपयमनीरुपयते धार्यमाणे ॥ २२ ॥
अग्नीषोषाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीति
संस्पृषाति प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीति वा ।

अग्निः प्रणीयते यैः काष्ठैस्तानि शालामुखीमे प्रज्वालयति । प्रकृतगार्हपत्यादेवार्थाया योय प्राप्तमभ्युद्धरणं नावेतुं शालामुखीय इत्युक्तम् । सिकता बालुका एवोपयमनीरुपयम्यते प्रदीप्तोऽग्निर्व्यामिस्ता उपयमन्यस्ता यवोपयमनसमर्थाः स्युस्तथा पात्रेण घृताः करोति । चकारोऽवधारणार्थः । तेन सिकता एवोपयमनीरुपकल्पयत इत्यर्थो भवति । न च चकारस्य प्रसिद्धसमुच्चयार्थकत्वं परित्यज्यावधारणार्थकत्वस्वीकरणमयुक्तं, तथा चोपयमन्यः सिकतातो भिन्ना एव भवतीति वाच्यम् । उपयमनीरुपनिषतीति सिकतानामिन्द्रोपवापयोग्यत्वात्सिकता उपयमनीः कृत्वेति भरद्वाजोक्तेः सिकताभिहरणमप्येवापस्तम्बोक्तेश्चात्रावधारणार्थत्वमेव युक्तत्वात् । यान्यपि(अग्नि)प्रणयनान्वादीप्तानि तान्येष समुदायापनानोद्ध इत्युच्यते, काष्ठान्येवेध्मो ननु संस्कारनिमित्तः शब्द इति दर्शितम्, इधममुपयच्छति समूहोक्त्योद्धं धारयति । उपयच्छति सिकताः शरावगृहीताः प्रदीप्तेधमस्य संवरणार्थमुप समीपे यच्छति अथस्ताद्धारयति यवोद्यम्यमानोऽग्निर्न विशीर्येता-वस्ताच्च न पतेत् । उपयत उपयमनीभिर्विमिते धार्यमाण इधम उपरीत्यर्थः । अन्यस्स-ष्टम् । अत्र होत्रं याजुषहोत्रसत्त्वेऽपि आश्रयणीयमेव ।

त्रिरनूक्तायामयं नो अग्निरित्यग्निप्रथमाः

सोमप्रथमा वा प्राञ्चो गच्छन्ति ।

उपस्थितत्वात्प्रथमेव त्रिरनूक्ता भवति । तथेवापठदापस्तम्बः—अथर्षाणां त्रिरनूक्तायामिति । अग्निः प्रथमः पूर्वो येषां तेऽग्निप्रथमाः । अस्मिन्पक्षेऽग्रेः पश्चात्सोमस्तत्पश्चाद्ब्रू-

वचनोपात्ता अध्वर्युव्यवधानमानाः । सोमः प्रथमः पूर्वं येषां ते सोमप्रथमाः । अस्मिन्पक्षे
सोमस्य पश्चादग्निस्तत्पश्चादध्वर्युव्यवधानमानाः । प्राञ्चः प्राङ्मुखः । अयं नो अग्नि-
रिति मन्त्रेण गच्छन्ति । अयाणां मन्त्रः । इत्यस्या अगतिरिति केचित् । अत्राऽऽह बौधायनः
कर्मान्ते—संप्रच्छन्नाग्नेव गच्छेयुराहवनीयादिति । आ, आहवनीयादिति पदच्छेदः ।
आहवनीयपर्यन्तमित्यर्थः । होतुर्विशं वन्तीति बौधायनः । शास्त्रान्तरे वैसर्जनहोमवासोऽ-
ध्वर्युर्गृह्णातीति विधानादध्वर्युणा तस्य वाससो ग्रहणं कार्यं, यजमानेनादत्तस्य ग्रहणा-
योगादानमर्थेतिद्वम् । मीमांसकास्तु होममूलकत्वादेतच्छास्त्रं न प्रमाणं तथा च न वासो-
ग्रहणवध्वर्योः, अतो दानमपि नेत्याहुः । अयं न्यायः प्रथमाध्याये तृतीयाध्याये 'अग्नि-
निना हेतुदर्शनाच्चेत्यनेन सूत्रेणोक्तः । इदं सूत्रं विरोधे स्वनपेक्षं स्यादसति क्षानुमान-
मिति पूर्वसूत्रस्यैव शेष इति भाष्यमतम् । वार्तिककारमते मित्रमेवेति भेदो ज्ञेयः ।
श्रुतिविरोधे यन्मानान्तरानपेक्षं श्रुतिवाक्यं तदेव प्रमाणं स्यात्तु स्मृतिवाक्यं यस्मादे-
सत्येव विरोधे स्मृतेः श्रुत्यनुपापकत्वादिति विरोधे स्वनपेक्षं स्यादसति क्षानुमानमि-
त्येतत्सूत्रस्यार्थः । हेतुदर्शनाच्छोभरूपहेतुदर्शनात् । चः पूर्वसूत्रोक्तहेतुसमुच्चयकः
इति हेतुदर्शनाच्चेत्येतत्सूत्रस्यार्थः । वाजसनात्प्रवृत्तिरिति मन्त्रान्तः ।

यथार्थमनुनयनिश्चयः ।

अर्थं प्रयोजनमनतिक्रम्य यथार्थमनु अग्नीषोमावनु नयन्ति आषादीनि परिकर्मिणः
इत्यर्थः । आषादीनामादावाग्नीषोमे स्थापयिष्यमाणत्वात् आषादीन्वेव पुरो नयन्ति । ततः
पश्चादातिथ्यावर्हिः । तस्यैव प्रथमं स्तरणरूपकार्योपस्थितेः । तत इधमं नयन्ति ।
तस्यैवानन्तरमग्न्याधानरूपकार्योपस्थितेः । तत आग्न्यानि । तेषामेवानन्तरं होमरूपका-
र्योपस्थितेः । आषादीनामनन्तरमुपयोगात्तत एतेषां नयनम् । अचेदनस्यादनुनयन्तीत्येवं
वचनं, बहुवचनात्परिकर्मिणः ।

अनुगच्छन्त्यमात्याः ।

एतान्यदार्थाननु पश्चाद्गच्छन्तीत्यर्थः । पूर्वत्रान्तरमग्निविधानादुत्तरत्र यथेतममात्याः
प्रतिगच्छन्तीतिविधानाच्चार्यादेवानुगमनेऽमात्यानां सिद्ध इयं वचनं होमोत्तरमन्त्रारम्भ-
परिसंस्कार्यमनुगमनमात्रं भवति नस्वनारम्भोऽपीति । अनुगुणज्ञापनज्ञानत्वादननुगच्छ-
न्तीत्येवं वचनम् ।

अनुनयन्त्यग्नीषोमीयम् ।

अनुगच्छन्त्यमात्या इत्येतदुत्तरं वचनादग्नीषोमीयपशोरपमात्याननु नयनं, पशुत्वा-
दननुनयन्तीत्येवं वचनं, बहुवचनात्परिकर्मिणः । अत एव पशोर्वलिष्ठत्वं गम्यते ।

आग्नीधीय एतमग्निं प्रतिष्ठाप्यामे
नयेति नयवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति ।

आग्नीधीये धिष्णिष्य एतं प्रणीतमग्निं धिष्ण्यसंमुखो भूत्वा स्थापयेदित्यर्थः । मध्य-
माम आत्माभिमुखतया स्थापनं बोधयितुं प्रतिः । अत्र प्राङ्मुखत्वेन नोदङ्मुखता ।
न विहारानुपपत्तिर्न इति निवेद्यात् । अभ्यासतः गोमयेनोपलिप्तं स्फुट्येनोदृत्यावो-
दयामग्निः स्थापनीयः सार्वत्रिकमिति वचनाशय यथाग्निरायतने स्थाप्यते तत्र गोम-
योपलेपनोद्धननावोदणानि कर्तव्यानि । अग्रे नयेत्यृक्, नयेतिपदवत्त्वात्प्रवती । नयव-
त्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोतीति श्रुतिरपि । इदं च विशेषणं ज्ञानार्थं, ज्ञानाभावे दक्षिणाग्नौ
यजुर्भेषमायश्चित्तं कर्तव्यम् । ऋग्ग्रहणप्रयोजनमतिच्छन्दसर्चां मिनीत इत्यत्र यथोक्तं
तद्ग्रहणम् । तस्मिन्जुहोतीत्येतावतैव तस्याग्नेः संप्रत्ययसिद्ध्याग्नीध्रे इति वचनमाग्नी-
धीयधिष्णियस्थापितोऽग्निराग्नीध्रसंज्ञो भवतीति । संज्ञायाः प्रयोजनं यज्ञतनूराग्नीध्रे
जुहोतीत्यादौ तस्याग्नेः संप्रत्ययः । विधेमेति मन्त्रान्तः । जुहोतिच्चादितत्वात्स्वाहाकारः ।
वक्ष्यमाणेष्वपि होमौ वैसर्जनसंज्ञकावेव । सुवर्गीय वा एतानि लोकाय हूयन्ते यद्वैसर्ज-
नानि द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विषाद्यनमानः प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष
एवाऽऽकमत आहवनीये जुहोति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयतीति श्रुतेः ।

शेषमाज्यस्य करोति ।

इदं सुवावशिष्टौ तथोरेकलवपरिमितनाभे नयेत्याहुतिं हृत्कलवपरिमितमाज्यमव-
क्षेपयतीत्यर्थः ।

निदधति आग्नीध्रे वायव्यानि द्रोणकलशं चमसांश्च ।

आग्नीधीय इति शेषः । चकारः सोमस्यालोपतभृदायवनीयपरिप्लवैकवनाकलशपत्ते-
मनीकलशवसतीवरीकलशदशापवित्रोदचनानां समुच्चयार्थः । सुवस्य त्वम उपयोगा-
स्तुग्भिः सह नयनम् ।

अतिहरन्तीतराणि ।

अत्रातिरम इत्यर्थः । तथा चाऽऽग्नीधीयस्थाग्नेऽपीतराणि आतिष्ठानर्हिरेष्माज्यानि
सुवं पशुं चोत्तरवेदिपर्यन्तं हरन्तीत्यर्थः । प्रायश्चित्तपशुसत्त्वे तावपि अग्रे हरन्ति ।
पुरोर्गको वा । अस्मिन्कल्पेऽग्नीषोमवोरमत्र एव हरणमितरेषाम् । अनुहरन्तीतराणीति
पाठ इतरेषामप्यनुनयनमेव ।

उत्तरेणाऽऽग्नीधीयं धिष्णिष्यं परीत्योरु

धिष्णो विक्रमस्वेत्योत्तरवेदिके जुहोति ।

धिष्णियग्रहणं मण्डपतयावृत्त्यर्थम् । परीत्येतस्याऽऽग्नीध्रं परिक्रम्य दक्षिणतो
गत्वा जुहोतीत्येतादृशां विवक्षयाऽऽग्निध्रिस्थापि प्राप्तिर्नयनेन तद्ग्रहणस्याऽऽ-

य्यकरवात् । औत्तरवेदिकं प्रणि गमनमार्थिकं तद्दिना होमासंभवात् । अत्र सर्वविष-
य उत्तरत्र विनियोगमावात् । आपस्तम्बः स्पष्टमेवाऽऽह—उरु विष्णो विक्रम-
४ति सर्वमाज्यशेषं जुहोतीति । निरेति मन्त्रान्तः । जुहोतिचोदितत्वास्नाहाकारः ।

यथेतममात्याः प्रसिगच्छन्ति ।

इतमनतिक्रम्य यथेयम् । अथ्यधीमानसमासोऽयम् । येन मार्गेणं गमनं पूर्वं कृतं
तेनैव मार्गेणामात्याः प्रतिगच्छेयुरित्यर्थः । आज्यमर्हिरिध्यानामादातारस्तु तत्तदुपयो-
गपर्यन्तमुत्तरवेदिसमीपं प्रयावतिष्ठते । अग्नीषोमीयपशोर्नेताऽप्योपाकरणकाकादवतिष्ठते
एव । ऐन्द्राग्राश्विनपशुसत्त्वे तपोर्नेतरावप्यु(प्यो)पाकरणकाकादवतिष्ठते । मुर-
सितानि सादयित्वा यैते सर्वे गच्छेयुः ।

सोमो जिगाति गातुविदिति सौम्यर्चाऽपरेण
द्वारेण हविर्धाने अस्मा राजानं प्रपादयति ।

सौम्यर्चेति पूर्वव्याख्येयम् । प्रपादयति प्रवेशयति । अत्र वचनं प्रयोगक्रमज्ञा-
नार्थं यदा राज्ञः प्रपादनं तदैव वक्ष्यमाणोऽध्वर्योर्हविर्धाने प्रवेशो न तत्पूर्वमिति ।
अस्मात्सूत्रे राजानं प्रत्यादाय सोमो जिगाति गातुविदिति सौम्यर्चाऽपरेण द्वारेण
हविर्धाने प्रविश्याध्वर्यवे राजानं प्रयाय यथेतं प्रत्येत्पापरेणोत्तरवेदिकमप्य दक्षिणत
उपविशतीति अष्टकर्तृकमेवाध्वर्यवे राज्ञः प्रदानं विधास्यमानम् । अनेन तु प्रयोजक-
कर्तृत्वं विधीयते । तथा च अस्मा मन्त्रं स्वयमुक्त्वा येन केनापि परिकर्मिणा पूर्वेण
द्वारेण हविर्धाने राज्ञः प्रवेशनमात्रं तेनैवाध्वर्यवे राज्ञः प्रदानं च कारयेदिति । एवं
च द्वयोर्विरोधाद्विकल्पः । अत्र मन्त्रवचनं मन्त्रावचनात्पक्षे तूष्णींत्वमपि स्यात्तद्या-
वर्तयितुम् । अमहेति पञ्चक्रेदो वाऽत्रापि । अर्धस्तु स्पष्टः । अस्मिन्व्याख्यानेऽपि
मन्त्रवचनं अष्टाव्यतिरिक्तस्त्विगर्थमपेक्षितमेव । अत्रायं पिण्डतोऽर्थः—यदा तु अष्टक-
र्तृकमध्वर्यवे प्रदानं तदा पूर्वेण गतश्रिय इत्येतज्ज भवति किं तु अष्टकर्तृकप्रदानमात्रं
एवेति पूर्वव्याख्यायाम् । यदा तु अष्टाव्यतिरिक्तस्त्विगर्थकर्तृकता स्वी क्रियते तदैव पूर्वेण
गतश्रिय इत्येतद्भवति ननु अष्टकर्तृकतायामित्येतद्वितीयाव्याख्यायामिति ।

पूर्वेण गतश्रियः ।

द्वारेणेति पूर्वमूत्राद्विशेष्यस्यानुवृत्तिः । गता प्राप्ता श्रीर्गै तस्य गतश्रियः । एतादृ-
शस्य यजमानस्योक्तव्यवस्थानुसारेण पूर्वेण हविर्धाने राज्ञः प्रपादनम् । ये गत्यर्थांश्चे
प्राप्त्यर्था इति शास्त्रमर्यादया गमनार्थकवातेः प्राप्त्यर्थकारणं हेयम् । गतश्रीशब्द-
वाच्यता । 'अगो वै गतश्रियः शुश्रुवान्मामणी राजन्यः' इति श्रुत्युक्ता प्राप्ताः ।

शुभ्रवान्नेदप्रवाध्यायी । अथे बुध्निय मन्त्रं मे गोषाय, यमुषयस्त्रयिविंश विदुः, अथः
सामानि यजुश्च, सा हि श्रीरमृतां सताम्, इति मन्त्रवर्णात् । प्रायणीर्मांसाधिका-
रीति वाक्यत् । अभिविक्तः क्षत्रियो राजन्यः । एतेषां त्रयाणां पूर्वेण द्वारेण प्रपाद-
नम् । आसन्नमिति मन्त्रान्तः ।

उर्वन्तारिक्षयन्वेपीति पूर्वेणाध्वर्युः पविदयादित्याः
सदोऽसीति दक्षिणस्य इविधानस्य नीडे
कृष्णाग्निं प्राचीनग्रीरमुत्तरलोमाऽऽस्तृणाति ।

अत्रापि द्वारेणेत्यस्य विशेष्यानुवृत्तिः । स्वशालादृष्टस्यान्विहीति पाठस्य प्राप्तिः
स्यारसा मा मुदित्येतदर्थमन्त्रेपीत्यस्य पाठः । पूर्वेणेति वचनं नियमार्थं गतश्रियोऽण-
तश्रियो वाऽपि यजमानस्य क्रतौ पूर्वेणैवाध्वर्योः प्रवेशो न तु पूर्वव्यवस्थानुसारेणेति ।
अध्वर्युमहणं ब्रह्मन्वावृत्त्यर्थम् । दक्षिणमहणमुत्तरव्यावृत्त्यर्थम् । अन्यस्तोमकववद्या-
रूपेयम् ।

अथ राजानमदित्याः सद् आसीदेति तस्मिन्नासादयति ।

इदमपि तद्वद्वारूपेयम् ।

प्रोक्षणीरधिमन्त्र्य ब्रह्माणमावन्ध्येर्धं वेदिं च प्रोक्ष्य
प्रोक्ष्यवशेषे निनीय पवित्रे अपिमुत्थापरेणोत्तरवेदिं
मूत्रेण बहिः स्तृणाति यथा दर्शपूर्णमासयोः ।

उक्तेतरपरितस्त्र्यधमनुक्रमणम् । आपो देवोरित्यधिमन्त्र्य ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीति
ब्रह्माणमावन्ध्य । आमन्त्रणेन प्रसन्नोऽप्युपलक्ष्यते । अन्यथाऽऽमन्त्रणस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
वेदश्चक्षत्वाद्वैष्टिकप्रोक्षणलोपः शाङ्क्येत तन्निवृत्त्यर्थं वेदिवचनम् । अथ वेदिराति-
र्योर्ध्वार्हःस्तरणं यत्र कर्तव्यं भवति तावत्परिमितैव विवक्षिता न कृत्स्ना महावे-
दिरिति । बहिः प्रोक्षितत्वात् । प्रोक्षणस्य आदृष्टार्थत्वेन प्रोक्षणज्ज्यादृष्टस्य निष्प-
क्षत्वेन पुनःप्रोक्षणप्रयोजनाभावात्प्रोक्षणादिप्रयोजनाभाववदास्तरणस्य दृष्टकार्यत्वेन
तथा वक्तुमशक्यत्वादास्तरणे सिद्धे प्रोक्षणाभावादमन्त्रकमेव स्तरणनाशङ्क्येत
तां शङ्कां वारयितुं मन्त्रेणेति । प्रोक्षणाद्यभावस्तु यज्ञोत्पत्त्युपदेशे निश्चितकर्म-
प्रयोगभेदात्प्रतितर्क्य क्रियेतेति सूत्रेण द्वादशाध्याये प्रथमे पादे जैमिनिनाऽपि प्रोक्तः ।
अदातिध्याया बहिस्तदुपसदा तदग्निबोधीयस्येतत्सूत्रव्याख्यानानुसर इदं सूत्रं
व्याख्यातम् । बहिःप्रोक्षणविध्यमात्र एव मन्त्रग्रहणं सप्रयोजनं भवति । अत एव
बहिष्यद्वद्विः पाठ आधुनिकक्षित एवेति ज्ञायते । देशपृथक्त्वामन्त्राऽप्यावर्तत

इति सूत्रेण द्वादशाध्याये प्रथमे पादे जैमिनिनाऽपि समन्त्रकं स्तरणमुक्तं, सूत्रार्थस्तु स्पष्ट एव । बार्हःसाधारण्यात्प्रसक्तप्राप्तादिदमुच्यते । देशधृत्यक्त्वादित्यनेनेदं बोध्यते बहिरर्षस्तरणमिदं न भवति किं तु बर्हिषा वेदिं स्तृणातीति द्वितीयानिर्देशात्प्रयोजन-
वचनाच्च वेदिदेशसंस्कारार्थमिति । भिन्नौ चेह प्राग्बेशोत्तरवेदिदेशसमीपदेशौ तेन तदर्थं स्तरणं तदर्थं च मन्त्रोऽप्यावर्तते । असत्यामावृत्तौ वेदिवैगुण्यादग्रीवोभीयहवि-
षामासादनं विगुणं स्यात् । भवतु वा बहिरर्ष स्तरणं बर्हिषि स्तीर्णे हवींषि साक्षा-
वासाच्यत इति तथाऽपि तदावृत्तेस्तदङ्गमन्त्रावृत्तिः । अन्यथा ज्ञामन्त्रास्तीर्णे बर्हिषि हवींषि साद्येरभिति । अन्तर्वेदि पुरोग्रन्थीत्यादिकं प्रत्युत्तणान्तं निवर्तते । तूष्णीं-
गृहीत एव प्रस्तरे यजमाने प्राणावापनौ दधामीति पवित्रे अपिसृजति । पवित्रे अपि-
सृज्येति वचनात् ब्रह्मणे प्रस्तरप्रदानमाहवनीयकल्पनं च व्यावर्त्यते । तेन प्रस्तरं धृत्वेव बार्हिरास्तरणं कर्तव्यमिति सिद्धं भवति । स्तीर्णेन बर्हिषाऽन्तरितत्वात्तृणैरन्त-
र्धानं न । शुक्लस्तरणं तु भवत्येव । तस्य बर्हिरास्तरणाङ्गत्वेनाव्यवधायकत्वात् ।
अचरेणोत्तरवेदिमिति वचनमुत्तरवेद्याः समीपेऽपरभाग एतस्य बर्हिषः स्तरणं न तु
सोमार्थबार्हिःस्तरणवदुत्तरवेदिपार्श्वद्वयेऽपि स्तरणमित्येतदर्थम् । एनप्रत्यत्येनोत्तरवेदेद्-
रूपोऽपरभागो हविर्धानमारम्य कृत्स्नो व्यावर्त्यते । एवं चोत्तरवेदिसमीपप्रदेशे हवि-
र्धानमण्डपवाचिके बार्हिः स्तृणातीत्यर्थः सिध्यति । ननु मध्येत्येति वचनं सौमिकस्तरण-
वत्तूष्णींस्वरूपाऽऽवाय इत्यस्य मन्त्रस्य च प्राप्तिः स्यात्सा सा भूर्तिकं तु प्राकृत एव मन्त्रः
स्यादित्येतदर्थमस्तिवति चेन्न । एतस्य बर्हिषः केवलपार्श्वत्वेन सौमिकस्तरणवर्माणां
प्राप्तेरेवाप्तंभवेन तन्निवृत्तिरूपप्रयोजनसंप्रदात् । एवं च पूर्वोक्तमेव प्रयोजनम् । यथा
वर्षपूर्णेमासयोरेत्यनेन प्रत्यगपवर्मस्यादयो वर्मा अनिदिहपन्ते । नन्वेतेनैव मन्त्रप्राप्ति-
रपि भविष्यति किमर्थं मन्त्रेणेति चेत्तत्त्वम् । सौमिके स्तरणे व्यभिचारदर्शनेन मन्त्रे-
णेति वचनं विना निर्वाहमावात् ।

संज्ञेष्वाज्येषु यूपसंमानेन प्रतिपद्यते ।

संज्ञेष्वाज्येष्वित्यनेनानूयागार्थे उरमुत्ते उद्(दु)स्तेरयेतदादिकं सूचितं भवति ।
वेद्यास्तरणानन्तरं ब्रह्मशास्त्रास्तरणं बर्हिषि । तथोक्तं कात्यायनीये बर्हिषि ब्रह्मशास्त्रां
स्तृणातीति । यूपसंमानमग्निनाऽग्निष्ठाः तदिदं भिनोदीत्येतत्कर्म तेनोपलक्षितं सर्वमपि
कर्म यूपसंमानं देवस्य त्वेत्थभ्रमादानादि स्वर्गकमुत्तमान्तं तेन प्रतिपद्यते तत्करोतीत्यर्थः ।

अग्नीषोमीयं पशुमुपाकरोति ॥ २३ ॥ स व्याख्यातरूपः ।

व्याख्यातं रूपं यस्य स व्याख्यातरूपः । मन्त्रैर्गृहीतबार्हिः ब्रह्मशास्त्राभिरग्नीषोमदेव-
तोद्देशेन पशुं सृशन्तं कल्पयतीत्यर्थः । स व्याख्यातरूप इत्यनेन यो राज्ञ आतिथ्या-
योपकृतः स एवोपाकरणायो नत्वातिथ्यायैव ॥ उपाकरणार्थमन्य इति बोध्यते ।

नन्वेवं सति ॥ व्याख्यात इत्येतद्वदेव वक्तव्यं स्वरपरं निरर्थकमिति चेन्न । सर्वेषु केषु
लक्षणेषु छेदः कृष्णश्चेतो छेदितश्चेत् इत्येतेषां वर्णानामप्यत्रावश्यकत्वापेक्षया नान्यस्यैक
सार्थकत्वात् । फलं सर्वलक्षणलक्षितपशोर्लक्ष्ये छेदत्वादिभिर्न चारितार्थम् । कदाचि-
चारितार्थं कृते प्राकृते प्रायश्चित्तं कर्तव्यमेव । तादृशपञ्चग्रामवशेन केवलछेदत्वादि-
विशिष्टस्यैव पशोर्महने तु प्रायश्चित्तं नेति द्रष्टव्यम् । छागलक्षणं कात्यायनपरिशिष्टे—

अथातः संप्रवक्ष्यामि च्छागानां लक्षणं शुभम् ।

अशुभं चैव वर्णानां तत्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥

एकवर्णो द्विवर्णश्च बहुवर्णस्तथैव च ।

रोहितो यस्तु वै छागः स फलः कुलमुद्धरेत् ॥

यस्तु श्वेतमुखश्छागः कृष्णश्चैवः सितोदरः ।

पशूनां चैव मुरुदः स्थानपशुकामस्तमाश्रयेत् ॥

मञ्जिष्ठवर्णसंकाशो यच्छृङ्गे क्षुरकुले ।

स च्छागः पालको नाम महापालयते धनम् ।

विकटो वामनो वेहस्ताहलाः पशवस्तथः ॥

साधयन्ति महायज्ञं महच्च लभते फलम् ।

यज्ञे तु दक्षिणे पार्श्वे मण्डलं यस्य वै भवेत् ॥

छागः सर्वार्थको नाम सर्वकामफलप्रदः ।

श्चेत् तु दक्षिणे पार्श्वे भवेद् यस्य मण्डलम् ॥

स च्छागो विजयो नाम अभिप्रदमनः स्मृतः ।

श्वेतकृष्णः प्रतिष्ठायाः कृष्णैः श्वेतैः प्रतिष्ठितैः ॥

प्रतिष्ठितौ तु तौ छागौ प्रतिष्ठार्थे तु पाक्षिकैः ।

पशुवतः पदावतः सकुक्षिणोपशोदरः ॥

क्षिप्रस्तरलोभवर्णः स्वाच्छागः सर्वार्थसाधकः ।

छेदकर्णः पुण्ड्रकर्णो यस्य चैतद्वयं भवेत् ॥

छात्राकर्णमकर्म वा शुण्डकर्णं तथैव च ।

तलसप्तशफण्यङ्गशुण्डाकर्णस्तथैव च ॥

दाहिष्ठं पुत्रनाशं च मरणं चैव तादृशे ।

एकवर्णस्त्रिदः पादास्तुरीयस्तं यदा भवेत् ॥

स च्छागो मुसली नाम अवस्तात्रयते कुलम् ।

कालाङ्गः कृष्णपार्श्वस्तु श्वेतपादौ प्रतिष्ठितः ॥

छागो वैश्रवणो नाम नभस्योपतिष्ठति ।

कक्षिकण्ठेन्द्रियः क्षीणश्चेत् वृद्धमजायते ॥

वार्धणसं तु तं प्राहुर्वर्णयेद्यज्ञकर्मणि ।

वर्णयेद्यज्ञकर्मणीति ॥

प्रवरं प्रवृत्याऽऽश्रावयतुमेषादिभिः सौमिकानृत्यजो वृणीते ।

प्रवरं प्रवृत्य प्राकृतं प्रवरं प्रवृत्य । प्रवरं प्रवृत्येति पूर्वकर्माविप्रदर्शनायानुवादः ।
तेनोपाकृत्य पञ्च जुहोतीत्यादि कर्म सिद्धं भवति । सौमिकस्मरणरूपं विशेषं
विधातुमप्ययमनुवादः । प्राकृतं देवं मानुषं च वरुणं कृत्वेति प्रवरं प्रवृत्येत्यस्यार्थः ।
आश्राव्याऽऽश्राव्येत्याश्रावम् । आश्राव्येऽयं णमुल्लू । तेन प्रतिवरणमाश्रावमासेद्धेः ।
आश्राव्यं पौनःपुन्यम् । आश्रावणसंज्ञकत्वात्प्रत्याश्रावणमापि प्रतिवरणम् । औघायनः
स्पष्टमेवाऽऽश्रावणं प्रत्याश्रावणं च प्रत्येकं पठितवान्—प्रसिद्धं होतारं वृणीतेऽ-
थाऽऽश्रावयत्वोश्रावयास्तु औषधिश्रावणौ प्रशास्तारौ प्रशास्त्रादित्यसौ मानुष
इति मैत्रावरुणस्य नाम गृह्णात्यथाऽऽश्रावयत्योश्रावयास्तु औषधिन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्म-
णादित्यसौ मानुष इति ब्राह्मणाच्छसितो नाम गृह्णातीत्यादिना संपृच्छानावसंपृच्छानौ
तन्व इत्यनेन सूत्रेण । ऋतुग्रहार्थमृतुपदवस्तुश्च प्रैवास्ते च मैत्रावरुणेन पठिष्यमाणास्तेषा-
मादय ऋतुमेषादपस्तैर्ऋतुमेषादिभिर्ऋतुमेषप्रतीकैरित्यर्थः । सौमिकानृत्यमस्येवे सौमिकाः
सौमसं चन्विन एतानृत्यज ऋतुयानिनो होत्रादीन्वक्ष्यमाणावृणीत इत्यर्थः । अत्रर्तु-
शब्द ऋतुग्रहपरः । तान्यजन्तित्यृत्यजः । ऋतुग्रहयानिनोऽश्रुतिजो विवक्षिता इत्यर्थः ।
प्रकरणादर्थान्वितेषां सौमिकस्य सिद्ध इदं वचनं यो होता सोऽव्ययः स पोता य उद्गाता स
नेष्टा सोऽच्छावाको यो मैत्रावरुणः । ब्रह्मा स अतिहर्ता यः प्रस्तोता । ब्राह्मणाच्छसि
स ग्रावस्तुयः प्रतिप्रस्थाता सोऽग्नीस उज्जेता गृहपतिर्गृहपतिः सुवस्त्रण्यः सुवस्त्रण्य
इति कुण्डवायिनामयनप्रकरणस्थेन सूत्रेणैकस्थानेककर्मकर्तृत्वेनानेकर्तृत्वमित्येऽप्येकेनैव
वरणसिद्धिरेकव्यक्तिकत्वादिनि शङ्कां वारयितुं सौमिकानिति व्यक्त्यभेदेऽपि सौमसं-
वन्धिकर्तृत्वमुपादाय प्रत्युतुयाज्येव वरणमिति सौमिकमेवेदं वरणं नतु पाशुकमिति-
ज्ञापनार्थं च । एतेन स्वतन्त्रपशुव्यवशीषोनीयविकारत्वमपि ज्ञायते । अग्नीषोमीयविका-
रत्वसत्त्वं एवाग्नीषोमीयपशुतो होत्राग्नीषोम्यर्थेति प्रस्थातृमैत्रावरुणयजमानानामेव पाशु-
कर्मणि संभवेन तेषामेव वरणप्रसक्तो तन्नित्यर्थत्वेनैव सौमिकानित्यृत्विग्विशेषणस्य
सार्थक्यं संभवति नान्यथा । ब्राह्मणाच्छसिपोतृनेष्टागामसंभव एव पाशुके कर्मणि ।
अतस्तेषामप्रसक्तिरेव । एवं च स्वतन्त्रेषु काम्येषु चतुरक्षरनामशब्देषु तथाभूनेषु
सवनोपेषु अनुचन्धपाशां वाग्नीषोमीयातिदेशोऽपि पक्षे भवतीति सिद्धं भवति ।

आश्रावयतुमेषादिभिः सौमिकानृत्यजो वृणीत इति सामान्यप्रतिज्ञा तत्र कथमि-
त्याकाङ्क्षायामाह—

इन्द्रं होत्रात्समूदेव आ पृथिव्या इति होतारम् ।

इन्द्रं होत्रात्समूदेव आ पृथिव्या इत्ययमृतुप्रेषादिस्तत्र सौमिकमृतुप्रेषादिनां होतारं
मृणति इत्यर्थः । इन्द्रं होत्रात्समूदेव आ पृथिव्येति तृतीयान्तपाठस्त्वपपाठ एव ।
दिव इति पृथिव्यपृथिव्या इत्यत्रापि पष्ठया एव युक्तत्वात् । अतुप्रेष इन्द्रं होत्रात्स-
मूदेव आ पृथिव्या अनुना सोमं पिबेत्तु होतार्यमेति प्रैवे पष्ठया एव श्रवणाच्च । अन्य-
थर्तुप्रेषादिभिरित्येतस्य विरुद्धत्वापत्तेः । न केन्द्रं होत्रेत्यस्मिन्मृतुप्रेषेऽनुनासिकपाठाभावेन
कथं सानुनासिकस्वर्तुप्रेषादित्यमिति वाच्यम् । अनुनासिकस्य प्रायशो यजुर्वर्मत्वे-
नाऽऽव्यर्थमेव यजुर्वर्मविशिष्टर्तुप्रेषादेरेव ग्राह्यत्वात् । नहि निरनुनासिकर्तुप्रेषानुरो-
धाऽप्युपाऽपि तथैव तदादिर्वक्तव्य इति नियमः । वेदवर्मस्य प्रवृत्तत्वात् । नहि
सानुनासिकस्य निरनुनासिकस्य चर्ममेदेन अतुप्रेषस्वर्तुप्रेषस्याभावात् सिध्यतः । मृगारेष्ठे-
रग्न्यं होत्रादिदेवतासु न पापतेः । तथा चोभयप्राप्यृतुप्रेषत्वमस्त्वपेदेति अत्रदयमङ्गी-
कार्यमेवेति सिद्धम् ।

अपिसृज्य तुणमस्त्वय उत्तरान्वृणीते ।

होतारमृतुप्रेषादिना वृत्त्या स्पर्शेन सह घृतं वेदित्वं तुणं वेद्यमेवापिसृज्य भेदयि-
त्याऽस्त्वयः संनहनसहितस्पर्शरहितो भूत्वेवोत्तरान्वृणमाणां वृणीत इत्यर्थः ।

अग्निमाग्नीध्रादित्याग्नीध्रम् ।

स्पष्टम् ।

अग्निनाऽध्वर्यु आध्वर्यवनादित्यात्मानं प्रतिपस्यातारं च ।

अध्वर्योः स्ववरणकर्तृत्वादारमानमित्येवं निर्देशः । अत्र चकारः परस्परसमुच्चयार्थे
एव । अन्यस्यासंभवात् ।

मित्रावरुणौ मन्त्रास्तारौ मन्त्रास्त्रादिति यैत्रावरुणमिन्द्रो

ब्रह्मा ब्राह्मणादिति ब्राह्मणाच्छ्रुतिर्न मरुतः पोत्रा-

दिति पोतारं प्रावो नेष्टादिति नेष्टारम् ।

स्पष्टम् ।

अग्निदेवीनां विश्वां पुर एताऽयं सुन्वन्पजमानो मनु-

ष्याणां तयोस्स्युरि गार्हपत्यं दीदाय मच्छतः हि मा वायु-

राभाः सीत्संपृञ्जानावसंश्रुतौ तन्व इति यजमानम् ।

प्रवरणेऽयं त्रिविधः सर्वोऽप्ययं एव । सौमिकानित्यविशेषणोक्तेऽपि अस्मिन्मो-
र्तुयागार्था एव ग्राह्याः । तद्यष्टगमेव वरणात्तप्रेषसंयोगाच्च । एवं चर्तुयागार्थमेवैव-

हरणमिति । अत एव वाशुक एतद्वरणनिवृत्तिः । अत्र केचिदाहुः—सुत्यायां वरणे
एव सुन्वच्छब्दः, अग्नीषोमीयदिवसे वरणे सुन्वच्छब्दस्य लोप एवेति । सुन्वञ्चित्कर्तृ-
वापार्थक्यतृप्त्ययनिर्देशादिति तेषामयमाशयः । अपरे तु अग्नीषोमप्रणयनेतदूर्ध्वं
सुन्वच्छब्दस्य प्रवृत्तिर्वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति वर्तमानत्वमाशयः, अतएव न लोप
इत्याहुः । सूत्रकृतोऽयमेवार्थोऽभिहितः ।

जुष्टो वाचो भूयासमित्येताभ्यां प्रवृतः

प्रवृतो जुहोत्यनन्तरं प्रवरात् ।

जुष्टो वाचो भूयासमृचा स्तोममित्येताभ्यां मन्त्राभ्यां द्वे आहुती यो वः प्रवृतः स
त स्वस्वप्रवरणानन्तरमेव जुहोतीत्यर्थः । यत्र मन्त्रमणेन कर्म चोदयेत्प्रतिमन्त्रं तत्र
जुष्ट्यादिति परिभाषयाऽऽहुतिद्वित्वम् । आद्यस्व पुरस्तात्स्वाहाकारस्वात्तेनैव स्वाहाका-
रेण होमो न मन्त्रान्तेऽयः स्वाहाकारः प्रयोज्यः । तत्स्वाहाकारान्त एव प्रधानं
भवति । द्वितीये मन्त्रेणान्ते स्वाहाकारः । पुरस्तात्स्वाहाकारामावाहमिहीमधर्मैष
होमाः । आहवनीये जुहा हवन्त इति परिभाषया जुहा होमे प्राप्ते तस्या व्याप्ततया-
वेतस्य होमस्य सौमिकवरणाकृत्वात्प्रवरण्याः सौमसंयन्त्रित्वात्तयैव होमः । पशुसं-
न्विहोमो वसाहोमहवन्त्या । प्रवृतः प्रवृत इति वीप्सया सर्वैर्जतुयाग्निभिः स्वस्वव-
रणानन्तरमेताभ्यामाहुतिद्वयं होतव्यम् । होत्रादिभिरपि यानुषधर्मणैव होतव्यम् । एत-
थोराहुत्योः प्रवरणनिमित्तकत्वात्प्रवृताहुतिसंज्ञा कृताऽऽश्रयायनेन प्रवृताहुतीर्जुहति
वषट्कर्तार इति । सूत्रकृताऽपि प्रवृतः प्रवृतो जुहोतीत्यनेनैवं संज्ञाकरणं सूचितमेव ।

हुत्वाऽध्वर्युरुत्तरान्वृणीते ।

अध्वर्युर्हुत्वाऽनन्तरमेवोत्तरान्वृणीते । प्रतिप्रस्थातुः प्रवृताहुत्योः प्रवीक्षा न कर्त-
व्येति भावः । उत्तरान्मैत्रावरुणादीन् ।

सचनीय एके प्रवरानामनन्ति ।

अग्नीषोमीये प्रवरकर्तव्यस्त बोद्धा सा तत्र न कर्तव्या किं तु सचनीये पश्चादेष
कर्तव्येत्येक आचार्या वदन्तीत्यर्थः । अच्छावाकस्य न प्रवरणं वचनाभावात् । अत
एव प्रवृताहुती अपि न । प्रवृताहुतीर्जुहति, वषट्कर्तारोऽन्येऽच्छावाकादित्याश्रया-
यनः । अच्छावाकस्य वषट्कर्तृत्वात्प्रवृताहुतिहोमे प्राप्तेऽन्येऽच्छावाकादिति पर्युदासः
क्रियते । अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्थममानस्य च साक्षादपि पक्षे वषट्कर्तृत्वं वक्ष्यस्येव
सूत्रकारः स्वयं वा निषद्य यमत इत्यनेन सूत्रेण । प्रविशन्त ऋतुयाग्निं ऋतुया-
गार्धमाहुयन्त इति प्रवराः । यद्यप्यृतुयागाः सुत्यायां तथाऽपि अग्नीषोमीये वरणं
पुचन्तात् । होत्रादीनां प्रवरणे विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—सर्वत्रोपाशु नामग्रहणमसौ
मानुष इत्युच्येति । सर्वेषु प्रवरणेषु तस्य वाप प्रथमया विभक्त्योपाशु गृहीत्या

मानुष इत्युच्चैर्वदतीत्यापस्तम्बसूत्रार्थः । अर्घ्यप्रवरणेऽहं चामुकशर्मा च मानुषमिति प्रयोगः । केचित्तु अमुकामुकशर्माणौ मानुषमित्यध्वर्योरिवाऽऽत्मनोऽपि नामग्रहणमिति वदन्ति तत्तच्छब्दम् ।

आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।

श्रेयस्कामो न गृहीयाज्जघेष्ठापत्वकलत्रयोः ॥

इति स्मृतावात्मनामग्रहणनिषेधात्, स्पष्टवचनं विना नामग्रहणस्यायुक्तत्वाच्च । अत एव सूत्रकृताऽऽत्मानमिति परोक्षनिर्देशः कृतः । अतोऽहंशब्देनैव निर्देशः । यजमानप्रवरणेऽर्थं सुबन्धजमान इत्येतैरेव शब्दैर्निर्देशसिद्धेर्न यजमाननामग्रहणम् ।

हुतायां वषायां सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयेति

संश्लेष्यति पितापुत्रीया सुब्रह्मण्या भवति ।

हुतायां वषायामग्नीषोमीयस्य पशोर्वषायां हुतायाम् । एकरवमविषसितं तेनैन्द्राग्ना-
श्विनपशुसस्ये तयोरपि वषयोर्हुतयोरनन्तस्थेन सुब्रह्मण्याह्वानं नत्वंग्नीषोमीयवषाहोमा-
न्तरं सुब्रह्मण्याह्वानं तद्वन्तरमैन्द्राग्नाश्विनपशोर्वषायाग इति हुतायामग्नौ वषट्कारेण
प्रक्षिप्तायाम् । हुतायां वषायामित्यनेन वृत्तवतीमध्वर्योः सुब्रह्मण्यस्वेत्युच्यमाने जुह्व-
मृतावादायेत्यादिकं कर्म सूचितं भवति । यद्यपि प्रवरणानन्तरं निरुद्धपशौ मैत्रावरु-
णाय दण्डप्रदानस्यैव विहितत्वात्तदेवात्रापि प्राप्तं तथाऽपि क्रीते सोमे मैत्रावरुणाच्च
दण्डं प्रवच्छतीति वाक्यात्सोमक्रयोत्तरमेव तस्य यजमानेन दत्तत्वाद्दत्तस्य पुनर्दानयो-
गाज्जात्र दानम् । सोमक्रयोत्तरं मैत्रावरुणेनाविस्तुरो विस्तुरो भूयासमिति मन्त्रेणैव
यजमानाप्रतिप्राप्तः । उत्तरवत्पदमार्जनयोर्वषायागाहन्वात्तयोरपि ग्रहणम् । तथा चाऽऽ-
पस्तम्बः—हुतायां वषायां सार्जयित्वेति । मध्यपतितत्वादुत्तरवत्पदहोमस्याप्यस्मिन्सूत्रे
ग्रहणं द्रष्टव्यम् । पाशुकी दक्षिणा तु नैव भवति । सर्वेषु सौमिकेष्विष्टिपशुबन्धेषु
नान्वाहार्यं ददातीति निषेधात् । अन्वाहार्यग्रहणस्य पशुबन्धदक्षिणोपलक्षणपरतायाः
पूर्वमेव वर्णितत्वात् । प्रचानदक्षिणयैव परिक्रपसिद्धोरित्येतद्व्याशयोऽपि तत्रैव वर्णितः ।
हुतायां वषायां वरं ददाति तिस्रो वा दक्षिणा नयेदितिपशुबन्धयानमानसूत्रस्वरसादृष्टि-
णादानं भवत्येव । कथमेतदिति चेदुच्यते—हुतायां वषायां वरं ददातीतिसूत्रान्मार्ज-
नात्प्रागेव वरदानं ततो मार्जनमिति यथा पशौ साधितं तथैवात्रापीति द्रष्टव्यम् ।
तिस्र इत्यत्र गावो विशेष्याः क्रियापदद्वयाद्वरदानं भिन्नम् । वरं ददातीति विहितं
वरदानं सर्वस्विभ्य एव । तिस्रो गा इति गोत्रवरदानमपि तेभ्य एव । तिस्रो वेत्यत्र
वरं ददातीत्यस्याज्जामाद्वरशब्दोऽनुवर्तते । वरं तिस्रो गा वा दद्यादिति तदर्थः ।

ऐहिकदक्षिणादानधर्मा वरदाने न किंतु ऋत्विजो वरं वो दद्यामीत्येवमेव दानं पाशुकद-
क्षिणादान एवैहिकधर्मा उत्तरत्रैव दक्षिणापदात् । यदि वरं ददाति तिस्रो वा
दक्षिणा नयेदित्येतस्य सूत्रस्यैकार्थकत्वं स्यात्तदा हुतायां वपायां वरं तिस्रो वा दक्षिणा
नयेदित्येव श्रूयात् । नोक्तं च तथा । अतो वरं ददातीत्येतद्भिन्नं तिस्रो वेत्येतद्भिन्न-
मित्येव वक्तव्यम् । तथा च प्रथमवरदानं पाशुकदक्षिणा न भवति । अतस्तस्य
निषेधो न । पथैकादशिनोसूत्रे वरदानस्य तन्मन्त्रविधानमन्यैव रीत्या संगतं भवति
नान्यथेति द्रष्टव्यम् । अथवाऽवधारणार्थको वाशब्दोऽत्र । सौमिकेषु पशुषु श्रुतौ
विशेषः—प्राश्चमग्निं प्रहरन्त्युत्पत्नीमानयन्त्यन्वनाशसि प्रवर्तयन्त्यथ वा अस्वैव
धिष्णिषो हवीषते सोऽनुष्यायति । ईश्वरो रुद्रो भूत्वा प्रजां पशून्ग्रहमानस्य शमयि-
तोर्पोर्हि पशुमाप्नीतमुदञ्चं नयन्ति तर्हि तस्य पशुश्रपणं हरेत्तेनैवैतं भागिनं करोति
यजमानो । आहवनीयो यजमानं वा एतद्विकर्षन्ते यदाहवनीयात्पशुश्रपणं हरन्ति
तत्रैव स्यान्निर्यन्त्यं वा कुर्षाद्यजमानस्य सात्मत्वायेति । प्राजहितात्पशुश्रपणहरणे
भागित्वसंपादनं प्रयोजनं तस्याभागित्वोपपादनं विना कर्तुमशक्यम् । अतस्तत्प्रदर्श-
यितुं प्राश्चमग्निमित्यारभ्य शमयितोरित्यन्ता श्रुतिः । अस्याः श्रुतेरयमर्थः—पूर्वं
पश्चिमदिगवस्थिते गार्हपत्ये स्थितोऽग्निः शालामुखीये पुरातनाहवनीये प्रथमं नीतोऽन-
न्तरं ततोऽपि प्राङ्मुखो द्रवत्वाद्विदमुच्यते प्राश्चमग्निं प्रहरन्तीति । पश्चिमदिगवस्थितायां
पत्नीशालायामवस्थितां पत्नीमपि शालामुखीयं पुरातनाहवनीयं प्रस्तुदानयन्ति ।
प्रतीचीनगार्हपत्यसमीपस्थितानि शकटान्यपि प्राग्देशेऽनुक्रमेण प्रवर्तन्तानि । यदेत-
त्सर्वं संपद्यते तदानीमेवास्य पुरातनगार्हपत्यस्य धिष्णिषः स्थानविशेषो हवीषते शून्यो
भवति । स चाग्निः पुनर्मन्त्रसि चिन्तयति यजमानस्य हानिं संपादयामीति । चिन्तय-
मानश्चासौ रुद्रः क्रूरो भूत्वा यजमानस्य प्रजां पशून्ग्रहमानयितोर्विनाशयितुं समर्थो
भवति । यर्हि पशुमाप्नीतमित्यारभ्य सात्मत्वायेत्यन्तथा श्रुत्या भागित्वोपपत्तिः
क्रियते । यर्हि यस्मिन्काष्ठे अप्रीतसंज्ञकाभिः प्रयाजयाज्याभिराप्नीतं तोषितं पशुमुदञ्च-
मुदङ्मुखं नयन्ति तर्हि तस्मिन्काष्ठे तस्य प्रतीचीनगार्हपत्यस्य संबन्धिनं पशुश्रपणका-
रिणमाग्निं हरेत् । तेनैव हरणेनैव प्रतीचीनगार्हपत्याग्निं भागिनं भागयुक्तं करोति ।
ततः प्रजायविनाश इति द्रष्टव्यम् । नवाहवनीयादेव पशुश्रपणमाग्निं कृतो न हरेद्यु-
रित्याशङ्क्य तत्र दोषं दर्शयति यजमानो वा आहवनीय इत्यादिश्रुतिः । आहवनी-
यादग्निं विकृष्य हरणे यजमानस्त्वायं विकर्षः स्यात् । आहवनीयस्य प्रधानत्वेन
यजमानरूपत्वात् । तस्मात्स एव प्राजहित एव वा श्रपणार्थः स्यान्निर्यन्त्येन लौकिकेन
कैषिवाग्निं निष्पाद्य तेन वा श्रपणं कुर्यात् । एवं सति यजमानो विकर्षरहितः संपूर्णस्वरूपो
भवतीति । तर्हि तस्य पशुश्रपणं हरेदित्यत्रत्यतच्छब्देन नैव स्यादित्यत्रत्यतच्छब्देन
च प्राजहितः परामृश्यते । एतदपि प्राश्चमग्निं प्रहरन्तीत्यादिश्रुतिपर्यालोचनयैव प्रत्ये-

तन्वम् । तथा च बोधायनः स वै स्यादिति पुराणगार्हपत्यमभ्युपदिशन्तीति । सवा-
 नोऽयं विधिः सवनीयेऽपि । एतस्याप्यङ्गभूतत्वेन दैसपशुतुल्यत्वात् । निरुदपशौ
 स्वाहृत्यवचनादाहवनीयादेवाऽऽहर्तव्यः । अथ वायुः आह—समानमभ्यवाहीमायाहै
 पशुमाप्रीतमुदधं नयन्तीत्युक्तं । हुतायां वपायां मार्जयित्वा सुव्रक्षण्यां पितापुत्रीया-
 सुव्रक्षण्यामाहुषेति संप्रेष्यतीति । आपस्तम्बीयप्रायश्चित्तसूत्रेऽपि बाह्वि पशुमाप्रीत-
 मुदधं नयन्तीत्युक्तमिति । बाह्वि पशुमित्यारभ्य ये पशुं विमश्रीरजित्यन्तं प्राग्यदुक्तं
 ब्राह्मणे तत्सूत्रेऽनुसंघातव्यमित्यर्थः । पर्यग्निकरणं त्वीत्तरवेदिकोत्पन्नमेव । अथ
 विशेषः—आग्नीध्रः पर्यग्निकरणानन्तरमुत्तरं वेद्यन्तमनु पूर्वया द्वारा प्राग्वशं प्रविश्य
 पुराणगार्हपत्यादग्निमादाय पूर्वया द्वारा निर्हृत्योत्तरेणाऽऽग्नीधीयं पशुसमीपं नीत्वा
 पशोः पुरतो हरति । शामित्रदेशं प्रति पशौ गते तत्र पशोरुत्तरतो निदधाति ।
 वपया सहैकदेशमग्निं प्रस्थादृत्यैतेनैव मार्गेण पुराणगार्हपत्य एव शिपेत् । केचित्तु
 दक्षिणं वेद्यन्तमनु गत्वा दक्षिणया द्वारा प्राग्वशं प्रविश्य पुराणगार्हपत्यादग्निमादाय
 प्रदक्षिणमावृत्त्य दक्षिणया द्वारा निर्हृत्य दक्षिणेन मार्जलीये ब्रह्मयजमानावन्तरेण
 नीत्वाऽन्तरा यूपमाहवनीयं च पशुसमीपं हत्वा पशोः पुरतो हरति । शामित्रदेशं प्रति
 पशौ गते तत्र पशोरुत्तरतो निदधाति । वपया सहैकदेशमग्निं प्रस्थादृत्यैतेनैव मार्गेण
 पुराणगार्हपत्य एव शिपेदित्याहुः । तदयुक्तं प्रादक्षिण्यविरोधात् । उत्तरत उपचारो
 विहार इति परिभाषाविरोधाच्च । निर्बन्ध्यपक्षे प्रमुच्य पशुभिर्वेद्येत्स्मात्प्राक्तूष्णीयाह-
 वनीयसमीपे निर्बन्ध्य तं पुष्टं कृत्वा केनचित्पात्रेण पशोरग्रतो हत्वा शामित्रदेशे पशो-
 रुत्तरतो निदधाति । वपया सह तदेकदेशमग्रतो हत्वा शुद्धदेशे विहारादहिरैव
 त्यजेत् । अस्मिन्मन्थने लौकिके एवमर्थः । पितापुत्रीयेत्यत्र पितृशब्देन पितरश्च
 मातरश्चेत्येकशेषेण मातरोऽपि संगृह्यन्ते । तत्रापि पितृवर्गो मातृवर्गश्च पितृमातृश-
 ङ्काभ्यां ग्राह्यः । पुत्रशब्देन पुत्राश्च पुत्र्यश्च पुत्रा इत्येकशेषेण पुत्रीणामपि ग्रहणम् ।
 इदं च पौत्रप्रपौत्रयोरुपलक्षणम् । पितरः पुत्राश्च यस्यां कीर्त्यन्ते सः पितापुत्रीया,
 एतादृशौ सुव्रक्षण्या भवतीत्यर्थः । सस्तीष्व मेखलां प्रमुखी सारय यद्यमान इति
 स्वाचक्षतां नामग्राहं ते पितृभिः पितामहैः प्रपितामहैः पुत्रैः पौत्रैः सुव्रक्षण्याः सुव्रक्ष-
 ण्यामाहुषत्विति प्रैष एव बोधायनेन स्पष्टं सर्वमिदमुक्तम् । सस्तीष्व शिथिलां कुरु-
 ष्वेत्यर्थः । सुव्रक्षण्यास्य परिज्ञानाय प्रैषोत्तरं पितापुत्रीयैवेति वक्तव्यमेव । आपस्तम्ब-
 वाक्यलाभ्यां तु सुव्रक्षण्या पितापुत्रीयाश्च सुव्रक्षण्यामाहुषेति प्रैष एव तथा वदितः ।
 पितापुत्रीयसुव्रक्षण्याह्वानप्रकारो लाट्यायनद्राक्षायणसूत्रयोर्द्रष्टव्यः । नामग्रहणप्रयो-
 जनं निदानसूत्रे द्रष्टव्यम् । मात्रास्तीनां स्त्रीणां नामग्रहणं नेत्यपि निदानसूत्रे ।
 अस्मिन्पक्षे पितापुत्रीयेत्यत्र नैकशेषः । पतितप्रवृत्तिनां च नामग्रहणम् ।

अपराह वसतीवरीर्गुह्यति वहन्तीनाम् ।

त्रेधा विभक्तस्याहस्तृतीयो भागः पञ्चधा विभक्तस्याहस्तुर्थो भागो वाऽत्रापराह-
स्तस्मिन्वसतीवरीर्वसतीवरीर्तृतीया अपो गृह्णाति । तत्र विशेषमाह—वहन्तीनामिति ।
अनेन स्यावरादयो व्यावर्त्यन्ते । न स्यावराणां गृह्णीयादिति श्रुतावपि निषेधः ।
सर्वथा वहन्तीनामलामे स्यावराणामपि ग्रहणम् । न स्यावराणां प्रतीपं तिष्ठन्गृह्णातीति
बौधायनेन विशेषप्रदर्शनेन वहन्त्यलामे स्यावराणामपि ग्रहणस्याभ्यनुज्ञानात् । सोमो-
पसर्जनमेतासां प्रयोजनम् । वक्ष्यति च सूत्रकारः—वसतीवरीभिरुपसृज्येति । वसती-
वरीभिरुपसृज्येत्यत्रैतासां संप्रत्ययार्थं वसतीवरीरिति विशेषणम् । वसतीवरीर्निर्वचनं
तु श्रुतौ देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यमजन्त ततो यदत्यशिष्यत तदब्रुवन्वसतु न न इदमिति
तद्वसतीवरीणां वसतीवरित्वमिति । पुरा कदाचिद्देवा आग्नीध्रमण्डपे स्थित्वा यज्ञं
यज्ञसाधनोभूताः शालादीन्पदार्थान्निमेत्येवं व्यमजन्त ततः सर्वैः स्वस्वभागेषु यदवशिष्टं
तदुद्दिश्य परस्परमनुवन्निदमवशिष्टमिदानीं साधारण्येनास्माकमेव तिष्ठतु प्रातर्विभक्तं
करिष्यामः । यस्माद्वसत्विति देवैरुक्तं तस्मात्तस्य योगाद्वसतीवरीरिति नाम संपन्नं
तद्वत्त्व आपो वसतीवरी इति । विभक्ताद्यज्ञादत्यशिष्यत यदब्रुवन् द्रव्यं तदेवैः प्रार्थितं
नोऽस्मदर्थमिदमब्रुवन् द्रव्यम् । नुरवधारणे, अस्मदर्थमेव । अग्नीषोमीयवषायागोत्तरशाला-
मुत्तीयसमीप एव वसतु इति प्रार्थितत्वाद्वसतीवरित्वमपाम् । एतादृशीरपो गृह्णाती-
त्यर्थः । वहन्तीनामिति षष्ठी पञ्चम्यर्थे । अवयवषष्ठी वा । अत्र विशेषमाहऽऽपस्तम्बः—
आहूतायां वसतीवरीः कुम्भेन गिरिभिर्वा वहन्तीनां प्रत्यक्षतिष्ठन्गृह्णातीति । गिरिभिर्वा
वहन्तीनामित्येषां विशेषणद्वयम् । या गिरिं भित्त्वा निर्गता वहन्ति नद्यस्तासांभो
गृह्णातीत्यर्थः ।

अन्तमा वहन्तीरतीयात् ।

अन्तमा समीपगता वहन्तीरपो नातीवाच्चातिक्रमेत् । अन्तमा एव वहन्तीर्गुणरहिता
अप्यपस्त्यक्त्वा दूरस्था वहन्तीर्गुणविशिष्टा अप्यपो न स्वीकार्या इति । समुद्रतीरस्थैः
समुद्रस्याऽऽपो न ग्राह्याः स्तारत्वात् । श्रुतावपि निषेधः—तस्मात्समुद्रस्य न पिबन्ति
प्रभननमिव हि मन्यन्त इति ।

संघावातपस्य छायायाः ।

छायाऽत्र तानुप्रयत्नाजन्त्या । सा चाभ्रकृता । आतप उष्णम् । अभ्रच्छायो-
ष्णयोः संघौ गृह्णातीत्यर्थः । श्रुतिरपि—छायायै वाऽऽतपतश्च संघौ गृह्णातीति । छायाया
इति श्रुतौ षष्ठ्यर्थे । आतपमि(दि)ति ना (ता)न्तस्याऽऽतपवाचकस्य शब्दस्याऽऽतपत
इति षष्ठ्येकवचनम् । संघेरुभयपदार्थधीनत्वाच्चकारामात्रेऽपि अर्थात्समुच्चयः सिध्यत्येव ।

कूलस्य वृक्षस्य स्वयं वा छायां कृत्वा ।

अभ्रच्छायाया अभावे कूलस्य वृक्षस्य गुल्मस्य वृक्षस्य वा यस्य कस्यचिच्छाया

यस्य स्वयं वक्षच्छाश्वतमेन पदार्थेनोपायान्तराभावे शरीरस्य वा छायां कृत्वैतादृ-
श्याश्छायाया आतपस्य च संप्रै गृह्णातीत्यर्थः । संघाकातपस्य च्छायाया इति सूत्रा-
संघाकातपस्येत्यनुवर्तते । सर्वं चैतदापस्तम्बोऽप्याह—यद्यध्वच्छायां न विन्देदात्मने
वृत्तस्य कृच्छस्य वा छायायामिति ।

ग्रहणप्रकारमाह—

हविष्यतीरिमा आप इति प्रतीपं सिद्ध-

कुम्भं कुम्भी वाऽभिपूरयति ।

अथां प्रतीपम् । अव्ययीभावसमाप्तोऽयम् । अव्ययीभावत्वात्पुंसकत्वम् । अवभि-
मुखमित्यर्थः । अत्रावभिमुखत्वं नाम प्रवाहाभिमुखत्वम् । प्रतीपमिति तिष्ठमित्यत्रैवा-
न्येति । कुम्भस्य कुम्भ्या वाऽवभिमुखताऽमिशब्दादेव छम्यते । अवभिमुखस्तिष्ठकुम्भं
कुम्भी वाऽवभिमुखतया वृत्त्वा पूरयतीत्यर्थः । प्रतीपमित्यत्र अन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईदि-
त्यनेन कृतसमासान्तापशब्दाकारस्य दीर्घकारादेशः । अस्तनः कुम्भः सस्तना कुम्भी
बौधायनसूत्रात् । तत्र स्तनद्वयं चतुष्टयं वा कुम्भ्याः । कुम्भे कुम्भ्यां वाऽपि दृढत्वं
योग्यतयैव सिध्यति । स्पष्टमेवेदमाह बौधायनः—अथ वो वीक्षितः कुम्भस्तं याचतीति ।
वीक्षितशब्दार्थः कर्मान्ते—दृढ इत्येवेदमुक्तं भवतीति ।

यद्यगृहीताः सूर्योऽभिनिजोच्यो ब्राह्मणो

बहुयाजी तस्व गृहात्कुम्भ्यानां गृहीयात् ।

यदीत्यनेन नैमित्तिकत्वम् । अगृहीता वसतीत्यर्थः सत्यश्चेत्सूर्योऽभिनिजोचति अस्त-
मेति तदा यो ब्राह्मणो बहुयाजी तस्य गृहाद्गृह एव कुम्भे भवाः कुम्भ्यास्तासामथां
गृहीयात् । भवनमत्र सत्ता । बहुयानिशब्देन सोमयाज्युच्यते । स हि गृहीतवसती-
वरीक इति लिङ्गात् । सोमयाजी बहुयाजी भवतीति विज्ञायत इत्यापस्तम्बसूत्रात् ।
यो ब्राह्मणो बहुयाजीति सोमयाजिनं ब्रूत इति भारद्वाजसूत्रात् । नतु बहुयाननकर्ता ।
तस्य निषिद्धत्वात् । गृहादिति पञ्चमी सप्तम्यर्थे । गृह इत्यनेन तत् आहृत्य वह-
न्तीनां समीपे गत्वा तत्र ग्रहणमित्येतादृशोऽर्थो व्यावर्त्यते । कुम्भ्यानामिति
पञ्चम्यर्थे षष्ठी ।

यदि तं न विन्देयुरग्निः हिरण्यं वाऽऽदाय

परेयाद्यत्राऽऽपः स्युस्तज्ज्वोतिरुपरिष्ठाद्या-

स्यन्धिरण्यमन्तर्धाय बरे दत्ते गृह्णाति ।

तं बहुयाजिनम् । यदीत्यनेनार्थि हिरण्यं वाऽऽदायेत्यारभ्य बरे दत्ते गृह्णातीत्य-
न्तस्य विधेर्नैमित्तिकत्वं प्रदर्श्यते । न विन्देयुर्न लभेयुः । यथा वसतीवरीग्रहणकाले यदि
सूर्योऽभिनिजोचति तदा बहुयाजिनो गृह एव कुम्भ्यानां ग्रहणं कर्तव्यमित्यनेन वह-

न्तीनां व्यावृत्तिः कृता तद्वच्चदि तं न विन्देयुरित्वस्मिन्कल्पेऽप्येतत्सूचयितुमेव यत्राऽऽपः
 स्युरिति सामान्यनिर्देशः कृत इति । अथ वाऽवहन्त्यो वहन्त्यो वा यत्र संनिहिता
 आपः स्युस्तत्र मरवा ग्रहणं कर्तव्यं न ■ वहन्तीनामर्थे दूरं गन्तव्यमिति सूचयितुम् ।
 वसतीवरीग्रहणकाले सूर्याभिनिम्नोचने वहन्तीनां परित्यागं कृत्वा बहुयानिगृहावि-
 करणककुम्भा ग्रहणविधिनलादुद्धार्यताऽपि ज्ञायते रात्रौ मयशङ्कायाः सत्त्वात्तदर्थं
 संनिधान एव ग्रहणमिति । एतेनैदमपि ज्ञायते वहन्तीनां ग्रहणार्थमर्धभागं गतस्तत्र
 केनचित्प्रतिबन्धेन विच्छिन्नो जातो दिवसस्त्वस्तात्पूर्वं ग्रहणं कर्तुमपर्थास्तदा ज्ञाति
 ग्राममागत्य साङ्गमिहोत्रहोमपर्वाप्तं कालं तत्र स्थित्वाऽग्निं हिरण्यं वाऽऽदाय वह-
 न्त्यो वाऽवहन्त्यो वा यत्राऽऽपः संनिहिताः स्युस्तं देशं प्रति अग्निहिरण्यादानं यत्र
 कृतं ततः परावृत्त्य गच्छेदिति । यदि तु अग्निहिरण्ये गृहीत्वैव गच्छेत्तदा तस्माद्दे-
 वादेव परावृत्त्य यत्राऽऽपः स्युस्तं देशं प्रति गच्छेदिति । एतदभिप्रायेणैव परेषादिति
 परेऽप्युपसर्गः परावर्तनार्थक उपान्तः सूत्रकृता । तज्ज्योतिरुपरिष्ठाद्धारयन् । तदित्यस्य
 तत्रेत्यर्थः । सुपां सुलुगित्यनेन सप्तम्वा लुङ् । ज्योतिःशब्दग्रहणादत्र केचन विशेषं
 सूचयति यथा स्वच्छममवच्छिन्नं द्रष्टुं शक्यते तथा प्रकाशः कर्तव्य इति । तथा चेदम-
 वगतं भवति आनीतो यो लौकिकोऽग्निस्त्रिस्तुलकां प्रज्जल्यित्वा(रुच्य) तत्प्रकाशे वस-
 तीवरीग्रहणं कर्तव्यमिति । उपरिष्ठाद्धारयन्, उपरिष्ठात्कुम्भस्य कुम्भा वा धारयन् ।
 यथा वसतीवरीग्रहणानुकूलं भवति तथेत्यर्थः । उरुकामुपरिष्ठाद्धारयमाणो गृहीयादि-
 त्वावस्तम्भः । धारयन्नित्यनेन शत्रा समानकालता बोध्यते । सामानाधिकरण्यादेव
 समानकर्तृकता । हिरण्यं कुम्भे कुम्भां वाऽन्तर्धायावधावेत्यर्थः । हिरण्यं वाऽवधावे-
 त्येषाऽऽपस्तम्भः । श्रुतावपि ज्योतिष्या वा गृहीयाद्विरण्यं वाऽवधाय सशुक्राणामेव
 गृह्णातीति विकल्प उक्तः । शुक्रं तेजः । सूत्रकारमते तु ज्योतिर्हिरण्ययोः समुच्चय एव ।
 वाकारः समुच्चयार्थक इत्याशयः । अत्र श्रुतिः शास्त्रान्तर उक्तेषा । वरे दत्ते यज-
 मानेन वरे स्वस्मै दत्तेऽध्वर्युर्गृह्णातीत्यर्थः । एतदन्तं नैमित्तिकम् ।

अग्नेर्वोऽपयगृहस्य सदसि सादया-
 मीत्यपरेण ज्ञात्वामुखीयमुपसादयति ।

लघोऽर्थः । वत्सेवन्तो मन्त्रः । एतदन्तो वसतीवरीग्रहणविधिः । तत्र त्रैधाविषक्त-
 दिवसद्वितीयभागो वषायागोत्तरं बहुवकाशेत्तदा प्रकारद्वयम् । तत्र वषायागोत्तरं
 पशुपुरोडाशतन्त्रमारभ्य तृतीये भागे प्राप्ते कृतान्ताद्विरम्य वसतीवरीर्गृहीत्वा कृतान्ता-
 त्कर्म प्रतिपद्यत इत्येकः । वषायागोत्तरं तृतीयभागप्रतीक्षार्थं विरम्य तस्मिन्प्राप्ते वस-
 तीवरीर्गृहीत्वैव पशुपुरोडाशतन्त्रमारभत इत्यपरः । यदि तु वषायाग एव विद्वन्वशा-
 चतृतीयभागे(गो) गतस्तदा वषायागोत्तरमादौ वसतीवरीरेव गृहीत्वा पशुपुरोडाशतन्त्रा-

रम्भः कार्यः । आपस्तम्बेन स्पष्टं वसतीवरीग्रहणोत्तरमेव पशुपुरोडाशतन्मारम्भ उक्तः । एवं पञ्चधाविभागपक्षेऽपि ज्ञेयम् । पशुपुरोडाशाद्यर्थहविर्निर्वापस्तु प्रकृतशालापामनोन्तर एव न तु हविर्धानाभ्ययोः शकटयोः प्रवर्तने कृते निर्वापः प्रसङ्गात्तत्रैव कार्यः । अपरेण गार्हपत्यं निर्वापतीति प्राकृतदेशस्य हविर्धानाभ्यामसिद्धेः । अनसोऽधिनिर्वापतीति विधित्तु अनोन्तर उपात्तेऽपि सिध्यति । नच मन्त्रवन्महावेद्यामवस्थापितयोर्हविर्धानयोः परनी-
शालायां नयनमस्त्विति वाच्यम् । अनोन्तरोपादाने बाधकामावात्तेनैव निर्वाहे मन्त्रवन्महा-
वेद्यां स्थापितयोर्नयनस्यायोगादिति द्रष्टव्यम् । तथा च द्वादशाध्याये प्रथमे पादे जैमिनिः—
हविर्धाने निर्वापणार्थं साधयेतां प्रयुक्तत्वात्, असिद्धिर्वाऽन्यदेशत्वात् । प्रधानवैगुण्या-
दवैगुण्ये प्रसङ्गः स्यात्, अनसां च दर्शनादिति त्रिभिः सूत्रैराह । हविः सोमरसात्मकं
धीयते स्थाप्यते ययोस्ते शकटे हविर्धाने ते एव निर्वापणार्थं निर्वापणरूपं कार्यं साध-
येतां संपादयेतां तयोः सोमकर्मार्थं प्रयुक्तत्वात्प्रयुक्तपरित्यागे कारणामावादिति । नच
निर्वापणकार्यस्यानसोऽधिनिर्वापतीति श्रुत्याऽनो(नउ)पादानकत्वाद्विर्धानयोर्निर्वापेऽनो-
(नउ)पादानकत्वाभावाच्च निर्वापणकार्यस्य विगुणत्वापत्तिरिति वाच्यम् । हविर्धानयोर-
प्यनोरूपत्वेनानस्तवस्य तयोरपि सत्त्वेनानस्तवाकारेणैवाकृत्वाद्धविर्धानयोर्निर्वापेन च
निर्वापस्य सिद्ध्याऽनो(मउ)पादानकत्वाभावाभावेन विगुणत्वापत्त्यभावात् । अङ्गे प्रयुक्ते
तद्वगुणार्थं पुनरङ्गप्रयोगस्यायुक्तत्वाद्देदिप्रसङ्गस्यले परिमाणहानिवदिह गार्हपत्यपा-
श्चात्यलक्षणहानिर्नि दोष इति भावः । अयं प्रथमसूत्रार्थः । अन्यदेशत्वाद्धिष्यदेशत्वा-
च्च निर्वापणकार्यस्य सिद्धिः । हविर्धानमण्डपे हि हविर्धाने प्रकृतिप्राप्तनिर्वापदेशस्तु अप-
रेण गार्हपत्यं हविर्धाननिर्वापयोरैकदेशत्वासंभवाच्च हविर्धानाभ्यां प्राकृतनिर्वापणकार्य-
स्यासिद्धिः । अनसोऽधिनिर्वापतीति विधित्तु अनोन्तर उपात्तेऽपि सिध्यति । नच
मन्त्रवन्महावेद्यामवस्थापितयोर्हविर्धानयोः परनीशालायां नयनमस्त्विति वाच्यम् ।
अनोन्तरोपादाने बाधकामावात्तेनैव निर्वाहे मन्त्रवन्महावेद्यां स्थापितयोर्नयनायोगात् ।
इष्टावत्तौ सोमार्थं पूर्वं प्राची प्रेतमध्वरमिति मन्त्रेण कृतं हविर्धानप्रवर्तनमत्र रमेथामिति
मन्त्रेण कृतं स्थापनं चानर्थकं स्यात् । पुनः प्रवर्तनस्थापनयोरनुष्ठाने त्वावृत्तिरशालीया
स्यादिति सर्वथा प्रधानमूतः सोमो विगुणः स्यात् । तद्वैगुण्यादवैगुण्यप्रसङ्गो भवेत् ।
अहि प्रधानवैगुण्यादवैगुण्यं कुत्रापि दृष्टम् । अतो नयनं नैव युक्तम् । वैगुण्यप्रसङ्ग
इत्यत्र प्रसङ्गशब्देनाऽऽपत्तिरुच्यते ।

अस्तमिते संवादप्रभृतिना पशुतन्त्रेण प्रतिपद्यते ।

अस्तमदर्शनमिते गते सूर्ये सतीत्यर्थः । अनेन तत्पूर्वकालो व्यावर्त्यते । अस्तमि-
त्यापूर्वं संवादप्रभृति नैव भवति किंतुत्तरमेवेति । तेन पशुपुरोडाशयागोत्तरं दिगांशेषु
विराम एव कर्तव्यः । अस्तोत्तरं पशुपुरोडाशयागविलम्बवशात्कृतितेऽपि न दोष इति

सिद्धं भवति । श्रुतं ह्यहीः शमितरित्यं संवादस्तत्प्रभृतिना तदादिना पशुतन्त्रेण पशुसंवन्धिकर्मकलापेन प्रतिपद्यते संवादप्रभृति पशुतन्त्रभारभ्यत इत्यर्थः । जुहां पञ्च-
गृहीतं गृहीत्वा पृथ्वाज्यमुत्तुवं चाऽऽदायेति संवादसंबन्धेनेति, पशुसूत्रे स्वपा तत्सं-
वन्धिकस्य बोधितत्वात्तदादानस्योत्तरत्रयोपयोगाच्च ।

तस्य दक्षिणेन हविर्धानमुत्तरेण वा समवर्चं परिहर्त्ति ।

तस्य वशोः । पाशुकेडावदानसमूहः समवत्तशब्देनोच्यते । इदं न समवत्तवन्तिति
पाशुकेडापात्रे सूत्रकृता(तो) व्यवहाराज्ज्ञेयम् ।

न यजमानो भक्षान्भक्षयन्ति भक्षणमेके समानन्ति ।

भक्षयन्ते ते भक्षः । भक्षशब्देनैवा हृद्यादयोऽवत्ताः पदार्था उच्यन्ते । भक्षणा-
मिति शेषः । तस्मात्तस्य नाऽऽख्ये तस्माद्वाऽऽख्यमित्युभयश्रुतेरिति भावः । इदामत्त-
णादीनां सौमिकैर्न प्रसक्तसिद्धिः । भक्षयित्वाऽऽज्येडां विरमन्तीति दर्शनात् । भक्षण-
मेके समानन्तीति सूत्राच्च । तथा चाज्यवर्णादिभिरिदामत्तणं कर्तव्यमेव । जैमिनिरपि
द्वादशाज्याये प्रथमे पाद एवमेवाऽऽह—शेषमक्षास्तथेति चेन्नान्यार्थत्वादिति । अस्ति-
रम्भक्षाः शेषप्रतिपत्त्यर्था वत्सान्तर्यार्थाः । अत्रो न प्रधानदक्षिणयैव तेषां निवृत्तिरिति
शेषमक्षास्तथेति चेदित्यनेन सूत्रेण प्रतिपाद्यते ।

पत्नीसंयाजान्तः ॥ २४ ॥ अग्नीषोमीयः संतिष्ठते ।

पत्नीसंयाजैरन्तः समाप्तिर्यस्य स पत्नीसंयाजान्तः । पत्नीसंयाजान्तो भवतीत्येता-
वतैव कर्मसंस्थायां सिद्धायां संतिष्ठत इति पुनः संस्थाबोधकवचनं पत्नीसंयाजान्तैरप्रति-
पत्तिकर्मभिरपि संस्थापनीय इत्येतदर्थम् । तेन समन्त्रमेव प्रतिपत्तिकर्माणि वेदप्रतिपत्तिः
परमत्र न भवति । तस्य सुत्यासमाप्त्यन्तं धारणस्योक्तत्वात् । प्रकरणदेवाग्नीषोमीय-
जामे पुनर्वचनमग्नीषोमीय एव प्रतिपत्तिकर्माण्यावश्यकानि न पत्नीसंयाजान्तेषु द्वाद-
शाहसंवन्धिसुत्यादिवत्तेषु प्रतिपत्तिकर्माणि आवश्यकानीति प्रदर्शयितुम् । अग्नीषोमा
यो अथ वा यो अग्नीषोमा हविषा सपर्यादिति याजुषहौत्रसत्त्वे वपाया याज्यानु-
वाक्ये । अग्नीषोमा य आहुतिमग्नीषोमा चेति तद्वीर्यं वामिति पशुपुरोडाशस्य याज्या-
नुवाक्ये । अग्नीषोमाविमं सुमेऽग्नीषोमा हविषः प्रक्षितस्य वीतमित्यङ्गानां याज्या-
नुवाक्ये । ऐन्द्राक्षपशोस्तु धूर्चि नु स्तोमं नवजातमथ श्रधद्वृत्रमुत सनोति वाजमिति
वपाया याज्यानुवाक्ये । उप्मा वामिन्द्राग्नी प्रचर्षणिभ्य इति पशुपुरोडाशस्य । आवृ-
त्रहणा गीर्धिर्विप्र इत्यङ्गानाम् । अथाऽऽध्विनपशोः—आवा० रयो रोदसी स पप्रथानो
अमिपञ्चमूयेति वपाया याज्यानुवाक्ये । स्वधायशसा युषोः श्रियं परियोदेति पशु-
पुरोडाशस्य । योहस्यवा० रथिरायुवं मुज्युमवविद्धमित्यङ्गानाम् । पशुहौत्रं सर्वं याजु-
षम् । पशुद्वयसत्त्वे द्विवचनान्त ऊहः । पशुत्रयसत्त्वे बहुवचनान्तः ।

निशायां वसतीवरीः परिहरति सर्वतो न पुरस्तात् ।

निशेरते प्राणिनो यस्मिन्काले स कालो निशाशब्देनोच्यते । रात्रेः पूर्वार्धे निशा-
शब्देन ग्राह्यमिति केचित् । द्वितीययाम् एव निशेत्यप्ये । तृतीययामोऽपीत्यपरे ।
पूर्वमते प्रथमयामेऽपि वसतीवरीपरिहरणं भवति । द्वितीये तृतीये च मते तु न प्रथमे
याम इति भेदः । अग्नीषोमीयदिवससंमन्विन्मेव निशा ज्ञेया सानिध्यात् । अयेतस्या
रात्रेर्निवासकाक इत्याश्वलायनेन संवादप्रभृतिपाशुकतन्त्रस्य बोधनप्रभृतिस्तोमतन्त्रैक-
देशस्य चाधिकरणीयमूलाद्या रात्रेरेकस्य प्रदर्शयितुमेवैतस्या इति विशेषणदानाच्च ।
परि परितो वेदिं हरति । प्रकृते परिहरणशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह—सर्वतो न पुर-
स्तादिति । परिहरति सर्वत इतीर्यं श्रुतिरेवानुद्धत इति वा । सर्वत इत्यनेन पुरस्तादपि
परिहरणे प्राप्ते रक्षोपहननरूपपरिधिपरिधानकार्यं पुरस्ताद्भाग आदित्यो यथा संपाद-
यति तद्वदप्यापि सर्वतः परिहरति रक्षासामपहत्या इति श्रुतानुक्तं रक्षोपहननरूपवसती-
वरीपरिहरणकार्यं पुरस्ताद्भाग आदित्यः संपादयिष्यत्येवेति भावः । नन्वादित्यो हेतो-
रन्यपुरस्ताद्गताश्चस्पपहन्तीत्यनेन परिधान उच्यत एवाऽऽदित्यस्य रक्षोपहननकर्तृत्वेन
वसतीवरीपरिहरणस्य रात्रिसाध्यत्वेनाऽऽदित्यस्योदयासंभवेन रक्षोपहननकर्तृत्वात्सं-
भवादसंगतमिदमिति चेत् । उद्यत्कालस्योदयं चास्यजित्येतादृशार्थाङ्गीकारस्याग्नये
रक्षोपहने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यत् रक्षासि सचेरजित्यस्या इष्टेर्निशायां निर्वपे-
दित्यनेन राज्ञौ कर्तव्यायाः परिधिपरिधानविषये साकं रक्षिमयिः प्रचरन्तीत्येकेषामि-
त्यस्मिन्पक्ष आनीकवतीकैदिनीष्टिसंमन्विनोऽर्धाद्रात्रौ पतितस्य परिधानस्य विषये
आऽऽवश्यकत्वेनात्रापि तद्वीत्या रक्षोपहननकर्तृत्वसंभवेनासंगतेरभावात् । इयं सामा-
न्यप्रतिज्ञा । अथवा सर्वतो न पुरस्तादित्यस्यांशस्योत्तरत्रैवान्वयः । तथा च सर्वतो न
पुरस्तादुत्कामतेत्येतावान्मैव एव । तद्वर्षस्तु सर्वतः सर्वेभ्यो दिक्प्रान्तेभ्य उत्कामत
पुरस्तात्प्रदेशाज्जु नोत्कामत तत्र परिहरणाभावादिति । सामर्थ्याददीक्षितान्प्रतीदं वच-
नम् । उक्त्वा वसतीवरीः परिहरतीत्यन्वयः ।

उत्कामतेत्युक्त्वाऽन्तर्वेदि यजमानः पत्नी च भवतः ।

परनीत्यत्रैकत्वमविधक्षितमुद्देश्यगतत्वात् । तेन परन्यनेकत्वे सर्वा अप्यन्तर्वेदि भवेयुः ।
तत्र मन्त्रविज्ञामपि वीक्षितत्वादन्तर्वेदि भवनम् । अथर्वोर्वसतीवरीपरिहरणकर्तृत्वात्तस्य
नान्तर्वेदि भवनम् । चकारः परस्परसमुच्चयार्थः ।

नादीक्षितमभि परिहरति ।

अदीक्षितानां महिर्निष्क्रमणे हेतुरयं निषेधः । अदीक्षितमभितः परिहरणं न कर्त-
व्यमिति तदर्थः ।

परिहरणप्रकारमाह—

आदाय कुम्भं सव्येऽसेऽस्याधायपरेण प्राज-
हितमतिक्रम्य दक्षिणया द्वारोपनिर्हृत्य द-
क्षिणं वेद्यन्तमनु परिहृत्येन्द्राग्नियोर्भागवेयी-
त्येति दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयति ।

आदाय कुम्भमित्यत्रान्यस्मादिति शेषः । तेनान्येनाध्वर्यवे कुम्भप्रदानं कर्तव्यमिति सिद्धं भवति । अन्यथा सव्येऽसेऽस्याधायेत्यनेनैवार्थादादानसिद्धेर्वचनं व्यर्थं स्यात् । कुम्भग्रहणं कुम्भ्युपलक्षणम् । सव्य इत्यंशविशेषणं । वसतीवरीणामन्तरङ्गतासिद्ध्यर्थम् । अंसग्रहणं पार्श्वव्यावृत्त्यर्थम् । अतिरत्रान्तर्धानार्थकः, असे किंचिदन्तर्धायीऽऽधानं कर्तव्यमिति । प्राजहितः पुराणगार्हपत्यः प्रकर्षेणाग्निमणयनादिकर्मसु नहितस्त्यक्तः स प्राजहित इत्यर्थो वा । अस्मिन्पक्षे योगरूढं पदम् । दीर्घश्चान्दसः । गच्छेति परित्यज्या-
तिक्रम्येति वचनाद्गार्हपत्यापरमागमुल्लङ्घ्यैवामे गन्तव्यमिति । दक्षिणया द्वारा दक्षि-
णेन द्वारेण । उपशब्दो नस्त्रीमवनरूपमर्थविशेषं चोत्तयति । निर्हरणं द्वाराद्वहिर्भिः प्रा-
रणम् । दक्षिणं वेदेर्महावेदेरन्तं प्रान्तमनुलक्षीकृत्यैव वसतीवरीः परिहृत्येन्द्राग्नियोर्भाग-
वेयीः स्येति मन्त्रेण दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयति ।

आदाय कुम्भं दक्षिणेऽसेऽस्याधाय ययेवं
प्रत्येत्योत्तरपूर्वया द्वारोपनिर्हृत्योत्तरं वेद्यन्त-
मनु परिहृत्य मित्रावरुणयोर्भागवेयीः स्येत्यु-
त्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयति ।

दक्षिणेऽसि इत्यत्र दक्षिणवेचनं वसतीवरीणामन्तरङ्गतासिद्ध्यर्थम् । अंसग्रहणं पार्श्व-
व्यावृत्त्यर्थम् । उत्तरपूर्वया द्वारोपनिर्हृत्येति कामनार्थं विहितस्यैतस्य तस्य एव नान्य-
था । तदभाव उत्तरपूर्वयोत्तरया वा द्वारोपनिर्हरणम् ।

आदाय कुम्भं सव्येऽसेऽस्याधाय तीर्थेन प्रपाद्य
विन्धेवां देवानां भागवेयीः स्येत्याग्नीध्रे सादयति ।

तीर्थशब्दो वेद्युत्तरयोरन्तरा प्रवेक्षे चात्वालोत्तरयोरन्तरा प्रवेक्षे च वर्तते ।
अन्तरा वेद्युत्तरावन्तरेण चात्वालोत्तरौ वा तीर्थमिति सूत्रान्तरात् । अचा-
त्वाले कर्मणि पूर्वतीर्थं सचात्वाल उत्तरम् । आग्नीध्रः आग्नीध्रविष्ण्यसमीपे । आगृतेति
मन्त्रान्तः । आदाय कुम्भं सव्येऽसेऽस्याधाय तीर्थेन प्रपद्येत्येतावतैव सव्येऽसेऽस्याहि-
तत्वाद्भ्यस्य तीर्थेन प्रपादने सिद्धे णिच्प्रयोगोऽन्यत्रापि स्वेनागृहीतस्यापि तीर्थेन
प्रपादनं ज्ञापयति । तेन पश्चादीनां तीर्थेन प्रपादनं सिद्धं भवति । इदमपि अत्र
वचनाज्ज्ञातं भवति । केनचित्प्रपादनेन स्वस्यासाहिध्ये तीर्थेन प्रपादनं नानियतमिति ।

नन्वन्तरा यज्ञाङ्गानि बाह्यः कर्तार इत्यनया परिभाषयैवान्तरङ्गस्ये सिद्धे पुनरन्तर-
ङ्गत्वसिद्ध्यर्थं सत्यदक्षिणग्रहणं तत्र तत्र यत्कृतं तदर्थमिति चेत्सत्यम् । कर्तृगृही-
तस्य यज्ञाङ्गस्यान्तरङ्गत्वमत्रैव नान्यत्रेतिज्ञापनार्थत्वात् । अत्रैवोच्यमाने तद्व्यतिरिक्तेऽ-
स्मिन्नेव स्थलान्तरे नियममात्रपत्तिरस्त्यत्र तत्र सत्यदक्षिणवचनम् ।

अत्र वसन्ति ।

अत्राऽऽग्नीध्र एव वसन्ति नान्यत्र । वसन्तीत्यत्रान्तर्भावितो णिच् । तेन वासयन्ती-
त्यर्थो भवति । अप्ययुरित्येव शेषः । बहुवचनस्य पूजार्थत्वात् । अपवाऽप्ययुच्यते
असमीया वसतीवर्ष इति शेषः । आग्नीध्र उपवासयत्येतद्वै यज्ञस्यापराधितं यदाग्नीध्रे
वदेव यज्ञस्यापराधितं तदेवैना उपवासयतीति श्रुतेः । एता वसतीवर्षः ।

सुग्राह्यं सुग्राह्यामाहुयेति संश्लेष्यति

पितापुत्रीया सुग्राह्या भवति ।

पूर्वव्याख्येयम् ।

या यजमानस्य व्रतधृक्तामाशिरं दुहति या पत्न्यास्तां दधि-
ग्रहाय या वर्षधृक्तां दधिवर्षाय तत्समनातञ्ज्यं पयो मैत्रा-
वरुणाय शृतातञ्ज्यं दध्यादित्यग्रहाय कुरुतादिति संश्लेष्यति।

यजमानस्य व्रतदोष्ठी गौस्तां माशिरं आशिरनिमित्तं दुहति, मथितं दध्याशिरं,
अ पत्न्या व्रतदोष्ठी गौस्तां दधिमहाय दधिमहार्थं दुहति, दध्या ग्राह्यो महो दधि-
ग्रहः । अनेनार्थाद्दधिरूपं द्वयमत्र ज्ञायते । या वर्षधृक्, वर्षः प्रवर्ष्येत्तत्समं निवद्व्य-
दोष्ठी गौस्तां दधिवर्षाय दुहति । दध्या सप्तयो वर्षो वर्षणामककर्मविशेषो दधिवर्ष-
स्तदर्थमित्यर्थः । अत्रापि अन्तरोक्तरीत्या दधिरूपमेव ब्रह्म ज्ञायते । तत्समनातञ्ज्य-
मनातञ्ज्यं यस्य तस्य सत आतञ्जनं न, एतादृशं पयो मैत्रावरुणाय मैत्रावरुणग्रहाय ।
कुरुतेत्यत्राऽऽकृष्यतेऽथवा कुरुतादित्यत्राऽकृष्यते । श्रुतं सदेवाऽऽतञ्ज्यं मुध्नस्य
शीतस्वापेक्षा यत्र न तच्छृतातञ्ज्यमित्युच्यते । एतादृशं दधि अदित्यग्रहायाऽऽ-
दित्यग्रहार्थं कुरुतादित्यर्थः । कुरुतादिति छोटः प्रथमपुरुषैकवचनम् । दधिमहदधिव-
र्षार्थयोर्वधोर्न शृतातञ्ज्यरूपता । आप्यग्रहस्य सोमग्रहस्य । तत्कामनयाऽनुष्ठानं
कर्तव्यत्वेनाभिमतं यदा तदा या पत्न्यास्तां दधिमहायेति लुप्यते । दधिमहाभावेन
दोहामासत् । अपवर्ष्ये वा वर्षधृक्तां दधिवर्षायेत्येतच्छ्रुप्यते । दधिवर्षाभावेन दोहाम-
मात् । मैत्रावरुणपयोर्ये यस्याः कस्याश्चिदोदोहः । शृतातञ्ज्यार्थं यस्याः कस्याश्चित् ।
आशिरादित्रयार्थदोहकर्ताऽतो मैत्रावरुणपयोर्येदोहकर्ता तु तत्समनातञ्ज्यं पयो मैत्रा-
वरुणायेत्यत्र दुहतेत्यस्यान्वय इति पक्ष आशिरादित्रयार्थदोहनवरकर्ताऽत्रापि अनि-
यतः । कुरुतादित्यग्रिमस्मान्त्वय इति पक्षे तु प्रतिप्रस्थातेव । एकवचनात् । एकव-

चनदादित्यमहार्घश्रुतातत्त्वव्यवस्थयोर्दोहकर्ताऽपि पूर्ववत्प्रतिप्रस्थातैव । पञ्चानां दोहानामत्रैव करणं प्रैषानुरोधात् । सवनीयामिक्षार्थस्य दोहस्येदानीमेव दोहनम् । सांनान्यनिष्पत्तेर्दिनद्वयसाध्यत्वात् । सवनीयामिक्षार्थदोहकर्ता प्रतिप्रस्थातैव प्रातर्दोहस्य तत्कर्तृकत्वेन तत्संज्ञिन् एतस्यापि तत्कर्तृकताया एव युक्तत्वात् । अनून्यथास्थानीयामिक्षाकरणमन्यथाऽनुपपत्त्या लौकिकेन वृत्तैव । कलौ गवाक्षमस्य निषिद्धत्वादा-
मिक्षैव । तत्र पञ्च दोहास्तूष्णीम् । सवनीयामिक्षार्थं समन्त्रको दोहः । पञ्चानां दोहानाममन्त्रमेव शाखाहरणादितन्त्रम् । तस्मिन्नातत्त्वव्यवस्थामिति वचनात्तापमार्गं कार्यम् । पयस आतम्वेन दधित्वापातिः । इष्टांपत्तौ तु पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीति पयःकरणकं श्रपणं न सिध्येत् । एवं चार्थादेवाऽऽतन्त्रननिवृत्तावनातत्त्वव्यवस्थामिति वचनं शाखाहरण-
दिदोहवर्षप्राप्तिं ज्ञापयति । स च पयसः प्रदानार्थत्वाभावात्तूष्णीमेव । अत एव क्रय-
धर्मा न भवन्ति । तथा च नवमाध्याये चतुर्थपादे ऋमिनिः—श्रपणानां त्वपूर्वत्वात्प्रदा-
नार्थं विधानं स्यात्, गुणो वा श्रपणार्थत्वादित्वादिभूतैरमुमर्षमाह । सोमे पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीति पयसः सोममिश्रणं प्रदानार्थं दृष्टार्थत्वात् । सोमसंस्कारार्थत्वे त्वदृष्टार्थता स्यादिति प्राप्ते द्वितीयाश्रुतिवशाददृष्टकल्पने दोषाभावाच्च पयसः प्रदेय-
त्वमिति । श्रपणानां पयःप्रभृतीनां प्रदानार्थं । सवनीयामिक्षार्थं समन्त्रकमेव शाखा-
हरणादितन्त्रम् । अथवाऽऽदौ सर्वेषां क्रमेणामन्त्रसमन्त्रमेवेव शाखाहरणम् । क्रमेण तथैवोपवेपकरणं तथैव त्रिवृद्धर्मविभ्रावसर्जनम् । क्रमेण तथैव दोहा इति । शतं मित्रावरुणाभ्यां शस्वो जुहानाः । इह वो मित्रावरुणौ रमयतां गावः प्र णो ब्रूहि मित्रावरुणाभ्यां हविरिन्द्रियं बहु कुवि मित्रावरुणाभ्यां वेवेभ्यो हव्यं सोमेन स्वाऽऽतनन्मि मित्रावरुणाभ्यां दधि, इति सवनीयामिक्षायां विकारः । शाखोपवेपयो-
राहरणसमय एव परिज्ञानार्थं चिह्नानि कार्याणि । अथवाऽऽदावेव सवनीयामिक्षार्थ-
को दोहः । ततोऽमन्त्रकाः पञ्च दोहाः । एतदनुरोधेनैव शाखाहरणोपवेपकरणादि । सर्वेषु दोहेषु जातेषु समन्त्रकामिक्षायाः प्रातर्दोहाय वत्सपाकरणम् ।

आग्नीध्र आस्विजोऽलंकृता वसन्ति ।

अनेन सदसि वासो ज्योवर्त्यते । आपस्तम्बेन न सदस्युपवस्तवा इति दोहार्थमैष एव निषेध उक्तः । अलंकृता इत्यग्रालंकारो मानुष एव नतु विज्यापिच्यौ । ते चोक्ता वैशानसेन—

हेममूषणसंयजः शुभ्रवस्त्रानुलेपनः ।

मुगन्धिकुसुमैर्जुष्टो दिव्यौऽलंकार उच्यते ॥

स एव पुष्परहितः साज्जनो मानुषः स्मृतः ।

पृथोऽनुलेपरहितः पिच्योऽलंकार ईरितः ॥ इति ।

भ्रातृभ्यश्च पत्नीं जागरयन्ति ।

भृत्विजस्त्वयैतस्यां रात्रौ जागरणमेव कर्तव्यमिति पत्नीं भ्रातरौ नियोज्य निद्रा-
भाषायां निद्रां कुर्युः । ननु निद्राया अवश्यकर्तव्यता । न च बोधनविधिवशान्निद्राया
आवश्यकत्वमन्यथा विधेर्वैयर्थ्यापत्तेरिति वाच्यम् । निद्रासत्त्व एव बोधनविधेश्चरि-
तार्थ्यसंभवेन विधेर्वैयर्थ्याभावात् । जागरयन्तीत्यत्र प्रयोजका भृत्विजः ।

हविर्धाने यजमानो राजानं गोपायति गोपायति ॥ २५ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे सप्तमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

हविर्धानवचनं हविर्धानादन्यथापि सतो राक्षो गोपनं व्यावर्त्यते । यथा राजानं
भृत्वा रक्षन्ति तद्वद्यजमानः परिकर्मिभिः सह सोमं राजानमैकान्येण दस्युभ्यः
आदिभ्यश्च रक्षतीत्यर्थः । यजमानवचनमवर्ज्यन्यावृत्त्यर्थम् । जागरत्येतां रात्रिं हविर्धाने
राजानं गोपायतिस्वेतावदे(त्ये)व सूत्रे यजमानसूत्र एव लाघवात्कर्तव्येऽत्र पृथक्सूत्रक-
रणे स्वस्य गोपनाशक्तादन्येनापि गोपनं करणीयमिति द्वादशाह्याह्वनीनद्वितीयादिरा-
त्रिषु जागर्ति वा न जागर्ति यदा जागर्ति तदा स्वयं राजानं रक्षत्यन्येन वा रक्षयेत्
यदा न जागर्ति तदाऽन्येनैवेत्यर्थादित्येताद्विशेषज्ञापनार्थम् । द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्तिश्चे-
त्तार्था ।

इति ओकोपादश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राभियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुख-

याजिद्विषासहस्राभियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपी-

नाथदीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापादहिरण्यके-

शिसूत्राम्बुधिगतनिगूढार्यरत्नविवेचनकेशकृतवि-

द्वज्जनसंतापशामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तौ

सप्तमप्रश्नस्याष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

संपूर्णोऽयं सप्तमः प्रश्नः ।

अथाष्टमः प्रश्नः ।

तत्र प्रथमः पटः ।

महारात्रे बुध्यन्ते ।

रात्रेर्महान्भागो महारात्रे तस्मिन्महारात्रे रात्रेर्धौ महान्भागस्तस्मिन्नित्यर्थः । मयू-
रध्वंसकादिकक्षणः समाप्तः । समाप्तान्तो मागपदलोपश्च तदादित्वात् । एतादृशो
व्याख्यानो यदि सोमो सस्मृतौ स्यातां महति रात्रियै प्रातरनुवाकमुपाकुर्यादिति श्रुतौ
श्रुतं रात्रिशब्दमहच्छब्दयोर्लिङ्गभेदकृतवैयधिकरण्यं साधकम् । महती चासौ रात्रि-
भेति विग्रहस्तु नैवात्र भवति । महत्त्वस्य रात्रिविशेषणत्वे महत्त्वं रात्रौ, मानकृतं तच्च
वसन्ते सर्वथा नैव संभवति । उत्तरोत्तरं रात्रीणामल्पमानत्वात् । रात्रिषु महत्त्वं तु
दक्षिणायन एवोत्तरोत्तरम् । तथा सति महतीषु रात्रिषु सतीष्वेव बोधनं स्यात्,
बोधनस्य च सुत्यार्थत्वादत्रैव कर्तव्यता स्यात् । वसन्ताद्यरात्रावेव कर्तव्यता स्याद्वा ।
तस्या एव महत्त्वात् । सा च प्रकृते विरुध्येतेत्यतो नैतादृशो विग्रहोऽत्र युक्तः ।
एतेनानन्तरोदाहृतश्रुतौ रात्रिया इति चतुर्थी यथा षष्ठ्यर्थे तथा महतीति महच्छब्दग-
तसप्तमीविभक्तिरपि षष्ठ्यधिकैव । एतदनुरोधेन पुल्लिङ्गमपि विपर्यस्तं कर्तव्यमिति कुम्-
ष्टिकल्पना निरस्तः द्रष्टव्यः । तत्र महच्छब्देन रात्रितृतीयभागो गृह्यते । किमेतादृश-
मेव महत्त्वमित्यत्र नियामकमिति चेत् । वक्ष्यमाणस्य स्वरमाणस्वरनुदित उपाशुमुदितेऽ-
न्तर्याममुपाशुमुदित इत्येकेषामिति सूत्रस्यैव नियामकत्वात् । एतेनैव जानीमो यावता
कालेनोपाशुपर्यन्तमुपपर्यन्तं वा कर्मानुदिते भवति तदनुरोधेन बोद्धव्यमिति । एतेने-
वमपि ज्ञातं भवति चतुर्धाविभक्तरात्रितृतीयभागाद्यभागात्मके काल एव बोद्धव्यमिति ।
ननु किमर्थमिदं सूत्रमर्थादेव तत्सिद्धेरिति चेन्न । आशु कर्मकारिभिरप्युत्थिगिरतस्मि-
न्नेव काले बोद्धव्यं भवेत्तस्य पुरस्तादुपरिष्टाद्वेतीच्छासिद्धनियमनार्थत्वात् । नन्वेवमपि
महारात्रे कर्माप्युपक्रमन्त इत्येतावतैव सिध्यति नार्थो बोधवचनेनेति चेन्न । तस्य
संभन्वविशेषज्ञापनार्थत्वात् । यत्र महारात्रे बोधनमस्ति तत्रैव पुरा वाचः प्रवर्तितोः
प्रातरनुवाकोपाकरणं नान्यत्रेति । तेन द्वादशाहे प्रायणीयातिरात्रारूपे प्रथमसौत्यदि-
वसे समाप्त एवाह्न्युदितेऽप्यादित्ये द्वितीयसौत्यदिवसीयप्रातरनुवाकोपाकरणं कर्तव्यं
बोधनाभावादिति सिद्धं भवति । एतेन यत्र होताऽऽश्विनं शंसति तत्र भैत्रावरुणः
प्रातरनुवाकमनुब्रूयादितिशास्त्रान्तरबलात्प्रतिप्रस्थात्रैव द्वितीयसौत्यदिवसकर्म कर्तव्यं
यावत्पर्यन्तमध्वर्युः पूर्वकर्मणः सकाशात्किमुक्तो भवति तावत्पर्यन्तमध्वर्योर्नैर्मुक्तताया-
मध्वर्युरेव तत आरभ्य करोतीति केषांचिन्मतं नास्माकमनुकूलमिति प्रदर्शितम् ।

तथा कर्माण्युपक्रमन्ते यथा पुरा वाचः प्रवर्तितोः प्रातरनुवाको भवति ।

यथा वाचो मनुष्याणां पक्षिणां वा प्रवर्तितोः प्रवदनात्पुरा प्राक् प्रातरनुवाक

आरब्धो भवति तथा तदनुरोधेन कर्माणि यज्ञतनूहोमादीनि उपक्रमन्त आरभन्त इत्यर्थः । कर्त्तव्यकामस्तु कृतशौचैरेव कार्यः । अन्यथा कर्मण्यनधिकारः स्यात् । ज्ञाता एव कर्म कुर्वुरिति केचित् । कृतहस्तपादप्रसालना आधानता एवेत्यन्ये । न च कर्मान्ते हस्तपादान्प्रसाल्यान्तरेण चास्वालोत्करौ देवयजनमभिप्रपद्यन्त इति हस्तपादान्प्रसाल्याऽऽग्नीध्रे यजमानमुपसंगच्छन्त इति कल्पसूत्रे च हस्तपादप्रसालनमाग्नेयैव कर्माधिकारस्योक्तत्वेन ज्ञानं विनैवाधिकारो नित्यं ज्ञानं तु स्वकाले भवत्येवेति वाच्यम् । अस्वार्थं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेत्तत्त्वित्यनेन याज्ञवल्क्यवचनेन सूत्रोक्तस्यापि पक्षस्य भावात् । तथा च ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीतेति स्मृतौ ज्ञातस्यैव कर्मकरणेऽधिकारस्योक्तेः सामान्यशास्त्रमनुसृत्यैव ज्ञातेरेव कर्म कर्तव्यमित्येव युक्तं परं तु अमन्त्रकमिदं ज्ञानमिति द्रष्टव्यम् । संध्योपासितस्तु मध्य एव स्वकाले ।

प्रजापतिर्मनसाऽन्वोऽच्छेत् इति त्रयस्त्रिंशत्तं यज्ञतनूराग्नीध्रे जुहोति ।

स्मार्ताध्वताऽऽज्यं संस्कृत्य तेन होमो दर्धिहोमधर्मेण । प्रजापतिर्मनसेत्यादयश्च यज्ञिश्चमन्त्रा यज्ञतनूसंज्ञकास्तैः साध्याश्च यज्ञिश्च संख्याका आहुतीर्जुहोतीत्यर्थः । तत्र प्रथमा चतुष्पदा । त्रयोदशी त्रिंशो च त्रिपदा । इतरा द्विपदाः । विंशत्याद्याः सदैकत्व इति कोशादिकवचनम् ।

विशेषमन्त्राऽऽह—

पूर्वा पूर्वाभनुद्रुत्योत्तरयोत्तरपैक्या नु प्रथमया ।

प्रजापतिर्मनसाऽन्वोऽच्छेत् इति पूर्वा यज्ञतनूः । धाता वीक्षायामित्युत्तरा यज्ञतनूः । तत्र प्रजापतिर्मनसाऽन्वोऽच्छेत् इति पूर्वा यज्ञतनूमनुद्रुत्य संयोज्य धाता वीक्षायामित्युत्तरया यज्ञतन्वा जुहोतीत्यर्थः । एवं धाता वीक्षायामिति द्वितीया यज्ञतनूं संयोज्य सविता भृत्यामिति तृतीयया यज्ञतन्वा । सविता भृत्यामिति तृतीया यज्ञतनूं संयोज्य पूषा सोमकयण्णामिति चतुर्थया यज्ञतन्वेत्यादित्रयस्त्रिंशद्यज्ञतनूपर्यन्तम् । एतदर्थमेवोभयत्र षोडशा । संहितारूपमेवेत्येवमोजनम् । आहुतिषु त्रयस्त्रिंशत्त्वसिष्वक्यमुपायमाह— एकया नु प्रथमयेति । नुरवधारणे । त्रयस्त्रिंशद्याहुतिस्तु एकयैव प्रथमयेति । एकयेति वचनमन्तिमा यज्ञतनूमनुद्रुत्य प्रथमया यज्ञतन्वा जुहोतीत्येवं स्यात्, अन्तिमापेक्षया प्रथमाया अनन्तरत्वेनोत्तरत्वात्तत्पूर्वत्वेनान्तिमायाः पूर्वत्वात्, पूर्वा पूर्वोभनुद्रुत्योत्तरयोत्तरयेति सूत्रात्, अथवाऽन्ताहोपो विद्वद्विर्वेति न्यायेनानुद्वयविशिष्टयाऽन्तिमया यज्ञतन्वेति स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थम् । एकशब्दः केवलवाची । प्रथमयेति वचनं तेनैव न्यायेन केवलाया अन्तिमायाः प्राप्ताया निवारणार्थम् । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारः । यत्र मन्त्रगणेनेति पारिभाषया प्रतिमन्त्रम् ।

यज्ञार्तिं प्रति जुहोतीत्येकेषाम् ।

यज्ञस्याऽऽर्तिर्यज्ञार्तिस्तां यज्ञार्तिम् । आर्तिर्चनाशो भ्रष्ट इति यावत् । अनेन नैमित्तिकत्वमप्येतस्य स्वेमस्य केषाञ्चिदाचार्याणां मते भवति । यज्ञार्तिमित्यत्र कर्मप्रवचनीय-संज्ञा । तेन प्रतियज्ञार्तिं अयं होम इति सिद्धं भवति ननु रात्रिसंवन्यतृतीयभागाधि-करणकबोधनाभावरूपयज्ञार्तिनिमित्तक एवायं होम इति । एतद्व्ययज्ञार्तिनिमित्तके होमे प्राप्ते प्रायश्चित्तस्य संधानार्थत्वेन प्रवक्ष्यमादादौ प्रायश्चित्तार्थं कृत्वाऽनन्तरं नित्यः कर्तव्य इति सोमतश्च एव यत्किञ्चिद्यज्ञविशेषेऽनादिष्ट इदं प्रायश्चित्तं होतव्यं ननु पाशुकैष्टिकतत्त्वयोः । उत्तरसूत्रे सवनीयस्य तन्त्रं प्रक्रमयतीत्येतावतैव पाशुकतन्त्र-मेतदिति ज्ञानसिद्धौ पशुशब्दोपादानं यज्ञतन्त्रहोमः सोमतश्च संन्येय तत्रानादेशोऽ-यमेव होम इति । दोषनिर्हरणे सामर्थ्यातिशयात्सर्वप्रायश्चित्तमपि होतव्यम् । एकेषा-मितिवचनात्प्रायश्चित्तात्मकत्वं वास्तवमिति गम्यते ।

सवनीयस्य पशोस्तन्त्रं प्रक्रमयति ।

सवने सौत्येऽहनि भवः पशुः सवनीयस्तस्य पशोस्तन्त्रं कर्मकलापं प्रक्रमयति आर-भत इत्यर्थः ।

तस्य निरूपपशुबन्धेन कल्पो व्याख्यातः ।

तस्य सवनीयस्य । अन्यदग्नीषोमोये कृतव्यारूपानम् । बह्वदोतृपश्चिष्टो न स्तः । अङ्गभूतत्वात्पशोः । अग्निप्रणयनान्तं कर्म कृतत्वाल्लुप्यते । सवनीये पशौ नान्यन्वाधानं विद्यत इति निषेधादन्वाधानाभावः । प्रायण्याप्रभृतिष्वित्यनेन जनोपायनाद्यभावाः ।

न बर्हिर्विद्यते प्रस्तरमेवाऽऽहरति बर्हिषः कल्पेन ।

बर्हिः पाशुकं बर्हिः । उत्करबर्हिस्तु विद्यत एव । ननु प्रस्तरमेवाऽऽहरति बर्हिषः कल्पेनेत्येवकारेणैव बर्हिर्व्यवच्छेदो भवति किमर्थमयं निषेधो न बर्हिर्विद्यत इति चेन्न । बर्हिषः कल्पेन प्रस्तरमेवाऽऽहरतीत्येतावत्येवोच्यमाने बर्हिर्व्यवच्छेदो न भविष्यति किंतु बर्हिषः कल्पस्यैव बर्हिःराहरणे व्यवच्छेदो भविष्यति । तथा च तूष्णीमाहरणं स्यात्तदा तद्व्यावर्तयितुं निषेधस्याऽऽवश्यकत्वात् । न बर्हिर्विद्यत इत्येतावत्येवोच्यमाने प्रस्तरस्यापि बर्हिष्ठाजिवृत्तिः स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रस्तरमेवाऽऽहरतीतिवचनम् । प्रस्तरमाह-रयेत्येवकारस्याऽऽहरतीत्येतदनन्तरमन्वयः । तथा चैवमर्थो भवति बर्हिषः कल्पेनाऽऽ-हरत्येव न तु संनहनमपीति । एवंहीत्यैवकारः सार्थको भवति तेन संनहनं यदाऽऽ-पस्तन्त्रेनेष्टमाबर्हिः संनह्यति न वा बर्हिः प्रस्तरमेवेति सूत्रेण संनह्यतीति व्याख्यातृप्रद-शितशेषेण प्रापितं व्याकथ्यते । उत्करबर्हिर्होमेष शुल्बकरणं न प्रस्तरार्थम् । उत्कर-बर्हिर्होमं शुल्बकरणादि स ते मा स्थादित्यन्तं करोति । सुप्तपृता स्वा संभरातीति

नास्ति शुन्नस्यैवाभावात् । अङ्गमितो योनिरित्येतदपि नास्ति अनन्तरोक्तहेतोः । उत्कर-
वर्हिःसंभरणेऽङ्गमितो योनिरित्येतदेव । आपस्त्वामितोन्द्रस्य त्वेत्येतद्व्यं प्रस्तर-
स्याऽऽदौ कृत्योत्करवर्हिः करोति । बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीत्यादिनिधानान्तमुभयोः
सहैव । उर्वन्तरिक्षं प्रेहीत्यस्मिन्मन्त्रे ॥ नोहः । गमनाक्रियाया आत्मन्येव संवन्नेन
वर्हिःसंनन्वासंभवात् । हे आत्मन्नुह विस्तीर्णमन्तरिक्षमिव वर्हिष्यतिच्छेदनाय गत-
स्ततः परावृत्त्य प्रेहि विहारदेशं प्रति प्रकर्षेण गच्छेत्येतादृशो ह्यात्मसंनन्वः । नच
वर्हिष एवात्र संवन्धोऽस्तु किं बाधकमिति वाच्यम् । पूर्वस्मिन्नेतादृश एव मन्त्रे
व्यभिचाराद्गमनकरणमन्त्रत्वदर्शनाद्गमनकर्तुरेकत्वाच्च । अदित्याः सद् आसीदेत्यत्राऽऽ-
सीदतमिति द्विवचनान्त ऊहो भवत्येव । बहिरभिधायकत्वात् । एवं देवंगममसि अदि-
त्यास्त्वा पृष्ठे साद्यामीत्यनयोरपि देवंगमे स्थः । अदित्या वा पृष्ठे साद्यामीति
यथायथमूहः । परिमोजनीयाख्यमुष्टिमुलपराज्जर्धमुष्टिं चैतः सहैवाऽऽहरति प्रकृति-
वत्तूष्णीमेव । अग्नीषोमीयविकारपक्ष आश्वत्थालः प्रस्तर ऐशवी तिरश्ची कार्मर्यमयाः
परिधयोऽधिकाः पौतुरास्वेष्य इति पशुमूत्रोक्तमाश्वत्थालप्रस्तरादिकं सर्वमस्त्येव ।
वर्हिस्तु नैव । न वर्हिर्विद्यत इति निषेधस्यात्रापि प्रवृत्तौ बाधकभावात् ।

पात्रसंसादनकाले प्रचरणीं प्रथमां सुचं प्रयुनक्ति ।

पात्रसंसादनकाल इत्यनेन परिस्तरणपाणिप्रक्षालनोत्तराग्नीस्तरणब्रह्मयजमानसदन-
करणानि सूच्यन्ते । अथवा पात्रसंसादनकाल इत्यस्य पात्रसंसादनदेश इत्यर्थः । तथा
च पात्रसंसादनदेशे प्रचरण्याः प्रयोग इति अर्थो भवति । दृष्टं च कालशब्दस्य
देशपरत्वं नौवायनसूत्रे स उपरवाणां काल इत्यादौ । स च प्रचरण्याः सौमिकत्वा-
च्छालामुखीयोत्तरतःसंलग्नदेश एव । ननु सर्वैष्टिकपाशुकपात्रसंसादनदेशो यः स एव
प्रचरण्याः सौमिक्या अपि तथा च कथं देशभेद इति चेत्सत्यम् । शालामुखीयं गार्ह-
पत्यकर्मस्थोऽन्ववस्थान्ति तस्मिन्गार्हपत्यकर्माणि क्रियन्त इति वचनात्प्रचरण्याः सोम-
कर्मसंयन्धिपात्रत्वेन शालामुखीयोत्तरतःसंलग्नदेश एव स्वतन्त्रतयैव प्रचरण्याः
प्रयोगो न तु कर्मप्राप्ते स्थाने द्वेद्व्यर्थमपेक्ष्येवंरीत्या देशभेदसंभवात् । वेदस्तु महावे-
द्यं कृतो यः स एव शालामुखीयस्योत्तरतो दर्भान्संस्तार्य यथार्थं पाशुकानि पात्राणि
प्रयुनक्ति । तत्र प्रचरणीं सुचमधिकां प्रयुनक्ति । सा च जुहादिभ्यः सुग्म्यः प्रथमा
भवति । आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायेन प्राकृतसूक्तप्रयोगानन्तरं सर्वपात्रप्रयोगान-

१ अ. ग. 'हित वर्हिषोऽभा' । २ अ. ग. 'तद्व्यर्थं प्रस्तरसंभरण उत्तानिवनादिकरणक-
निधाताभावात् । उत्करवर्हिःसंभरणे तु अङ्गमितो योनिरित्येतदेव कुञ्जते प्रस्तराभावात् । आ' ।
३ अ. ग. 'प्रेतमिदमोहं केचित्कुर्वन्ति । तत्र । ग' । ४ अ. ग. 'तु कर्मप्रा' ।

न्तरं वैतस्याः प्रयोगः स्यात्तं वाचयितुं प्रथमामिति वचनम् । प्रथममिति परित्यज्य प्रथ-
मामित्येवं वचनं सुगम्य एव प्राथम्यं स्यान्नतु सर्वपात्रेभ्यः प्राथम्यमित्येतादृशार्थे बोध-
यितुम् । सुगमग्रहणे वसाहोमहवनीवत् जुहूरेवैवं नतु केवलं जुहूकार्यकारित्वमात्रमिति दा-
पनार्थम् । तेन सुत्याहनि जुह्वां व्यावृतायां पशुबन्धे वसाहोमहवनीवत्प्रचरण्येव भवति ।
तथा च भरद्वाजः—प्रचरण्या सोम इति । व्यावृतायां जुह्वामियं होमकार्येषु भवतीति ।
अत एव पाळाशोयम् । अनयोर्भेदे किं फलमिति चेत् । जुहूकार्यकारिपात्राणां विशेष-
वचनाभावे वैकङ्कतत्वं जुहूरूपपात्राणां पाळाशत्वमिति । यदि जुहूकार्यकारिणामपि
पात्राणां जुहूरूपता स्यात्तदा वैकङ्कतत्वविधायकपरिभाषा निरवकाशत्वेनापार्थिका
स्यादिति ज्ञेयम् । वैसर्जनहोमसंबन्धिप्रचरण्यां सुगमग्रहणाभावात् पाळाशत्वं किंतु परिभा-
षाप्राप्तवैकङ्कतत्वमेव । दण्डयूपौ न प्रयुनक्ति प्रयुक्तत्वात् । यूपशकलमपि न प्रयु-
नक्ति प्रयोजनाभावात् ।

आज्यग्रहणकाले प्रचरण्यां चतुर्गृहीतं गृहीत्वोत्तरासु गृह्णाति ।

आज्यग्रहणकाल इत्यनेन पवित्रकरणादिकमाज्योत्पन्नान्तं पाशुकं कर्म सूचयते ।
न ब्रह्मवरणं वाचस्पत इत्याद्येन ब्रह्मणः संमार्जनकाले प्रचरणीमादौ तूष्णीमेव जुहूवत्सं-
मृज्य जुह्वादिक्लृप्तः संमार्ष्टि । प्रचरण्या जुहूत्वेऽपि अवपदकारसंबन्धित्वात्तूष्णीं संमार्गे
वसाहोमहवन्त्या इव । उपभृदभुवयोस्तु पृथङ्मन्त्रसत्त्वात्समन्त्रकः संमार्गः । प्रयोग
आज्यग्रहणे च प्राथम्यात्प्रत्याहारन्याये[न] तन्मध्यपतितसंमार्गेऽपि प्राथम्यम् । प्रच-
रण्यां चतुर्गृहीतमपूर्वहोमार्थत्वात्तूष्णीमेवाऽऽदौ गृहीत्वोत्तरासु जुह्वादिषु पशुबद्धा-
तीत्यर्थः । प्रचरण्याः प्रथमत्वात्तमपेक्ष्योत्तरत्वं जुह्वादीनाम् । स्पष्टस्य वर्त्मन्येवाऽऽ-
ज्यग्रहणे विशेषवचनाभावात् । आग्नीध्रे वा । अथैकेषां प्राग्दर्शेऽग्नीषोमीयस्याऽऽज्यानि
गृह्णात्याग्नीध्रे सवनीयस्योत्तरवेद्यामनुबन्ध्याया इति आपस्तम्बसूत्रात् । उत्तरवेदिस-
मीये वा । अपरेणोत्तरवेदे सवनीयस्यानुबन्ध्यायाश्चाऽऽज्यानि गृह्णातीत्येक इति तेनैव
विकल्पेनाभिधानात् । एतत्पक्षान्तरसम्बन्धं सूचयितुमेव वाऽऽज्यग्रहणकाल इति वचनम् ।
अस्मिन्कल्पे कालशब्दो देशपरो ज्ञेयः ।

प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्येधं वेदिं प्रस्तरं

च प्रोक्ष्य प्रोक्ष्यवशेषं निनीय पवित्रे अपि-

सृज्य प्रस्तरं सादयित्वा क्लृप्तः सादयति ।

उक्तेतरपरिसंस्कारमनुक्रमणम् । आमन्त्रणेन प्रसवोऽप्युपलक्ष्यते । अन्यथाऽऽमन्त्र-
णस्यैव निरर्थकतापत्तेः । इधं वेदिं प्रस्तरं च प्रोक्ष्य प्रोक्ष्यवशेषं निनीयेत्यनेन

क्रमेणान्तर्वेदि पुरोमन्थीत्यादेः प्रत्युक्षणान्तस्य निवृत्तिः क्रियते । प्रोक्ष्यवशेषं निनीय पवित्रे अपिसृज्येत्यनेन क्रमेण विष्णोः स्तूपोऽसीति पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं व्यावर्त्यते । ग्रन्थिविघ्नं सनं तु भवत्येव । तद्विना पवित्रापिसर्जनं नासंभवात् । अत एव तदनुगुण-
त्वात् व्यवधायकं भवति । पवित्रे अपिसृज्य प्रस्तरं सादयित्वेत्यनेन क्रमेण ब्रह्मणे
प्रस्तरप्रदानं तृणैरन्तर्धानं शुक्लस्तरणमनूयाजार्थोऽस्मिन्कोदूहनमाहवनीयकल्पमाचारस-
मिधोरम्याधानं विधृत्योरासादनं च व्यावर्त्यते । स्तीर्णतर्हिषाऽन्तरितत्वादेव तृणैर-
न्तर्धानाभावः । शुक्लस्तरणमपि न । तस्य बर्हिषास्तरणाकृत्येन तदभावादेव तदभाव-
सिद्धेः । शुक्लस्य प्रतिपत्तिस्तु प्रस्तरेण सह सादनमात्रमेवेति । अनूयाजार्थोऽस्मिन्कोदू-
हनाहवनीयकल्पनयोः सर्वथैव व्यावृत्तिर्न किंतु अस्मिन्काले व्यावृत्तिः । तेनाऽऽज्या-
भिमन्त्रणोत्तरमेते कर्तव्ये एव । अत्र कर्तव्यतायां कयो नाधितः स्यात् । नच छोप
एवानयोरेस्तिवति वाच्यम् । अलोपेन निर्वाहे सर्वथा तस्यानुचितत्वात् । आचारसमिधोर-
म्याधानमप्याज्याभिमन्त्रणोत्तरमेव । प्रस्तरस्य प्रदानाभावादेव प्रत्यादानाभावः ।
अथवाऽग्नीषोमीयपश्चर्मानूयाजार्थोऽस्मिन्कयोरेकशेषौ प्रज्ञातौ स्थापयितव्यौ तयोः संवनी-
यपश्चर्पानूयाजाः कर्तव्या इति । आहवनीयकल्पनस्यापि तत्तत्तत्कारित्वादेव निवृत्तिः ।
एवमग्नीषोमीयपश्चर्चाधारसमिधावेव प्रज्ञाते तथैव स्थापनीये । अस्मिन्कल्प इध्ने
तत्तत्सवामष्टादशधा संभरामि सुसंभृता, एकां सप्तमिं यज्ञायुरनुसंचराम्, षष्टिं
संभरामि सुसंभृतेत्यूहः । विधृत्योरासादनं तु कुर्यात् एव । पवित्रे अपिसृज्य प्रस्तर-
सादनादि प्रतिपद्यत इत्येतावतैव सिद्धे प्रस्तरं सादयित्वा स्तुचः सादयतीतिगुरुमुत्र-
करणादेवमत्र ज्ञायते प्रस्तर एव सर्वासां स्तुचामत्र सादनमिति । अत्राऽऽस्तरणरूपमे-
वाऽऽसादनमित्यर्थतः सिद्धं भवति । स्तुचः सादयतीति अनुवाद एव । तेन स्तुवस्वधि-
त्याभ्यस्थालीपृषदाज्यस्थालीसृग्भिमन्त्रणाज्याभिमन्त्रणाति भवन्त्येव । अग्नीषोमीयवि-
कारपले बर्हिर्वजं सर्वं यथाप्रकृत्येव । परिधयोऽप्यस्मिन्पले भवन्ति विधृती च ।

अथ नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वित्याग्नीध्रमभिमृशति ।

यजमानेनार्थं यज्ञ इत्यनेन मन्त्रेण पञ्चहोत्रा वाऽऽज्याभिमर्शो कृत आग्नीध्रमाग्नी-
ध्रमण्डपमभिमृशति । मण्डपश्चक्षो जनाश्रये वर्तते । मण्डपोऽस्त्री जनाश्रय इति
कोशात् । तत्र जनाश्रयत्वं स्तम्भचतुष्टयोपरिदत्तवंशोपरिष्ठाद्वाच्छादनसंयद्धमूमावेव
वर्तते नतु केवल आच्छादने केवलमूमा च । आग्नीध्र उपविश्य हविर्धानं उपविश्य
सदस्युपविश्येत्यादौ विशिष्ट एव शक्तिग्रहात् । भूतमाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्ह-
तीतिन्यायासिद्धोऽभिमर्शमकः संस्कारो मद्यप्याच्छादनतद्विशिष्टमूग्धोरविशिष्टो भूत-
माव्युपयोगस्य तुल्यत्वात्तथाऽपि भूमेः सासाहृपयोगात्तस्या एवाभिमर्शः । उपयोरे-
कदाऽस्त्वसिंभवेत् । विशेषणांशे नाध्यह्नं । तागृहीतविशेषान्यायेन विशेष्यांश एव

पर्यवसानम् । केवलाच्छादनेऽपि यद्यप्युपवेशनं संभवति तथाऽपि तस्य कर्मण्ययो-
म्यत्वान्मण्डपशब्देन न ग्रहणम् । यद्यपि आशीर्षं प्रविश्य हविर्धानं प्रविश्य सदः
प्रविश्येत्यत्र प्रवेशकरणत्वमवकाशस्यापि तथाऽपि अवकाश उपवेशनसंभवाच्च
मण्डपशब्देन ग्रहणम् । ■ च योगधारणवलेन तदपि संभवतीति वाच्यम् । तथा
सत्यपि तस्य कर्मानुपयुक्तत्वेन प्रकृते ग्रहणायोगात् । एकदेशाभिप्रायेण सर्वोऽपि
मण्डपोऽपिमृष्टो भवति । अभिमर्शमन्त्रपाठयोः समानकालिकता सर्वत्र । वाचसाता-
वित्यन्तो मन्त्रः ।

इदं विष्णुविचक्रम इति हविर्धाने ।

अभिमृशतीत्यनुवर्तते । द्रव्यपृथक्त्वान्मन्त्रावृत्तिः । पाशुर इत्यन्तो मन्त्रः ।
हविर्धानमिति पाठे मण्डपस्यैकत्वात्सकृदेव मन्त्रः ।

अथ आयुःषि प्रवस इति स्मृचः ।

सर्वासां स्मृचां मध्ये यावतीनां स्मृचां सकृत्प्रयत्नेनाभिप्रायः संभवति तावतीषु
सकृन्मन्त्रः । अन्यथा मन्त्रावृत्तिः । स्मृच इति द्रव्यैकत्वात्सकृन्मन्त्रो वा क्रमेणाभि-
प्रायः । प्रचरण्या अप्यभिप्रायः । गृहीताज्यत्वात् । वसाहोमहव्या नाभिप्रायः ।
अगृहीताज्यत्वात् । दुग्धुनामित्यन्तो मन्त्रः ।

आवायो भूवेति वायव्यानि ।

सर्वेषां वायव्यानां मध्ये यावतां वायव्यानां सकृत्प्रयत्नेनाभिप्रायः संभवति तावत्सु
सकृदेव मन्त्रः । अन्यथा मन्त्रावृत्तिः । वायव्यानीति द्रव्यैकत्वात्सकृन्मन्त्रो वा क्रमे-
णाभिप्रायः । वायव्यानि ऊर्ध्वपात्राणि । वायव्यानीति वचनाच्च चमसानभिप्रायः ।
यद्वायव्यं वा चमसं वेतिपृथग्वचनाद्विज्ञात् । स्थालीस्त्वभिप्रायः । काश्चतस्रः
स्त्राष्टीर्वायव्याः सोमग्रहणीरिति लिङ्गात् । पूर्वपेयमिति मन्त्रान्तः ।

अचिष्टभोजसा सहेति सदः ।

अत्रापि पूर्ववज्जुमिपर एव सदःशब्दः । हविर्धानमिति पाठे हविर्धानशब्दोऽपि
जुमिपर एव । सुतमिति मन्त्रान्तः ।

खरे पात्राणि प्रयुनक्ति ।

पूर्वकृते खरे । पात्राणि वक्ष्यमाणानि । प्रसाह्येति सूत्रान्तरे । अपूर्वत्वाद्द्वचनामा-
वाह न न्यग्विबलत्वम् । सामान्यप्रतिज्ञेयम् ।

अग्निर्देवता गायत्री छन्द इत्येतेष्वथारूपं

कस्त्वा युनक्ति ■ त्वा युनक्तिस्त्वत्यचशिष्टानि ।

यथारूपं यथालिङ्गम् । उपशान्त्यर्थमग्नौर्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनानां शुक्रामन्थि-

नोराग्रयणस्योक्तपक्ष्य ग्रुस्य च क्रमेणैतद्देशाभिर्मन्त्रैर्यथालिङ्गं प्रयोग इत्यर्थः । अस्य-
न्ता मन्त्राः सर्वे । अवशिष्टानि ऋतुपात्रादीने तेषां कस्त्वित्यर्थ मन्त्रः ।

तत्र सर्वपात्रप्रयोगक्रममाह—

दक्षिणेऽक्ष उपाश्वन्तर्यामयोः पा-

त्रे दक्षिणमुपाश्वोरुत्तरमन्तर्यामस्य ।

उपाश्वान्तर्यामयोः पाश्वन्तर्यामौ । तथोरुपाश्वन्तर्यामयोः, उपाश्वन्तर्या-
मसंज्ञयोर्ग्रहयोः । दक्षिण उपाश्वोरुत्तरेऽन्तर्यामस्येवेव वचनं परित्यज्य दक्षिणमुत्तर-
मित्येवं वचनं पूर्वमेव चिह्नकरणार्थम् । दक्षिणमुपाश्वोरुत्तरमन्तर्यामस्येत्यनेन प्राक्सं-
स्पत्ता व्यावर्त्यते ।

अपि वा पूर्वमुपाश्वोरपरमन्तर्यामस्य ।

पूर्वं पूर्वदिग्गतम् । अपरमपरदिग्गतम् । तेन प्रत्यक्संस्थता भवति । अग्निदेवता-
यायत्री छन्दः सोमो देवता शिष्टुच्छन्द इति क्रमेण द्वयोर्मन्त्रौ ।

ते अन्तरेण व्यानाय त्वेत्मुपाश्वुसवनं ग्रावा-

णश्च संस्पृष्टमुपाश्वुपात्रेण प्रयुनक्ति ।

ते इत्यत्र द्वितीयाऽन्तरान्तरेणयुक्त इति सूत्रेण । ते उपाश्वन्तर्यामयोः पात्रे
अन्तरेण तयोः पात्रयोर्मध्य इत्यर्थः । उपाश्वुरुपाश्वुग्राहार्थः सोमः सूयते कण्डशते
येन स उपाश्वुसवनस्तं ग्रावाणमुपाश्वुपात्रेण संस्पृष्टं प्रयुनक्ति व्यानाय स्वेत्यनेन
मन्त्रेण । उपाश्वुसवन इति पृथगन्वयसंज्ञाकरणाद्भिन्न एवार्थं ग्रावा । अत एवोपरि
ग्रावाः संमुखान्कृत्वा प्रोक्षतीत्यत्र नैतस्य प्रोक्षणम् । उपाश्वुसवनत्वादेवोपाश्वुपा-
त्रमात्रसंस्पृष्टता नान्तर्यामपात्रसंस्पृष्टता । पात्रयोः प्रत्यक्संस्थत्वेऽपि उत्तराग्र एवो-
पाश्वुसवनः । तथा चाऽऽपस्तम्बः—नृहन्नसीति ते अन्तरेण ग्रावाणमुपाश्वुसवनं दक्षि-
णामुखश्च संस्पृष्टं पात्राम्यामिति । उपाश्वुपात्रेण संस्पृष्टमित्येकेनैव पात्रेण सह संस्पर्-
शस्य विधानात्पात्रद्वयसंस्पर्श आपस्तम्बोक्तो निवारितो भवति । अग्रकरूपना तु पूर्व-
वदेव द्रष्टव्या ।

प्रत्यञ्चि द्विदेवत्वपात्राणि परिस्रगैन्द्रवाय-

वस्याऽऽजगावन्मैत्रावरुणस्य द्विस्रक्त्याभिनस्य ।

प्रत्यञ्चि प्रत्यक्संस्थानि । पात्रयोरुत्तरमन्तर्यामस्य उपाश्वुसवनमपरेण पात्रयोः प्राक्सं-
स्थत्वेऽन्तर्यामपात्रमपरेण पात्रयोरुत्तरमन्तर्यामस्येऽन्तर्यामपात्रोत्तरत आरभ्य पात्रयोः
प्राक्संस्थत्वं उपाश्वुसवनोत्तरत आरभ्य प्रत्यञ्चि द्विदेवत्वपात्राणि प्रयुनक्ति इत्यर्थः । अनि-
यमेव ग्रावाणस्य दक्षिणमुत्तरेण वक्ष्यमाणमुपात्रप्रयोगवदपरशब्दो नोपात्तः । युक्तं चैतदपरश-

कदानुपादानम् । अन्यथा पात्रयोः प्रत्यक्संस्थत्वपक्ष उपांगुलसवनसंलग्नपरभागे द्विदेवत्व-
पात्रप्रयोगस्यान्तर्यामिपात्रकृतव्यवधानेनासंभवात्सर्वं बाधितं स्यादिति द्रष्टव्यम् । परितः
स्रक्, यस्य तत्परिस्रक् । स्रक्शब्देन रास्त्वोच्यते । ऊर्ध्वपात्रविलासः प्रदेशो परितो रास्त्वा-
वदित्यर्थः । आनगावत्, आनग(गाः)शब्दोऽनागलस्तने याज्ञेकैः संकेतितः । तौ चाजा-
गले द्वौ वर्तते । तद्वदत्रापि द्वौवैव तावत्स्य स्त इत्यानगावत् । तौ च पात्रविलासः प्रदेशो
कर्तव्यौ । मतो नहुवोऽनजिरादीनामित्यनेन दर्शितः । द्वे स्रक्को कोणौ यस्य तद्वि-
स्रक्ति । ऐन्द्रवायवस्यैन्द्रवायवग्रहस्य पात्रं परितस्त्वभवति । मैत्रावरुणस्य मैत्रावरुणग्र-
हस्य पात्रमाजगावद्भवति । आश्विनस्याऽऽश्विनग्रहस्य पात्रं द्विस्रक्ति मवतीत्यर्थः ।
द्विःस्रक्तीति सविसर्गपाठोऽपपाठ एव । इन्द्रो देवता जगती छन्दः, बृहस्पतिर्देवताऽ-
नुष्टुप्छन्दः, अश्विनौ देवता पङ्क्तिरछन्द इति क्रमेण त्रयाणां मन्त्राः ।

अपरे शुक्रामन्थिनोः पात्रे दक्षिणं
वैश्वं शुक्रस्योत्तरं वैकङ्कतं मन्थिनः ।

आश्विनपात्रादपरेऽपरस्मिन्प्रदेशे शुक्रग्रहमन्थिग्रहयोः पात्रे प्रयुज्यतीत्यर्थः ।
अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायादन्वयवहितस्याऽऽश्विनस्यापरः प्रदेशो
ग्राह्यः । दक्षिणं वैश्वमित्यादिना प्राक्संस्थताव्यावृत्तिः । दक्षिण उत्तर इत्येवं
वक्तव्ये दक्षिणमुत्तरमित्येवं वचनं पूर्वमेव चिह्नकरणार्थम् । वैश्वं विल्वविकारभूतं वैक-
ङ्कतं विकङ्कतविकारभूतम् । प्रनाहुगित्यापस्तम्बः । सम इति तदर्थः । ननु मन्थिपात्रस्य
वैकङ्कतत्वे परिभाषयैव सेत्स्यति सत्यत्र वैकङ्कतवचनं व्यर्थं दक्षिणं वैश्वं शुक्रस्यो-
त्तरं मन्थिन इत्येतावत्प्रयुज्यमाने वैश्वानुवृत्तिः स्यात्तां वारयितुं वैकङ्कतवचनमावश्यक-
मिति चेत्तदाऽपरे शुक्रामन्थिनोः पात्रे दक्षिणं शुक्रस्योत्तरं मन्थिनो वैश्वमाद्यमित्येवं
सूत्रं कर्तव्यमेवं च विल्वप्राप्तिं वारयितुं विकङ्कतग्रहणं न कर्तव्यं भवति वर्णद्वयन्यूनता-
प्रयुक्तं लाघवं च सिद्ध्यतीति किमर्थं वैश्वमाद्यमिति परित्यक्तं वैकङ्कतपदग्रहणं चोपा-
स्यमिति चेत् । एतादृशमुरुसूत्रकरणस्य यान्यनादिष्टवृक्षाणि विकङ्कतस्य तानीतिपारि-
भाषासिद्धाया विकङ्कतप्राप्तेर्मन्थयतिरिक्तपात्रेष्वनित्यताज्ञापनार्थं तदुपादानात् ।
तदुक्तमापस्तम्बेन—तेषां यान्यनादिष्टवृक्षाणि वैकङ्कतानि स्थुर्यो वा यज्ञियो वृक्षः
फलप्रहिरिति । सूर्यो देवता नृहती छन्दः, चन्द्रमा देवता सतोवृहती छन्द इति
क्रमेण द्वयोर्मन्त्रौ ।

अपरे आश्वत्ये अश्वशफबुध्ने उभयतोमुखे
अतुपपात्रे दक्षिणमध्वर्योरुत्तरं प्रतिप्रस्थातुः ।

अपरे मन्थिनोऽपरप्रदेशे आश्वत्ये अश्वशफविकारभूते अश्वशफबुध्ने मुखे ययोः,
अश्वशफबुध्ने इव बुध्ने ययोरिति वा । मुखमासेचनरूपा प्रणाली । विलाहहिर्धेन होम-

भस्मणार्धमवनीयते सोमस्तदनयोऽरुमदतो भवति आर्जवेनेत्यर्थः । अत एव वचनात्प्रा-
न्तराण्यप्येकनोमुत्थानि भवन्तीति गम्यते । दक्षिणमध्ययोऽरुतरं प्रतिप्रस्थातुरित्यनेन
प्राक्संस्थता व्यावर्त्यते । गुरुमूत्रकरणप्रयोजनं पूर्ववत् । अत्रापि प्रवाद्गुनित्यापस्तम्बः ।
कस्त्वेति मन्त्रोऽत्र । द्रव्यपृथक्त्वादावर्तते मन्त्रः ।

दक्षिणस्थां श्रोण्यामाग्रयणस्थालीम् ।

सूरस्य दक्षिणस्थां श्रोण्यामाग्रयणस्थालीं, विश्वे देवा देवतोणिहा छन्द इति ।
प्रायः स्थास्यो मृन्मध्यः प्रयोज्याः ।

उत्तरस्यामुक्थ्यस्थालीमुक्थ्यपार्श्वं चाश्वशफबुधम् ।

सूरस्योत्तरस्थां श्रोण्यामुक्थ्यस्थालीमिन्द्रो देवता ककुच्छन्द इति प्रयुज्येतेनैव
यज्ञेण तदुत्तरत उक्थ्यपार्श्वं प्रयुनक्ति ।

ते अन्तरेणोदक्षि त्रीण्यतिग्राह्यपात्राणि ।

ते स्थास्यावाग्रयणोक्थ्यसंनन्विन्यौ । नच तच्छब्देन परामर्शः पात्रस्वसानात्यमा-
दायोक्थ्यस्थाल्युक्थ्यपात्रयोरेव तथा च तयोरेव मध्येऽतिग्राह्यपात्राणां प्रयोग इति
वाच्यम् । विजातीयपात्रद्वयपरामर्शपेक्षया सजातीयपात्रद्वयपरामर्शस्य युक्तत्वात् ।
सर्वनाम्नो बुद्धिस्थपरामर्शित्वात् । स्थालीस्वसानात्यमुक्थ्यपात्रे नास्ति । आकारतः
करणतश्च स्थालीतो विजातीयत्वात् । तथा च स्थास्योरेव मध्येऽतिग्राह्यपात्राणि प्रयो-
क्तव्यानि नतूक्थ्यस्थाल्युक्थ्यपात्रयोर्ध्व इति सिद्धं भवति । स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—
स्थास्यावन्तरेण त्रीण्युदक्ष्यतिग्राह्यपात्राणीति । उदक्षीति प्राक्संस्थताव्यावृत्त्यर्थम् ।
उत्तरत्र विनियोगादेव त्रिष्वे सेत्स्यति सत्यत्र त्रीणीति वचनं पात्राणां परस्परसंलग्न-
त्वेन प्रयोग इति ज्ञापयितुं, यय एव यदाऽतिग्राह्यास्तदैवोदक्षसंस्थतया सादनमिति
तेन वाजपेये सप्तदशातिग्राह्येषु नास्त्युदक्षसंस्थतानियम इति ज्ञापनार्थं वा । एतेषां
पात्राणामतिग्राह्यसंबन्धिनां स्वरूपकर्मकरणत्वेन विपर्ययात्संभवाच्चिह्नप्रयोजनं नातीव ।
कस्त्वेति मन्त्रावृत्त्या प्रयोगः ।

दक्षिणस्य हविर्धानस्याग्नेणोपस्तम्भनमादि-

त्यस्थालीमादित्यपार्श्वं चाश्वशफबुधम् ।

अग्नेणोपस्तम्भनमित्यनेनोपस्तम्भनानुरोधेनातिग्राह्यपात्राणां पश्चात्तर एव प्रयोग
इति बोध्यते । उपोत्तेऽन्ये प्रहाः सायन्त इति श्रुतेः । एनेनेदमपि ज्ञायते—उपस्त-
म्भनेन संलग्न एव सूरः कर्तव्य इति । आदित्यस्यास्त्युत्तरत आदित्यपात्रस्य प्रयोगः ।
कस्त्वेति मन्त्र आवर्तनीयः, द्रव्यपृथक्त्वात् ।

उत्तरस्य हविर्धानस्याग्नेणोपस्तम्भनमनुपोत्ते ध्रुवस्थालीम् ।

अग्नेणोपस्तम्भनमित्यनेनोपस्तम्भनसंलग्नतयैव ध्रुवस्थाली प्रयोज्येति बोध्यते ।
अग्निं देवता विशदच्छन्द इति मन्त्रः । औपरक्पुरोषकृतसररूपं स्थलमुपोत्तं तज्जिह्व-

मनुषोत्तम् । अत्रानुषोत्तचनमुपोत्तेऽप्ये महाः साद्यन्त इति श्रुत्युक्तोपोत्तशब्दार्थः खर
एव तत्रैव भुवस्त्विति स्थानां प्रयोग इति प्रदर्शनार्थम् ।

उत्तरेऽस्त औदुम्बरं चतुःस्तुति दधिग्रहपात्रम् ।

औदुम्बरमिति विकृतमाधनार्थम् । परिमण्डलत्ववाचनायं चतुःस्तुतीति वचनम् ।
मुलं स्वप्नाप्यस्त्वेष । कस्त्विति मन्त्रः । षोडश्यादिषु कनुविशेषेषु तत्तत्संबन्धीनि
षोडश्यादीनि पात्राणि वपावकारा प्रयुनक्ति । आगन्तुवामन्ते निवेश इति
न्यायादधिग्रहपात्रान्ते प्रयोगः कस्त्विति मन्त्रेण । खर एव तस्य प्रयोगः । उपोत्तेऽप्ये
महा इति श्रुतेः । भुवस्त्वरूपा एवानुषोत्तस्यले प्रयोगवचनेनान्येषामुक्तानामनुक्तानां
चोपोत्त एव प्रयोगस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । उपोत्तशब्दार्थस्तु मागुक्त एव ।

मध्ये परिप्लुताम् ।

मध्ये खरस्य मध्ये । परि सोमरसस्य मध्ये प्लुते तति नौकेवेति परिप्लुता । सोम-
रसस्य मध्ये प्लुत इवेति परिप्लुता । प्लुतशब्दो नौकावाची पुल्लिङ्ग एव । पात्रवाचिन-
त्वावन्तता सूत्रकृद्वचनसिद्धा । पुल्लिङ्गस्य प्लुतशब्दस्य नौकावाचित्वे श्रुती—प्लुतो वा
एकोऽमेधेस्तेयानोयैस्तेयानीरुपदधाति । प्लुतमेवेतमग्र्य उपदधातीति । परिप्लुताशब्देन
सोमरसस्य मध्ये नौकेव तरणार्थं प्रक्षेपः सूचितो भवति । स च वचमानग्रहग्रहणाप्रा-
कर्तव्यः । उक्तं च नौकावचनेन—परिप्लुतात्रं प्रास्य व्रजाननुपमन्त्रयन् इति । परिप्लु-
तशब्दः परिप्लुतापरपर्याय एव । खरस्य मध्ये परिप्लुतारूपपात्रं कस्त्विति मन्त्रेण प्रयु-
नक्तीत्यर्थः । आचाररूपहोमार्थत्वात्कैककृतं तत् ।

यथावकाशाभेकादश चमसाभैयप्रोधान् रौ-

हितकान्वा ॥१॥ स्वरूपतोऽस्तसकान्वा ।

अधिकसंख्याया व्यावृत्त्यर्थभेकादशेति साविधारणं ब्रह्मणम् । तेन विष्णिमयं वाचा-
रणार्थकस्य चमसस्य न प्रयोग इति सिद्धं भवति । अन्यथा द्वादशेति ब्रूयदेव ।
एकादशेति वचनं सदस्यपक्षे । सदस्याभावे दशैव भवति । यथावकाशाभित्यनेन
स्थानानियमः प्रदर्श्यते । नैयप्रोधो षटः । रौहितकः सूक्ष्मपणो षटः । यद्यप्यपरेण—

रौही रौहितकः स्निग्धशुद्धादिमपुष्पकः ।

गायत्रीबालतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥

इत्यनेन करज्जत्राचकत्वमुक्तं तथाऽपि प्रकृते करज्जस्यायज्ञियवृत्तत्वेनानुषयोगात् ।

रौही रौहितकश्चेत्यष्टपादपयोः पुमान् ।

इति विश्वकोशोक्तं षट्पाचित्वमेव प्रकृतोपयोगाद्व्याख्याम् । नचैवं नैयप्रोधरौहितकश-
ब्दयोर्वैदिकमात्यवच्छिन्नपदार्थवाचकत्वेनैकार्थकत्वाद्वा शब्दलोपितविकल्पोऽनुपपन्न इति

वाच्यम् । तस्य नैयग्रोधानौदुम्बराभ्येतिसूत्रान्तरोक्तौदुम्बरत्वव्यपच्छेदकैवकारार्थक-
स्वस्यैवाङ्गीकारेण विकल्पस्यैवाप्रसरेण तदनुपपत्तेरभावात् । नैयग्रोधग्रहणं करञ्जव्या-
वृत्त्यर्थं, रौहीतकग्रहणं केवलनैयग्रोधव्यावृत्त्यर्थम् । एवं च रौहीतकाख्यवटमात्रस्य
ग्रहणमिति सिद्धं भवति । एतस्यालामे प्रसिद्धवटोदुम्बरातिरिक्तं यज्ञियवृक्षमात्रं प्राणं
तस्मात्प्रयत्नामे तदपीत्यपि सिध्यति । स्वरुदण्डस्तद्वत्तद्वहिवान्वा । अस्तसकानित्यत्र
स्वार्थे कप्रत्ययः । चन्दतेऽद्यते सोमरसो येषु होत्रादिभिरिति चमसाः । ते चतुरश्र-
अर्धसिद्धपरिमाणा इति केचित्सूत्रकाराः । प्रादेशमात्राश्चतुरङ्गुलमिहा इति बौधाय-
नादयः । तत्रात्सरुमत्तायां पुरुषज्ञातानि लक्षणानि सांकेतिकानि कार्याणि । स्वरुम-
त्तायां तु पुरुषज्ञातानि दण्डेषु विशेषलक्षणानि कार्याणीत्यत्र मूलं मानवसूत्रं—दक्षि-
णस्यालम्बदेशे चमसाभ्यग्रोधात्रौहीतकान्वा नानालक्षणान्सरुमत इति । अपैत-
द्भाष्यं दक्षिणस्य हविर्धानस्य, अवालम्बो नाम नौदाधोभागस्तत्र दश चमसान्यग्रो-
धस्येमे नैयग्रोधास्तान् रौहीतकस्येमे रौहीतकास्तान् चमसलक्षणोक्तानि दण्डेषु लक्ष-
णानि येषां तान्सरुमतः स दण्डान्प्रागग्रानुक्तेस्तस्यान्प्रयुनक्तीत्यर्थः । तथा च कठसू-
त्रम्—प्रागग्रान्दश चमसान्सवृन्तानव इति । वृत्(न्तं)मूल(लं)दण्ड इति यावत् । चम-
सलक्षणानि मानवसूत्रे कठसूत्रे च—अथातश्चमसलक्षणानि व्याख्यास्यामोऽर्थापरिमा-
णानि पात्राणि भवन्ति द्वाङ्गुलज्ञाताश्चमसश्चतुरङ्गुलदण्डाश्चतुरङ्गुलोल्लूयाः चतुरङ्गु-
लविस्ताराः प्रादेशमात्राश्च दीर्घत्वेन तेषां दण्डेषु लक्षणानि भवन्ति ।

अरेस्तश्चमसो होतुरुन्मृष्टो ब्रह्मणः स्मृतः ।

उद्गातुरवमृष्टश्च स्वाभिनेः पार्श्वमृष्टकः ॥

एकरेतस्तु कर्तव्यः प्रेतोतुश्चमसो बुधैः ।

द्विरेलो ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रोक्तश्चिरेतः पोतुरुच्यते (!) ।

अत्रि तु कारयेत्तेष्टुराग्नीध्रस्य मयूखवान् ।

अथाजस्य पदं कुर्याच्चच्छावाकस्य लक्षणम् ॥ इति ।

अरेखो रेखाशून्यो होतुश्चमसो भवतीत्यर्थः । उद्ध्वं मृष्टस्तष्टो दण्डोपरिभागोऽ-
धिकं तनूकृतश्चमसो ब्रह्मणो भवेदित्यर्थः । अत्र दण्डाधोभागो मृष्टस्तष्टोऽधिकं तनूकृत
उद्गातुश्चमस इत्यर्थः । पार्श्वे दण्डपार्श्वे मृष्टस्तष्टोऽधिकं तनूकृतः स्वाभिने यजमानस्य
चमस इत्यर्थः । एका रेखा तिर्यग्दण्डे यस्य स एकरेतः । स प्रेतोतुश्चमसः । तिलो
रेखास्तिर्यग्मृष्टा दण्डोपरि यस्य स अत्रिरेतः पोतुरित्यर्थः । नेष्टुश्चमसदण्डेऽग्निः काष्ठकुहा-
लकस्तदाकारं कारयेदित्यर्थः । अग्निः स्त्री काष्ठकुहाल इत्यभिधानात् । आग्नीध्रश्चमस-

दण्डे मयूखो बुधेः कर्तव्य इत्यर्थः । द्वे रेखे तिर्यग्भूते दण्डोपरि यस्य स द्विरेखो
ब्राह्मणाच्छंसित इत्यर्थः । त्वकं तीक्ष्णमग्रं कुर्यात्तदण्डस्येत्यर्थः । अच्छावाकदण्डेऽ-
जस्य च्छागस्य पदं कुर्यादित्यर्थः । एवं व्याख्यातं तद्भाष्ये । अथवा होतुचमसवार-
स्याच्छावाकचमसपर्यन्तमेकैकरेखावृद्ध्या यावद्दशरेखं दण्डेष्वङ्गुयेदित्यपि तज्ज्ञाप्य-
कृतोक्तम् । इदानीन्तनैरभियुक्तैरेवमुक्तानि—

ब्राह्मणश्चतुरश्रः स्याद्वोतुस्तु परिमण्डलः ।

पृथ्व्यो यजमानस्य अश्वशिरःतुरेव ॥

प्रशास्तुरवतष्टः स्यादुत्तष्टो ब्रह्मशंसितः ।

पोतुरभे विशाखी स्याज्जहः स्यादक्षिणावृतः ॥

अच्छावाकस्य राज्ञावानाग्नीप्रस्य मयूखकः ।

सव्यावृतः सप्तस्यस्येत्येतन्मसलक्षणम् ॥ इति ।

चतुश्चत्वारिंशति ब्रह्मादिचमसदण्डानां क्रमेण विशेषणानि । चतुरश्रश्चतुष्कोणः ।
परिमण्डलो वर्तुलः । पृथु स्तूलमग्रं यस्य स पृथ्व्यः । अश्वशिरःकोणः । अवतष्टोऽध-
स्तष्टः । उत्तष्ट ऊर्ध्वं तष्टः । विशाखी, अग्रभागे शाखाद्वयवान् । दक्षिणावृतो दक्षि-
णभागे तष्टः । अग्रभागे राज्ञा रेखा तद्वान् । मयूखस्तीक्ष्णाग्रः । मयूखशब्दात्स्पर्धे
कृपत्ययः सव्यावृतो वायवभागे तष्टः । अत्र मूलं मृग्यम् ।

प्रादेशमात्राण्यूर्ध्वतानि मध्ये संनतानि वायव्यानि ।

अनेन वायव्यसंज्ञकप्राज्ञाणां स्वरूपं प्रवर्ण्यते । प्रादेशमात्राणि प्रादेशप्रमाणानि ।
अत्र प्रादेशपरिमितैर्ध्वविशिष्टकाष्ठप्रादेशस्य आग्रज्यं कृत्वाऽग्निमो भाम ऊर्ध्वशब्दे-
नोच्यते । मध्य इत्यनेन मध्यमो भामः । अवशिष्टोऽधोभागोऽर्धतः । तत्र प्रादेशस्य
द्वादशाङ्गुलत्वात्तस्य आग्रज्यं चतुश्चतुरङ्गुलात्मकं भवति । तत्राग्निम ऊर्ध्वशब्देनोपात्ते
भागे सानु भवति । सानुशब्देनात्र विलमुच्यते । मध्यमे भागे संनमनम् । अर्धोत्तरीयेऽ-
वस्तने भागे नुष्ठाकारः । एवं चोत्तुल्लाकारता प्रदर्शिता भवति । पात्रस्य स्थैर्यं तु
दैर्घ्यानुरोधेन । एतादृशलक्षणानि वायव्यानि वायव्यसंज्ञकानि पात्राणि भवन्ति यैरे-
वतोद्देशेन सोमरसो गृह्यते । मानवसूत्रे—प्रादेशमात्राणि संलग्नमव्यानि- तृतीयोदुसा-
नीति । प्रादेशो द्वादशाङ्गुलः प्रमाणं येषां तानि प्रादेशमात्राणि प्रादेशोच्चाणि वर्तुलानि
संलग्ने कृशं मध्यं येषां तानि । तृतीयेन भागेनोदुसानि उत्त्वातानि चतुरङ्गुलविलम्ब-
नीति साम्यकृता व्याख्यातम् । कठसूत्रेऽपि अव्यानि हस्तमात्राणि प्रादेशमात्राणि
वा तृतीयल्लतानीति । स्याल्लो तु त्वालीति पृथग्व्यवहाराद्वायव्यत्वेऽपि नेदं लक्षणम् ।

स्थांलोषु वायव्यत्वं तु काश्चतस्रः स्थांलोर्वायव्याः सोमग्रहणीरिति श्रुतिविज्ञात् । दधि-
ग्रहपात्रे चतुःस्रकीति विशेषणादन्येषां वायव्यानां परिमण्डल आकारः ।

यथा क्षुगदण्डैव परिप्लवा ।

अदण्डा दण्डरहिता । दण्डरहितायाः सुचो यथा स्वरूपं निष्पद्यते तथा परिप्ल-
वायाः स्वरूपमित्यर्थः ।

तेषां यान्यनादिष्टवृक्षाणि विकृ-
तस्य तान्यहोमार्थानि तु वारणस्य ।

तेषां पात्राणां मध्ये यानि अनादिष्टवृक्षाणि, नाऽऽदिष्टोऽनादिष्टः । अनादिष्टो
वृक्षो येषां तानि अनादिष्टवृक्षाणि । पात्राणीति शेषः । अनादिष्टवृक्षाणि पात्राणि
विकृष्टतस्य भवन्तीत्यन्वयः । उत्तराहोमार्थानोत्पत्तिचत्ताहोमार्थान्यनादिष्टवृक्षाणि
विकृष्टतस्य भवन्तीति गम्यते । तुशब्दो वैलक्षण्यार्थः । विकृष्टो माषपा सुत-
वीति प्रसिद्ध इति केचित् । वैदेकल इत्यन्ये । वारणो वायव्यवारण इति ।
तत्राहोमार्थान्यनादिष्टवृक्षाणि उपश्रवणीनि तेषु विकृष्टतस्य भवति । अहोमार्थानादिष्ट-
वृक्षाणि तानूनप्त्रसंमन्विचमसः(सः)परिकर्मिकर्तृकसोमतन्त्रसंबन्धिवेदिकरणसाधनीभूतः
स्फयो विघर्षे चेत्येतानि त्रीण्येव प्रकृतौ । यदि शुद्धोमीति विज्ञादेतस्यापि होमा-
र्थत्वमित्युच्यते तत्रा विकृष्टत एव । अहिमन्त्रे बहुत्वं विकृतिभूतसोमतन्त्र-
संबन्धिपात्राण्यदाकैश्च सार्धकं भवति । तानूनप्त्रसंमन्विचमसस्य वारणवृक्ष-
जत्वेऽपि विकृतिभूतसोमतन्त्रसंबन्धिपात्राणि वारणवृक्षतान्येव । तानि तत्र तत्र व्यक्ती
भविष्यन्ति । वायव्यानां बहुत्वात्प्रधानस्याच्चात्र परिभाषाकरणं नतु तानूनप्त्रसंबन्धिच-
मसावसरे । न च दर्शपूर्णमाससंमन्विपात्रप्रयोगावसर इयं परिभाषाकैव तत्रैव
सर्वत्रेति परिभाषोत्तरं वक्तव्यम् । एवं चात्रापि निर्वाहे पुनःपरिभाषाकरणहेतोर्वा व्यर्थ इति
वाच्यम् । उपचक्ष्व परिभाषाकरणस्यैष्टिकसौमिकतन्त्रव्यातिरिक्तपाशुकमाह्वयितव्यत्वं
रिसंस्मृतिवर्धत्वेन सार्धकयात् । तेन पाशुक्यां समवचधान्तां मार्कपात्रेषु दध्यादिषु
परिकसौत्राणि संमन्विचपुराग्रहणार्थकवायव्यपात्रेषु कौकिलीसौत्राणि संमन्विचपुराग्रहणार्थ-
कवायव्यपात्रेषु चेषं परिभाषा न प्रवर्तते । एवं च होमार्थेषु विकृष्टत एव । अहो-
मार्थेषु वारण-एवेत्ययं नियमो नेति सिद्धं भवति । तेषामित्यस्य सर्वनाम्नो नुद्धिस्थप-
रामर्शित्वमादाय सर्वपात्रपरामर्शित्वमेव स्वीकर्तव्यं नतु संनिहितपरामर्शित्वमादाय
वायव्यचमसपरिप्लवापात्रपरामर्शित्वम् । एतेषु अहोमार्थत्वस्य कुत्राप्यसंमन्त्रेनासंगतत्वा-
पत्तेः । होमोऽर्थः प्रयोजनं येषां तानि न होमार्थानि अहोमार्थानि । होमोऽत्राहम-
धानसाधारण एव शृङ्खते । एवं च द्रोणकलशस्य वैकृष्टतत्वमेव । व्याघारणार्थचमस-
स्थानि वैकृष्टतत्वमेव । द्रोणकलशस्य तु होमार्थत्वेऽपि न वैकृष्टतत्वनियमः ।

वृक्षपरिभाषोत्तरमुपदेशात् । तेन यस्य कस्यचिद्यज्ञियस्य वृक्षस्य भवति । तथा चाऽऽपेक्षितम्—द्रोणकलशं प्रकृत्य तस्य वायव्यैर्दृष्टनियम इति । परं तु इयान्वाय-
न्यतो द्रोणकलशो भेदः । वायव्येषु वैकल्यतात्त्राये वक्ष्ययूखोपादानम् । द्रोणकलशे
तु अयं नियमो नेति द्रष्टव्यं मार्तिकत्वमेतेन द्रोणकलशस्य न भवतीति प्रदर्शितं भवति ।

युनक्तिं ते पृथिवीं ज्योतिषा सहेति दक्षिणस्य हविर्धा-

नस्य पश्चादक्षं द्रोणकलशं सदृशापवित्रं प्रयुनक्ति ।

द्रोणकलशपरिमाणं तु समाख्यायकालोऽङ्गोपरिमितवान्भवेन पूर्णो भवति एतावत्परिमा-
नकः । द्रोणस्य द्रोणपरिमितवान्भवेन कला मात्राः कणा अस्मिन्शेस्ते मान्तीति
द्रोणकलशः । तथा च यास्कः—कलशः कला अस्मिन्शेस्ते मात्रा इति । ननु कम्बु-
ग्रीवादिमान् । याज्ञिकसमाचारत् । परिहृत्या द्रोणकलशाद्ग्रहं गृह्णातीति वक्ष्यमाण-
त्वात् । परि सर्वतः छन्दो तरतीति हि परिहृत्याशब्दार्थः । कम्बुग्रीवादिमति द्रोणकलशो
प्रवेशाभावेन तदभावात् । तस्मात्समचतुरश्रो द्रोणकलशो वर्तुलो वेति याज्ञिकसमाचारः ।
उत्तरभोत्तरग्रहणादेव पूर्वत्र दक्षिणस्यार्धाङ्गामे वक्षिणग्रहणं पूर्वत्र दक्षिणस्योत्तरस्य
वेत्यनियमश्चाङ्गा व्यावर्तयितुम् । अस्य पश्चादिति पश्चादक्षं, भोक्तव्यां द्वाभ्यां
दशापवित्राभ्यां सहितं दशापवित्रद्वयं द्रोणकलशमध्ये निधाय तत्सहितं प्रयुनक्तीत्यर्थः ।
न्यक्त्वावचनादुक्तान्त्यैव प्रयोगः । एवमाववनीयपूतभूतदेकवनानामपि । उत्तरस्याऽऽ-
दिना पूर्वस्यान्तं विद्यादिति परिभाषयैव मन्त्रान्तकाले कृत्स्नपाठो मन्त्रान्तेन कर्म
संनिपत्तयेदिति परिभाषाप्रवृत्त्यभावं ज्ञापयति । तेन युनक्तीति क्रियापदोच्चारणकाल
एव प्रयोग इति सिद्धं भवति । एवमग्निमेण्वपि त्रिषु मन्त्रेषु होयम् ।

युनाजिष वरद्वपुत्तरिसेण ते सहेत्युत्तररूप नीळ आधवनरियम् ।

उत्तरग्रहणं दक्षिणनिवृत्त्यर्थम् । नीळे शकटोपस्थः । आवृतो निषीज्य गालित
एव सोमोऽधवनीयते दक्षिणस्थाधवनीयस्तम् । पूर्वोदरादिरवास्ताधुत्वम् ।

युनक्तिं वाचं सह सूर्येण च इति तस्यैव प्रभुरे पूतभूतम् ।

तस्यैवित्यर्थं नीळपरामर्शार्थम् । अन्यभोत्तरहविर्धानिस्वानुवृत्त्यैव प्राप्तिसंभवेन तत्प-
रामर्शस्य निर्वर्णकत्वापत्तेः । एवमानग्रहान्कलशानिति सूत्र आधवनीयपूतभूतोरपि कल-
शयोरेव वक्ष्यमाणत्वेन कलशाभेदैतयोः । तेन मृन्मयस्य कलशाकारता च भवति । स्पष्टं
कठसूत्रे—आधवनीयपूतभूतौ च कुम्भौ साविधानाविति । कुम्भौ कलशौ कलश-
स्याख्योदाकारकृतः कश्चन भेदः । विस्तृतबुधमुखो ह्रस्वाकारा स्थाली । अविस्तृतबुधो
विस्तृतमुखो दीर्घाकारः कलश इति द्रष्टव्यम् । प्रकृष्टा विस्तीर्णा यत्र पूतभूतस्था-
पितो न पतति एतादृशी सूर्यस्मिन्त प्रभुरो देशस्तस्मिन्पूतभूतं प्रयुनक्तीत्यर्थः ।
अकपूरब्धः पथामानस इति अकारः समाप्तान्तः । अ अनस इति पदच्छेदादयं लभ्यते ।

प्रशब्दो नीदभेनद्वसभोपदेशग्रहणार्थः । नीदसमीपवर्तिविस्तीर्णनिर्यक्काष्ठापरपर्यायवृत्ति-
 शिष्टे देशे पूतपूतं प्रयुनक्तीति निष्कृष्टोऽर्थः । एवकारेण नीदासंबद्धकेवलोत्तरहवि-
 र्धाननिर्यक्काष्ठवतो देशस्य सूत्रान्तरोक्तहविर्धानचतुष्कस्य च व्यावृत्तिः क्रियते । एतेन
 ज्ञायते यत्रैवकारो न श्रूयते तत्रासंभवे सूत्रान्तरोक्तमपि संभार्य यत्र श्रूयते तत्र तदेव
 निश्चयसंभवेऽपीति । पूतभृत्येत्यन्वर्था संज्ञा । पूतं गालितमेव विभर्ति सोममिति पूत-
 भृतिरिति । वक्ष्यति च तिरःपवित्रं पूतभृत्येकदेशमवनययत् ऊर्ध्वं पूतभृति तिरःपवित्रमे-
 वानीयत इति । आधवनीयपूतभृतौ मृन्मयावेव । यथोक्तं बाह्वृच्ये-पूतभृतमाधवनीयं
 च स्थालीमिति । स्थालीशब्दान्मृन्मयत्वम् ।

पश्चादक्षं तिस्र एकधना स्थालीयुनश्चि तिस्रो

विपूचः सूर्यस्य त इति सुचोऽभिमृशति ।

उत्तरस्य हविर्धानस्येत्येवानुवर्तते । अक्षपदसाहचर्यात् । अक्षस्य पश्चादिति पश्चा-
 दक्षम् । अथमव्ययीभावः । तिस्र इति वचनं पश्चादक्षं तिस्रणामेव प्रयोग इति निय-
 मार्षम् । तेनान्यासामेकधनानां यथासंभवं प्रयोग इति सिद्धं भवति । न च तिस्र
 एकधना इति भ्रमितव्यम् । व्ययवार्था अयुज एकधना स्थालीरादायाऽऽद्वयनीति
 वक्ष्यमाणसूत्रविरोधापत्तेः । नचैवं मन्त्रलिङ्गविरोधः । पश्चादक्षं प्रयोक्तव्यासु तिस्रप्येक-
 धनासु लिङ्गानुरोधेन मन्त्र इतरासु कस्त्रेत्येवं मन्त्रावृत्त्येत्येवंरीत्या लिङ्गविरोधपरिहा-
 रात् । सोमपर्वणार्था आप एकधनास्तासां स्थालीर्मृन्मय इत्यर्थः । एकधनान्घट्यनि-
 स्पापस्तम्भः । विसर्गैरहित एव पाठः । सुचोऽभिमृशतीति सूत्रे मन्त्रानुपदेशात्प्रथमा-
 भिमर्शो दर्शनाच्चाक्ष आयुष्वीरपनयैवाभिमर्शनम् । उरीचनानां सुचोऽभिमृशति यथा
 पुरस्तादिति पाठः सौत्रानुकूल एव । अथवा युनश्चि तिस्र इत्येष मन्त्रः सुगमिमर्श-
 न्कार्षम् एव । आपस्तम्भेन युनश्चि तिस्रो विपूचः सूर्यस्य त इति सुचः सप्ता अभि-
 मन्त्रयत इति सुश्वेन विनिष्कृतात् । तेन पश्चादक्षं प्रयोक्तव्यानां तिस्रणामप्येकध-
 नानां कस्त्रेत्येव । नच पृषदाव्यधान्या अपि अभिमर्शसंस्कारस्याऽऽवश्यकत्वेन तया
 सह सुचं चतुष्टेन लिङ्गविरोधात्कथमेतस्य मन्त्रस्य सुगमिमर्शनकरणत्वमिति वाच्यम् ।
 उपभृत्तत्वाच्चात्वेनोपभृत्पृषदाव्यधान्योरेकत्वविदत्तया त्रित्वोपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभावात् ।
 प्रचरण्या यागसंयजित्वाभादेन नाभिमर्शः । सुवत्कस्यास्यामपि सत्त्वात्तस्या अप्यभिमर्श-
 इति आग्रह उपभृद्भुजुह्वत्साच्चात्वेन तयोरेकत्वविदत्तया त्रित्वोपपत्तिर्भवत्येव ।
 वज्राहोमहवन्वास्तु रिक्तत्वाजाभिमर्शः । तूष्णीमेव सुचामभिमर्श इति केचित् ।

अत्राधिषवणधर्मणो ग्राह्यामिति प्रयोजनमेके समामनन्ति ।

अधिषवणकृत्कामिमन्त्रणोत्तरमधिषवणधर्मणः प्रोक्षणमास्तरणं ग्राह्यामासादनमुपरे
 संमुखकरणं, तेषां प्रोक्षणं च यदुक्तं तत्तत्र न कर्तव्यं किं त्वग्राह्यस्मिन्काल एव

कर्तव्यमित्येक आचार्याः समाभवन्ति वदन्तीत्यर्थः । अघिषवणचर्मस्तरणमेवाघिषवण-
चर्मणः प्रयोजनं प्रोक्षणस्य तदङ्गत्वात्तस्यापि ग्रहणम् । प्राङ्गो त्वासादन-
मेव प्रयोजनं संमुखीकरणविशिष्टप्रोक्षणस्यापि तत्संस्कारत्वात्तत्संबद्धत्वाच्च तस्याप्यत्र
ग्रहणं न तु प्रयोजनं नाम पदार्थान्तरं तस्यान्यत्रानुक्तत्वेनात्रेति कालविशेषस्याधिकर-
णत्वप्रदर्शनमनुपपन्नं स्यात् । अत आस्तरणासादने एव प्रयोजनशब्देन ग्राह्ये इति
ब्रह्मणम् । उक्तं चैतदापस्तम्बेनात्रैव रक्षोहणो बलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवमित्यघिषवण-
चर्मं प्रोक्ष्य रक्षोहो वो बलैगन्नः प्रोक्षामि वैष्णवानिति प्राङ्गो रक्षोहा रवा बलगहा
वैष्णवमास्तृणामीत्यघिषवणकलकयोरुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य रक्षोहो वो बलैगन्नः सःसाद-
यामि वैष्णवानिति तस्मिन्श्चतुरो ग्रावणः प्रादेशमात्रानूर्ध्वसानूनाहननप्रकारानश्मनः
सःसादयन्त्युपरि प्रेषिष्ठं मध्ये पञ्चममिति । एतेन कस्त्वैतिसम्पन्नकरणप्रयोजनशङ्का
परास्ता । इतिशब्देऽत्र समुच्चयार्थः । वायव्यपात्रादिप्रयोजनेन सह समुच्चयः ।

अर्षा क्षयः कृतस्य गर्भा भुवनस्य गोषाः इयेना अतिथयः
पर्वतानां ककभः प्रयुतो न पातारो वसुनेन्द्रः ह्ययत घोषे-
णाधीवाश्वातयत युक्ताः स्थ बहूत स्वर्गं लोकमभिव-
हृत यजमानमित्युपरे ग्रावणः संमुखान्कृत्वाऽभिमन्त्रयते ।

संमुखीकरणस्य यथावर्षं प्रोक्षणाभिमन्त्रणार्थत्वात्प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायान-
मध्ये प्रोक्षणेन व्यवधानाच्च द्वितीयं संमुखीकरणमपि मन्त्रेण ।

आसन्मान्मा मन्त्रात्पाहीत्याग्नीध्रे जुहोति ।

आहवनीयसाधनार्थमाग्नीध्रग्रहणम् । जुह्वाः प्रचरण्याश्च व्यापृतत्वादाज्यस्थास्यान-
प्येन स्तुवणैत्रायं होमः । अपूर्वाज्यादिति केचित् । अत्र मूलं चित्तम् । न च
प्रचरणोत्थाज्यैकदेशेन तथैव होमोऽस्त्विति वाच्यम् । एतस्याऽऽज्यस्याग्रे विनिर्वाणस्य
विधास्यमानत्वेनात्र तेन होमासंभवात् । अभिशत्वा इति मन्त्रान्तः ।

हृदे त्वा मनसे त्वेति द्वाभ्यामन्तरेषां राजानं ग्रावसूपावहरति ।

हृदे त्वा मनसे त्वा सोम राजजेह्यवरोहेति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामीषामन्तरेणेषयोर्वैष्णवेन
नीत्वा संमुखीकृतेषु ग्रावसूपावहरति उरसादयति । भूरिगनुष्टुब्धन्दोलक्षणाक्रान्तत्वा-
द्यच्छेत्त्यन्तः पूर्वो मन्त्रः । अर्षादुत्तरः सोम राजजेहीति । स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—
अत्र राजानमैन्तरेषे ग्रावसूपावहरति हृदे त्वा मनसे त्वा सोम राजजित्वेताभ्यामिति ।
बौधायनोऽपि—दक्षिणस्य हविर्धानस्यान्तरेणेषे राजानमुपावहरति हृदे त्वा मनसे
त्वा सोम राजजेह्यवरोहेति द्वाभ्यामिति ।

आग्नीध्रे पञ्चहोतारं जुहुयाद्वर्गकामस्येत्येकेषाम् ।

अग्निर्होतेति पञ्चहोतृसंज्ञको मन्त्रस्तं जुहुयाद्वर्गहोमधर्मेण पूर्ववत्सुवेणैवार्थं होमः । होमार्पत्वात्सग्रहः पञ्चहोता । आग्नीध्रग्रहणमाहवनीयनिवृत्त्यर्थम् । जुहुवादित्यन्तमेकं सूत्रम् । स्वर्गकामस्येत्यपरम् । तेन नित्यत्वं काम्यत्वं च सिध्यति । स्पष्टमेतन्मर्ममाहाऽऽपस्तम्बः—पञ्चहोतारं चाऽऽग्नीध्रे स्वर्गकामस्य नित्यवदेकं समापनन्तीति । अस्मिन्नपरे होमविक्रये पारिभाषाविशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—मध्येऽग्नेराज्याहुतौः पञ्चाहुतीः पुरोडाशाहुतीरिति जुहोत्यमितः सोमाहुतीरिति । याः सोमाहुतय आज्यपशुपुरोडाशानां प्रधानाहुतयस्ता मध्येऽग्नेर्जुहोति तद्वज्रप्रास्ताज्यमागस्विष्टकृद्वाऽप्याहुतीर्यथाप्रकृत्येव यास्तु सोमाहुतयस्ता अमितो जुहोति यत्र यत्र दिशि या याः आहुतिरुक्ता तत्र पार्श्वतोऽग्नेर्जुहोति न मध्य इत्यस्यार्थः ।

पुरा वाचः प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति ।

पुरा मनुष्याणां पक्षिणां वा वाचः प्रवदिताः प्रवदनात्प्रातरनुवाकमुपाकरोति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—पुरा वाचः पुरा वा वयोम्यः प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोतीति । आश्रयाधनेन पक्षिप्रवदनमेव प्रातरनुवाकार्थमश्रये भिमित्तमुक्तम्—अधेनस्या राजे-विवासकाले प्राग्वत्सं प्रवादात्प्रातरनुवाकायाऽऽमन्त्रित इति । प्रवदितोरिति भावच्छ्रुणोऽस्थेण इति पाणिनिसूत्रासौमुद्रित्ययः । प्रातरनुच्यत इति प्रातरनुवाकस्तस्योपाकरणं तदारम्भार्थं होतुः प्रवर्तनम् । उपाकरणशब्दाच्छ्रजमादृश्यं सूचितं भवति । तथा च प्रतिगरोऽत्र सिद्धो भवति । स्पष्टः प्रतिग्रप्रकार उक्त आपस्तम्बन—मनसा ते वाचं प्रतिगृणामीत्यध्वर्युर्होतारमाहेति । इत्युक्त्वा मनसा प्रतिग्राननुसंधत्तेऽध्वर्युरित्यस्यार्थः । ननु स्तोत्रग्रहाभावात्कथमेतदिति चेत् । उच्यते—छन्दोगैर्विश्वरूपाणां गानस्यैकस्तोत्रत्वं वसतीवरीणां ग्रहत्वं चोक्तं तेनैव सर्वसंपत्तिर्भवतीति । बौधायनेनापि कर्मान्त उक्तम्—क उ खलु वासतीवरस्य स्तोत्रपक्तिर्भवति शस्त्रपक्तिश्चति विश्वरूपासु हास्य स्तोत्रपक्तिर्भवति प्रातरनुवाके ह शस्त्रपक्तिरिति । ननु न चान्यत्र विश्वरूपा ज्योतिष्टोमादिति छत्याधनद्रष्टावणाभ्यां ज्योतिष्टोमव्यतिरिक्तस्थले विश्वरूपगानाभावस्योक्तत्वेन स्तोत्राभावात्प्रातरनुवाकाभावः प्रसज्येतेति चेत् । छन्दोगवचनबद्धादग्निष्टोमो-षम्यादिषु प्रकृतिभूतेषु कृते सद्भिकृतिष्वप्युपाकरोतीत्येवमेव कल्पनात् । न चाति-प्रसङ्गः । अन्यत्रैवैरूपवचनाभावेनातिप्रसङ्गाभावात् । युजे वाचं शनपदीं गाये सहस्रवर्तनीं गायत्रं त्रैलोक्यं नगद्विधा रूपाणि संभृता देवा आकाशसि चकिर इति विश्वरूपगानमन्त्रादपि प्रकृतिभूतज्योतिष्टोमशब्दाच्छास्त्रिष्टोमोक्त्यप्युक्त्यतिरात्रात्मकप्रकृतिभूतकृत्पशुष्वे तस्य विश्वरूपगानस्य विकृतिष्वपि उपकारो ज्ञायते । कथमि-

त्याशङ्कायां तदर्थमर्थ उच्यते—शतशब्दोऽनन्तवाची । शतमनन्तं भवतीति निरुक्तात् ।
 शतं पदानि अनन्तार्थवाचकानि पदानि यस्याः सा शतपदी तां शतपदीम् । एतादृशी
 वाचं सुत्यर्थं युञ्जे योजयामि । सहस्रशब्दोऽप्यनन्तवाची । सहस्राणामनन्तानां
 विकृतीनां वर्तनिरूपो मार्गो येष्वो यतोऽतस्तेष्वग्निष्टोमादिषु प्रकृतिभूतेषु सहस्रवर्तनी-
 ष्वेवाहं माये तेनैव विकृतिष्वपि तदुपकारसिद्धिरिति तात्पर्यार्थः । सहस्रवर्तनीति सुपां
 मुहुमिति सूत्रेण सप्तम्या लुकि सति भवति । येषु मायश्रं त्रैलुभं जगत् । उपलक्षणमे-
 तदभ्येषामपि च्छन्दसाम् । तेनाभ्यान्यपि च्छन्दांसि अत्र गृह्यन्त । विश्वा विश्वानि
 विकृत्यात्मकानि रूपाणि संभृता संभृतानि देवा इन्द्रादयो येषु स्वस्वभागग्रहणार्थमोकांसि
 गृहाणि चकिरे कृतवन्त इति मन्त्रार्थः । अथवापाकरणशब्द आरम्भार्थक एव ।
 प्रतिगरणं वाचनिकम् । प्रातरनुवाकं जामदुपासीताध्वर्युः स्वप्याद्वेति कात्यायनेन
 पक्षे स्वापोऽप्युक्तः । अपं च जामत्ताया असंभवे द्रष्टव्यः ।

द्वेष्यस्य प्रोषितायाम् ।

द्वेष्यस्य शत्रोः सप्तम्यर्थे षष्ठी । सा च निमित्तार्थिका । द्वेष्ये सति तन्निमित्तं
 तत्परामवनिमित्तमिति यावत् । प्रोषितायां प्रकर्षेणोषितायां समाप्तायां रात्रौ प्रातरनु-
 वाकमुपाकरोतात्यर्थः । उष मुष मुष दाह इति धातुसूत्रे दाहशब्देन नाशो लक्ष्यते ।
 तेन नष्टायां समाप्तायामित्ययमर्थो लभ्यते ।

देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहि ब्रह्मन्वाचं
 यच्छ सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाहय प्रतिप्र-
 स्यातः सवनीयाभिर्वपेति संश्लेष्यति ।

प्रातर्यान्तीति प्रातर्यावाणो देवविशेषा अग्न्युषोश्चिरूपाः । तत्रागमनार्थं प्रातरनुवा-
 कमनुब्रूहीत्यर्थः । हाताऽत्र प्रेष्यः । बीधायनेन प्रातर्यावभ्यो देवेभ्यो हातरनुब्रूहीति
 प्रेष्यनिर्देशः स्पष्टमेव कृतः । सवनीयान्सवने सौत्यंऽहनि भवाः सवनीयास्तान्पुरोडा-
 शाभिर्वपेति धानादिष्वपि पुरोडाशशब्देन व्यवहाराऽत्रेतत्प्रमाणं सवनीयपुरोडाश-
 यागे वक्ष्यते । यथासंप्रैषं स्वं स्वं कर्षं प्रेष्याः कुर्वन्ति । अस्यां सुब्रह्मण्यायां
 पितापुत्रीया सुब्रह्मण्या भवतीतिवचनाभावात् पितापुत्रीयत्वनियमः ।

प्रतिप्रस्याता सवनीयानां पात्रसंसादनप्रभृतीनि
 कर्माणि प्रतिपद्यते यथार्थपोषधिपात्राणि प्रयुनक्ति ।

प्रेष्यैव सिद्धे पुनः प्रतिप्रस्यातुग्रहणमध्वर्युव्यावृत्त्यर्थम् । अन्यथा निर्वापमात्रं
 प्रतिप्रस्थातृकर्तृकमितरस्करमोत्पादनपर्यन्तं सवनीयतत्प्रभव्यर्ककर्तृकमिति स्यात् ।
 अतः अध्वर्युव्यावर्तनायाऽऽवश्यकमेव प्रतिप्रस्थातृग्रहणम् । सवनीयानामिति वचनं

नियमार्थं सवनीयसंवन्धिकर्षेव प्रतिप्रस्थातृकर्तृकं ननु सौमिकमिति । तथा च शृणोत्व-
 भिरित्यादावनुक्तोऽप्यध्वरुरेव कर्तेति सिध्यति । अथवा सवनीयानामिति वचनं
 सवनीयानामेव प्रतिप्रस्थाता नियत इतरेषु सौत्येषु सौम्यादिनिर्वापेषु नायं नियत
 इति । तेनाध्वर्युत्प्रतिप्रस्थाताऽपि सौम्यादिवरुषु पक्षे कर्ता भवतीति सिद्धं भवति ।
 प्रतिप्रस्थातृकर्तृकता सौम्यवरौ बौधायनेन स्पष्टमेवोक्तः प्रैरेणैव—प्रतिप्रस्थातृवरुणमे-
 ककपालं निर्वप सौम्यस्य विद्धीति । अत्र नियमार्थं प्रतिप्रस्थानैव कर्तेति । तेन माध्यं-
 दिनसवनतृतीयसवनयोः पक्षेऽन्यकर्तृकताऽप्यस्तीति सिद्धं भवति । स च बौधायनसूत्रे
 दृष्टत्वादाग्नीध्रः । पात्रसंस्तान्नप्रभृतीनीतिवचनात्पाणिप्रक्षालनोलपराजीस्तरणयोर्नै-
 वृत्तिः । अथबोलपराजीस्तरणमात्रस्यैव निवृत्तिः । तस्य जातरवात् । पाणिप्रक्षालनं तु
 कर्मणे वा देवेभ्यः शक्यमित्याह शक्यत्वा इति शक्तिरूपपुरुषनिष्ठसंस्कारस्यावश्यमपे-
 क्षितत्वात्कर्तृव्यमेवेति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—सवनीयानां पाणिप्रक्षालनादिकर्म प्रति-
 पद्यत इति । प्रतिपद्यत आरभत इत्यर्थः । यथार्थं यथाप्रयोजनम् । औषधिमहणस्य
 पाशुकव्यावृत्तिपरत्वादौष्ठिकहविरुपलक्षणीयमनेन । तेनाऽऽमिक्षावाजिनसंयुक्तानामपि
 प्रयोगः । यानि पश्वर्थं न प्रयुक्तानि अर्धवन्ति च तानि प्रयुज्यात्यर्थः । तानि च
 शूर्पकृष्णाग्निनशम्बोल्लल्लुसल्लहपल्लवाग्निनपात्रकुटुहपात्रीद्वयमेक्षणमाशित्रहरण-
 प्रणीताः प्रणयनमाकुलेडापात्रप्रतर्हीहपात्रामिक्षोद्धरणपात्रवाजिनोद्धरणपात्रधानार्थपात्र-
 करम्भार्थपात्रलाजार्थपात्रमर्ननार्थमेतन्मदन्तीपात्रचतुर्धाकरणपात्रपिष्टलेपफलीकरणपा-
 त्राणीत्येतानि । स्फ्याभिर्होत्रहवणीश्विष्वजुहूपभृद्भृशक्यस्थाल्युपवेशाः पाशुका एव ।
 वेदस्य प्रयुक्तस्यापि पशुपुरोडाशे पुनःप्रयोगविधानदर्शनादत्रापि प्रयोगः । पशुपु-
 रोडाशविषयत्वाद्विधानस्य तत्रैव प्रवृत्तिर्नात्रेत्याग्रहे न वेदप्रयोगः । पवित्रे कृत्वा यज-
 मान वाचं यच्छेति संश्लेष्यति वारयतः पात्राणि संस्तुयतीति पशुसूत्रात् । पशौ प्रणी-
 तानामभावेनात्र प्रसङ्गत उपकाराभावात्प्रणीताप्रणयनं भवत्येव । सवनीयानां मार्ज-
 नप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते यथा निरूढपशुबन्ध इति वक्ष्यमाणपशुबन्धातिदेशेन
 मार्जनपिष्टलेपफलीकरणहोमकपालविशेषनवदेतेषामपि प्रापितत्वाच्च सवनीयार्थं प्रणीता-
 मेदस्याऽऽवश्यकत्वात् । नचैतद्विन्नविषयकमेतदिति वाच्यम् । संकोचे प्रमाणाभावात् ।
 अथवा यदि प्रणीता न विद्येरन्वाः काश्चन यजुषोत्पूय तानिः संयौतीत्यापदर्भवाद इति
 सूत्रादत्र प्रणीताभाव एव । कोऽस्य विषय इति चेदुच्यते—प्रणीतानिषेधेन क्त्वाप्रत्यय-
 बोधितान्यवहितत्वेन च प्रणीतारहितानि यानि प्रसङ्गेन प्रणीतासापेक्षाणि कर्माणि यथा
 सौमिकेषु पशुषु सवनीया देविकः देवसूहर्वीषीत्यादीनि तान्येतस्य विषयः । आपच्छन्देन
 सैकटविषय एतत्प्रवर्तते न प्रणीतासम्पत्तत्वेन सर्वत्र । नन्वेतेनैव सूत्रेणावमृथवैश्वा-
 नरीयादावपि निषेधेनैव सेतस्यति सति तत्र तत्र यजुरुत्पूताभिः संयौतीति वचनं
 न्यर्थमिति चेत्सत्यम् । अपूर्वत्वेन तत्र तत्राप्रतिर्गणार्थं तस्य वचनस्यावश्यमपेक्षे-

तत्वात् । न च संयवनं विना पुरोडाशान्यधानुपपत्त्यैव तत्सिद्धेस्तद्दोषतादवस्थामिति
वाच्यम् । यजुरुत्पूतत्वविधानार्थत्वेन तद्वचनोपपत्तेस्तद्दोषतादवस्थामावात् । निरुद्ध-
पशुसंबन्धिपशुपुरोडाशोऽपि यजुरुत्पूताभिः संयवनं वारयितुं तत्र प्रणीतावचनम् ।
उपवेष्टस्य पश्वर्षस्यापि उदसनं पशुतन्त्रसमासावेव । नन्वेवं प्रणीताप्रणयनामाव
उपवेष्टोदसनामावे च कर्माणि प्रतिपद्यत इति बहुवचनानुपपत्तिरिति चेन्न । पिष्टलेपफ-
लीकरणात्मकहोमद्वयात्मकं कर्मद्वयमादाय बहुवचनोपपत्तेः । तथा च यजुरुत्पूता-
भिरिव संयवनं पक्षे सिद्धं भवति । तथा च भरद्वाजः—यजुरुत्पूताभिः पुरोडाशं
अपयतीति । बौधायनश्च पशुपुरोडाशे स्थित्वोऽऽह प्रोक्षणीशेषेण पिष्टानि संवीति
यावदेवं सवनीयानामिति । पशुपक्षेवस्य शामित्राक्षारनिरूहणार्थमावश्यकत्वेन
नियतत्वात्तदुपवेष्टेणैव कार्यसिद्धिः । वेदाग्राणि चतुर्धा विभज्यैकं मार्गं पाशुकपात्रेषु
प्रयुज्यते तेनैव स्तुचः संमार्ष्टि तमेव प्रहरति च । अपरो मार्गोऽत्र प्रयोज्यः । तेनैव
वाजिनपात्रप्राशिघ्नहरणयोः संमार्गः । तमेव प्रहरति च । अवशिष्टौ द्वौ मार्गौ माध्व-
दिने सवने तृतीयसवने च प्राशिघ्नहरणसंमार्गार्थं यथावयं प्रयोज्यौ तौ तत्र तत्र
प्रहरति च । इधमप्रब्रञ्चनानामभ्याधानं पाशुकपात्रेषु प्रयुक्तानामपि प्रातःसवनसंज्ञ-
न्धिनि तृतीयसवनसंबन्धिनि वा सवनीयपुरोडाशतन्त्रान्तर्गतपिष्टलेपफलीकरणहोमे
विभज्य त्रिषु सवनेषु वा ।

विशेषपात्राण्याह—

द्वे भर्जनार्थे कपाले अष्टौ पुरोडाशार्थान्यामिक्षार्थांश्च स्थालीम् ।

भर्जनमेवार्थः प्रयोजनं यथोक्ते द्वे कपाले नृहती भवतः । एकं धानार्थमेकं छाज-
नार्थम् । नृहत्त्वं योग्यतया । कपालशब्दः सर्परावयवे रूढः । तेन शरावं कपालत्वेन
ये प्रयुज्यते त उपेक्ष्याः । भर्जनार्थे कपाले इति द्विवचनेनैव द्वित्वसिद्धौ द्विग्रहणं
सनातीयत्वं द्वयोर्ज्ञापयति । तेन तुल्यपरिमाणत्वं सिद्धं भवति । आमिक्षार्थां स्थाली-
मिति आकृतिविशिष्टपदार्थः स्थालीशब्दवाच्यः स एवात्र भवति नतु कुम्भीशरावादी-
स्येतादृशार्थबोधनार्थम् ।

निर्वपणकाल इन्द्राय हरिवते धाना निर्वपतीन्द्राय पुष्षवते करम्भ-

सरस्वत्यै भारत्यै परिवापलाजानिन्द्राय पुरोडाशपञ्चकपालम् ।

निर्वपणकाल इत्येतदातिथ्यावस्थाख्येयम् । इन्द्राय हरिवते धाना निर्वपतीत्यादि-
नाऽष्टकपालमित्यन्तेन कस्यै देवतायै किं द्रव्यमित्याकाङ्क्षा निवार्यते । ननु इन्द्राय
पुरोडाशमित्येतावदेव वक्तव्यम्, अष्टकपालत्वं तु अष्टौ पुरोडाशार्थानीत्यनेनैव

सिद्धम्, एवं चाष्टाकपालमिति वचनं व्यर्थमिति चेत् । सर्वैन्द्रत्वाभावात् एन्द्रः पुरोडाशोऽष्टाकपाल एव भवति न त्वेकादशकपालो भवतीतिज्ञापनार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् । तत्प्राप्तिस्तु ऐन्द्रपुरोडाशस्य सर्वत्रैकादशकपालत्वप्राप्तिर्दृष्ट्या । घानादिशब्दानां भाविनीं संज्ञामादाय प्रवृत्तिः । नानाचीनविषये नानाचीनेषु समवेतेष्वेकमुल्लूखलं मुसलं च शूर्पं कृष्णाग्निं वेतिपरिभाषातः । उल्लूखलादीनां चतुर्णां चकारसंगृहीतदण्डपल्लयोश्च न प्रतिचीने भेदः । प्रदेशभेदेन निर्वाणोद्गाथौ । विवेकपरापक्षे तु सामर्थ्यात्प्राज्ञान्तरेष्वेकैकस्य बीजस्य भवतः । हृष्यधिवपः पर्यायेण कृष्णाग्निं प्रस्कन्दनं संवापश्च प्रदेशभेदेनेत्यादि द्रष्टव्यम् । मस्ययजमानौ यथास्थितावेव । निर्वाणविषय एव मन्त्रप्रयोगो वक्ष्याम्यनन्तराऽसीत्यादि । अपरेण शालामुखीयं पात्रीद्वयं निधाय वक्षिणतः ईशमपकृष्येत्यादि । सर्वे शकटपञ्चा आवर्तनीयाः । शकटमेदपक्ष एतज्ज्ञान्यदा । शकटमेदपक्ष एव पात्रीभेदः । शकटमेदपक्षे पात्र्या अप्यभेदः । अस्मिन्पक्षे नाऽऽवृत्तिः । एकस्यामेकपात्र्या वक्षिणतो यवानामुत्तरतो ब्रीहीणामित्येवं निधानम् । प्रस्कन्दनेऽप्येवम् । ऊर्जं वरस्तेत्यस्याऽऽवृत्तिस्तन्त्रेण स्पर्शस्यासंभवात् । विभवन्ति तन्मन्त्रान्यदिभवन्त्यावर्तन्त इति परिभाषामूत्रात् । पयो मयि वेहीति सकृदेव । अपहतश्चरत् इत्यपि सकृदेव । दशहोतारं व्याख्याय शूर्पैकदेशे पवित्रे निधाय पञ्चलन्तामिति मुष्टिं पूरयित्वा तूष्णीमेव सुख्योऽप्य देवस्य त्वा० म्यामिन्द्राय हरिवते जुष्टं निर्वाणमीति यथावर्तिपति । यच्छन्तां० देवस्य त्वा० म्यामिन्द्राय पूषणते जु० इति यथापुनर्निर्वपति । यच्छन्तां० देवस्य त्वा० म्या० सरस्वत्यै मारत्यै जु० इति ब्रीहीण्युर्वोत्तरभागे निर्वपति । यच्छन्तां० देवस्य त्वा० म्यामिन्द्राय जुष्टं नि० इति ब्रीहीन् । सर्वाप्यैन्द्राणे भवन्तीत्येकेषामिति पूर्वसूत्रोक्तसर्वैन्द्रत्वपक्ष इन्द्रायेत्येव सर्वत्र ।

मोक्षितेषु विभागमन्त्रेण ब्रीहीन्विभ-

यथार्थान्वहन्त्यर्धाष्टौजार्थाग्निदधाति ।

इदं देवानामिति आवर्तते । तन्त्रेण स्पर्शस्यासंभवात् । इदमु नः सह स्फास्ये स्वेति चाप्यवर्तते । असंभवादेव । इदमहमित्यादि स्कन्धानुमन्त्रणान्तानि कर्माणि सकृत्सकृदेव । उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्यपि सकृदेव । अत्रोहं केचित्कुर्वन्ति तदुर्वन्तरिक्षं प्रेहीत्यस्मिन्मन्त्रे सवनीयपशावूहखण्डनेन खण्डितं द्रष्टव्यम् । अदित्या वामुपस्थे साद-
याभीत्युहितेन मन्त्रेण युगपदेवाऽऽसादनम् । इन्द्र हरिवन्हुव्यश्च रक्षस्व, इन्द्र पूषण्व-
न्हुव्यश्च रक्षस्व, सरस्वति मारति हव्यश्च रक्षस्व, इन्द्र हव्यश्च रक्षस्वेति यथादेवतं परि-

ददाति । सर्वेन्द्रत्वपक्ष इन्द्र हव्यः रसस्वेत्येव । सशूकायामित्यादि । प्रोक्षणे देवस्य त्वा०
 म्याः सरस्वत्यै भारत्यै वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राय हरिवत् इन्द्राय पुष्यवत् इन्द्राय ।
 सर्वेन्द्रत्वपक्षे देवस्य त्वा० म्यो वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्रायेति । इति हविः प्रोक्ष्य पात्रेषु
 प्रोक्षितेषु विभागमग्नौ यथाभागं व्यावर्तेषामिति । अनेन मन्त्रेण श्रीहीन्विभज्येदः
 सरस्वत्यै भारत्यै चेदमिन्द्राय चेति द्वयोर्धमाक्रमं तां तां देवतामुपलक्ष्योपलक्षितं
 द्वितीयं पुरोडाशार्थं भागं यथावधातोत्तरमवहन्ति । अर्धाल्लोभार्थान्श्रीहीन्पुरासिताभिद-
 धाति । कृष्णानिनादानाद्युल्लेखाधिवर्तनान्तं तन्मम् । मुसलादानं तन्त्रेण । प्रथमे बीजे
 हविष्कृतमाह्वयत्युत्तमे वाचं विसृजत इति सूत्रात्प्रथमे बीज एव हविष्कृदाह्वानमन्त्रितमे
 बीजे त्रिष्फलीकरणसंप्रैषे सति वाचं विसृजते । प्रथमबीजाह्वानेनैव हविष्कृदाह्वाने
 सिद्धे न पुनराह्वानं प्रयोजनमावात् । प्रथमबीजे त्रिष्फलीकरणसंप्रैष एव विसर्गेऽ-
 न्येषामवहननं नियमरहितेन कर्त्ता कृतमवैधं स्यादिति सूत्राशयः । अवहननं च दृष्ट-
 तण्डुलीभावसंपादनार्थं यावत्त्रिष्फलीकरणं तावत्तण्डुलीभावोऽतः संयुक्तानि त्वेकापवर्गा-
 णीति काण्डानुसमयोऽत्र दृष्टव्यः । तुषाणां निवपनं तन्त्रेणैव । तथा च भरद्वाजः—
 सर्वेषामन्ततस्तुषानुपवपतीति । प्रक्षालननियममप्येतेनैव व्याख्यातम् । विवेचनं तत्त-
 स्वाद्यां त्रिष्फलीकर्तव्य इति प्रैषः प्रतिषिद्धम् । अत्र दर्शित एव हेतुः प्रागेव ।
 प्रक्षालने एकीकृत्य निनयति सहैव । प्रक्षालननियमनान्तं यथाभां कृत्वा श्रीहीणां
 कार्यम् । प्रोक्षितेष्वतिवचनं चरुपुरोडाशार्थविभागदृष्टं प्रागधिवपनाद्विभागं व्यावर्त-
 यितुम् । युक्तभावहननात्प्राग्भिभागः । सतुषाणामेव श्रीहीणां लाजनिष्पादने सामर्थ्या-
 त्प्रागधिवपनाद्विभाग एव मन्त्रो नात्रेति शङ्का स्यात्तां व्यावर्तयितुं विभागमन्त्रेणेति ।
 श्रीहीन्पुरोडाशार्थनिर्धानवहन्ति । अर्धानवशिष्टाल्लोभार्थान्श्रीहीन्पुरासिताभिदधाति स्थापयति ।
 श्रीहीन्ग्रहणार्थग्रहणाम्भामिदं ज्ञायते धानाकरम्भौ यवमयाविति । भ्रष्टेषु यवतण्डुलेषु
 धानाशब्दस्य लोकप्रसिद्धत्वात् । पुरोडाशस्य यवमयत्वं वैकल्पिकं चोदकप्राप्तमेव
 व्यावर्त्यते । करम्भस्वरूपं तु सूत्रकार एव वक्ष्यति । परिवापशब्दो लाजापरपर्याय एव ।
 कृष्णानिनादानादि अव्ययकिरन्तीत्यन्तं कृत्वा पिष्टलेपं प्रज्ञातं निदधाति ।

प्रथमेन कपालमन्त्रेण धानार्थं लाजार्थं च कपाले उपदधाति ।

कपालमन्त्राणामनेकत्वाद्देवैकै विकल्पेन प्राप्तास्तत्र प्रथमेनैवोपधानम् । एतत्कपाल-
 द्वयं प्रथमं प्रथमकपालधर्मेणैवोपधेयं कृतप्रयोजना इतरे निवर्तन्ते । ननु प्रथमस्य
 मन्त्रस्य प्रथमकपालोपधाने प्राप्तिरुपस्थितत्वादेव सिध्यति किमर्थं प्रथमग्रहणमिति
 चेत्तत्त्वम् । प्रथमेन कपालमन्त्रेण स्थालीमुपधायेति स्थास्युपधानवत्कपालोपधाने परि-
 माधाया अभावेन प्रथमेन कपालमन्त्रेणैवोपधेयं यत्र यत्र तत्रैव प्रथमेन कपालमन्त्रेण
 प्रथमकपालोपधानं नान्यत्रैवोपधानार्थं तद्ग्रहणात् । तेनाश्वमेवे यशुपुरोडाशाजिरु(रु)-

पञ्चमयेऽऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषं मृगारोहिं निर्वपत्यग्नेर्मन्त्रे प्रथमस्य प्रचे-
तस इति याज्यानुवाक्या भवन्ति पशुपुरोडाशानां मृगारेष्टेषु समानं स्विष्टकृदिह-
मिति विहितायां मृगारेष्टयां तन्त्रस्यानुक्तत्वेन प्रथमेन कपालमन्त्रेण धानार्थं कपालमुप-
घायेतिषचनाभावेन येन केनचित्कपालोपधानान्यतरमन्त्रेणैककपालोपधानमिति प्रयोजनं
सिद्धं भवति । कपालग्रहणमर्थं कपालोपधानमन्त्र इति कपालोपधानात्पूर्वमत्र स्मरण-
मावश्यकमितिज्ञापनार्थम् । मन्तोरधिष्ठित्य धृष्टिरसीत्यादि अवशिष्टमन्त्रस्याप्येत्यन्तं
कृत्वा करोति । अत्र कार्यक्षम एवाङ्गारः । तस्य चेन्मन्त्रः प्रस्तावनं कृत्वा यथा
कपाले धानानां भर्जनं भविष्यति तदनुकूलञ्चालायुक्तं कृत्वा ध्रुवमसीति प्रथमेन कपा-
लमन्त्रेणोपघाय निर्दग्धमिति तस्मिन्नङ्गारमधिनिर्वर्त्य पुनरङ्गारनिर्वर्तनादिना धानार्थकपा-
लवज्जानार्थं कपालमुपघाय निर्दग्धमित्यङ्गारमधिनिर्वर्त्य पुनरङ्गारनिर्वर्तनादिनैन्द्राग्रपुरो-
डाशकपालोपधानवद्वौ कपालानि ऐन्द्रस्य पुरोडाशस्योपघाय क्रमेणाङ्गाराध्यूहर्न
करोति । केचिद्भर्जनकपालयोर्निर्दग्धमिति न भवतीति वदन्ति तत्र । तापरूपदृष्टप्रयो-
जनस्यावश्यमाकाङ्क्षितत्वात् । भृगूणामित्यङ्गाराध्यूहर्न पुरोडाशार्थेष्वेवेत्यपि केचिद्व-
दन्ति तदनेन निरस्तं द्रष्टव्यम् । धानालानार्थयोः कपालयोस्तप्यस्वेत्यूहः । यद्यपि
इत्यप्यत्ययेनाव्यवधानं बोध्यते तथाऽप्यङ्गाराध्यूहनस्य कपालोपधानाङ्गत्वाद्येन नाव्य-
वधानमिति न्यायेन नाव्यवहितरवधाधः । अथवाऽऽमिक्षाकरणोत्तरमङ्गाराध्यूहर्न,
धानार्थं लानार्थं च कपाले उपघायेतिकपालवचनं पूर्वत्र द्वे भर्जनार्थं कपाले इत्यनेन
भर्जनपर्यन्तमेव कपालत्वं नोत्तरत्र तथा च भर्जनपर्यन्तमेव कपालवर्धप्रतिनोत्तरत्रेति
शङ्कामपाकर्तुम् ।

अष्टौ पुरोडाशस्योपघायाऽऽमिक्षायाः

कल्पेन मैत्रावरुणीभामिक्षां करोति ।

आमिक्षाया वैश्वदेव्याः कल्पेन प्रकारेण मैत्रावरुणीं मित्रावरुणदेवत्वामामिक्षां
करोतीत्यर्थः । आमिक्षां करोतीत्यत्राऽऽमिक्षावचनं मित्रावरुणौ पयस्येति श्रुतौ
पयस्यां मैत्रावरुणस्येति वक्ष्यमाणसूत्रे च पयस्याशब्दार्थं आमिक्षैव न तु पयस्याख्यं
द्रव्यान्तरं किञ्चिदस्तीति प्रदर्शयितुम् । अत्रैवाऽऽमिक्षाकरणं न तु पुरोडाशाधिश्चरणो-
त्तरं धानालानानां भर्जनात्पूर्वं विधानात् । अन्यथा वैपरीत्योक्तिरसंगता स्यात् ।
तेनाऽऽमिक्षाकरणं प्रातर्दोहानन्तरमेव, अनन्तरं संवपनादीति सिद्धं भवति । तत्रार्थं
प्रयोगक्रमः—निरुद्धमित्यादिना संपृच्छयध्वमिरयन्तेन विधिना प्रातर्दोहं बोहयित्वा
शूर्पात्पात्रान्तरे मन्त्रेण यवतण्डुलान्समोप्य हयोर्वीवाराभ्यामुत्पुनामीत्युत्पूय तथैव
लानार्थान्त्रीहीन्समोप्योत्पूय मन्त्रेणैव पिष्टानि समोप्योत्पुनाति । ततः समाप इत्यादि
पिष्टकरणान्तं पुरोडाशस्य कृत्वा धानार्थलानार्थभ्यां कपालभ्यां क्रमेणाङ्गारापोहर्न
कृत्वा कपालयोगादङ्गारानपोहतीति ।

अधिभ्रयणमन्त्रेण घाना लाजाश्च भर्जयति ।

अधिभ्रयणमन्त्रो घर्मोऽसि विश्वायुरिति, तेन मन्त्रेण घाना लाजाश्च भर्जयति । पुरोडाशस्य कपालेषु स्थापनेऽर्थं मन्त्रो यथा तथा यवतण्डुलानां ब्रौहीणां च कपालयोः प्रक्षेप एतस्य मन्त्रस्य प्राप्तिः स्यात्सा मा भूर्तिकं तु भर्जेन एवैतस्य विनियोगो यथा स्यादित्येतदर्थमिदं सूत्रम् । तेन यावद्भर्जने तावत्पर्यन्तं मन्त्रावृत्तिः । मन्त्रान्ते भर्ज-
नानुकूलव्यापार आरब्धव्य इति वेति सिध्यति । घर्मोऽसौत्यस्यैकवचनान्तशब्दवतो मन्त्रस्य प्रकृतेऽसमर्थत्वादहः कार्यः । तत्र घर्माः स्थ विश्वायुष इति यवतण्डुलेषु, क्षमार्थब्रौहिण्यपि घर्माः स्थ विश्वायुष इति । प्रकृतिवद्वा घर्मोऽसि विश्वायुरिति परि-
वाप इति तेषामेकवदेव बोधनात् । घर्मशब्देन हविरेव संस्तूयते न तु तद्वयवमूतत-
ण्डुला इत्यस्मिन्प्रक्षे घानास्वपि नोह इति द्रष्टव्यम् । घानानां लाजानां च प्रथमलेपा-
नुमार्जने न स्तः । असंभवात् । पर्यग्निकरणं संस्कारत्वात्संभवाच्च सर्वेषाम् । आभि-
क्षायास्तु न तस्या अपूर्वधर्मवत्त्वात् । अभिज्वलनं तु पुरोडाशस्यैव नेतरासंभवात् ।
अग्निस्त इत्यस्यैव । परितस्तपनस्य पाकानुकूलत्वेनाऽऽवश्यकत्वात् । स ब्रह्मणेति
नास्ति असंभवात् । अविद्वन्तः श्रययतेति त्वस्येव । अस्यार्थस्य प्रकृतेऽपेक्षितत्वात् ।
य(प)कारोऽपपाठ एव । गिजन्तता वा कल्पनीया । लाजशब्दस्य बहुवचनान्तत्वं
पुलिङ्गं च दाराक्षतलाजानां बहुत्वं वेति लिङ्गानुशासनसूत्रेण ।

अनुपदह्यमानाः परिशेरते ।

उपशब्दोऽत्रात्यर्थकः । यावदुद्धासनं स्वे स्वे कपाल एव परिशेरतेऽवस्थिता
मवेयुः । अनुपदह्यमाना इति वचनाद्यथाऽतिदाहो न भवति तथा क्रमेण भर्जनम् ।
किञ्चिदाहस्य दुष्परिहार्यत्वात्तावर्जनवित्त्वम् । महापितृयज्ञे तु बहुरूपा घाना भव-
न्तीति श्रुतेः कासाचिदतिदाहोऽपि न दोषाय । अन्यथा बहुरूपत्वमनुपपन्नं स्यात् ।
आप्यनिनयनं मार्हपत्यस्य पश्चादेव महानेद्या आस्तुतत्वात्, जघनेन मार्हपत्यमाप्येभ्यो
निनीयेति नौषादनोक्तेश्च ।

यत्प्रागर्लङ्करणात्तत्कृत्वा विभागमन्त्रेण घाना

विभज्य पिष्टानामावृताऽर्धाः सक्तून्कृत्वा

संघवनमन्त्रेण संयौति स करम्भो भवति ।

वाग्निपात्रं प्राशिजहरणं चाऽऽसादितैर्बेदाग्निः संभृज्य तानि प्रहृत्य घानादीनि
उद्धासयति । घानाम्यो लाजाम्यश्चाध्युहनामावादेवाङ्गारापोहनाभावः । अधिभ्रयण-
मन्त्र ऊहः कृतश्चेदभिगमन्त्रादिमन्त्राणामप्युहः । इदमहः सेनाया इति पुरोडाशस्यैव ।

सूर्योत्थोतिषो विपात महत इन्द्रियायेत्यूहेन प्रकृतिवद्वा धाना अभिमन्त्र्य तथैव
छानानूहेन प्रकृतिवद्वाऽभिमन्त्र्य प्रकृतिवदेव पुरोडाशमभिमन्त्र्य स्योनं च इति ऊहेन
प्रकृतिवद्वा धानार्थपात्रे उपस्तोत्रं तथैव छाजार्थपात्रे उपस्तोत्रं स्योनं च इति पाठ्यामुप-
स्तोत्र्याऽऽमिक्षावाभिर्नोद्धरणपात्रयोस्तूष्णीमुपस्तृणाति । धानानामत्र नाभिधारणम् ।
आप्यायतां धृतयोभिरग्निः खमङ्गध्वं त्वन्मङ्गध्वं सुरूपाब्धो वसुविदः पशूनां तेजसा
सरस्वायै मारत्यै जुष्टानभिधारयामीति छाजानभिधारयति । अनूहो वा । सर्वेन्द्रत्वपक्षे
तूष्णीमभिधारणम् । तूष्णीं पुरोडाशमभिमन्त्र्य यस्त आग्नेस्यामिक्षामभिमन्त्र्य वाभिनम-
भिधारयति । आर्द्रां सुवनस्य गोपाः कृता उत्क्रान्ति अनिष्ट्यो मतीनाभिर्यूहेन कपा-
लाद्धाना उद्धासयति । प्रथमपक्षस्यालोपो वा । अस्मिन्पक्षे प्रथमपक्ष इत्यूह ऊह-
पक्षे । अनूहो वा । तस्मिन्सीदतामृते प्रतितिष्ठत यवानां मेधाः सुवनस्यमाना इति उप-
स्तोत्रं स्वपात्रे निवधाति । अनूहो वा । तूष्णीं वा निधानम् । अनितार इति छाजोद्धा-
सनमन्त्र ऊहपक्षे धानोद्धासनमन्त्रतो विशेषः । तस्मिन्सीदतामृते प्रतितिष्ठत मीहीणां
मेधाः सुवनस्यमाना इत्युपस्तोत्रं स्वपात्रे निवधाति । अनूहो वा । प्रकृतिवत्पुरोडाशमुद्धा-
सयति । ततो हस्तेत्यामिक्षामुद्धास्य तथैव वाभिनमुद्धासयति । तत इरा भूतिरिति अज्जनं
संख्याममुद्धासनं च क्रमेण कपालयोर्द्वयोः कृत्वा पुरोडाशकपालानां करोति । एत-
न्ताः पदार्था अलंकरणप्राप्ततास्ताः कृत्वा यथाभागं व्यावर्तेयामिति धानाः समशो
द्धेधा विभज्येदमिन्द्राय हरिवते वेदमिन्द्राय पूर्ववत्ते चेति देवतोपलक्षणं करोति ।
सर्वेन्द्रत्वपक्षे उपमग्नेन्द्राय चेत्येव । तूष्णींत्वव्यावृत्त्यर्थं विभागमन्त्रेणेति वचनम् ।
यथा धानाः सर्वा आज्येन क्रिञ्चा भवन्ति तथाऽन्नाभिधारणं धानानां तूष्णीमेन्द्रा-
विकारत्वात् । ततोऽर्घ्यानां करम्भं करोति । अथवा करम्भोत्पत्त्यनन्तरं वा धानानाम-
भिधारणं तदनन्तरं करम्भस्येति । पिष्टानामावृता पिष्टानां याऽऽवृत्करणप्रकारः कृष्णा-
जिनादानादिरवेक्षणविर्वातेन प्रकारेणार्घाधानाः सक्तुस्तक्रूपाः करोति । द्वितीयपक्षे
कृष्णाजिनसस्याहचदुपलास्तपैवावस्थिता मधेयुः । यवानां पिष्टानि सक्तव इत्युक्त्यन्ते ।
सक्तुशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः पिष्टशब्दवत् । संयवनमन्त्रो जनयत्ये त्वा संयौमीति ।
अनेन मन्त्रेणाऽऽज्येन ततः संयौति मिश्रयति यथाऽऽज्यद्रुतो भवति तथा । संयवने
सति स पदार्थः करम्भसंज्ञको मवतीत्यर्थः । संयवनमन्त्रेणेत्येव च प्रकृतौ पिष्टार्था-
नयनस्य दृष्टार्थत्वादिह तदभावान्मन्त्रनिवृत्तिरित्याशङ्का निराकर्तुम् । केचित्तु संयवन
मन्त्रेणेत्युपलक्षणं तेनाऽऽदित आज्यस्यापि प्रणयनं कार्यम् । समाज्यमाज्येनाग्नेरसमो-
षवयो रतेन सः रेवज्जगतामधुमन्मधुमताः सृज्यस्वेति विकारः । तत एव तप्तमाज्यमा-

उपात्परिप्रजातमसौत्यानीय समाज्येन पृथ्यस्वेति परिष्ठाव्य जनयत्वे त्वेति संयौतीति ।
सत्पुच्छम् । उपलक्षणपरतायां प्रमाणाभावात् । एतदाज्यमैष्टिकमेव । अपूर्वाज्यमिति
केचित् । यशुरूपमित्यन्ये । विभक्तोत्तरमभिधारणं स्पष्टमापस्तम्ब आह—उद्भासन-
काले धाना उद्भास्य विभागमन्त्रेण विभज्यार्घा आज्येन संयौत्यर्घाः पिष्टानामवृता
सकृन्करोतीति । अत्र संयजनमभिधारणमेव परं तु किंचित्सविशेषं शब्दान्तरोपबन्धा-
त्तद्वद्व्यम् । स च सर्वव्यापिस्त्रिभवनारूपः । मन्थं संयुतं करम्म इत्याचक्षत इत्यप्याप-
स्तम्बः । परिशेषाच्छानानां परिवापसंज्ञाऽर्थत एव सिद्धा भवतीति संज्ञाकरणाभावः ।
आपस्तम्बस्तु स्पष्टमेवाऽऽह—छानान्परिवाप इति । परितो भर्जनसमये वाप इव
वापो भवति यासां ताः परिवाप इत्यन्वर्थसंज्ञयाऽपि छानवाचकत्वम् । छानेभ्यस्तु-
षाणां निःसारणे नखानामेव योग्यता नोल्लस्य । अन्यथा छानानां खण्डितत्वापत्ते-
रित्येतादृशार्थस्य लोकोक्त एव सिद्धत्वादनुक्तिः । स्पष्टमेतदुक्तमापस्तम्बेन—नखैर्छाने-
भ्यस्तुषान्संहरति नखैर्लूलखलधर्मान्मुसलधर्माश्च करोतीति । संहरणमपोद्धरणम् ।
तुषविमोकार्थं सवनीयकर्म कर्तुर्नखैर्लूलखलधर्मान्मुसलधर्माश्च करोति । तेषां संमर्शनप्रो-
क्षणे अपि काले कृते भवतः । ततो छानेषुद्धासितेषु कृष्णामिनादानादिभक्ष्यपुसमस-
नाम्नं कृत्वाऽधिषवणानि स्य मानुषाणि प्रति बोऽदित्यास्त्ववेत्तु इति स्ववामहस्तन-
खानि निधाय तेषु प्रकृतिषदोप्यादयः स्य मानुषास्त इदं देवेभ्यो हव्यम् सुशमि-
शमीद्वमिति आदानं मातृपुत्रपितृत्वाऽव रक्षो दिवः सप्तत्वं वध्यासमिति तुषान्निःसार-
यित्वोत्करे निनीय वर्षवृद्धमसीति जपित्वा वर्षवृद्धाः स्येत्यभिभक्ष्याद्वपनपरापवन-
मश्रौ जपित्वा पराधमाता अभिषा इति तुषानभिमन्त्रयेत् । तथा च भरद्वाजः—तत्राऽऽव-
पनमश्रोऽवहनमश्रु उद्वपनमश्रु निष्पवनमश्रु इति क्रियते पाण्योरुलूलमुसलधर्माः
क्रियेरन्निति । ततो हस्तेन तुषानुपवपति कपालानामुपाहितत्वात् । केचित्तु सतुषेष्वपि
छानशब्दो वर्तते तेन नास्ति तुषविचनमिति ग्राह्यतया । सतुषस्य यागयोग्यत्वा-
भावात्, लोकप्रसिद्धिविरोधात्, आपस्तम्बभरद्वाजाभ्यां स्पष्टतया तुषविमोचनत्वे-
क्तत्वाच्च । औपासनहोमे व्रीहीणां स्वरूपः एव हामपावनत्वं तु वाचनिकम् ।

अनलंकृतेष्वभूदुषारुशत्यशुराग्निरघातृत्विष इत्येतस्याः सत्य-

मानायाः शृणोत्वग्निः सभिधा हवं स इत्येतच्चतुर्गृहीतं जुहोति ।

नालंकृता अनलंकृतास्तेषु अनलंकृतेषु । पुरोडाशविशेषणमेतत् । तथा चायमर्थो भवति
अनलंकृतेषु पुरोडाशेषु सस्त्विति । अनलंकृतेष्वित्यत्र प्रतिप्रस्थात्रेति शेषः । अत्रालं-
करणशब्देन लक्षणयाऽभिधारणं गृह्यते न तु देवत्वा मन्त्रितेति अन्वयजनमुपाजनं च ।
अन्यथाऽग्रे विधास्यमानेनालंकरणेनैवात्र तदभावे सिद्धेऽनलंकृतेष्विति वचनस्य वैयर्थ्या-
पत्तेः । तथा चेदं सिद्धं भवति शृणोत्वग्निरित्याहुतरनन्तरमभिधारणमिति । अबुद्ध्या

इति शस्यमानायामित्येतावतीति सिद्धे दीर्घप्रतीकग्रहणं पूर्वार्धस्यैव शस्यमानत्वमपेक्षत इयमाहुतिर्नोत्तरार्धस्यापीति । एतस्यामिति वचनं त्रिवारं शस्यमानायापि प्रथमाहुतः-
वेवेयमाहुतिर्न द्वितीयतृतीयाहुत्योरिति ज्ञापनार्थम् । एतच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन प्रधान-
परामर्शित्वात्प्रथमाहुतेरेवोपस्थितत्वेन स्वतःसिद्धत्वेन चतुर्गृहीतहोमस्य द्रव्यस्यागूरूप-
त्वेन च प्रधानत्वात्प्रधानायां प्रथमाहुतौ होमरूपप्रधानसंज्ञो युक्त इति भावः ।
एतच्चतुर्गृहीतमिति विशिष्टवचनं पञ्चगृहीतस्यापि पक्षे प्राप्तिं ज्ञापयितुम् । एवं म
इति मन्त्रान्तः । जुहोतिचोदितत्वात्त्वाहाकारः ।

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा ॥ २ ॥ दर्धमुष्टिं धारय-
माणोऽप इष्य होतमैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रवै-
कधनिन आद्रवत नेष्टः पत्नीमुदानयो जेतहोतृचमसेन
वसतीवरीभिश्च चात्वालं मत्स्युपास्तेति संवेद्यति ।

अपरवचनं पूर्वेण संवन्वार्थं तेनामुदुषा इति पूर्वार्धस्य शस्यमानत्वमप्यापि अपेक्षत
एवेति सिद्धं भवति । एतस्यामित्यस्य त्वत्र नापेक्ष । पूर्वार्धे द्वयोरसंभवात्, ग्रहणस्य
होमापेक्षया गौणत्वाच्च । चतुर्गृहीतवचनं पक्षे प्राप्तस्य पञ्चगृहीतस्य निवृत्त्यर्थम् ।
मुष्टिग्रहणं दर्शनां बन्धनं ममयति । इष्यतिर्गतिकर्मा । होतरप इष्यापः प्रति मनसा
गच्छेत्स्य इष्येत्स्यार्थः । अथवा हे होतरनेतव्या अप उद्दिश्य प्र देवनेत्यादिका
मन्त्र इष्य पठेति । अपः प्रति अभीष्टं सम्यक्प्रार्थयेत्यर्थो वा । लोकेऽपीषितमपीष्टं
कर्म सम्यक्क्रियते । मैत्रावरुणस्य मैत्रावरुणस्त्विक्त्वं बन्धिनं, चमसहोमार्थोऽध्वर्युश्चमसा-
ध्वर्युस्तत्संबोधनं चमसाध्वर्यो, इति । हे मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यो स्वेन चमसेन
सहाऽऽगच्छ । तथैकधनाः स्यास्यः सन्ति येषां त एकधनिनः । हे एकधनिन
एकधनास्यालीनाहिनः स्वस्वस्यालीसहिता आद्रवताऽऽगच्छनेत्यर्थः । नेष्टः पत्नी
पत्नेजनी स्याली धारयमाणा मुदानयेत्यर्थः । सप्तमाहामुमर्थपापस्तम्बः—प्रेह्युदेहीति
नेष्टा पत्नीमुदानयत्येष्टुदेहीति वा पत्नेजनी स्याली धारयमाणासिति । उज्यति
चमसेषु सोमरसमृत्विनश्चोदकादिनि उज्जेता । हे उज्जेतहोतृचमसेन वसतीवरीभिश्च
सह चात्वालं प्रति चात्वालाभिमुखमुप चात्वालसमीप एताऽऽस्तेवोपविशेत्यर्थः ।

मैत्रावरुणचमसाध्वर्युश्चमसमादायाऽऽद्रवति ।

अप इष्य होतारिति होतृमैत्रार्थस्य व्याख्यानसापेक्षत्वाभावात्सप्तत्वाच्चानुक्तिः ।
मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रवेति प्रेने चमसेन सहाऽऽद्रवणस्यानुक्तत्वात्केवलस्याऽऽ-
द्रवणं स्यात्तन्मा मूर्त्तिकं तु चमसेन सहैवाऽऽद्रवणं यथा स्यादित्येतादृशार्थविशेषं
प्रदर्शयितुमिदं सूत्रम् । मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्युमैत्रावरुणचमसाध्वर्युश्चमसं मैत्रावरु-
णस्य । सस्य मैत्रावरुणचमसाध्वर्युत्तान्मैत्रावरुणचमसस्यैवाऽऽदानम् ।

अथवरार्था अयुज एकधनास्थालीरादायाऽऽवन्ति ।

तिलोऽवरो न्यूनोऽर्धो भागो यासां तास्यवरार्थाः । अर्धशठशे भागवाची । अयु-
जो विषमाः । एकधनास्थालीरिति एकमेव पदम् । एकधनासंज्ञकानामर्थां स्थालीर्यथा-
पथं परिकर्मिण आदायाऽऽवन्ति । बहुकर्तृकत्वाद्बहुवचनम् । एकैकां स्थालीं प्रत्ये-
कपरिकर्मी न त्वेकेन द्वे स्वाद्यौ द्वाभ्यां हस्ताभ्यामादातव्यौ । वामहस्तेन जलाहर-
णस्य सर्वदाऽपि स्मृतौ निश्चिद्धत्वस्योक्तत्वात्तदर्थं पुरुषभेद आवश्यक एव । अयुज
इत्यनेन समसंस्थाव्यावृत्तिः । अयुक्त्वावधिनिग्रह आपस्तम्बेनोक्तः—एतस्यैव हविर्धा-
नस्य पश्चादक्षं त्रीनेकधनान्धनान्पञ्च सप्त नवैकादश वेति । नौधावनोऽपि प्रैषविशेष-
भेदोक्तवान्—अयुज एकधनाऽऽस्यवमानेकादशपरमाविति । त्रिप्रभृतीनां विषमसं-
ख्यानां संस्थावशादिनिषेध उक्त्ये पञ्च, षोडश्यां सप्त, अतिरात्रे नव, असौर्ष्याय
एकादशेति ।

प्रेषणदेहीति नेष्टा पत्नीमुदानयति ।

प्रेषणैव नेष्टकर्तृकत्वे सिद्धे पञ्चमनीग्रहणार्थनयनमेव नेष्टशब्दार्थ इति प्रदर्शयितुं
नेष्टग्रहणम् । नेष्टा पत्नीमुत्थाप्याऽऽनयति । उच्छब्दादुत्थाप्याऽऽनयति । पूर्वमेव
केनचिदपि निमित्तेनोरपितामपि उपवेश्य मन्त्रेणोत्थाप्येवाऽऽनयतीत्यर्थः । पञ्चमनीं
स्थालीं पारयमाणामित्यापस्तम्बः । पत्न्युत्तरेणाऽऽभीधीयं परीत्य गमनं सर्वत्र यथोत्तरे-
णान्तर्गते संचरो भवतीति, इति संचरणार्थस्थलावशेषवचनादिति केचित्, तत्तुच्छम् ।
वैसर्जनहोमाविषु तद्देशगमनविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अतो यत्र विधानं तत्रैव नान्य-
त्रेति द्रष्टव्यम् । एतेन वैसर्जनमार्गेण पत्न्यानयनमिति प्राचीनोक्तिः परास्ता । पत्न्य-
नेकत्वे सर्वा अपि पर्यायेणोदानयति । मा मा हिंसीरिति मन्त्रान्तः । उन्नेतुः कर्मणः
प्रेषणैव स्पष्टतयाऽर्पावगमादकथनम् । अत्र विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—तीर्थेनाभिप्रव-
जन्तीति । चात्वालोत्तरयोस्तत्तत् तीर्थं तेन सर्वं गच्छन्तीत्यर्थः ।

यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुब्रुवत उपशृणुयात्तदपोऽप्यर्घ्यं गृहीयात् ।

यत्र यस्मिन्प्रदेशेऽर्पां ग्रहणार्थं स्थितः संप्रातरनुवाकमनुब्रुवतो होतुः प्रातरनुवा-
कमुपशृणुयात्तत्तत्र तस्मिन्प्रदेशेऽपोऽप्यर्घ्यं गृहीयादित्यर्थः । वहन्तीनामित्यापस्तम्बः ।
अध्वर्युग्रहणं नेष्टनुवृत्तिं वारयितुम् । अर्पां ग्रहणकाले प्रातरनुवाकाश्रवणे दोषमाह
॥ एव—यदि न शृणोति यश्चरो ह भवति वाचो ह विच्छिद्यत इति । वाचो ह
विच्छिद्यते मूको भवतीत्यर्थः ।

ननु यदि तत्पति देश आपो न स्युस्तदा किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षापामुपायमाह—

यदि दूरे स्युर्बुध्नुः पृथ्व्याद्यत्र होतुः शृणोति ।

यदि प्रातरनुवाकश्रवणं यत्र स्थितस्य न जायते तावति दूरे प्रदेश आपः

स्युस्तदोद्(वु)ष्ट्य यत्र स्थितस्य प्रातरनुवाकश्रवणं जायेत तावत्परिमिते सनीपे प्रदेशे ताभ्योऽध्योऽप आनीय तत्र स्थापयित्वा गृहीयात् । तथा च श्रवणमेवाऽऽवश्यकम् । मैत्रायणोयवाक्षणे यक्षोपशृणुयाद्भिरः स्यादिति दोषश्रवणादिति भावः । सामान्यप्रतिज्ञेयम् ।

कथमित्याकाङ्क्षायामाह—

अप्सु तृणं मास्य देवीराप इत्येतच्चतुर्गृहीतं जुहोति ।

या गृहीतव्या आपस्तामु, दर्शानियमार्थं तृणवचनं, मास्यं प्रक्षिप्य । एकवचना-
देकमेव तृणं, आत्यभिप्रायं नैकवचनम् । एतच्छब्दः सुपां मुलुगित्यनेन ह्रस्वसमीको
दृष्टव्यः । तेनैतस्मिन्नित्यर्थो भवति । तथा च तृणमपि लोकोक्त्यैव जुहोतीति सिद्धं
भवति । अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वैति पूर्वं गृहीतं चतुर्गृहीतमेव तस्यैवार्थादेव छान्दे
चतुर्गृहीतवचनमन्यत्रापि राजसूयेऽभिवापितैर्व्याघ्रैरपं ग्रहान्गृह्णाति देवीरापो अपां
नपाद्राष्ट्रदाः स्य राष्ट्रं दत्तं स्वाहेति सारस्वतीष्वप्सु ह्रस्वैतेनैव गृह्णात्यर्थेऽतः स्येति
वैवमितरास्त्वित्यनेन विहितेऽप्सु होमे चतुर्गृहीतकामर्थम् । भागः स्य स्वाहेति मन्त्रान्तः ।

शेषं वा करोति ।

चतुर्गृहीतं सर्वं जुहोति शेषं वा करोति चतुर्थे भागं हुत्वा भागत्रयमवशेषयती-
त्यर्थः । अन्नग्रहणानुकूलत्वाम् स्वस्वस्यैव होतव्यत्वात् । सर्वस्य होमेऽपि अन्नमात्रार्थं
तु अवशेषणीयमेव । तत्सर्वं जुहोतीति वक्ष्यमाणसूत्रे सर्ववचनेन स्वरूपाभ्याशेषः
कर्तव्य एवेत्यर्थबोधनात् । अन्नपदार्थस्य बिन्दुमात्राज्यसाध्यत्वं सर्वत्रेति जुह्वा भुवां
ग्निः समनकीत्यस्मिन्सूत्रे प्राचीनैर्व्याख्यातुभिरुक्तं नास्ति । अतोऽत्र कार्यसत्त्वाद्अन्न-
पार्थसमवश्यमवशेषणीयमेवेति ।

यदि वा पुरा तृणं भवति तस्मिन्नेव जुहोति ।

तृणप्राप्तनात्पुरा पूर्वमेव स्वतस्तृणमुपस्थितं भवति तदा तत्तत्तत्प्रयत्नयित्वा तस्मिन्नेव
तज्जुहोति न तु तृणप्राप्तनमाहुत्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः ।

कार्धिरसीति दर्भैराहुतिमपप्लावयति ।

दर्भैरिति वचनाद्वित्संसनं मुखेः । आहुतिमाहुतिसंनग्नि आज्यमपप्लावयति अपोहति
ग्रहणप्रदेशाद्दूरी करोतीति यावत् । सूत्रमिति मन्त्रान्तः ।

समुद्रस्य वोऽक्षित्वा उन्नय इत्यधृत-

लिप्तानां मैत्रावरुणचमसेनोन्नयति ।

आहुतेरपप्लावनमदृष्टार्थं न भवति किंतु अधृतलिप्ताग्रहणानुकूलत्वरूपदृष्टप्रयोजनमिति
प्रदर्शयितुमधृतलिप्तानामिति । तेनाऽऽहुतेरपप्लावनेनाधृतलिप्तानां ग्रहणमसंभवि चेत्तदा

पुनर्नञ्जेणाऽऽहुतेरपष्टावनमिति सिद्धं भवति । मैत्रावरुणचमसेनोजयति उद्धरतीत्यर्थः । अत एवावयवपष्ठया उपादानम् । तेन मैत्रावरुणचमसेन यावतीनामपामुन्नयनं भवति तावतीरुजेषा इति सिध्यति । नच मैत्रावरुणचमसेनाभ्यस्मिन्पात्रे सर्वासामवृत्तालि-
प्तानामपामुद्धरणं षष्ठी तु द्वितीयार्थे भविष्यतीति वाच्यम् । एकधनापजेजनीग्रहणार्थेऽग्र उपयोगस्य सत्त्वात् । सर्वग्रहणासंभवेन षष्ठ्या द्वितीयार्थकत्वकरूपनाया अत्यन्तविरु-
द्धत्वात्प्रकृतानुपयोगाच्च । एतावानेव मन्त्रः ।

एतेनैव मन्त्रेणैकधनामु ।

गृह्णातीत्येष शेषः । समुद्रस्येतेनैव मन्त्रेणैकधनामु एकधनार्थमु स्यालीषु गृह्णातीत्यर्थः । सप्तमीनिर्देशादन्येन पात्रेण ग्रहणं गम्यते । एवकारः सोमस्य स्वा मूषवतो रसं गृह्णामीत्यापस्तम्बोक्तस्येन्द्राय वो जुष्टान्गृह्णामीतिबौधायनोक्तस्य सूत्रा-
न्तरोक्तानां मन्त्राणां च निरासाय । तेन तदुक्तो विधिस्तु अस्माकमप्यभिमत एवेति दक्षितं भवति । तेन स्यालीभिरपि ग्रहणं पसे सिद्धं भवति ।

वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य इति पत्नी पजेजनीर्गृह्णाति ।

अज्वर्ज्व्यावृत्त्यर्थं पत्नीग्रहणम् । पादौ निन्द्येते प्रसाल्येते आभिस्ताः पजेजन्यस्ता वसुभ्य इति मन्त्रेण पाजेजनीस्थास्या गृह्णातीत्यर्थः । पजेजनं च पत्नीसंस्कारः । तेन सर्वाभिरपि पत्नीभिः स्वस्वस्थास्या ग्रहणं कर्तव्यम् । प्रत्यङ्गतिष्ठन्तीत्यापस्तम्बः । षष्ठ्या यः पजेजनीर्गृह्णामीत्येव मन्त्रान्तः । तथैव पठतुर्बोधायमभारद्वाजो ।

ये स्यालीराहरन्ति त आनयन्ति ।

यो यो यां यां स्यालीराहरति स स तां तामानयति न वैपरीत्येन नचान्यो यः कश्चेति । मैत्रावरुणचमसस्थाऽऽनयनं तदीयचमसाध्यर्थुत्पातकर्तृकमित्यर्थत एव सिद्धम् । ये स्यालीराहरन्ति त आनयन्तीति स्यालीविषय एव नियमाज्ञ होतृचमसव-
सतीवर्याहरणमदुश्रेतृकर्तृकत्वस्याऽऽनयने नियमः । तेन वसतीवर्यान्तयनं परिकर्मिक-
र्तृकं होतृचमसानयनं तदीयचमसाध्यर्थुत्पातकर्तृकमिति सिद्धं भवति ।

तेनैव मन्त्रेण नेष्टा पत्नीमुदानयति ।

तेनैवेत्येवकारेणेत्येहीति पात्निकमापस्तम्बोक्तं पाठान्तरं व्यावर्त्यते । अथवा तेनेत्यनेन मार्गः परामृश्यते । तेन येन मार्गेणाऽऽनीता तेनैव मार्गेणेत्यर्थो भवति । अनेनाऽऽगमनमार्गाधीन एव प्रत्यागमनमार्गो न तु ऐच्छिकत्वमिति प्रदर्श्यते । मन्त्रे-
णेत्वत्राऽऽगमने दृष्टस्यैव मन्त्रस्य ग्रहणम् । मन्त्रेणेति वचनं तूष्णीत्वव्यावृत्त्यर्थं पजेजनीग्रहणार्थानयनविषयकप्रेषवत्प्रत्यागमनविषयकप्रेषाभावेन नेष्टुरप्राप्तौ सत्याम्-

ध्वयोरेव यजुर्वेदेनाध्युः करोतीति परिभाषया प्राप्तिः स्यात्ता मा भूर्कि तु नेष्टरेव प्राप्तिर्यथा स्यादित्येतदर्थम् ।

पूर्वेण हारेण सदः प्रविश्याग्नेण प्रशास्त्रीयं धिष्णिगं
परीत्यापरेण नेष्टुधिष्णिगं वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदि-
त्येभ्य इति पत्नी पञ्जेजनीः सादयति ।

सदःपर्यन्तं मार्गः ॥ एवानन्तरं तेनैव मार्गेणेत्यनेन प्राग्वंशपर्यन्तो मार्गोऽपि प्राप्तः सोऽनेन निवार्यते । अग्नेत्येनपाऽपरेणेत्येनपा चोपपत्तियोस्तत्तत्पदार्थान्मां सानिध्यं बोधयते । ननु अत्र प्रशास्तृधिष्ण्यविषये तद्धितान्तं विशेषणं नेष्टुधिष्ण्यविषये नेष्टुसं-
बन्धित्वं विशेषणम्, एवं च किमनयोर्वैरूप्यमिति चेत् । उच्यते—प्रशास्तृधिष्ण्यवि-
षये तत्तत्तयैव निर्वाहो ननु तस्य सानिध्यमपि नेष्टुधिष्ण्यविषये तु नेष्टुसानिध्यमपि
आवश्यकमित्येवंरूपं वैरूप्यमस्त्येनेति प्रदर्शयितुमेकत्र तद्धितान्तत्वेनापरत्र संबन्धि-
त्वेन विशेषणोपादानात् । धिष्णिगधिष्ण्यशब्दौ पर्यायौ । तेन घटकलशशब्दवत्त्वाव-
यगौरवविचारोऽत्र नेति द्रष्टव्यम् । पर्यायशब्दानां गुरुलाघवचर्चा नाऽऽद्विपत् इति
व्याकरणपरिभाषाऽपि । वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य इति ग्रहणल्लिङ्गकत्वाद्गृह्णामी-
त्यन्तो ग्रहणे सादनलिङ्गकत्वाच्चज्ञाय वः पञ्जेजनीः सादयामीत्येतावानेव सादन इत्येवं
स्यात्तन्मा भूर्कि तु वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य इत्यादिरेवोभयत्र ग्रहणे सादयामी-
त्यत्र गृह्णामीत्युहेन सादने गृह्णामीत्यत्र सादयामीत्युहेनैकस्यैव मन्त्रस्य विनियोगो
यथा स्यादित्येवमर्थम् । तथा चैवं द्वयोर्मन्त्रयोः पाठः—वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो
विश्वेभ्यो वो देवेभ्यः पञ्जेजनीर्गृह्णामि यज्ञाय वः पञ्जेजनीर्गृह्णामीति ग्रहणमन्त्रपाठः ।
वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो वो देवेभ्यः पञ्जेजनीः सादयामि यज्ञाय वः
पञ्जेजनीः सादयामीति सादनमन्त्रपाठः । पत्नी यथेतमेत्य प्राग्वंशो प्रविशतीति नेष्टा
सदस्येवोपविशति ।

वसवो यद्वा आदित्या एवा वः पञ्जेजनीस्ता रसध्वमिति वा ।

रसध्वम् ।

चात्वाकमितरे यन्ति ॥ १ ॥

पत्नीनेष्टुनेष्टुहोतृचमसाध्युवसतीवरीप्रत्यानयनार्थपरिकर्मव्यतिरिक्ता अध्युवस-
यजमाना मैत्रावरुणचमसाध्युरेकधनिनश्च ।

सं वो दधातु वरुणः समिन्द्रः सं घाता सं बृह-
स्पतिः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया सः रराणो यज-
मानाय द्रविणं दधातु यथाधुरं धुरो धूमिः कस्य-

न्तामित्युपरि चात्वाले होतृचमसं मैत्रावरुण-
चमसं च संस्पृश्य वसतीवरीर्ध्वानयति ।

कल्पन्तामित्यन्तेन मन्त्रेण चात्वालस्योपरि होतृचमसं मैत्रावरुणचमसं च संस्पृ-
क्ष्यैर्ध्वानयति वसतीवरीर्ध्वानयति अपो ध्वानयति होतृचमसमैत्रावरुणचमसयोः परस्परं
ताम्यामेवाऽऽनयतीत्यर्थः । विशब्दात्परस्परमानयनम् । संस्पृश्येत्ययं ह्यप्युक्तमानका-
लिकत्वार्थं मुखं व्यादाय स्वपितीतिवत् । तेन यावत्पर्यन्तं परस्परमानयनं तावत्पर्यन्तं
संस्पर्श इति सिध्यति । अयमर्थः स्पष्टः सूत्रान्तरे—उपरिचात्वाले संस्पृष्टयोर्होतृचमस-
मैत्रावरुणचमसयोर्वसतीवरीर्ध्वानयतीति । संस्पृष्टयोरिति सति सप्तमी । तेन
समानकालिकता श्रूयते । भिन्नप्रयोगादन्यकर्तृकता संस्पर्शने । असंभवपरिहाराय
युक्तैवान्यकर्तृकता । संशब्दादक्षिणहस्तगृहीतस्य होतृचमसस्य प्राग्दण्डस्योत्तरार्द्धं
यामहस्तगृहीतस्य मैत्रावरुणचमसस्य प्राग्दण्डस्य दक्षिणार्द्धं यथा संस्पर्शं भवति
तथा स्पर्शः कर्तव्य इति बोध्यते । सामान्यप्रतिज्ञेयम् ।

कथमित्याकाङ्क्षायां विशेषमाह—

होतृचमसे वसतीवरीणां निषिच्य मैत्रावरुण-
चमसं आनयति मैत्रावरुणचमसाद्धोतृचमसे ।

वसतीवरीणामित्यवयवपक्षी । वसतीवरीणामवयवं होतृचमसपर्याप्तं होतृचमसे
निषिच्य स्थापयित्वा तस्मान्मैत्रावरुणचमसं आनयति अर्धं तस्मान्मैत्रावरुणचमसादर्धं
होतृचमसे । आनयतीत्ययं ध्वानयनपदार्थः । पञ्चमीश्रवणत्प्रात्रान्तरेण ध्वानयनं न
तु ताम्यामेव ध्वानयनम् । वा संशब्दात्त्वितिलिङ्गाद्यानयने मन्त्रः । होतृचमसान्मैत्राव-
रुणचमसं आनयने मैत्रावरुणचमसाद्धोतृचमसं आनयने च मन्त्रः । निषेचने न मन्त्रः ।
तस्य ध्वानयनरूपत्वाभावात् । अत एव धात्वन्तरं प्रयुक्तम् । निशब्दात्पूर्णं सूचितं
भवति । स्थावणशब्दात्स्वरूपं स्वरूपं विच्छिद्य विच्छिद्याऽऽनयनमस्कन्दनाय । अत्राऽऽ-
पस्तम्बो विशेषमाह—समन्था यन्तीत्यभिज्ञाय होतृचमसान्मैत्रावरुणचमसं आनयति
मैत्रावरुणचमसाद्धोतृचमस एतद्वा विपरीतमिति ।

होतृचमसं मैत्रावरुणचमसं च प्रचरण्या समनक्ति
सं वोऽनक्तु वरुण इति मन्त्रादि संनमति ।

सं वो दधात्वित्येतस्य स्थाने सं वोऽनक्तिवितिमन्त्रादिं प्रयोनयति । दधात्वितिप-
दस्य स्थानेऽनक्तु इति पदं प्रयुनक्तीति तात्पर्यार्थः । होतृचमसमैत्रावरुणचमसश-
ब्दान्यां तद्वगा आपो लक्ष्यन्ते । सं वोऽनक्तिवितिमन्त्रलिङ्गात् । तथा चापामेवाक्षनं न

पात्रयोः । द्रव्यमेदान्मन्त्रावृत्तिः । यस्यां प्रथमतश्चतुर्गृहीतं गृहीतं सैवात्र प्रचरणी नान्येति । तेन या वैतर्जनहोमार्था साऽत्र न भवतीति सिद्धं भवति । मन्त्रादीनिति-
बहुवचनान्तः पाठोऽपपाठ इव ।

होतुरन्तिकमायन्ति ।

अन्तिकं समीपम् । उन्नेत्रार्थमन्तिकागमनवचनम् । अन्वयोस्तु प्रभविषेरेव समीपे गमनं सिध्यति । अत्र क्रमविशेषो मानवसूत्रे—हविर्धानमभ्युदानयन्त्यग्रतो भैत्रावरुणचमसीया होतृचमसीया वसतीवरीरनुपूर्वं सवनीयकञ्जानिति ।

अन्वयोऽवेरपाश् इति होताऽन्वयुं त्रिः पृच्छति ।

अन्वयो किमसि छन्दवानव इति प्रश्नार्थः । प्रश्ने स्तुतिः ।

उत्तेमनन्नमुरुतेति त्रिः प्रत्याह ।

उत्तेमनन्नमुरुतेत्यन्तं प्रतीकग्रहणम् । उत्तेमनन्नमुरित्यन्तमेव प्रत्युत्तरवाक्यम् । उत्तेमाः पश्येति तस्यैव व्याख्यानम् । अत एव वावैतदाहेति विवरणप्रवादः संगच्छते । बाह्वृच्येऽप्येवमेव व्यक्तमुक्तम्—यथोत्तेमनन्नमुरित्यन्तर्युः प्रत्याहोतेमाः पश्येत्येवमेव तदाहेति । तथा च श्रुतिद्वयानुरोधेनोतेमाः पश्येत्यस्योत्तेमनन्नमुरित्येतद्व्याख्यानमेव न तु तावदन्तमेकमेव वाक्यमिति निरासितुम् । यथेति शब्दद्वयं तत्राऽऽद्यस्य वाक्यस्य द्वितीयं वाक्यं व्याख्यानं न तु वावैतदाहेत्यस्य व्याख्यानपरता । प्रकृत इतिकारद्वयाभावात्प्रतिवचनार्थमेकमेव वाक्यम् । वावैतदाहेत्यस्यार्थस्तु बाह्वृच्ये । आद्यवाक्यस्योत्तरं वाक्यं व्याख्यानरूपमेव । तेनोत्तेमनन्नमुरित्येतावत् एव वाक्यस्य प्रयोग इति न किंतु सर्वमेवैतद्वाक्यमाहेति भावः । वावशब्दोऽन्यधारेण । केवलं छन्दवानस्मृतिषेता-
चदेव न भवति उतापि तु ता अनन्नमुरुपसंप्राप्ता एव । दूरवर्तित्वेऽपि सत्त्वमात्रेण लाभो भवति तदुपसंप्राप्तिर्भादतिरिच्यते । हे होतर्न केवलं मद्रचनमात्रेण विश्वसिहि किं त्विमाः पुरोवर्तिनः पश्येत्युत्तेमनन्नमुरुतेमाः पश्येत्स्याद्वयुप्रवक्तव्यस्यार्थः । क्रमेण प्रश्नप्रतिवचने । एकैकप्रश्नोत्तरमेकैकं प्रतिवचनं न तु प्रश्नप्रधानन्तरं प्रतिवचनप्रथममिति ।

यमग्ने पृष्टु मर्त्यमिति प्रचरण्या क्रतु-

करणं जुहोति यदि शेषो भवति ।

प्रचरणीग्रहणं परिपाषार्थं वैतर्जनहोमव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु कर्मस्वीयमेव प्रचरणी दाक्षिणहोमे तु वैतर्जनहोमोभेति । अस्ति च दाक्षिणहोमे यथा वैतर्जनानीत्यतिदेश-
स्तोनैव वैतर्जनहोमीयप्रचरणीप्राप्तिः । क्रतुव्याख्यावृत्तिः क्रियतेऽनेनेति क्रतुकरणम् । समारूपा संव्यवहारार्था पञ्चदशशब्दोऽत्र क्रतुकरणं हृत्तेत्यादौ । शेषं वा करोतीति पूर्वत्र पक्षान्तरमुक्तं तत्कल्पे शेषः संभवति तदा शिष्टं सर्वमेव जुहोति । शश्वतीरिष इति मन्त्रान्तः । जुहोतिषोदितत्वात्सहाकारः ।

यदि शीघ्रो न भवति तदोपायमाह—

अविद्यमानेऽन्यच्चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तत्सर्वं जुहोति ।

आज्यशेषाकरणेन कृतस्य शेषस्य नाशेन वाऽविद्यमाने स्तुति आश्रये चेत्तदाऽन्य-
च्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा तदाज्यं सर्वमेव जुहोति । चतुर्गृहीतवचनं तदीयैकदेशस्य
विनियोगेऽपि चतुर्गृहीतमेव ग्राह्यं न तु विनियुक्तावरोधानुसारेणेत्येतदर्थम् । अग्रे प्रयो-
जनमावाहिनियोगाभावाच्च सर्वहोमे सिद्धेऽत्र वचनं निन्दुमात्रमपि यथा नावशिष्टं
भवति तथा सर्वस्य होम इत्यर्थविशेषज्ञापनार्थम् । तच्छब्ददोषादानं यदन्यद्गृहीतं तन्नि-
रवशेषमेवात्र होतव्यमित्येतदर्थम् । तेनान्यत्रानियमः सिद्धो भवति ।

दक्षिणस्य हविर्धानस्य प्रधुरे प्रचरणीः सादयति ।

सोमसंबन्धिशपविप्रद्वयव्याघारणचमसादिकमपि प्रचरणीवद्वेजं संसादनीयमिति-
ज्ञापनार्थं हविर्धानग्रहणम् ।

यं कामयेत क्लीवः स्यादित्यथस्तावत्स्य ।

यो यजमानो यं शत्रुं क्लीवो नृपुंसकः स्यादिति कामयेत तस्य यजमानस्य क्रतौ
दक्षिणहविर्धानस्याधस्तात्प्रचरणीं सादयेदित्यर्थः । अथवा तस्य प्रधुरस्यावस्तादित्यर्थः ।

पूर्वेण द्वारेण हविर्धानमपः प्रपादयति ।

प्रपादयतीत्यन्तर्भावितो णिच् । तेन परिकर्मिकर्तृकमिदम् । सर्वोत्तमपां सहप्रवे-
द्यानुगुण्यसिद्धयेतत् ।

तासु दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्तन्यां

पुरोक्षः होतृचमसमास्पृष्टः सादयति ।

तासु प्रपादितास्वप्सु मध्ये । हविर्धानग्रहणं यथा सोमारुपं हविर्निर्वीयते तथैवेद-
मपि हविरेव समीपे निधीयते, अस्ति च सोममिश्रणद्वारा सोमारूपप्रधानहविःसंबन्धा-
द्विष्टं, फलं तु होतृचमसस्थानामपां नाशे वसतीवरीत्यात्वात् नोत्वा सं वो दधात्विति
होतृचमसे वसतीवरीणां निषिध्य मैत्रावरुणचमसे किञ्चिदानीय मैत्रावरुणचमसाद्धो-
तृचमसे होतृचमसं प्रचरण्या समज्य पुरोक्षः सादयतीत्येवरीत्योत्पत्तिः, मैत्रावरुण-
चमसस्थानामपां न समञ्जनं जातत्वादित्येतादृशार्थविशेषं ज्ञापयितुं *हविर्धानग्रहणम् ।
उत्तरस्यां वर्तन्यामुत्तरवर्तनीसमीपे । उत्तरवर्तनीसमीपप्रदेशोऽस्य पश्चादपि तस्यावर्त-
यितुं पुरोक्षमिति । उत्तरवर्तनीसमीपरहितमक्षपुरोवर्तने प्रदेशं व्यावर्तयितुमुत्तरस्यां
वर्तन्यामिति । होतृचमसं होतृचमसस्था अपः । चमसद्वारेण स्पृष्टत्वं न तु साक्षात्स्पृष्ट-
त्वमसंभवात्स्कन्दनप्रसङ्गाच्च । आस्पृष्टमत्यन्तं स्पृष्टमीषत्स्पृष्टं वा ।

उत्तरस्मिन्हविर्धाने यथावकाशमितराः ।

उत्तरहविर्धानसमीपे यथावकाशमितरा होतृचमस्यव्यतिरिक्ताः सर्वाः । एकव-
नानां पश्चादक्षमेवाऽऽसादनं वसतीवरीणां तु पुरोक्षम् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—उत्त-
रस्य हविर्धानस्याधस्तात्पुरोक्षं वसतीवरीः पश्चादक्षमेकवना इति । तत्र पश्चादक्षं
तिस्र एकवनास्थालीरितरास्तु यथावकाशमित्यापस्तम्बतो विशेषः ।

निग्राभ्याः स्थ देवभृतः शुक्राः शुक्रभृतः पूताः

पूतभृत आयुर्मे तर्पयतेति होतृचमसे यज-

मानं वाचयति ता निग्राभ्या भवन्ति ॥ ४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टमप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

तत्रस्थ एव होतृचमसे होतृचमससमीपे, समीप्येन प्रेक्षणं लक्ष्यते । तथा च
बौधायनः—ताः प्रेक्षनार्थं यजमानं वाचयतीति । यजमानग्रहणं पत्नीव्यावृत्त्यर्थम् ।
अन्यमपि विशेषमाह स एव—उरोर्वोरमिषोपनिगृह्य तामु निग्राभ्यामु यजमानं
वाचयतीति । उपनिग्रहणं कृताकृतं यासां निमित्तं होतृचमसे वाचनं कृतं ता
आपो निग्राभ्या निग्राभ्याभिधा भवन्तीत्यर्थः । अभिधायाः प्रयोजनं श्वाजाः स्थ वृत्रतुर
इति निग्राभ्यामिरुपमृजतीत्यादावेतासां संप्रत्ययः । शुक्राः शुक्रभृतः पूताः पूतभृत इति
शास्त्रान्तरोपात्तांशरहितेन स्वशास्त्रात्त्वेन विकल्पते ।

इत्पकोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्निमुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखपा-

जिद्विषाहस्राग्निमुक्तपौण्डरीकयाजिमणेशदीक्षिततनूनगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुधिमतनिगूढार्थरत्नालाभकुतबिद्वज्जनसंताप-

शामिकायां उपोत्सनाख्यायां वृत्तावष्टम-

अस्य प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथाष्टमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

दधिग्रहेण प्रचरति ।

गृह्यत इति ग्रहः । दधिरूपो ग्रहो यस्मिन्कर्मणि तदेतादृशं दधिग्रहनामकं कर्म
तेन प्रचरति तदनुतिष्ठतीत्यर्थः । अत्र प्रचारशब्देनानुष्ठानरूप एवार्थो गृह्यते
न तु यागः । वषट्कारस्यैवत्वाभावात् । ग्रहशब्देनात्र द्रव्यमुच्यते । सामान्यप्र-
तिक्षेपम् ।

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये स्वा ज्योतिष्मते ज्योति-
ष्मन्तं गृह्णामीति दधिग्रहपात्रे दधिग्रहं गृह्णात्येन्द्र द्विपतो
मन इति हरति प्राणाय स्वाऽपानाय त्वेति जुहोति ।

यत्पूर्वस्मिन्दिने कृतं तद्वध्वम् । दधिग्रहं गृह्णातीत्यत्र दधिग्रहशब्दो ब्रह्मपरः ।
अग्निहोत्रमधिश्रयतीतिवत् । दधि गृह्णातीत्येतावन्नेव सिद्धौ ग्रहवचनं दशापवित्रकर-
णकपरिमार्जनस्य प्राप्तये । हरति आहवनीये प्रति होमार्थम् । दिवे स्वाऽन्तरिक्षाय
स्वा पृथिव्यै त्वेति तं जुहीति जुहोमीति त्रयाणां मन्त्राणां क्रमेणास्ताः । जुहोतिषो-
दितत्वावन्तिमस्य होमार्थस्य मन्त्रस्यान्ते स्वाहाकारः । आहवनीयस्य पश्चादुपविश्यैव
होमो येन केनचिद्दधिग्रहपात्रकोणेन । अपूर्वत्वान्न दधिहोमधर्मः । इत आरभ्याऽऽ-
ग्रयणात्प्राक्तनान्महानुषांशुस्वरेण गृह्णीयात् । आग्रयणाद्ध्वानुषाब्दिमत्स्वरेण । तथा च
श्रुतिः—याम्प्राचीनमाग्रयणाद्ध्वानुषाब्दिमत्स्वरेण गृह्णीयात्तानुषांशु गृह्णीयात्तानुषांशु
इति । करणवदशब्दममनःप्रयोग उपांशु सशब्दमुपविदमदितिप्रातिशारूपसूत्रोक्त्यामे-
ताभ्यां स्वराभ्यां यथायथम् । आग्रयणस्य उत्तम एव स्वरः । अयं दधिग्रहो न नैमित्तिकः ।
न च देवतान्तराये विधानासैमित्तिकत्वमिति वाच्यम् । यदिशब्दाद्यभावेन निमित्तस्याप्र-
तीतेः । तथा च नित्यः । तथा च चतुर्थाध्याये चतुर्थपादे नैमिनिः—दधिग्रहो नैमित्तिकः
श्रुतिसंयोगात्, नित्यश्च ज्येष्ठशब्दत्वात्, सार्वरूप्याश्च नित्यो वा स्यादर्थादस्तयोः
कर्मण्यसंनन्वाद्भङ्गत्वाच्चान्तरायस्येति । दधिग्रहो नैमित्तिको भवति श्रुतिसंयोगादेव-
मान्तरायनिमित्तश्रुतिसंयोगादिति प्रथमसूत्रार्थः । ज्येष्ठशब्दत्वादित्यत्र शब्दः स्तुति-
परः । ज्येष्ठ इति शब्दः स्तुतिर्यस्य तस्मात् । अथवा ज्येष्ठशब्दत्वाज्ज्येष्ठशब्दवत्त्वा-
दित्यर्थः । अथवा ज्येष्ठशब्दः प्राथम्यवचनः प्रथमं गृह्णमाणत्वात् । तथा च नैमि-
त्तिकत्ववन्नित्यत्वं चेति द्वितीयसूत्रार्थः । सार्वरूप्याश्च प्रजापतिः सर्वा देवता इति
सर्वदेवतासारूप्यादपि नित्यत्वमिति तृतीयसूत्रार्थः ।

आज्यग्रहं गृह्णीयात्पेजस्कामस्य सो-

मग्रहं गृह्णीयाद्भस्वर्चसकामस्येति ।

काम्याविति शेषः ।

तथोर्दधिग्रहेण कल्पो व्याख्यातः ।

तथोराज्यसोमग्रहयोः । दधिग्रहस्य यः कल्पः प्रकारः । औदुम्बरं चतुःशक्ति दधि-
ग्रहपात्रमित्यस्यात्र प्राप्तिः । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये स्वा ज्योतिष्मते ज्योति-
ष्मन्तं गृह्णामीत्यादिः प्राणाय स्वाऽपानाय त्वेति जुहोतीत्यन्तश्चैवानयोर्भवतीत्यर्थः ।

दधिग्रहं गृह्णीयात्पशुकामस्येति नित्ये काम्ये ।

दधिग्रहं गृह्णीयादिति वाक्येन नित्ये विधौ तस्यैव दधिग्रहं गृह्णीयात्पशुकामस्येति
वाक्यान्तरेण फलश्रवणेन काम्ये विधौ च दधिग्रह एव भवति नेतरावित्यर्थः । अथ वा

नित्य इत्यत्र भावप्रधानो निर्देशः । नित्य इत्यनन्तरमपिशब्दोऽध्याहार्यः । तथा चायमर्थो भवति—दधिग्रहस्य नित्यत्वेऽपि दधिग्रहं गृहीयात्पशुकामस्येति फलश्रवणात्काम्यत्वेऽपि प्रवर्तत इति । तेन दधिग्रहस्योपयत्नत्वे सिद्ध आज्यग्रहसोमग्रहयोः काम्यत्वमेवेति अर्पारवगम्यते । चकारोऽपञ्चो द्रष्टव्यः । आज्यग्रहसोमग्रहयोः काम्यत्वात्प्रकृतावेव निवेशो न विकृतौ काम्यस्य दधिग्रहस्यापि सति कामे प्रकृतावेव निवेशः । नित्यस्य दधिग्रहस्य तु उभयत्रापि निवेश इति द्रष्टव्यम् । आज्यग्रह आज्यमपूर्वपैष्टिकमेव वा । अपूर्वपक्षे पात्रेणैव ग्रहणम् । ऐष्टिकपक्षे सुवेण यावद्दधिग्रहपात्रपूरणमाज्यग्रहणात्पूर्वं ग्रहपात्रसादान्ते चोदकस्पर्शः । अत्र कामेधातुश्रवणात्सत्या कामनायां तेनैकाम आज्यग्रहं ग्रहीष्ये ब्रह्मवर्चसकामः सोमग्रहं ग्रहीष्ये पशुकामो दधिग्रहं ग्रहीष्य इति यथाकामं यजमानेन संकल्पः कर्तव्यः । समस्ते कृतावर्थं श्रूयमाणं यजमानः कामयते तथा निरयेषु यज्ञाङ्गेषु यानि तु कामयतिः श्रावयतीति सूत्रात् ।

सोमग्रहं ग्रहीष्यन् राजानमपादत्ते यावन्तमेकग्रहायाऽऽप्तं मन्यते ।

अपेत्युपसर्गाद्वाशीभूनाद्वाज्ञोऽपादानीभूतादादानं कार्यं न तु कृत्स्नस्य राज्ञ आशानमिति । अथ नाऽपेत्युपसर्गो वाक्यमाचष्टे यथा हवेन मुष्टिनाऽऽदानं भवति तथा ग्रहीतव्यः सोम इति । तत्र ग्रहीतव्यस्य राज्ञः प्रमाणमाह—यावन्तमेकग्रहायाऽऽप्तं मन्यत इत्यनेन । एकग्रहायाऽऽप्तं राजानमपादत्त इत्येतावत्त्येव लाघवाद्भक्त्ये गुरुसूत्रकरणमपात्तेन पर्याप्तिर्न भवति चेत्तदाऽन्योऽपि पर्याप्तो ग्राह्यो न तु प्रथमापादान एव पर्याप्तो ग्राह्य इति नियम इति ज्ञापनार्थम् । गृह्यन् इति ग्रहो रसः । एकशब्दः केवलार्थकः केवलं ग्रहाय रसायाऽऽप्तं पर्याप्तं मन्यत एतावता सोमेन रसो लब्धो भवतीति निश्चीयते । पात्रस्थातीव पूरणं भवतु वा मा चेति तावत्परिमितः सोमोऽपादातव्य इत्यर्थः । अर्थादेवैकग्रहायाऽऽप्तस्य सोमस्थापादाने सिद्ध एकग्रहायाऽऽप्तं मन्यत इति वचनं वक्ष्यमाणं सर्वान्पूर्णांन्वृष्टिकामस्य ग्रहान्गृहीयादिति काम्यं ग्रहाणां पूर्णत्वं नात्र भवति किं तु कामाभावे यथोपर्यवग्रहणं धाराग्रहाणां तद्वदत्रापि ।

प्रत्युपनह्येतरं निदधाति ।

इतरमेकग्रहार्थं गृहीतादवशिष्टं प्रत्युपनह्य पुनर्वैद्यं स्वस्थाने निदधातीत्यर्थः । प्रत्युपनह्येति वचनाद्वन्धनं विस्तस्येवापादानमिति । हस्तग्रहीतसोमः सजेव प्रत्युपनहनं कृत्वा निदधाति । यद्येतादृशः सन्न शक्नुयात्तदाऽन्यस्मै प्रदाय प्रत्युपनह्य निदधाति ।

तमुपरं न्युप वसतीवरीभिरुपसृज्यावीद्वं व इत्यभिमन्य ।

तमपात्तमुपर उपरं प्रथिष्टं मध्ये पञ्चममिति लक्षणलक्षितं न्युप्य निक्षिप्य वसतीवरीभिरुपसृज्य मिश्रयित्वा मिश्रितमदीवृवं व इति मन्त्रेणाभिमन्त्रयेत्पर्यः । सवनाय सोममिति मन्त्रान्तः ।

तिस्रो यद्वस्य समिधः परिष्पन्देवा अकृष्वन्-
 शिजो अमर्त्यवे । तासामेकामदधुर्मर्त्यं भुजं लोकं मु-
 हे र्षेणोमीनं ईयतुरिति प्राङ्गा यथार्थमभिषुणोति ।

प्राङ्गोपांगुसवनव्यतिरिक्तानामुपात्तानां चतुर्णां मध्ये येन केनचिद्यपार्थं यथाप्रयो-
 जनं यावतो रसस्य प्रयोजनं तावदसन्निपत्तिपर्यन्तमिति यावत्, अभिषुणोति रानानं
 रसोत्पादानुगुणं शिथिलं कण्ठनेन करोतीत्यर्थः ।

आ मा स्कानिति योऽभिषूयमाणस्य प्रथमोऽङ्गः

स्कन्दति तमभिमन्त्रयते प्रत्याहरति वा ।

तं स्कजम् । प्रथमग्रहणाद्द्वितीयादिस्कन्दने नैतत्प्रावृत्तं तत्र तूष्णीमेव स्कजस्य
 प्रत्याहरणमात्रं कर्तव्यम् । निर्वचोरिति मन्त्रान्तः ।

द्रुप्तश्चस्कन्देति विप्रुषोऽनुमन्त्रयते ।

विप्रुषो विन्दवः । सप्तहोत्रा इति मन्त्रान्तः । विप्रुस्त्व इदमनुमन्त्रणं नासत्वे ।

सर्वाभिषवाणामेष कल्पः ।

सर्वेषामंगुप्रभृतिग्रहसंनध्यभिषवाणां महाभिषवस्य चैव उपसर्गेनादिविप्रुषनुम-
 न्त्रणान्तः कल्पो विधिर्विस्तृत्यर्थः ।

एतस्मिन्नेवैषोऽभिषवमन्त्रः ।

सर्वाभिषवाणामेष कल्प इत्यनेन तिस्रो यद्वस्येत्यस्य मन्त्रस्यापि प्राप्तावेतद्व्यतिरिक्ते-
 ष्वंगुप्रभृतिग्रहसंनध्यभिषवेषु महाभिषवे चैतस्य मन्त्रस्य निवृत्तिः क्रियते । एष
 तिस्रो यद्वस्येत्यभिषवमन्त्र एतस्मिन्नेवाभिषवे भवति नान्येष्वभिषवेष्वित्यर्थः ।

अथ परिभाषामाह—

तृ० सहिरण्येन पाणिना गृहीत्वा सहिरण्येन माह-

मुखस्तिष्ठन्दक्षिणार्धपूर्वार्धे जुहोत्युत्तरार्धपूर्वार्धे वा ।

तमभिषुतं सोमं गृहीत्वा पात्रे गृहीत्वा, सहिरण्येन पाणिनेति सोमकपे व्याख्या-
 तम् । सहिरण्येन पाणिना गृहीत्वेत्येतस्मात्सूत्रादुत्तरत्रानुवृत्त्यैव छात्रे पुनः सहिर-
 ण्येनेति वचनं हिरण्यश्रवणार्थम् । तेन सहिरण्येनेति ग्रहविशेषगमेव भवति । हिर-
 ण्यसाहित्याद्विरण्यश्रवणमेव विहितं भवति । सहिरण्येनेति तृतीया साहित्यार्थः । तेन
 सहिरण्येन ग्रहेण सह तिष्ठन्नित्यर्थो भवति । दक्षिणार्धपूर्वार्धे आग्नेरयाम् । उत्तरार्धपू-
 र्वार्धे ऐशान्याम् ।

यत्रैवं तत्र सर्वसोमाहुतीः ।

यत्र यामु सोमाहुतिषु एवं प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नित्यादिः प्रकारस्तत्र सर्वस्य तत्तद्गृहपा-
त्रस्यस्य सोमस्याऽऽहुतयः सर्वसोमाहुतयः सर्वसोमस्य होमः कर्तव्यो न तु शेषः
स्वापनीय इति । यत्रैवं तत्रेति वचनादेतादृशे प्रकार एवायं सर्वस्य सोमस्य होमवि-
धिरन्यत्र यथावचनमिति । यत्र तस्मिन्देसे दक्षिणार्धपूर्वार्धरूप उत्तरार्धपूर्वार्धरूपे
वैवं होमस्तत्र तस्मिन्नेव देसे सर्वाः सोमाहुतयो होतव्या इति वाऽर्थः । सर्वसोमाहु-
तीरित्येतदनन्तरं पूर्वसूत्राज्जुहोतीत्यनुवर्तनीयम् । नचाग्निमेण हुत्वेति शब्देनैवान्वयोऽ-
स्तिवति वाच्यम् । हुत्वेत्यस्यानन्वयापत्तेः । नचान्वयार्धमुत्तरसूत्रेणैव संन्यवेऽपि तद्दोष-
तादवस्थमिति वाच्यम् । विशेषविधानार्थानुवादकरवेनोपपत्तिसंभवेन तद्दोषतादवस्थया-
भावात् । अनुवादप्रयोजनं तु होम एव मुख्यः शेषकरणं गौणं तस्य मक्षणार्थत्वात् ।
तथा च शेषकरणं स्वल्पस्य सोमस्य भूयसो होम इति ।

हुत्वा शेषं वा करोति ।

एष्टम् ।

पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्याग्नेण होतारं पुरस्तात्प्रत्यङ्म-
सीनो नृचक्षसं त्वेत्यवेक्ष्य मन्द्राभिभूतिरिति भक्षयति ।

अनुक्ते कर्तारि यजुर्भवेनाध्वर्युरिति परिभाषयाऽध्वर्युरेव कर्तेति । सदासि मक्षय-
न्तीति श्रुतेर्भक्षणार्थं सदासि प्रवेशः । अग्नेण होतारमिति विधानाद्गोत्रा स्वधिष्ण्यस्य
पश्चादध्वर्योः सोममक्षणपर्वन्तनुपवेशनं कर्तव्यम् । अथवा पूर्वेण द्वारेण सदः
प्रविश्याग्नेण होतारमित्यत्र ह्यौत्रशास्त्रविरोधाग्रामेण होतारं पूर्वेण द्वारेण सदः प्रवि-
श्येत्वेवमेवान्वयोऽङ्गीकर्तव्यः । तथा चायमर्थो भवति अग्नेण होतारं सदां गत्वा
पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्येति । एवं चाग्नेण होतारमित्यस्याऽऽसीन इत्यत्रान्वय-
स्यैवाभावात् होतृशास्त्रेण विरोधः । नचैवं पुरस्तात्पदस्य वैयर्थ्यं शङ्क्यम् ।
पुरस्तादित्यस्य सदसः पुरस्ताद्भागपरत्वेन वैयर्थ्याभावात् । इदमेव पुरस्तात्पदं
ज्ञापयति सदसो धिष्णिष्यो होतुर्वा पश्चात्त गच्छेदिति । अर्थाद्वातुधिष्णि-
यस्यैवावधित्वं सर्वभक्षेण न तु तत्तद्विष्णयस्य । आग्नीध्रे सदासि भक्षयन्तीति विरो-
धापत्त्या तदसंभवात् । अतो होतुर्भूयत्वात्प्रथमोपस्थितत्वाच्च तद्विष्णयस्यैवावधित्वं
युक्तमिति भावः । ननु अग्नेण होतारमिति वचनं व्यर्थं हविर्धाने पूर्वेण प्रविष्टस्य
हविर्धानस्यापरेण द्वारेण प्रवेशं व्यावर्तयितुमिति चेत्तस्य नास्तस्थिते सोमेऽध्वर्युः पूर्वे-
ण द्वारेण हविर्धाने प्रविश्यापरेण निष्कामेदित्यनेन निषेधेनैव सिद्धेरिति चेत् । होतु

सामोप्येवैव गमनार्थं तस्याऽऽवश्यकत्वात् । प्रथमः रुचिर्भवित्यन्तः । आयुषे वर्षस इत्यन्तो द्वितीयः । वक्ष्यमाणस्य मन्त्रस्य प्रदर्शनमात्रमत्र क्रियते तेन वसुमद्गणस्येत्यर्थं मन्त्रोऽत्रापि भवति । अवैक्षणप्रभृतिना यक्षमन्त्रेण प्रतिपद्यत इति वक्ष्यमाणवचनाद्धि-
क्तात्सामर्थ्याच्च । वसुमद्गणस्य सोमदेवत इति प्रातःसर्वेन सर्वसोमान्मक्षयन्तीति सर्वशब्दविरोधोऽप्येवं रीत्या परिहृतो भवति । अन्यथौदुस्वरी स्पृष्टोद्वायेदित्यनेन विरोधं परिहर्तुं सर्वा वेष्टयितव्येति सर्वशब्दसंकोचवत्संकोच आपद्येत ।

अथ परिभाषामाह —

स्वयमाहरन्मक्षमवैक्षणप्रभृतिना भक्षमन्त्रेण प्रतिपद्यते ।

यो यो यत्र कुत्रचित्स्वयमेवाऽऽहरन्मक्षमवैक्षणमवैक्षेति विहितं कर्म तत्प्रभृति आदिर्गस्य सोऽवैक्षणप्रभृतिः । एतादृशेन मन्त्राभिभूतिरिति मक्षलिङ्गकेन मन्त्रेण स स प्रतिपद्यते मक्षयतीत्यर्थः । आहरन्प्रतिपद्यत इत्येतादृशसूत्रादाहरणमक्षणयोरैककर्तृ-
कत्वावगमादुत्तरत्रान्येनाऽऽहिषमाणमिति विशेषविधानाच्चैवात्र स्वयमाहरणसिद्धौ स्थयमिति वचनं यो यो भक्षणकर्ता स स स्वकीयमर्षं स्वयमेवाऽऽहरन्मक्षमवैक्षणप्रभृतिना भक्षमन्त्रेण प्रतिपद्यत इत्येतादृशार्थलभार्थम् । तेन प्रतिप्रस्थात्रादीनामपि स्वस्वम-
साहरणेऽयमेव विधिरिति सिद्धं भवति । अथ वा स्वयमाहरणमिति मक्षविशेषणम् । स्वयमाहर इति विजुषे छन्दसीति विचं प्रकृत्याग्येभ्योऽपि हृश्यन्तः इत्यनेन हन्वातो-
र्विच् । स च कर्तरि कृदित्यनेन कर्तरि । स्वयमाहर्यत्र ॥ स्वयमाहरः स्वयमा-
हरणकर्ता यत्रेति तदर्थः । तं स्वयमाहरं मक्षमवैक्षणप्रभृतिना भक्षमन्त्रेण प्रतिपद्यत इति । नकारश्छान्दसः । अथ वा सुतिङ्गुप्रहलिङ्गनराणां कालहलृच्स्वरकर्तृयकां
चेति शास्त्रेण छान्दसः कर्त्तार्यपूर्वकाले शतृप्रत्यय इति शेषम् । एतेनाऽऽहरणमक्ष-
णयोरैककालता वारिता भवति । स्वकर्तृकाहरणेऽवैक्षणप्रभृतिर्मन्त्रसाध्यविधिरित्यन्यक-
र्तृकाहरणे प्रतीक्षणादिस्तादृश एव । सद्ः प्रविश्य पुरस्तात्प्रत्यङ्गूलासीन इत्येतत्कर्म-
द्वयस्य मन्त्रसाध्यत्वाभावाद्बुभयसाधारणत्वमेव । अग्रेण होतारमित्यस्य ॥ अस्मिन्नेव
मक्षे संभवादत्रैव नान्येषु मक्षेषु । भक्षमन्त्रेणेत्यत्र मक्षग्रहणं मक्षयापीत्यन्तस्य विनि-
योगं प्रदर्शयितुम् । अवैक्षणप्रभृतीति वचनं प्रतीक्षणप्रतिग्रहणमावेऽपि मक्षेहीत्यादि
प्रकृत्य यत्र क च मक्षयेदेवमेवेतान्मन्त्राञ्जयेदिति भारद्वाजोक्तं तन्मन्त्रजनं न्यावर्त-
यितुम् । अत्रोपह्वानं भक्ष्येव । नानुपहृतेन सोमः पातव्य इति श्रुतावापस्तम्बसूत्रे च
निवेद्यात् । तच्चोपह्वानमध्ययोरैव । तस्य होमाभिषवकर्तृत्वेन मुख्यत्वात् । प्रतिप-
क्षितृमन्त्र उपह्वानं तु अन्योन्यमेतदंश एव विधानं प्रतिप्रस्थातुरध्वर्योरुक्तहेतोरुपह्वानं
प्राप्तं तद्भाषनाय यत्र क चैककाले मक्षयेयुरन्योन्यास्मिन्नुपह्वमिच्छेरिति सूत्रम् ।

अन्येनाऽऽहरणे भक्षणे विशेषमाह—

भक्षेहीत्यन्येनाऽऽह्रियमाणं प्रतीक्षतेऽभिनोस्त्वा बहु-
भ्यां सध्यासमिति प्रतिपृष्टं नृचक्षसं त्वेत्थवेक्ष्य मन्त्रा-
भिभूतिरित्यनुवृत्त्य वसुमद्व्रणस्य सोमदेवत इति ॥ ५ ॥
प्रातःसवने सर्वसोमाम्भक्षयन्ति नराश्वस्तपीतस्येति
नाराश्वस्तान् ।

आह्रियमाणमिति शानचा समकालिकत्वं प्रतीक्षणस्य बोधयते । अत्र प्रतिपृष्टेन
संमुखीकरणं तदर्थमीक्षत इत्यर्थः । एहीति लिङ्गात् । प्रतीक्षत इत्येकवचनात्स्वमस्त-
प्रतीक्षणकर्ताऽध्ययुरेव न ब्रह्मादयः स्वस्वभक्षयतीक्षणकर्तार इति । अथ वा प्रतीक्षन्त
इति ननुवचनान्त एव पाठो युक्तः । एकवचनान्तः पाठ उत्तरत्र बहुवचनेन त्रिविधा-
वयुक्त एव । न च वैपरीत्यमेव किं न स्यादिति शङ्क्यम् । भक्षगविधेः सर्वेषामपेक्षि-
तत्वेन वैपरीत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । प्रतीक्षणक्रियाया अन्यकर्तृकाहरणाधीनत्वाच्च-
पशानासंभवेन स्वप्नप्रत्ययान्तताया अपावः । अथवाऽऽर्पित्वमेवैकवचनस्य कल्पनीयम् ।
अत्र यद्युक्तं तद्व्याख्यम् । अवनतः सज्जीहित्वेत्येत्येत्येत्यस्यार्थः । अनुव्रणं पूर्वमेव
व्याख्यातम् । सर्वे च ते सोमाश्च सर्वसोमास्तान् । भक्षयन्तीति ननुवचनोपात्ता अन्वय-
प्रतिप्रस्थातृब्रह्मयजमानाः । सदस्यश्चेत्यस्याप्यत्र ग्रहणम् । होत्रादीनामपि अपमेव
मन्त्रश्चप्रसभक्षणे । तेषां व्याख्यातो भक्षमन्त्र इति वक्ष्यमाणवचनात् । मन्त्रग्रहणाद्-
नुव्रणान्तो विधिः परं नास्तीत्ययं विशेषोऽग्रे वक्ष्यते । अत्र सर्वग्रहणं यत्रैककालिक-
मेककर्मसंनद्धं नृकर्तृकानेकसोमभक्षणं तत्रायं विधिरिति कादाचित्कशङ्कानिरासार्थम् ।
उदोऽसीत्यन्तः प्रथमो मन्त्रः । द्वितीयस्तु तावनेव । तृतीयस्य रूपेणमित्यन्तः । चतु-
र्थस्य वर्चस इत्यन्तः । पञ्चमस्य पाठस्तु वसुमद्व्रणस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातःसव-
नस्य गाधत्रछन्दस इन्द्रपीतस्य मधुवत इति उपद्रवस्थोपहूतो भक्षयामीति । नराश्व-
सपीतस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातःसवनस्य माधत्रछन्दसः पितृपीतस्य मधुवत उप-
हूतस्थोपहूतो भक्षयामीति नाराश्वसभक्षणमन्त्रपाठः । भक्षस्य स्वयमाहरणेऽन्येनाऽऽह-
रणे च भक्षणमन्त्र इयामभेदः—अनुव्रणराहित्येन स्वयमाहरणे भक्षणमन्त्रपाठः,
अन्येनाऽऽहरणेऽनुव्रणसहितः पाठ इति । भक्षेहीत्यनुवाकस्य भक्षसमाख्या साक्षा-
त्परम्परासाधारण्येनैवोपपादनीयेत्येवं तृतीयाध्याये द्वितीयपादे जैमिनिरप्याह—
लिङ्गसमाख्यानाम्भो भक्षार्थताऽनुवाकस्य, तस्य रूपोपदेशाम्भ्यामपकर्षोऽर्पस्य चोदि-
तत्वादिति सूत्रान्याम् । लिङ्गं भक्षेहीति भक्षशब्दः समाख्या[नं] भक्षानुवाक इति
प्राचीनसमाख्या । एताम्भो भक्षेहीत्यनुवाकस्य कृत्वस्यापि भक्षार्थता स्यादिति प्रथम-
सूत्रार्थः । तस्य भक्षानुवाकस्य रूपं तत्तन्मन्त्रगततत्त्विकशब्देष्वप्युपसाधारणं लिङ्गम्,
उपदेशस्तत्तन्मन्त्रस्य विनिर्गोचकं शक्यं, लिङ्गायांऽपि एताम्भ्यामपकर्षो विषयः

विनियोगः, अर्थस्य ग्रहणादेरविधानेऽपि चोदितत्वादनृष्टेयत्वादिति [द्वितीय]सूत्रार्थः
तथा च भस्मेहीत्यादीनां हिन्व म इत्यन्तानां संमुखीकरणार्थेऽङ्गादावेव विनियोगः ।
मन्द्राभिभूतिरित्येतस्यैव भस्मे विनियोग इति । मन्द्राभिभूतिरित्यर्थं मन्त्रस्तृप्त्यस्त्वित्यन्त
एवेति केचित् । तत्र । गुणामिधान्मन्द्रादिरिकमन्त्रः स्यात्तयोरेकार्थसंयोगादिति
तृतीयाध्यायद्वितीयपादगतनैमिनिन्यायविरोधापत्तेः । तृप्यानेत्यनेन मन्त्रगुणामिधाना-
न्मन्द्रादिरिक एव मन्त्रः स्यात् । तयोस्तृप्तिभक्तयोरेकोऽर्थः कार्यकारणभावरूपः
सम्बन्धस्तस्य संयोगः सत्त्वं तस्मादित्यर्थः । भवति च तृप्तेः कार्यत्वं भक्तस्य तृप्तिनिष्पा-
दकत्वात्कारणत्वम् । तृप्तेरननुष्ठेयपदार्थत्वात्तृप्तिविशिष्टपक्षप्रकाशन एव विनियोग इति ।

रुद्रवद्गणस्य सोमदेवत इति माध्यंदिने सवने सर्वसोमान्भक्षयन्ति
नाराशंसपीतस्येति नाराशंसानादित्यवद्गणस्य सोमदेवत इति
तृतीयसवने सर्वसोमान्भक्षयन्ति नाराशंसपीतस्येति नाराशंसान् ।

रुद्रवद्गणस्य सोमदेवते मतिविदो माध्यंदिनस्य सवनस्य त्रिष्टुप्छन्दस इन्द्रपीतस्य
मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति माध्यंदिने सवने सर्वसोमपक्षणमन्त्रपाठः ।
नाराशंसपीतस्य सोमदेवते मतिविदो माध्यंदिनस्य सवनस्य त्रिष्टुप्छन्दसः पितृपीतस्य
मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति नाराशंसपक्षणमन्त्रपाठः । आदित्यवद्गणस्य
सोमदेवते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्य जगतीछन्दस इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृतस्यो-
पहृतो भक्षयामीति तृतीयसवने सर्वसोमपक्षणमन्त्रपाठः । नाराशंसपीतस्य सोमदेवते
मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्य जगतीछन्दसः पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो
भक्षयामीति नाराशंसपक्षणमन्त्रपाठः । सर्वग्रहणयोजने पूर्वग्रहव्यम् । एवमेव
पेठतुर्मन्त्रान्वीषायनमारद्धानो ।

यस्माद्वसुमद्गणास्तत्सर्वानुपजति ।

वसुमद्गणस्येति मन्त्रात्प्राग्यद्यो मन्द्राभिभूतिरित्यादिरागुवे वर्चम इत्यन्तो मन्त्रस्तत्स
मन्त्रः सर्वत्र रुद्रवद्गणादित्यवद्गणयोर्नाराशंसमन्त्रत्रयेऽपि क्षनुपजति योजयति न तु
वसुमद्गणस्यैव शेषभूतोऽयं मन्त्र इत्यर्थः । यदित्यत्र ह्युर्मां सलुगित्यनेन सोर्लुह । एवं
तदित्यत्रापि । अथवाऽयमर्थः—वसुमद्गणास्त्रयत्कर्म भस्मेहीत्युद्गणान्तं तत्कर्म
वसुमद्गणवद्गणवद्गणादित्युद्गणनाराशंसस्योऽपि प्रागनुपजति अनुवर्तयतीत्यर्थः । एकव-
चनं जानासम् । अथवा भस्मेहीत्यारभ्य वसुमद्गणात्प्राग्यत्कर्म तत्सर्वत्र सर्वसवनवि-
षयेऽपि भवति न तु प्रातःसवनमात्रविषय इत्यर्थः । अत्रानुरूप्यर्थकः । वनधा भवती-
त्यर्थः । धातुनामनेक र्थत्वमङ्गीकृतं चास्ति वैयाकरणैर्भूधातौ । तन्न्यायेनानापत्याऽत्रापि
स्वीकर्तव्यमेवेति स्तेयं सुचोभिः । अनैवेष्टव्येन्द्रपीतस्येत्येव । उद्गाव न तत्सर्वसोमानि-

त्यनेनानूहितस्यैव भक्षणरणात्प्रतिपादनाच्च । नचानैन्द्रेषु सोमोऽप्यिन्द्रेण पीतत्वाभावा-
द्विरुद्धमेतदिति वाच्यम् । इन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन्सवन इति बहुव्रीहिसमासाभ-
यणेन सवनविशेषणत्वस्यैवाङ्गीकारेण विरोधाभावात् । तथा च तृतीयाध्याये द्वितीय-
पादे जैमिनिः सर्वेषां त्वैकमन्त्र्यं त्वैतिशायनस्य भक्तिपावनत्वात्सवनाधिकारो हीति ।
सर्वेषां भक्षणात्मैकमन्त्र्यमेको मन्त्रो येषां त इत्येकमन्त्रास्तेषां भाव ऐकमन्त्र्यमनेकदेव-
तानां भक्षणाभापि ऐकमन्त्र्यमेकदेवतामन्त्रवस्त्वमेव सर्वेषां मन्त्राणां भक्तिपूर्वकपानत्वं
सोमस्येन्द्रकर्तृकमेव तत्त्वात्सवनाधिकारो हि यस्मात्सवनत्रयमप्यधिकृत्येन्द्रपीतस्येत्येव
पाठो यस्मादतो भक्तिपूर्वकपातव्यत्वादैकमन्त्र्यमेव सर्वेषां मन्त्राणामैतिशायनमुनिमत
इति सूत्रार्थः । सूत्र ऐतिशायनग्रहणं पुनार्थम् । एनेन जैमिन्युक्तं छिन्नविशेषनिर्देशा-
स्त्वसमानविधानेष्वनैन्द्राणाममन्त्र्यमिति सूत्रेण पालिकममन्त्रकमक्षणं पुनरभ्युज्जीतेषु
सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वादिति सूत्रेणोहनं च निरस्यते । ऊहनिरासेन पालीवते तु
पूर्ववत्, त्वष्टारं तूपलस्येऽस्त्यानात्, मिशश्च परार्थत्वात्, षडकारश्च कर्तृ(पूर्व)वत्,
छन्दःप्रतिषेधात्तु(धस्तु) सर्वगामित्वात्, ऐन्द्राग्रे तु छिन्नभावात्स्यादितिचतुर्धाध्याय-
द्वितीयपादगतसूत्रषट्कविषयास्तु अर्धादेव निरस्ता भवन्ति । अतोऽनैन्द्रानपी-
न्द्रपीतस्येत्येव भक्षयतीति सिद्धं भवति । नरस्य होतुराशंसो यासां वेति नरेण
कृतो नरकृतो नरकृत आशंसो यासां ता इति वा नराशंसा देवता एता-
भिर्देवताभिः पीतः सोमो नराशंसपीतः । तत्रेन्द्राग्नी विश्वे देवा इति प्रातः-
सवनसंबन्धिनाराशंसदेवते, इन्द्रो मरुत्वान्महेन्द्र इति माध्यंदिनसवनसंबन्धिनाराशं-
सदेवते, विश्वे देवास्तृतीयसवनसंबन्धिनाराशंसदेवता, एता नाराशंससंज्ञका देवताः ।
एताभिः पीतः सोमो नराशंसपीत एव भवति । एतादृशरीत्येव नराशंसपीतस्य
सोमदेवत इति भक्षमन्त्रोपपत्तिर्नान्यथेति । प्रक्रम्येनापि यागसिद्धेस्तत्पीतोऽपि भवति ।
पितृपीतस्येत्यत्र पितृभिः पीतः पितृपीतस्तस्येत्येव व्युत्पत्तिर्न तु पितृभिः पीतः सोमो
यस्मिन्नित्येवमिन्द्रपीतश्चद्वद्व्युत्पत्तिः । बह्वृचश्रुतौ छन्दोगश्रुतौ च तेषु पितृभिर्भ-
क्षितस्येति पठित्वा पितृलिङ्गत्वोपपादनात् । ते बह्वृचश्रुतावुक्ताः—ऊमा वै पितरः
प्रातःसवन ऊर्वा माध्यंदिने काव्यास्तृतीयसवने तदेतत्पितृनेवामृतान्सवनमाजः करो-
तीति । सवनमाजः सवने सोमभागिनः करोतीत्यर्थः । छन्दोगश्रुतावपि त्रयो ह नु वै
पितरोऽवमा और्वाः काव्या इत्यादिनोक्ताः । बह्वृचश्रुतयोमा ऊर्वा इत्याद्ययोः सव-
नयोः पितरः, छन्दोगरीत्याऽवमा और्वा इति । अत्र विकल्पः । तृतीयसवन उभयम-
तेऽपि काव्या एव पितरः । तेनेदमुक्तं भवति पितरश्च नाराशंसदेवता इति । नाराशंस-
संरूपा बह्वृच्ये द्विनाराशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्यंदिनं सवनं सकृन्नाराशंसं

तृतीयसवनमिति । आपस्तम्बोऽपि द्विनाराशंसे पूर्वं सवने भवत एकनाराशंसं तृतीय-
सवनमिति । व्याधायनद्राक्षायणावपि सविशेषमाहृतः—द्वितीयाः सवनेषु नाराशंसाः
पूर्वयोश्च तृतीयाविति । पूर्वयोः सवनयोर्द्वितीयतृतीयौ नाराशंसौ तृतीयसवने द्वितीय
एवेत्यर्थः (?) । आचार्यस्तु तत्सम्प्रयोगनिरूपण एव वक्ष्यति । प्रातःसवने नाराशंसद्वयं
साध्यंदिने सवने नाराशंसद्वयं तृतीयसवने सकृन्नाराशंसं न सोमं मक्षयित्वाऽऽचा-
येयुः । अनुच्छिष्टत्वात् । यथाऽनाचमनमुक्त्वाऽऽह्वाऽऽध्वरायनो न सोमेनोच्छिष्टा-
भवन्तीत्युदाहरन्तीति । पात्रेण चाऽऽस्यस्पृष्टेनैव मक्षणम् । तस्योच्छिष्टस्त्वमङ्गीकृत्य
मक्षितानां मार्जालीये प्रक्षालनमिति प्रक्षालनेन शुद्धिश्चनत् । पानेऽपि यतिपात्र-
मधिकृत्योक्तं तेषामग्निः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वर इति । तथोद्गातुसदस्ययोरेकं
चमसमुक्त्वाऽऽहृतुर्छाध्यायनद्राक्षायणौ[यदि]नीमत्सेयातां नानाचमसौ स्यातामिति ।
तथा होतृचमसेन सोमं मक्षयत इत्येव कात्यायनः । तस्मान्नोच्छिष्टत्वेऽपि दोष इति ।
अन्यत्तु मतं नैकानि पात्रोच्छिष्टत्वे छिद्धानि भवितुमर्हन्ति । कुतः, क्षालनवचनं ताप-
क्षान्त्येपात्रप्रक्षाल्येत्यादिवल्लेपापनयनार्थतयाऽप्युपपन्नम् । चमसद्वहन्तोऽपि तद्विप्राय-
युक्तो भिक्षापात्राधिकारात् । नीमत्सावचनमपि समानद्रव्यत्वादुपपन्नम् । नीमत्सत
एव हि पीतशिष्टात्कमण्डलूद्कादाचार्यस्य चमसेनेति आसिद्धमेव तेनैव कमण्डलूद्-
कास्यस्पृष्टेनापि मक्षणोपपत्तेः । तथा कमण्डलुसाम्यमेव चमसस्य स्थापितं नौचायनेन—

यथा हि सोमसंयोगाच्चमसो मेध्य इष्यते ।

अपां तथैव संयोगानित्यं मेध्यः कमण्डलुः ॥

तत्र शौचं ततः पानं तत आचमनं स्मृतम् । इति ।

तस्माद्वाजिनादिवत्पात्रादगृहीत्वा पात्रेण वाऽन्तस्यस्पृष्टेन युक्तं मक्षणम् । हन्तैर्च
सोमश्च पीतो भवति पात्रं चानुच्छिष्टमित्युभयमपि संपद्यत इति । मुख्यपक्षे तु यद्यपि
नेर्दं संमतं तथाऽपि प्रमादादुद्धृत्य पाने किञ्चिदुद्गहनमात्रं न तु प्रधानमात्रः । प्रति-
पक्षोक्तप्रायश्चित्तस्वेहाभावात् । सामान्यप्रायश्चित्तमेवेति संक्षेपः । स्यादेतत् । अस्थेय
पक्षस्य मुख्यत्वम् । कुत इति चेत् । उच्यते—चमसं मक्षयेदिति वाक्यात्तावदास्यसंस्पर्शो
लभ्यते । चमसमित्यस्य तत्स्ये लक्षणा न तु तत् उद्धृते । लक्षणायामपि संनिकृष्टार्थपरि-
त्यागेन विमङ्गलार्थग्रहणायोगात् । उक्तं हि शंकरभगवत्पादैः—लक्षणायामपि संनि-
कर्षविप्रकर्षौ स्त एवेति । किं च चमसप्रातिपदिकमात्रादप्युक्तोऽर्थो लभ्यते । अत्यनि-
चमितमिनमिरभिलभिनमितपिपतिपनिपाणिमहिम्बोऽसजिति सूत्रे चम्यते मक्षयतेऽस्मि-
न्सोम इति चमसशब्दस्य बहुविध्यादिवृत्तिषु व्युत्पादितत्वात् । धातुवृत्तिकारैरपि

यमु अदन इति धातावेवमेवोक्तत्वाच्च । यमसेषु समाख्यानान्तर्योगस्य तन्निमित्तत्वा-
दित्यत्र समाख्यया भक्तं व्युत्पादयद्भिर्भीमांसकैरप्येवमेवोक्तत्वात् । रुद्रदत्तेनापि एत-
देवास्तत्र ब्रह्मचमसत्वं यच्चमते तस्मिन्क्षोभो ब्रह्मणोऽयुक्तत्वात् । रामस्वामिमन्त्रेऽप्येव-
मभिधानाच्च । अपि च भक्षितानां मार्जालीये प्रक्षालनमिति सूत्रमपीह मानम् ।
क्तोऽधिकरणे च धौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य इत्यधिकरणे ऋषिधानात् । किं च भक्षि-
तानामुच्छिष्टानां मार्जालीये प्रक्षालनमिति भारद्वाजसूत्र उच्छिष्टानामित्युक्तिरपीह
मानम् । अपि च द्वाह्यायणश्रौतसूत्रयोर्धर्मि बौभत्सेयातां नानाचमसो स्यातामिति
बौभत्सोक्तिरपीह लिङ्गम् । उद्धृत्यपक्षे बौभत्सायां निर्मूलत्वापत्तेः । किं च दशपेयो
मवतीत्यस्य वेदभाष्ये दशभिर्मांसैरेकस्मिन्पात्रे पातव्यः सोमोऽस्मिन्नित्यादिग्रन्थोऽ-
प्यत्रानुकूलः । उच्छिष्टं चमोरित्यादिमन्त्राणामुभाष्येऽप्येवम् । अपि चाशुद्धमिति
यैव शब्दश्चादित्युत्तरमीमांससूत्रस्य कल्पग्रन्थेऽपि स्पष्टमेवेति दिङ् ।

वाग्देवी सोमस्य पिबत्विति सार्वत्रिकमेके समामनन्ति ।

सर्वत्र सर्वभक्षणमन्त्रस्थाने भवः सार्वत्रिकः । एतादृशममुं मन्त्रं समामनन्त्याचार्याः ।
सर्वेषां वसुमद्वृणादीनां स्थाने वाग्देवी सोमस्य पिबत्विति मन्त्रो भवतीति निष्कृष्टोऽर्थः ।
भक्षेहीत्यादीनां सर्वेषामपि भक्षसमारूपया भक्षत्वेन समातीयत्वात्समातीयस्य
समातीयं निवर्तकं भवत्येव, तथा च भक्षेहीत्यादीनां सर्वेषामपि निवृत्तिरिति प्राहुः ।
तत्र । तेषां मन्त्राणां प्रयोजनस्य भिन्नत्वेन तन्निवर्तकत्वात्संभवात् ।

हिन्व मे गात्राहरिष इति सोमं भक्षयित्वाऽऽत्मानं प्रत्यभिमुखन्ते ।

सोमं भक्षयित्वेति वचनमेतस्य मन्त्रस्य मा मे वाङ्मनामितिगा इति जरणञ्जित्वा-
स्त्ययमाहृतभक्षणे वाग्देवीतिमन्त्रेण भक्षणे चाप्यात्मप्रत्यभिमर्शनं भवतीति प्रदर्शयितुम् ।
अन्यथाऽऽन्याहृतभक्षभक्षणे दीर्घमन्त्रकरणकभक्षपक्षे यैव सर्वभक्षमन्त्रविनियोगसत्त्वा-
त्तत्रैवायं प्रत्यभिमर्शः स्यादिति ब्रह्मव्यम् । आत्मशब्देन हृदयम् ।

दहं विपापं परमेऽदममृतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसश्चक्षम् ।

तत्रापि दहं गगनं विशोकस्तस्मिन्वदन्तस्तदुपासितव्यम् ॥

इत्युपनिषदि परमात्मनः सर्वव्यापित्वेऽपि उपासनोपयोगित्वेन हृदयस्यैवाभिधान-
स्योपवर्णनात् । नाभिर्वाऽत्र मन्त्रलिङ्गात् । आत्मनः साक्षादभिमर्शात्संभवात्प्रतिशब्द-
आत्मानुसंधानसमकालं हृत्पुण्डरीकावरणत्वगभिमर्शनं विदधाति । अतिगा इति
मन्त्रान्तः ।

मार्जालीये पात्रं भक्षयित्वाऽऽयतने सादयति ।

मार्जालीयशब्दः प्रागेव व्याख्यातः । पात्रं भक्षपात्रं, प्रक्षालनं धर्मं तु केवलं
हस्तेनैव । न मांसधौतस्य देवा अश्नन्तीत्यभिदोषप्रकरण आपस्तम्बेन निषेधात् ।

प्रशब्दात्समीचीनं साधनं, प्रसाहयेत्यत्रान्तर्भावितो णिच् । तेन प्रसाहनं परिकर्मिक-
र्तृकमिति सिद्धं भवति । नौधापनेन तु ऋतुपात्रयोः शुक्रपात्रस्य च प्रसाहने प्रतिप्र-
स्थातृकर्तृकतोक्ता सा वैतेष्वङ्गीकर्तव्या । आयतने सादनमप्ययुक्तकर्तृकमेव । यजुर्वेदे-
नाप्ययुरिति परिभाषासूत्रात् । आयतने स्वरूपस्थाने ।

सर्वसोमानामेष कल्पः ।

मार्जालीये पात्रं प्रसाह्याऽऽयतने सादयतीत्येष सर्वसोमानां कल्पः । भवतीति
शेषः । पूर्वत्राध्वर्योरेवोपक्रान्तत्वाद्ध्वर्युसंबन्धिसोमानामेष कल्प इति स्यात्तन्मा भूत्किं
तु सोमभक्षणकर्तृसर्वस्विकसंबन्धिसोमानामप्येष कल्पो यथा स्वादित्येतदर्थं सर्वग्रहणम् ।
सर्वेषां सोमाः सर्वसोमास्तेषां सर्वसोमानामिति सप्तासः । सोमानामिति बहुवचनं तत्त-
द्देवतोद्देशेन गृहीतत्वेन भेदात् । सर्वत्रेत्येतावतैव सिद्धे गुरुभूतसूत्रकरणं सुराग्रहव्या-
वृत्त्यर्थम् । तेन सुराग्रहे पात्रप्रसाहनमायतने सादनं च ॥ भवति । अथवा सर्वसोमा-
नामेष कल्प इत्यस्यायमर्थः पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्यामेण होतारं पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखा-
सीनो नृचक्षसं स्वेत्यवेष्य मन्त्राभिपुतिरिति भक्षयतीत्यादिप्रायतनसादनान्त एष कल्पः
प्रकारः सर्वसोमानां भवतीति । सोमभक्षणकर्तृसर्वस्विकसंबन्धित्वे कल्पस्य सिद्धेऽर्थात्त-
त्सदस्विककर्तृकताऽपि सिद्धा भवति ।

ग्रहेषु तु सहिरण्यता ।

अत्र तुराङ्गोऽवधारणार्थः । भवतीति शेषः । तेनेत्यं वाक्यं भवति ग्रहेष्वेव सहि-
रण्यता भवतीति । या पूर्वत्र सहिरण्यता सामान्यत उक्ता सा ग्रहेषु सोमग्रहपक्षे
सोमग्रहेऽश्वदाम्यादिषु चैव नान्यत्र चमसेष्वित्यर्थः । तेन सहिरण्येन प्राङ्मुखस्तिष्ठति-
त्येतत्सूत्रोक्तं सहिरण्येनेत्यनेनांशेन प्रापितं हिरण्यश्रयणमात्रं चमसेषु न भवति ।
अन्यत्र प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नित्यादि तु चमसेष्वस्त्येवेति सिद्धं भवति । पूर्वसूत्रात्सर्वसोमाना-
मित्यनुवर्तनीयमेव । तेन सुराग्रहेषु न सहिरण्यता ।

होमाभिषवाभ्यां च भक्षो नान्यतरेण कर्मणा ।

सर्वसोमानामित्यनुवर्तत एव । चस्त्वर्थः । भक्षस्तु होमाभिषवाभ्यामित्यन्वयः । भव-
तीति शेषः । तथा च चमससाधारणता सिद्धा भवति । होमश्चाभिषवश्च होमाभिषवौ
ताभ्यां होमाभिषवाभ्याम् । प्रत्येकं निमित्तत्वं खण्डयितुं नान्यतरेण कर्मणेति । एते-
नाप्ययुप्रतिप्रस्थातृनेष्टुज्ञेतृणां होमाभिषवाभ्यां समुच्चिताभ्यामेव भक्षणं लभ्यते नान्य-
तरेणेति । अभिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वां प्रत्यङ्मः परेत्य सदसि भक्षयन्तीति श्रुत्योभय-
समानकर्तृकत्वेन भक्षणस्योक्तत्वादिति भावः । तेन प्रातःसवनमाध्यंदिनसवनसंबन्धिनोः

सवनमुखीयचमसयोर्वेत्तोद्गातृयजमानचमसेष्वतिग्राह्येषु चाध्वर्योः सत्यप्यधिवने होम-
मावाद्भक्षनिवृत्तिः । एवं प्रतिप्रस्थातृनेष्टुञ्जेतृणामप्येतेषु होममावाद्भक्षनिवृत्तिः ।
अदाम्यग्रहादी तु सत्यपि होमेऽभिषवाभावाज भक्षः । तथा चमसेषु चमसाध्वर्युणा-
मित्यादि यथायथं द्रष्टव्यम् । तृतीयसवनसंबन्धिसवनमुखीयचमसे तु होमस्यापि
सत्त्वाद्भवत्येव भक्षः ।

दधिग्रहस्याऽऽशोरदाम्यस्य च समानं पात्रम् ।

समानशब्दस्तुष्यार्थे न तु एकमित्यर्थे इति, तेन पात्रत्रयमेवेति । अमुमर्थे सूच-
यितुमेवासमासेन श्रयाणां निर्देशः । उक्तं आश्वदाभ्यपात्रतः पार्थक्यमापस्तम्बेन—
उत्तरेऽस्ते दधिग्रहपात्रमौदुम्नरं चतुःस्तक्येवश्चरूपमेवाश्चदाम्ययोरिति । तत्राऽऽ-
पस्तम्बमत एव प्रयोगभेदः—दधिग्रहस्यैकं पात्रमंशदाम्ययोरेकमिति पात्रद्वयम् ।
आचार्यमते दधिग्रहस्यैकमंशोरेकमदाम्यस्यैकमिति पात्रत्रयमित्येवं प्रयोगभेदः ।
आपस्तम्बमते यदि सोमग्रहं गृह्णीयादेतदेव विभजेदिति सूत्रात्सोमग्रहपक्षे श्रयाणाम-
ध्येकमेव पात्रम् । आचार्यमते तु अत्रापि पात्रत्रित्वमेव ज्ञेयमिति श्रयाणां निर्देशः ।
तुल्यत्वं सजातीयत्वेन तच्च सजातीयस्वनौदुम्नरत्वंचतुःस्तकित्वाम्ब्याम् । अंशोः पार्थ-
दधिग्रहपात्रसमीप एव मयुनक्ति । एकमदाम्यस्य । ते च दधिग्रहपात्रस्योत्तरतः
पुरतो योदकसंस्थे प्राक्संस्थे च प्रयोज्ये । दधिग्रहस्येति सोमग्रहाज्यग्रहोपलक्षणम् ।
आज्यग्रहपक्षे तत्पात्रस्य प्रतिपत्तिर्ग्रावनुग्रहरणं तद्धोमान्त एव । सोमग्रहपक्षे तु
अवमृष एव तस्य प्रतिपत्तिः सोमल्लिप्तत्वात् । वक्ष्यति चावभृथे यत्किञ्चित्सोमल्लिप्त-
मिति । दधिग्रहपात्रस्यापि असोमल्लिप्तत्वाद्धौघायनापस्तम्बोक्तरीत्या ग्रहरणमेव ।

अंशुना मचरति ।

अंशुनाऽंशुसाध्वेन कर्मणा मचरति अंशुसाध्वं कर्णानुतिष्ठतीति यावत् । सामान्य-
प्रतिज्ञेयम् । इयं प्रतिज्ञा सूत्रान्तरोक्तपाक्षिकत्वव्यावृत्त्यर्था । अयं चांशुग्रहो न
सवनार्हः किं तु सोमाकमेव । तेन प्रतिसवनं नाऽऽवृत्तिः । प्रदर्शयिष्यति चाऽऽचा-
र्योऽभिषवादिमाध्यन्दिनं सवनं तावत् इत्यभिषवादिपदेन । जैमिनिरपि ग्रहेष्टकमौषा-
न्नाक्यं सवनचितिशेषत्वादिति । औषानुवाक्यमनारम्यावतिम् ।

राजानमपादत्ते यावन्तमेकग्रहायाऽऽप्तं मन्यते प्रत्युपनष्टोत्तरं
निदधाति तमुपरे न्युप्य वसतीवरीभिरुपसृज्य सकृदभिषु-
तस्य प्राण्यापान्य प्राणान्बामदेष्टुं मनसा गायमानो गृह्णाति ।

राजानमपादत्ते तमुपरे न्युप्य वसतीवरीभिरुपसृज्येत्येतद्वचनमविवृष्टं च इत्यभि-

मन्त्रणनिवृत्त्यर्थम् । यावन्तमेकग्रहायाऽऽर्तं मन्यते प्राप्नुयन्नद्येतरं निदधातीत्यवश्यं
वक्तव्यमेव । अन्यथैकग्रहपर्याप्तग्रहणस्यापि निवृत्तिः स्यात् । तथा च काम्यं पूर्ण-
ग्रहणमपि कदाचिस्स्यात्तद्धारणयेदमवश्यं वक्तव्यमेव । प्रत्युपनद्येतरं निदधातीत्यपि
मध्यपतितत्वादवश्यं वक्तव्यमेव । अन्यथैतस्यापि निवृत्तिः स्यात् । राजानमपावृत्त
इत्यारभ्य वसतीवरीभिरुपसृज्येत्यन्तस्य पुनर्वचनं सप्रथोमनमेव । सकृदभिषुतस्य
प्राण्यपान्य प्राणान्वाभेदेन मनसा गायमानो गृह्णातीत्यत्र सकृदभिषुतस्येत्यस्य
गृह्णातीत्यत्रैवान्वयः । सति निमित्त आ मा स्कान्द्रप्सश्चेत्येतावभिषोत्तरं करोति ।
सकृदभिषुतस्येति द्वितीयार्थे षष्ठी । षष्ठ्यन्तपाठो ब्राह्मणमिप्रायेण । षष्ठीस्वीकारे
प्रकृतेऽवयवरूपार्थकत्वं विनाऽन्यस्यासंभवेनाभिषुतसोमैकदेशस्यैवाद्दशार्थेन ग्रहणं
स्यात्, एकदेशस्योपयोगाभावेन त्याग एव स्यात्त च विरुध्येत् । अतो द्वितीया-
र्थिकैव षष्ठी । सकृदभिषुतस्येत्येवाऽऽपस्तम्बः । सकृदेकवारं प्राणान्प्राप्य यावच्छ्रुतं
बहिर्गमयित्वा प्राणानपान्य प्रत्याहृत्य कथा न इति वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं,
धनसेति वचनादोष्ठतात्त्वादिवाच्यो निर्वेत्येते । यद्यपि तुषे गीतं साम तथाऽपि
सामप्रतिनिधित्वेन तद्योनिभूताया एकस्या एव श्रुतौ ग्रहणस्याग्रिमसूत्रे वक्ष्यमाण-
त्वादेककर्मवेदं सामेति गम्यते । यद्यपि अप्रानयानता स्पष्टतया नोक्ता तथाऽपि अन-
यानं गृह्णातीति अंशुप्रकरणे श्रुतावुक्तत्वाद्यनयानं न शक्नुयाद्गृहीतुमित्यग्रिमवचने-
नोक्तप्रायत्वाच्चानयानमेवांशोर्ग्रहणम् । अनयानमनुच्छेदन् । यद्यपि सामवेदेनोद्गातेति
उद्गातुः सामयानं तथाऽपि ग्रहग्रहणस्याध्वर्युकर्तृकत्वाद्वाच्यमान इति शानवा गायन-
ग्रहग्रहणयोः समानकालिकत्वश्रवणाद्दसतीवरीभिरुपसृज्येति समानकर्तृकत्वश्रवणाच्चा-
ध्वर्योरिव गानम् । नचोऽग्रहग्रहणाद्दत्त्वाद्दानोपदानादिवसतीवरीभिरुपसृज्येत्येतदन्त-
मप्युद्गातुरेवास्तिवति वाच्यम् । यत्र सास्त्रः संबन्धस्तत्कर्मोद्गातृकर्तृकमित्यस्य नियमस्य
परिमाणात्सामकरणकस्तुतिविधायके नवमिरध्वर्युरुद्गायतीति वाक्ये व्यभिचारदर्शनेन
यदध्वर्युरर्शुं गृह्णार्थयेदुमाध्वां नर्धेतावर्धये च यममानाय च यदर्धयेदुमाध्वाभृ-
ध्येतानयानं गृह्णाति सैवास्पधिरिति श्रुतिः । स्पष्टतयाऽध्वर्योरवांशुग्रहणकर्तृत्वावग-
मेन च केवलसामसंबन्धेन सर्वस्मिन्शुग्रहग्रहणकर्मणि अश्रुताप्रसिद्धोद्गातृकर्तृकत्वक-
स्याया अत्यन्ताप्रयोजकत्वात् ।

कथा नञिञ आमुवदिति वा वामदेव्यस्यर्चा ।

कथा नञिञ आमुवदिति वामदेव्यस्यर्चा वेत्यन्वयः । वामदेव्यस्य कथा न इति-
अमुत्पन्नस्यैवेतरवामदेव्यप्रकृतित्वाद्ग्रहणे सिद्धे कथा नञिञ आमुवदिति प्रतीकग्रहणं

शामदेव्यसाग्निं तद्योन्वां वा तिसृष्वृक्षु यस्याः कस्याधिदेकस्या अनिवयेन ग्रहणं
स्यात्तन्मा भूर्तिकं त्वेतस्या एव ग्रहणं यथा स्यादित्येतदर्थम् । अत्र मनसा मायधान
इति ज्ञानचोः वर्तमानार्थकत्वात्तत्समकालमुपयामगृहीतोऽसीत्यस्योच्चारणस्योपांशुस्वरणेन
मनसा वाऽप्यसंभवेनार्थदिव निवृत्तिः ।

यजनवानं न शक्नुवाद्गृहीतुषा नः प्राण एतु परा-

वत इति हिरण्यं शतमानमभिन्यन्य वरे दत्ते गृह्णाति ।

यदीत्यनेन व्याननाद्यपिधानान्तस्य नैमित्तिकत्वं प्रदर्श्यते । अनवानं न शक्नुवा-
द्ग्रहीतुमित्यनेन निमित्तं प्रदर्श्यते । न शक्नुवान् समर्थो भवेदित्यर्थः । शतं मानानि
यत्र संच्छतमानम् । मानस्वरूपं तु स्मृतौ—

द्विगुञ्जं कथितं मानमेकगुञ्जमथापि वा । इति ।

शक्ताशक्तत्वेनानयोर्व्यवस्था । मौषतेऽनेनेति मानमिति व्युत्पत्त्या यवसर्वपशव्यो-
न्वादिपरोऽपि मानशब्दः । अयं पशोऽत्यन्तानाख्यस्य । एतादृशं हिरण्यं सुवर्णं
तदपि तदुपरि व्यननं श्वासस्य निर्गमनप्रत्याहरणयोर्मध्यवस्थया धारणम् । अभिव्य-
क्तनोत्तरं वरे दत्ते, यजमानेनेत्येव शेषः । तस्यैव दानेऽधिकारात् । उक्तं चैतत्सूत्र-
कृता दर्शपूर्णमासयाजमानसूत्रे—द्रव्यप्रकल्पनं यजमानस्य दक्षिणादानं ब्रह्मचर्यं
अपाश्चेति । आश्रयायनेनाप्युक्तं ददातीति यजमानमिति । कत्यायनेनाप्युक्तं दान
वाचनान्धारमन्तरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयदिति । तृतीयाध्यायेऽष्टमे पारे
भैषिनिनाऽप्युक्तं स्वामिकर्म पारिक्रमः कर्मगल्लदर्थत्वात्, वचनादितरेषां स्यादितिसू-
त्राभ्याम् । पारिक्रमो दक्षिणादानादिक्रमः अस्तिनां स स्वामिनो यजमानस्य कर्म
साहस्य कर्मगल्लदर्थत्वात्स्वार्थत्वात् । पारिक्रमस्य स्वामिकर्तृकत्वाभावेऽङ्गानां
तत्कर्तृकत्वानुपपत्तेरिति प्रथमसूत्रार्थः । इतरेषामृत्विजां तु वचनात्स्यात्, इतत्कर्तृकं
दानं तु वचनाद्भवेत् । अतश्चान्होत्रा देय इत्यादिकमुदाहरणं ज्ञेयं स्वकीयं ब्रह्म-
होत्रा दापनीयं वचनादिति हृदयमिति द्वितीयसूत्रार्थः । वरस्वरूपमापस्तम्बः—गौर्वै-
वरोऽतिवरोऽन्यो धेनुर्वरोऽतिवरोऽन्योऽनङ्गान्वरोऽतिवरोऽन्य इति । अन्विरान्दद्यादि-
त्यत्रैतदुपपद्यते । सूत्रान्तरे गौर्वैरो ब्राह्मणस्य ग्रामो रानन्वस्यानां(ना) वैश्वस्येति ।
प्रकारान्तरमपि स्मृतौ—

वरोक्तौ ग्रां विजानीयाच्चतुर्वर्षामरो गिणीम् ।

दक्षिणानां वारेष्ठो यो वरं तमपरेऽमुषन्द ॥ इति ।

दक्षिणानां दक्षिणात्वेन दीयमाना हिरण्यादयस्तेषां मध्ये यो वरिष्ठो बहुमूल्यत्वेन
श्रेष्ठस्तं पदार्थं वरशब्दवाच्यमपर आचार्या अद्रुवशित्यर्थः । गुज्जामात्रं सुवर्णं वर इति
पेक्षयः । एतेषां पक्षाणां शक्ताशक्तत्वेन व्यवस्था । गृह्णाति अंशुमिति शेषः ।

तस्यैवोपक्रान्तत्वात् । हिरण्येऽभिव्ययाने कृते ग्रहग्रहणकाल उच्छ्वासकृतो दोष आयुर्हीनतारूपः स विनश्यतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—अनवानं गृह्णाति सैवास्य-
र्क्षिहिरण्यमभिव्ययित्वमृतं वै हिरण्यमायुः प्राण आयुषैवामृतमभिविनोति शतमानं
मपति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठतीति ।

तच्च सहिरण्येन शतमानेन सस्पर्श इति हिरण्येनापि दधाति ।

तमंशुं हिरण्येन सहितं सहिरण्यमेतादृशं शतमानमन्यद्विरण्यं तेन संस्पर्शं
सम्यग्द्विरण्येन स्पर्शयित्वा हिरण्येनापि दधाति । अत्र सदृशशब्दोपादानाच्छतमानहि-
रण्यसाहित्यार्थमन्यद्विरण्यं ग्राह्यमिति गम्यते । तच्चात्र रजतरूपमेव न तु सुवर्णरूपम् ।
बोधायनीयेऽत्र स्पष्टमेव रजतसंज्ञो दृश्यते । शतमानेनेत्यत्रापि तद्विशेष्यत्वेन
हिरण्यशब्दोऽन्वेति । इदं च शतमानं हिरण्यं पूर्वशतमानतो भिन्नमेव । पुनः
शतमानशब्दोपादानात् । अन्यथा सहिरण्येन तेनेति तच्छब्देन ग्रहणं कृतं स्यात् ।
न च शतमानशब्दोपादानं रजते शतमानत्वलाभार्थमिति वाच्यम् । शतमानशब्दस्य
रजतेऽन्वयासंभवेन तद्धामासंभवात् । रजते शतमानशब्दस्यान्ययस्तु सशतमानहिरण्ये-
नेत्येवंप्रकारकसमासेनैव भवति नान्यथा । न हि प्रकृते तथा समाप्तोऽस्ति । न च
विनिगमनाविरहादभिव्ययाननसंस्पर्शापिधानेषु रजतरूपं गौणं हिरण्यं साहित्यार्थं
मुख्यमिति वैपरीत्यमेवास्ति वाच्यम् । सुवर्णात्मकहिरण्यस्यैव मुख्यत्वेन तस्यैव
मुख्यकार्यं उपयोगः । रजतरूपहिरण्यस्य तु गौणत्वेन साहित्यरूपगौणकार्यं एव
तस्योपयोग इत्येवं रीत्या विनिगमकलाभेन वैपरीत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न च
रजते हिरण्यत्वे किं प्रमाणमिति वाच्यम् । रजतश्च हिरण्यमभवत्, तदुर्वर्णश्च हिरण्य-
मभवत्, तत्सुवर्णश्च हिरण्यमभवत्, सर्वश्च हिरण्यश्च रजतमित्यादिश्रुतीनां रजतश्च हिरण्यं
मध्यमायापिति सूत्रस्य च मानत्वात् । सस्पर्श इति गिजन्तप्रयोगाद्विरण्येन
संस्पर्शनमन्येन कारणीयं न तु अध्वर्युणः संस्पर्शः कर्तव्य इति बोध्यते । स्वार्थं
णिज्वा । अस्मिन्पक्षेऽध्वर्योरेव । संशब्दशब्दव्यवाच्येदेन स्पर्शः । पुनर्हिरण्यग्रहणं
रजतव्यावृत्त्यर्थम् । अपि दधातीति वचनात्परिप्लव्णककृतित्वं तस्य गम्यते । अंशुहो-
मोत्तरं गृहे तन्निधौ जयितव्यमेव दानावचनात् । अभिव्ययाने मन्त्रः । प्राणाय त्वेति
मन्त्रान्तः ।

इन्द्राग्नी मे वर्चः कृणुतामिति हरति ।

इत आरम्य नित्यो विधिः । हरति आहवनीयं प्रति । अश्विनेति मन्त्रान्तः ।

दधन्वेवा यदीमन्वित्यनवानं जुहोति ।

अनवानमित्युपलक्षणं प्राणनापाननयोः । प्रजापतिरत्र देवता । एतत्सर्वं स्पष्टमा-
हाऽऽपस्तम्बः—दधन्वेवा यदीमन्वित्यनिरुक्त्या प्राजापत्यया प्राण्यापान्य व्यानञ्जुहो-

सीति । अनिरुक्ता लिङ्गरहितेत्यर्थः । दृष्टश्चायमर्थः श्रुतौ सौत्रामण्यां कुविदज्ञे-
त्यनिरुक्ता प्राजापत्यया च्छातीति । व्याननं परमापस्तम्ब्यानामेव नास्माकं ग्रहण
एव सूत्रकृता तदभिधानात् । अनवानं होमशक्तौ पूर्वोक्तमेवापि व्याननाद्येव प्रायश्चि-
त्तम् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—यदि न शकुपाद्गृहीतुं होतुं वा वरे दत्ते गृहीयाज्जुहु-
याद्वेति । अत्रैतद्व्याख्यातृभिरभिव्याजनादिभिः पूर्वोक्तैः समुच्चय एवोक्तः । अकभिषा-
मवदिति मन्त्रान्तः ।

अग्निः प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्युं प्रयुज्यति ।

अग्निरिति वचनं संस्कारानिवृत्त्यर्थम् । अध्वर्युग्रहणं यजमानब्रह्मपत्नीव्यावृत्त्यर्थम् ।
आभिमुख्येनोत्तरं प्रयुक्तम् । इदं नित्यमेव । नैमित्तिकत्वबोधकपदाभावात् । शेषक-
रणपक्षे पूर्ववद्भक्तः ।

अदाभ्येन प्रचरति ।

अदाम्यसंज्ञकेन कर्मणा प्रचरति अदाम्यसंज्ञकं कर्मानुतिष्ठतीति यावत् ।
अदाम्यनिर्वचनं श्रुतौ—यद्वै देवा अमूरानदाम्येनादभ्युवन्तददाम्यस्यादाम्यत्वमिति ।
सामान्यप्रतिज्ञेयम् । इयं प्रतिज्ञा सूत्रान्तरोक्तपाक्षिकत्वव्यावृत्त्यर्थी ।

अथ विशेषविधिमाह—

वसवस्त्वा प्रवृहन्तिवत्येतैरुपनद्धस्य राक्षसीनश्शूनसश्स्पृष्टान्प्रवृष्टान्य-

स्मिन्पात्रे दध्मो निग्राभ्याणां वा निःषिच्य मान्दासु ते शुक्र
शुक्रमाधूनोमीति तस्मिन्नेतैरेतानश्शूश्विः प्रदक्षिणमनुपरिष्ठावयति ।

एतैरिति वचनमेकमन्त्रत्वनिरासार्थम् । उशित्वं देव सोमेति येऽदाम्या अश्वस्तेषा-
मेकैकमनुसवनमपिमृजतीति वक्ष्यमाणसूत्रादेव त्रित्वे सिद्धे त्रीनितिवचनमेकैकमंशुमपि-
सृजतीत्यस्य पृथक्पृथक्पिसर्जनं मन्त्रावृत्त्या प्रतिस्वनमित्येतादृशस्यार्थस्यापि संभवेन
व्यादिसंख्याया अपि संभवात्तद्वारणार्थम् । त्रीणि, ईनि येषां ते त्रियस्तांस्त्रीन् । त्रिश-
ब्देनात्र पर्वत्रयं विवक्षितम् । इष्ट किट कटी गतावित्यत्र दीर्घकारधातोः प्रत्येष इति
पसमाश्रित्य तादृशधातोः संपदादित्वात्किप् । त्रिशब्देकारदीर्घकारात्मकधातोस्कः
सवर्णे दीर्घ इति सवर्णदीर्घः । ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुगागमस्तु न भवति ह्रस्वे-
काराभावात् । त्रीश्च त्रीश्च त्रीश्च त्रियस्तांस्त्रीन् । ये गत्यर्थास्ते प्राप्त्यर्था इति शास्त्रेण
त्रीणि पर्वानि येषां प्राप्तानीत्यर्थो भवति । तथा च त्रिपर्वीशूनां ग्रहणार्थं वचनमितीदं
वा प्रयोजनं द्रष्टव्यम् । अस्ति च सूत्रान्तरमुपपद्यमानमस्मिन्नर्थे—मान्दासु त इति
तस्मिन्निपर्वणोऽशूश्विः प्रदक्षिणमनुपरिष्ठावयतीति । अंशवः काण्डानि । असंस्पृष्टो-

पाथमाह बौधायनः—अङ्गुल्यवकाशेषु कृत्वेति । अङ्गुल्यन्तरे द्वौ द्वौ कुर्वीतेति कात्यायनः । सन्ध्ये पाणावतिषजति द्वौ द्वावसंस्त्रिष्टाविति कठश्च । उपेहीति मन्त्रान्तः । प्रवृहणमपकर्षणम् । तनु ग्रहग्रहणस्याग्ने विधास्यमानत्वाद्दधिनिग्राभ्यान्वतरनिषेचनस्या-
दाभ्यपात्रे ग्रहणेऽग्रे ग्रहणासंभवादद्यादेवान्यस्मिन्पात्रे इतीदं वचनं व्यर्थमिति चैत-
त्थम् । अन्यस्मिन्वस्मिन्कार्त्स्न्यित्वात्रे ग्रहणं न तु वायव्यत्वचमसत्त्वाद्यन्यतरमरूपत्व-
नियम इत्यनियमज्ञापनार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् । सामान्यतः पात्रशब्दादाकारस्या-
नियमः । दध्यत्र लौकिकमेतदर्थमेव कृतम् । निग्राभ्या होतृचमसस्था यजमानावे-
क्षिता निःषिच्य स्नायथित्वा तस्मिन्पात्रे निषिक्ते दधि निग्राभ्यानिषेचनपक्षे तास्विति-
वचनलिङ्गव्यत्ययो ज्ञेयः । एतैरिति वचनमेकैव मन्त्रेण परिष्ठावनमवशिष्टानामेकाद-
शानां विकल्पार्थेति स्यात्तद्यावर्तयितुम् । एतस्मादेव वचनादेकैकेन मन्त्रेणैकैका
क्रियेत्यपि एकमन्त्राणि कर्माणीति परिभाषातुरोधेन सिध्यति । एतान्पूर्वगृहीतान् । परि-
भाषयैव प्रादक्षिण्ये सिद्धे प्रदक्षिणवचनमनुकूलत्वार्थम् । यथा दधिहोमानुकूलं द्रवी-
भूतं भवति तथा परिष्ठावयतात्यर्थः । अनुशब्द आनुकूल्यमनुलक्ष्यैव परिष्ठावनमित्यर्थं
नोपयितुम् । परिशब्दः समन्तभावाय । तेन परिभाषासिद्धं प्रादक्षिण्यं सिद्धं भवति ।

चतुः पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वो वाऽवशिष्टा विकल्पार्थाः ।

त्रिवारं परिष्ठावनेन द्रवीभूतताया असंपन्नत्वं एते कल्पाश्चतुश्चतुर्वारं पञ्चकृत्वः पञ्चवारं
सप्तकृत्वः सप्तवारम् । आवृत्तिबोधकौ सुष्कृत्वसुष्प्रत्ययौ । त्रिरिति पक्षे त्रिभिर्मन्त्रैः
क्रियात्रयम् । चतुरिति पक्षे चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्रः क्रियाः । एवं पञ्चकृत्वः सप्तकृत्व इति
पक्षयोरपि । तत्र त्रिरित्यादिपक्षेषु नवाष्टौ सप्त पञ्चेति क्रमेण मन्त्रावशेषः । येऽवशि-
ष्टास्त एतेषु चतुष्पक्षेषु यथायथं विकल्पार्था भवन्ति । अवशिष्टा विकल्पार्था इति
वचनं वसवस्त्वा प्रवृहन्तु गायत्रेण छन्दसेत्येतैः प्रतिमन्त्रमित्यनेन सर्वपक्षेष्वपि
सर्वमन्त्रविनियोगस्याऽऽपन्नेतोक्तस्य निवृत्त्यर्थम् । एतन्ना अपां नामधेयं गुह्यं यदा-
धाया मान्दासु ते शुक्र शुक्रमाधूनोमीत्याहापाभेव नामधेयेन गुह्येन दिवो वृष्टिमपरुन्व
इति श्रुतावाधावशब्दस्यापां नामधेयत्वमुक्तम् । बौधायनेनाऽऽपवन्नलिङ्गकत्वान्मन्त्रा-
णामपि आधावसंज्ञा कृता द्वादशभिराधावैराधूनोतीति सूत्रेण । आपस्तम्बेनांशूनाम-
प्याधवनसंज्ञा कृता—आधवनानश्शूनाताजिधायोश्चित्त्वं देव सोम गायत्रेण छन्द-
सेत्येतैः प्रतिमन्त्रमनुसवनमेकैकं महाभिषवेष्वपिसृजतीति ।

ग्रहणमन्त्रानाह—

शुक्रं ते शुंकेण वृहाम्यग्निः प्रातःसवने विधे

देवा इदं तृतीयं सवनं कवीनामित्येवाभि-
र्गृह्णाति सर्वासामन्तत उपशामा भवन्ति ।

एताभिर्हविभिरुपशामगृहीतोऽसीत्पन्ताभिः स्वरूपं स्वरूपं गृह्णातीत्यर्थः । शुक्रं त
इत्येतस्यापि त्रिष्टुप्छन्दोरूपत्वादन्तत एवोपशामः । सर्वासामित्यनेन शुक्रं ते शुक्लेण
गृह्णाम्यहो रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिरित्येतस्य भुक्तत्वं विना ग्रहणात्तंभवादवश्यमुक्तव्यस्य
स्वीकारः । तत्र अत्रः पादबद्धत्वात्कथमत्र पादकल्पना किं वा तस्यां सत्यां छन्दो
भवतीति शङ्कायामुच्यते—शुक्रं ते शुक्लेण गृह्णाम्यहो इत्येकः पादः । रूपेण सूर्यस्य
रश्मिभिरिति एकः । तत्राऽऽद्यः पादो यणादेशेनैकपमावं गताभ्यामिकाराकाराभ्या-
मेकादशाक्षरः । द्वितीयः पादः सूर्यशब्दान्तर्गतसूर्यवर्णे रिय इत्यक्षरद्वित्वभावनया
दशाक्षरः । तथा च त्रिष्टुभो रुद्रा इति पिङ्गलसूत्रादेकादशाक्षरा त्रिष्टुभेति श्रुतेः
त्रिष्टुभो लक्षणं सिध्यति । एकस्याक्षरस्य न्यूनत्वात्त्रिष्टुभोऽवगम्यते । ऊनाधिकेनैकेन
निचृद्धुरिजाविति पिङ्गलसूत्रात् । रिय इति द्वित्वभावनया वृणिरिति द्वे अक्षरे सूर्य
इति त्रीणि आदित्य इति त्रीणि एतद्वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं श्रियाऽभिषिक्तमिति
श्रुतिः पाद इत्यादिपूर्ण इति पिङ्गलसूत्रे(त्रं) च प्रमाणम् । प्रसिद्धं चैतद्वायव्यां
पयमित्यस्य णिषमिति द्वित्वभावनया द्वित्वम् । स्पष्टं च न्यासादौ । एवं च निचृत्रि-
ष्टुभलक्षणाकान्तत्वादेतस्यापि मन्त्रस्य भुक्तत्वमस्येवेति सिद्धम् । रश्मिभिः सह भक्ताः
स्याम सुपतौ स्याम वसीमो नयन्तु इति मन्त्रान्ताः ।

आऽस्मिन्नुग्रा अचुच्यवुरिति हरति ।

आहवनीर्यं प्रति हरति । असञ्जतेति मन्त्रान्तः ।

ककुहं रूपं वृषभस्य रोचते बृहदित्यभिमन्त्रयते ।

स्पष्टम् ।

सोमः सोमस्य पुरोगा इति जुहोति प्रज्ञातानंशुचिदधाति ॥ ६ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

येन क्रमेण प्रवृद्धास्तेनैव क्रमेण प्रज्ञातानेशूनमुत्तममभिषवार्थं निदधाति । सोमाय
स्वाहेति मन्त्रान्तः । अत्र निशेषमेव होमः । अभिषवाभावेन यक्षणरूपप्रतिपत्तेरसंभ-
वात् । अंशदाभ्ययोर्विशेषमाह—आतृव्यवताऽदाम्यो ग्रहीतव्यो नुमूषतां—
शुस्तौ न सर्वत्र ग्रहीतव्यौ वानपेथे राजसूये सत्रे सहस्रे सर्ववेदसे वा योऽस्य मुप्रियः
मुविधित इव स्यात्तस्य ग्रहीतव्यमिति । काम्यत्वे प्रकृतानेव निवेशः । वानपेयादि-

एवैव विकृतिष्वेव ग्रहीतव्यौ न सर्वासु प्रकृतिविकृतिषु ग्रहीतव्याविति । योऽस्याध्वर्योः सुप्रीतः सुपरीक्षितः स्याद्यनमानः कस्याणगुणो यदि तस्य सर्वास्वेव प्रकृतिविकृतिषु विनाऽपि कामं ग्रहीतव्याविति ।

इत्योकोपाहश्रीमदभिष्टोमयाजिसाहस्राभियुक्तवाजपेययाजिसर्वसौमुखया-
जिद्विषाहस्राभियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नाळाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शाधिकार्या ज्योत्स्नारूपायां वृत्तावष्टमप्र-
श्नस्य द्वितीयाः पटलः ॥ २ ॥

अथाष्टमप्रश्ने सृतीयाः पटलः ।

देवस्य स्वेत्युपाशुसवनं ग्रावाणमादाय
वाचं यच्छत्याऽऽग्रयणस्य ग्रहणात् ।

ग्रावाणमितिवचनमुपरिहितग्रावचतुष्टयतो भिन्नत्वेऽपि अत्राप्याकारस्तद्देव, एत-
द्देवेऽपि ग्रावश्चित्तमपि तदेवेति प्रदर्शयितुम् । आदायेत्यत्रत्यल्पसमानकाधिकत्वा-
र्थको मुखं व्यादाय स्वयितोतिवत् । तमाददानो वाचं यमित्वेत्यापस्तम्बेन स्पष्टमेवाथ-
मर्थ उक्तः । अत आपस्तम्बसूत्रसमानार्थकत्वोपवर्णनमेव युक्तं न तु तद्विसंवाद्युपव-
र्णनं युक्तम् । अत्र वाग्वमनविधानेनान्यत्र मध्ये यावदुपयुक्तव्याकृतवागुच्चारणे न
दोषः । अत्र तु तदुच्चारणेऽपि दोष इति विशेषोऽवगम्यते । इदं व्याख्यानं सर्वत्र
द्रष्टव्यम् । आदानप्रभृति वाचं यच्छति नियमयति आग्रयणग्रहणवर्त्यतम् । आ, आग्र-
यणादिति पदच्छेदः । आदद इत्यन्तो मन्त्रस्य ।

ग्रावाऽसीत्यभिमन्त्रयते ।

वृष्टिवनित्यन्तो मन्त्रस्य ।

तमधिषवण ऊर्ध्वसानुं निधायेन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इत्ये-

तैर्मन्त्रै राजानमभिमिमिषीते यथा ऋगेऽन्पुषसमूहनात् ।

तमुपांशुसवनम् । अधिषवणे चर्मणि । अधिषवणग्रहणेन सूत्रान्तरोक्त उपरो
व्यावर्त्यते । ऊर्ध्वसानुमुर्ध्वाग्रं निधाय स्थापयित्वेन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इत्यादिभिः पञ्च-
भिर्मन्त्रै राजानमभिमिमिषीते । एतच्छब्दोपादानप्रयोजनं पूर्ववत् । मन्त्रैरिति वचनं सर्वै-
र्मन्त्रैरेकैकं मानमित्यपि पक्षान्तरमस्तीतिज्ञापनार्थम् । श्रुतौ पञ्चकृतो यजुषेत्येकवचन-
मेवास्मिन्पक्षे प्रमाणम् । अभिशब्द ऊर्ध्वसानोरुपांशुसवनस्योपर्येव मानार्थो यथा कथ

इति । क्रयातिदेशात्पञ्चकुरवो यजुषा मिमीते पञ्चकुरवस्तुष्णीमिति विविना कर्त्तव्यमिति । अतिदेशाभावे पञ्चभिर्मन्त्रैरेकैकेन मन्त्रेणैकैकमित्येवं पञ्चवारं मीत्वा तैरेव तथैव पुनर्मन्त्रं पञ्चवारमित्येवं दशवारं मानं स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थं यथा क्रय इति वचनम् । अन्यदुपसमूहनादिति वचनं क्रयेऽवशिष्टानां पृथग्गृहीतानामत्रापि तेनैव पुनरत्र ग्रहणं स्यात्तन्मा भूर्तिकं तु दशस्येव मानेषु निःशेषमंशुक्षेपणं यथा स्वादित्येतदर्थम् । तेनायमर्थो भवति मितमवशिष्टं च राजानमेकीकृत्य दश झुटिका नद्वयसमन्त्रं पञ्च झुटिका असन्त्रं च पञ्च झुटिका इत्येवं विनोतीति । उपसमूहनादन्यदिति पर्युदासेन सहिरण्येन पाणिनैकेकयाऽङ्गुल्या प्रसारितया सर्वास्त्रङ्गुष्ठमुपनिगृह्णाति यथा प्रथमं न तथा पञ्चमं तथैव दशममित्येतत्सर्वमिति दिश्यते । वासस्त आस्तरणं परं न भवति तमधिषड्ण ऊर्ध्वसानुं निधायेलिविशेषविधिना तद्धावात् ।

अधिषवणस्यैकदेशे राजानमपोदू(दु)ष्टाऽऽदत्ते यावन्तमेकग्रहा-
याऽऽप्तं मन्यते मत्युपनष्टेतरं निदधाति तमुपरे न्युप्य वसतीवरी-
भिरुपसृज्य श्वानाः स्थ वृषतुर इति निग्राभ्याभिरुपसृजति ।

अधिषवणधर्मण एकदेशे रिक्ते प्रदेशे राजानमपोदू(दु)ष्ट मितप्रदेशादपसार्य तत्प्रादादत्ते । यावन्तमेकग्रहायेत्यादिवसतीवरीभिरुपसृज्येत्यन्तस्य पूर्ववद्व्याख्यानम् । निग्राभ्याः पूर्वं व्याख्याताः । ताभिरुपसृजति मिश्रयति । सोमः पिबत्विति मन्त्रान्तः । निग्राभ्यैकदेशेन यावन्महाभिषवमुपसर्जनम् । उत्तमेऽभिषवे समाप्तिः । आपस्तम्बेक स्पष्टमेवोक्तं—तासामेकदेशेनोपसृज्येति । होतृचमसे निग्राभार्थमवशिष्यन्वाधान्तरे निग्राभ्या अवनीय होतृचमसे त्रिः प्रदक्षिणमनुपरिष्ठावयति । यदा यदा निग्राभो-
पायनं तदा तदा तदर्थं पात्रान्तरस्थानां निग्राभ्याणां तावत्परिमितानां होतृचमस आनयनम् । होतृचमसस्थानां सर्वाप्तमपि निग्राभोपायने निग्राभ्यासु पुनः पुनर्निग्राभ्योपायनमसंगतं स्यात् । निग्राभ्याणं निःशेषत्वे वसतीवरीभिरभिपूरणं तासां तथोनि-
त्वात् । मन्त्रोऽत्र नैव भवति । व्यानयनरूपकियाया एवाभावेन तदर्थत्वस्यैवातंभवात् ।

यत्ते सोम दिवि ज्योतिरित्यभिपद्यते ।

दात्रेऽवोच इति मन्त्रान्तः ।

अभिषवणमेके पूर्वश्च समाप्तमिति ।

निग्राभ्योपसर्जनकियापेक्षया पूर्वत्वम् । अर्थान्निग्राभ्योपसर्जनकियाया आनन्तर्यम् । विपरीतमेके समाप्तमन्तीत्येतावतैव यद्यपि सिध्यति तथाऽपि मन्त्रवैपरीत्यमात्रमत्र शङ्कितं स्यात्तन्मा भूत्, किं तु कियावैपरीत्यमपि यथा स्वादित्येतदर्थमावश्यकमे-
वेदं सूनम् ।

उपसृष्टस्य राहः षडंशुनसंस्पृष्टान्मृष्ट मन्त्रा-
ताभिधायेतरानादायोपरिष्ठाद्वावाणं चारयन्-
चस्तादंशुन्प्रागपामुदगधरागिति होतृचमसे त्रिः
प्रदक्षिणमनुपरिष्ठावयति स निग्राभो भवति ।

निग्राभ्यामिदं सृष्टस्यासंस्पर्शः घण्टामपि प्रज्ञातमिधानं प्रवृद्धक्रमेण । इतरान्मृ-
द्धव्यतिरिक्तानन्यान्नुवचनादिप्रवृत्तीन् । उपरिष्ठादित्यत्र होतृचमस्येति शेषः ।
प्रावापमुपांशुसवनम् । अधस्ताद्ग्रावोऽधस्तात्षडंशुन्पतिरिक्तान्पूर्वगृहीतानंशुनांशुस-
वनसंस्पर्ष्टान्धारयन्प्रागपामिति मन्त्रेण त्रिवारं प्रदक्षिणमनुपरिष्ठावयति । प्रदक्षिणमनु-
परिष्ठावयतीति कृतव्याख्यानम् । अत्र प्रदक्षिणशब्दोद्धतमानुसूच्यं यथा वर्षणेन
तेषामंशूनां तासु निग्राभ्यामु रससंश्लेषो भवति तथेत्येवंरूपं ज्ञेयम् । ननु अंशूनामेक-
संनिहितत्वात्तेषामेवोपरिष्ठादिश्यत्र संबन्धः, तथा च गृहीतानामंशूनामुपरिष्ठाद्ग्रावाणं
चारयन्नित्यर्थो भवति, एवं च पूर्वत्रानुपात्तस्य होतृचमस्य शेषोऽसंगत एवेति चेन्न ।
तथा सति अधस्तादंशुन्मित्येतस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यो निग्राभ्यास्वालोद्धनेनोत्पन्नो रसः
स निग्राभसंज्ञको भवति । अस्मिन्निष्परेति मन्त्रान्तः ।

तानुपरे न्युप्य वसतीवरीभिरुपसृज्य मा भेर्मा संविकथा इति ग्रावाण-
मुद्यम्य धिषणे वीहू सती इत्यधिषवणफलके अभिमन्त्रयते ।

तास्मिन्मन्त्रसंज्ञकरसमाहितात् । मा भेर्मा संविकथा इत्येतावानेव मन्त्रः । मा या
हिंसिषमित्यन्तो धिषणे इति मन्त्रः । वसतीवरीभिरुपसर्जनानन्तरं मा भेरिति ग्रावाण-
मुद्यम्य धिषणे इत्यधिषवणफलके अभिमन्त्रयते । द्विवचनलिङ्गात्संभवाच्च सकृदेव मन्त्रः ।

अनागतस्त्वा वयमिन्द्रेण प्रेषिता उप वायुष्टे
अस्त्वंशभूर्भितस्ते अस्त्वंशभूर्वरुणस्ते अ-
स्त्वंशभूरहतः सोमो राजेति यत्र मूलं तृणं
काष्ठं वा पश्यति तास्मिन्देशे समे प्रहरति ।

यत्र यस्मिन्राज्ञो मूलान्यतमं समुच्चितं वा पश्यति तास्मिन्नेव देशे प्रथमं प्रहरति ।
सम इति वचनात्समानंशुनकृत्वा प्रहरति । यत्र मूलयुक्ता भूमिष्ठा अंशवो भवन्ति
तादृशे देशे प्रहरतीति यावत् । काष्ठं लघुकाष्ठखण्डम् । लोष्टमित्यपपाठः । लोष्टस्य
राज्ञि संसर्गस्यायुक्तत्वात्तस्य परित्याज्यत्वात् । यदि वा पुरा तृणं काष्ठं मूलं वा
स्थात्तस्मिन्प्रहरेदित्यापस्तम्बसूत्रसंवादात् । यदि मूलं न विन्देत्तृणं दारु वाऽन्तर्दध्या-
दितिमानवसूत्रसंवादाच्च । यदि मूलं मूलपात्रं सोमस्य न विन्देत्त लभेन्न जानीयात् ।

संनिहितस्य सोमस्य मूलाभासो ह्यज्ञाननिबन्धनस्तथा च कथमात्त्वर्थोऽत्र ज्ञानम् ।
तथा च न विन्देन्मूलं पश्यति तस्मिन्प्रदेशे प्रथमं प्रहरति(?) । तथा च मानवसूत्रम्—
मूलेऽभिषुणोतीति । सोमस्य मूलभागे प्रथमोऽभिष्वार्थः प्रहारो नात्र हस्येतस्वार्थः ।
■दि सोमस्य मूलं न पश्यति तदा तूर्णं चेत्पश्यति तत्राभिषुणोति । तृणामावे काष्ठ-
खण्डे वा पश्यति तृणकाष्ठयोरप्यभावे तृणं दारुखण्डं वाऽन्तर्ध्याभिषुणोतीत्यर्थः ।
तत्र प्रहारे मृत्तिका संतता स्याज्जानीयादित्यर्थः । तर्हि तस्मिन्सोमे तूर्णं दर्शदि
दारु काष्ठखण्डं वाऽन्तर्ध्याभिषुणुयादिति मानवसूत्रार्थः ।

तृणमन्तर्ध्याभिषुणोतीत्येकेषाम् ।

मूलाद्यन्यतमामावे द्वितीयादिप्रहारे चापि तृणमन्तर्ध्याभिषुणोतीत्येकेषामाचा-
र्याणां मतमित्यर्थः । एकेषामिति श्रवणान्मूलाद्यन्यतमामावे द्वितीयादिप्रहारे चापि
तृणान्तर्धानस्यानियतत्वम् । तृणमित्युपलक्षणं दारुखण्डस्य ।

अष्टौकृत्वोऽग्रेऽभिषुत्य निग्राभमुपैति यथा पुरस्तात् ।

अष्टौकृत्वोऽष्टवारम् । अष्टौकृत्व इति संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुजिति
कृत्वमुत्प्रत्ययः । छान्दसो विभक्त्यल्लुक् । अग्र इति वचनं द्वितीयतृतीयपरोपर्योर्ब-
द्धमाणविकल्पपेक्षया । सति निमित्त आ मा स्कान्द्रप्सश्चस्कन्देतयोः कृतयोर्निग्रा-
भमुपैति पूर्ववदित्यर्थः ।

अपात्तानामशूनां द्वाभ्यामुपाशुपात्रम-

पिधायोत्तरतः प्रतिप्रस्थातोपयच्छति ।

अपात्तानां पूर्वगृहीतानां प्रज्ञातक्रमेणासंस्कृतया स्थापितानां षडंशूनां मध्य
आद्यौ द्वावंशू ताभ्यामसंस्कृष्टाभ्यां द्वाभ्यां दक्षिणेन हस्तेनोपाशुपात्रमपिधायोत्तरतः
पात्रस्योत्तरत आसीनः प्रतिप्रस्थातोपयच्छति तत्पात्रं धारयतीत्यर्थः ।

वाचस्पतये पवस्व वाजिजिति तस्मि-

अञ्जलिनाऽध्वर्युः सोममासिञ्चति ।

तास्मिंशुद्वयान्तर्हित उपांशुभावे प्रतिप्रस्थात्रा धृते । अञ्जलिनेति वचनमेकहस्ते-
नाऽऽसेचनं व्यावर्तयितुम् । अध्वर्युग्रहणं प्रतिप्रस्थातृव्यावृत्त्यर्थम् । न चापिधानो-
पयमनासेचनक्रियाणामेकेन कर्तुमशक्यत्वाद्देवाऽऽसेचनस्याध्वर्युकर्तृकत्वं सिध्यत्येवेति
किमर्थमध्वर्युग्रहणमिति वाच्यम् । उपयच्छतीत्यन्तर्भावितगिच्छकल्पनया क्रियाश्रयस्यै-
ककर्तृकत्वसंभवेन प्राप्तौ तां वारयितुमध्वर्युग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वात् । अत्रोपयामो न
भवति वचनाभावात् । पवित्रमपि अन्तर्ध्यामन्तानां ग्रहाणां न भवतीत्यत्र ज्ञापकमग्रे-

अथैव । एतत्त्व साधने निषेधे तु स्वयमेव वक्ष्यति । एतत्स्पष्टमाहऽऽपस्तम्बः—
अविप्रयुक्तानां साधनं च न विद्यत इति । गमस्तिपुत इति मन्त्रान्तः ।

एवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्चाभिषेधः ।

एवं निम्नाख्योपसर्गनादिना निम्नानोपायनान्तेन प्रकारेण । अन्यत्स्पष्टार्थम् ।
तत्र वैकल्पिकं विशेषमाह—

अपि वैकादशकृत्वो द्वितीयमभिषुणोमि द्वादशकृत्वस्तृतीयम् ।
अष्टावष्टीकृत्वोऽभिषुत्यमितिषाक्षयानुसारेण तर्पणं अभिषेप्यष्टकृत्वोऽभिषेध उक्त-
स्तस्यायं विकृतोऽपि वेति ।

अपोद्घृत्य पूर्वोक्तं अन्यार्या द्वितीये पात्रमपि-
चायोपयच्छत्याभ्यां तृतीये देवो देवानामिति
द्वितीये सोममासिञ्चति मधुमतीर्न इषस्कृषीति तृतीये ।

अथ द्वितीयतृतीययोरभिषेधयोनितो विशेष उच्यतेऽनेन । सूत्रार्थस्तु स्पष्ट एव ।
न सादयति ।

गृहीतं ग्रहे, सर्वग्रहाणां परिमार्जनं यथायोनिसाधनं केत्यैन्द्रवायवग्रहणमुक्त्वा
परिभाषाकारणादेव पूर्वेषां ग्रहाणां सादनाभावे ज्ञाते न सादयतीति निषेधोऽप्राप्तस्यापि
ग्रहवर्मेत्वेन प्राप्तिशङ्कानिरासार्थम् । प्रतिषेधः (घ)संनियोगशिष्टत्वात्परिमार्जनमपि न
भवति । न च सोमग्रहपक्षे सोमग्रहोऽश्वनाभ्ययोश्चापि आसादनस्य निषेध एतद्ग्रहाणां-
दननिषेधवस्तुतो न कृत इति शङ्कनीयम् । एतेषां ग्रहाणामनारभ्याधीतत्वेनापूर्वत्वा-
त्तत्प्राप्तिशङ्काया एवाभावात् । अथकोपांशुव्यतिरिक्तेष्वधारग्रहेष्वपि पक्षे तूष्णीं
सादनमपि भवतीतिज्ञापनार्थम् । तत्संनियोगशिष्टत्वात्परिमार्जनमपि । अन्तर्यामग्रहोऽ-
प्येवं द्रष्टव्यम् ।

स्वांकृतोऽसीत्युत्तिष्ठति ।

स्पष्टम् ।

उर्वन्तरिक्षमिति मच्छति ।

अग्निहीति मन्त्रान्तः । अत्र पठित एवाग्निहीत्यन्तः ।

अथरेण होतारमतिक्रम्य ॥ ७ ॥ मन-

स्त्वाद्वित्युत्तरं परिधिसंधिमन्ववतिष्ठते ।

गम्येति परित्यज्यातिक्रम्येत्येवं वचनं होतुरुत्तरप्रदेशमदूरगतिक्रम्यैवामिमंदेशं

न च्छति न तु होतुस्तत्प्रदेशो यमनवेलायां पादौ निपातव्यमित्यर्थे निरोधोक्तनार्थम् ।
उत्तरं परिधिर्माध्यमेत्यत्र द्वितीयाऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगेन ।

उत्तरं परिधिसंघिमन्ववहृत्य स्वाहा त्वा सुभवः

सूर्यायेति दक्षिणामाश्रयं दीर्घं संततं जुहोति ।

तमेव संघिमन्ववहृत्येत्येतावतैव सिद्धे पुनरुत्तरं परिधिर्माध्यमित्वचनमन्ववस्थानान्व-
यहरणयोः समकालत्वं ज्ञापयति । अथेहत्मानवतः सन्महं प्रवेक्ष्येत्यर्थः । दक्षिणाप्राञ्च-
माश्रयोदिकपर्यन्तमित्यर्थः । अथोदमौ वायवीं दिशमारभ्य धाराकरणम् । ऋजुमिति
वक्रताव्यावृत्त्यर्थम् । अग्न्यन्तप्रदेशो वायवीं दिशमारभ्याग्न्यन्तप्रदेशः एवाऽऽग्नेयी-
दिकपर्यन्तं दीर्घम् । अग्नेर्मध्य एव वायवीं दिशमारभ्याग्नेर्मध्य एवाऽऽग्नेयीदिकपर्यन्तं
होमे ह्रस्वता । एहस्वता निरोसाय दीर्घवचनम् । संततवचनं मध्ये विच्छेदव्यावृ-
त्त्यर्थम् । स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेति मन्त्रादौ स्वाहाकारमुत्तेजोऽपि अन्तेऽपि
भवत्येव स्वाहाकारः । न त्वस्मिन्मन्त्रे पुरस्तात्स्वाहाकारस्य पठितत्वं प्रतीयते । स्वाहा-
कृतिरेव सूर्यो नोपरिष्ठात्स्वाहाकृतिः, न ह्येकस्यैव पुरस्तात्स्वाहाकृतित्वमुपरिष्ठात्स्वा-
हाकृतित्वं भवति, अतः कथमत्रान्ते स्वाहाकार इति वाच्यम् । अनेकपदैर्मध्ये
व्यवधानात् । यत्र देवतापदस्वाहापदयोरन्वयवधानं तत्परमेवेदं श्रुत्युक्तं पुरस्तात्स्वाहा-
कारत्वमुपरिष्ठात्स्वाहाकारत्वं व्यवस्थया भविष्यति न सर्वत्रेति । यत्रानेकपदव्यवधानं
तत्र पूर्वस्य स्वाहाकारस्य प्रधानार्थकत्वं नेत्येवमेव गम्यते । अन्यथा स्वाहाऽऽधि-
माधीताय स्वाहेत्यन्तिमस्वाहाकारस्य वैवर्ध्यापत्तेः । न च स्वाहाऽऽधिमाधीताय
स्वाहेत्यादिमन्त्रत्रयस्य प्रत्येके मन्त्रद्वित्वपरत्वं वाङ्मयम् । एकविंशति वैश्वदेवाति
जुहोतीत्येकविंशतिसंख्यानिरोधापत्तेः । अतो मन्त्राख्य एव । इदमेव लिङ्गमादिशः
स्वाहाकारो देवतापदान्यवहितपूर्वं एव ग्राह्यो न तु मन्त्रादिव्यवहित इति । दिश इति
पुरस्तात्प्रतिदिश इति दक्षिणत आदिश इति पश्चाद्विदिश इत्युत्तरत उदिश इति
मध्ये स्वाहेति सर्वत्रानुषजतीति वसाहामप्रकरणस्य सूत्रे सर्वत्रेतिपदेन घृतं घृतपावान्
इति मध्यस्वाहाकारवति मन्त्रेऽपि तदन्ते स्वाहाकारप्रापणार्थं कृतेनाप्येतादृशार्थः
स्पष्टीकृतो भवति । मध्यमे स्वाहाकारे नहिनुप्रहरतीति लिङ्गमध्यत्र भवति ।

देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इति मध्यमं परिधावभ्यन्तरं लपं निमाह ।

स्पष्टम् ।

यदि कामयेत वर्षकः पर्जन्यः स्यादिति ब्राह्मणव्याख्यातम् ।

यदि कामयेत वर्षकः पर्जन्यः स्यादिति नीचा हस्तेन निमृज्यादृष्टिमेव नियच्छति
यदि कामयेतावर्षकः स्मरिष्युत्तानेन निमृज्यादृष्टिमेव नियच्छतीति ब्राह्मणे व्याख्यात-

मुक्तं निर्वाणैः कामभावेदेन हस्तस्य नीचत्वमुत्तानत्वं वेत्यर्थः । एतयोर्मित्यस्यपि ।
रूपः पात्रवर्द्धिर्भागे छत्रः ।

आग्रयणस्थाल्याः संपतमवनयति ।

अथवावर्द्धिकायाः पृष्ठया अश्रवणात्सर्वसंपातावनयनम् । अपस्तम्बेन सर्वमाग्रवण-
स्थास्थाः संपतमवनीयेति स्पष्टमेवोक्तमेतत् ।

एष ते योनिः प्राणाय त्वेति पात्रं सादयति ।

सर्वसंपातावनयनाद्विक्तमेष पात्रं सादयति । अर्थादायतन एव । स्पष्टमेवोक्तमप-
स्तम्बेन—एष ते योनिः प्राणाय त्वेति रिक्तं पात्रमायतने सादयति तस्मिन्तंशमवास्थे-
तं तृतीयसवनेऽपितृज्याभिषुण्यादिति ।

तस्मिन् शुभवदधाति स परिशेते आतृतीयसवनात् ।

तृतीयसंवमार्थ एवायमंशुः । तेन यावानुपात्तस्तृतीयसवनार्थं पर्वोत्तो भवेत्तावानेवो-
पात्तात्वं इति । एवं च चतुरधिकपर्वेवायमंशुः । अन्यत्र सोमान्यंतत्रिपर्वणो
द्विपर्वण एव वाऽश्वः । त्रिपर्वणो द्विपर्वणो वाऽश्वो ग्रहीतव्या इति शास्त्रान्तरे
अवणादिति सिद्धं भवति । एतद्विनाशेऽन्यो ग्रहीतव्यः । तृतीयसवन आदित्यग्रहोत्त-
रमेतस्यांशोर्नाशश्चेत्तदाऽन्यस्य सोमस्याभावात्समीपवर्तिनं सोमं अथ केचंचित्पुरुषेण
सोमप्रिक्रयिणा वाऽऽहार्यं तस्मै किञ्चिद्देशाभिषोतव्यः । तदभावे फाल्गुनान्यभिषोत-
व्यानीत्यादिकं प्रायश्चित्तं च सिद्धं भवति ।

अभिचरतस्तु ग्रहं गृहीत्वाऽमुष्य स्वा प्राणे

सादयामीति सादयेत् सावित्रेणाऽऽदा-

यामुं जह्यात्वा होष्यामीत्यभिमन्त्र्य ग्रहर्षिणो

मदिरस्य मदे गृषाऽसावस्त्विति जुहोति ।

अभिचरतीत्यभिचरंस्तस्याभिचरतो द्वेष्यमादिरस्यमिचारं कुर्वते यजमानस्येत्यर्थः ।
गृशब्दोऽत आरभ्य वस्त्रे बाहौ वा तं जुहोतीत्यन्तं कर्म नैमित्तिकं भवतीति प्रदर्श-
यितुम् । ग्रहमुपांशुं देवस्य त्वेत्युपांशुसवनं आवाणभावाद्येत्यादिना मधुमतीर्न इत्यस्य-
धीत्यन्तेन विधिना गृहीत्वा, अमुष्यत्यस्य स्थाने शर्मान्तं पष्ठ्यन्तं द्वेष्यस्य नाम
गृहीत्वा प्राणे सादयामीति आयतन एव सादयेत् । सादननिषेधेऽपि अभिचाराय
सादनं विधीयते । अमुष्य प्राणे त्वां सादयामीति मन्त्रार्थः । तं सादितमुपांशुं देवस्य
त्वां सावितुः प्रसव इति सावित्रस्तनाऽऽदव इत्यन्तेनाऽऽदायोत्थानायात्वंवस्थानान्तं
कुर्यात् । मधुं जहोत्यत्रामुमित्यस्य स्थाने शर्मान्तं द्वितीयात्तं द्वेष्यस्य नाम ग्राह्यम् ।
यथाऽमुकशर्माणीं जह्यात्वा होष्यामीति । अथशब्दो मन्त्र आनन्तयोषः । सादन-

अथहितोत्तरममुं वहि तस्य हननानन्तरमेव त्वां होष्यामीत्यमिषमन्त्रमन्त्रार्थः । प्रह-
र्षिण इति मन्त्रेऽसावित्यस्य स्थाने शर्मन्तं प्रथमान्तं नाम ग्राह्यम् । यथा ग्रहर्षिणो
मदिरस्य मदे मृषाऽमुकशर्माऽस्त्विति । स्वाहा त्वा सुपव इत्यस्य स्थानेऽ-
थमभिचारापौ होममन्त्रः । होमानन्तरं छेपनिमार्जनादि संपातावनयनान्तं कुर्यात् ते
धोनिः प्राणायं त्वेत्यासादनमन्त्रमपोह्यामुष्य स्वा प्राणे सादयामीति मन्त्रमुक्त्वा तत्प्राणं
सादयित्वा तस्मिन्मन्त्रमभिदधातीति । अत्राऽऽपस्तम्बेन विशेष उक्तः—ततो जुहुया-
त्प्रहर्षिणो मदिरस्य मदे मृषाऽसाभस्त्विति जिह्वास्तिष्ठन्नुत्साऽमुष्य स्वा प्राणे सादया-
मीति सादयेदिति ।

आ होतोरप्राणभासीत ।

आ होतोः सादनप्रभृति होमपर्यन्तमप्राणञ्चासं बहिरनिर्ममयभासीतोपमिश्रो-
त्यर्थः । पावकक्षणे स्फेष्टकृन्वदिवरिहृतमिजनिभ्यस्तोमुजितिसूत्रेण तोमुन्प्रत्ययः । इदं
च होमपर्यन्तमुपवेशनं सैनिहितद्वेष्ट्यविक्रयम् । दूरस्थस्याग्ने विशेषान्तरस्याभिधात्य-
मानत्वात् ।

यदि दूरे स्यादा तमितोस्तिष्ठेत् ।

आ तमितोर्वायवद्वक्त्रम् । अप्राणमिति अनुवर्तते । दूरे द्वेष्ट्यस्य सत्त्वे होमपर्यन्तमे-
वाप्राणमिति न किं तु ततोऽप्यधिकम् । तस्यावधिस्तु वायवद्वक्त्रमप्राणत्वमिष पावकं
होमदेश एव तिष्ठत्याऽपि ।

द्वेष्ट्यस्य नाम गृह्णाति ।

अस्मिन्नाभिचारिके कर्मणि अमुष्यामुमसाविश्येतेषां स्थाने क्रमेण षष्ठीद्वितीयाप्रत्य-
यानिर्भिषक्तिभिर्द्वेष्ट्यस्य नाम गृह्णातीत्यर्थः ।

देवाऽशो यस्मै स्वेदे तत्सत्यमपरिहृता भङ्ग्येन हतोऽसा फडिति
योऽस्याऽशुराश्छिष्ट उरसि वस्त्रे बाहौ वा तं जुहोति ।

हे देव हेऽशो यस्मै यदर्थं स्वामहमीडे प्रार्थयामि तत्सत्यमपरिहृताऽपरिहृतमप्र-
तिहतमस्तु भङ्ग्येन मन्त्राय शत्रोर्नाशाय हितं कर्म भङ्ग्ये तेन भङ्ग्येनानेन वक्ष्यमा-
नेन कर्मणा हतोऽमुकशर्माऽस्तु इति मन्त्रार्थः । फडिति फट्कारः स्वाहाकारप्रत्या-
ज्ञावः । योऽस्योपांशुम्रहणस्याभिषवदद्यादमभिहतोऽशुरुद्वुत्साभिवृण्वता, उरसि वस्त्रे
बाहौ वाऽऽस्तिष्ठो भवेत्तं हुते ग्रहे सादिते च पात्रेऽनेन मन्त्रेण फटित्यन्तेन जुहो-
तीत्यर्थः । यदि न श्लिष्टो भवेत्तदा नैव होम इत्यर्थसिद्धम् । तस्मिन्मन्त्रमवदधाति स
परिशोत आतृतीयसवनादित्यन्त आभिचारप्रमुक्तविधिविशिष्टकर्मणि निर्वृत्त एवायम-

सुहोम इति स्थापयितुमेवैतत्पूर्वं द्वेष्यस्य नाम गृह्णातीतिसूत्रप्रणयनम् । एतदन्तं नैमिषिकम् ।

अथ प्रकृतमुच्यते—

महाभिववाय पर्युपविशन्ते पुरस्तादध्वर्युर्दक्षि-

णतः प्रतिप्रस्थाता पश्चाज्ज्ञेष्टोचरत् उच्येता ।

सवनार्थत्वात्सर्वाध्वर्युकृतकस्याश्च महत्त्वमभिववस्य । चतुर्थी तादर्थ्ये महाभिववार्थ-
मित्यर्थः । परि परस्परामिमुष्णामित्यर्थो न तु समन्तमिति । तस्य पुरस्तादित्यादिवक्ष्य-
माणेनैव सिद्धेः । विदिग्भ्यामृत्तयर्थे पुरस्तादित्यादिकम् । महाभिववाय पर्युपविशन्ते
सर्वेऽध्वर्यवो दिक्षु क्रमेणस्थेतावतैव सेत्स्यति सति गुरुसूत्रकरणं क्रमेणोपवेशनार्थं
पुरस्तात्प्रथममध्वर्युरूपविशति ततो दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता ततः पश्चाज्ज्ञेष्टोचरत् उत्तरत्
उच्येतेति । पुरस्तादित्यादयः प्रदेशा राजानमपेक्ष्य ज्ञेया अभिववानुकूलत्वाय ।

राजानमपादत्ते यावन्तं प्रातःसवनायाऽऽप्तं मन्यते प्रत्यु-
पनञ्जेतरं निदधाति तमुपरे न्युप्योश्चित्वं देव सोमेति
येऽऽदाभ्या अश्वस्तेषामेकैकमनुसवनमपि स्रजति यत्ते
सोमादाभ्यं नाम जायवीति चोपाश्रुपावनानां द्वौ द्वौ ।

तमुपरे न्युप्येत्यन्तं कृतव्याख्यानम् । पूर्वत्रैकग्रहायाऽऽप्तमित्युक्तं स्थितं तत्रायं
विशेषोऽप्र प्रातःसवनायाऽऽप्तं मन्यत इति । प्रतिग्रहमभिववशङ्कां दूरीकर्तुं वा यावन्तं
प्रातःसवनायाऽऽप्तं मन्यत इति वचनम् । ये, आदाभ्या इति पदच्छेदः । तद्विनाभावः
पूर्वसवर्णदीर्घो वाऽऽर्षः । आदाभ्या अदाभ्यसंनन्विनो येऽश्वस्तेषां मध्य एकैकमे-
कमेकमंशुं सवनं सवनमनु अनुसवनं प्रबृहणक्रमेणापि स्रजति प्रातःसवनार्थमपात्तेन
राज्ञा संस्पर्शयति । अत्रापि स्रजनं राज्ञि मेष्ठनं न भवति किं तु संस्पर्शनमेव ।
अन्यथा तानुपरे न्युप्येति उत्तरत्रोक्तस्योपरे निवपनस्यासंगतत्वापत्तेः । अपेहीत्यन्ता-
ज्जयो मन्त्राः । तेषां मध्ये प्रथमेन मन्त्रेण प्रथममंशुं प्रातःसवनेऽपि स्रजति । द्वितीयेन
द्वितीयं द्वितीये । तृतीयेन तृतीयं तृतीय इति केचित् । तत्र । वसवस्त्वा प्रबृहन्त्वि-
त्यैरुपनद्धस्य राज्ञ इति वदत्रैतैरिति वचनाभावेनैकमन्त्रत्वमेव सूत्रकारमिममिति त्यक्त-
मात् । यदि सूत्रकारस्य मन्त्रानामात्ममभिमतं मवेत्तदैतैरिति पूर्ववद्ब्रूयादेव । वाचुलेन-
उचिक्त्वं देव सोम गापत्रेण छन्दसाऽमेः प्रियं पाथो अपीहि वशी त्वं देव सोम
त्रेहुमेन छन्दसेन्द्रस्य प्रियं पाथो अपीहस्मत्सखा त्वं देव सोम जागतेन छन्दसा
विश्वेशं देवानां प्रियं पाथो अपीहोस्तेनैकैकमंशुमनुसवनमपि स्रजतीत्येकमन्त्रत्वं
स्पष्टमेवोक्तम् । यत्ते सोमादाभ्यमित्ययमपि आदाभ्यांश्वपिसर्जन एव । चकरेण समु-

विरभिषुत राजानमभ्यवनीये, संसिञ्चन्ति ।

निष्पीड्य सिञ्चन्तीत्यर्थः । अत्राऽऽपस्तम्बेन विशेषः उक्तः—अभिषुतमध्ययुरज-
लितः स संसिञ्चति । तमुज्ज्वलाऽन्तरेणैव अपोद्भूतोत्तरतः । आभ्यवनीयेऽवनयत्येषः एवापा-
सोमस्य च पन्था इति । अस्त्यर्थः—एवं विरभिषुतमज्जलिनोदधनेः संसिञ्चति शुद्धाति-
तं गृहीतमुज्ज्वलाऽन्तरेणैव यः पन्थास्तेनोद्भूतोदत्तनमुत्तरत आभ्यवनीयस्य गत्वा तस्मिन् अ-
वनयति । उपसर्जनार्थानां वसतीवरीणामभिषुतस्य सोमस्य चैष एव पन्था इति ।
इदमप्यविरोधात्स्वीकर्तव्यमेव । तज्जोदधने संसिञ्चन्मात्रमध्ययुक्तकर्म । सूत्रविरुद्ध-
त्वादाभ्यवनीयेऽवनयनमापस्तम्बाभाभिः केवलाध्ययुक्तकर्म न भवति किं तु सर्वाध्ययु-
क्तकर्म संसिञ्चन्तीति बहुवचनात् । अत एव केवलोन्नेतकृतकताऽपि वारिता भवति ।

एवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च पर्यायः ।

संसिञ्चन्तं विधिना विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च पर्यायः । तथा च निपर्यायो-
महाभिषवो भवतीति । आपस्तम्बोऽपि असुपर्षे स्पष्टसाह—निपर्याय इति ।

उत्तमेऽभिषवे सुसंभृतं राजानं कृत्वा पवित्रेण प्रपीड्यो-

परे ग्रावणः संमुखान्कृत्वा तेभ्यः ऋजीषं व्यवोहति ।

सुसंभृतं निःशेषं संभृतं राजानमभ्यवनीये कृत्वा पवित्रेण दशापवित्रेण ऋजीष-
माभ्यवनीय एव प्रपीड्योपरे ग्रावणः पूर्ववत्संमुखान्कृत्वा तेभ्यो ग्रावण्यो ग्रावण्यं प्रपी-
डितः ऋजीषं व्यवोहति विभजतीत्यर्थः । उत्तमेऽभिषवे निग्रामोपायने जाते होतृचमस्ती-
यानां निग्रामोपायनार्थेऽशुभिः सह होतृचमसंस्थानां निग्राम्याणां समाप्तिः ।

ऋजीषमुत्खान्करोति ।

विभक्तमृजीषं मुखेषु येषां त ऋजीषमुत्खा एतादृशान्ग्रावणः करोति । ग्रासमेभ्यः
प्रपच्छतीति विज्ञायत इत्यापस्तम्बः । ग्रासो भक्षः ।

प्राश्चमुद्रातारो द्रोणकलशं प्राश्चमध्यहन्ति ।

प्राश्चमिति द्रोणकलशविशेषणं छन्दोगोक्तस्योदघं वेति पक्षान्तरस्य व्यावृत्त्यर्थम् ।
उद्गातार उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहृतार एव न सुब्रह्मण्योऽपि । छन्दोगसूत्रे बहुवचनेन
तेषामेव ग्रहणात् । प्राक् सुसंमुखीकृतेषु द्रोणकलशं प्राश्चमध्यहन्ति । उपरि प्रतिष्ठा-
पयन्ति ऋतवाग्रमण्डितादिस्मृज्जेन विधिना ।

अधोक्षमुपकर्षन्ति ॥ ८ ॥

अतस्याध इत्यथोक्तम् । अन्वेषकीभावनसमाप्तोऽयम् । अतस्याधोभागेन प्राक् सु प्रति-
ष्ठापयितुमुपकर्षन्ति । उद्गातार इति पूर्वस्मादनुवर्तते ।

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गोत्राणि

पर्येषि विश्वतः । अतस्तनूर्न तदामो

अमुते कृतास इदन्तस्तस्मात्तेति तस्मिन्नुदी-

चीनदर्शं पवित्रमुद्गातारो वितत्य चारयन्ति ।

तस्मिन्कलश उदीचीनदशमुददर्शं पवित्रं वितत्य विस्तार्य कोणाभ्यारयन्ति यथाऽ-
चस्तादग्रहा गृहेरभित्यर्थः । उद्गातृविधिप्रदर्शनमनेकसामशास्त्राभेदेन पाठान्तरसत्त्वे
पक्षे तृचविनियोगसत्त्वे पवित्रस्य प्राग्दर्शत्वे चापि जयमेव पाठोऽभिप्रेत एवैवर्गमिदं-
तोदग्दर्शत्वेनाभिप्रेतं पवित्रस्येत्येतदर्थम् ।

एतथैवाध्वर्युरभिपन्नयते ।

एतथैव पवित्रं त इत्येतथैवैत्यर्थः । यथोद्गातृभिर्वितत्य चारणं कृतं तथैवेति निष्कृ-
ष्टोऽर्थः । अनेन सामशास्त्रान्तर्गतैवात्र विनियुज्यते नाऽऽरूपकान्तर्गतेति बोध्यते
तथा च एवं कर्मस्त्विति प्रथमसूत्रबोधितं शान्तिकरणं न भवति । वितत्यमानमिति
शेषः । पवित्रमिति छिन्नात् ।

तस्य यजमानो नाभिं करोति ।

तस्य दशापवित्रस्य । तां वितननकाले दशापवित्रस्य नाभिं करोमीत्येतस्याध्वर्युकर्तृ-
कताऽत एवोक्ता न चेदेतस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । तथा चाध्वर्युयजमानो वा नाभिं करो-
तीति विकल्पः सिद्धो भवति । अथ चाऽन्तर्पानितो गित्कार्यः । तथा चाध्वर्युप्रेरणं
यजमानकर्तृकं सिद्धं भवति । नाभिश्चक्रः पूर्वमेव व्याख्यातः ।

होतृचमसेन चास्मिन्पक्षे तर्ता धारा* स्थापयति ।

स्थापयतीत्यनन्तरं चकारोऽन्वेति । तथा चायमर्थो भवति—यजमानो नाभिं
करोति स एव धारां स्थापयति चेति । चकारस्य मध्ये पाठेन धृतिरेवेयमनूदितेत्यनुमीयते ।
अवधारणार्थो वा चकारः । यजमान इत्यनुवर्तत एवास्मिन्पक्षेऽपि । स्पष्टः सूत्रार्थः ।

आधवनीयादुक्तेतोदस्यचनेन होतृचमस आनयति ।

उक्तग्रहणं पारिकर्मचमसाध्वर्युव्यावृत्त्यर्थं न त्वध्वर्युव्यावृत्त्यर्थं तस्य कार्यान्त-
रव्यावृत्तत्वेनासंभवादेव व्यावृत्तेः । उदञ्चनं नाम सोमग्रहणार्थमस एव । तथा चोद-
ञ्चनं चमसमिति बहुवृत्त्याः । आपस्तम्बोऽत्र विशेषमाह—संतता धारा स्थापयितव्या
कामो हास्य समर्पुको भवतीति विज्ञायते यं द्विष्यात्तस्य विच्छिन्नादिति । अस्य
यजमानस्य कामाः समुप्येरन्ति कलार्थवादः ।

*स्रवस्या धाराया ग्रहान्मुक्ताति ।

* स्रवस्या इति मुक्तम् ।

१ क. "मेता प्राग्" ।

१०५४४ :] गोपीनाथप्रवृत्तयोस्त्रास्यास्वास्मेतम् ।

८५५

आभिदेशेन सवत्या भाराया इत्यर्थः । सवत्या भाराया इत्यप्रदाने पञ्चमी । सवत्या भारायाः सकाशाद्भुक्त्वात्प्रदानगृह्णातीत्यर्थः । अण्डया भारस्य ग्रहणगृह्णातीत्येन्द्रवाच-
वादिषु भारायामणुत्वविशेषणादन्तर्यामि महत्येव भारा । भीष्मसकृमते तु अन्तर्यामिस्तु
भारमहत्त्वं नास्तीति द्रष्टव्यम् । एतदन्ता परिभाषा आसग्रहाणाम् ।

उपयामग्रहीतोऽस्त्वन्तर्यामिस्तु ।

महत्त्वस्त्वन्तर्यामिस्तु । गृह्णातीति पूर्वमुपग्रहानुवर्तते ।

तत्स्थोपाशुना कल्पो व्याख्यातः ।

उत्थानगमने एव पर्यवसानमेतस्य सूत्रस्य । परं स्वत्रोत्थानगमनस्यान्ती विशेषः
स्माकृतोऽसि मधुमतीर्न इत्येकवि विधेयस्त्वन्त्रियेभ्यो विधेयः पाधिभेद इति ।
अन्तर्यामिस्तु इत्येव स्माकृतोऽस्योत्थानगमने एव ग्रहणे मधुमतीरित्यस्य प्रकरणपठितस्य
वैयर्थ्यापत्तेः ।

उपाशुना कल्पो व्याख्यात इत्यनेन प्राप्तमुत्तरेण होतारमतिक्रम्येत्यादिकं तद्व्याख्यानं
विशेषात् ।

दक्षिणेन होतारमतिक्रम्य वाक्त्वाऽद्विती दक्षिणं परि-

धिसंधिमन्ववतिष्ठते दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववत्य स्वाहा ।

त्वा सुभचः सूर्यायेति प्राञ्चमुदञ्चमुर्जु दीर्घं संततं जुहोति ।

वाक्त्वाऽद्वितीयं मनस्त्वाऽद्वितीयेन स्वशास्त्रास्थेन मन्त्रेण विकल्पते । अथ चोत्था-
नमन्त्रोऽय एव मनस्त्वाऽद्वितीयमन्त्रः । स्वाहा त्वा सुभचः सूर्यायेति पुनर्मन्त्रवचनं
पूर्वमन्त्रतोऽन्तकृतवैनालं द्योतयति । तथा च देवेभ्यस्त्वा मरिचिभ्यः इति होममन्त्र-
स्यैव शेषो विनियोगान्तरासंभवादिति सिद्धं भवति । प्राञ्चमुदञ्चमैशानिदिकपर्यन्तम् ।
उपाशुना कल्पो व्याख्यात इत्यनेनैव सिद्धं ऋतुं दीर्घं संततमित्येव यं कामयेत
प्रमायुकः स्यादिति निश्चयं तस्य जुहुयाद्यं द्विप्राक्तस्य हवन् विच्छिन्नं जुहुयादिति
सूत्रान्तरोक्तकाम्यतो निरासार्थम् ।

न परिधौ लेपं निपाद्वि नाऽऽवयवस्थाद्वयाः संपातमवर्तयति ।

तेन सर्वस्य होमः । सशेषहोमपक्षे संपातार्थनयनरूपप्रतिपत्तेरभावाद्भूतमवर्तयेत् ।

एव ते योनिरपानाय स्वेति वाचः सादयति ।

पानमन्तर्यामिपानं, सादनमायतने ।

माः शुभमदधाति ।

स्पष्टम् ।

ते अन्तरेण व्यानाय त्वेत्पुपांश्चुसवन्
प्रावाण सस्पृष्टमुपांश्चुपात्रेण सादयति ।

ते उपान्धन्तर्गमयोः पात्रे ।

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादित्यसस्पृष्टौ तस्य सादयेषं
कामयेत सर्वमायुरियादिति सस्पृष्टौ तस्य सादयेत् ।

यं यजमानं प्रमायुकोऽष्टपायुः स्यादिति कामयेत तस्य यजमानस्य कतावसस्पृष्टा-
मुपांश्चुसवनेनासस्पृष्टाकुपांश्चन्तर्गमिविध्वर्युः सादयेत् । यं यजमानं सर्वं पूर्णमायुरिया-
दिति कामयेत तस्य क्रतौ सस्पृष्टावध्वर्युः सादयेत् । तत्र न हि निन्दा निन्दितुं
प्रवर्ततेऽपि तु स्तुत्यं स्तोतुमिति न्यायेन पूर्ववत्प्रतिनिन्दया उत्तरपक्षस्य प्राशस्त्ये-
तात्पर्यम् । परिक्रपलध्वोऽध्वर्युः कथमनिष्टं यजमानस्य कामयेत तस्मादर्थवान्नादु-
भयोः सस्पृष्टतया सादयमप्रशस्तत्वाच्चैव कार्यमिति । उत्तरः काम्यः कश्यो नित्योऽपि ।
अयं प्रश्नः केवलेनोपांश्चुपात्रमात्रसंस्पर्शात्मकेन नित्येन कश्येन विकल्पते । अत्र
कमिषातुश्रवणेऽपि न संकल्पः कामनाया यजमानगतत्वामावात् । यं द्वेष्यं यजमानं
यजमानः कामयेतेति यजमानगते चेदेवरीत्या कामना तदा कामनाप्रयुक्तः संकल्पो
भवत्येव ।

उभाबुदिते जुहोत्यस्वरमाणः ।

तमोपपत्तिं प्रातरनुवाकसमाप्तावपि यस्य कर्मकरणविषये स्वरा नास्ति सोऽस्वरमाण
एतादृशोऽध्वर्युसमावुपांश्चन्तर्गमिविध्वर्युः सूर्ये सति जुहोतीत्यर्थः ।

स्वरमाणस्त्वनुदित उपान्धमुदितेऽन्तर्गमम् ।

तुशब्दः पूर्वापस्तया वैलक्षण्यार्थः । स्वराणां सत्यामपि उदित एवान्तर्गमं
गृह्णाति, उभायोरुदिते ग्रहणेऽपि स्वकाले सवनसमापनकरणसामर्थ्यवताऽपि अनुदित
एवोपांश्चुमाद्य इति द्विविधोऽत्र नियमः । अनयेव रीत्येवमोरुपादानं सार्थकं
नान्यथेति द्रष्टव्यम् ।

उभाबनुदित इत्येकेषाम् ॥ ९ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अस्मिन्पक्षेऽपि ऐन्द्रवायवादीनां ग्रहणमुचित एव यथा भवति तदनुरोधेनानुदितेऽ-
न्तर्गमग्रहणम् ।

रेतामात्रस्तु दृश्येत रदिमभिस्तु दिवाकरः ।

उदितं तं विनामीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

ॐ नमः शिवायः] गोपीनाथभट्टकृतश्रीसौख्यालपासमेतम् ।

२२२

इत्यभिहीषदह- एषोक्तिकालोऽयम् । स्पष्टोऽर्थः ।

इत्योकोपाह श्रीमद्विष्टोमयाजिसाहस्रामियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिह्वाहस्रामियुक्तपण्डरीकयाजिगणेशदीक्षितसन्नजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितोपा श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिम्-

भाम्बुविगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

सामिकायां उपोत्सनाख्यायां वृत्तावष्टमम-

भस्य तृतीयः पटलः ॥ १ ॥

अथाष्टमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

रथंतरसाम्येन्द्रवायवाग्रान्गृहीयात् ।

रथंतरं साम यस्मिन्स सोमो रथंतरसामा एन्द्रवायु देवता यस्य ग्रहस्य स ऐन्द्रवायवः । सोऽमे प्रथमो ग्रहणे येषां त ऐन्द्रवायवाग्र एतादृशान्ग्रहान्गृहीयादित्यर्थः । प्रथमे प्रयोगे रथंतरसामैवेत्येकेषामानार्थानां मतम् । तथा चोक्तं पस्तम्भः—न रथंतरसामानमकृत्वा बृहत्सामानमाहरेदित्येक इति । एक इति वचनाभावं नियम इति वक्ष्यते ।

बृहत्सामि शुक्राग्रान् ।

शुक्रः शुक्रग्रहोऽमे येषां ते शुक्राग्रान् एतादृशान्ग्रहान्बृहत्सामि सोमे शुक्राग्रान् इत्यर्थः । अस्मिन्प्रसङ्गेऽन्तर्यामिंतरागौ शुक्रमेव गृहीत्वा हिरण्येन श्रीत्याऽन्यत्स हस्ते ते एत्थेन्द्रवायव गृहीत्वा ते परिमृष्टमायने सादयित्वा शुक्रं गृहीत्वा ते परिमृष्टमायने सादयित्वा मैत्रावरुणं गृहीत्वा शूतशीतेन पयसा श्रीत्या सादयित्वा मन्थिग्रहणादीत्येवं प्रयोगक्रमः । नचात्र ज्योतिष्टोमास्कर्मान्तरविधिः । ज्योतिष्टोमस्य रथंतरसामिति विशेषणात्समनात्तत्र सामान्तरसत्त्वेन व्यावर्तकत्वाभावात्सकलज्योतिष्टोमव्यापनात्समनात् । अतः सामेध्याभावात् ज्योतिष्टोमस्य रथंतरसामेति निमित्त ऐन्द्रवायवाग्रान् विधिः । नापि बृहत्सामेति निमित्त शुक्राग्रान् विधिरिति वाच्यम् । यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृहीयाद्यदि बृहत्सामा शुक्राग्रानिति श्रुतौ यदिदं कदाचिज्योतिष्टोमप्रकरण एतस्याः श्रुतेः पाठाच्च सोमशब्देन ज्योतिष्टोमस्यैवानुज्ञायात् । विशेषणरक्तं तु अयोग्यत्वच्छेदेन परस्परविरोधिरथेतद्बृहत्सामेव्यच्छेदेन । अथवा ज्ञेयम् । तथा च द्वितीयाध्याये तृतीयपादे जैमिनिः—गुणस्तु क्रतुर्प्राप्तोमास्कर्मान्तरः प्रयोजयेत्सोमगत्वाशेषमनत्वात् । एकस्य तु लिङ्गभेदात्प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं गुणवाक्यत्वादिति सूत्रान्तम् । एकस्यैव कर्तारस्मिन्मस्य लिङ्गभेदात्प्रथंतरसामा बृहत्सामोपयसामेत्येवम् ।

वाच्याये प्रथमे सादे जैमिनिः—अरेषु चाग्रश्रुतः पूर्ववत्समात्तदादिप्रति । ऐन्द्रवायव्य
वर्गद्विधाराप्रमाणं प्रकृत्यात्तदाश्रितैव शुक्राग्रता फले विधीयत इति ॥ सर्वादिप्र
प्रतिकर्षः १-तथा च दशमाध्याये पञ्चमे पादे जैमिनिः—पुरस्तादैन्द्रवायव्यमस्य कृतः
देशत्वमिति । गृहीरिति बहुवचनात्सप्रपरा भैत्रावरुणाग्रतायाः । आश्विनाग्रत्वे
स्यानाय त्वेत्युपाशुसवनसादनोत्तरमेवाऽऽदी भैत्रावरुणचमसीयैकधनैकदेशानामाच-
वनीयेऽवनयने कृत्वा तिर्यपवित्रं पूनभूति तदेकदेशपवनीय द्रोणकलशावुपस्तीर्क-
पूनभूत उज्जीय द्रोणकलशादभिघारयतीति स्त्रोक्तप्रकारेण बहिष्पवनात्पूर्व-
मेव ग्रहणं वाचनिकम् । अथवाऽन्तर्वासहोमोत्तरमेव भैत्रावरुणचमसीयाश्चैक-
धनैकदेशाश्चाऽऽध्वनीयेऽवनीयेत्यादि आश्विनग्रहग्रहणान्तं कृत्वेन्द्रवायव्यग्रहणादि
भुवग्रहणान्तं कृत्वा धारां विरम्य प्रपीड्य पवित्रं तत्रिवाय सवनीयपशुपा-
करणादि समानम् । शुक्राग्रतायां प्रकारः प्रगेवोक्तः । मन्थग्रहणायामादौ मन्थिनं
गृहीत्वेन्द्रवायवं गृहीत्वा तत्सादनानन्तरं मन्थिनं सादयित्वा भैत्रावरुणशुक्रसादना-
नन्तरमाध्वणग्रहणसादनादि । आग्रयणः अथोक्त्वाग्रयोः प्रथमेतयोर्ग्रहणमनन्तरमि-
न्द्रवायवादीनाम् । एतेषां पक्षाणाभिष्टविषयकत्वात्काव्यत्वम् ।

भैत्रावरुणाश्विनशुक्रमन्थग्रहणायोक्त्वाग्रतास्वरूपमाह—

पुरस्तादैन्द्रवायवावृष्ट्यान्ते सभे साधन्ते ।

सभे ऐन्द्रवायवे सभे । सादनं आविशेत्त्वादिति जैमिनिरपि । अवदानग्रहग्रहणस्य
न प्रदानोपक्रमस्य सभेषु गृहीतेषु पश्चात्तदनुष्ठानात् । नातः प्रदानोपकर्षः । तथा च
जैमिनिः—प्रदानं चापि सादनमिति ।

प्रकृतं प्रयोगमाह—

ऐन्द्रवायवं गृह्णाति ।

सामान्यप्रतिज्ञानं काव्यविषयकत्वशङ्कां निवर्तयितुम् ।

आ वायो भूषेत्यनुवृत्त्य पात्रमुपपच्छत्युप-

यामगृहीतोऽसि वायवे त्वेति तस्मिन्गृह्णाति ।

उपयमर्प नाम धारायाः समीपे निधमनं धारणमिति यावत् । तस्मिन्धाराया अव-
स्ताद्वधे पात्रे चतुर्थभागन्यूनं पात्रार्धमितं सोमं गृह्णातीत्यर्थः ।

पात्रमुपयम्येन्द्रवायु इत्यनुवृत्त्य पुनरेवोपपच्छत्युपया-

मगृहीतोऽसिन्द्रवायुभ्यां त्वेति तस्मिन्पुनर्युह्णाति ।

अपयस्य धारातो दूरीकृत्योपर्वधं गृह्णाति । पुनरेवोपपच्छतीतिवचनं पात्रमेव
ह्नातिरासार्थम् । पुनरेवोपपच्छतीत्यनेनैव सिद्धे तस्मिन्पुनर्युह्नातीतिवचनमेन्द्रवायव्यम-

हणकाले पुनरुपमनमस्य वायव्यपात्रस्य, ऐन्द्रवायव्यमहणं तु मिश्रपात्र इति पुनः
 शाङ्गीयास्तादवस्थं स्यात्तद्वारयितुम् । तस्मिन्पुनर्गृह्णातीत्येतावन्वै सिद्धे पुनरोपपत्त-
 तीतिवचनं धारातोः दूरीकृतस्यापि पत्रस्य ग्रहणसमय एव धारायाः अपलादेव नयनं
 केवलं स्यात्तन्मा भूतिकं तु मध्ये धारासमये मन्त्रपठनकाल एव धारणं यथा स्यादि-
 त्येतदर्थम् । वायोद्विवारग्रहणविषये ब्राह्मणम्—तामिन्द्रो मध्यतोऽवकस्य व्याकरोत्त-
 स्मारियं व्याकृता वागुद्यते तस्मात्सकृदिन्द्राय मध्यतो गृह्णते द्विर्वाये द्वौ हि स
 धारावद्वृणीतेति ।

यदव्यापृतं पवित्रं तेन परिपृश्यैव ते योनिः

सजोषाभ्यां त्वेत्यायतने सादयति ।

अव्यापृतमित्यनेन द्रोणकलशोपरि धृतस्य व्यावृत्तिः क्रियते । तेनेति वचनादशा-
 भिरैव परिधार्जनमावस्तम्योक्तं मानवसूत्रोक्तं च निवार्यते । आयतने स्वस्थाने । ग्रहेषु
 तु सहिरण्यतेति पूर्वोक्त्या परिभाषया सर्वेषु ग्रहेषु हिरण्यध्वणम् । एतस्य कृता-
 कृतत्वमपि वक्ष्यते ।

परिभाषामाह—

पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्यन्ते उपरिष्ठादुपयामा ऋचाः ।

ऐन्द्रवायव्यमहणोत्तरं परिभाषाकरणेन्द्रवायव्य एतस्या न प्रवृत्तिः । तथा ओष-
 धामेनेन्द्रवायव्यमहणमुपरिष्ठादुपयामस्यऽपि । अनुद्भूत्यस्यात्र पठित्वेत्वायो न तूप-
 धामेन सह योजनार्थः । अन्यथा मन्त्रोपयामिसंघानुसमकालायाः ग्रहण एव संभवन-
 पात्रोपयमनरूपक्रियाया मध्ये विहिताया निरर्थकत्वापत्तेः । अनुद्भूत्यस्य पठित्वेत्वा-
 योस्वीकारे पाठसमकालपात्रोपयमने कालभेदसंभवेन निरर्थकत्वाभावात् । स्वयः सम-
 कालत्वमेवाप्यो न तु आजन्तव्यमर्थः । अन्यथा तद्दोषादवस्थापत्तेः । पुरस्तादुपयामा
 येषां ग्रहाणां ते पुरस्तादुपयामाः, येषां ग्रहाणां मन्त्रेषु पुरस्तात्पूर्वमुपयामगृहीतोऽ-
 सीति पठितस्त इति यावत् । एतादृशा ये ग्रहास्ते यजुषा गृह्यन्ते यजुःकरणकग्रहणा
 भवन्तीत्यर्थः । उपरिष्ठादुपयामा येषां ग्रहाणां तं उपरिष्ठादुपयामाः, येषां ग्रहाणां
 मन्त्रेषूपरिष्ठादनन्तरमुपयामगृहीतोऽसीति पठितस्त इति यावत् । एतादृशा ये ग्रहास्त
 ऋचा गृह्यन्ते ऋक्करणकग्रहणा भवन्तीत्यर्थः । पुरस्तादुपयामा यजुरन्ते गृह्यन्ते उप-
 रिष्ठादुपयामा ऋगन्ते ननुपयामेनेत्यर्थः । एतेन कदाचन प्रयुच्छसीति श्रुतातत्कृतं दधि
 यतो देवानां प्रत्येतीति य आदित्यस्वारुपाः सोमस्त सर्वं गृह्णातीत्यादित्यग्रहीयद-
 धिमग्रहसर्वसोमग्रहणोत्तरायामपाठः पात्रादुपयामेनैव ग्रहणं, सिध्यति । षोडशे प्रश्ने
 षोडशे सप्तके, मिश्रपात्रं त्वं व्यापदसमिति तेषां मध्ये सीधं सप्तमं ग्रहणं गृह्णाति

वाचस्पतिं विश्वकर्माणपूतय इति विश्वमिति वैश्वकर्षाणं महीम् च मातरमित्यपरेयुरा-
दित्यभित्येतत्पूत्रेण निहिते प्रथमे विषुवनि गृह्यमाणे सौर्धेऽतिमाह्वे विश्वमिति गृह्यमाणे
वैश्वकर्षणेऽतिमाह्व उतरे विषुवति आदिभ्येऽतिमाह्वे चोपशमराडाभावादुपशमनेन
ग्रहणम् । उपायम उपायमगृहीतोऽसीत्यंशः । उपायमशब्देन पात्ररूपा पृथिव्युच्यते ।
तथा च श्रुतिः—उपायमगृहीतोऽसीत्याहेयं वा उपयामस्तस्मादिमां प्रजा अनुप्रजा-
यन्त इति । उपशमनेन पृथिव्यैव गृहीतोऽसि हे सोमेति मन्त्रार्थः ।

सर्वग्रहाणां परिमार्जनं यथायोनितादनं च ।

ग्रहाणामिति बहुवचनैव सिद्धे सर्वग्रहणं परिमापार्थम् । तेन धाराग्रहव्यतिरि-
क्तोक्त्यादिग्रहेष्वपि परिमार्जनं सिद्धं भवति । अत्र परिमापाकरणात्पूर्वेषु ग्रहेषु न
परिमार्जनम् । ग्रहं समाष्टीत्यत्रैकत्वश्रवणादेकस्यैव ग्रहस्य संमार्गः इति तु न भवति ।
ग्रहमाग्रेहेइत्येवत्वात्सर्वग्रहेषु संमार्गः । एकत्वस्यापि विधाने तु ग्रहेहेत्वेन संमार्गकत्वो-
पपत्तिविधाने वाक्यभेदापत्तेः । तस्मादेकत्वानुवाद एव । तथा च तृतीयाध्याये प्रथमे
पादे जैमिनिः—एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगादिति । न्यायप्रदर्शनार्थं च सर्वग्रहणम् ।
सूत्रार्थस्तु ग्रहं समाष्टीत्यत्रैकत्वश्रवणादेकस्यैव ग्रहस्य संमार्गो न सर्वेषां श्रुतावेकत्व-
स्यैव संबन्धादिति । परिमार्जनं यद्व्यापृतं तेन । पूर्वत्र तस्यैवोक्तत्वात् । ग्रहग्रहणं
चमसंन्यावृत्त्यर्थम् । एकत्वान्वितत्वात्तत्स्वरूपाविवक्षा नैव भवति किं तु निवृत्तेश्च स्वरू-
पस्य । उद्देश्यं विना विन्ययोगेन तत्स्वरूपस्याविवक्षायाः कारणाभावात् । तथा च
चमसेषु न संमार्ग इति । तथा च तृतीयाध्याये प्रथमे पादे जैमिनिः—संस्काराद्वा
गुणानामव्यवस्था स्यात्, व्यवस्था वाऽर्थस्य श्रुतिसंयोगात्तस्य शब्दप्रमाणत्वादिति
सूत्राभ्याम् । संस्कारात्संमार्गरूपसंस्काराद्गुणानां ग्रहत्वचमसत्त्वादिगुणानामव्यवस्थैव
स्यात्तु ग्रहत्वचमसत्त्वं स्वरूपव्यवस्थाऽत्र । तेन चमसानामपि संमार्गः इति प्रथमसू-
त्रार्थः । उत्तरसूत्रे आशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । व्यवस्थैवात्रार्थस्य ग्रहचमसत्त्ववर्ध-
वावच्छिन्नार्थद्वयस्य ग्रहचमसत्त्वमकस्य श्रुतिसंयोगाद्ग्रहं समाष्टीत्यत्र श्रुतिसंबन्धो
न तु चमसं समाष्टीति श्रुतिसंबन्धस्तस्मद्ग्रहश्रुतिसंबन्धात्तस्य ग्रहश्रुतिसंबन्धस्य शब्द-
प्रमाणत्वाच्चन्द्रैकगम्यत्वादिति द्वितीयसूत्रार्थः । योनिशब्देन कारणभूतमप्रायतन-
योर्ग्रहणम् । योनिश्च योनिश्च योनी योनी अनतिक्रम्य यथायोनि । तथा च यथा-
करणमप्यथायतनं चेत्यर्थः । योनिशब्दस्य कारणवाचित्वं प्रसिद्धम् । स्थानवा-
चित्वं तु योनिश्च इन्द्र निषदे अकारीति श्रुतेर्हे इन्द्र तत्रोपवेशनाय स्थानं मया कृत-
मित्यर्थात् । ग्रहणकाले पूर्व मुधनस्योदकेऽवधानं नीचापनेनोक्तं तदपि दृष्टप्रयोजनसं-
पादनार्थां कर्तव्यं सर्वत्र । अत्र परिमापाकरणादन्तर्गम्यान्तेषु ग्रहेषु न परिमार्जनम् ।
चकार प्रगुपयामयोरनुदवणसमुच्चयार्थः ।

अयं वा मित्रावरुणेति मैत्रावरुणः राधा चयः सप्त-
 वासो भवेत् इत्येव देवा यवसेन गावः । तां
 येन मित्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धर्तमनपस्कु-
 रन्तीति तत् श्रुतस्तीति न ययसा श्रीत्वा सादयति ।

इत्यनुष्टुप पात्रमुपयच्छतीति सर्वप्रहेषनुरागे । मैत्रावरुणमित्यनन्तरं गृहीत्येति
 शेषः । अयं वा मित्रावरुणेत्यदिषु तत्तत्प्रतीकेन तत्तच्छिष्टकर्महणमन्त्रविना । सर्वे
 मन्त्रा गृह्यन्ते । तं मैत्रावरुणं श्रुतस्तीति श्रुतं एकं सच्छीवं तेन ययसा पूर्वोपादितदो-
 हेन श्रीत्वा मित्रयित्वेत्यर्थः । श्रुतनेत्येतावत्सुच्यमाने एकतार्थमत्रैव बोद्धः स्वात्तर्प-
 ण्येतिनेति । श्रुतिनेत्येतावत्सुच्यमाने तापो न स्वात्तर्पणं श्रुतेनेति । श्रुतशब्दः प्राक-
 यः श्रुतं पाक इति पाणिनिस्मरणात् । यथादेवतसंभवेन तत्तन्मन्त्रान्ते, तत्तदेववाहि-
 ण्यकर्महणमन्त्रस्यतद्वहणे तत्तदेववाहिण्यकर्मसादनमन्त्रस्यतद्वहणसादन इति सर्वप्रहोषयो-
 गितिभिः । मैत्रावरुणप्रहेषं वा मित्रावरुणेति उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणात्म-
 नेति एव ते योनिर्होतायुक्ता इति मैत्रावरुणप्रहे मन्त्राः । एव ते योनिर्होतायुक्ता
 इति सादयमन्त्रः ।

अयं येन इति शुकः हिरण्येन श्रियाति ।

शुकमित्यनन्तरं गृहीत्येति शेषः । अत्र हिरण्येन श्रियातीति पुनर्भिधानात्पूर्वत्र
 हिरण्यश्रयमस्वानित्यता । उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय स्वा, एव ते योनिर्वीरतां
 पाहीति ग्रहणसादनी मन्त्रौ ।

तं मन्त्रयेति मन्थिनम् ।

गृहीत्येति शेषः ।

मनो म येन इत्येनं गृहद्विपः स्रज्वा वनधौ
 द्रवन्ता । आ यः सर्वाभिस्तुविनृम्णो अस्था-
 श्रीणीताऽऽदिषां मभस्ताविति सक्तुभिर्मन्थिनः
 श्रीणात्पात्मानमनभिध्वंसयन्नितराश्च ग्रहान् ।

उपयामगृहीतोऽसि सर्वाय स्वा, एव ते योनिः पुनः पाहीति ग्रहणसादनी ।
 सक्तुवो यवपिष्टानि । तमेव तस्य कूटः । तस्यै प्राविशदिति छिन्ना । अत्र सक्तु-
 श्रीतामो मभस्ताविधानाद्वाहरेव विहारादुत्पादयितव्याः । बोधायनेन लौकिकसक्तुनि-
 प्यादनमेवोक्तं तस्य पूर्वसुरेव । तद्वत् यवश्च सक्तुश्च कुरुतेति श्रेष्ठ एवोक्तः । आत्मानम-
 नभिध्वंसयन्नितरेण । इतरान्महाश्वानां भध्वंसयन्नभिकेरित्यर्थः । आत्मानमनभि-

अथैतद्विचित्रं प्रह्लादवचनं श्रूयते । प्रजाते देवो प्रायेण सकृद्वर्त्तनं स्यादेव
तत्र सोमस्याग्रेषां हविषां च परस्परं संसर्गने दोषावहं स्यादिति । तेनाद्यानि
हवीषि स्पृष्ट्वा प्रक्षालितपाणिभिरेव राजा स्पृष्टव्यः । राजानं स्पृष्ट्वाऽन्यानि हवीषि ।
तथा च वायुनाजिसूत्रे नास्पृष्टोदकाः सोमेनेतराणि । हवीष्यालपेरुज्जेति । कात्यायनसूत्रे
च—आज्यमालम्ब्योपस्पृष्टोदकः सोममालम्ब्यमानस्तथेति । छन्दोगसूत्रे च—न रात्र्य-
मालम्ब्यानुपस्पृष्टवायु आज्यमालम्ब्योपस्पृष्टाऽऽयवः राजानं सर्वत्रेति । आश्वलायने-
चापि तत्र तत्र राजसंस्पर्शमोपस्थितेः प्राक्स्पृष्टोदकमिति । उदकस्पर्शो विहितः । पृथ-
क्स्नानामुपांशुस्वरः ।

ये देवा दिव्येकादश स्थेति स्यात्तत्रायणस्या-

ग्रयणोऽसीति वा पुरस्तादुपयामेन यजुषा ।

स्थाळीग्रहणं तां विश्वे देवा आग्रयणस्थार्यार्जमवुह्नित्वाऽर्घ्यं वादक्षोषितोद्गोहमा-
नाऽऽग्रयणग्रहणकाले कर्तव्येति स्मरणात् । स्यात्स्या गृह्णाति । अग्रयणेन जुहोति । तस्मा-
दन्येन पात्रेण पशून्वहति । अन्येन प्रतिगृह्णाति । अथो व्यावृत्तमेव तद्यजमानो
यच्छतीति श्रुतिचोदितस्थाळीकरणकग्रहणानुकरणात् च । ये देवा दिव्येकादश स्थ पृथि-
व्यामध्येकादश स्यात्सुषरो महिनैकादश स्थ ते देवा यज्ञमिदं जुषध्वमुपयामगृही-
तोऽसीति प्रथमे पक्षे मन्त्रः । उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जिन्य यज्ञं
जिन्य यज्ञपतिमभि सवना पाहि विष्णुस्त्वां पातु विशां त्वं पाहीन्मित्रेणेति द्वितीये पक्षे
मन्त्रः । एतेनोपरिष्ठादुपयामस्थैवाऽऽग्रयणोऽसीत्ययं शेष इति शङ्का निरस्त्या । आग्र-
यणोऽसीति पुरस्तादुपयामेन यजुषा वेत्यन्वयः । पुरस्तादुपयामेनेति विशेषणात्पूर्वमन्त्र-
स्यैकत्रोपरिष्ठादुपयामत्वं सूचितम् । स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—ये देवा दिव्येत्युपरिष्ठादुपया-
मया पुरस्तादुपयामेन वा यजुषेति । पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्णात उपरिष्ठादुपयामां
गृह्णात्येनेन सिद्धेऽत्र पुरस्तादुपयामेनेति वचनमेकस्थैकोपयामस्य मध्यपातिन उपया-
न्ययित्वादुपयामस्यापि सोपयामत्वमिति, तेनोपयामद्वयपाठान्वात्तकस्य सोपयामत्वं
कस्योपयामरहितत्वं तथा च यस्यापयामरहितत्वं तस्योपयामेनैव ग्रहणं स्यात्तु
अस्यजुस्त्वतरान्त इति तद्व्यावर्तयितुम् । तेनोपयामेऽपि तत्तन्मन्त्रान्त एव ग्रहणं न
स्यैकत्रोपयामेनैकत्र मन्त्रान्त इति सिद्धं भवति ।

द्वाभ्यां धाराभ्यां गृह्णाति ।

सामान्यप्रतिज्ञेयं द्वयोर्वीरयोः साहित्यार्था ।

य आग्रयणस्थार्याः सोमस्तस्यैकदेशमन्य-

स्मिन्पात्रे निविच्य द्वितीयां धारां करोति ।

अनेन ज्ञापयत उपानुवाप्रस्य विठं विस्तीर्णं निजतरं चेति । इदमपि ज्ञापयेऽर्थस्य होमोऽर्थस्य स्यात्स्यामंवनयनमिति । एकदेशश्चतुर्थीशक्यः । अग्निरिन्द्रयस्मिन्कस्मिन्मि-
स्यात्रे निविध्य ज्ञापयित्वा तेन द्वितीयां भारं करोतीत्यर्थः ।

विद्वयती सरमा वज्रपद्मेर्द्वि पाथा पूर्यैः सान्नि-
पत्तः । अग्रे मयस्सुपथक्षराणामच्छा र्वं प्रथया
जानती गदिति पुरोवचमभिचरतः कुर्यात् ।

उपयानमन्त्रागुच्यते यर्कस्याः पुरोरुगिति संज्ञा । यत्राभिचारमिति प्रह-
महणे विशेषभूताया ज्ञाचो ग्रहणं क्रियते तत्र पुरोरुगिति संज्ञयोपादानम् । इदं चैत-
च्छ्रुतावभिचार्यमाचक्ष्योक्त्याप्रतापाम्—उच्यतामन्गृहीताभिचर्यमाणः सर्वेषां वा एतस्या-
न्त्राणामिन्द्रियं बहुवच्यपात्रं सर्वेणैवैमिन्द्रियेणातिप्रयुक्ते सरस्वत्यमिनोदेविवस्य इति
पुरोरुवं कुर्याद्वाग्ये सरस्वती वाचैवैममतिप्रयुक्ते मा त्वरक्षेत्राण्यरणानि गन्धेत्याह
मृत्योर्बे क्षेत्राण्यरणानि तेनैव मृत्योः क्षेत्राणि न गच्छतीति । अभिचरतीत्यभिचरत-
स्याभिचरतो द्वेयमुद्दिष्टाभिचारं कुर्यात् । एतादृशस्य यनमानस्येमां पुरोरुवं कुर्यात् ।
रुणवत्पदवदितस्वादिति पाथः । अत्र श्रुतावुपयामपाठाभावादुपयामेनैव ग्रहणं गर्ह्यम्
इति द्रष्टव्यम् ।

मिस्थाग्रपथेति आतृक्यवतः ।

आतृक्यः शत्रुस्तद्वतः । पूर्वः कक्षस्तस्यैवापकाराय । अयं तु तत्कृतापकारप्रती-
कारायेति भेदः । अत्राऽऽग्रपथोऽसीत्ययमुपरिष्ठादुपयामस्यैव शेषः । पूर्वपक्षिकक्षयो-
धकपदमावात् । आग्रपथोऽसीत्यस्मिन्मन्त्रे आतृक्यकर्तृकापकारप्रतीकारबोधकपदाना-
येन तदुपयोगासंभवाच्च । सादनमन्त्रः पूर्वपदेव ।

आग्रयणं गृहीत्वा हिमिति त्रिं हि करोति

अनैरग्रेऽधोच्चैरथ सूचैः सोमः पयत इति

त्रिंशद् अनैरग्रेऽधोच्चैरथ सूचैः ॥ १० ॥

आग्रयणं गृहीत्वेतिवचनं त्रैमिसिक आग्रयणग्रहण एव वक्ष्यमाणमपिमन्त्राण्यन्त-
मिति शङ्का व्यावर्तयितुम् । तेन नित्येऽपि आग्रयणग्रहण इदं यन्त्येवेति सिद्धं
भवति । हिंकारस्य हिं हूं हामितिनात्वारुणवादिष्टवरिग्रहार्थः पाठो हिमिति । अत्र
उच्चैरिति श्रवणाच्छ्रुतैः शब्द स्वरैः वर्तते । शनैरुच्चैः सूचैरिति शब्देन्द्रियध्वन्यनुष्ठेयस्य
उच्यन्ते । शनैरुच्चैः सूचैरित्येतावतैव हिंकारत्रयस्य स्वरत्रये लक्ष्येऽग्रशब्दोऽथशब्द-
द्वयं चेदं ज्ञापयति प्रथमं त्रिः शनैरनन्तरमेवोच्चैस्तदनन्तरमेव सूचैरिति न तु एकवारं
श्रोतेस्तत उच्चैस्ततः सूचैरित्येतादृशक्रमेणेति । एतेनार्थाप्रतिस्वरं त्रिरावृत्तिरिति सिद्धा
श्रवति । सुश्रुचैः सूचैरुच्चैरपेक्षया सुश्रुता । सोमः पयत इत्यत्राप्येवमेव द्रष्टव्यम् ।

अस्मै ब्रह्मणे पवतेऽस्मै सन्नाप पवतेऽस्मै सुन्वते
यजमानाय पवत इष ऊर्जे पवतेऽव्य ओष-
धीभ्यः पवते वनस्पतिभ्यः पवते पावापृ-
थिवीभ्यां पवते सुभृताय पवते ब्रह्मवर्च-
साय पवते यजमानाय पवते मां व्येष्टयाव
पवत इति स्तोममभिमन्त्र्य वार्चं विसृजते ।

सोमं गृहीतम् । अभिमन्त्रणाभ्यवहितोत्तरमेव वार्चं विसृजते । तत् एव ते योनि-
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादनम् । वार्चं विसृजत इत्यनेन वामिसृष्टा मयेति भावना
कर्तव्येति बोध्यते न तु वाग्विसृष्टार्चं सर्वथा माषणं मध्ये कर्तव्यमिति । आग्रयण-
निर्वचनं श्रुती—वाग्ने देवेभ्योऽप्राक्तमश्वायातिष्ठमाना ते देवा वाचपक्रान्तावा
तूष्णीं प्रज्ञानगृह्णन् साऽमन्यत वागन्तर्यमिति वै मेति साऽऽग्रयणं प्रत्यागच्छत्तदाग्रयणः
स्याऽऽग्रयणत्वमिति ।

अतिग्राह्यामृच्छाति ।

अतिग्राह्यसंज्ञकान्महान्गृह्णातीत्यर्थः । सामान्यप्रतिज्ञेयम् । इयं च प्रतिज्ञा सूत्रा-
न्तरोक्तमाश्लेषकत्वावृत्त्यर्थी । न चोक्तये गृह्णीयाद्विश्वजिति सर्वशृष्टे ग्रहीतव्या इति
विशेषवचनं बहिषये तत्रैव मान्यासु विकृतिष्वतिदेशः, अन्यथोक्तये गृह्णीयाद्विश्वजिति
सर्वशृष्टे ग्रहीतव्या इत्युभयत्रैवातिदेशः कृतो व्यर्थः स्यात् । अन्विष्टोमे तु ग्रहीतव्या
इति वार्क्यं तु नियतवार्चमपेक्षत एवेति वाच्यम् । गुणकामप्रवृत्त्यर्थं समानविधान-
स्याऽऽवश्यकतया पुनःश्रवणस्य समानविधानार्थत्वेनान्यप्रतिदेशमिदुरयमावात् ।
तथा भेकादशाध्याये प्रथमे पादे ऐमिनिः—अन्यतिग्राह्यस्य विकृतानुपदेशादप्र-
वृत्तिः स्वादिति ।

अथ आश्लेषि पवस इत्याग्नेयमुपिष्ठभोजसा

सरेत्येन्द्रं तरणिर्विश्वदर्शत इति सौर्यम् ।

उपयामगृहीतोऽस्यज्ञये स्वा तेजस्वते । एष ते योनिरग्नये स्वा तेजस्वत इत्याग्ने-
यस्य ग्रहणसादने । उपयामगृहीतोऽतीन्द्राय स्वीजस्वते, एष ते योनिरिन्द्राय स्वीज-
स्वत इत्येन्द्रस्य । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय स्वा आजस्वते, एष ते योनिः सूर्याय
स्वा आजस्वत इति सौर्यस्य । अगन्ते ग्रहणम् ।

भोजस्तदस्य तिरिक्च उभे परसमवर्तयत् । इन्द्रध-

मेव रोदसी । अहभ्रमस्य केतवो वि रश्मयो

जन्तश्च अनु । भ्राजन्तो अथयो यपेति वेदाभ्याम् ।

यदि यममानः कामयति तदाऽध्वर्युरिदमहममुमामुप्यायणममुप्याः पुत्रममुप्या विशा
उत्तिशामीति मन्त्रेण धुममुत्तिष्ठ तस्मात्स्थानादपनीयेदमहममुमामुप्यायणममुप्याः
पुत्रममुप्या विशा सादयामीति मन्त्रेण तं धुमं पुनस्तत्रैव सादयेत् । य एव शत्रुर्ग्रामे
सं ग्राह्याभिरु(रु)षा पर्येष्य यः सुहृद्द्विर्ग्रीमात्तं ग्रामे शत्रोः स्थानेऽमेन विविना
करोति । उत्त्वेदनमूर्ध्वग्रहणम् । उत्त्वेदनामे मन्त्रेऽमुमित्यस्य स्थाने शत्रोर्नामग्रह-
णम् । आमुप्यायण इति तस्य गोत्रप्रयुक्तं नाम । आमुप्यायण इति पितुर्नामधेयेने-
त्युक्तमेव प्राक् । अमुप्य पुत्रमित्यत्रत्यामुप्यशब्देन तस्य पितुर्नामो ग्रहणम् । अमु-
प्या विशा इत्यत्रामुप्यशब्देन ग्रामनामो ग्रहणम् । विदूशब्दो ग्रामवाची । सूत्र
इदानीमिदमहममुप्याऽऽमुप्यायणममुप्याः पुत्रममुप्या विशा उत्तिशामीति पाठो
दृश्यते सोऽपपाठ एवेति भाति । कथमिति चेत् । उच्यते—अमुप्येति पञ्चयन्तस्या-
न्वयासंभवाच्छत्रोर्नामोऽसंग्रहात्पितुर्नामग्रहणं विना केवलमातृनामग्रहणस्यासमञ्जस-
त्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । तत्र विशा इत्यन्तस्याऽऽपस्तम्बपाठानुसारेणैव पाठो युक्त इदमह-
ममुमामुप्यायणममुप्य पुत्रममुप्या विशा इति । तथा चैतादृशो मन्त्रो भवति—इदमहं
विष्णुमुत्तं कैन्वं चित्रसेनस्य पुत्रं कादवा विशा उत्तिशामीति । आपस्तम्बपाठस्तद्-
हामीति । अत्र विरोधाभावात्ताऽऽर्तव्य उद्वाहामीति पाठः । अथवेदमहममुप्येत्य-
स्मिन्मन्त्रे षष्ठी द्वितीयायै द्रष्टव्या । इदमहममुमामुप्यायणममुप्याः पुत्रममुप्या विशा
सादयामीत्यमपि पाठः पूर्वमन्त्रवदपपाठ एव पूर्वोक्तहेतुभिः । अत्रापि पाठ आप-
स्तम्बपाठानुसारेणैव कृत्वास्त्यैव मन्त्रस्य भेदाभावात् । तथा चैवं मन्त्रो भवति—इद-
महं मित्रगुप्तं सैन्यं दूरसेनस्य पुत्रं कादवा विशा सादयामीति । इदंशब्देन अत्र
निर्दिश्यते । अमुमामुप्यायणममुप्याः पुत्रममुप्या विशा उत्तिशान्तु इदं पात्रमहमुत्ति-
शामीति मन्त्रार्थः संपन्नो भवति । उत्तरमन्त्रस्य तु अमुमामुप्यायणममुप्य पुत्रममुप्या
विशि सादयितुमिदं पात्रमहं सादयामीति । अत्रापि षष्ठी द्वितीयायै वा द्रष्टव्या ।
पुनःशब्दः प्रथमसादनदेश एवेदं सादनमिति प्रदर्शयितुं न तु नित्यसादनस्यैतत्पूर्वक
सद्भावं सूचयितुमत्त्वेदनाविविधलादेव तस्य सिद्धेः । य एव ग्राम इत्यदिना फलं प्रक-
र्यते । अत्राऽऽपस्तम्बेन विशेष उक्तः—यद्येवं कुर्यादायुः प्रवृत्तं विचालयेत्तृणमे-
तेन मन्त्रेणोपर्युपर्यतिहरेदिति । एतेनेदमहमित्येतेन । उपर्युपरि धुमस्थास्या पुनस्तार-
व्याऽऽविर्त्तं तृणमवगमयेदित्यर्थः ।

धुमं सादयित्वा राजानमतिपावयति

पावयन्तं प्रातःसवनयाऽऽप्तं मन्यते ।

ननु धुमं सादयित्वेति वचनं व्यर्थम् । नैमित्तिककर्माधिकारनिवृत्त्यर्थमिति चेत्क-
मनावाक्येनैव कलसिद्धौ तदन्तमेव नैमित्तिकमित्येतादृशार्थप्रदर्शनस्यैव पुनःकलप्रदर्शन-
प्रयोगभवेनावश्यं वक्तव्यतया तत्रैव तत्सिद्धेरिति चेत्सत्यम् । व्यापत्तौ प्राथम्यदिने

सकमे यदि भुवः स्कन्देदायुरा अति भुशयुर्मे चेहीत्यादि प्रायश्चित्तं कृत्वा तं साधन-
सन्त्रेण साधयित्वैव राजातिपावनादि करोतीति । एवमेव तृतीयसकमे । राजानवतिपा-
वयति । द्रोणकलश इति शेषः । तस्यैवोपस्थितत्वात्प्रयोजनसद्भावाच्च । अथ वा
आलाभ्यवधानार्थमिदं वचनम् । अतिपावयतीत्यत्रातिराधिक्यार्थः । यावन्तं प्रातःसक-
नयाऽऽप्तं मन्यत इत्येतत्साहचर्यात् । पावयतीति शब्दाद्दशापवित्रेण । पाराश्रुतस्यैव
आश्रयप्रयोजनमवनयनं न पाराश्रुततो विज्ञेयम् । अत एवाग्रे वक्ष्यति विरमति धारा
प्रवीक्य पवित्रं निरुधातीति । द्रोणकलशेऽधिकतोमानयने प्रमाणविशेष उक्तः
कात्यायनेन—अत्रार्थपूर्णं द्रोणकलशं कृत्वेति । बीजायनेन तु द्रोणकलशमुपर्यर्च्य
कृत्वेत्युक्तम् । राजावपपादत्ते वाक्कथ्येकप्रहायाऽऽप्तं मन्यत इतिवद्गुरुसूत्रकरणप्र-
योगेन द्रष्टव्यम् ।

विरमति धारा प्रवीक्य पवित्रं निरुधाति ।

विरमति धारेत्यनेन तदन्तं सततत्वं बोध्यते । तेन ग्रहग्रहणव्यतिरिक्तकालेऽपि
धाराकरणं सिद्धं भवति । पवित्रं दशापवित्रं प्रवीक्य द्रोणकलश एव प्रवीक्य पवित्र-
निधाने दक्षिणहविर्धान एवेत्यत्र ज्ञापकमुक्तमेव ।

मैत्रावरुणचमसीयाश्चैकधनैकदेशाश्चाऽऽधवनी-
येऽधवनीय तिरःपवित्रं पूतभृत्पैकदेशमवनयति ।

मैत्रावरुणचमसीया इत्यत्र चकारो मैत्रावरुणचमसीयानामेकधनैकदेशार्था च सहे-
षावनयनार्थः । मैत्रावरुणचमसीयानां सर्वासाधेयःवनयनम् । एकधनैकदेशावनयनं यथा-
र्थम् । तथा वाऽऽपस्तम्बः—एकचमनां यथार्थं सर्वाश्च मैत्रावरुणचमसीया आध-
वनीयेऽधवनीयेति । यावतीभिर्वर्धितं रसं प्रातःसकनय पर्याप्तं मन्यते तावतीवनयतीत्यर्थः ।
तिरोऽन्तर्हितं पवित्रं यस्यां क्रियायां यथा भवति तथा पूतभृति आधवनीपैकदेश-
मवनयति अवनतो भूत्वा प्रापयति पत्रमानग्रहार्थम् । एकदेश आश्विनग्रहग्रहणपर्याप्तः ।
शुक्रामन्त्रिसहचारिचमसगणप्रभृतीनामुत्तयननिर्वाहार्थमेवऽऽधवनीयं पूतभृत्पवनीयं
दशाभिः कलशं सृष्ट्वा न्युज्यतीति चमसगणोत्तयनार्थपूर्वं विहितमवनयनं सूत्रकृता ।
आश्विनग्रहग्रहणस्य स्वरूपप्रयोजनत्वात्स्वरूपमेवावनयनम् । चमसोत्तयनार्थमेवऽऽ-
धवनीयावनयस्य विधास्यमानत्वात्केवलमाश्विनग्रहग्रहणमात्रार्थता गम्यते ।

अत ऊर्ध्वं पूतभृति तिरःपवित्रमेवाधवनीयते ।

आधवनीयं पूतभृत्पवनीयं दशाभिः कलशं सृष्ट्वा न्युज्यतीत्यत्र । नन्वेवं छावना-
सत्राणि तिरःपवित्रमित्येव वक्तव्यमेतावदेवार्थसिद्धौ किमर्थं स्वरूपप्रयोजनार्थं गुरुसूत्र-
करणम् । माघदिनसप्ततृतीयसप्तनार्थमिति चेत्तस्य प्रातःसकनेन कश्चो व्याख्यात

इत्यतिदेशादेव माध्यंदिनसवनसिद्धेश्चतुर्थीयसवने तस्य माध्यंदिनसवनेन कर्त्तव्यं
 व्याख्यात इति प्रातःसवनातिदेशवन्माध्यंदिनसवनानिदेशान्तिद्धेरिति चेत् । पूतभृति
 आधवनीयैकदेशावनयने तिरःपवित्रताया अनावश्यकताद्योतत्तार्थत्वेन सार्थकत्वात् ।
 तर्हि पूतभृतः पूतभृत्संज्ञाया अनुपपत्तिरिति चेत् । उच्यते—न हि वयमपूतसोमाव-
 नयनं ब्रूमी येनेयमनुपपत्तिर्वैदिकं तु आधवनीयस्यसोमैकदेशं तिरःपवित्रं पात्रान्तरेऽ-
 वनीय तं पूतं सोमं तेन पात्रेणानन्तहितपवित्र एव पूतभृत्त्ववयतीत्येवं ब्रूम इति
 अवेदि । एवं च सूत्रं सप्रयोजनं पूतभृत्संज्ञाया अपि नानुपपत्तिरिति सुस्पष्टम् ।

एवमानग्रहान्गृह्णाति ।

एवमानस्य ग्रहाः एवमानग्रहाः । ते चोत्तरसूत्रे वक्ष्यन्ते तान्गृह्णातीत्यर्थः । इयं च
 संज्ञा एवमानग्रहान्कलशञ्चुकामन्थिनावाग्रयणमुक्त्वा च ग्रहावकाशैरुपस्थायेत्यादौ
 संप्रत्ययार्थः । एवमानस्य ग्रहाः एवमानग्रहा इत्येतादृश एव समासः । एवमानग्रहान-
 गृहीत्वा एवमानोपाकरणे दोषश्च ब्राह्मणे प्रदर्शितः—एवमानस्य ग्रहा गृह्यन्तेऽव वा
 अस्त्ये ते गृहीता ब्रह्मेणकलश आधवनीयः पूतभृत्तान्यदगृहीत्वोपाकुर्यात्पवमानं विच्छि-
 न्यात्तं विच्छिद्यमानमध्वर्योः प्राणोऽनु विच्छिद्येतेति ।

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वेति द्रोण-
 कलशमभिमृशेदिन्द्राय त्वेत्याधवनीयं वि-
 श्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति पूतभृतम् ।

उत्तरयोरप्युपयामगृहीतोऽसीत्यनुवर्तते । तथा चाऽऽपस्तम्बः स्पष्टमाह—पुरस्ता-
 दुपयामाः सर्वे इति । प्रथमवदुत्तरयोरप्युपयामानुषङ्ग इति भावः । एतैर्भिरभिमर्शन-
 विवात्र ग्रहणम् । अत एव सादनमपि । एतैर्भिमर्शने पूर्वोक्तदोषौ न भवतः पशु-
 प्रजालामश्च परं भवतीति । तथा च ब्राह्मणम्—उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वेति
 द्रोणकलशमभिमृशेदिन्द्राय त्वेत्याधवनीयं विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति पूतभृतं एवमानमेव
 सत्संतनोति सर्वमायुरेति न पुराऽऽयुषः प्रमोयते पशुपान्मकसि विन्दते प्रजापति ।
 अत्र न परिमार्जनमध्वराग्रहत्वादिति केचित् । तत्र । सर्वग्रहाणां परिमार्जनमिति सर्व-
 ग्रहणविरोधापत्तेः ।

निःसर्पन्तः समन्वारभन्ते ॥ ११ ॥

निरित्युपसर्गोऽत्र बहिरर्थः । तथा च बहिः सर्पन्त इत्यर्थो भवति अर्थाद्बहिर्वर्तिनात् ।
 निःसर्पन्त इति सतृप्त्ययाद्बहिःसर्पणसमकालं समन्वारम्भः । क्रमेणायमन्वारम्भो
 न श्वेकदाऽसंभवात् । निःसर्पन्त इति प्रस्तोत्रादीनां विशेषणम् । अध्वर्योऽस्तु ।
 समन्वारम्भस्यान्यस्यैवाभावात् । संशब्दोऽन्वारम्भे दार्ढ्यमाज्ज्ञे यथा सर्पतां समन्वा-

रत्नानां मध्येऽपच्छेदो न भवेत् । समन्वारत्नानां सर्पतामुद्गाताऽपच्छिद्येत यज्ञेन
यजमानो व्यृध्वेतादक्षिणः स यज्ञक्रतुः संस्थाप्योऽर्धान्य आहृत्यस्तत्र तद्व्याघत्पूर्व-
स्मिन्दास्यन्त्यात् एनमृत्विजो वाजयेयुरित्यादिप्रायश्चित्तश्रवणात् । अथयजमानापच्छेदे
विशेषप्रायश्चित्तस्थानुक्तरनुद्वणविशिष्टयज्ञतनुहोमात्मकसामान्यप्रायश्चित्तमेव । तथा
चैवयोरपि सम्यगन्वारम्भः ।

अध्वर्युं प्रस्तोताऽन्वारभते प्रस्तोतारं प्रति-
हर्ता प्रतिहर्तारमुद्गातोद्गातारं ब्रह्मा ब्र-
ह्माणं यजमानो यजमानं ब्रह्मेत्येकेषाम् ।

पूर्वमुक्ते सामान्यतः समन्वारमन्त इत्युक्तं तत्र के समन्वारमन्त इत्याकाङ्क्षाया-
मिदं सूत्रम् । ननु अध्वर्युं प्रस्तोताऽन्वारभते तं प्रतिहर्ता तमुद्गाता तं ब्रह्मा यज-
मानो यजमानं ब्रह्मेत्येकेषामिति तस्य तस्य तच्छब्देनैव ग्रहणसिद्धौ पुनर्निर्देशो व्यर्थः ।
नार्थं व्यर्थः । एवमुच्यमाने तच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन मुख्यपरामर्शित्वाभ्युक्तः प्रवृत्त-
स्वरूपमुख्यत्वमादायाध्वर्योरेव परामर्श इत्यपि स्यात्तद्व्यवच्छेदाय पुनर्निर्देश आवश्यक
इति चेदध्वर्युं प्रस्तोतृप्रतिहर्तृद्गातृब्रह्मयजमाना अन्वारमन्त इत्येतादृशेन लघुसूत्रेणै-
वाध्वर्युपरामर्शसिद्धौ पुनर्निर्देशस्याभावस्य कत्वस्यैव सिद्धत्वेन वैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वा-
दिति चेत्तत्त्वम् । तथा सत्येककालेऽपि अन्वारम्भः स्यात्तद्वारणार्थमवश्यमपेक्षितत्वेन
वैयर्थ्याभावात् । एवं वाध्वर्युपरामर्शवारणार्थं पुनर्निर्देश आवश्यक एवेति सुस्पष्टम् ।
अध्वर्युं निष्क्रामन्तं प्रस्तोता संतनुयात्तमुद्गातोद्गातारं प्रतिहर्ता तं ब्रह्मा ब्रह्माणं
यजमान इति छन्दोगोक्तः क्रमः । अन्वक्छन्दोगान्मैत्रावरुणो ब्रह्मा च नित्याविति
आश्वलायनोक्तः प्रशास्ता चापि निवारितो भवति । पुनरन्वारभत इति वचनमनुवादः ।
अथ वा निःसर्पन्तः समन्वारमन्त इति स्वतन्त्रो विधिरितिज्ञापनायैतद्वचनम् । के
समन्वारमन्त इति आकाङ्क्षापूरणाय यजमानसंबन्धिन इति शेषः । तथा च छन्दो-
गोक्तः क्रम आश्वलायनोक्तः प्रशास्ताऽपि सर्पणे लब्धो भवति । स च छन्दोगेभ्यः
पश्चात् । अन्वक्छन्दोगान्मैत्रावरुणो ब्रह्मा च नित्यावित्याश्वलायनमूत्रात् । उत्तरसू-
त्रोक्तः क्रमस्तु स्वतन्त्रतया पक्षान्तराभिप्रायक एव । अत एव केवलमन्वारभत इति
शब्दान्तरं प्रयुक्तम् । अस्मिन्कल्पेऽपि अन्वारम्भे दृढत्वमस्त्येव । अपच्छेदे
प्रायश्चित्तश्रवणात् । उपयकल्पेऽप्यन्वारम्भो दक्षिणहस्तेनैव । अन्वारम्भस्यैव प्रथमो-
पस्थितत्वेन मुख्यत्वात् । मुख्ये मुख्यदक्षिणहस्तसंबन्धस्यैव युक्तत्वात् । यस्मिन्नन्वा-
रम्भे दाढ्यौ स द्वितीयो विशिष्टः फेवलौ वा । दक्षिणहस्तकृत एव चेदन्वारम्भो
विवक्षितस्तदा विशिष्टान्धारम्भः । एतदन्वारम्भस्वीकारे सन्यहस्तेनैव सर्पणार्थहोमः ।

क्रेयलान्वारम्भस्वीकार आदौ प्रथमे सर्पणार्थान्वारम्भस्यैवोपस्थितत्वेन मुख्यत्वान्मुख्येन दक्षिणेन हस्तेनैवान्वारम्भमात्रं कृत्वा होमकाले दक्षिणहस्तकृतान्वारम्भे सत्येव सव्यहस्तेन दृढमन्वारम्भं कृत्वा दक्षिणहस्तकृतान्वारम्भं विमुञ्च्य दक्षिणहस्तेनैव सर्पणार्थं होमं कृत्वा सव्यहस्तकृतान्वारम्भे सत्येव दक्षिणहस्तेन दृढमन्वारम्भं कृत्वा सव्यहस्तान्वारम्भं विमुञ्च्य गायत्रः पन्था इत्यादि । प्रथमपक्ष एव सुगमः । उपपत्त्येऽपि अपच्छेदो नैव यथा भवति तथा सावधानेन कर्तव्यम् । तत्र दक्षिणहस्तस्य मुख्यत्वमेकाङ्गवचने दक्षिणं प्रतीयादनादेश इत्याशयानवधानात् ।

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तूच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणा पारगः करः ॥

इतिच्छन्दोगपरिशिष्टाच्च । ब्रह्माणं यजमानो विपरीतं वेत्येवमुच्यमाने सर्वेषां वैपरीत्यं स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थं यजमानं ब्रह्मोत्प्रेक्षेवामित्येवं वचनम् ।

निःसृप्य यस्ते द्रप्सः स्कन्दतीति तिस्रो यस्ते द्रप्सः

स्कन्दति यस्ते अश्वः स्वाः परश्च यो दिवः पुरः । अयं

देवो बृहस्पतिः सं तत्सिञ्चतु राधसेति वैमुषान्सप्त-

होतारं च हुत्वादश्चः महा परिष्पवमानाय सर्पन्ति ।

निःसृप्येतिवचनं कालाव्यवधानार्थम् । तेनोद्गातृभिः स्वसूत्रोक्तो होमः पूर्वमेव कर्तव्यो न तु मध्य इति । समानकर्तृ[क]त्वार्थं च । तेन ये निःसर्पणकर्तारस्ते वैमुषसप्त-
होतृहोमकर्तारस्त एव च परिष्पवमानार्थकसर्पणकर्तार इति । मन्त्रत्रयग्रहणार्थं तिस्र इति । ऋक्त्वज्ञानाय खीलिकनिर्देशः । जुहोष्यन्ताञ्जयो मन्त्राः । चतुर्थः सौत्रः । वैमुषानित्यनन्तरं होमानिति शेषः । स्कन्तानां विमुषां देवत्राकरणार्थां वैमुषा नामैते होमाश्चत्वारः । सप्तहोताऽत्र होमार्थत्वात्सप्तहः । मनसाऽनुद्वेष्टेतिवचनाभावात्सवन-
स्वर एवात्र । आपस्तम्बस्तु मनसाऽनुद्वेष्टेत्यत्रापि पठितवान् । सप्तहोतारमित्यत्र चकारोऽपभ्रष्टो द्रष्टव्यः । कृत्वा सर्पन्तीत्यन्वयारम्भस्येतां सर्वेषामेव होमाः । एतेन वैमुषान्होमास्तुद्वयव्यर्थेति कात्यायनोक्तं पक्षान्तरं निरस्तं द्रष्टव्यम् । मैत्रावरुणस्य सर्पणपक्षे तस्याप्येवमेव । सामशास्त्रिणि यजमान उद्गातृभिर्विज्ञाणा च स्वसूत्रोक्तरीत्यैव होमः कर्तव्यो न त्वध्वर्युसूत्रोक्तरीत्याऽपि । ऋक्शास्त्रिणि यजमाने ब्रह्मणोद्गातृभिश्च स्वसूत्रोक्तरीत्यैव होमः कर्तव्यः । मैत्रावरुणसर्पणपक्षे तेनाप्येवमेव न त्वध्वर्युसूत्रो-
क्तरीत्याऽपि । सामशास्त्रिनवशास्त्रिणा वाऽपि यजमानेन सत्यापाहसूत्रानुसारेणानुष्ठाने क्रियमाणे होमत्रयमुद्गातृमन्त्रपञ्चमानैर्मन्त्रावरुणेन च कर्तव्यम् । अध्वर्युणा तु सर्वत्रा-

अध्वर्युस्रोक्तीर्यैवेति ज्ञेयम् । उदञ्च उदङ्मुखाः । प्रह्ला इत्यनेन सर्पणं कर्तव्यं
व्यावर्त्यते । बहिष्पवमानावेति प्रयोजनप्रदर्शनाय । तेन बहिष्पवमानार्थोपवेशनपर्य-
न्तमन्वारम् इति अवगतं भवति । बहिः स्तूयमानं यत्पवमानं तद्बहिष्पवमानं
बहिर्बहिर्मात्रं गतानपि पुनातीति बहिष्पवमानमिति वा । सर्पणे विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—
स्तरन्त इव रेहाणा इव व्यङ्ग्यं शिर्षाणि कृत्वा सर्पन्ति मृगमिव निहसवो व्याघ्रा
मृग इव हि यज्ञ इति । स्तरन्तश्छन्ना गच्छन्त इव गच्छन्ति । तथा रेहाणा हिंसन्त
इव तथाऽवनतशिरसश्च मृगं निहसवो द्रष्टुमिच्छन्त इव यथा व्याघ्राः । व्याघ्रा अत्रोप-
मानमृत्विज उपमेयाः । तथा मृग उपमानं यज्ञ उपमेयः । मृगरूपत्वं यज्ञस्य आत्मण
आज्ञातम्—पक्षो देवेभ्यो निलायत कृष्णो रूपं कृत्वेति । कृष्णो मृगः ।

वायवः पन्था वसवो देवता हकेणापरिवरेण
पथा स्वस्ति वसूनशीय । वागमेगा अग्न एतद्वज्रा
इत्यध्वर्युः पूर्वो बहिर्मुष्टिमीषदिव विधून्वन्सर्पति ।

अग्नद्वयस्य करणत्वं वाचनिकम् । पूर्वः पूर्वस्मिन्निति पूर्वः सुपांमुलुगित्यनेने
सप्तम्याः सुः । प्रदेश इति योग्यतया विशेष्यमत्र द्रष्टव्यम् । मुष्टिमहणाद्वर्णा
बन्धनम् । ईषदिवेत्यस्येष्टदशमित्यर्थः । तेन धूनने मध्यमावस्था बोधिता भवति ।
विधून्वन्निति शतृप्रत्ययेन धूननसर्पणयोः समकालता । मन्त्रोऽप्यध्वर्योरेव । तत्राध्वर्यु-
ग्रहणम् “ अध्वर्युर्वा अग्निना प्रथमो युज्यते तेन स्तोमो योक्तव्य इत्याहुर्वागमेगा
अग्न एतद्वज्रा देवेभ्यो वशो मयि दधती प्राणान्वशुषु प्रजा मयि च यजमाने केत्याह
वाचमेव तद्यज्ञमुखे युगकि वास्तु वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदग्रहन्गृहीत्वा बहिष्पव-
मानं सर्पन्ति ” इत्यर्थवादस्फोरणाय । पूर्व इत्यनेनान्वारम्भाविच्छेदानुरोधेन त्रिचतु-
ष्पदानि पुरतः पूर्वमादौ गच्छति । एतत्सर्पणमेकवचनादध्वर्योरेव । मन्त्रोऽपि सर्पण-
र्यत्वात्तस्यैव । ततः सर्व उदञ्चः प्रह्ला गच्छन्ति । यजमाने वेति मन्त्रान्तः ।

दक्षिणेन चात्वालपुषविद्यान्तर्वेदि चात्वा-
लमवेक्षमाणा बहिष्पवमानेन स्तुवते ।

दक्षिणेन चात्वालं चात्वालस्य दक्षिणेऽङ्गरे । अन्तर्वेदीत्यनन्तरं भवेयुरिति शेषः ।
तथा वायव्यो भवति—आदौ चात्वालसामिध्यानुरोधेनैवोपविश्य पश्चादन्तर्वेदि सर्वे
भवेयुरित्यर्थः । उत्तरवेद्यस्योत्तरतः प्रक्रमस्त्रिपदात्मको यदि तदैतत्प्रयोजनं द्रष्ट-
व्यम् । न च दक्षिणेन चात्वालमन्तर्वेद्युपविश्य चात्वालमवेक्षमाणा बहिष्पवमानेन
स्तुवत इत्येवमेवान्वयः कुतो न स्वी क्रियते इति वाच्यम् । त्कामप्रत्ययोत्तरेण वाक्ये-
नानन्वयपक्षेः । तथा हि उपवेशनं सर्वविषयकं स्तवनं तूहानृत्नविषयकं तथा चोप-

विद्यानां सर्वेषां स्तवनकर्तृत्वामायेनानन्वय इति । न चोपवेशनस्योद्गातृमात्रविषयकत्व-
मस्तिवति वाच्यम् । इतरेषामुपवेशनाभावापत्तेः । अत उक्तरीतिरेव सम्यक् । चात्वा-
कमपेक्षमाण इति वर्तमानज्ञानचा चात्वालावेक्षणबहिष्पवमानस्त्ववनयोः समकालता ।
अनेन व्यावापृथिव्योः संघिमिक्षमाण इति च्छन्दोगोक्तं व्यावर्त्यते । स्तुवत इत्यनन्तर-
मुद्गातार इति शेषः । उपवेशनोत्तरमन्वारम्भो न । सत्रे सर्वेषां यजमानत्वासर्वेषां
होत्रादीनामपि सर्वणम् । अत्र यजमानं ब्रह्मेत्ययमेव पक्ष आश्रयणीयोऽन्वकृच्छन्दो-
गान्मैत्रावरुणो ब्रह्मा च नित्यौ तावन्तरेणेतरे दीक्षिता इत्याश्रयायनसूत्रैकवाक्यत्वात् ।
न च सर्वे याजमानमार्त्विज्येनाविप्रतिषिद्धं कुर्युरिति द्वादशाहीयसूत्राद्धोतुः सर्वणं न
भवति, तस्य हविर्धानोपवेशनात्मकेनाऽऽर्त्विज्यकर्मणा विरोधानिति वाच्यम् । यद्यु वे
स्वयं होता यजमानः स्वोत्सर्पदेवोऽयमात्रं व्यस्येति बह्वृचब्राह्मणं भवतीति आपस्तम्बो-
क्तेन विशेषणैतस्य सामान्यस्य नाघात् । विनायमान आर्त्विज्यं बलीय इति आपस्त-
म्बीयं द्वादशाहस्थमेवस्य विशेषविधायकस्य सामान्यसूत्रं द्रष्टव्यम् । तत्रेतरेषां
छन्दोगब्रह्मणोर्भेद एव समावेशः । अन्वकृच्छन्दोगान्मैत्रावरुणो ब्रह्मा च नित्यौ ताव-
न्तरेणेतरे दीक्षिता इत्याश्रयायनसूत्रात् । तत्रेतरेषु मुख्यगौणत्वानुरोधेन क्रमः ।
तत्रापि मैत्रावरुणस्य होतुरपेक्षया गौणत्वेऽपि च्छन्दोगपञ्चाङ्गावित्त्वं तस्यैव । अन्व-
कृच्छन्दोगान्मैत्रावरुणो ब्रह्मा च नित्यौ तावन्तरेणेतरे दीक्षिता इत्याश्रयायनसूत्रात् ।
मैत्रावरुणस्य पञ्चाङ्गाविन इतरे । तेषां क्रमः—मैत्रावरुणं होता होतारं प्रतिप्रस्थाता
प्रतिप्रस्थातारं ब्राह्मणाच्छंसी ब्राह्मणाच्छंसिनमच्छावाकोऽच्छावाकं नेष्टा नेष्टारमाग्नीध्र
आग्नीध्रं प्रावस्तुद्व्यावस्तुतमुजेतोऽनेतारं पोता पोतारं सुनक्षत्रः सुनक्षत्रं गृहपतिर्यज-
मानो गृहपतिं यजमानं ब्रह्मेति । मैत्रावरुणं गृहपतिर्यजमानो गृहपतिं यजमानं होते-
त्येवं वा । सूत्रे सत्रे सदस्यस्य परिसंख्यातवाजात्र स भवतीति द्रष्टव्यम् ।

वायुर्हि कर्तेति प्रस्तोत्रे बर्हिर्मुष्टिं प्रयच्छ-

न्स्तोत्रमुपाकरोत्यसर्ज्यसर्जि वागसर्ज्येन्द्रः

सहोऽसर्ज्युपावर्तध्वमभिसर्प यजमानेति ।

हस्तस्थितमुष्टिं प्रस्तोत्रे प्रयच्छति । प्रयच्छत्येव स्तोत्रमुपाकरोति । प्रयच्छन्निति
शतृप्रत्ययाद्बर्हिर्मुष्टिप्रदानस्तोत्रोपाकरणयोः समकालता । उपाकरोति उपक्रमयति ।
वायुर्हि कर्तेति बर्हिर्मुष्टिप्रदानमन्त्रः । बर्हिर्मुष्टिप्रदानसमकालमेवासर्ज्यसर्जिस्तोत्रोपा-
करणम् । अथ वा वायुर्हि कर्तेति स्तोत्रोपाकरणस्यैव मन्त्रः । बर्हिर्मुष्टिप्रदानं
तृष्णीमेव । सहानसमकालमेव वायुर्हि कर्तेति स्तोत्रोपाकरणम् । असर्ज्य-
सर्जिति उपाकरणस्यैव द्वितीयो मन्त्रः । तेन मन्त्रद्वयकरणकमुपाकरणमिति सिद्धं
भवति । उपावर्तध्वमित्ययमपि मन्त्र उपाकरणार्थः सर्वेषु पवमानेषु अधिकः ।

उपावर्तध्वमित्यनन्तरमिति शब्दाध्याहारः । अभिसर्प यजमानेतीत्येतदनन्तरं संभे-
ष्यतीत्यध्याहारः । अथ वा स्तोत्रोपाकरणार्थः प्रेष एवायमुपावर्तध्वमित्येत-
दन्त उद्गातृणाम् । अभिसर्प यजमानेति यजमानं प्रति प्रेषः । उपा-
वर्तध्वं स्तवनाद्योप समीपमावर्तध्वं संयुता भवतेत्यर्थः । उप समीप उपविष्टाः सन्तो
बहिष्पवमानमारभन्मिति वाऽर्थः । हे यजमानाभि उद्गातृणां संयुते प्रणवोपगा-
नार्थः सर्पाऽऽगच्छेत्यर्थः । एतेन ज्ञायतेऽन्वारम्भविस्मर्गोत्तरमपि यजमानारम्भविस्मर्गः
कृतस्तं यजमानः प्रेषपर्यन्तं तत्रैवोपविष्टो भवेदिति ।

सर्वान्पवमानानेवम् ।

सर्वान्पवमानानेव वायुर्हि कर्तेत्यादिनाऽभिसर्प यजमानेत्यन्तेन प्रकारेणेत्यर्थः ।
एतेनेदं ज्ञायत इतरेषु स्तोत्रेषु यजमानेन स्वायतन आसीनेनैवोपगानं कर्तव्यमिति ।

उपावर्तध्वमिति बहिर्ध्वमितराणि स्तोत्राणि ।

उपावर्तध्वमित्यन्तप्रदर्शनम् । तेन वायुर्हि कर्तेत्यादि सर्वं भवति । एतेनाभिसर्प
यजमानेत्येतद्यावृत्तिः सिध्यति । अथ वोपावर्तध्वमित्येतावन्वोपाकरणम् । अस्मिन्पते
वायुर्हि कर्तेत्यध्व्यासज्यैसार्जं वागसज्येन्द्रः संहोऽसर्जित्येतदन्तस्यांशस्य च निवृत्तिः ।
अभिसर्प यजमानेत्यस्य निवृत्तिस्तत्राप्यस्त्येव । बहिर्ध्वमिति बहिर्मुखेनावधानार्थम् ।
इतराणि आज्यानि पृष्ठानि अग्निष्टोमसामयोरुदयादीनि च स्तोत्राणि उपाकरोतीति
शेषः । बहिष्पवमानस्तवन उद्गातृभिः क्रियमाण उपगातृभिरुपगानं कार्यम् । तथा
च श्रुतिः—नाध्वर्युरुपगायेद्वाग्दीर्घो वा अध्वर्युर्यदध्वर्युरुपगायेदुद्गात्रे वाचरः संप्रव-
च्छेदुपदासुकाऽस्य वाक्स्वादिति । अध्वर्योरुपगाननिषेधादुपगानमस्ति तच्च ऋत्वि-
कर्तृकमेवेति । स्पष्टमेतत्सर्वमुपगातृभिरुपां चाऽऽहाऽऽपस्तम्भः—स्तूयमानं यजमान
उपगायति चत्वारोऽवराध्वो उपगातारो नाध्वर्युरिति । अस्वार्थः—स्तूयमानं बहि-
ष्पवमानं यजमानस्तावद्रुपगायति ऋत्विजोऽपि चतुरवरा उपगायन्तीति । ऋत्विजा
मुपगातृत्वेऽध्वर्योरप्यविशेषादुपगानकर्तृत्वप्राप्तौ नाध्वर्युरिति निषेधः । उपगानप्रका-
रमप्याह भरद्वाजः—यजमानपश्चमा उपगायति हो इत्यृत्विज उपगायन्त्येवमिति
यजमान इति । तृतीयाध्याये सप्तमे पादे जैमिनिरपि उपगाश्च छिन्नदर्शनादिति ।
नाध्वर्युरुपगायेदिति निषेधः प्राप्त्यभावेऽनुपपन्न इत्यध्वर्युभिजानामुपगातृत्वाच्छिन्नदर्श-
नादिति सूत्रार्थः । चक्षुदोऽन्ये न भवन्तीत्यस्यार्थस्यानुकर्षणार्थः । के चम रुद्धन्दोगा
भेदरीत्येनाऽऽहुर्हो इति यजमान ओमित्यृत्विज इति । सूत्रान्तरे नाध्वर्यव उपगायेत्युरिति
निषेधादध्वर्युवर्गव्यतिरिक्ता उपगातारः । उत्तरमीमांसायां तु गुणोपसंहारपाद ऋत्विज
उपगायन्तीति वचनमेषोदाहृतम् । उपगानप्रकारद्वन्द्वोऽगसूत्रे—अपरेणोद्गातृः स्ववराध्वो
उपगातारश्चतुरवराध्वानेके षट्पराध्वोऽर्धोऽपि एतेनाक्षरेणोपगायेत्युर्हो इति मन्दस्वरेण

संसर्गः सहवाच्येन्द्रारमन्त इति । अस्यार्थः—उद्गातृनपरेणोद्गातृणां पश्चिमे प्रदेशे समीप-
एव । त्रयोऽनुरोऽर्थो भागो येषां ते व्यवहारार्थाः । उपमा उपमात्सारः । एक आचार्यो उप-
माभ्युत्तरवार्थान्मन्यन्ते । षट्पराधी इत्यनेन बहुत्वसंख्यावधिः प्रदर्श्यते । ते यदि
व्यवहारार्थाभ्युत्तरवार्था वा षट्पराधीस्त इत्यर्थः । एतेन वक्ष्यमाणेनासरेण । तदस-
माह हो इति । मन्दस्वरेण संततमविच्छिन्नं हो इत्यसरेणोपमायेयुः । सहवाच्यानि
निधनानि तेष्वारमन्तः । अन्तर्निघनेष्वपि आरमणम् । एतेनासरेण प्रस्तावादिभक्त्य-
न्तरालानि च्छुन्दयन्त उपमायेयुरिति निष्कृष्टोऽर्थः । ओमिति यजमानस्योपमान-
मप्येकमेव । निधनात्पूर्वं नोपमानं विच्छेदामावात् । एवं सर्वस्तोत्रेषु ।

स्तूयमानं नहिष्पवमानं ब्राह्मणाः सम-

भिसर्पन्ति द्वेष्यं परिबाधन्ते ॥ १२ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

स्तूयमानं नहिष्पवमानं सन्तं ब्राह्मणाः सं संगम्याभिमुखः सर्पन्ति नहिष्पवमान-
मातृसमीप उपविशन्तीत्यर्थः । इदं सर्वणं पाविष्याम । तथा च श्रुतिः—तस्मादेवं
विदुषा नहिष्पवमान उपसद्यः पवित्रं वै नहिष्पवमान आत्मानमेव पश्यत इति ।
स्तूयमानमिति वर्तमानज्ञानवा समकालिकत्वं बोध्यते । तेन स्तवनसमकालं मातृसमीप
उपवेशनमिति सिद्धं भवति । तच्च प्रथममि प्रथमकर्षस्तावानन्तरं वा उपस्थितत्वात् ।
तावत्पर्यन्तं तु समीप उपवेशनापामेऽपि श्रवणं यत्रोपविष्टानां जायेत तावत्सेव दूर
उपवेशनं न तु श्रवणं यत्रोपविष्टानां न जायेत तावति दूरे । अन्यथा कृत्स्ननहिष्प-
वमानश्रवणनन्वं श्रुतिबोधितं पाविष्यरूपं फलं न स्यादिति द्रष्टव्यम् । उद्गातृभिर्नि-
नीतेनोदकेन सर्वपापक्षयार्थं मार्जनं कुर्युस्तद्वशमेधावभृयतुष्टयमित्यभियुक्ताः केचन
प्राहुः । केवलं पापक्षयार्थमेवेति न किं तु द्वेष्यपरिबाधनमपि फलमित्याह द्वेष्यं
परिबाधन्ते द्वेष्यः शत्रुस्तस्य परिबाधनं परिधीनम् ।

इत्योकोपाहभीमदधिष्टोमयाजिसाहस्राधियुक्वाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विषाहस्राधियुक्पौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाय-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापाहहिरण्यकेशिसू-

त्राश्रुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ज्योत्स्नाखपायां वृत्तावष्टम-

अस्य चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथाद्यप्रले पञ्चमः पटलः ।

अग्नीध्रीन्विहर बहिः स्तृणादि पुरोडाशा- अलं

कुरु प्रतिप्रस्थातः पशुनेहीति स्तुत उत्तिष्ठन्संवेप्यति ।

अलं कुर्वित्यन्त आग्नीध्रं प्रति प्रेषः । प्रतिप्रस्थातः पशुना सह, आ, इहि आग-
च्छेति । पशुनेहीत्यत्रोमाञ्छेति पररूपम् । स्तुत इत्यनेन प्रेषकालः प्रदर्श्यते । उत्ति-
ष्ठमिति शत्रोस्थानंप्रेषयोः समकालत्वं न त्वङ्गाङ्गिषाव उत्थानमश्रयोः । तेन मन्त्रान्ते
कर्मसंनिपातो न भवतीति बोध्यते । तथा जैमिनिरपि तृतीयाध्याये द्वितीये पादे तपो-
स्थानविसर्जने इति नवमेन सूत्रेणाऽऽह । सूत्रार्थस्तु—उत्तिष्ठन्नग्नीदग्नीन्विहरेति सर्वं
कृणुतेति वाचं विसृजतीत्युपपन्न कालार्थ एव संयोगो नाङ्गाङ्गिषाव इति । तथाशब्द-
स्तथाऽऽङ्गानमपीति चेत्पूर्वाधिकरणताकालार्थसंबेगार्थकत्वानुवृत्त्यर्थः ।

हविर्धाने भविष्य विष्णो त्वं नो अन्तम

इति ग्रहानुपतिष्ठते पात्राणि च संयुजति ।

पूर्वणापरेण चेतिविशेषानुक्तेरन्यतरेण द्वारेण प्रवेश इति । येन प्रवेशस्तैरेव निर्भ-
मनम् । द्वारसमीपेऽतिसंमर्दं वातायनेनापि अत्र प्रवेशः । द्वारेणेत्यनुक्तेः । ग्रहा ऐन्द्र-
बायवाद्यर्थे गृहीताः सोमरसःस्तान् । पञ्चमानग्रहाणामप्यत्र ग्रहणम् । पात्राणि सोम-
यन्ति तेषामेवार्चितानि चेति कश्चित्तत्र । यदेवास्य शयानस्थोपशुष्यतीति वाक्यसोद-
विशेषात् । अकारो मन्त्रानुकर्षणार्थः । संशब्दाद्धस्ततश्चेन स्पर्शः पात्रभिलेभ्य मन्त्रा-
वृत्त्या । अक्षितमिति मन्त्रान्तः । एतत्फलं ब्राह्मणे—पराञ्चो हि यन्ति परा-
ञ्चोभिः स्तुयते वैष्णव्यर्चा पुनरेत्योपतिष्ठते यज्ञो वै विष्णुर्गज्ञमेवाकर्षिष्णो त्वं नो अन्तमः
शर्म यच्छ सहन्त्य प्र ते धारा मधुश्चूत उत्सं दुहते अक्षितमित्याह यदेवास्य श्रुवा-
मस्थोपशुष्यति तदेवास्थैतेनाऽऽप्यायतीति । विरकालं पात्रस्थितः सोमः शयान
इत्युच्यते ।

आग्नीध्रीयादाग्नीध्रोऽङ्गारानाहत्य तैरेव

यजैर्वधान्युप्तं धिष्णियान्विहरति ।

अङ्गारा धूमराहिता अग्न्यवयवा अर्धात्सर्वधिष्णियविहरणपर्याप्तास्तान्पात्रे गृही-
त्वाऽऽहृत्य तैरेव यजैर्धिष्णियनिवपनार्थेरेव यजैः । यथाऽन्युप्तं नितरामुप्तं न्युप्तं
न्युप्तमनतिक्रम्य यथान्युप्तं यथा निवपने नितरामिति तथैव विहरणेऽपीति बोधयितुम् ।

* अत्र यथान्युप्तमितिवचनमिति अपेक्षितम् ।

१ क. ग. "आन्तक" । २ क. ग. "धैकृत्वा" ।

तेन प्रतिधिष्यमङ्कारेणित्वं सिद्धं भवेति । अनेनैच्छिकत्वं व्यापयते । धिष्णि-
यान्म्रीन्विहरति तत्र तत्र स्थापयति । आहवनीयेऽग्निसंसर्गदोषापत्तेर्न विहर-
णम् । आग्नीध्रीयात्तूष्णीमेवाऽऽग्नीध्रोऽङ्कारानाहृत्य विभूरसीति मन्त्रेणाऽऽग्नीध्रीय
एकमङ्कारं निक्षिप्य वह्निरसीति मन्त्रेण होत्रीये निक्षिप्य व्यवायरोपपरिहारा-
र्थमङ्कारैः सहेयोत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं परीत्यान्तरा यूपमङ्कारान्हरन्मन्त्रेण यूपं गत्वा दक्षि-
णेन मार्गालीयं धिष्यं प्रशास्तुधिष्यसमीपमगत्वा श्वाग्नोऽसीति निक्षिप्य यथेतं
प्रत्येत्य ब्राह्मणाच्छेदधिष्ययाद्विष्यच्छावाकधिष्यपान्तेषु तत्तन्मन्त्रेण निक्षिप्य यथेतं
पूर्ववन्मार्गालीयं धिष्यं गत्वा शुन्ध्यूरसीति मार्गालीये सर्वाग्निक्षिपेत् । प्रत्य-
ङ्मुखोदङ्मुखत्वयोर्विकल्पो निवपनवत् । धिष्यियानामग्नीनां सर्वेषां प्रज्वलनं व्याधा-
रणार्थम् । चारयन्ति धिष्यियानिति तृतीयसवने चारणावचनादितरयोः सवनयोर्व्याधा-
रणोत्तरं नाशोऽपि न दोष इति मन्यते । यथान्युसमित्यनेनेदमपि गम्यते पांसुधिष्यि-
येष्वेव विहरणं न त्वनुदेशेषु बहिष्पवमानास्तावादिष्यपि । तथा चाऽऽपस्तम्बः—
पांसुधिष्यियेषु निवपति तेनाऽऽनुपूर्व्येण यथान्युसता भवन्तीति । तैरेव मन्त्रैरिति वचनं
तूष्णीत्वनिवृत्त्यर्थम् । आग्नीध्रमहणमध्यव्युत्पावृत्त्यर्थम् । अत्र रौद्रानीकवन्मन्त्रानुपपन्नः
कृताकृतः । वचनाभावात् ।

अध्यव्युत्पावृत्त्यर्थमसे राजानं गृहीत्वा पञ्चगृ-

हीतं चाऽऽज्यं पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखः सतीनस्तैरेव

मन्त्रैर्यथान्युसं धिष्यियान्वाधारयति ।

अध्यव्युत्पावृत्त्यर्थमग्नीध्रव्यावृत्त्यर्थम् । चतुश्चतुर्वारम् । चयस एकादशचयमव्यति-
रिक्ते । मदनसाधनत्वाच्चयसत्त्वम् । पञ्चगृहीतं चाऽऽज्यमित्यत्र अकारः साहित्यार्थः ।
तेनाध्यव्युत्पावृत्त्यर्थोभयोराहरणं कर्तव्यमिति सिद्धं भवति । आज्यमित्यनन्तरं गृहीत्येवमनुव-
र्तते । चयसे राज्ञो ग्रहणं परिष्कृत्या । आज्यग्रहणं प्रचरण्या यथा कर्तुं कर्तुं
तस्यां न दक्षिणहोमार्थायाम् । अत्र ज्ञापकमुक्तमेव प्रचरणीं प्रथमाः सुर्वं प्रयुनक्ती-
त्यस्मिन्मुने । पुरस्ताद्विष्ययपुरोभागे प्रत्यङ्मुखः प्रत्यङ्मुखः आसीन उपविष्टस्तैरेव मन्त्रैर्नि-
वपनकमेणैव धिष्यियानग्नीन्वाधारयति । अत्राऽऽसीनवचनाद्विहरणे तिष्ठताऽपि
पक्षे गम्यते । पुरस्तादितिवचनं धिष्यदक्षिणपार्श्वे प्राङ्मुखोपवेशनं व्यावर्तयितुम् ।
प्रत्यङ्मुखिति वचनं विहरणे प्रत्यङ्मुखताया अनियमं व्यावर्तयितुम् । तेनोदङ्मुख-
ताऽपि पक्षे विहरणे भवति । तैरेव मन्त्रैरिति वचनमापस्तम्बोक्ततूष्णीत्वपक्षव्यावृत्त्य-
र्थम् । अत्रापि रौद्रानीकवन्मन्त्रानुपपन्नः कृताकृतो वचनाभावात् । अन्त्यमन्त्रे तु भव-
त्येव धृतौ पठितत्वात् । द्विधोऽत्र नियमः—तैरेव मन्त्रैरिति तैर्मन्त्रैरेवेति । प्रथम-
नियमे विभवे प्रवाहणाद्य स्वाहेत्यादिबोधायनोक्तप्राप्तिकमन्त्रान्तरनिवृत्तिः कलम् ।

द्वितीय आपस्तम्बोक्ततूष्णीत्कनिवृत्तिः कथम् । व्याघारणशब्दोदितशब्दोदितो-
नवर्तः । अत्र राजा परिप्लव्या द्रोणकलशाधवनीवपूतभृदन्पतरस्थो ग्राह्यो विशेषपच-
नाभावात् । यदि द्रोणकलशास्थैव ग्रहणमिष्टमभिविध्यत्तदाऽध्वरो यज्ञोऽयमस्तु
देवा इति वक्ष्यमाणाप्रार्थद्रोणकलशापादानकपरिप्लवाकरणकसोमग्रहणवद्द्रोणकलशा-
धरिप्लव्या राजानमित्यत्राप्यवश्यम् । अतोऽत्रानियम एवेति । आपस्तम्बस्तु अत्र
द्रोणकलशादेव व्याघारणार्थं सोमस्य ग्रहणमाह ।

सोमेनाऽऽहवनीयमाग्नीध्रीय* होत्रीयं मार्जालीयं चाऽऽज्येनेतरान् ।

सोमेन व्याघार्यमाणायै विवेको न तु व्याघारणक्रमनियमः । यथान्युक्तं विष्णिग्या-
नव्याघारयतीत्यनेनैव कर्मस्य सिद्धत्वात् । तस्मात्सिचनक्रमेणाऽऽहवनीयाग्नीध्रीयहोत्री-
यानन्तरं प्रक्षालीयादिमार्जालीयान्त्वयाधारयति । उत्तरवेदिराहवनीयायतनं तस्याः
प्रथमं न्युत्तत्वात्प्रथममाहवनीयव्याघारणमेव । आज्येन प्रचरणीयताज्येन । प्रचरण्येवेत-
रान्प्रक्षालीयादीन्च्छावाकीयान्त्वयाधारयति ।

अतिहाय वषट्करोति ।

मार्जालीयविष्ण्वमतिहाय ततः किञ्चिदुपमृत्य वषट्करोति वषट्कृत्येके समामनास्ति
वौषडित्येके वाषडित्येके वषडित्येक इति यानुपहोत्रे वक्ष्यमाणानां चतुर्विधानां
वषट्काराणां मध्येऽन्पतरेण वषट्कारेण वषट्करोतीत्यर्थः । अथवा तं तं विष्ण्वमति-
हाय वषट्करोतीत्यर्थः ।

व्याख्यातः सोमस्य भक्षः ।

पूर्वेण ह्यरेण सदः प्रविश्याग्नेण होतारं पुरस्तात्प्रत्यङ्मूलासीनो नृचक्षस्तं स्वेत्यवेष्य
मन्द्राभिभूरिति भक्षयतीत्यनेनोक्तमित्यर्थः । अत्रापि मयस्येवोपह्वानं प्रतिभसितुरमा-
वेऽपि । नानुपह्वनेन सोमः पातव्य इति निषेधात् । हिन्न ■ इत्यात्मभिर्मर्शनं
मार्जालीये पात्रं प्रक्षालय्याऽऽयतने सादयति । व्याघारणशब्देन विहितत्वात्तस्य च
होमत्वाभावाच्चक्षिप्तकस्य भक्षस्याप्राप्तिः स्यात्तां वारयितुमिदं सूत्रम् ।

संततमनुपृष्ट्यं बर्हिः स्तीर्त्वाऽऽग्नीध्रः पुरोडाशानलं करोति ।

मध्यमग्निव्याघेनाऽऽग्नीध्रशब्दस्योभयोरन्वयः । अथवाऽऽग्नीध्रशब्दस्य संततमित्ये-
तस्मात्प्रागन्वयः । अत्राऽऽग्नीध्रग्रहणं पृष्ठचास्तरणपुरोडाशालंकरणयोः प्रकृतानुपपत्त्यु-
क्तकृताया एव वृद्धत्वेन तदनुपरोधेनात्रापि स्यात्प्रवक्ष्याऽऽत्मार्यत्वमादायोपपत्तेरिति
शङ्कां निरसितुम् । संततवचनं विच्छेदनिवृत्त्यर्थम् । अनुपृष्ट्यं पृष्ठचायाभेदेत्यर्थः ।

१ श. 'धेः । अस्मिन्पक्षे होमानामनेकेषां मध्ये वषट्कारेणैव व्याघारणस्य होमस्य निमि-
त्तत्वम् । तेन प्रतिहोमस्यै प्रतिग्रहणं च भक्ष इति सूत्रादिति दृष्टव्यम् । 'ध्या' ।

तेन तृष्णी दक्षिणां तृष्णीयुत्तरामिति निवर्तते । बर्हिर्वचनं शुष्कदर्भवाच्योऽपस्तरज-
निवृत्त्यर्थम् । यज्ञस्येति मन्त्रेण गार्हपत्यादुपक्रम्याऽऽहवनीयापतनपर्यन्तम् । तथा
चाऽऽपस्तम्बः—यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य स्वा संतत्यै स्तुणामि संतत्यै स्वा यज्ञस्येति
गार्हपत्यात्मकस्य संततमनुष्ठयं बर्हिः स्तुणाभ्याहवनीयादिति । अत्र धानादिष्वपि
पुरोडाशशब्दप्रवृत्तिर्यहवचनस्तु । बर्हिरास्तरणात्पूर्वं केचित्कर्मणे कामिति पाणिप्रस्ता-
वमिच्छति । देवो सविता मध्वाऽनक्तु इति धानालंकरणं ऊहः । प्रकृतिवदितरे-
षाम् । अमितावाजिनयोर्नालंकरणम् । अलंकरणं कृत्वाऽऽग्नीध्रो विरमति । अत्र
विशेषमाह बौधायनः—अथैव आग्नीध्रो जघनेन गार्हपत्यमुपविश्य पात्र्या पञ्चघोष-
स्तुणीति मध्यतः पुरोडाशमुपस्तीर्णाभिचारितमुद्धासयति पुरस्ताद्धाना दक्षिणतः करम्भे
षभ्यात्परिवापमामिषामुत्तरत इति ।

एति पशुना ।

सवनीषपशुना सहेति आगच्छति प्रतिप्रस्थातेति शेषः । तं प्रत्येकं प्रैषात् ।

या वां कक्षा मधुमतीत्याश्विनं ग्रहणमग्नौ गृह्णाति ।

उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वेति ग्रहणमग्नः । ऐन्द्रवायवादिवद्वाराग्रहस्थाभा-
वेऽपि ग्रहत्वमस्त्येवेति दर्शयितुं ग्रहवचनम् । तेन ग्रहं समाह्वयति समागमोऽग्रापि सिद्धो
भवति । अर्धयुग्मग्रहणं प्रतिप्रस्थातृत्वावृत्त्यर्थम् ।

ग्रहणप्रकारमाह—

परिष्ठवया द्रोणकलशादुपस्तीर्य पूत-

धृत उशीय द्रोणकलशादभिघारयति ।

परिष्ठवयेत्युत्तरत्राप्यनुवर्तते । तेन परिष्ठवयैवोत्तरतमभिघारणं च भवति । उद्देश-
मन्यावृत्तये परिष्ठवयेति वचनम् । द्रोणकलग्रवचनमाधवनीयव्यावृत्तये । द्रोणकलशा-
दित्यनन्तरं सोमं गृहीत्वेति शेषः । उच्छिष्टं आविक्त्वार्थकः । यद्यपि मन्त्रघाटकम
आश्विनस्तृतीयस्तथाऽपि तस्माद्बहिष्पवमाने स्तुत आश्विनो गृह्यत इति श्रौतक्रमस्य
मन्त्रघाटकमपेक्षया प्रचलत्वाद्दृष्टीतान्धर्युः प्रातःपवने ग्रहान्गृह्णाति यदाश्विनो
दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोतीति श्रुतेर्वात्राऽऽश्विनग्रहणमिति । तैमिनिरपि—क्रमको-
पोऽर्धशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्चेति । उगोसासारितग्रहाणां मध्ये दशमस्थान
आश्विनग्रहणं तृतीयस्थाने होम इति यदाश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोतीति-
श्रुतिगतदशमतृतीयशब्दयोर्थो ज्ञेयः । उपस्तरणाभिघारणशब्दाभ्यामिदं ज्ञायत
उत्तरयनं मुख्यभेदे अह्ने । मुख्यमुत्तरयनमुपवर्धयत्यन्तम् । वृष्टिकामामयाविनोः पूरण-
पर्यन्तम् । उपस्तरणाभिघारणे स्वरूपसमेवेति ।

इमं विधिमन्यत्राप्यतिदिशति—

सर्वग्रहाणामेव कल्पः ।

अतुग्रहव्यापनपुनर्ग्रहसोमातिरेकग्रहचोडशिप्राजापत्यादीनामित्यर्थः । एव उक्त एव कल्पः प्रकारो भवतीत्यर्थः । ग्रहाणामिति बहुवचनावेव सर्वग्रहाणामेव सर्वग्रहणा-
श्विनग्रहस्थाध्वर्युग्राह्यत्वात्तत्र परिभाषाकरणादध्वर्युमात्रमात्रग्रहविषयत्वं कल्प्येत
तस्यावर्तयितुं *सर्वग्रहणम् ।

तत् सादयित्वा त्रिवृता यूपं परिधी-

याऽऽग्नेयं पशुं सवनीयमुपाकरोति ।

वधाद्येनिसादनं चेति परिभाषयेव सिद्धे सादने तत् सादयित्वेतिवचनं सादनरूपप-
रिचयणयोः काकाज्यवचनार्थम् । ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वेति सादनमन्त्रः । प्रत-
र्युजौ विमुच्येधामित्यर्थे या वां कशेत्यनेन विकल्पते । प्रतर्त्युजौ विमुच्येधामित्यनेन
ग्रहण एव ते योनिरश्विभ्यां त्वेत्येव एव सादनमन्त्रः । पूर्वा रशनामुद्(वु)क्ता त्रिवृता
त्रिगुणया रशनया निरुद्धाशुचन्धोक्तकल्पेन देवस्य त्वेतिरशनादानादिना नामिदुद्धे
यूपं परिधीयाऽऽग्नेयं पशुं सवनीयमुपाकरोतीत्यर्थः । न चैतस्या रशनायाः पञ्चकृतै-
वास्तु यूपारूपे त्वद्वह्यार्थस्यापत्तेरिति वाच्यम् । यूपारूपेऽपि द्वाद्व्यरूपद्वयसंभवात् ।
द्वितीयाश्रुतेष्व यूपार्थत्वस्यैव रशनापरिव्याणस्य युक्तत्वात् । तथा च चतुर्थाध्याये
चतुर्थपादे जैमिनिः—पञ्चकं रशना स्वास्य तद्वह्यमविधानादिति । केचित्पूर्वमेव
रशनामादाय परिव्ययन्ति । तत्र । पुनश्चिद्वह्यमविधानादिति । पूर्वमुद्(वु)क्तेत्येव
कात्यायननीलायनाभ्यां स्पष्टतयाकेचन । च सवनीयमवह्यत्वेऽपि नाऽऽवर्तते यूपसं-
स्कारत्वात् । स्वस्त्यु पूर्व एव मन्त्रेणाऽऽदायावमुक्तः । प्रतियूपं स्वरव इति वचनादि-
क्तास्तमानो यूपः स्वररिति अग्निहोम एव स्पष्टवचनाच्च । देवस्य त्वेत्यादि सर्ववगूह-
नान्तमुन्मार्जनाग्रप्रेक्षणवर्गं वा । पशुरजोऽभिप्रेतः । आत्यन्तरावचनादाद्येवमनमग्निहोम
आकम्पन्त इति श्रुत्यन्तराच्च ।

तस्य रूपनिषयो न विद्यते ।

तस्य सवनीयपशो रूपनिषयो लोहत्वादिरूपनिषयो न विद्यते नास्त्यत्रेत्यर्थः ।
इदमपि अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे लिङ्गम् ।

हुतायै वपायै प्रसृप्यन्तो ग्रहावकाशैक्यस्थाय केवसकन्ति ।

उत्तरपरिवर्त्यहोमभ्यावाले मार्मर्न च मवत्येव । तयोर्वपाहोमास्त्यर्थः । वपाय-
मपि मयति । पञ्चै(क्षे)काक्षिणीसूत्रे वददानस्य तत्त्वविधानाद्विज्ञात् । सुव्यव-
हारात् ।

हानं नात्र । अवचनात् । प्रसृप्स्यन्तः सदसि स्थस्थानं प्रति उपवेशनार्थं गमनं प्रस-
र्पणं तत्करिष्यन्तः । अवकाशयन्तेऽप्यं प्रकाशयन्त इत्यवकाशा मन्त्राः । ग्रहाणामव-
काशा ग्रहावकाशा ग्रहाणामवकाशः प्रकाशो येष्विति वा । द्वौ समुद्रावित्यारभ्य
स्पृशः स्वस्तिरित्यतः प्राग्ग्रहावकाश इति संज्ञा मन्त्राणां तैर्द्रोणकलशप्रभृतीनुपस्थाय
संप्रसृपन्ति समेताः सदः प्रविशन्तीत्यर्थः । सामान्यप्रतिज्ञेयम् । प्रसृप्स्यन्त इति वच-
नान्तर्गामतिरेकनिमित्तकोऽध्यग्रहणे प्रसर्पणभावाद्ग्रहावकाशोपस्थाननिवृत्तिः । बहु-
वचनादध्यग्रहप्रतिप्रस्थातृयजमाना आध्यग्रहेण विधानेनोपस्थानसर्पणे कुर्वन्ति । उज्जु-
रूप्याध्यग्रहेण विधानेनोपस्थानसर्पणे । उपवेशनं सदस्येवैतस्यापि । सदस्यस्याप्येवमेव ।
नेष्टाग्निबोहमयान्वितयोर्होत्रेणाऽऽध्यग्रहेण वा । प्रसृप्स्यन्त इत्यनेन ये ये प्रसर्पण-
कर्तारिस्तेषामिदमुपस्थानं, तेन ब्रह्मणोऽपि प्रसर्पणकर्तृत्वादुपस्थानं, होत्रादीनामुद्गात्रा-
दीनां च कर्म शाखानुसारेणेति यथावर्थं द्रष्टव्यम् ।

द्वौ समुद्राविति द्रोणकलशाधवनीयौ ।

सकृदुक्तेन मन्त्रेण द्वौ युगपदुपतिष्ठन्त इत्यर्थः । सेतुनाऽतियेन्यन्यमिति
मन्त्रान्तः ।

द्वे द्रवसी इति पूतभृतम् ।

उपतिष्ठन्त इति शेषः । नार्चा इति मन्त्रान्तः ।

परिभूरमिमिति सर्वसोमम् ।

उपतिष्ठन्त इत्येव शेषः । तस्य त इदमुन्मूत्र इति मन्त्रान्तः । सर्वश्रासी सोमश्च सर्व-
सोमस्तम् । अत्र सर्वशब्दः प्रकारकात्सर्ववाचके सर्वाङ्गं भक्षयतीतिवत् । सर्वसोम
इति द्रव्यैकत्वात्सकृन्मन्त्रमुक्त्वा सर्वस्य सोमस्योपस्थानम् । सर्वग्रहणं ग्रहद्रोणकल-
शाधवनीयपूतभृतस्यसोमोपस्थानार्थम् ।

माणाय म इत्युपाश्रुवात्रमपानाय म इत्यन्तर्यामिं

व्यानाय म इत्युपाश्रुसर्वर्णं आवाणं वाचे म

इत्येन्द्रवायवं दक्षकुरुभ्यां म इति मैत्रावरुणं

चक्षुभ्यां म इति शुक्रामन्धिनौ श्रोत्राय म इत्या-

श्विनमात्मते म इत्याग्रयणमग्नेभ्यो म इत्युक्त्वा

मायुषे म इति ध्रुवं वीर्याय म इत्यतिश्राद्धाश्वे-

जसे म ओजसे मे वर्चसे म इति वैतर्यथारूपं

वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति सर्वश्रानुषजति ॥ १३ ॥

यथाक्रमित्यस्यानन्तरमुपतिष्ठन्त इत्येव शेषः । अन्तर्यामिशब्दे पात्रछटना ।
सुतस्यार्द्रग्रहाय । आदिशुद्धग्रहावच्छान्दस इति वा । तेनान्तर्यामिमिति रूपं भवति ।

पात्रमित्यध्याहारो योग्यतया । चक्षुर्म्यां म इत्यत्रापि वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्येव ।
वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति सर्वत्रानुषजतीति सूत्रे सर्वत्रेति पदेनात्राप्येकवचनपाठस्यैव
प्रापणात् । इत्यप्युक्तवान्मन्त्रावृत्तिः । चक्षुर्म्यामिति परस्परपेक्षां द्विवचनमस्मिन्कल्पे
द्रष्टव्यम् । सूत्रस्वरसत्तिद्धिर्देव न्याख्यानम् । वर्चोदौ वर्चसे पवेषामिति श्रुत्युक्तौ
द्विवचनयुक्तः पाठोऽनेन विकल्पते । अस्मिन्कल्पे द्विवचनलिङ्गत्वात्सङ्गदेव मन्त्रः ।
वीर्याय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेतिमन्त्रानुक्त्याऽतिग्राह्यान् । तेजसे मे वर्चोदा वर्चसे
पवस्व । ओजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । वर्चसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति क्रमेणा-
तिग्राह्याणां प्रयाणमेते भयो मन्त्रा वीर्याय म इत्यनेन विकल्पिताः । एतैरिति वचन-
मेकमश्रत्वनिरासार्थम् । अर्धादेव कपे सिद्धे यथारूपमिति वचनं वाजपेय ऐन्द्राति-
ग्राह्यस्थानीयपञ्चैन्द्रातिग्राह्येषु द्वितीयमश्रत्यैवाऽऽवृत्तिर्न त्वन्तिमस्येवेतिप्रदर्शनार्थम् ।
अस्मच्छब्दादेशभूतान्म इति शब्दादनन्तरं वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्ययमंशः सर्वत्र सर्वेषु
मन्त्रेषु अनुषजति अनुषक्तो भवतीत्यर्थः ।

विष्णोर्जठरमसीति द्रौणकलशमिन्द्रस्य जठरमसी-
त्याषवनीयं विश्वेषां देवानां जठरमसीति पूतभृतं
वर्चोदा मे वर्चसे पवस्वेति सर्वत्रानुषजति ।

स्पष्टम् ।

कोऽसि को नामेति सर्वत्र राजानमविशेषेण ।

उपतिष्ठन्त इत्येव । तस्य त इदमुन्मृज इति मन्त्रान्तः । सर्वग्रहणप्रयोजनं पूर्ववत् ।
न विद्यत ऐन्द्राद्यवस्थादिधर्मभेदनिमित्तकावृत्तिरूपो ग्रहत्वकलशस्यत्वधर्मभेदनिमित्त-
कावृत्तिरूपो वा विशेष उपस्थाने यस्मिन्मन्त्रे स मन्त्रोऽविशेषस्तेनेत्यर्थः । तेनेदं सिद्धं
भवति सङ्कटं केनैव मन्त्रेण सर्वराज्ञ उपस्थानं न प्रत्येकधर्ममादाय भेदेनोपस्थानमिति ।
युतेन पूर्वस्मिन्सर्वराजोपस्थान आवृत्तिरवगता भवति ।

बुभुषन्ब्रह्मवर्चसकाम आमयाठ्यन्नाद्यकामोऽभिचरन्वाऽवेक्षेत ।

बुभुषजवेक्षेत ब्रह्मवर्चसकामोऽवेक्षेत, आमयाठ्यवेक्षेत, अभिचरजवेक्षेतेति स्वशा-
स्त्रागता एते कल्पाः । अन्नाद्यकामोऽवेक्षेतेति कल्पः शास्त्रान्तरीयः । अत्र कल्पक-
ल्पप्रदर्शनात्पूर्वप्रोपस्थाने कान्यत्वं न । इदमित्येतस्य स्थाने तत्तत्कामोल्लेखः कार्यः-
तस्य ते भूतिमुन्मृजे तस्य ते ब्रह्मवर्चसमुन्मृजे तस्य ते आयुरुन्मृजे तस्य तेऽन्नाद्यमुन्मृजे
तस्य तेऽमुष्य प्राणानुन्मृज इति । नौषायनोऽप्यन्नाद्यकामनां विना भूत्यादिकामनाप्र-
युक्तमन्त्रविकारान्स्पष्टमेव प्रदर्शितवान् । कामाभावे स्वविकृतो मन्त्रः । अत्र काम-

मायां सत्यामेवेक्षणमपि कार्यं कामनाया अपात्र उपस्थानमात्रं नावेक्षणमित्यर्थं विशेषः ।
अयमर्थः शब्दान्तरप्रयोगादेकवचनाच्च प्रतीयते । इदमेवेक्षणं यजमानस्यैव, सामान्यतः
कलस्य यजमानगतत्वमेवेति सर्वमतसिद्धत्वात्समस्ते कृतार्थे श्रूयमाणं यजमानः काम-
यते यानि तु कामयतिः आदयतीति सूत्राच्च । यद्वि स्मृतिवद्भातमपि स्यात्तदाऽवेक्षे-
रिति ज्ञ्यात् । एतेनाध्वर्युपरत्वमपि निरस्तम् । अत्र पाठोऽक्षरप्रदर्शनार्थः । तत्त-
स्कामनोद्देशेन संकल्पं कृत्वाऽवेक्षणं यजमानेन कार्यम् । यजमानः कामयते यानि तु
कामयतिः आदयतीति सूत्रात् ।

एतदन्ता ग्रहावकाशसंज्ञका मन्त्रा इत ऊर्ध्वं ये मन्त्रास्ते प्रसर्पणाभास्तिवा विनि-
योगमाह—

स्फयः स्वस्तिरित्युत्करे वेदिकरणानि संन्यस्तानि यथारूपम् ।

येः स्फ्यादिभिर्वेदिः कृता तानि वेदिकरणानि तस्य संन्यस्तानि संन्यस्तानि एतादृ-
शानि यथारूपं यथालिङ्गमुपतिष्ठन्त इत्यर्थः । स्फयः स्वस्तिरित्यनेन स्फयम् । विषनः
स्वस्तिरित्यनेन विषनम् । पर्शुर्वेदिरित्यनेन पर्शुम् । परशुर्नः स्वस्तिरित्यनेन परशुमिति
यथारूपशब्दार्थः । संशब्दः पृथग्भावेन न्यासार्थः । न्यस्तानीति शब्दो निधानव्यावृ-
त्त्यर्थः । नीःयुवसर्गोऽसंस्पर्गार्थः । उत्करे स्फयादीनां न्यसनं परिकर्मिकर्तृकम् । संन्य-
स्तानीतिशब्दस्वरसात् । अन्यथा संन्यस्येति ज्ञ्यात् । इत आरभ्य प्रसर्पणमेवेषणं,
तेन माध्यंदिनसवनतृतीयसवनयोः प्रसर्पणाभावाद्देदिकरणोपस्थानादि सदसो दक्षिणा-
र्धस्थ प्रेक्षणं यावत्तावत् भवति प्रातःसवनप्रसर्पणेनैव कार्यसिद्धेरिति भावः । ग्रहाव-
काशोपस्थानं तत्तरयोः सवनयोर्वचनाद्ग्रहसंस्कारत्वाच्च भवत्येव ।

यज्ञिया यज्ञकृतः स्थेति सर्वाणि ।

उपतिष्ठन्त इत्येव । ह्यध्वमित्यन्तः । पूर्वं व्यष्टिरूपतयोपस्थानमिदं समष्टिरूपत-
येति भेदोऽनयोः । सर्वाणि स्फयादीनि चत्वारि ।

उप माद्यादापृथिवी इति द्यावापृथिवी ।

उपतिष्ठन्त इति शेषः सर्वत्र । द्यावापृथिव्यावमिसंघाथोपतिष्ठन्त इत्यर्थः ।

उपास्ताव इति यज्ञ बहिष्पवमानेन स्तुवते ।

यत्र बहिष्पवमानेन स्तुवत इत्यास्तावशब्दार्थप्रदर्शनार्थम् । तमुपतिष्ठन्त इति शेषः ।

उपकलश इति द्रोणकलशमुपसोम इति सोममु-

षाग्निरित्यग्निमुपदेवा इति देवानुपयज्ञ इति यज्ञ-

मुपमा होवा उपहवे ह्यन्तामिति होत्रकान् ।

उपतिष्ठन्त इत्येव । सोमोऽभिषुत एव प्रकृतत्वात् । स पैकादशग्रहकलशप्रत्यक्षः ।
अग्निरग्नौत्वेदिक एव । तस्यैव सौत्ययागधिकरणत्वेन प्रधानत्वात् । देवा अत्र

वयस्किञ्चित् । ते वैकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशोपयाजाः प्रयापतिश्च
वयस्कृत्कारभेति । प्रकृतप्रहादीनामप्यत्र देवता विवक्षिताः । यज्ञशब्देन यज्ञसाधनानि
हविशब्दादीनि । होजका मेशवहगादयः । द्राणकलशसांनिध्यात्सर्वाण्यपि कर्मोपयुक्त-
वशार्थानामेवोपस्थानान्येतानि । माशब्दनिवृत्त्यर्थं तत्र तत्रोपेत्यस्य पाठः । अधिकृतेन
पुद्धिस्थेनापि तेनाऽऽकाङ्क्षानिवृत्तेरुपदेवा उपयज्ञ इति लिङ्गाच्च । न चार्थ-समाप्ति-
रुपसर्गस्य संभवति । उपसृष्टस्यैवावधारणात्तस्य धातोर्ध्वविशेषसमर्पकत्वादिति भावः ।
एतेन यदाद्यन्तयोः श्रुतत्वान्माशब्दमप्यनुव्रजन्ति केचित्तभिरस्तम् ।

इयताः इयेताः इयन्तामिति यथारूपः सर्वशानुव्रजति ।

इयतेः संनिहितस्यापि वचनस्य वैरूप्यात्कचित्कचिदयोस्यान्वयः स्यादतः कथम-
नुव्रजः सेस्त्वतीति शङ्का न कार्या सामर्थ्याद्विपरिणतान्वयस्यैवाङ्गीकारादिति भावः ।
उक्तञ्च विपरिणतान्वयः शाब्दिकैरर्थाद्विभक्तिविधारेणाम् इत्यनया परिभाषया । सर्वत्र
सर्वेषु मन्त्रेषु यथारूपं देवतागतैकत्वाद्यनुरूपं क्रियापदमनुव्रजति अनुव्रक्तं भवतीत्यर्थः ।
आस्तावकलशसेवाप्रियज्ञानामेकवचनप्रतिपाद्यत्वाद्ब्रह्मयतामिति । चावापृषिज्योद्विष-
नप्रतिपाद्यत्वाद्ब्रह्मेतामिति । देवानां बहुवचनप्रतिपाद्यत्वाद्ब्रह्मयन्तामिति । यद्यपि
उपस्थेयक्रमःनुसारेण ब्रह्मेतां इयतां इयन्तामिति पठितुं शक्यं तथाऽपि वचनक्रमानु-
सारेणापि पाठे बाधकाभावात्तथोक्तिः । अन्तिममन्त्र उपह्व इत्येतस्य शब्दस्याधि-
कत्वात्तदनुरोधेन इयतेः पुनः पाठः ।

नमोऽग्नये मरुतो मरुतस्य मा यज्ञोऽर्थादित्याहवनीयमुपतिष्ठते ।

आवाणानुकरणार्थमुपतिष्ठत इत्यस्याग्नौपस्थानमर्थो न भवति किं तु नमस्कार-
एव नमःपदव्यतिरिक्तत्वान्मन्त्रस्य । तथा च नमःपदस्य मन्त्रादीन्नेव सत्वात्तद्वारम्यैव
नमस्कारार्थं नतिप्रदाकरणं तच्च मन्त्रसंवाप्यन्तम् । तथा च नमस्कारस्य आवाचेष्टा-
त्वेन मन्त्रान्ते क्रियां वारयितुमेव नेतस्य वक्ष्यमाणमन्त्रयोश्च कृत्स्नः पाठः । अनेन
तेभ्य एव नमस्कृत्य सः प्रसर्पत्यामनोऽन्तर्त्या इति श्रुत्यर्थः सिद्धो भवति । चतुर्थो
मन्त्रस्तु सौत्र एव । पुनरुपतिष्ठत इति वचनार्थेन ज्ञायते स्फुटप्रश्रुतिहोत्रकान्तानामुप-
स्थानमेकं कर्मैतिद्योतनार्थम् । तेन हविर्धानपूर्वद्वारस्थितैरेवोपस्थानं कार्यं न तु तत्प्राप्त-
मीपं गत्योपस्थानमिति सिध्यति ।

नमो वद्वाय मरुतो नमस्कृत्या वा पाहीत्याभीधम् ।

आग्नीध्रमग्निमाहवनीयसांनिध्यात् । उदकस्पर्शः । उपतिष्ठत इत्येव शेषः । पूर्ववद-
वापि व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

नम इन्द्राय मस्तप इन्द्रियं मे वीर्यं मा निर्वर्षीरिति होत्रीयम् ।

होत्रीयशब्दोऽत्र तत्स्थलक्षणयाऽश्विपर एव । आग्नीध्रतां निध्यात् । स्थानोप-
स्थानापेक्षयाऽन्युपस्थानस्यैव युक्तत्वात् । तथा च होत्रीयाग्नेरतावत्पर्यन्तं धारणं
सिद्धं भवति । एवं मार्जालीयाग्नेरपि द्रष्टव्यम् । विष्ण्यपर एव ॥ । तयोरभ्युपस्थान-
दर्शनात् । अस्मिन्कल्पे न धारणम् ।

नमो यमाय मस्तप्रे नमस्कृत्या मा पाहीति मार्जालीयम् ।

गतम् ।

इहे स्थः शिधिरे इत्याधिषवणफलके ।

उपतिष्ठत इत्येव । अश्वसंस्थातमिति मन्थान्तः ।

द्यावापृथिवी समीक्षत इत्येकेषाम् ।

स्पष्टम् ।

सूर्यो मा देवो दिव्यादश्वसंस्थात्विति सूर्यं वायुरन्तरिक्षा-
दिति वायुमग्निः पृथिव्या इत्यग्निं यमः पितृभ्य इति यमं सर-
स्वती मनुष्येभ्य इति सरस्वतीं पातु पात्विति सर्वत्रानुषजति ।

सरस्वतीमित्यनन्तरमुपतिष्ठत इत्येव । सर्वत्र वायुरन्तरिक्षादित्यादिषु मन्त्रेष्वित्यर्थः ।
वीप्ताऽर्घ्याध्याहारनिरासार्था । अश्वसंस्था इत्येतस्य शब्दस्यानुवृत्तिं वारयितुमनुषङ्ग-
वन्म । यमः पितृभ्य इत्येष नोदकस्पर्शः । पितृणामप्रधानत्वात् । अत एव न
प्राप्तीनावीतमपि । पात्विति क्रियापदमनुषजति अनुषक्तं भवतीत्यर्थः ।

देवी द्वारावेति द्वार्यो नमः सदस इति सदो
नमः सदसस्पतय इति सदसस्पतिं नमः
सस्त्रीनां पुरोगाणां चक्षुष इत्यृत्विजो नमो
दिव इति दिवं नमः पृथिव्या इति पृथिवीम् ।

द्वार्यो सदसो द्वारस्थौ । मा मा संताप्तमिति मन्थान्तः । सदसस्पतिशब्देन
ब्रह्मोच्यते । तथा चाऽऽपस्तम्बः स्पष्टमेव पठितवान्—नमः सदसस्पतय इति ब्रह्मा-
णमिति । ऋत्विजः स्वस्वव्यतिरिक्ताः पञ्चदश । सदस्यपक्षे षोडश ।

अहे दैधिषव्येति यत्र निषत्स्यन्भवति
ततस्तृणं लोष्टं वा निरस्याप उपस्पृश्यो-
श्रित उबुद्धतश्च गेषमित्युपविशति ।

यत्र यस्मिन्स्थले निषत्स्यन्नुपवेशनं करिष्यन्भवति ततस्तस्मात्प्रवेशात्तृणं पत्कि-
विच्छोष्टं शुद्रमुत्पिपण्डस्तं वाऽहे दैधिषव्येति निरस्य । परिमाणयोत्तरतः । अङ्गुष्ठोप-

कानिष्ठिकाम्यामित्याश्रयायनः । उज्ज्वल उद्वृत्तश्च गेहमिति तत्रोपविशति । तथा-
 ध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः स्थाननियमः सूत्रान्तरे प्रदर्शितः—दक्षिणमेवाध्वर्युर्वाहं मिश्र-
 यमाण उपविशत्युत्तरं प्रतिप्रस्थातेति । सदस्येष्वपवेशनम् । उज्ज्वलः प्रतिप्रस्थातु-
 रुत्तरत एव । उज्ज्वलर्हविर्वा न एवापवेशनमिति पक्षे होत्रकोपस्थानान्तमेव कृत्वाऽहे
 वैधियवेति तृणं लोष्टं वा यत्र निवस्यन्भवति ततो निरस्वाप उपसृष्टयोनिवत
 इत्युपविशतीत्येतावानेवोक्तुर्विधिः । मध्यतनमाहवनीयोपस्थानादि पृथिव्युपस्थानान्तं
 तस्य न भवति । एतेषां सदःप्रसर्पण एव संभवात् । यजमानस्य स्थानं याजमानसूत्रे
 प्रदर्शयिष्यति सूत्रकारः । ब्रह्मसूत्रे ब्रह्मणः स्थानं प्रदर्शयिष्यति । सदस्यस्थानं सूत्रा-
 न्तर उक्तं दक्षिणेनौदुम्बरी सदस्य इति । बौधायनोऽपि—दक्षिणत उदङ्मुखो
 ब्रह्मा च सदस्य इत्युपविशत इति । औदुम्बरीमेवोदोद्गातारः पर्युपविशन्तीति पूर्वसूत्रा-
 दौदुम्बरीशब्दोऽत्रानुवर्तते । पाकतर इति पूर्वस्थान्तः । अद्याह इत्युत्तरस्थान्तः ।

सदः प्रसृप्य दक्षिणार्धं परेक्षेताऽऽगन्त पितर इति ।

अत्र पूर्वं क्रियाप्रदर्शनमन्तरं मन्त्रप्रदर्शनमित्येवं वैपरीत्यं ब्राह्मणानुसारेण । परे-
 क्षणं कृत्स्नमन्त्रसमाप्तिपर्यन्तं न तु मन्त्रान्तेन संनिपातोऽत्रेतिप्रदर्शनार्थं वा । सदः
 प्रसृप्य सदसि उपवेशनान्तां प्रसर्पणक्रियां संपाद्य प्राचीनार्धोत्पुपवीती वा बद्धाञ्जलिः
 परेक्षते तत्रैव तिष्ठन्निति परेत्युपसर्गार्थः । पित्रूणां पूनार्थत्वाद्बद्धाञ्जलिता । तथा च
 ब्राह्मणम्—तेभ्य एव नमस्कृत्य सदः प्रसर्पत्यात्मनोऽनात्मा इति । पूषास्तेति
 मन्त्रान्तः । प्राचीनार्धोत्पुपक्षे यज्ञोपवीत्यप उपसृष्टेत् । प्रसृप्यन्तो ग्रहावकाशैरुपस्थाप्य
 संप्रसर्पन्तोत्पुपक्रमे बहुवचनम् । उत्तरत्रानुवचनति उपतिष्ठते समीक्षते यत्र निवस्य-
 भवति उपविशतीत्येतेष्वेकवचनम् । एताभ्यां पक्षद्वयं ज्ञाप्यते अनुवचनात्सर्वेषामप-
 स्थानकर्तृत्वमेकवचनाद्ध्वर्योरेवोपस्थानकर्तृतेति । अस्मिन्पक्षे फलं तु ऋत्विग्गामित्वे-
 नानुष्ठानोपयोगितया यजमानस्येष्टमित्यृत्विग्गाम्येव युक्तम् । तथा च तृतीयोऽध्यायेऽष्टमे
 पादे जैमिनिः—कर्माथं तु फलं तेषां स्वामिने प्रत्यर्थवत्त्वादित्येति । फलं मा मा संता-
 समित्यसंतापनादिकं फलं कर्माथं कर्मानुष्ठानोपाधिकं स्वामिने प्रति यजमानं प्रति आत्मी-
 यकर्माविधातरूपार्थवत्त्वात्स्वेष्टानुगुणत्वरूपप्रयोजनवत्त्वात्तेषामृत्विजां भवति ऋत्वि-
 ग्गामित्वेनैव स्वेष्टं भवति । एवं चाऽऽत्मनेपदानुगुणत्वाद्ऋत्विग्गामित्वेनैव युक्तम् । ऋत्वि-
 ग्गफलं करणेष्वर्यवत्त्वादिति पूर्वाधिकरणे ममाग्रे वर्च इत्यादिकरणमन्त्रमग्रे वर्चजदिकं
 फलं तद्यजमानगाम्येवेति सिद्धान्तितं तद्वैलक्षण्यघोटनाय तुशब्द इति सूत्रार्थः ।
 असहितेनैवाध्वर्युणाऽऽहवनीयाद्युपस्थानं यावापृषिः समीक्षणमिति पक्षे समीक्षणं
 छोटनिरसनमपामुपस्पर्शनमुपवेशनं दक्षिणार्धपरेक्षणं च कर्तव्यमितरेषु सहितैरेवेति-
 प्रदर्शनार्थं वा ।

अत्र पशुं विशास्ति ।

अन्तर्भावितो जिजत्र ज्ञेयः । तेन शमितारं पशुं विशासयतीत्यर्थो भवति । एतेन शमितः पशुं विशासीत्यर्थं प्रैषोऽप्यत्रैवाध्वर्युणा वक्तव्य इत्यपि सिद्धं भवति । तेन हविष्कृता वाचं विसृज्य पशुं विशास्तीति पशुमूत्रोक्तविशसनकालो बाध्यते । अत्रास्मिन्काल एव पशुं विशास्ति न तु पशुपुरोडाशसंबन्धिहविष्कृदेहीति प्रैषकरणकवाग्निसर्गोत्तरकाल इति ।

अप्यमाणः सर्वाणि सवनानि परिशेते तृतीयसवने वा अप्यते ॥ १४ ॥

अप्यमाण इति पशोर्विशेषणम् । सर्वाणि सवनानि परिशेते इत्यनेन मन्दष्वाखयाऽङ्गयागकालपर्यन्तं यथा सुशृतो भवति द्रवो विशीर्णो वा न भवति तथा परिशेते अप्यमाण एव स्थितो भवतीति बोध्यते । परिशेरत इति पाठे बहुवचनस्य च्छान्दस-तेव ज्ञेया, अप्यमाण इत्येकवचनेन विरोधात् । तृतीयसवने वा अप्यत इत्यस्मिन्पक्षेऽपि विशसनमत्रैव अप्यणमात्रं तृतीयसवनारम्भकाल आरम्भणीयमिति ।

इत्योकोपाद् श्रीमद्विष्टोमयाजिसाहस्राभियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विषाहस्राभियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततत्तृजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

सामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तावष्टम-

अस्य पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अष्टमप्रश्ने दृष्टः पटलः ।

पुरोडाशानासाद्य तैः समवदाय प्रचरति ।

प्रतिप्रस्थात्रा हृतान्पुरोडाशान्ध्वर्युरासाद्य तैः पुरोडाशैः सहैववदाय प्रचरति । आसाद्येत्यन्तर्भावितो जिज्वा ज्ञेयः । तथा च प्रतिप्रस्थात्राऽऽसादनं कारयितव्यमिति सिध्यति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—अत्र प्रतिप्रस्थाता सवनीयानासादयतीति । सहावदानांश्च एव विधिः । प्रचरतिस्त्वनुवादः । प्रचरणस्थानेककर्तृसाध्यत्वेऽपि समवदानस्याध्वर्युमात्रकर्तृकत्वेन प्रचरणसमवदानयोर्यज्वोक्षितानेककर्तृसामानाधिकरण्यासंभवादानुपपत्तं वाक्यं स्यात्तामनुपपत्तिं वारयितुमेकवचनम् । प्रतिप्रस्थात्रा हरणे कारणं नासहस्थिते सोमेऽध्वर्युः प्रत्यङ्मुखोऽतीयादिति निषेध एव । आग्नीध्रो

वाऽऽसादयति । तथा च नौवायनः—अथैतानि संपरिगृह्य पूर्वया द्वारोपनिर्द्धृत्योत्तरेण सदाः परित्योत्तरेणाऽऽग्नीषीर्य धिष्यं पर्यादित्यान्तर्वेद्यासादयतीति । अथैष आग्नीषो अघनेन गार्हपत्यमुपविश्य पाश्यां पञ्चवोपस्तृणीत इत्यादेरुद्वासनप्रतिपादकात्पूर्वमुन्ना- दस्मिन्सूत्र आग्नीध्रः नुवृत्तेराग्नीध्रकर्तृकता द्रष्टव्या । तूष्णीमेवात्र सर्वेषां सादनम् । तूष्णीमेवाऽऽमितावाग्निने मध्ये वेदेरासाद्य दक्षिणस्थां वेदिश्रोण्यामासादयति । तत्तस्तूष्णीमेवोत्तरे वाजिनमासादयति । समवदाय प्रचरतीत्यनेन प्रत्येकवागो व्यावर्त्यते ।

तत्प्रकारमाह—

जुहूपभृतोरुपस्तीर्यावदायाभिघार्ये प्रातः प्रातः साव-

स्येन्द्राय पुरोडाशानामनुश्रूहि प्रातः प्रातः साव-

स्येन्द्राय पुरोडाशान्प्रस्थितान्मेध्वेति संग्रहेष्यति ।

जुह्वामवदायोपभृत्यवद्यतीत्येतावतैवोपस्तरणामिधारणयोः सिद्धौ जुहूपभृतोरुपस्ती- र्यावदायाभिघार्येत्येवं सूत्रकरणं प्रत्यभिधारणं प्रस्तरवर्हिःसमञ्जनं च परिसंरूपात्तुम् । यत्र प्रधानार्थेन विष्टकृदर्थवदानर्थोर्मध्ये प्रधानयागकृतकाण्डव्यवधानं तत्रैव स्विष्टकृषा- गार्हद्रव्यस्य प्रत्यभिधारणम् । यत्र न तथा तत्र न प्रत्यभिधारणमिति शापकबला- त्कल्प्यते । जुह्वामुपभृति योपस्तीर्यावदायाभिघार्येत्येवमुच्यमान उपस्तरणावदानामि- धारणानि जुह्वां कृत्वोपभृति कर्तव्यानीत्येवं काण्डानुसमयोऽपि स्यात्स या भूरिक तु पदार्थानुसमय एव यथा स्वात्तदर्थं जुहूपभृतोः समाप्तेन निर्देशः । तथा च जुह्वा- मुपस्तीर्योपभृत्यनन्तरमेवोपस्तीर्य जुह्वां धानाकरम्भपरिवापपुरोडाशामिक्षाम्यः कमेष्वा- तुरवत्तिनां द्विद्विः पञ्चावत्तिनां त्रिभिः प्रकृतिवदवदायानन्तरमेवोपभृति सर्वेभ्य उत- राधेभ्यश्चतुरवत्तिनां सकृत्सकृत्पञ्चावत्तिनां द्विद्विः स्विष्टकृते तथैवावदाय जुहूस्त्वं सकृ- द्मुपभृत्यं द्विरित्येवमभिधारयतीत्येवं प्रयोगः सिद्धो भवति । अभिघार्येति त्यक्तऽप्रावत्ते संग्रहेष्यतीत्ययमेक एव पक्षो न तु अवदास्यलवद्यजित्येतावपि पक्षविधिर्नोध्यते । ततः प्रातः प्रातः सावस्येति पुरोनुवाक्यासंग्रहे इत्वाऽस्याकम्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्राविते प्रातः प्रातः सावस्येति याज्यासंग्रहे ददाति । यागः प्रकृतिवत् । अवदाने प्रत्यभिधारणे च धानासु यथार्थमूहः । इन्द्रदेवतोद्देशेन यागेऽपि निर्वापकालिकं देवतानां भेदमादाय तत्तद्रव्य- यागेषु अनुमन्त्रणमन्त्रगता आशिषः समुच्चीयन्ते । तथा च सदनीयान्प्रकृत्य मरद्वाजः— तर्ह्य देवताग्रहणमाशिषस्तु समुच्चीयेरन्तंसृष्टे च नानाद्रव्यत्वादिति । चकारोऽप्यर्थे । स च पदार्थसंभावनायाम् । संसृष्ट इत्यनन्तरं याग इति शेषः । नानाद्रव्यत्वादिति हेतुराशीःसमुच्चये । नानाद्रव्यत्वाज्जानादेवतद्रव्यत्वादित्यर्थः । निर्वाप इति शेषः । इदं वरुणप्रवासादौ प्रधानघोराशीःसमृच्चयसिद्धयर्थम् । अत्र तृपथनिमित्तम् । तत्रानुमन्त्रणपाठ एवं सिध्यति—इन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यञ्जाद इन्द्रियाव्यञ्जादोऽ-

आद इन्द्रियाद्यन्नाद इन्द्रियाधी भूयासमितीन्द्रयाग्निनः । जेमानमिति महेन्द्रया-
ग्निनः । जेमानं महिमानं गमेयमिति । सर्व ऐन्द्रा एवेति वक्षे तु पञ्चस्वपीन्द्रियाधीतो-
न्द्रयाग्निनः सकृदेव । महेन्द्रयाग्निनस्तु पञ्चमस्येन्द्रियाधीत्यस्य स्थाने जेमानमिति ।
सकृत्पक्षे सकृदिन्द्रियाधीत्युक्त्वा जेमानमिति ।

औपभृते जुह्वां पर्यस्याप्रयेऽनुष्ठाय-

प्रये मेध्येति स्विष्टकृति संश्लेष्यति ।

स्विष्टकृत्पदराहित्यं प्रैषयोः प्रदर्शयितुं प्रैषपाठः । स्विष्टकृतीति वचनमेतस्य
यामस्यापि प्रधानत्वं स्यात्स्विष्टकृत्पदसंघटितप्रैषाभावात्तद्विषयवितुम् । तथा च सकृ-
द्वदानद्विरभिवाग्ने अग्निरहं देववस्ययाऽऽयुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्यनुमन्त्रणं
च स्विष्टकृद्भूयति । प्रयोजनाभावात् प्रत्याक्रमणं मध्य औपभृत्पृथग्वृत्ति भवमौप-
भृत्तम् । अत्र भवनं सत्ता विद्यमानत्वमिति यावत् । जुह्वां पर्यस्याप्रयेत्येव निलिप्ते-
त्यर्थः । पर्यस्येत्यस्य रूपम् आनन्तर्यमर्थः । तेन पर्यसनानन्तरमेव प्रैषो न तु आपस्त-
म्भोक्तवत्पर्यसनसमकालमिति द्रष्टव्यम् । नू प्रे, इत्यनयोः स्थावनम् । नूहिप्रैष्यभो-
वह्नीवहावहानामादेरिति पाणिनिस्मृतात् । एवं सर्वत्र होयम् ।

प्राशिन्नमिडा च क्रियेते प्राशिन्नमवदाय नेडाभवद्यति ।

ननु अत्र प्राशिन्नं क्रियत इत्येतावदेव वक्तव्यं निरवशाय होत्र इडायादघातीति-
वक्ष्यमाणस्मृतिरिडावदानं सेत्स्यत्येवं तथा चैतावतैव कार्यद्वयसिद्धौ किमर्थमिडावदान-
विधानं तन्निषेधश्च क्रियत इति चेत्सत्यम् । यजमानभागपरिसंस्कार्यं तत्करणम् ।
न च न यजमानभागमवद्यतीतिसूत्रेणैव निषेधः सिध्यत्येव तथा च दोषतादवस्थमिति
वाच्यम् । कृत्स्नतन्त्रे तस्य न यजमानभागमवद्यतीत्यनेनाप्रवृत्तेर्वोधनेन सन्ननीयपुरो-
डाद्यागस्य पाशुकतन्त्रमध्ये प्रवृत्तस्य तत्तन्त्रोपनीत्यत्वेन कुन्जतन्त्रत्वादत्रापि न
यजमानभागमवद्यतीत्यस्य निषेधस्याप्रवृत्त्या यजमानभागावदानप्राप्तौ तत्परिसंस्कार्य-
मेतस्याऽऽवश्यकत्वेन तद्दोषतादवस्थभावात् । वैश्वानरे हविरिति आग्नेयाप्राशिन्नाव-
दानमिति वक्षे परिवापस्यैव विरुध्य प्राशिन्नावदानमन्येषामविरुध्यैव । आग्नेयाप्राशि-
न्नमवद्यतीत्येकेषामित्यस्मिन्पक्षे परिवापादेव प्राशिन्नं नान्येभ्यः । आज्यादिहवींष्यान्त्राद्य
तोसारं कल्पयित्वाऽऽज्यलिप्तौ पाणी प्रसार्य सौमिकं कर्म प्रतिपद्यत इति सर्वत्र ।

द्विदश्वत्सेषु मरुत्वतीयपोरादित्यग्रे सा-

विधौ हारियोजने च याज्यानुवाक्ये ।

यस्मात् प्रत्येकं संवाज्यानुवाक्ये इति प्रतियोग्यं द्वयं द्वयमित्यभिप्रायेण । याज्या-
नुवाक्यावतां स्रष्टीयतापरिज्ञानार्थमिदं सूत्रम् ।

याज्यैवेतरासु सोमाहुतिषु ।

स्पष्टोऽर्थः ।

उभयीव्याश्रुतप्रत्याश्रुते याज्यासंभेदश्च व्याख्यातः ।

उभयीषु याज्यापुरोनुवाक्यायुक्तासु केवलासु च । आश्रुतमाश्रावणं प्रत्याश्रु-
प्रत्याश्रावणं याज्यायाः संभेदा याज्यासंभेदश्च व्याख्यात आश्रुतप्रत्याश्रुतयाज्यासंभे-
दात्मकसमुदायो व्याख्यातो दार्शपौर्णमासिकपरिमाणयोक्त इत्यर्थः ।

पुरोनुवाक्यावतीषु पुरोनुवाक्यासंभेदः ।

व्याख्यात इत्यनुवर्तते । अनुष्मा अनुवर्तीति यथादेवतमिति दार्शपौर्णमासिक-
प्रकरणस्थसूत्रेणोक्त इति तदर्थः ।

ग्रहं चमसं वाऽऽदायाऽऽश्रावयति यथा दर्शपूर्णमासयोः ।

यद्वायव्यं वा चमसं वाऽनन्वारम्याऽऽश्रावयेत्स्वादिवात्तस्मादन्वारम्याऽऽश्राव्यः
स्वादेव नैतीति श्रुतावन्वारम्यशब्दार्थ आश्रानमेव न स्वन्वारम्यश्रममिति भावः । यथा
दर्शपूर्णमासयोः रित्येनेनाऽऽश्रावयौश्रावयोमाश्रावयेतिवैकस्त्रिकाश्रावणप्रत्यय संग्रहः
क्रियते । अन्यथा प्रजापतिर्देवसुरानसृजत तदनु यज्ञोऽसृज्यतेत्यस्मिन्ननुवाके सोमप्र-
करणमन्विनि आश्रावयेत्येवंरूपस्यैवाऽऽश्रावणस्योक्तत्वेन तस्यैव प्राप्तिराप्येत तजि-
वारणार्थमतिदेशवचनमावश्यकम् । अत्र ब्राह्मणे विशेषः—यो वा अध्वर्योः प्रतिष्ठां
वेद प्रत्येव तिष्ठति यतो मन्वेतानभिकस्य होष्यामीति तत्तिष्ठन्नाश्रावयेद्देवा वा अध्वर्योः
प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति यदभिकस्य जुहुयात्प्रतिष्ठाया इयात्तस्मात्समानत्र
तिष्ठता होतव्यं प्रतिष्ठित्ये यो वा अध्वर्योः स्वं वेद स्ववानेव भवति क्षुत्वा अस्य स्वं
वायव्यमस्य स्वं चमसोऽस्य स्वं यद्वायव्यं वा चमसं वाऽनन्वारम्याऽऽश्रावयेत्स्वादि-
वात्तस्मादन्वारम्याऽऽश्राव्यः स्वादेव नैतीति ।

आग्नीध्रागारे दक्षिणामुल्लिखन्नाग्नीध्रः

स्फवं चारयन्प्रत्याश्रावयति तज्याख्यातम् ।

आग्नीध्रागारे प्रत्याश्रावणं यथा दर्शपूर्णमासयोः रित्येतावतैव सिद्धौ सत्यां पुनर्गुरुभू-
तवचनमाश्रावणप्रत्याश्रावणादिविषये विधेरन्यथा करणं चेत्तदा प्रापश्चित्तं सोमसम्भ-
संवन्धेव भवति न तु दार्शपौर्णमासिकं सामान्यं सर्वप्रायश्चित्तमितिज्ञापनार्थम् ।
दक्षिणामुल्लतातिष्ठतास्फन्धारणकृतानां सर्वासां विधानमपूर्वत्वार्थम् । तेनाग्नेध्वसंनहन-
निवृत्तिः । आग्नीध्रग्रहणं तूभयप्रापश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । अध्वर्युर्ग्रहं चमसं वाऽऽश्रावयति
तद्वत्कृतम् । अध्वर्युग्रहणमुत्तरसूत्रार्थं नञ् विपरिणामेन ।

संमेषास्त्वेकधना याज्याः ।

एकं प्रधानमेव घनं स्वरूपं भेदकमिति यावत्तद्येषां ते लोकधनाः । घनज्ञानस्य स्वरूपपरत्वं सूत्रार्थानुगुण्यत्वात्सी कियते । अथ वा धीयते वर्तते स्वरूपं भेदकं येषु इत्यर्थः । पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । तेनात्र स्वरूपभेदाद्विज्ञाभिज्ञा एव नत्वेकरूपा इति । यजेरिमे यज्या यजिसंवान्धिन इत्यर्थः । यागसंवान्धिनः प्रेषा इति यावत् । यज्या इत्यत्र दिग्वादित्वाद्यत्प्रत्ययः । यज्या एव याज्याः स्वार्थेऽप्यप्रत्ययः । याज्यास्तं प्रेषास्तु एकधना इत्यन्वयः ।

सत्राध्वर्युराध्वार्य प्रत्याभ्रायितेऽमुष्मै मेष्पेति
मैत्रावरुणं मेष्पति स होतारं चोदयति ।

पूर्वाध्वर्युग्रहणं प्रतिप्रस्थाप्यपक्षक्षणाथम् । याज्याविषयकप्रेषेषु इदं सूत्रम् । अमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तदेवतापदमुच्चारणीयम् । अमुष्मै मेष्पेति एतत्प्रेषवचनमुपलक्षणं प्रातः प्रातः सावस्थ शुक्रवतो मन्थिवतो मधुश्चत इत्यस्य प्रेषस्याऽऽध्वारणसहितस्य । स मैत्रावरुणो होतारं चोदयति याज्यां वक्तुं प्रेरयतीत्यर्थः । एतदन्तः प्रपञ्चः सोमतन्त्रस्य साक्षाद्दर्शपूर्णमासापेक्षत्वं नास्तीति प्रदर्शयितुम् । एतदभिप्रेत्यैव प्रजापतिर्देवामुत्तान्छनत तदनु यज्ञोऽसृज्यतेत्यस्मिन्ननुवाके पुनराध्वारणादिप्रपञ्चः ।

वषट्कृते जुहोत्यनुवषट्कृते हुत्वा हरति भक्षम् ।

स्पष्टम् ।

सर्वसोमानामेष कल्पः ।

सर्वे सोमा ऐन्द्राद्यवाद्यस्तेषामित्यर्थः ।

वषट्कृते जुहोत्यनुवषट्कृते हुत्वा हरति भक्षम् सर्वसोमानामेष कल्प इत्यनेन सर्वभानुवषट्कारप्राप्तौ केषुचिदपवादमाह—

द्विदेवत्यर्तुग्रहेष्वादित्यग्रहसावित्रयोश्च नानुवषट्कारो
विद्यते कृताकृतः शुक्रामन्थिनोः पातनीवते च ।

अनुवषट्कारस्य शुक्रामन्थिमात्रविषय एतत्कृताकृतत्वम् । मध्यतःकारिचमसार्थं तु स नित्य एव भवतीत्यर्थात् । किमर्थमिदं सूत्रे सामान्यतो ज्ञानाय । कर्मकाळ एतत्सूत्रपठनमावश्यकम् । एतदकरणे यन्नुर्ध्वप्रायश्चित्तम् । वक्षिणाशौ फलं त्वष्ट-
भेषात्र । वषट्कारसाध्यप्रक्षेपावसरसंमेल्याऽत्र परिभाषानिरूपणम् ।

द्विदेवत्यैः प्रचरतः ।

प्रासङ्गिकं परिसमाप्तमित उत्तरमनुष्ठेयं कर्मोक्त्यत इत्यवधानार्थमिदं प्रतिज्ञासूत्रम् । द्विदेवत्यर्तुग्रहेष्वादित्यग्रहसावित्रयोश्च नानुवषट्कारो विद्यते इत्यत्र द्विदेवत्यान्मक्ष-
न्तीत्यादौ च संज्ञायाः प्रयोजनम् । अर्थः स्पष्टः ।

कथमित्याकाङ्क्षायामाह—

उपयामगृहीतोऽसि वायव इन्द्रवायुभ्यां स्वेत्यैन्द्रवायवस्यै-

कदेशमादिरथपात्रेण प्रतिप्रस्थाता प्रतिनिः*ग्राह्यं गृह्णाति ।

आदित्यपात्रेणेति तृतीया सप्तम्यर्थे । आदित्यपात्रेणैन्द्रवायवपात्रगतसोमैकदेशग्रहणासंभवेन करणार्थकत्वासंभवात् । पूर्वस्य प्रतिरूपतया निरूप्य गृह्यत इति प्रतिनिः*ग्राह्यत्वं गृह्णातीत्यर्थः । प्रतिनिर्ग्राह्यमिति पाठेऽपि अर्थः स एव ।

उपयामगृहीतोऽसि वाऽक्षसदसीति च द्रोणकलशाद्वितीयम् ।

उपयामगृहीतोऽसि वाऽक्षसदसीति मन्त्रेण तस्मिन्नेव द्रोणकलशाद्वितीयं प्रतिनिर्ग्राह्यं निगृह्य निगृह्य गृह्णातीत्यर्थः । चत्त्वर्थे वा । प्रतिरूपतया नितरां गृह्यत इत्यत्र प्रतिनिर्ग्राह्यशब्दार्थो ज्ञेयः सर्वत्र प्रतिनिर्ग्राह्यशब्दो णमुलन्तो ज्ञेयः । तेन यथासंभवं पौनःपुन्यं ग्रहणे सिद्धम् । परिप्लवया ग्रहणम् । अध्यक्षाभ्यां गृह्णापीति मन्त्रान्तः ।

ऐन्द्रवायवमध्वर्युरादत्ते द्रोणकलशाच्च परि-

प्लवया राजानं प्रतिनिर्ग्राह्यं प्रतिप्रस्थाता ।

द्रोणकलशात्परिप्लवया राजानं चेत्यन्वयः । चः समुच्चये । प्रतिनिर्ग्राह्यग्रहणोत्तरमादानवचनादेवं ज्ञायते स्वस्थानस्थितस्यैन्द्रवायवस्यैकदेशग्रहणमिति । द्रोणकलशाच्च परिप्लवया राजानमित्यत्राऽऽदत्त इत्यनुवर्तते । प्रतिनिर्ग्राह्यं प्रतिप्रस्थातेत्यत्राप्यादत्त इत्येतेभ्यानुवृत्तिः । आदानवचनचलादासादनमप्यस्तीति गम्यते । तच्च मन्त्राभावात्सू*ष्णीमेव । दद्याद्विशेषेण संमार्गोऽपि भवति । सर्वग्रहाणां परिमार्जनमिति सूत्रात् ।

उपनिष्क्रम्याध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा इति

परिप्लवयाऽऽधारयति यथोपाशुर्हुतो भवति ।

उपनिष्क्रम्येत्यत्र हविर्धानादिति शेषः । उपनिष्क्रम्येति वचनमुपनिष्क्रमणान्यवचनेनाऽऽधारसिद्ध्यर्थम् । परिप्लवयाऽऽधारयतीत्यत्राध्वर्युरित्येव शेषः । आवारार्थराज्ञोऽध्वर्युणैवाऽऽत्तत्वेनार्थादेवाध्वर्योः प्राप्तत्वात् । एतेन प्रतिप्रस्थातुः संनिहितत्वेनानुवृत्तिर्वारिता भवति । परिप्लवयाऽऽधारयतीति वचनं परिप्लवया राज्ञो ग्रहणं व्यापारणार्थमस्ते तेन चमसेनाऽऽधारणमिति स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थम् । यथा येन प्रकारेणोपाशुरुपाशुग्रहो हुतो भवति तेन प्रकारेणाऽऽधारयतीत्यर्थः । स च प्रकार उत्तरपरिधिषधिमन्त्रवद्वत्येत्वादिः संज्ञतं जुहोतीत्यन्तः । स्वाहा स्वा सुमनः सूर्यायेति मन्त्रस्तु वैशेषिकेणाध्वरो यज्ञ इति मन्त्रेण बाध्यते ।

* प्रतिनिर्ग्राह्यमिति पाठो ज्ञेयः ।

वायव इन्द्रवायुभ्यामनुग्रहि वायव इन्द्रवायुभ्यां प्रेक्षयेति संमध्यति ।

पृष्ठचाया उत्तरत एक पुरोनुवाक्याग्रैषः । स आध्वर्योरेव, एकवचनात् । सहिर-
ण्येन प्राङ्मुखस्तिष्ठन् दक्षिणार्धपूर्वार्धे जुहोत्युत्तरार्धपूर्वार्धे वेतिपरिमाणया प्राङ्मुखता
तिष्ठता चोपयोः । तेन पृष्ठचादक्षिणतोऽपरेणाग्निं तिष्ठद्भ्यां प्राङ्मुखाभ्यां होमः कर्तव्य
इति सिद्धं भवति । दक्षिणतोऽध्वर्युरुत्तरतः प्रतिप्रस्थाता पृष्ठचाया दक्षिणत एक ।

वषट्कृते जुहुतः पुनर्वषट्कृते जुहुतः ।

११६म् ।

अध्वर्योः पात्रे प्रतिप्रस्थाता संपातमवन-

यति तस्यैकदेशमध्वर्युः प्रतिप्रस्थातुः पात्रे ।

संपातमवनयतीति वचनात्प्रतिप्रस्थात्रा स्वस्वमवनयनं कर्तव्यम् । एकदेशमवन-
यतीति वचनादध्वर्युणाऽधिकमवनयनं कर्तव्यम् । प्रतिप्रस्थातुः स्वस्वावनयनमादिश्य-
स्वास्यां सोमस्य कार्यवाहुस्यानुरोधेन । अध्वर्योरधिकमवनयनं भक्षकार्यस्य स्वस्वस्या-
नुरोधेनेति ब्रह्मव्यम् ।

देवेभ्यस्त्वेत्यादित्यस्थार्यां प्रति-

प्रस्थाता संपातमवनयति ॥ १५ ॥

अत्र संपातशब्दस्य स्वस्वशेषपरत्वे प्रतिप्रस्थातुः पात्रे भूयसोऽवशिष्टत्वेन संपा-
तशब्दप्रवृत्त्यसंगतत्वापत्तेः । अतोऽयमर्थः—संपात्य संपात्यावनयनं कर्तव्यमिति ।
फलमत्रादृष्टमेव ।

विष्णुवुरुकमैवपिदधाति ।

पूर्वसूत्रात्प्रतिप्रस्थातृशब्दो वचनविपरिणामेनाऽऽदित्यस्थालीशब्दश्चानुवर्तते । उप-
स्थितत्वादादित्यपात्रेणैवाविधानम् । एतत्सर्वमापस्तम्बेन स्पष्टमुक्तं विष्णुवुरुकमैव ते
सोमस्तस्मै रसस्वेत्यादित्यपात्रेण प्रतिप्रस्थाताऽऽदित्यस्थालीमपिदधातीति । अयं
मन्त्र आपस्तम्बेनास्तिमेऽपिधाने विनियुक्तो यथा तथा नास्माकम् । अस्याक्तं तु सर्वेऽव-
धिधानेषु सूत्रकृता विनियुक्त इत्येतावान्विशेषः । माऽवस्यदिति मन्त्रान्तः ।

मयि वसुः पुरो वसुरित्यध्वर्युर्होत्रे भक्षं प्रयच्छति ।

ग्रहपात्रस्थावशिष्टसोम[स्य] भक्षणायित्वाद्भक्षसंज्ञा । अध्वर्युग्रहणं प्रतिप्रस्थातृनिवृ-
त्त्यर्थम् । वाचं मे पाहीति मन्त्रान्तः । अत्र विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—ग्रहमध्वर्युरादाव-
सिप्र* होतारमतिवृत्त्य मयि वसुः पुरो वसुरिति ग्रह* होत्रे प्रयच्छतीति ।

तेनैव होता मतिशुद्धाति ।

एतच्च यानुषहोत्रे ज्ञेयम् ।

एवमुत्तराभ्यां यथादैवतं प्रचरतः ।

उत्तराभ्यामित्यनन्तरं ग्रहाभ्यामिति शेषः । उत्तरो भैत्रावरुणाश्विनी । यथादैवत-
मिति वचनमतिदेशान्मित्रावरुणाभ्यामनुब्रूहि मित्रावरुणाभ्यां प्रेण्येति प्रैषयोः प्राप्तिः
स्यात्तां वारयितुम् ।

नोत्तरयोर्द्वौणकलशावृद्धाति नोत्तरयोराधारो विद्यते ।

नोत्तरयोर्द्वौणकलशावृद्धातीत्यनेन प्रतिनिग्राह्यग्रहणं व्यावर्त्यते । आचारोऽध्वरो
यज्ञोऽयमस्तु देवा इतीतरयोर्ग्रहयोर्न विद्यत इत्यर्थः ।

उत्तरेणोत्तरेण मन्त्रेण सकृद्वृद्धाति सकृज्जुहुतः ।

सकृद्ग्रहण उत्तरोत्तरो मन्त्र उपयामगृहीतोऽस्युतसप्तसि । उमयामगृहीतोसि
श्रुतसप्तसि । सकृज्जुहुत इति वचनमेवमुत्तराभ्यामित्यनेन पुनर्विष्टकारे होमस्य
प्राप्तस्य निवृत्त्यर्थम् ।

उत्तरेणोत्तरेणाऽऽदित्यस्थाल्यां मतिप्रस्थाता

संपातमवनयति तेनैव सर्वत्रापिदधाति ।

संपातावनयन उत्तरोत्तरो मन्त्रो विधेदेवेभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति ।
विष्णवुरुकमेत्येतेनैवापिदधाति । आपल्लभ्येनान्तिमेऽपिधानेऽयं मन्त्रस्तद्यावृत्त्यर्थमेव-
कारः । सर्वत्रोभयत्रेत्यर्थः ।

उत्तरेणोत्तरेणाध्वर्युर्होत्रे भक्षं प्रयच्छत्येतेनैव होता मतिगृह्णाति ।

भक्षप्रदान उत्तरोत्तरो मन्त्रो मयि वसुर्विद्वसुरिति मयि वसुः संयद्वसुरिति ।

दितेः पुत्राणामदितेरकारिषमुहसर्पणां वृहतां वरु-

थिनाम् । येषां धामानि निहितानि धामशवि-

मैर्धजन्ति भुवनानि विश्वेति वा सर्वत्रापिदधाति ।

स्पष्टम् ।

काम्यं कल्पमाह—

यदि कामयेत पापमस्य सःस्थवादिति मतिप्रस्थानेन

पूर्वो गृहीत्वा पूर्वस्तिष्ठज्जुहुवात्पूर्वो हुत्वा सादयेत् ।

यदिशब्दाद्यनमानगतयेयं कामना । अस्य देवदत्तस्य द्वेष्ट्यस्य पापं सम्पक्स्यादिति
यदि यनमानः कामयेत तदा प्रतिप्रस्थानं प्रतिप्रस्थातुः पार्श्वं तेन तानि श्रीणि वाय-
ध्यानि पात्रसादनकाले खरे प्रयुज्यन्ते तैर्हिदेवत्यग्रहणकाले पूर्वः पूर्वोऽध्वर्योर्द्वौणकल-
शात्प्रतिनिग्राह्यमन्त्रेणैव गृहीत्वा पूर्वस्तिष्ठज्जुहुवात्ततो होमानन्तरं संपातमवनय

पूर्वः सादयेत् । स्वेन धारणे क्रियमाणेऽग्निमकार्यकरणासंभवेनान्यहस्ते प्रदानं यावद्धो-
ममिति । वषट्कारसाध्यत्वादेव तिष्ठत्तासिद्धौ तिष्ठन्निविचनमुत्तरार्थम् । तेनाऽऽसा-
दनमपि तिष्ठन्नेव कुर्यादिति सिद्धम् । जुहुयाद्यनेद्यनेत्यर्थः । पूर्वं गृहीत्वा पूर्वस्ति-
ष्ठन्हुत्वा सादयेदित्येवं लाघवाद्भक्त्ये पूर्वस्तिष्ठन्जुहुयादिति पृथक्वचनं संपातावनय-
नाविधानयोः सत्त्वं मन्यति । पूर्वस्तिष्ठन्हुत्वा सादयेदित्येवमुच्यमाने क्त्वाप्रत्यये-
नाप्यवहितत्वाच्चोपनेतयोरनैवृत्तिः स्वादतः पृथक्वचनम् । होमोत्तरमासादनमेवाऽऽदौ
कृत्वा पुनरादाय संपातावनयनादीति बोध्यते । अत्राऽऽसादनं नामोत्तरार्थेयां निधान-
मात्रं न तु स्वयमेतन्ने निधानम् । हविर्धानप्रवेशं विना तदसंभवात् । हविर्धानप्रवेशक-
ल्पनां विना विवाहे तस्या अनुचितत्वात् । तत्र तत्र पूर्वः पूर्व इति वचनादध्वर्योरप्य-
नन्तरमेव विधिरिति गम्यते ।

यदि कामयेत समानद्वीर्यो भ्रातृव्येण स्यादिति

युगपद्ब्रूतो युगपज्जुहुतो युगपत्सादयतः ।

भ्रातृव्येण द्वेष्येण सह सभावद्वीर्यस्तुल्यवीर्यः । युगपत्सहैव ।

धाराग्रहकाले गृह्णातीत्येकेषाम् ।

संदेशपतितत्वात्काम्ये विधावेव पशान्तरमिदम् । धाराग्रहकाले द्विदेवत्वानां
धारया ग्रहणकाल एव तेभ्यः पूर्वमनन्तरं वा प्रतिनिग्राहान्प्रतिप्रस्थाता गृह्णातीत्येके-
षामाचार्याणां मतमित्यर्थः ।

अत्र पात्राण्युत्सादयति ।

अत्रास्मिन्काम्ये विधानित्यर्थः । अस्मिन्काल इत्यर्थो वा । पूर्वकल्पे नित्यविधि-
व्यावृत्तिः । द्वितीयकल्पेऽवमृषकालव्यावृत्तिः । पात्राणि प्रतिनिग्राह्याणाम् । उत्सा-
दयति विनाशयतीत्यर्थः । नामनग्न्येन रामेण क्षत्रमुत्सादितं पुरेत्यत्र दृष्ट उत्सादन-
शब्दो विनाशार्थकः । पात्राण्युत्सादयतीति विधानादेव पूर्वत्र प्रतिनिग्राहार्थं पात्राणि
मिश्रानि सन्तीति गम्यते । उत्सादयतीति वचनात्काम्यविधावेवार्थं प्रकार इति
गम्यत ।

यदि कामयेत यो ग्रामे सं ग्रामाभिरु(रु)क्ष यो

बहिर्ग्रामात्तं ग्रामे कुर्यादितिदण्डमसुभामुष्यायणम-

मुष्य पुत्रममुष्यै विशो निरुद्धामीत्यध्वर्युः पार्श्वं निरु-

(रु)क्षेदमदण्डमसुभामुष्यायणममुष्य पुत्रममुष्यां विधि

सादयामीति प्रतिप्रस्थानं सादयेदयज्ञसंयुक्तः कल्पः ।

अध्वर्युग्रहणं प्रतिप्रस्थातृव्यावृत्त्यर्थम् । प्रतिप्रस्थातुः पार्श्वं प्रतिप्रस्थानम् । मन्त्र-
मात्रप्रकारस्तु पूर्ववत्त्राणि दृष्टव्यः । अयज्ञसंयुक्तः कल्प इति सूत्रे कृतव्याप्तम् ।

आधवनीयं पूतभृत्यवनीयं दशाभिः कलसं मृष्ट्वा न्युञ्जति ।

कलश आधवनीयारूपस्तं दशाभिः पवित्रस्य दशाभिर्मृष्ट्वा प्रोक्ष्य न्युञ्जति न्युञ्जं करोतीत्यर्थः । दशाभिस्तं मृष्ट्वा न्युञ्जतीति परामर्शेनैवाऽऽधवनीयग्रहणे सिद्धे कलश-
वचनं पवमानग्रहणकलशानित्यप्रत्यवबुधवचनान्तकलशशब्देनेतरस्योपि संप्रत्ययो यथा
स्यादित्येतदर्थम् ।

होता अन्नोद्गाता यजमानः सदस्यश्चेति

मध्यतः कारिणो मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसी

पोता नेष्टाऽच्छावाक आग्नीध्रश्च होत्रकाः ।

मध्यतः कारिण इति आत्मनोऽधिप्रभृतिषु ऋत्विक्षु गमनागमनयोः प्राधान्यात्प्र-
त्येऽन्तरा कर्तुं शीलं येषां ते मध्यतः कारिण इत्यर्थः । प्रधानानां मध्ये निवेशो गुण-
भूतानां पार्श्वत इति लोकसिद्धमेव । अथ वा मैत्रावरुणादिहोत्रकं मध्यतः कारिणां
चमसाध्वर्यवो वषट्कृतानुवषट्कृताञ्जुहोतेत्यत्रैव संप्रत्ययार्था मध्यतः कारिसंज्ञा । होत्र-
काणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृद्भुत्वेत्यादौ सेव्यवहारार्था होत्रका इति संज्ञा ।

उभये चमसिनो भवन्ति सर्वेषां प्रतिपुरुषं चमसाध्वर्यवः ॥ १६ ॥

इति हिरण्यकेशिस्तुत्रेऽष्टमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

उभये मध्यतः कारिणो होत्रकाश्चेत्यर्थः । सर्वेषां चमसिनां प्रतिपुरुषं पुरुषं पुरुष-
प्रतीति प्रतिपुरुषं, प्रतिपुरुषमेकैकश्चमसाध्वर्युरेवमेकादश चमसाध्वर्यवो भवन्तीत्यर्थः ।
सदस्याभावेपक्षे दशैव चमसाध्वर्यवो भवन्ति चमसस्यैवाभावात् । द्वाभ्यां हस्ताभ्यां
चमसद्वयहोमस्य संप्रवात्पञ्चभिरेव चमसाध्वर्युभिः सदस्यपक्षे षड्भिरेव कार्यसंप्रवात् ।
अथत्संख्याव्यावर्तनार्थं प्रतिपुरुषं चमसाध्वर्यव इति वचनम् । अस्ति चात्र शास्त्रान्त-
रश्रुतिः—मा हौषदेक एव द्वाभ्यां हस्ताभ्यां द्वौ चमसाविति । जैमिनिरपि
उत्पत्तौ तु बहुत्वश्रुतेरिति, दशत्वं लिङ्गदर्शनादिति सूत्राभ्याममुमर्षमाह । अर्थस्त्वमे-
व रूपते ।

इत्युक्तोपाहृतीमद्विष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाज्येययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विषाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिस्तु-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

सामिकायां ज्योत्स्नारूप्यायां वृषावष्टमः-

अस्य षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथाऽष्टमप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

उत्तीयमानेभ्योऽनुब्रूहि होतृश्चमसमनूजयध्वमुभय-
तःशुक्रान्कुरुध्वमच्छावाकस्य चमसाध्वर्यो मा
स्वमुन्नेष्टाः प्रतिप्रस्थातः प्रोक्षिताप्रोक्षिताच्छकला-
नुपकल्पयोञ्जेतः सोमं प्रभावयेति संस्पृशति ।

उत्तीयमानेभ्योऽनुब्रूहीत्यर्थं प्रेषः प्रशास्तारं प्रत्येव । होत्रशायानुरोधात् । उत्तीयमा-
नेभ्य इति चमसानां विशेषणम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । उत्तीयमानेभ्य इति विशेषणादुज-
यननिमित्तकोऽयं प्रेषः । चनसोत्तयननिमित्तमुज्जीयमानसूक्तं ब्रूहीत्यर्थः । होतृश्चमस-
मनूजयध्वं हे ब्रह्मादिचमसाध्वर्यव उनेतृप्रहायभूता होतृचमसमुनेतृप्रहायभूतदीयचम-
साऽध्वर्युणोन्नीतमनु पश्चात्स्वं स्वं चमसमुजयध्वमित्यर्थः । ब्रह्मोद्गाता यजमानः सदस्यो
मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाऽऽग्नीध्र इत्येवं क्रमोऽत्र । उजयने विशेषमाह—
उभयतःशुक्रान्कुरुध्वमिति । उभयत आद्यन्तयोः शुक्रो येषु त उभयतःशुक्रा एतादृशा-
न्कुरुध्वमिति । शुक्रो द्रोणकलशस्थः सोमः । अच्छावाकस्याच्छावाकसंबन्धिचमसा-
ध्वर्यो तन्मसं स्वं पोनेष्टाः । माङ्गनिषेधे । अच्छावाकचमसोत्तयनं मा कुर्वित्यर्थः ।
प्रोक्षितौ चाप्रोक्षितौ च प्रोक्षिताप्रोक्षितानेतादृशाऽशकलान्वक्षिद्वृक्षशकलान्विधानोप-
यमनसमर्थानुप समीपे कल्पय । उज्जेतः सोमं प्रभावय प्रातःसवनपर्याप्तमेकधनामिश्र-
णेन कुर्विति प्रैवार्थः ।

होतृचमसमुख्यान्दश चमसानु-
जयत्यन्वानच्छावाकचमसात् ।

होतृचमसो मुखयो येषां ॥ होतृचमसमुख्यास्तान् । होतृचमसमनूजयध्वमित्यत्रस्यानु-
शब्दार्थोऽनेन प्रदर्शितो भवति । होतृचमसं प्रथममुज्जीयानन्तरमितरान्दश चमसानुज-
यति सर्वत्रेत्यर्थः । दशेति सदस्यपक्षे । अत्र दशेत्यनेन परिसंख्यानात्कस्य चमसस्यो-
त्तयनं वर्जनीयमित्याकाङ्क्षायामन्यान्च्छावाकचमसादिति । अच्छावाकचमसादन्यानु-
जयति प्रातःसवनेच्छावाकचमसं नोत्तयतीत्यर्थः । अच्छावाकस्य चमसाध्वर्यो मा
स्वमुन्नेष्टा इत्यस्यार्थोऽनेन दर्शितो भवति ।

परिपुत्रयोञ्जेता द्रोणकलशादुपस्तीर्य पूत-
धृत उत्तीय द्रोणकलशादभिघारयति ।

उभयतःशुक्रान्कुरुध्वमित्यस्यार्थोऽनेन दर्शितो भवति । आश्विनग्रहणवदुपस्तरणो-
त्तयनाभिघारणानीत्येव वक्तव्ये पुनः कुर्यात् वचनं काण्डानुसमम् एवात्र नियत इति-

ज्ञापनार्थम् । परिश्रुयतेति वचनमुदचनव्यावृत्त्यर्थम् । नचात्र द्रोणकच्छप्रहणं व्यर्थम् ।
आध्वनीयमानस्योत्तानवचनसमकालिकसर्वचमसोपस्तरणाभिवारणोत्तरमपि पूतभूतवच-
नयनकाल आध्वनीयस्यास्तीतिज्ञापनार्थत्वेन सार्थकयात् । ननु होतुश्चमसमनूनयध्व-
मितिमहद्वचनबोधितचमसाध्वर्युर्कर्तृकत्वकेवलोजेतुर्कर्तृकत्वयोः परस्परं विरोध इति
चेत्सत्यम् । चमसाध्वर्युणां सहायत्वमादायैव बहुवचनोपपत्तेः । चमसोऽन्यनानन्तरं
प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षिताप्रोक्षिताम्बुकलानुपकरयति । केवलेन हस्तेनैव प्रोक्षणं पवित्रकर-
णावचनात् । तच्चोत्तानेन हस्तेन ।

उत्तासेन तु हस्तेन कर्तव्यं प्रोक्षणं भवेत् । इति स्मृतेः ।

सर्वचमसानामेष कल्पः ।

सर्वेषां चमसानामेष एवोद्ययनकल्प इत्यर्थः ।

प्रस्थितेष्वेवोक्षीयमाने सूक्ते तस्मिन्प-

रिहिते सावित्रेण ग्रहावाद्दाते ।

प्रस्थानं नामोत्तरवेद्यां सादनम् । उक्तं च बौधायनेन—समुक्षीयोत्तरवेद्यां साद-
यतीति । प्रस्थितेष्वेवोक्षीयमाने सूक्त इत्यनन्तरं समाहिते सतीति शेषः । अथ वा
द्वितीयार्थे सप्तमो । छान्दसस्थात् । तथा चायमर्थो भवति—प्रस्थितेषु सोमेषु सरस्वतो-
क्षीयमानं सूक्तं समापयतीत्यर्थः । समापयतीत्यध्याहार्यं पदमन्वयसिद्धये । उद्ययन-
मारम्भ यावत्सादनं सूक्तस्य यथा समाप्तिर्भवति तथा प्रशास्त्रा सूक्तं वक्तव्यमिति ।
तस्मिन्परिहिते इति वचनं परिधानोत्तरमेव ग्रहयोरावानं न तु परिधानसमकालमित्ये-
तदर्थम् । तस्मिन्निति तच्छब्देनोक्षीयमानं सूक्तं परामृश्यते । सावित्रो देवस्य रवेति
आदानकरणत्वादादह इत्यन्तो मन्त्रः । ग्रहौ शुक्रामग्निनौ । आद्दाते इति द्विचमम् ।
अध्वर्युप्रतिप्रस्थाताराविति शेषः ।

कथमित्याकाङ्क्षायामाह—

शुक्रमध्वर्युर्मग्निनं प्रतिप्रस्थाता ।

स्पष्टम् ।

आद्दते चमसाश्चमसाध्वर्यवः ।

उत्तरवेद्यां सादितोश्चमसाश्चमसाध्वर्यव आद्दत इत्यर्थः ।

प्रोक्षिताभ्यां शकलाभ्यां शुक्रामग्निनाविषसोऽ-

पनुषी शण्डामकौ सह तेन यं द्विष्य इत्यप्रोक्षिताभ्या-

मपस्तात्पांसूनपध्वस्तयतस्ताभ्यां चैवोपयच्छतः ।

प्रोक्षितौ शकलौ द्वौव । अप्रोक्षितावपि द्वौव । अन्यथा प्रैवे प्रोक्षिताप्रोक्षिता-

नित्यस्मिन्मसस्ते षडे नद्वत्त्वस्यापि संभावनायां द्विविधयोः शकलयोर्द्वैत्वमेव नियतमि-
त्येतादृशमर्थं प्रदर्शयितुमुपकल्पितशकलानां विनियोगं प्रदर्शयितुं च प्रोक्षिताभ्यामिति
वचनम् । शकलवचनमसंदेहार्थम् । शुक्रामन्थिनौ ग्रहौ । अपिघत्त इत्यनेन शकलयो-
रपिपानयोः ययोः उपकल्पनं द्योत्यते । अप्रोक्षिताभ्यामिति वचनप्रयोजनं प्रोक्षितवचनव-
च्छेदम् । अपनुत्तौ शण्डामर्कौ सह तेन यं द्विष इत्येष एव मन्त्रः प्रतिप्रस्थातुरपि ।
अप्रोक्षिताभ्यां शकलाभ्यां पात्राधस्ताद्भागगतान्वांसूतपध्वंसयतोऽप्यमयतः । अच्यु-
प्रतिप्रस्थातारविति शेषः सर्वत्रात्र द्विवचनेषु । ताम्यामप्रोक्षिताभ्यामेवोपयुक्ततः ।
उपयमनं शुक्रामन्थिपात्रयोः कुरुतः । चकारो मन्त्रानुवृत्तयर्थः । अथवाऽयमर्थः—ताभ्यां
प्रोक्षिताभ्यामुपयुक्ततः । चकारो हस्तसमुच्चयार्थ इति । अस्ति चापिगृह्य प्राञ्चौ निष्कामत
इत्यस्यां धृतौ ग्रहधातुलिङ्गम् । तथा च दक्षिणेन हस्तेनोपरिष्टाद्वामेनाधस्तादित्येषं
परिगृह्य प्राञ्चौ प्राङ्मुखौ निष्कामत इत्यर्थः सिद्धो भवति । अस्मिन्पक्षे सामान्यरू-
पेणैव द्वेष्यस्य निर्देशो न नास्ति । अदःशब्दाभावात् । अपनुत्तौ प्रतिहतौ ।

स्तुतोऽसि जनघा देवास्त्वा शुक्रपाः मणयन्त्विति शुक्रमध्वर्युर्हरति

स्तुतोऽसि जनघा देवास्त्वा मन्थिपाः मणयन्त्विति मन्थिनं प्रतिप्रस्थाता ।

हविर्धानद्वयाग्रभार्थं प्रति हरणं संप्रधानस्य तत्रैव करिष्यमाणत्वात् । मन्त्रभेद-
सूत्रमन्निर्देशः ।

तावादानावेके समायनस्त्युर्वन्तरिक्षमिति गच्छतः ।

तौ स्तुतोऽसि जनघा इति मन्त्रावादानावादानक्रियार्थाविति एके शास्त्रिनः समायनन्ति
वदन्तीत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे सावित्रस्य निवृत्तिः । आहरणमन्त्रोऽस्मिन्पक्षे उर्वन्तरिक्ष-
मिति । गच्छतः शुक्रामन्थिभ्यां सह गच्छत इत्यर्थः । प्रतिद्वत्वादन्विहीति मन्त्रान्तः ।
आपस्तम्बोऽपि स्पष्टमाह—उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्यभिप्रव्रजत इति ।

आयुः संघत्तं तं मे जिन्वतं प्राणः संघत्तं तं मे जिन्वतमपानः संघत्तं
तं मे जिन्वतं व्यानः संघत्तं तं मे जिन्वतं बभ्रुः संघत्तं तन्मे जिन्वतः
ओत्रः संघत्तं तन्मे जिन्वतं मनः संघत्तं तन्मे जिन्वतं वाचः संघत्तं
तां मे जिन्वतमित्यग्रेण हविर्धाने अरस्नी पात्रे वा संघत्तः ।

अग्रेण हविर्धाने हविर्धानयोरग्रतः समीप इत्यर्थः । हविर्धानशब्दस्य द्विवचनान्त-
त्वेन शकटे एव गृह्यते न तु मण्डपः । दक्षिणहविर्धानाग्रतः समीपेऽध्ययुक्तरहवि-
र्धानाग्रतः समीपे प्रतिप्रस्थाता स्थित्वाऽरस्नी पात्रे वागौ संघत्तो योजयतः संक्षेपयत
इत्यर्थः । अरस्नी हस्तौ पात्रे शुक्रामन्थिनौ । अथ संघत्तमित्येतत् प्राक्षणीकृत्यायं
विकल्पते ।

अनाधृष्टाऽसीत्यङ्गुष्ठाभ्यामुत्तरवेदिमाक्रमेते ।

अङ्गुष्ठावन्न पादपोरेव । आक्रमणक्रियासाहचर्यात् । तावानेव मन्त्रः । व्यस्यये-
नाऽऽरमनेष्वम् । अर्पादेवोत्तरवेदे प्रति गमनसिद्धिः ।

तां विपरिहन्तौ विपरिक्रामतः ।

तामुत्तरवेदिं विपरिहन्तौ विषोढयन्तौ विलिखन्ताविति यावत् । विपरिहन्ताविति
आर्थः शब्दः । विशेषेणः परितोऽर्धादुत्तरवेदेविलिखन्तावङ्गुष्ठाभ्याम् । एतादृशाकुषा-
वुत्तरवेदिं विपरिक्रामतः । विशेषोऽत्र सातत्यरूपः । विपरिक्रमणमुत्तरवेदेः सकाशा-
ववतरणम् ।

सुशीराः मन्त्राः प्रजनयन्परीहि शुक्रः शुक्रशोचि-

षेति दक्षिणेनाध्वर्युर्रति सुप्रजाः मन्त्राः प्रजनयन्प-
रीहि मन्थी मन्थिशोचिषेत्पुत्तरेण प्रतिपस्थाता ।

दक्षिणेनोत्तरेणेत्युत्तरवेदिमिति पूर्वमुत्रादनुवर्तते ।

जिन्वेथार सुप्रध्या मध्वा बीतमिति

यजमानोऽनुयन्त्यतेऽग्नेनाऽऽहवनीयम् ।

ग्रहावित्येव शेषः । प्रकरणाद्विवचनलिङ्गाच्च । अवसररूपापनार्थमत्र याजमान-
निधानम् । अग्नेनाऽऽहवनीयमिति यजमानपरमेव । अन्यथा पुरस्तात्पदवैयर्थ्यापत्तेः ।

अभितो यूपं पुरस्तात्प्रत्यश्चाववतिष्ठेते ।

पुरस्तादित्यत्र यूपस्य संनिहितत्वात्तस्यैव वचनविपरिणामेनान्वयः । आहवनीय-
त्वंन्यथे पुरस्तात्पदवैयर्थ्यात्तादवस्थापत्तेः । प्रत्यश्चौ प्रत्यङ्मुखाववतिष्ठेते अवनतौ
किंचित्प्रह्राविव तिष्ठेते इत्यर्थः ।

पश्चात्पश्चाद्यमसाध्वर्षयः ।

पश्चादित्युत्तरवेदेरिति शेषः । सामर्थ्यात्प्राञ्चः प्राङ्मुखाः । केषांचिदुदङ्मा-
थानि वेतिमुत्रादुदङ्मुखाऽपि कदाचित्पश्चात्तां कारयितुं प्राञ्च इति । अत्रतिष्ठन्त इति
शेषः । परिभाषयोदकस्तस्यतयाऽवस्थानमेतेषाम् ।

संजग्मानौ दिव आ पृथिव्याः शुक्रः शुक्र-

शोचिषेत्यध्वर्युः संजग्मानौ दिव आ

पृथिव्या मन्थी मन्थिशोचिषेति प्रतिपस्था-

ताऽरनी पात्रे वा संघत्तः ॥ १७ ॥

प्राज्ञापोक्तौ विसर्गरहितौ संजग्मानौ दिव आ पृथिव्येत्येतदन्तावेन मन्त्रावप्रेताभ्यां
विकल्पेते । अर्थः स्पष्टः ।

आयुः स्य आयुर्मे धत्तमायुर्वज्ञाय धत्तमायु-
 र्यज्ञपतये धत्तं प्राणः स्यः प्राणं मे धत्तं प्राणं
 यज्ञाय धत्तं प्राणं यज्ञपतये धत्तं चक्षुः
 स्यश्चक्षुर्मे धत्तं चक्षुर्वज्ञाय धत्तं चक्षुर्वज्ञपतये
 धत्तं श्रोत्रं स्यः श्रोत्रं मे धत्तं श्रोत्रं
 यज्ञाय धत्तं श्रोत्रं यज्ञपतये धत्तं तौ देवौ
 शुक्रामन्विनौ कल्पयतं देवीर्विश्वः कल्पयतं
 मानुषीरिषमूर्जमस्मामु धत्तं प्राणान्पशुषु
 भजां पयि च यज्ञमाने चेत्यभिमन्त्रयेत् ।

तो देवौ शुक्रामन्विनाविति छिद्वाऽग्रहयोरेवाभिमन्त्रणं नारत्न्योः । तेनारत्नैस्तथा-
 मेऽप्यभिमन्त्रणं ग्रहयोरेव ।

प्रोक्षितौ शकलाभ्याधत्तः शुक्रस्याधिष्ठान
 मसि शुक्रैषा ते समित्तया समिध्यस्वे-
 त्यध्वर्जुर्मेन्विनोऽधिष्ठानमसि मन्विष्येषा
 ते समित्तया समिध्यस्वेति मतिप्रस्थाता ।

गुहोतिषोदनामाशानात्र स्वाहाकारत्वागौ । मन्त्रे समिच्छच्छद् इन्धनमाश्रवाची
 तेषा स्वमन्त्रे समिधा समिध्यत इति मन्त्रगत समिच्छच्छद्भवत् । तथा च मोहो न
 मन्त्रलोपः । शकलाभ्याधानमन्त्रयोः शुक्रस्य समिदसि मन्विनः समिदसीति ब्राह्मणो-
 क्तमन्त्राभ्यां विकल्पेते ।

निरस्तः शण्डो निरस्तो मर्कोऽपनुतौ
 शण्डामर्को सह तेन यं द्विष्य इत्यप्रोक्षितौ
 बहिर्वेदि निरस्यतोऽप उपस्पृश्य ।

निरस्तः शण्डः, निरस्तो मर्कः, अपनुतौ शण्डामर्को सहामुनेति ब्राह्मणोक्तेन
 विकल्पते । ब्राह्मणोक्तमन्त्रेऽमुनेत्यस्य स्थाने तु त्रिधानं द्वेष्यमाज्ञौ ग्रहणम् । वेदे-
 र्भहावेदेर्बहिरिति बहिर्वेदि उत्तरस्थां दिशि अप्रोक्षितौ शकलौ निरस्यतः । अप
 उपस्पृश्येत्यनन्तरं तिष्ठत इत्यध्याहार्यम् । अयत्रोपस्पृश्येत्यनेनापूर्वमन्यदुपस्पर्शनं
 विधीयते । छेदनपेदनिरासात्प्राभिमर्शनेऽप्यप उपस्पृश्येदिति स्मृतितः सिद्धमेत्रोपस्पर्श-
 नम् । इदं तु निरस्तनिमित्तकमत्र विधीयते । तेनाध्वर्योरैकं स्मृतिसिद्धं कर्माहृत्ये-
 नान्यदिति । तथा च समानकर्तृकत्वानुपपत्तिरपि परिहृता भवति । अत्र उपस्पृश्यः ।

प्रातः प्रातःसावस्य शुक्रवतो मन्थिवतो मधु-
श्रुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्य मध्यतः—
कारिणां चमसाध्वर्यवो वषट्कृतानुवषट्कृता-
जुहुत होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृद्-
धृत्वा शुक्रस्याभ्युर्ध्वोपावर्तध्वामिति संप्रेष्यति ।

प्रत्याश्रावणोत्तरमथमुदकस्पर्शः । एकवचनादेकेनैव प्रैषो वक्तव्यः । चाज्यधुनैवातप्रा-
थम्युराश्राव्य प्रत्याश्रावितेऽमुष्मे प्रेष्येति मैत्रावरुणं प्रेष्यतीतिपरिभाषासूत्रात् । अहं चमसं
वाऽऽदायाऽश्रावयति यथा दर्शपूर्णमासयोरश्रीधामारे दक्षिणामुखस्त्रिषञ्जश्रीधः स्पर्शं
पारयन्प्रत्याश्रावयति तद्व्याख्यातमितिसूत्रादाश्रावणप्रत्याश्रावणे सर्वत्र । हे प्रशस्तः
प्रातः प्रातरेव प्रातःसावस्य प्रातःसंमन्थितः शुक्रग्रहो मन्थिग्रहश्च येषां ते मधु स्त-
न्तीति मधुश्रुतः । एवंभूतानिन्द्रायैन्द्रार्धं सोमान्प्रस्थितानुष्यनदेशाद्दक्षिणानुत्तरवेदिं
प्रतिप्रास्तान्वाज्यया चागे विनियोकुं होतारं प्रेष्येत्यर्थः । एवं चोत्तरवेदिं प्रापितेषु
चमसेषु मैत्रावरुणः प्रैषं वदेदिति सिद्धं भवति । अमुष्मे प्रेष्येति मैत्रावरुणः प्रेष्यतीति
सूत्रान्मैत्रावरुणं प्रयेव प्रैषः । पश्चात्मैत्रावरुणो होतारं याज्यां वक्तुं प्रेरयति ।
होतारं चोदयतीति सूत्रात् । चोदनं प्रेरणम् । एवं सर्वत्र सामान्यतो ज्ञेयम् । मध्यतः
कारिणो होतृब्रह्मोद्गातृयजमानसदस्यास्तेषां चमसाध्वर्यवो वषट्कारानुवषट्कारयोर्जु-
हुत मैत्रावरुणादय आर्क्षीध्रान्ता होत्रकशब्दवाच्यास्तेषां चमसाध्वर्यवः प्रथमवषट्कार
एव कृत्वा शुक्रो द्रोणकलशस्थः सोमस्तस्मादेकदेशं खलपं होत्रकचमसेष्वभि आभि-
मुख्येनोवीचाऽऽनीयोपं मस्तनीप आवर्तध्वमामच्छध्वमिति संप्रैषार्थः ।

वषट्कृते सर्वे युगपज्जुहुति ।

सर्वेऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ मध्यतःकारिजमसाध्वर्यवो होत्रकचमसाध्वर्यवश्च युगपत्स-
हेव वषट्कृते होत्रा वषट्कृते सति जुहुतीत्यर्थः ।

स प्रथमः संकृतिर्विभक्त्या स प्रथमो मित्रो
वरुणो अग्निः । स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वा-
स्तस्मा इन्द्राय सुतमाजुहोमि स्वाहेत्यध्वर्युस्तस्मै
मित्राय सुतमाजुहोमि स्वाहेति मतिपस्थाता ।

मित्रायेति शासान्तरीयः पाठः । अस्तुद्र एव वोपशोरपि । मन्थिहोमे यद्यपि
मित्रसंमन्धोऽवगम्यते तथाऽपि तौ देवा अपनृचाऽऽत्मन इन्द्रायानुहवुरिति वाक्यशे-
षायाज्याया इन्द्रालिङ्गत्वादिन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति प्रैष इन्द्रदेवतार्थत्वावगमा-

वेन्द्र एव देवता भवति । मित्र इतीन्द्रस्यैव विशेषणम् । देवानामधिपत्येन मित्रत्वात् । तथा चात्र गुणविशिष्टस्येन्द्रस्यैव देवतात्वम् । तेनात्र मित्रायेन्द्रायेति मन्त्रगतदेवतोद्देशेन त्यागो भवति । विशिष्टस्य देवतात्वेऽपि विशिष्टं शुद्धानतिरिक्तमिति पक्षमनुसृत्यैव विशेष्यस्येन्द्रस्य देवतात्वानपायेन न तौ देवा अपनुद्याऽऽत्मन इन्द्राया जुहुवुरिति वाक्यशेषेणेन्द्रलिङ्गकयाज्यवेन्द्राय सोमान्मस्थितान्प्रेष्येति प्रैषेण च विरोधः । शुक्रामन्थिनोर्याज्यावतोरपि वचनामन्त्रबद्धोभौ । तथा वाऽऽपस्तम्बः— शुक्रामन्थिनोऽप्रतिनिगद्य होम इति । शुक्रामन्थिनोर्याज्यावतोरपि मन्त्रबद्धोम इत्यर्थः । वषट्कारोऽस्तीति कृत्वा न कुर्युरपि स्वाहाकारमिति शङ्कानिवृत्तये स्वाहाकारपाठः । वषट्कारस्वाहाकारयोर्यथा समकालता भवति तथा मन्त्रपाठः ।

सानुवषट्कारावेके समामन्त्यननुवषट्

कारावेकेऽन्यतरं सानुवषट्कारमेके ।

वषट्कृते जुहुतः पुनर्वषट्कृते जुहुत इत्येतेनैवोभयोः सानुवषट्कारत्वे निन्दे सानुवषट्कारावेके समामन्तीति पुनर्वचनं बह्वाचार्यसंमतोऽयमेव पक्ष इति प्रदर्शनार्थम् । अननुवषट्कारानुवषट्काररहिताभ्यावपीत्येक आचार्याः । अन्यतरं शुक्रामन्थिनोऽन्यतरमेव ग्रहमनुवषट्काररहितमेक आचार्याः । एवं च पक्षत्रयमेव सिद्धं भवति ।

उत्तरतः पुरस्ताद्वहिष्परिध्याहवनीयादङ्गारं

निर्वर्त्य ते रुद्र भाग इति तस्मिन्नेतं मन्थिनः

संस्मर्य प्रतिप्रस्थाता सर्वहुतं जुहोति ।

उत्तरतः पुरस्तादी(दे)शान्यां दिशि । रुद्रसंबन्धितत्वात् । रुद्रस्येशानदिगधिपतित्वादिति भावः । बहिष्परिध्यन्तर्वेद्यङ्गारनिर्वर्तनम् । स्पष्टमेतत्सूत्रान्तरे— बहिष्परिध्यन्तर्वेद्याहवनीयादङ्गारं निरु(रु)ह्य तस्मिन्नेतं रुद्र भाग इति प्रतिप्रस्थाता मन्थिनः संस्मर्य सर्वहुतं जुहोतीति । आहवनीयादित्यपादाने पञ्चमी । अङ्गार आहुतिधारणसंमर्थोऽर्थाद्यथा घटमानयेति सामान्यत उक्तेऽच्छिद्र एव घट आनीयते तथेति ब्रह्मण्यम् । निर्वर्त्य निरु(रु)ह्य । बहिष्परिधीति पार्ष्विसमविद्युत्पादाद्वोमसंमन्थितत्वाच्चाऽऽहवनीयस्य ग्रहणे सिद्ध आहवनीयवचनं यत्र मन्थिनो होमः कृतस्तत्समीपस्य एवाङ्गारो ग्राह्य इत्यर्थविशेषज्ञापनार्थम् । तस्मिन्निरुहेऽङ्गारे । तस्मिन्निर्वचनमाहुतिधारणसंमर्थत्वद्योतनार्थम्, अथ वाऽदृष्टार्थमङ्गारनिरुहणं होमस्त्वाहवनीय एवेति शङ्काऽव्यावृत्त्यर्थम् । इतिमिति वचनमवशेषितस्य कृत्स्नस्यैव संप्रत्ययार्थम् । तथा चावशेषितस्यैकदेशनाशे नायं होम इति सिद्धं भवति । मन्थिग्रहणं शुक्रव्यावृत्त्यर्थम् । सूत्रवच्छ्रुत्वाप्यस्यैव स्यादयतीति वचनादेव शुक्रसंस्मरणहोमव्यावृत्तौ सत्यां मन्थिग्रहणं किमर्थमिति चेत् । न । तस्य पक्षान्तरस्येनोपगतिरसंभवेनात्र सर्वहोमोऽपि संभाव्येत तं वारयितुं मन्थि-

ग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वात् । संस्त्राव्य संस्त्राव्येति संस्त्रावम् । गमुक्तमिदम् । प्रति-
प्रस्थातृग्रहणमध्वर्युन्यावृत्तये । सर्वद्रुतमिति वचनं विन्दुमात्रमपि यथा नावशिष्टं भवति
तथा सर्वस्य होमः कर्तव्य इत्येतदर्थम् । सर्वः सोमो द्रुतो यस्या क्रियायां यथा
भवति तथेति क्रियाविशेषणम् । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारः । सोमस्यापूर्वत्वात्
वर्षिहोमवर्माः । प्रतिपत्तिकर्मतत् । होमस्य रुद्रदेवस्यैवाप्युदकस्पर्शः । रुद्रदेवस्यैव-
मेव ते रुद्र भाग इति मन्त्रवर्णात् । न तत्र रुद्रः पशून्निमन्यत इति ब्राह्मणाश्च ।
आपस्तम्बोऽत्र विशेषमाह—आर्तिपात्रमेतद्यन्मन्त्रिपात्रं यमुत्थिजां द्विष्यात्तस्मै हरेर्दा-
र्छतीहेवेति विज्ञायत इति । आर्तिकरमेतत्पात्रमती न तानून्धिष्यां सकाशं नवेदायतन
एव सादयेदिति भावः । ब्राह्मणेऽपि—ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यान्मन्त्रिपात्रं
सदो नाश्रुत इत्यर्तिपात्रं हीति श्रूयान्द्रुमीतान्बोऽध्वर्युः स्यादार्तिमार्केत्तस्मा-
न्नाश्रुत इति ।

मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवोऽनुवचद्भुते जुहति ।

स्पष्टम् ।

प्रेतु होतुश्चमसः य ब्रह्मणः प्रोद्गातुः य

यजमानस्य य सदस्यस्येति संश्लेष्यति ।

प्रेतु प्रकर्षेण गच्छत्वित्यर्थः । तत्तद्धोमानन्तर्यमेव गमने प्रकर्षः । उद्गातृचमसे
प्रस्तोतृपतिहोमः संश्लेष्येऽपि जैमिनिमते सुब्रह्मण्यसंश्लेष्येऽपि उद्गातरूपे मुख्यत्वादेक-
वचनम् । सदस्यस्येति प्रसदस्यस्येति । ब्रह्मण इत्यादिषु प्रशब्दोत्तरप्रेतु इत्यस्या-
न्वयः । ब्रह्मण इत्याद्यनन्तरं चमसशब्दस्यान्वयः । तथा चायमर्थो निष्पन्नो भवति—
प्रेतु ब्रह्मणश्चमसः प्रेतुद्गातुश्चमसः प्रेतु यजमानस्य चमसः प्रेतु सदस्यस्य चमस इति ।
प्रेतुपाठस्तु यथापठित एव ।

प्रेषार्थं विवृणोति—

सदो भस्मान्हरन्ति ।

सद इति द्वितीयैकवचनम् । सदः प्रति होत्रादिसदस्यान्तचमसस्थाः सोमा मन्त्रा-
स्तान्हरन्ति चमसाध्वर्यव इत्यर्थः ।

सूदवच्छुक्रपात्रं सादयति ।

सूदशब्दः शेषवाची, तद्वच्छुक्रमहस्य पात्रं सादयति । अध्वर्युरेवेति शेषः ।
शुक्रपात्रस्याध्वर्युसंनिधित्वात् । आयतन एव । तथा चाऽऽपस्तम्बः—सूदवच्छुक्रपात्र-
मायतने सादयित्वेति ।

होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकु-

जुत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्तन्ते ।

मैत्रावरुणादीनां होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः स्वं स्वं चमसं सकृत्सकृदेव दृत्वा

शुक्रो द्रोणकलशस्थः सोमस्तस्यैकदेशं स्वल्पं स्वरूपमामिमुख्येन स्वे स्वे चमस आनी-
याध्वर्युसमीपमागच्छन्तीत्यर्थः ।

तैरध्वर्युः प्रचरति ।

तैः पुनरभ्युक्षीतैः । चमससंबन्धि यद्यत्कार्यं तत्तेषां चमसाध्वर्युसंज्ञया प्राप्तं तद्व्या-
रणार्थमध्वर्युग्रहणम् । अध्वर्युशब्दस्य तेषु गौणत्वान्मुख्यासंभव एव तेषां कर्तृत्व-
मिति भावः । अयमर्थ उक्तो जैमिनिनाऽपि चमसांश्चमसाध्वर्यवः समाख्यानादिति
सूत्रेण ।

मैत्रावरुणचमसमादाय प्रशास्त्यजेति संप्रे-
ष्यति वषट्कृतानुवषट्कृते हुत्वा चमसाध्व-
र्यवे प्रयच्छति सदो भक्षः हरति ।

अत्र चमसमन्वारम्भाऽऽश्रावणम् । प्रत्याश्राविते तमादाय प्रेष इति विशेषोऽत्र ।
चमसाध्वर्यवे प्रयच्छतीतिविधानादेवार्थादध्वर्योरत्र कर्तृतायां सिद्धायां पूर्वप्राध्वर्युवचनं
मैत्रावरुणचमसाध्वर्युर्होमं कृत्वाऽन्यस्मै यस्मै कस्मै चमसाध्वर्यवे प्रयच्छतीत्ययमप्यर्थः
संभाव्येत तं व्यावर्तयितुम् ।

एवमुत्तरैः प्रचरति ॥ १८ ॥

एवमित्यनेन तं तं चमसमन्वारम्भाऽऽश्रावणं प्रत्याश्राविते तं तमादाय प्रेषो वषट्-
कारानुवषट्कारयोर्होमश्चमसाध्वर्यवे तस्य तस्य प्रदानं तस्य सदः प्रति हरणं
चातिविद्यते ।

तत्र प्रेषेषु विशेषमाह—

ब्रह्मन्पजेति ब्राह्मणाच्छंसिनं पोटर्प्यजेति

पोतारं नेष्ट्यजेति नेष्टारमग्नीध्रजेत्याग्नीध्रम् ।

मैत्रावरुण यज, ब्राह्मणाच्छंसिन्यज, आग्नीध्र यनेत्येवं रूपाः प्रेषा अपि संधा-
वितास्ते व्यावृत्ता भवन्ति । पोटर्प्यज नेष्ट्यजेत्यनयोः क्रमप्राप्तत्वाद्ग्रहणम् । अर्थः
स्पष्टः । संप्रेष्यतीति शेषः सर्वत्र ।

तस्य चमसमादाय सदो गच्छति स होतुराचष्टेऽयादग्नीदिति ।

तस्याऽऽग्नीध्रस्य । तस्य चमसमादायेतिवचनं स्वयंहरणार्थम् । सः, अध्वर्युः । तच्छ-
ब्दश्चमसहस्तस्याध्वर्योः परामर्शाय । तेन प्रश्नोत्तरयोर्जातयोरेवाऽऽग्नीध्रचमसनिधानं
ननु तत्पूर्वमिति सिद्धं भवति होतृग्रहणं कं प्रत्याख्यायनमिति संज्ञयनिवृत्त्यर्थम् । अग्नी-
निर्देशः प्रश्नापेक्षतां गमयति । तेन होत्रा पृष्टः सजेवायादग्नीदिति आचष्टे प्रश्नोत्तरं
ब्रूयादिति अर्थः सिद्धो भवति । अयादिष्टवानग्नीदाग्नीध्र इति वाक्यार्थः ।

॥ भद्रमकर्षो नः सोमं पाययिष्यतीति होता प्रत्याह ।

इदं याजुषहोत्रपरम् । भक्षप्रत्यक्षादादौ तदुपयोगिनी परिभाषामाह—

होमाभिषवाभ्यामध्वर्योर्मक्षो वषट्काराच्च

वषट्कर्तृणां समाख्यानाच्चमसिनाम् ।

अनेन भक्षनिमित्तान्युच्यन्ते । होमाभिषवाभ्यां समुच्चिताभ्यां मक्षोऽध्वर्योः । अध्वर्युग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । तेन प्रतिप्रस्थात्रादीनामपि होमाभिषवाभ्यां समुच्चिताभ्यामेव भक्षणम् । ननु होमाभिषवाभ्यां च मक्षो नान्यतरेण कर्मणेत्येतावन्तैव सिद्धेऽत्र वषट्कारं दूरत्वात्तत्परमेव समुच्चितयोर्होमाभिषवयोर्निमित्तत्वमत्र तु न स्वादिति शङ्का स्यात्तन्निवृत्त्यर्थम् । एवं चमसा येषां सन्ति ते चमसिनस्ते[षां] समाख्यानात्, होतृचमसो ब्रह्मचमस उद्गातृचमसो यजमानचमसः सदस्यचमसः प्रशास्तृचमसो ब्राह्मणाच्छंसिचमसः, होतृचमसो नेष्टृचमसोऽच्छावाकचमस आग्नीध्रचमस इति यत्तत्तच्चमसारूपानं कपिञ्जलचमसशब्दवत्त्रिभिन्नकश्चमसिभक्ष इति । एतदेवास्य ब्रह्मचमसत्वं चक्ष्यन्तेऽस्मिन्सोमो ब्रह्मणेति संबन्धान्तरानपगमात् । यथोक्तं सूत्रान्तरे—का च तच्चमसिता स्यात्त चान्यः संनन्ध इति । वषट्काराच्च वषट्कर्तृणामित्यत्र चकारोऽनुवषट्कारसंग्रहणार्थः । तेनानुवषट्कारोऽपि भक्षणे पृथङ्निमित्तम् । अनुवषट्कारस्यापि पृथग्भक्षणनिमित्तत्वमाशङ्कयन् आह—प्रतिवषट्कारं भक्षस्तूष्णीमुत्तरमिति ।

होमाभिषवकर्त्रोर्ध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्वषट्कारनिमित्तकभक्षणकर्तृवषट्कर्तृणां समाख्यानिमित्तकभक्षणकर्तृणां चमसिनां च भक्षणे क्रमविशेषमाह—

वषट्कर्ता पूर्वो भक्षयति ततोऽध्वर्युर्जघन्यश्चमसी ।

वषट्कारप्रवक्ता पूर्वः प्रथमो भक्षयति । ततस्तत्कर्तृकभक्षणानन्तरमध्वर्युः । अध्वर्युग्रहणं होमाभिषवकर्तृवषट्कारं भक्षणम् । अनेन मनो जघन्यः, भक्षणे चमसी जघन्यो भवतीत्यर्थः । यत्रैकस्मिन्पात्रे वषट्कारादिनिमित्तसमवायाद्ब्रह्मवो भक्षणसमवेतास्तेषु वषट्कर्ता पूर्वः प्रथमं भक्षयति नाध्वर्यवादयः । वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति श्रुतेः । तस्माद्वषट्कर्ता प्रथमः सर्वमस्यान्भक्षयतीति श्रुतेर्होतुश्चिन्तपूर्वं हविरय माऽशतेति लिङ्गाच्च । निमित्तक्रमादपि वषट्कर्तुरेव प्रापम्यम् । होमाद्वषट्कारस्य पूर्वभावित्वात् । न चाभिषवस्य वषट्कारतः पूर्वभावित्वादध्वर्युप्रापम्यं कुतो नास्तीति शङ्कनीयम् । तस्मात्प्रस्थानिमित्तत्वात् । सर्वान्ते तु सप्ताख्याभक्षस्तस्य सप्ताख्यातुमेवात्वेन भक्षान्तरतो दुर्वलत्वात् । होतृप्रशास्तृब्राह्मणाच्छंसिपातृनेष्टृच्छावाकाग्नीधाणां स्वयं निषय यजत इत्यस्मिन्पक्षेऽध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्वषट्कारप्रयुक्तोऽस्ति भक्षः । यजमानस्य वषट्कारनिमित्तक एव । अतिग्राह्यहोमे प्रतिप्रस्थातृनेष्टृवैतृणां होमाभिषवनिमित्तक एव ।

होतृप्रशास्तृवाक्यणाच्छंसियोतुनेष्टृच्छावाकाग्रीवाणां समारूपानिमित्तकोऽपि । अक्षो-
द्रातृयजनानसदस्यानां तु समारूपानिमित्तक एव । निमित्तान्तरस्यामावात् । हारि-
योऽने वचनादिमिताभावेऽपि सर्वेषामेव भक्षः । ततोऽध्वर्युस्ततश्चमसीति व्याप्या-
वाद्भक्तये अथन्यशब्दग्रहणं होमाभिव्यनिमित्तकाध्वर्युकर्तृकभक्षणानन्तरकाल एव
समारूपानिमित्तः स्वस्वचमसे भक्षो नतु अध्वर्युणा कृततत्तत्तमसमक्षानन्तरमेव तत्तत्-
भक्षिकर्तृकस्वस्वचमससंवाधिसमारूपभक्ष इतिज्ञापनार्थम् ।

होमयोर्वषट्कारव्यवाये भक्षव्यवाये वषट्कारयोश्च

होमव्यवाये प्रतिशेषं प्रतिग्रहणं च भक्षः ।

होमयोर्वषट्कारव्यवायो नाम होमसमकालं वषट्कारोच्चारणाभावः । भक्ष-
व्यवायो भक्षकाले भक्षोच्चारणाभावः । वषट्कारयोर्मध्ये होमव्यवायो नाम वषट्कारो-
च्चारणकाले होमाभावः । तत्रोभयत्राप्युभयोः शेषं शेषं प्रतीतिं प्रतिशेषम् । ग्रहणं
प्रतीतिं प्रतिग्रहणम् । अकारः प्रतिशेषमित्येतेन समुच्चयार्थः । होमयोर्वषट्कार-
स्योरित्युभयत्रापि द्विवचनं द्विदेवत्यहोमावसराभिप्रायम् । तेन बहुस्वेऽपीदं भवति ।
होमशब्देन याम एवोच्यते । वषट्कारसंनिध्यात् । व्यवायशब्दग्रहणाजैमित्तिकमे-
वेदं प्रतिशेषप्रतिग्रहणभक्षणम् ।

नानागृहीतयोश्च समवाये ।

अत्र अकारोऽप्यर्थकः । नानागृहीतयोः पृथक्पृथगगृहीतयोर्महयोरेकत्रैकस्मिन्काले
गृहीतयोरपि होमयोर्वषट्कारव्यवाये भक्षव्यवाये वषट्कारयोश्च होमव्यवाये प्रतिशेषं
प्रतिग्रहणं च भक्ष इत्ययं विधिर्भवतीत्यर्थः । यथा प्रतिनिष्ठाद्विदेवत्यमरुत्वेतीयादिषु ।
एतत्प्रदर्शयितुमेव प्रायश्चित्तप्रकरणं परित्यज्याश्च वचनं सामिध्याद्विदेवत्यमात्रविष-
यकम् ।

अ वेद्यपरान्वयोः सोमभक्षणं विधत्ते ।

अस्यावृत्तत्वाद्देव्यशब्दस्य पूर्वनिपातः ।

राजन्यवैश्ययोः सोमभक्षणमावे प्रकारान्तरमाह—

यथा ब्राह्मणः सोमं पिपासेभ्यग्रीवास्तिभिनीराहृत्य ताः संपिब्य
दधन्युन्मृश्य यदन्याश्चमसानुमयत्यथैतं यजमानत्रयसमत
उक्षयति यदन्याश्चमसाञ्जहृत्यथैतस्य दर्भतरुणोपहरयान्तःप-
रिध्याहवनीयादङ्गारं निर्वर्त्याई त्वदस्मीति जुहोति यदन्याश्-
चमसान्भक्षयत्यथैतस्य चमसरूपं यजमानो भक्षयति ।

यदि पिपासेदित्यनेन मुख्यः पक्षो भक्षणमात्र एव राजन्यवैश्ययोः । पातेच्छा

येतदाऽथ प्रकारः । पानानिच्छायां नेति स्वर्थात् । यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स
यदि सोमं विषसविषोदित्वापस्तम्बः । एतच्च सूत्रकारेण यजमानशब्देन सूचितमेव ।
अब्राह्मणो ब्राह्मणमित्रः क्षत्रियो वैश्यो वा । यद्यपि अब्राह्मणः शूद्रोऽपि तथाऽपि
तस्याप्ययने ताद्विहितकर्मणु चाधिकाराभावादेव व्यावृत्तिः । अशूद्राणामनुष्ठकर्मणामु-
पमयनमन्यापेयं कलषन्ति च कर्माणीति धर्मसूत्रे शूद्रव्यतिरिक्तानामेवाधिकारस्योक्त्या
तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽन्यकृत इति श्रुतेश्च शूद्रस्य यामनिषेधात् । जैमिनिनाऽपि चातुर्व-
र्ण्यमविशेषादिति सूत्रेण निषेध उक्तः । निषादरूपकारयोस्तु पचमादधिकारः ।
किमिति वचनं न कुर्यात्तास्ति पचमस्यातिमार इति । न्यग्रोषो यदस्तस्य स्तिमिन्यः
फलानि अङ्कुरा वा तान्कपकाले क्रयधर्मेणाऽऽहृत्याऽऽप्यायनकाल आप्यायन-
प्रणयनकाले प्रक्षिपोपावहरणकाल उपावहृत्य रामानिषयोत्तरमभिषवधर्मेण संप्रगम्य-
स्मिन्धर्मणि अन्यस्मिन्नपरेऽन्यैर्मात्रभिः पिष्ट्वा दधन्वालोऽव्य सोमवदधन्वालोदितं सोम-
रसं तदर्थककलशेषु अन्येन दशापवित्रेण संपीड्य संपृत्योत्तयनकाले दधन्युन्मृष्टा-
स्पात्रे संपृतात्सरेपरसायनयानचमसमुत्तीय वषट्कारे हुतेषु सर्वेषु चमसेषु सव्यहस्ते
ग्रहं गृहीत्वाऽनन्तरमुत्तीतस्य चमसस्यैकदेशं दर्भतरुणेन गृहीत्वाऽन्तःपरिष्वाहकनी-
यादुत्तरतो होमाय समर्पमङ्गारं निरू(रु)ष्टाहं त्वदस्मि मरुसि त्वमेतदित्यनेन मन्त्रेण
जुहोति । लोककृज्जातवेद इति मन्थान्तः । कृत्स्नपाठाभावाद्वाक्यशः पठितेनैवेयमाहुतिः ।
जुहोतिचोदितस्त्वात्स्वाहाकारो मन्थान्ते । जातवेदा अग्निर्देवता लिङ्गात् । भक्षणकाले
सर्वैर्मक्षेषु भक्षितेषु अनन्तरं यजमानो भक्षयतीत्यर्थः । बाह्वृच्ये केषांश्चित्सोमधर्माणां
प्रत्यक्षाज्ञानात्कलशप्रावचर्मदशापवित्रादीनां पात्राणां चोक्तत्वाच्च सोमधर्माणां लाभः ।
तेन कपकाले क्रयधर्माः । ओहनं न भवति । एतस्य केवलादृष्टार्थत्वात् । आप्यायन-
काल आप्यायनं तु भवत्येव । एतस्य दृष्टार्थत्वात् । प्रणयनोपावहरणयोरपि सानि-
ध्यायस्यानामिषवानुकूलत्वरूपदृष्टार्थत्वादेते अपि भवत एव । अभिषवकालेऽभिषवध-
र्माश्च भवन्तीति याज्ञिकोः । मीमांसकास्तु—अभिषवादिस्तंकारा नैमित्तिकस्यापि
कलचमसस्य समानविधाना ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वाविशेषादिति प्राप्तौ नित्यस्तंकारा-
व्यामनित्यफलचमसद्वारात्वायोगान्नैमित्तिकस्य तत्कालेऽनुपस्थितत्वाच्च न समानविधान-
त्वम् । तथा च जैमिनिः—नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यादिति, [इति] प्राहुः ।
यद्यदेत्यर्थः । तेन यस्मिन्काल इत्यर्थो भवति । यदाऽऽप्यायनमसालुजयतीति पाठस्तु
सरल एव । एवमुत्तरयोरपि पाठद्वयं द्रष्टव्यम् । अथशब्द आनन्तर्यार्थः । तेन सर्वच-
मसोत्तयवाचनन्तरमेशयनं न स्वस्थाने न च तत्पूर्वमिति सिद्धं भवति । एतच्छब्देन
फलचमसः परासृज्यते । निषमार्थोऽयं परामर्शः । फलरससंबन्धवाच्ययजमानचमसस्तु
मेवानन्तरमुत्तयति न नित्यं यजमानचमसमिति । अतोऽस्मात्फलरसात् । उत्तरयोर-
प्यथैतच्छब्दयोरिदमेव प्रयोजनम् । तरुणशब्दोऽग्रवाची । दर्भतरुगाभ्यां प्रत्यस्ये-

सत्र तथैव प्रसिद्धेः । एकवचनादेक एव दर्मः । साहित्ये तृतीयेयम् । तथा चाय-
सर्थो भवति—दर्भतरुणसहितेन दर्व्याकारपात्रेण जुहोतीति । अथवा तरुणशब्दो
दाद्व्यर्थकः । तेन हृदेन दर्भेत्यर्थो भवति । अस्मिन्पक्षे न दर्व्याकारं पात्रं होमसाधनं
किं तु हृददर्भ एव । अस्मिन्पक्षे होमे स्थावणमात्रम् । अथवा तरुणशब्दः
साम्बन्धाधी । तथा च दर्भस्तन्वेन जुहोतीत्यर्थो भवति । अस्मिन्पक्षेऽपि स्थावणमात्रमेव ।
अथ यत्र वषट्कृते यागस्तत्र तत्र तत्स्थान इवमाहुतिः । कम्पने तु नेयमाहुतिः
किंतु कम्पनमेव । एतस्येति षष्ठी संशेषनाराशंसमक्षामेप्रशयिका द्रष्टव्या । तेन यत्र
सोमस्य सर्वभक्षणाधितरेषां तत्रैतस्यापि सर्वभक्षणमेव । तत्र सोमलिङ्गानां मन्त्राणामूहः
प्रकृतावपि नित्यविकारत्वात् । नैमित्तिकानामनूहो बाह्वुच्ये यदत्र शिक्षमित्यादिभिः
सोमलिङ्गैर्कर्मश्रैर्भक्षणादिविधानात् । परोक्षमिष वा एष सोमो राजा यन्मन्त्रोष इति
सोमशब्देन ऋतस्य स्तवनाच्च ।

द्विदेवत्यान्भक्षयन्ति ।

प्रकृतप्रयोगाधिकारार्थमिदं सूत्रम् ।

महृषयनग्राह्याः क इत्याकाङ्क्षायामाह—

होताऽध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च ।

प्रतिप्रस्थातुः संपातद्वारकः सेवन्ध इति भावः ।

क्रमं प्रदर्शयितुमाह—

एवमनुपूर्वाः ।

एवमेवानुपूर्वः क्रमो यत्र त एवमनुपूर्वाः । अवमेव क्रमः सर्वत्रिको भवति नत्वे-
तदर्थ एवेति परिभाषयेयम् । उपह्वाने भक्षणे चायमेव क्रमः सर्वत्रेत्यर्थः ।

अन्योन्यस्मिन्नुपहवमिच्छन्ते ।

अन्योन्यमित्यवयवत्वेनापेक्षितेऽन्योन्यस्मिन्निति सप्तम्यन्तः प्रयोगश्छान्दसः । अन्यो-
न्यं परस्परमुपह्वानमिच्छन्त इच्छेयुः कुर्युरित्यर्थः । नानुपह्वतेन सोमः पातयै सोमपीधेन
ह व्यर्धुको भवतीति निषेधादिति श्रुतिर्हेतुरत्र ज्ञेया । परस्परानुज्ञापनमुपहवस्त्वमकृत्वा न
सोमः पातव्य उपहवश्रितेन सोमपीधेन सोमपानेन व्यर्धुको विगतार्विशोद्धो भवतीत्यर्थः ।

उपहवमन्त्रस्वरूपमाह—

उपहवस्वेत्यामन्त्रणः ।

मन्त्र इति शेषः पुंलिङ्गात् । आमन्त्र्यते संमुखी क्रियते प्रतिभक्षिता येन स मन्त्र
आमन्त्रण इत्यर्थः । यस्योपह्वानं तस्य कर्मप्रयुक्तनामग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थात् । अन्यथा

कस्योपह्वानं क्रियतेऽनेनेति न ज्ञायेत । स्पष्टमेतदुक्तमापस्तम्बेन—असावसावुपह्वय-
स्वेति कर्मनामवेयेनाऽऽप्तमन्त्रयत इति । तत्र प्रशास्तरूपह्वयस्य ब्रह्मपुपह्वयस्वेत्येवाऽऽ-
प्तमन्त्रणम् । प्रशास्तर्यन ब्रह्मन्यजेति लिङ्गात् ।

प्रतिवचनमन्त्रस्वरूपमाह—

उपह्वन इति प्रतिवचनः ।

प्रत्युच्यतेऽनेनेति प्रतिवचनः पूर्ववन्मन्त्र इत्येव शेषः ।

यत्र कं चैककाले भक्षयेयुरन्योन्यस्मिन्पुपह्वयमिच्छेरन् ।

एकः कालः समानकालः । तथा चाऽऽप्तस्तम्बः—ये समाने प्राये भक्षयन्ति तेषु
पुपह्वयमिच्छन्त इति । प्रकर्षणैतीति व्युत्पत्त्या प्रागशब्दः कालपरः । यत्र कं चैक
काल इति वचनात् । द्विदेवत्यादिषु भिक्षणेन निमित्तमुपह्वयस्यास्तीति भक्ष्यते । तच्चैक-
पात्रस्वरूपत्वम् । तथा चाऽऽप्तस्तम्बः—ये चैकपात्रमिति । पात्रशब्देन तत्स्थः
सोमो ब(ल)क्ष्यते । एकं पात्रं यत्येति बहुव्रीहिर्वा । एकपात्रस्थं सोममित्यर्थः । समा-
रूपभक्षणमतिग्राह्यभक्षणं च कालोदाहरणम् । एकपात्रोदाहरणानि द्विदेवत्यादीनि
यथायथं द्रष्टव्यानि । अत्राऽऽधारशेषभक्षणम् । प्रतिभक्षितुरभावेऽप्युपह्वयोऽत्र ।
नानुपह्वतेन सोमः पातक्य इति निषेधात् । स च सानिध्याद्धोनुः ।

द्विरैन्द्रवायवं भक्षयति सकृत्सकृदितरौ ।

अनुसृगन्तौ पात्रमित्यापस्तम्बः । द्विर्वषट्काराद्विरैन्द्रोमाच्च । सकृत्सकृदितरौ मैत्रा-
वरुणाश्विनौ । सकृद्वषट्कारात्सकृद्धोमाच्चेति भावः । अत्राऽऽप्तस्तम्बेन द्विरैन्द्रवायवं
भक्षयतो भक्षयन्ति भक्षयतीति वा सकृत्सकृदितरावित्युक्त्वा विकल्पितपक्षत्र(द्व(!))
यस्य तद्येषां भक्षयत इत्यध्वर्युर्होता चेत्यर्थो भक्षयतीति स स इत्यर्थ इति स्वयमेव
व्याख्यानं श्रुतम् । तेन वो योऽत्र भक्षयिता स स भक्षयतीत्येकवचनार्थः सिद्धो
भवति । भक्षयन्तीति पाठे तु प्रतिप्रस्थातुर्द्विर्भक्षणमपासमाषि । एतस्मादेव बहुवचन-
बलात् । द्विवचनान्तपाठस्य त्वस्मत्सूत्रे नैव शङ्काऽस्ति । सकृत्सकृदिति बीप्सा ग्रह-
द्वित्वानुसारेण ।

पुरस्तादैन्द्रवायवं प्राणेषूपनिग्राहं पुरस्ता-

मैत्रावरुणं चक्षुषोरुपनिग्राह* सर्वतः-

परिहारमाग्निं* श्रोत्रयोरुपनिग्राहम् ।

भक्षयति भक्षयन्तीति वा पूर्वपाठानुसारेणाप्यनुवर्तते । सर्वतःपरिहारमित्याश्विने
विशेषविधित्तया पूर्वयोर्ग्रहयोः पुरस्तादित्यनुदितं ब्राह्मणे । तस्यैवानुकरणं करोति

* अत्र सर्वपुस्तकेषु कृतवानिति पाठो विद्यते स ग्रामादिक इति शेषम् ।

१ क. 'स्य तस्मात्' । ख. 'स्य तत्' ।

मूत्रकारः पुरस्ताद्वेन्द्रवायवमित्यादिना । प्राणेष्विति बहुवचनकासिकाद्वयस्य मुख्यं च ग्रहणम् । नासिकाद्वयनिरोधे स्पष्टवागुच्चारणं नैव जायते इति प्रसिद्धम् । अतस्तयोरपि वागुच्चारणानुकूलत्वाद्ग्रहणम् । न च तस्मात्पुरस्ताद्वाचा पदतीति श्रुतेः प्राणशब्देन मुख्यस्यैव ग्रहणं बहुवचनं तु पूनार्थत्वेनाप्यापद्यत एवेति वाच्यम् । अगतिकमतिकं पूनार्थनां विना निर्वाहे तत्कल्पनाया अनुचितत्वात् । णमुल्लिखितेन्द्रादेकैकस्य ग्रहणम् । तच्चोर्ध्वमुपहृवादिभ्युक्तमाश्रयायनेन । यथाऽऽध्वर्य उपहृवस्वेत्युक्त्वाऽऽध्याय नासिकाम्यामिनि । सर्वतःपरिहारं सर्वं शिरः परिहृत्य परिहृत्येति । इवमपि णमुल्लिखन्तम् । तेनात्रापि वारद्वयं परिहरणक्रिया भवति ।

सर्वान्मक्षयित्वा नानुसृजन्त्याऽवनयनात् ।

सर्वानित्यनन्तरं स्वस्वकाल इति शेषः । नानुसृजन्त्यावनयनादित्यत्र पूर्वोऽऽध्वर्यमक्षयं सर्वेषु । तथा चाऽऽवस्तम्नः—अनुसृजन्तो पात्रं द्विरेन्द्रवायवं मक्षयतो मक्षयन्ति मक्षयति वा सकृत्सकृदिनामिति ।

सर्वेषां संपातान्होतृचमसेऽवनीय पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रेऽवधाति पयस्यां भैत्रावरुणस्य धाना आश्विनस्य तानि दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्धन्यां सादयत्यातृतीयसवननात्परिशेरते ।

अवधानं निक्षेपणम् । पयस्याऽऽमिता । भैत्रावरुणस्याऽऽश्विनस्येत्युपपन्नं पात्रेऽवधातीत्यनुवर्तते । वर्तनी शकटवक्रपाणीः । प्राक्तनस्यैवऽऽमादनमत्र । अकर्मणः सादनानुगुणत्वात् । आतृतीयसवननादित्यत्राऽऽहमितिषौ । अत्र तृतीयसवनशब्देनैकया च दशभिश्च स्तूत इत्येतस्यां शस्यमानायां प्रातर्युजौ निमुच्येयामिति प्रतिप्रस्थाता द्विदेवत्यपात्राणि निमुच्यतापरया ह्यरोपनिर्हृत्य यान्तिजिघे प्रसास्य पूर्वया द्वारा प्रसासाऽऽयतेषु सादयतीतिवक्ष्यमाणप्रतिपत्त्यनन्तर्गतसवनपदार्थोऽत्र । परिशेरते इति बहुवचनं हविर्निशिष्टपात्रत्रित्वात् । पात्रेष्वप्रसासितेष्वेव हविस्त्रियनिधानं प्रक्षालनावचनात् । तान्येवमरिकान्धेव परिशेरते सादितानि भवेयुः । यज्ञस्य संतत्या इति ब्राह्मणम् ।

निरवदाय होत्र इदमादधाति ।

निरवदानं ग्रहणम् । आधाति प्रयच्छतीत्यर्थः ।

उपहृत्यमानामुपोयच्छन्ते चमसांश्चमसाध्वर्यवः ।

उपहृत्यमानामिदम् । उप समीप इत्यायाः समीप उद्धृत्य यच्छन्ते नियमयन्ति चमसांस्तं तं चमसं स स चमसाध्वर्युः ।

होतृचमसमास्पृष्टं धारयति ।

आस्पृष्टमोषस्पृष्टं तृतीयचमनाध्वर्युः । पूर्वञ्च चमसे पूर्वधारणमार्गं न तु स्पर्शः ।
होतृचमसे तु स्पर्श इति विशेषः ।

उपहृतां प्राश्नन्ति ये प्रकृतौ ।

ये प्रकृतचित्यनेन प्राशननिवृत्तिः कियते प्रतिप्रस्थातृभेदावरुणयोः संवत्सरेऽपि ।

इडाशकलमच्छावाकाय निदधाति प्राश्नितार्था मार्जयिस्वा ।

प्राश्नितार्थमिति वचनमिडाशकलस्याच्छावाकार्यनिधानं प्राशनापूर्वमेव कर्तव्यमिति क्रमवन्धनार्थम् । पूर्वसूत्रं क्रमबोधकं न भवति किंतु सामान्यप्रतिज्ञानाश्रयमेव कियते । यजमानपक्षमा वाक्यता मक्षयामार्जनदिस्पन्नेनेवाहवमिद्धौ पुनरत्र वचनमिडाप्राशनोत्तरमेव मार्जनं न तु मध्येऽन्यस्य प्राशनाप्राप्तौ तदुत्तरम् । एतेन ज्ञायते मध्येऽन्यस्य प्राशनमप्यस्तीति । तच्च हविर्हृच्छिद्यम् । तच्चोक्तमाश्रयाद्येन—हविर्हृच्छिद्यं सर्वं प्राश्नन्तीति । परं तु तच्चतुर्णां प्राकृतानामेवार्त्विजानां न स्वन्येषाम् । आश्रयाद्यनसंक्रान्तिनां तु मयस्येव तत्सूत्रानुगोचात् ।

वाजिनेन चरति यथा वैश्वदेवे ॥ १९ ॥

अपार्थोर्ध्वरुक्त्वादेकवचने न स्वेनसंवन्धीतरत्विजां निवृत्तिः । यथा वैश्वदेव इत्यतिदेशात् । चरन्तीति पठन्वुत्तरेण । अत्रोत्कर्षो न भवति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—न होनेषां प्रायस्किकं वैश्वेदमुत्कर्षयेति । एतेषां पुरोडाशानां प्रासङ्गिकं भ्रमञ्चो-
पशोऽयं पशुनयुक्तमनूयाभावि तदुत्कर्षमाणं नेतेषां वैश्विकं वाजिनचर्याद्युत्कर्षति ।
कुतः, पाशुकरनूयानादिभिः पुरोडाशविशेषधर्माणां वाजिनचर्यादीनामसंवन्धादसति च संवत्सरे तैः क्रमवत्प्राययोगाच्च । उक्तं जैमिनिनाऽपि—प्रासङ्गिकं नोत्कर्षेदसंयोग-
विति । असंवन्धाद्वाजिनचर्यादीनामसंवन्धादित्यर्थः ।

सवनीयानां मार्जनप्रभृतीनि कर्माणि मति-

पद्यते यथा निरूपयशुष्यन्ते पशुपुरोडाशस्य ।

सवनीयानां पिष्टलेपफलीकरणप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यत इत्येतावन्तेषां सिद्धे मार्जनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यत इति पुनर्मार्जनग्रहणं वाजिनप्रचारानन्तरमपि पक्षे मार्जनकारोऽस्तीतिज्ञापनार्थम् ।

यथाचमसं चमसिनो भक्षयन्ति तेषां व्याख्यातो भक्षमन्नः ।

चमसमन्नतिक्रमेति यथाचमसम् । तत्र चमसः स्वस्य स्वस्य । तेषां चमसिनां व्याख्यातो भक्षे हीत्यादिना सार्वत्रिकमेकं सामान्यन्तीत्यन्तेन सूत्रेणोक्तः । व्याख्यातो

मक्ष इति वक्तव्ये मन्त्रग्रहणं वैकल्पिकयोर्मन्त्रयोर्यो मन्त्रोऽध्वर्युणा परिगृहीतः स एव होत्राऽपि परिग्रहीतव्य इत्येतदर्थम् ।

सर्वेषां प्रथमो होता सकृत्सकृद्भक्षयति द्विः स्वे चमसे पुनः ।

सर्वेषां मक्षकर्तृणां मध्ये प्रथमः पूर्वं होता सर्वचमसानां सकृत्सकृद्भक्षणं करोति स्वचमसे द्विः । पुनः शब्दोऽवधारणे द्विः स्वे चमस एवेत्यर्थः । अनुवषट्कारस्य चमसगतसोमसंस्कारकत्वात्तस्य आनुवषट्कारनिमित्तभक्षणस्य स्वसत्ताकचमसभक्षण एव प्रवृत्तेरुचितत्वादिति भावः । प्रातःसवनमाध्यंदिनसवनयोर्होतृचमसे प्रतिमक्षितुरभावात्तन्मणे समाख्यामक्षस्य सिद्धिः ।

अभ्युक्षीतानामध्वर्युर्द्विर्भक्षितानां सकृत्सकृद्भक्षयति ।

द्विर्भक्षितानामित्यत्र प्रशास्त्रादिभिश्चमसिर्बिषट्कारनिमित्तमनुवषट्कारनिमित्तं च द्विवारं भक्षितानां चमसत्परिणामां सतामध्वर्यु(यो)र्होत्राभिषवोपयनिमित्तकं सकृत्सकृद्भक्षणमित्यर्थः ।

तृतीयः होत्रका अन्ततः ।

होत्राभिषवाभ्यामध्वर्योर्भक्षो वषट्काराच्च वषट्कर्तृणां समाख्यानाञ्चमसिनां वषट्कर्ता पूर्वो मक्षयति ततोऽध्वर्युर्नवम्यश्चमसीत्यनेन मध्यतः कारिणां होत्रकाणां च समाख्यामक्षः प्राप्यते । तृतीयः होत्रका इत्यत्र तृतीयग्रहणं यदि मध्ये प्रतिभक्षिता तदा समाख्यामक्षः पृथग्भवति अन्यथा तत्त्वं वषट्कारनिमित्तकमक्षसमाख्यामक्षयोर्होत्रकविषय इतिज्ञापनार्थम् । होत्रकाणामत्र पृथग्भवति प्रतिभक्षितुमन्वाञ्च तन्ममेतेषाम् । होतुस्तु नात्र समाख्यामक्षः पृथक्प्रतिभक्षितुरभावात्तस्य तु आद्ययोः सवनयोः प्रतिभक्षितुरभावात्समाख्यामक्षस्तन्मणेव । यत्र यत्र प्रतिभक्षितुरभावस्तत्रोपहूयेव भक्षणम् । अन्ततोऽन्ते ।

सर्वान्भक्षयित्वाऽऽप्यायस्व समेतु त

इत्याप्याययन्ति ते नाराशस्त भवन्ति ।

अयसिन इति शेषः । सोमेन वसतीवरीभिर्वा वर्धनमाप्यायनम् । आप्याययतीति लिङ्गात् । मन्त्रेणामिदर्शनमित्यन्ये । तथाऽभिभूशेरजित्वाश्चलयनः । कात्यायनस्तत्राह— आप्यायस्व समेतु त इति द्वाभ्यां चमसानालभन्ते सोमं वा सिञ्चतीति । बौधायनस्तु वसतीवरीः प्रकृत्याऽऽहुताभिराप्याययेत्तामिरभिषुगुयादिति । ते नाराशस्त भवन्ति । एवमाप्यायिताश्चमसा नाराशसदेवतात्वाच्चाराशंसंज्ञां लभन्त इत्यर्थः ।

तान्दक्षिणस्य द्विर्धानस्य पश्चादक्षमुदगायतान्सा-
दयत्यन्तरा नेष्टुराग्नीध्रस्य च चमसौ सादयति ।

ताभ्याराशं सान् । अन्यत्स्पष्टम् । नेष्टुराग्नीध्रस्य च चमसावन्तरा सादयति ।
अत्रान्तराशब्दोऽन्तरालविशिष्टपरो लक्षणया । इदं च वैशिष्ट्यं नेष्टुराग्नीध्रचमसनि-
ष्ठम् । अन्तरान्तरेण युक्त इति द्वितीया ।

उपविशत्यच्छावाकोऽग्रेण स्वं धिष्णिगं बहिःसदसम् ।

अग्रेण स्वं धिष्णिगं बहिःसदसमित्यनेनैवार्थः सदोबहिःप्रदेशपर्यन्तमेवात्र वचः
नाहृद्यते ।

तस्मै पुरोडाशाशकलमादं द्वाहाच्छावाक वदस्व यत्ते वाद्यमिति ।

आददित्वेष पाठः । आदधदिति प्रमादपाठः । प्रवच्छन्निति तदर्थः । अच्छा-
वाक यत्ते वाद्यं वक्तुं योभ्यं तद्वदस्वेति ।

उपो अस्मान्ब्राह्मणान्ब्राह्मणा ह्यध्वमित्य-
च्छावाकेनोच्यमानेऽच्छावाको वा अयमुप-
धमिच्छते तत् होतरुपेक्ष्यस्वेति संश्लेष्यति ।

होतारं संश्लेष्यति । भैवे होतृशब्दश्रवणात् । अत्र भैवशब्देनाऽऽवेदनमुच्यते ।

यत्रैनं होत्रोपहूयमानं जानाति तस्मिन्कालेऽच्छा-

वाकचमसपादायोजीयमानायानुब्रूहीति संश्लेष्यति ।

यत्र तस्मिन्काले एनमच्छावाकं होत्रो नो गाव उपहूता उपहूत इत्यनेन
मन्त्रेणोपहूयमानमध्वर्युर्जानाति तस्मिन्कालेऽच्छावाकचमसं ब्रूहीत्युच्यमानायानु-
ब्रूहीत्यच्छावाकं संश्लेष्यति । अत्रोपहूयनकर्ता तदीयचमसाध्वर्युरेव होत्रो । उक्तं
चाऽऽपस्तम्बेनोजीयमानायानुब्रूयाच्छावाकस्य चमसाध्वर्यो उच्यस्वोपयतः शुक्रं कुरु-
ष्वेति प्रैषमुखेनै (णे) च । तेनोच्येतुरुच्यनकर्तृत्वमत्र न भवति । परिलक्षणा द्रोणक-
लशादुपस्तीर्य पूतमृत उच्येत द्रोणकलशादभिधास्यति सर्वचमसानामेष कल्प इति
सूत्रादयं विधिरस्मिन्मन्त्रेऽपि ।

तस्मिन्परिहितेऽच्छावाक यजेति संश्लेष्यति वध-

दकृते जुहोत्यनुवपदकृते हुत्वा हरति भक्षम् ।

अच्छावाकेन तस्मिन्नुजीयमानसूक्ते परिहिते सति । आश्रावणप्रत्याश्रावणा-
दिकं सौमिकपरिणाशसूत्रतः । अन्यत्स्पष्टम् ।

तेन न समं भक्षयति ।

अस्मिन्निमित्ते सत्यपि वचनादध्वयोर्भक्षनिवृत्तिः ।

नास्मिन्नुपहवमिच्छते ।

अस्मिन्मध्वर्यावच्छायाक उपहवं नेच्छते ।

यद्यस्मिन्नुपहवमिच्छेत भक्षयेत्येव भूयात् ।

यदि अस्मिन्मध्वर्यावच्छायाक उपहवमिच्छेत तदाऽध्वर्युर्भक्षयेत्येव भूयासीप-
द्वत् इति ।

भक्षिताप्यायितमन्तरा नेष्टुरासी-

धस्य च चपसौ सादयति ।

उपहवनिषेधादुपहवाभावेऽनुग्रहेन सांपो न पातय्य इति निषेधेन भक्षयेवा-
भावप्रसक्तौ तत्संबन्धित्वेनाऽऽप्यायनस्याप्यभावप्रसक्तौ तत्तिवारागार्थमिदं भक्षिता-
प्यायितवचनम् । भक्षिताप्यायितमच्छायाकेन स्वचपसं नेष्टुर्ग्रामस्य च चपसाकृत-
रैतयोश्चपसयोर्मध्ये सादयति । क्रमप्राप्तं तस्य तदेव स्थ नमिति भावः ।

एतदेवात ऊर्ध्वमच्छायाकचपसस्य स्थानम् ॥ २० ॥

इति हिरण्यकोशिसूत्रेऽष्टमप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

एतदेव स्थानमत ऊर्ध्वमित आरभ्य तृतीयसत्रान्तम् । अन्यत्स्पष्टम् । अयम्-
च्छायाको नद्वय एव कार्यः । तथा चैतरेयब्राह्मणे-यो ब्राह्मणा बह्वृचो कर्षवान्स्या-
स्तोऽच्छायाकीयां कुर्यादिति ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्निपुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विषाहस्राग्निपुक्तर्षोण्दरीकयाजिमणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापाठहिरण्यकोशिसू-

त्राम्बुधिगतनिर्गुह्यार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

त्राभिकायां ज्योत्स्नारूपायां वृत्तावष्टम-

अस्य सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथाष्टमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

अनुग्रहैः मचरतो द्वादशभिस्त्रयोदशभिश्चतुर्द-

भिर्वा द्वादशसु सर्वाभाना जुहुस्त्रयोदशस्वन्य-

तरी सह चतुर्दशसु सह मधमौ सहोत्तमौ ।

प्रबोधशस्त्रमयनराविरूपेण सहस्रवर्षस्यान्तरः । सहग्रहणे पारिप्लवाऽध्वर्युकर्तृकं ग्रहणम् । उदचनेन प्रतिप्रस्थातृकर्तृकं घट्टध्वर्युः प्रतिग्रहीता । पारिप्लवाद्वयस्याभावात् । इतरथा विपरीतम् । अन्यत्पक्षम् । तत्र पक्षत्रययोगास्तिवत्तम्— तत्राऽऽद्यपक्षे षष्ठ्यध्वर्युर्माध्वर्यवेति प्रतिप्रस्थाता शुक्रध्वर्युः शुचिध्वेति प्रतिप्रस्थाता नभध्वर्युः पक्षध्वर्युर्नभध्वर्यवेति प्रतिप्रस्थाता । एतेषु षट्सु ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः । पात्रमुखविपर्यासः । तत इषध्वर्युः, ऊर्ध्वध्वेति प्रतिप्रस्थाता, सहध्वर्युः, सहस्यध्वेति प्रतिप्रस्थाता । एतेषु षट्सु ऋतुभिः प्रेष्येति प्रैषः । पात्रमुखविपर्यासः । ततस्तपध्वर्युस्तपध्वर्यवेति प्रतिप्रस्थाता । एतयोर्ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः । एतदनन्तरमत्र सहग्रहणं सहहोमश्च कुत्रापि नास्ति । भक्षकमस्तु होत्रासहाध्वर्युरेव न प्रतिप्रस्थाता योत्रा सह प्रतिप्रस्थाता नेष्ट्रा सहाध्वर्युः, आग्नीध्रेण सह प्रतिप्रस्थाता ब्राह्मणाच्छंसिना सहाध्वर्युः प्रशास्त्रा सह प्रतिप्रस्थाता । एतदनन्तरं पात्रमुखविपर्यासः । होत्रा सहाध्वर्युः योत्रा सह प्रतिप्रस्थाता नेष्ट्रा सहाध्वर्युः, अचक्षात्राकेन मह प्रतिप्रस्थाता योत्रा सहाध्वर्युः पृथगेव । ततो होत्रा सह हविर्धान एव प्रतिप्रस्थाता पृथगेव । अस्मिन्नेव पक्षे स्वयं वा निषद्य यजत इत्येतत्पक्षस्वीकारश्चेत्तदाऽन्तिमे याज्ये होतुर्न भवतः । तत्प्रयुक्तो भक्षश्च नास्ति । अध्वर्योर्होतरेतद्यजेत्यस्य लोपः । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ हविर्धामयोर्मध्ये ब्राह्मणादुपविश्य ग्रहानन्यहस्ते दस्त्रोपायश्चक्षणोक्तरीत्या याज्यामुक्त्वाऽध्वर्युर्हस्तिष्ठेत्ततः प्रतिप्रस्थाता तु तत्रैवोपविष्टो भवेत् । अध्वर्युरेव ग्रहहोमार्थमुत्तरंवेदं गत्वा ग्रहं षट्कृते हुत्वा सदस्युपविशेत् । एव प्रतिप्रस्थाताऽपि सदस्युपविशेत् । अत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थाचोरध्वर्युसत्रे षट्कारनिमित्तं परस्परं भक्षः परस्परोपाङ्गनेन । होमाभिषोमयोरुपनिमित्तप्रयुक्तो भक्षस्तपध्वर्योरेव न प्रतिप्रस्थातुः । तत्र पूर्वमध्वर्योरेव भक्षः । तस्यैव ग्रहग्रहणकर्तृत्वात् । अध्वर्युकर्तृको होमाभिषोमयोरुपनिमित्तप्रयुक्तो भक्षस्तु सदस्येव । तस्मिन् हविर्धाने चर्मन्निमावभिरभिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यक्षः परेत्य सदसि भक्षयन्तीनि श्रुतेः । स्वयं वा निषद्य यजत इत्येतस्मिन्पक्षे यजमानस्य प्रयोगस्तिवत्तम्— होतरेतद्यजेत्यस्य लोपः । यजमानः ब्राह्मणो भूत्वा स्वासनोपविष्ट एव याज्यां जुयात् । हविर्धान एव षट्कारान्ते प्रतिप्रस्थातारमेवोपह्वं षट्कारप्रयुक्तं भक्षं कुर्यात् । ततः प्रतिप्रस्थाता होमाभिषोमयोरुपनिमित्तकं यजमानमुपह्वं सदसि भक्षयति । स्वयं वा निषद्य यजत इत्येतस्मिन्पक्षे होतुर्वाचः । अथ द्वितीयपक्षः— तत्र ययन्तिमयोः सहहोमस्तस्य प्रयोगः— षष्ठ्यध्वर्यादि सहस्यध्वर्यन्ते पूर्ववत् । ततस्तपध्वर्युर्गृहीत्वा षट्कृते हुत्वा हविर्धानमोगत्य तत्रैवोप-

विष्टेऽध्वर्यो तपस्यश्चेति प्रतिप्रस्थाता । उपयामगृहीतोऽसि सस्पर्षोऽस्पृहस्पत्याय त्वेत्थेताम्भां मन्त्रां सहेव गृहीत्वा प्रतिप्रस्थातव प्रथमतः प्रवृत्तत्वात्प्रैवं दत्त्वोभौ सहवषट्कृते हुत्वा संपातावनयनं कुरुतः । अथ भक्षः—तत्राच्छावाकमक्षान्तो भक्ष-
क्रमः पूर्ववत् । ततः प्रथमे भक्षे होत्रध्वर्योरेव सह न प्रतिप्रस्थातुः । द्वितीये भक्षे होतु-
प्रतिप्रस्थात्रध्वर्यूणां भक्षः । स्वयं वा निषद्य यजत इत्येतस्मिन्पक्षे एकादशे भक्षे पूर्व-
वदध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोरेव भक्षो न होतुः स्पर्कर्तृकयाज्यायाम् । यजमानसंबन्धियाज्यायां
तु प्रतिप्रस्थात्रध्वर्योरेव यजमानेन सह भक्षः । प्रतिप्रस्थातुः प्रथमतः प्रवृत्तत्वात्पूर्वं तस्य
पश्चादध्वर्योः । यदि स्वाद्ययोः सहहोम इति पक्षस्तदा मधुश्चेति मन्त्रेणाध्वर्युर्माधवश्चेति
मन्त्रेण प्रतिप्रस्थाता सहेवोभौ गृहीत्वा सहेव वषट्कृते हुत्वा संपातावनयनं कुरुतः ।
ऋतुना प्रेष्येति प्रैषोऽध्वर्योरेव । शुक्रश्चेत्यध्वर्युर्ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः शुचिश्चेति प्रति-
प्रस्थाता, ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः । नभश्चेत्यध्वर्युर्ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः । नभस्यश्चेति
प्रतिप्रस्थाता, ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः । इषश्चेत्यध्वर्युर्ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः । ततः पात्र-
मुखविपर्यासः । ऊर्जश्चेति प्रतिप्रस्थाता । ऋतुभिः प्रेष्येति प्रैषः । सहस्यश्चेत्यध्वर्युर्ऋ-
तुभिः प्रेष्येति प्रैषः । सहस्यश्चेति प्रतिप्रस्थाता, ऋतुभिः प्रेष्येति प्रैषः । तपश्चेत्य-
ध्वर्युर्ऋतुभिः प्रेष्येति प्रैषः । ततः पात्रमुखविपर्यासः । तपस्यश्चेति प्रतिप्रस्थाता,
ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः पृथगेव जुहोति न सह । नात्र संपातावनयनं सहहोमाभावात् ।
उपयामगृहीतोऽसि सस्पर्षोऽस्पृहस्पत्याय त्वेत्थध्वर्युः पृथगेव गृह्णाति पृथगेव
जुहोति च । नात्रापि संपातावनयनं सहहोमाभावात् । भक्षस्तु होत्रा सहोऽऽद्यो
भक्षोऽध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः । तत्र मुखतः प्रवृत्तत्वादध्वर्योः पूर्वम् । पश्चात्प्रतिप्रस्थातुः ।
ततः पोत्रा सहाध्वर्युः । नेष्टा सह प्रतिप्रस्थाता । आग्नीध्रेण सहाध्वर्युः । ब्राह्मणाच्छं-
सिना सह प्रतिप्रस्थाता । प्रशास्त्रा सहाध्वर्युः । होत्रा सह प्रतिप्रस्थाता । ततः पात्र-
मुखविपर्यासः । ततः पोत्रा सहाध्वर्युः । नेष्टा सह प्रतिप्रस्थाता । अच्छावाकेन सहा-
ध्वर्युः । ततो होत्रा सहाध्वर्युः पृथगेव भक्षयति । एवं प्रतिप्रस्थाताऽपि होत्रा सह
पृथगेव भक्षयति । अत्रोभयोरपि प्रतिभाक्षितुर्वोपाह्वानमिति विशेषः । याज्यास्तु प्रथ-
मद्वितीयैर्तृग्रहमन्त्रकरणकग्रहणयोर्होतुर्वाज्या । तृतीये तु पोतुः । चतुर्थे नेष्टः । पञ्चम
आग्नीध्रस्य । षष्ठे ब्राह्मणाच्छंसिनः । सप्तमे प्रशास्तुः । अष्टमे होतुः । नवमे पोतुः ।
दशमे नेष्टः । एकादशेऽच्छावाकस्य । द्वादशे होतुः प्रथमा याज्या । त्रयोदशे होतु-
द्वितीया याज्या । स्वयं वा निषद्य यजत इत्येतस्मिन्पक्षेऽन्तिमयोर्वाज्यायोर्होतुर्कर्तृकता-
वाचः । भक्षस्य वाचः । एतत्पक्षानुसारिप्रयोगस्तु अनन्तरमुक्त एव । चतुर्दशपक्षे विनिवे-
शस्तु त्रयोदशग्रहणपक्षीयाद्यग्रहसहहोमपक्षवत् । अत्र त्रयोदशचतुर्दशयोर्होतुर्द्वि-
तीया याज्येति विशेषः । अथ भक्षः—तत्राऽऽद्ये भक्षे होत्रध्वर्युप्रतिप्रस्थातारो
निमित्तकमानुसारेण परस्परमुपहूय भक्षयन्ति । द्वितीये भक्षे पोत्रा सहाध्वर्युः ।

तृतीये मले नेत्रा सह प्रतिप्रस्थाता । चतुर्थे आग्नीध्रेण सहाध्वर्युः । पञ्चमे प्राङ्मणा-
च्छंसिना प्रतिप्रस्थाता । षष्ठे प्रज्ञाया सहाध्वर्युः । सप्तमे होत्रा सह प्रतिप्रस्थाता ।
अष्टमे सोत्रा सहाध्वर्युः । नवमे नेत्रा सह प्रतिप्रस्थाता । दशमेऽच्छायाकेन सहा-
ध्वर्युः । एकादशे होत्रा सहाध्वर्युर्होतारमेवोपहृत्य पृथगेव भक्षयति । द्वादशेऽश्विनोद-
शोरन्तिमे मले होत्रा सहाध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ क्रमेण परस्परमुपहृत्य भक्षयतः । अत्र
प्राञ्चोऽध्वर्योरेवोभयत्रापि । संघातावनयनमप्युपयज । चतुर्दशैवपक्षे मन्त्रन्यूनता तु
अन्ताहोषो विवृद्धिर्वेति न्यायेन परिहरणीया । एतेन न्यायेनान्तिममन्त्रस्याऽऽवृत्तिः ।
एतद्विधायकसाधारण्यार्थमेव सूत्रे यस्य यस्य वषट्कारे जुहुतस्तं तं प्रति भक्षयत
इति साधारण्येनोक्तिः । तेन परस्परमक्षयैपरीत्येऽपि न बाधः । अथ त्यागाः — इन्द्राय
मध्व माधवाय वेदं । इति प्रथमयोस्त्यगः । सरुज्य शुक्रायेदं । स्वष्टे शुचये इदं ।
अग्नये नमस इदं । इन्द्राय नमस्यायेदं । मित्रावरुणाभ्यामिवायेदं । देवाय द्रविणोद
ऊर्जायेदं । देवाय द्रविणोदे सहम इदं । देवाय द्रविणोदे सहस्यायेदं । देवाय द्रवि-
णोदे तपम इदं । देवाय द्रविणोदे तपस्यायेदं । अग्नये गृहपतये सस्वर्षामाहस्पत्या-
येदं । इति क्रमेण त्यागाः ।

असन्ना हूयन्ते ।

अनासादिता एव हूयन्त इत्यर्थः । ऋतुग्रहा इति शेषः ।

पूर्वस्य पूर्वस्य शेष उत्तरमुत्तरमभिमुह्यति ।

एतेनैव ज्ञातं भवति सशेषा हूयन्त इति । अभि अभिमुखो भूत्वा गृह्णातीत्यर्थः ।

उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेति स्वेन पात्रे-
णाध्वर्युः पूर्वं गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि माध-
वाय त्वेति स्वेन पात्रेण प्रतिप्रस्थातोत्तरम् ।

स्पष्टम् ।

व्यतिषङ्गं गृहीतः ।

व्यतिषङ्गं व्यतिषज्येति व्यतिषङ्गम् । णमुल्प्रयुक्त्या वृद्धेरभावश्छान्दसः ।
अध्वर्यो होमार्थं गते द्वारि प्रतिप्रस्थाता भवति । एवं प्रतिप्रस्थातारि गतेऽध्वर्युर्द्वारि
भवतीति व्यतिषङ्गशब्दार्थः । आपस्तम्बोऽपि स्पष्टमिदमाह — द्वार्येण व्यतीत इति ।
द्वार्येण व्यतीतो व्यतिगच्छतो मिथः संगतो भवतः । अन्यत्र द्विकैकावेव भरत इत्यर्थः ।
अस्मिन्विषये हेतुरपि प्रदर्शयिष्यते सूत्रकृता ।

पूर्वोऽध्वर्युरपरः प्रतिप्रस्थाता ।

गृह्णातीति शेषः ।

पूर्वेण पूर्वेण मन्त्रेणाध्वर्युश्चरेणोत्तरेण प्रतिप्रस्थाता ।

स्पष्टम् ।

दक्षिणेनाध्वर्युः संचरत्युत्तरेण प्रतिप्रस्थाता ।

आहवनीयसंलग्नदेशो नो यथोऽन्तरणम् । उपयन्त्रैरुत्पत्यगध्वर्यानाम् । अत्र हेतुः
श्रुतायुक्तः—प्रसिद्धमेव, अथ दक्षिणेन प्रपद्ये यमिद्धं प्रतिप्रस्थातोत्तरेणेति ।

नाम्योन्मथयन्नुपपद्येत ।

अन्योन्यस्य पृष्ठपद्मगच्छतः । द्वारे भवन इव हेतुर्भूतं सूत्रम् ।

प्रतिसन्तमध्वर्युं ब्रह्मेण परिगृह्णाति निष्क्रामन्तं पात्रेण ।

परीत्यनेन मन्त्रेणाध्वर्युं स्वनन्नादितं कर्माग्नीनि परिग्रहशक्यार्थः । निष्क्रामन्तं केव-
लेन पात्रेण परिगृह्णाति । अत्रापि पूर्ववदेव परिग्रहशक्यार्थः । अथ वाऽध्वर्युर्मह-
स्योत्तरतो यथा भवति तथा करोति । अत्र वा परिग्रहशक्यार्थं उपपद्यते । यद्यप्यत्र
शेषो वर्तते तथाऽपि प्रदेशवागाद्व्यस्य तस्मिन्नावापान्नव्यवहारः । शेषस्तु प्रति-
प्रस्थातः ।

श्रुतानां मेघ्येति त्रिरध्वर्युराह त्रिः प्रतिप्रस्थाता ।

श्रुतग्रहणां चतुर्देशस्वपक्ष एवम्य वाचः ।

पात्रयोर्मुखे निर्वर्त्यर्तुभिः मेघ्येति द्वि धार्गुगाह द्विः प्रतिप्रस्थाता ।

स्पष्टम् । एतयोः पात्रयोर्हवयने मन्त्र-श्रुतायुक्तम्—उन्मथयन्नुपपद्येत भव-
तीति । तत्र येन मुखेन पूर्वं हुं ततो मुखेनारग होम इत्यर्थः ।

पुनर्मुखे निर्वर्त्यर्तुना मेघ्येति सकृदध्वर्युगाह सकृद्व्यतिप्रस्थाता ।

स्पष्टम् ।

अध्वर्युं यजनमित्युच्यमाने होनरेतद्यजेति संप्रेष्यति ।

संप्रेष्यतीत्येकवचनाद्यनुवदेनाध्वर्युरिति परिभाषासूत्राच्चाध्वर्योरेव शेषो न प्रतिप्र-
स्थाताः ।

स्वयं वा निषद्य यजतः ।

अध्वर्युं यजतमिति प्रेषे द्विवचनोपक्रमादत्रापि यजत इति द्विवचनान्त एव पाठः ।
एकवचनान्तपाठे प्रेषेण सह विशेषापत्तेः । अस्मिन्वक्ष्ये होनरेतद्यजेत्यस्य लोपः ।
अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ हविर्धानयोर्वध्वे पृष्ठवाया दक्षिणतोऽध्वर्युः पृष्ठवाया उत्तरतः

प्रतिप्रस्थानेनैवं प्राकृतानुपविश्य प्रशान्तं हस्तेन प्रक्षाल्य दक्षिणोपाध्यायनधर्मेण
वाज्यां वदतः । प्रतिप्रस्थाता हावर्चन एवोपविष्टो भवेदध्वर्युरेव ग्रहहोमार्थमुत्तरवेदि
गत्वा ग्रहे वषट्कमे कृत्वा सदस्युपविशीत् । अत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थात्राध्वर्युपात्रे वषट्-
कारनिमित्तं परस्परपाङ्कनेन परस्परं मलः । तत्र होमाभिप्रायेण यत्प्रतिप्रस्थानेन प्रयुक्तो
मलस्तु अध्वर्युरेव न प्रतिप्रस्थानुः । तत्र पूर्वध्वर्युरेव मलः । तस्यैव मुखतः प्रवृ-
त्तत्वात् । होमाभिप्रायेण यत्प्रतिप्रस्थानेन प्रयुक्तो अध्वर्युर्मूलकमलस्तु सदस्येन । तस्माद्वि-
धाने धर्मत्वमिदं प्रायश्चित्तमिदं वाऽऽह्वनीये कृत्वा प्रयच्छः परेत्य मदसि मलयन्तीति
भूतेः । प्रतिप्रस्थानुष्ण वषट्कारप्रयुक्तमलं कर्तृकं द्वाविर्धान एव मलो न सदसि ।

अध्वर्योः पात्रे प्रतिप्रस्थाता संपातमवन-

यति तस्यैकदेशध्वर्युः प्रतिप्रस्थातुः पात्रे ।

स्पष्टम् ।

प्रतिप्रस्थानेन भक्षयन्ति ।

प्रतिप्रस्थानेन प्रतिप्रस्थातृपात्रेण भक्षयन्ति अध्वर्युप्रतिप्रस्थातासौ होत्रादयश्च ।

द्विर्होता सकृत्सकृद्विदरे ।

प्रथममुक्ते द्विर्भक्षणं वषट्कारप्रयुक्तं होत्रेव नेतरेषां, स्वयं वा निषद्य यजत इत्येत-
त्पक्षाभाव इदं सूत्रं नान्यथा । सकृत्सकृद्विदरे । इतराध्वर्युप्रतिप्रस्थातासौ प्रशास्त्रा-
दयश्च । यजमानकर्तृकः स्वयं यजत इत्येतत् पात्रमात्रमूत्रे वक्ष्यति ।

यस्य यस्य वषट्कारे हुतस्तं ते प्रति भक्षयतः ।

अतुमहविषयकप्रयोगत्रयभर्तृनावतरे पक्षत्रयसाधारण्यायेदं सूत्रमित्येतत्सूत्रस्य
वर्णितं प्रयोजनम् । अर्थस्तु स्पष्ट एव ।

मार्जालीये पात्रं मक्षारणाऽऽयतने सादयति ॥ २१ ॥

पात्रे प्रतिप्रस्थानपात्रमायतने स्तस्थाने ।

इन्द्राग्नी आगन्तुं मुनमिति स्वेन पात्रेणा-

भक्षितेनैन्द्राग्निं कलशच्छिन्नान्तं वृद्धाति ।

भियेधितेत्यन्तं मन्त्रमुक्तोपरिष्ठादुपयामा । अनेतिपरिभाषासूत्रादुपयामगृहीतोऽग्नी-
त्युक्त्वा तदन्ते ग्रहग्रहणम् । होमाभिप्रायेण यत्प्रतिप्रस्थानेन प्रयुक्तो अध्वर्युर्मूलकमलस्तु सदस्येन । तस्माद्वि-
धाने धर्मत्वमिदं प्रायश्चित्तमिदं वाऽऽह्वनीये कृत्वा प्रयच्छः परेत्य मदसि मलयन्तीति
भूतेः । प्रतिप्रस्थानुष्ण वषट्कारप्रयुक्तमलं कर्तृकं द्वाविर्धान एव मलो न सदसि ।

सहेन्द्रासं ग्रहं गृह्णातीत्यर्थः । शस्त्रस्योत्तरत्र विधानादेव शस्त्रस्वरूपे सिद्ध इदं वचनं ग्रहग्रहणकाले शोनावश्यमकृत्यार्थम् । एतदभावे यजुर्धैवप्रापयितुं भुवः स्वाहेति दक्षिणाधौ होतव्यम् ।

तत् सादयित्वाऽग्नेः होतारं प्राह्मुत्स्र
उपविश्येदा देवहरिति शस्त्रमुपाकरोति ।

तं ग्रहम् । मन्त्रपठनमेव शस्त्रोपाकरणम् ।

यत्रैनं होताऽभ्याहृत्य तस्मिन्काले शोऽसामोद
इवेति प्रत्याहृत्य शोऽसामोद इवेति वा ।

यत्र यस्मिन्काल इत्यर्थः । उत्तरत्र तस्मिन्काल इत्युपादानार्थः । एतदध्वर्युं होता शोऽसामोदमित्यभिमुखीकरणार्थं यस्मिन्काल आहृत्य तस्मिन्काले शोऽसामोद इवेति होतारं प्रत्याहृत्यतेऽध्वर्युः । प्रत्याहृत्य प्रत्युत्तरदाजम् । शोऽसामोद इवेति विशष्टं । प्रत्याहृत्यवाक्यम् ।

उत्तिष्ठन्प्रदक्षिणं पर्यावर्तमानः पथं प्रतिगरं
मतिगृह्णात्यभिमुखोऽत ऊर्ध्वंस्तिष्ठन्प्रहो वा ।

उत्तिष्ठमिति शस्त्रन्तेन प्रदक्षिणं पर्यावर्तमान इति शानन्तेन चोत्थानप्रवृत्तिप्रदक्षिणपर्यावर्तनसमकालता प्रथमप्रतिगरस्य भवतीत्यर्थः । अत ऊर्ध्वमभिमुखस्तिष्ठन्प्रहो वा, + सर्वे प्रतिगरा वक्तव्या इत्यर्थः ।

सर्वेषु विरामेषु प्रणवे च ।

सर्वे ये विरामास्तेषु । सर्वग्रहणादङ्गता निगदगताश्चेते सर्वे गृह्णन्ते प्रणवे चाऽऽश्रद्धायनसूत्रप्रसिद्धा एव सर्वे प्रतिगरा गृह्णन् इत्यर्थः । तच्चाऽऽश्रद्धायनसूत्रमिदम्—अनभिहृत्कृत्य शोऽसामोदित्युच्चेराहृत्य तूष्णीं शंसं शोसेदुपाशु सप्रणवमसंतत्त्वज्ञेय आहृत्यः प्रातःसवने शस्त्रादिषु पर्यायप्रभृतीनां च सर्वत्र चान्नःशस्त्रं तेन चोपसंतानः शस्त्रस्वरः प्रतिगरं ओथामोद इवेति शोऽसामोद इवेत्याहृत्ये गृह्णादिः प्रणवेऽहृतादिरवसाने प्रणवे प्रणव आहारावोत्तरेऽवसाने च प्रणवान्तो वा यत्र यत्र ज्ञान्तःशस्त्रं प्रणवेनावस्येति प्रणवान्त एव तत्र प्रतिगरः शस्त्रान्ते तु प्रणव इति । शस्त्रस्य स्वर इव स्वरो यस्य । शस्त्रस्वरः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । शस्त्रस्वर इत्यर्थः । सवनस्वरस्याविधेयत्वादन्योऽपि योऽनुवाक्येणपते निष्कवस्वरस्य विशिष्टस्वरो विहितः शस्त्रस्य तस्य प्राणार्थं वचनम् । ओथामोद इत्यर्थं प्रतिगरसंज्ञो भवति शस्त्रस्वरश्च

येन । अथवा विरामेषु प्रणवरहित एव प्रतिगर ओषामोद इवेति । अन्यत्र तु शास्त्रा-
न्तरसिद्ध इत्यर्थः । नन्वयमपि शास्त्रान्तरसिद्धः । किमिदं वचनं ओषादौ स्वसूत्रो-
क्तमग्निं नर इत्यादिकं सौमिकप्रायश्चित्तमेतत्प्रतिगरविषय एव; अन्यत्राऽऽपस्तम्बोक्त-
मित्येतदर्थम् ।

सर्वसंहारानामेव कथयः ।

सर्वग्रहणं होतृशक्त्यविषयका एतेषां प्रतिगरा इति शङ्काऽप्युत्तरार्थम् ।

उक्त्यज्ञा इति शङ्का मतिर्गीर्षे सर्वत्र यातः सचने भवति ।

स्पष्टम् ।

इदं प्रतिगीर्षे ग्रहमादत्ते चमसाश्चमसा-

ध्वर्थव उक्त्यज्ञा यत्र सोमस्येति संश्लेष्यति ।

शक्त्यप्रतिगरग्रहणानयोरेककाले सर्वेषां संभवेन धीरेव शक्त्यप्रतिगरणोत्तरस्ये महा-
वापस्य सिद्ध इदं वचनेत्येतच्छङ्काऽप्रमत्तः निर्हकारात्कव आश्वलायनसूत्रसिद्ध एव
प्रकृत्यविनियुक्तत्वेऽप्यस्माकमिष्ट इति ज्ञापयितुम् । मृशेत अइम् । अयत्स्पष्टम् ।

वषट्कारानुवषट्कारौ नाराशस्ताननुपकम्पयन्ति ।

चमसाध्वर्थयो वषट्कारमनुवषट्कारं चानु नाराशस्ताननुपकम्पयन्ति ।

व्यारूपातो ग्रहनाराशस्तानां भक्षः ।

ग्रहश्च नाराशस्तान् ग्रहनाराशस्तान्तेषां ग्रहनाराशस्तानां भक्षो व्यारूपातो
यथाचमसं चमसिनो भक्षयन्ति तेषां व्यारूपातो भक्षयन्त्यः सर्वेषां प्रपथो होता सक्तु-
जस्यतीत्यादिना तृतीयं होत्रका अन्तत इत्यन्तेन सूत्रेणोक्त इत्यर्थः ।

आप्यायनसादने च नाराशस्तानाम् ॥ २२ ॥

व्यारूपाते इति शेषः । असर्वाभक्षयित्वाऽऽप्यायनस्य समेतु त इत्याप्यायन्यन्ती-
त्यादिना पश्चादक्षमुद्गायताभ्यादयतीत्यन्तेन सूत्रेणोक्ते इत्यर्थः ।

ओषासध्वर्षणीधृत इति श्रुकपात्रेण वैश्व-

देवं कलशस्तुतश्च वन्तं वृद्धाति ।

सूदृक्छक्रकपात्रं सादयतीति विधानादेव भक्षणप्राप्तिशङ्काया वारितत्वादभक्षिते-
र्नोत्तवचनाभावः । स्तुतशक्त्यवन्तमितिवचनं ग्रहग्रहणकाले ज्ञानावश्यकत्वार्थम् । एत-
ज्ज्ञानाभावे भक्षणप्रायश्चित्तं भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ ।

तं सादयित्वा स्तोत्रमुपाकरोति तद्व्यारूपातम् ।

तत्स्तोत्रोपाकरणं व्यारूपातमुपाकर्तव्यमिति तत्राणि स्तोत्राणीत्यनेन सूत्रेणोक्त-
मित्यर्थः ।

अपहृते स्तोत्रे शस्त्रमुपाकरोति तस्मात्प्राप्तम् ।

अपहृते समाप्ते स्तोत्रे शस्त्रमुपाकरणे । तच्छास्त्रापाकरणमग्रेण होतारं प्राक्-
मुखं उपविश्यैवा देवहूतिं शस्त्रमुपाकरोतीत्यनेन व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

शस्त्रं प्रतिगीर्यै ग्रहभादने चमसाश्चमसाध्व-
यैव शस्त्रज्ञा यज सोमस्येति संमेष्यति व्याख्या-
तमनुमकम्पनं ग्रहनाराचरसनां भक्षः सर्वभक्षः ।

शस्त्रं प्रतिगीर्यैतिवचनमित आश्रय्य यो यः शस्त्रमवस्थमिहिकारकृत आश्रय-
चमसूत्रकृतो विशेषः स एवास्माकमिष्टः प्रकृत्यनुपयुक्तस्येऽपि । काष्ठव्यवधानार्थ-
ताऽपि एतयोः । योऽह्वायिवु वक्ष्यमाणेषु तु काष्ठव्यवधानार्थं प्रयोजनम् । सर्वभक्ष-
इत्यनन्तरं चमसा इति शेषः ।

नाऽऽप्यायनसादने भवतः ।

सर्वभक्ष एव भवति न त्वाप्यायनसादने अपि भवत इत्यर्थः ।

विभिरुक्चविग्रहः प्रचरतः ।

उक्त्वविग्रह इति संज्ञा वक्ष्यमाणग्रहाणां प्रपाणाम् । प्रचरतोऽध्वर्युमिति-
प्रस्थातासी ।

उपयामगृहीतोऽसि विभावरुणाभ्यां त्वेत्युक्त्व-
स्वास्त्य उक्त्वपात्रेण तृतीयं वैभावरुणं गृह्णाति ।

वैभावरुणं विभावरुणदेवताकं ग्रहमुद्दिश्योक्त्वस्वास्तीगतस्य सोमस्य तृतीय-
मंशं गृह्णाति ।

एव ते योनिर्विभावरुणाभ्यां त्वेत्यायतने सादयति ।

आयतने स्वस्थाने । अन्गस्पष्टम् ।

पुनर्द्विविरसीति स्थालीं प्रत्यभिप्रेत्यति ।

स्थाली, उक्त्वस्वास्ती । मूलमाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हतीतिन्यायाज्याज्य-
व्योमस्योक्त्वस्वास्तीगतस्य सोमस्य संस्कारायेदम् । तेनान्तिमग्रग्रहणेऽग्रे ग्रहणा-
भावेन भाव्युपयोगस्त्राभावात् संस्कारः । प्रत्यभिप्रेत्यो नाम यस्माद्द्रव्यं गृहीतं तत्त्वा-
स्मिगर्हीः प्रत्यभिप्रेतः । एतदभिप्रेत्येव सूत्रकारोऽपि निर्वचं करिष्यति ।

वैभावरुणचमसमुत्सवावेकादश चमसानुभवति ।

एकादशेति सदस्यसत्येऽन्यथा दशैव ।

अत्र विशेषमाह—

पुरस्तादाग्नीध्रचमसादच्छावाकचमसमुभवति स्तुतशस्त्रे भवतः ।

स्पष्टम् ।

शस्त्रं प्रतिगीर्ष्ये ग्रहमादत्ते चमस्तं चमसोऽन्वयव
 जयशशा यज सोमानामिति संप्रेष्यति ॥ २३ ॥
 अत्र शस्त्रं प्रतिगीर्ष्येति मैत्रावरुणशस्त्रार्थः, पूर्वं तु होतृशस्त्रविषयः इति विषयभेदः।
 द्विदेवत्वर्तुग्रहेण्यदित्यग्रहमादित्ययोश्च नानुवषट्कारो विधत्त इत्यनेभेतेषु ग्रहेषु वषट्-
 कारानुवषट्कारयोः स्मृतिरत्वेनात्रापि वषट्कारानुवषट्कारौ ।

हुत्वा देवेभ्यस्त्वा देवा युवं पृणुषिभ्यश्चस्यः ॥ २४ ॥
 युषे जुष्टमिति मैत्रावरुणचमसे ग्रहसंघातपवनयति ।
 हुतिरित्यचनं स्रजतिः पृष्ठहरणमन्तरं यदापस्तम्बेन संघातावनयनमुक्त्वं तदप्युच्यते-
 कार्यम् । संघातपवनयतीत्यनेन संघातशब्देन मैत्रावरुणचमसे स्वस्थावनयनं सूच्यते ।
 बाह्यतः सद आलभ्य ॥ २५ ॥

सदसो बाह्यतो बहिः स्थिवः सप्तसोभूर्मि स्पृष्ट्वा संघातपवनयतीति पूर्व-
 ज्ञानवयः ।

यदि कापथेयध्वर्युरात्मानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयामिति
 ब्राह्मणव्याख्यातान्यत्रनयनानि तेषां यथाकामी ।
 यज्ञकमेकेशलं यज्ञयज्ञसेनं यज्ञयज्ञना निमित्तेनाऽऽत्मानं योनासितुमिच्छति
 तदाऽन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धानं च तिष्ठन्नवनयेत् । यदि यज्ञयज्ञना तथेच्छति
 तदाऽन्तरा सदोहविधाने । यदि सदस्यास्तदा स्रजि स्थित्वाऽवनयेदित्येतादृशान्यव-
 नयनानि ब्राह्मण उक्तानि तेषां मध्ये यथेच्छा तथा काम्यमनुष्ठेयमित्यर्थः ।

सर्वेषां मथमो मैत्रावरुणः सकृत्सकृद्भक्षयति द्विः स्वे चमसे
 तस्याध्वर्युर्द्विर्भक्षिनस्य सकृद्भक्षयति तृतीयं मैत्रावरुणः ।

मैत्रावरुणस्य प्रतिमसितृप्तद्वावात्तृतीयो भक्षः समाख्यापसस्तस्य पृथगेव भवति ।
 इतरेषां तु समाख्यापसमात्रं प्रशास्तुरग्रेण्ड्रं न तस्य वषट्कर्तृत्वात् ।

ततः प्रतिपस्थातोत्तराभ्यामुक्थ्यविग्रहाभ्यां
 स्तुतशस्त्रवद्भ्यां प्रचरत्येतेनैव कल्पेन ।

एतेनैव कल्पेनेत्येतेनैव स्तुतशस्त्रवत्त्वे सिद्धे स्तुतशस्त्रवद्भ्यामितिवचनमस्मिन्नुक्तेऽपि
 शस्त्रं प्रतिगीर्ष्येत्येतत्सूत्रज्ञापितधर्मप्राप्त्यर्थम् । स्तुतशस्त्रवत्त्वमित्युपपन्नं ज्ञानो-
 ष्यकत्वार्थमेव । अन्यत्स्पष्टम् ।

अथ विशेषमाह—

इन्द्राय त्वेति द्वितीये ब्रह्मसादवौ संन-
 यति पुनर्हविरसीति स्थालीं प्रत्यभिगृशति ।

गृह्णतेऽन्तेनेति ग्रहणः । उपयामगृहीतोऽसौऽन्द्राय त्वेति ग्रहणे मन्त्रः । साधतेऽ-

नेनेति सादनः । एष ते योनिरिन्द्राय स्वेति सादनः । एतौ संनमति । अनयोक्तुः
कर्तव्य इत्यर्थः ।

ब्राह्मणाच्छसिचमसमुख्याश्चमसानुश्रय-
कस्मै चमसगणाय राजानमतिरेचयति ।

अच्छावाकसंभन्धिस्तुतशत्रुप्रयुक्तचमससमूहाम् यावानुप्रयुज्यते सोमस्तावदेवाति-
रेचयति न न्यूनं नातिरिक्तमतिरेचयति । सर्वयाऽतिरेको यथा न भवति तथा प्रयत्नेन
यतितव्यमतिरेके प्रायश्चित्तस्य श्रवणात् ।

ब्राह्मणाच्छसिचमसे ग्रहसंपातपच-
नयति न प्रतिपस्थाता भक्षयति ।

तस्य चमसे संपातेऽपनीतेऽपि होमाभिषवाभ्यां भक्ष इति प्राप्तस्य भक्षस्यायं
निषेधः । ब्राह्मणाच्छसिनः समारुवाभक्षस्तन्मेषैव प्रतिमक्षितुरभावात् । नोपह्वो
यद्युपहृतः स्याज्जलस्येतेष्वेव जूयादेति वेदेदच्छावाकचमसे तथा दर्शनात् ।

इन्द्राग्निभ्यां स्वेति तृतीये ग्रहणसादनौ संनमति ।

तृतीय उक्त्यविग्रहे ।

न स्थालीं प्रत्यभिपूजति ।

तस्याः स्थाल्या रिक्तत्वात् ।

अच्छावाकचमसमुख्याश्चमसानुश्रय सर्वश्च राजानमुश्रय
माऽतिरीरिचो दशाभिः कलशौ मृद्धा न्युञ्जेति संश्लेष्यति ।

पूतमृतो बिल उदीचीनदशं पवित्रं वितत्य तस्मिन्द्वौ कलशस्थं राजानं सर्वं
पूतमृत्यवनीय दशाभिः कलशौ पूतमृद्द्वौ कलशौ दशापवित्रेण शुष्कौ कृत्वा न्युञ्ज-
न्यस्यौ कुक्ष इति प्रैषार्थः । उञ्जेताऽत्र प्रेष्य एकवचनात् । सर्वश्च राजानमुश्रयेत्येता-
वतैव सिद्धे माऽतिरीरिच इतिवचनमत्रातोव कठिनमतिविस्तृतं प्रायश्चित्तमस्तौत्यतः
सावधानताऽत्राऽऽवश्यकीतिज्ञापनार्थम् ।

प्रैषार्थं स्पष्टयति—

अच्छावाकचमसमुख्याश्चमसानुश्रयति
सर्वश्च राजानमुश्रयति नातिरेचयति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

दशाभिः कलशौ मृद्धा न्युञ्जति ।

दशाभिः पवित्रदशाभिः कलशौ पूतमृद्द्वौ कलशौ मृद्धा शुष्कौ कृत्वा न्युञ्जति
न्यग्निशौ करोति ।

अच्छावाकचमसे ग्रहसंपातमवनयति न मतिप्रस्थाता भक्षयति ।

मतन्याख्यानं पूर्वम् ।

अग्निः प्रातःसवने पास्वस्मानिति सन्स्थिते जुहोति ।

सवनाहुतिमित्यापस्तम्बः । सवनसंस्थाप्रयुक्तयमाहुतिरिति संस्थाप्रयुक्तस्यमेतदाहुतेर्द-
र्शयति । तेन सोमातिरेके सति तत्प्रायश्चित्तान्ते जुहोति । प्रायश्चित्तान्यपि अग्निं नर-
इत्यादीनि सोमस्कन्धनप्रायश्चित्तानि च प्राक्सवनाहुतेः कार्याणि ।

प्रशास्ताः प्रसुवेति संशेष्यति ।

प्रभुव सदोषहिर्भिःसरणार्थं सर्वेभ्योऽनुज्ञां देहोत्तर्यः ।

सर्पतेत्याह प्रशास्ता ।

स सर्पतेत्याहेति तच्छब्देनैव प्रशास्तृपरामर्शे सिद्धेऽध्वर्योरनुज्ञायाचनार्थकप्रेषे
प्रशास्तृग्रहणं विना प्रसुवेत्येतावदुच्यमानेऽपि प्रशास्तारं जानीयात्प्रेष्यमिति पक्षा-
न्तरं गमयति । अत्राऽऽपस्तम्बः—येन प्रसर्पन्ति तेन निःसर्पन्तीति । ते येन पथा
पूर्वं प्रसृता ऋषिजस्तेनैव गच्छन्तीत्यर्थः ।

संतिष्ठते प्रातःसवनं प्रातःसवनम् ॥ २४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

स्पष्टम् । द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्तिद्योतनार्था ।

इत्योकोपाहभीषदग्निष्टोमवाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेयवाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकवाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालामकृतविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तावष्टमप-

श्चस्याष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

संपूर्णोऽयमष्टमः प्रश्नः ।

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Borrower's Record.

Catalogue No. Sa2Vsl/Sat/Aga.
- 1885.

Author— Satyāśādhā.

Title— Satyāśādhaviracita
Srautasūtra. Pt.3.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.